

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, NOS 961, 973, 984, 988, 996, 1016, & 1038

THE ÇATAPATHA BRĀHMAṆA

OF

THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANA ĀCĀRYA.

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMASRAMĪ,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal, Editor, Author
Commentator Annotator, Compiler Translator, and
Publisher of different vedic works, &c, &c.,*

VOL I KANDA I

5a 240
~~~~~
5. - 1, 1, 1

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1903

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य भाष्यन्दिनशास्त्रीयम्)

श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनामभाष्येण
सहितम् ॥

वङ्गदेशीयास्याधिकसमितेरत्तुमत्या व्ययेन च,

सामग्र्यमीदुपनामाचार्यसत्पुत्रतन्मन्त्रा

ययामति संग्रोध्य सण्टीक्य च संपादितम् ।

॥ १भा० । १का० ॥

(प्रथमब्राह्मणः प्रथमो भागः)

कालीकोठा-राजन्वत्याम्,

१८६०-वर्षात्समाप्तं द्वाविंशतिप्रवृत्तं मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

—००—

अथ माध्यन्दिनश्रुतपद्यब्राह्मणस्य सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनाम-
भाष्येण साकं सम्पादनायेहत्याम्यायितिकासमानेनानुमोदितचेष्ट प्रथमं
तावदादर्शपुस्तकानां सङ्ग्रहे मनो निवेशयन् हन्तैक मपि विमुञ्च पूर्णं च
तद्भाष्यपुस्तकं भोषणमे ।

अहो वत ! वेदजीवनार्याणां मिहार्थवर्तेऽधुना स्वाध्यायाध्ययनविधे-
र्हतादरतया तत्पुस्तकानां मोदृशौ दुर्लभतां सङ्घाता, यदेतद्भारतवेद्भ्यान्त-
मंखिदोपिकेव प्रस्फुरन्तो प्राच्योदीचप्रतोषावाच्यविप्रवन्दारकवन्दैः समु-
ज्ज्वलन्तो विविधार्थविद्याविशिनीविकृष्टनविशिनीश्रविमा विभावयन्तो येषं
विश्वराजराजनगरीव भासन्तो काशी पुरो, इह च वङ्गन्वेधयतो नैक
मप्यथेतिपुतं पुस्तक श्रुतपद्यब्राह्मणोपसायणमाध्यस्यावेक्षितम् । किं वर्णया-
म्यस्तत्त्वमंफलगतिप्राबल्यम् । यदेतद्द्वंमि प्रधत्तत्वाध्यायाध्ययनेषु दाक्षिणा-
त्येवमेव मेव । अद्यापि हि वैदिकक्रियाकलापकुशलाणां ममिहोन्नाद्यनु-
तिष्ठतां मायंजातिगौरवभूतानां भूसुरशूराणां मावासद्योत्र यदस्त्यन्तर्यसञ्च-
पुष्टपत्तनं नाम, तत्रत्यैवाह मभ्यर्थित एतत्सम्पादनाय, याचितश्चैव यशो
यस्याशौ वा प्रकाशयिषे । कालप्रभावाद्धि तेषां पारायणमात्रपरायणतया-
भाकाङ्क्षितार्थबोधत्वं मेवात्र निदानं मभिशम्यते ।

• एव मपि, प्रवृत्तस्य पश्चादनुसरणं बोधितम्, अप्युचितं मेव येन केन
प्रकारेण कृतकृत्यतालामाय सयतनं मेवेति कृतनिश्चय शोधने विमुञ्चपाठ
निर्णये चातिशयं सुररोक्षत्यैवैतत्प्रथमकाण्डस्य धम्मूलपुस्तकानि घटेव,
माध्यपुस्तकानि च सङ्गृह्य कार्यारम्भं कृतम् ।

• समासतोऽत्र पाठभेदादिज्ञापनाय तेषां नामधेयानि चैवं कल्पितानि-
क = २४१पञ्चात्मकम्, १५११-संवत्तिखितम्, पूर्णम् ।

ख = ११०पञ्चात्मकम्, ६ प्र० ४ ब्रा० २कण्ठधारम्भान्तम् ।

ग = ६३पञ्चात्मकम्, ६ प्र० २ ब्रा० २कण्ठधारम्भान्तम् ।

घ = ११८—२२८ प०, ६ प्र० ४ ब्रा० २ कण्ठधारान्तः पूर्णम् ।

ङ = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ङ-स्य मूलं), ख० १८१८-लिखितं पूर्णम् ।

च = डा०—वेवरस्य बालिन्-मुद्रितम् (ख० १८४६), पूर्णम् ।

छ = ८०पञ्चात्मकम्, धनतिप्राचीनम् (ङ-स्य मूलम्) ३ प्रपाठकान्तम् ।

ज = १६६पञ्चात्मकम्, १६६१-संवत्तिखितम्, पूर्णम् ।

झ = १६२पञ्चात्मकम्, ७ प्र० १ ब्रा० १५कण्ठोप्यार्यान्तम्, प्रायः पूर्णम् ।

ञ = २८पञ्चात्मकम्, ख० १८२६-लिखितम्, पूर्णम् ।

ट = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ङ-स्य भाष्यम्), ख० १८१८-लि०, पूर्णम् ।

ठ = ६६पञ्चात्मकम्, धनतिप्राचीनम्, ख० १८८०-कृतम् पूर्णम् ।

ड = ८०पञ्चात्मकम्, ठ-समकालीनम् (ङ-स्य भाष्यम्), १ प्रपाठकान्तम् ।

एषु खण्डयोर्ग्रन्थयैक मेव पूर्णे पुस्तकं सम्पन्न मिति वस्तुतो द्वादशै-
वैतानि गण्यन्ते । तदेतद्वादशसु प्रथममष्टं मूलस्यापरमष्टं भाष्यस्येति ।

मत्स्य्यादितेज्येषु षट्सुपि भाष्यपुस्तकेषु, डा०—वेवर-सम्पादितेष्वपि
तेषु सर्वेषु, नैकस्मिन्नपि सप्रमाध्यायीयचतुर्षादिसप्तशास्त्राणां सायणीय-
भाष्यं विद्यते, अस्ति तु तत्र सर्वत्रैव हरिसामिश्रितं भाष्यं संयोजित मिति
चात्रैतद् विविक्त्य मेव ।

अथ माध्यन्दिनशतपथस्य मूलपुस्तकानि बह्वन्त्येव लभ्यन्ते, कागजग्रन्-
थस्य तु दुरापत्तेऽपि तस्य च प्रायः पूर्णं जीर्णपुस्तक मेव प्रापदितम् ।

अथ यद्यपि प्राचीनमूलपुस्तकानि हि प्रायशः शुद्धान्येव सन्ति,
पाठभेदा अपि तेऽवदृष्टवरा एव प्रायः, तथापि निपिकरणिपिष्टैर्लोभेदतः
शोधनदीयतश्च कश्चिदपिदिवार्यपाठभिन्नता समुपलभ्यते । तद्यथा—
'तिष्ठन्नपऽउपस्थुदति'-इति क-ख-घ-पुस्तकेषु, 'तिष्ठन्नप उपस्थयति'-इति

ग-घ-ङ्-पुस्तकेषु (५ ए०); 'यदिमांल्लोकानति'-इति कादिषु, 'यदिमां-
ल्लोकानति'-इति ग-पुस्तकमात्रे (६४ ए०); 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति
क-खयो, 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति गे, 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति छे, 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति त्वन्यत्र (२८८ ए०)। एवं च०— 'यच्छब्ध'-इति क,
'यच्छब्ध'-इति त्वन्यत्र; ३६ ए०— 'विच्छोच्चो'-इति ख, 'विच्छोच्चो'-इति
त्वन्यत्र। यणदित्यलेखविषयेऽप्येव मतिप्राचीनानतिप्राचीनपुस्तकवर्गयोर्भेदो-
ऽवगम्यते। तद्यथा ग्रन्थारम्भे एव— 'प्रत'-इति ख-ज-पुस्तकयो, अन्यत्र तु
'व्युत'-इत्येव। यदि चैतच्छ्रुत्यापन्नरध्यापनव्यवहारत एव द्वित्वाध्ययनसिद्धे-
स्तथा लेख्यर्यामतिप्रयोगनीयतयोपेक्षणीयत्व मेवोचितम्, तथाप्यद्यतनानां
गुह्यमुखानभिमतवेदविद्यानां अपि पाठसौकर्याय अनतिप्राचीनपुस्तकानां
मर्पादारक्षाय चैव तथा द्वित्वपाठ एवादित्ये भ्रमम्। बहुषु प्राचीन-
पुस्तकेष्वदृष्टत्वात् कचिदेकत्र दृष्टो वेवरमहोदयेनावलम्बितो वा सायण-
सम्मतश्च पाठोऽप्रधानोक्तलोकेनैकत्र, 'दुपर्व'-इति (७ ए०), 'हेत'-इति
(३६ ए०), 'माधव'-इति (२७१ ए०) च यथा। यत्र च कचित्
सायणोपस्थाप्यैव भवत्यस्यैव सायणसम्मतोऽयं मूलपाठ इत्यवधारितं
हा०-वेवरेण, तत्र तु तं पाठ मप्रधानोक्त्यैव टीप्पनी कृत्वा 'सा०-सम्मत
इति हा०-वेवर'-इति, ४६ ए०— 'अपाधस्ताभ्यास्य'-इति यथा।
प्रयोगनीयत्वेनावृत्त एकपुस्तकमात्रदृष्टोऽधिकपाठस्तु बन्धनोपिज्ञान्तः-
कृतः सर्वत्र; २४ ए० अथ सप्तमपङ्क्तौ यथा।

अथेह सर्वत्र कण्डिकामुखेषु कतिचित्पदानि हेतुचिह्नत (१) एव क-
कृतानि दृश्यन्ते बहुषु पुस्तकेषु, केषुचिन्नापि। तादृशकण्डोप्रतीकपार्श्वे
तद्यतनाध्यापनरीतिरेव योजं सम्भाव्यते। अध्यापयन्ति हि यनुरध्यापका
पूर्वकण्डोसहैवापरकण्डोप्रतीकं कण्डोनां पारम्पर्याभ्यासप्राप्त्याय। तदेवैवं
प्रतीकाभ्यासव 'सन्ता'-इत्युच्यते तैः। यद्यप्येवं कण्डोमुखच्छेदोऽवैध एव-
त्यस्माकम्, तथापि बहुपुस्तकानुरोधात् श्रमंश्चाध्यापकेन तेनोररीकृत-
, तादृशैः सम्पाद्यते तथैव।

अथ

शतपथब्राह्मण-प्रथमकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथम प्रपाठक	(ब्रत सुपैथ्यन १ अ० १ ब्रा०)	५८०
अथ द्वितीय प्रपाठक	(भृतुर्द्धा विहितो ह २ अ० ३ ब्रा०)	१२४
अथ तृतीय प्रपाठक	(ते वा ऽव्यार्जा यु ३ अ० ४ ब्रा०)	२३२
अथ चतुर्थ प्रपाठक	(स सुवोत्तरमाधार ४ अ० ५ ब्रा०)	३१४
अथ पञ्चम प्रपाठक	(यज्ञेन वै देवा । इमा ६ अ० २ ब्रा०)	४०५
अथ षष्ठ प्रपाठक	(यज्ञेन वै देवा । दिव ७ अ० ३ ब्रा०)	४८४
अथ सप्तम प्रपाठक	(स वै सुचौ व्यूहति ८ अ० ३ ब्रा०)	५५८

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्याय	(ब्रत सुपैथ्यन १ प्र० १ ब्रा०)	५८०
अथ द्वितीयाध्याय	(स वै कपालान्ये १ प्र० ५ ब्रा०)	६२
अथ तृतीयाध्याय	(स वै सुच २ प्र० ४ ब्रा०)	१०५

• अथानोदात्तखरिताक्षरनिघ्नस्य सुमयतः किञ्चिद्द्वन्द्वमुखतियंशेषाकार-
मेकविधं खरचिह्नं (_) द्रौढीकृत्यते सर्वप्राचीनपुस्तकेषु ; एतस्याविश्राले-
ऽपि भाषिकखर इत्येकविध एवास्य खरो विहितः ; अतो मयापि तद्वै-
सम्पाद्यते । केचुचिदनविप्राचीनपुस्तकेषु कण्ठोमुखात्तकयशस्तयोः खरि-
तत्त्वज्ञापकं विदुषयात्मक मय्यपरं (...) चिह्नं मङ्गलोक्यते, तदपीह पाठा-
न्तररूपेण प्रदर्शयते बङ्गज । यत्तु शुम्भरेखात्मकं (=) विदुषट्कात्मकमेति
(१११) चिह्नद्वयं डा०-वेबरमहोदयेन स्वसम्पादितग्रन्थपत्रे प्रकाशितम्,
तयोः क्वचिदधुनातनपुस्तके सम्भावितस्थितित्वेऽपि बङ्गपुस्तकेष्वनुपलब्धेरप्रा-
भाषिकत्वाच्च नेह स्थिति मादिये ।

अथैतद्भाष्यविषयकं चाख्यन्यविधं विचार्यद्वयम् । प्रथमं ननु सकल-
वेदभाष्यकारेण भगवता सायणाचार्येण हि युक्तपशुपः संहितायास्यानाय
कापत्राखावकम्बिता, माध्यम्यास्यानाय तु माध्यन्दिनीति कथं नामै-
वमसमन्वयं कृतमिति । द्वितीयं तु सप्तप्रपाठकात्मकस्यास्य प्रथमकायस्य
भाष्यपुष्पिकोक्त्या नवाध्यायोदेन परिच्छेदीकरणं तस्य, हरिश्चामिनस्य कथं
अङ्गवत् इति शम् ।

कानोकोठा-राजन्वली । } योस्यतत्तत्तत्तम् ।
सं १८५८ । अ० १८०२ । } (आशुपथ, सामयमौ, व्यापार्येच)

अथ मूलशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० मा० अ०	शब्दे
परिच्छिन्त .	परिच्छिन्न	१ २ ४	३५
सस्त्रितम	सस्त्रितम	१ २ १२	३०
अप्रेषुव	अप्रेषुव	१ ३ ६०	६१
तिनत्येव	तिनत्येव*	१ ४ ४	७२
प्रवन्ति	पुवन्ति	१ ४ २२	७६
कृष्णाजिनाय च	कृष्णाजिनाय च	१ ५ १५	८५
हेतेषा	हेतेषा	२ ५ ६	२००
स्तद्धा क्षेप	स्तद्धाक्षेप	२ ३ १५	२६०
(ब्वा ि)	(त्वा ि)	२ ६ १५	३००
आहिता	आदिता	४ २ १०	२२०
कुर्वंत	कुर्वंत	४ ६ ११	२८३
चन्द्रमा	चन्द्रमा	५ २ २४	४१८
सम्भया	सम्भया	५ ३ ६	४४५
अभ्यक्ष	अभ्यक्ष	६ १ ११	४८८
उवात्तर	उवात्तर	६ ३ ४०	५१३
यज्ञमान	यज्ञमान	७ ३ ४२	६०४
योक्त्रेण	योक्त्रेण	७ ३ ४३	६०४
विदेघी *	विदेघी	९ ३ १०	२५८

* स्यादेव मन्योऽन्योऽपि पाशुदपाठः शोधकदृष्टिदोषतः ।

अथ चतुर्थाध्यायः	(हित्वात्यान्वाह ३प्र० ३ब्रा०)	...	२५८
अथ पञ्चमाध्यायः	(स वै प्रवराया ४प्र० २ब्रा०)	...	३२०
अथ षष्ठाध्यायः	(ऋतवो ह वै ४प्र० ३ब्रा०)	...	३८१
अथ सप्तमाध्यायः	(स वै पर्शुशाखया ५प्र० ४ब्रा०)	...	४६०
अथाष्टमाध्यायः	(ऋग्वे ह वै ६प्र० ३ब्रा०)...	...	५२४
अथ नवमाध्यायः	(स यत्राह ७प्र० २ब्रा०)	...	५७६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

सूत्रा	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	श्लो
१ ...	प्रतप्राप्तयम्	... १प्र० १ब्रा०	... १अ० १ब्रा०	५
२ ...	हविर्वाप्तयम्	... १प्र० २ब्रा०	... १अ० २ब्रा०	३५
३ ...	”	... १प्र० ३ब्रा०	... १अ० ३ब्रा०	६०
४ ...	”	... १प्र० ४ब्रा०	... १अ० ४ब्रा०	८१
५ ...	”	... १प्र० ५ब्रा०	... २अ० १ब्रा०	८२
६ ...	”	... १प्र० ६ब्रा०	... २अ० २ब्रा०	११०
७ ...	आयमाप्तयम्	... २प्र० १ब्रा०	... २अ० ३ब्रा०	१२४
८ ...	वेदिप्राप्तयम्	... २प्र० २ब्रा०	... २अ० ४ब्रा०	१३४
९ ...	”	... २प्र० ३ब्रा०	... २अ० ५ब्रा०	१४१
१० ...	पात्रप्राप्तयम्	... २प्र० ४ब्रा०	... २अ० ६ब्रा०	१०५
११ ...	आयमाप्तयम्	... २प्र० ५ब्रा०	... २अ० ७ब्रा०	२००
१२ ...	इन्द्रप्राप्तयम्	... २प्र० ६ब्रा०	... २अ० ८ब्रा०	२१५
१३ ...	परिधिप्राप्तयम्	... २प्र० १ब्रा०	... २अ० ४ब्रा०	७२२
१४ ...	तामिधेनीप्राप्तयम्	३प्र० ७ब्रा०	... २अ० ५ब्रा०	७४४
१५ ...	”	... ३प्र० ८ब्रा०	... ३अ० १ब्रा०	२४८

सङ्ख्या	प्राश्ननाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	* पृष्ठे
१६	सामिधेनौत्राक्षणम्	३प्र० ४त्रा०	४अ० २त्रा०	२८५
१७	,	३प्र० ५त्रा०	४अ० ३त्रा०	२८६
१८	चाधारत्राक्षणम्	३प्र० ६त्रा०	४अ० १त्रा०	३०४
१९	,	४प्र० १त्रा०	४अ० ५त्रा०	३१४
२०	प्रवरत्राक्षणम्	४प्र० २त्रा०	५अ० १त्रा०	३२७
२१	सुगृत्राक्षणम्	४प्र० ३त्रा०	५अ० २त्रा०	३४५
२२	प्रयाजत्राक्षणम्	४प्र० ४त्रा०	५अ० ३त्रा०	३६१
२३	,	४प्र० ५त्रा०	५अ० ४त्रा०	३८२
२४	,	४प्र० ६त्रा०	६अ० १त्रा०	३९१
२५	पुरोडाशत्राक्षणम्	५प्र० १त्रा०	६अ० २त्रा०	४०५
२६	,	५प्र० २त्रा०	६अ० ३त्रा०	४१४
२७	सान्नाय्यत्राक्षणम्	५प्र० ३त्रा०	६अ० ४त्रा०	४४४
२८		५प्र० ४त्रा०	७अ० १त्रा०	४६०
२९	अवदानत्राक्षणम्	५प्र० ५त्रा०	७अ० २त्रा०	४७५
३०	खिष्टकृद्वाक्षणम्	६प्र० १त्रा०	७अ० ३त्रा०	४९४
३१	प्राश्चित्रत्राक्षणम्	६प्र० २त्रा०	७अ० ४त्रा०	५१३
३२	इडात्राक्षणम्	६प्र० ३त्रा०	८अ० १त्रा०	५२४
३३	अनुयाजत्राक्षणम्	६प्र० ४त्रा०	८अ० २त्रा०	५४६
३४	सुक्तवाकशयुवाकप्रैषत्रा०	७प्र० १त्रा०	८अ० ३त्रा०	५५८
३५	सुक्तवाकशयुवाकहौत्रत्रा०	७प्र० २त्रा०	९अ० १त्रा०	५७९
३६	पत्नीसयाजत्राक्षणम्	७प्र० ३त्रा०	९अ० २त्रा०	५९८
३७	याजमानत्राक्षणम्	७प्र० ४त्रा०	९अ० ३त्रा०	६१७

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथ आ यादि वीतय इति	२६१	अथ जुष्ठा परिधीनसमगति	५५८
अभिभूतं वृणीमह इति ...	२६५	अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो २६६	
अभिरिदह इति ...	५८१	अथ तनूनपातं यजति । रेतो २८२	
अभिर्वै देवानां नेदिष्ठे ...	३०८	अथ धृग्न मन्तर्ज्ञाय ...	१५०
अभिर्वै देवानां मञ्जातमाम्	३०७	अथ वृष्टेः परिक्रम्यति ...	१०
अभिर्वै देवानां मृदुहृदयतमः	३०७	अथ द्वितीयं प्रहरति ...	१५०
अभिर्वै सर्वा देवताः ...	३०७	अथ ते पवित्रे प्रकटे ...	५५३
अभिर्हेता देत्वमे होत मिति २६५		अथ त्रिंशुमा यजति ...	३०८
अग्ने दीद्यतं वृद्धिदति ...	२८५	अथ त्वष्टारं यजति ...	५८८
अग्ने महा१२ अति ...	२८६	अथ दक्षिणं परिदधाति...	२५२
अग्ने वेर्हीवं ...	२१५	अथ दक्षिणेन जुष्टं ...	२५५
अङ्गिष्ठा विष्णो मा ...	२१७	अथ दक्षिणेनोमुखं मा हरति ०२	
अङ्गुर्मा होता ...	२८७	अथ दूयद मुपदधाति ...	८५
अथ जप्याग्नि मादत्ते । मन्त्रैव ०१		अथ देवताया आदिशति	३८
अथ जप्याग्नि मादत्ते । प्रमा- ०१		अथ देवानाम्यत्रोर्ध्वं यजति ...	५८८
अथ गार्ग्यय मुपतिष्ठते...	६५१	अथ द्वितीयं प्रहरति ...	१५०
अथ मृच्छति ...	३८	अथ देवा करोति...	११०
अथ यगुर्ध्वं प्रयाजे ...	२६५	अथ नराग्र्यं द्वितीयं ...	५६८
अथ यजनेन कसाम्भो ...	३०	अथ निष्पुनाति ...	०६
अथ जुष्टं शुक्लं ...	६०१	अथ पत्नीः मन्त्रयति ...	१५०
अथ जुष्टोपमृतं ...	५६३	अथ यधो मन्त्रयति ...	५८८
अथ जुष्टं मतिमृच्छति ..	०६५	अथ परिधि मन्त्रयति ...	५६०

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथोत्तम मनुयाज...	५४६	आप्यायध्व मन्त्रा ...	४६१
अथोत्तरं परिदधाति ...	२३२	आ यजता मेज्या ...	४६०
अथोत्तरा जुहू मधूदति...	२६६	आ वध देवान् ...	२८८
अथोत्तरां होषयित्वा ...	४६४	आसीनो याज्यां ...	२८६
अथोदकवतोत्तानेन ...	४६४	आस्पाशं जुष्टम् ...	२८७
अथोदक्षः स्पर्शं प्रहरति ...	१५६	इदं नमो देविभ्य ...	५८४
अथोपना मुपदधाति ...	६६	इन्द्रो ह यज हवाम वधं	
अथोपाऽश्रूपक्यते ...	५२८	प्रजहार । स प्रहृत-...	१६४
अथोलूखनं निदधाति ...	८२	इन्द्रो ह यज हवाम वधं	
अन्तरेणो ह वै भक्षोम् ...	५६८	प्रजहार । सोऽवलीयान्	४४४
अपसरणतो ह वा ...	६१६	इन्द्रो ह वा ईक्षाचको ...	४१५
अथोदो कनोपसोः ...	५८३	इत्ये ह वा एतदध्वरुः ...	२४४
अभिलोऽग्नि मऽक्षा उन्नयति	१५३	इत्येव विततयेति ...	५८३
अथ मेव सुवो ...	२००	इह गतिर्वामस्येति ...	५८४
अथारंऽऽहवामे ...	२८८	इहेन्यो नमस्य इति ...	२६५
अथअथमार्थ ...	११२	उत मैत्रावश्वीति ...	५२०
अथो न देवाहन इति । अथो २६४		उतो अनुयुभावेव ...	४६८
अथो न देवाहन इति । मनो २६५		उतो गार्हपत्य एव ...	५००
असौ मानुष इति...	२२६	उतो पश्चावत्त मेव...	४०६
असौ मानुवाक्येयं याथा...	४०८	उतो पाथि मृच्छन्ति ...	६६
अस्या मधेहोत्रायां ...	५८२	उत्तरायां देवपश्याया ...	५११
आमेधोरग्राह ...	२४५	उत्तराहंपूर्वाहं देवे ...	४२२
आण्यभागाभ्या मेव ...	४१६		
आदत्तेऽभ्वरक्षतं ...	११५		

कणिकाप्रतीकम्	५४	कणिकाप्रतीकम्	५४
उपहृत सखा मत्त इति	५९८	यो आवयेति वै देवा । विराज १७८	
उपहृता गाव सङ्घर्षमा इति	५२८		
उपहृता सप्तहोत्रेति	५२८	कविश्रुत इति	२८०
उपहृतेषां तत्पुत्रिरिति	५२८		
उपहृते यावापृथिवी	५३०	मातु यज्ञाय मातु	५८५
उपमयूती अभय	५८०	मृगानो ह्यदातय इति	२६२
ऊर्ध्वं मेवीरूहति	१०८	हृतायेति । विदेशो	२५८
कृत्य ह वै जायते	४०५	चक्षुषो ह वा एते	४२२
कृतवो ह वै देवेषु	४८१	घतसो देवता यजति	५८८
कृतवो ह वै प्रयाजा	४८१	चतुर्थेन वै प्रयागेन	४८२
कथित इति	२८६	चतुर्धा विहितो ह	१२४
		चत्वारो ममेति चतुर्थे	२८४
एकविंशतिः सामिधेनौ	२४६	चत्वारो ममेतोद्गोऽग्नौ	२८६
एकादशस्वादधीत	४८८	चमसो देवपान इति	२८८
एकादशान्वाह	२४५		
एतद् वै देवा अग्नि	२८५	जघनेनो ह वै प्रतोम	५८८
एतद् वै मनुर्विभयाश्चकार	५२०	जुष्टा नराश्चेति	२३०
एतद् सवत्सरस्य	४८२	जुष्टा मदा देवभ्यो	२३०
एतेन वै देवा	४२०	जुष्टा नराभ्य इति	२३०
एष वै स यज्ञ	४८८		
एषा वा व्याशी	५२२	त वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीत	४८८
		त वा एतम् । अथर्वन्त	२६०
यो आवयेति वै देवा । पुरो	२४६	त वा एतम् । अथर्वन्त	२६०

• कणिकापत्तीकम्	श्लो	कणिकापत्तीकम्	श्लो
तल्ल अमयति	११२	तद्येति देवा अत्रुवन् ...	२१८
तल्ल अविग्रन्त ईडत इति...	२६७	तद्यो एवैष एतत्	२६९
त इन्द्रेण सह चैतः ...	१२४	तदल्ललिवा प्रतिगृह्णाति ...	६१८
त उज्जमे प्रयाजे	२६६	तदस्मा एतत् पश्यन्नेव परोक्ष	
त उद्गातारो	२७८	माश्रास्ते । यस्य हि पश्यो	
त उ ज्ञाया ऊचुः । उपैवेम	१२५	भवन्ति स पूर्वं मित्राय भूयो ५११	
त उ हित ऊचु । इदं मु ...	२१८	तदस्मा एतत् पश्यन्नेव परोक्ष	
त उ हित ऊचु । उपैवेम	१२५	माश्रास्ते । यस्य हि पश्यो	
त ऋतवोऽग्नि ममृवन् ...	२६२	भवन्ति स पूर्वं मित्रायापरं ५११	
तं गोभिरनुविष्ठाप्य ...	७७५	तदस्मा एतत् प्रजामेव परोक्ष	
तं यस्मिन्वोदेति	७७८	माश्रास्ते । यस्य हि प्रजा	
तं हृन्दोभिरभित	१५२	भवत्तुं	५११
तत एतर्हि... ..	२६०	तदस्मा एतत् प्रजामेव परोक्ष	
ततो देवा । अर्चन्त ...	२६२	माश्रास्ते । यस्य हि प्रजा	
ततो देवा । एता . .	१२५	भवत्येक	५११
ततो देवा । सर्वं यश्च ...	६०४	तदागोपमान मभिमन्त्रयते	७६३
ततो देवा एतं कर्त्तुं ददृशु	६	तदाङ्ग । आहवोये ...	७८८
ततो दाम्नां मारुता ...	१२७	तदाङ्ग । कस्मा उ... ..	२०५
तत्र जपति । एतत्वा ..	३२६	तदाङ्ग । तित्त्वेवत्या- ...	२६५
तत्र जपति । विष्टकर्मज्ञनूपा	३२१	तदाङ्ग । किमिदं . .	७१६
तत्र जपति । घण्टोर्वी- ...	३२१	तदाङ्ग । नान्तर्वेदा ...	१०६
तत् प्रतिगृह्णाति	५१५	तदाङ्ग । नासोमयागो ...	७७६
तत्रतीचोनयोव मुपेक्ष्णाति	७२	तदाङ्ग । यदुभमान् ...	२६२
तत् प्रक्षरं कृणाति ...	२३७	तदिद्वान्त भवति	६००
तत् प्राप्नाति... ..	५१६	तदु कथं भभूदिति ...	२६१

अधिकाश्रनौकम्

५४

तदु घृताच्योति	२६१
तदु चैतर्हि	२६१
तदु तत्पृथिव्या विष्णुर्गङ्गा	६१६
तदु तद्या न कुर्यात् । व्योमधोना	१५२
तदु तथा न कुर्यात् । यच्चैव	२६३
तदु तद्विवि विष्णुर्गङ्गा	६२०
तदु समेव नयेत्	४३६
तदु ह भक्तिवध	४६८
तदु ऐक आऊ । अथये	२४४
तदु ऐक आऊ । उभय	२५६
तदु ऐक आऊ । उभे	५८४
तदु ऐकेऽन्वाऊ	२६५
तदु होवाध	०
तदु होवाधासुरिः	४१६
तद्व मग उवाध	२१६
तद्व सैतपुरा	०४
तद्व सैतदास्यिराह	२०
तद्वैक । इन्द्रस्यैवैतान	२१६
तद्वैके । वृद्धोपवसन्ति	४३०
तद्वैके । देवता पूर्वा	४६६
तद्वैके । देवभ्य	०७
तद्वैके । पुरस्ताद्धाये	२६६
तद्वैके । महेंद्रायेति	४४६
तद्वैके । वेदेस्त्रीर्थायै	२२०
तद्वैके । रुक्मसम्भारंगान्यथा	१०७

अधिकाश्रनौकम्

५४

तद्वैकेषा मध्वर्यु	५६८
तद्वैतद्वा	२१०
तद्यथा योनौ रेत	४०८
तद्यथैवाद । सोमः	४६२
तद्यथैवादो बृहस्पति	५१५
तद्यदान्वलिताभ्या	१८०
तद्यदेते अथ । यान्या	४६०
तद्यदेव पिनष्टि	६६
तद्वा अथय इति	४६५
तद्वा अथोणा मनु	५८४
तद्वा एतत् । अविज्ञोष	४४८
तद्वा एतत् । उभयः	१११
तद्वा एतत् । वसन्त एव	२६५
तद्वा एतत् । समान एव	५६६
तद्वा एतत् । समान मेव	४३६
तद्वा एतदेव वार्षात्रम्	४४०
तद्वा एताः रात्रिम्	४४८
तद्वा एव एवम्	४४८
तदेव खलु हतो	४१०
तदै धतुरवत् भवति	४०६
तदै देवाः शुश्रुवु	१५१
तदै देवा न जग्मु	२६१
तदै देवाना माग आसः । कनोय	२६१
तदै देवाना माग आसः । य इत्य	५१२
तदै नञ्जलः स्तुतियोदित्याहुः	२१०

• कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
तन्वा समिद्धिरङ्गिर इति	२६३	तस्मादेतदृषिणाभ्यनुक्तम् ...	५१३
तन्न दद्भिः खादेत् ...	५१६	तस्मै ह सा पूर्वाङ्गे... ..	४१६
तन्न पूर्वण परिहरेत् ...	५१५	तस्य यानि शुक्लानि ...	०१
तन्न सप्ता पुष्टं ...	१११	तस्य वा एतस्यानसः ...	३६
तन्निदधाति । वसोः ...	४६३	तस्य सोमपान मेवेकां ...	४१४
तं निर्वृणोति निरस्यति ...	४४८	तस्यां पवित्रं करोति ...	४६९
तन्मेवानवकृतम् ...	०	तस्मात्सावेव द्यौर्जुहः ...	२००
तन्मुहूर्तं धारयित्वा ...	५६२	तस्येव मेव जुहः ...	२००
त मघोदभिनिदधाति ...	१३०	ता वा अतिरिक्तां जुहोति	६०३
त मद्भिरभिन्द्यति ...	११२	तां वा अष्टमी मनु-	२६५
त मनु विद्योत्तरेण ...	१५२	तां वै प्रातश्चैव ...	५२२
त मन्वेष्टुं दध्निरे ...	४४४	ताऽ ह मनुखवाच... ..	५२६
त मभिनिदधाति ...	२३४	ताऽ होचतुः कासोति ...	५२६
■ मादत्ते । देवस्य ...	१३४	ताऽ होतानुमन्त्रयते ...	५४६
त मावेदेः तऽऽकृणाति ...	६०३	ताः पक्षद्वयं सामिधेन्द्रः ...	२४५
त मिन्द्रो जघान ...	६०	ताः सथे पाथौ कृत्वा ...	६१
त मृगमिर्हयितुं दध्ने ...	२६०	ता उत्तरेणाहवर्णैर्यं ...	८
त मेवं मृत्वा समुद्र ...	५२५	ता उत्तिष्ठोत्तरेण ...	८
तं पर्यभिं करोति ...	११९	ता उ हैता देवता... ..	४१०
तं प्रपयति ...	१११	ता भान्तरेण सधरेयुः ...	८
तं प्राश्न मनुसमस्यति ...	५६२	तानि वा एतानि । चत्वारि	०४
तं मध्यमेन कपालेन ...	८३	तानि वा एतानि । हृन्दोभ्य	२०३
तपाश्चैष्टान्यंश्चभार ...	५२६	ता माच्छिनन्ति ...	४६०
तर्हि विदेधो मायव ...	२६०	तां प्रतिमार्ष्टि ...	१५४
तस्मात् प्रथमे प्रयाज ...	३८४	ता वा ध्याज्यहविषो ...	५८८

कणिकाप्रतीकम्

५४

ता वा एता । नव व्याहृतयो	३४६
ता वा एता । पञ्च व्याहृतयो	३४८
ता वा एता । पञ्चाशिष	५८३
तावन मुमावहतु	४१६
ता वै सन्ताता अव्यवच्छिन्ना	२४७
तास्ताऽऽ सप्तदशाक्षराणि	३४८
ता हिता गतभेदेवानुग्रह्याद्	२४६
तूष्णीं चक्षुर्यम्	३४५
ते देवा अकामयन्त । कथं नु	३६२
ते देवा अकामयन्त । कथं न्विम	४८०
ते देवा अकामयन्त । कथं न्विम	३६०
ते देवा अग्निं मनुवन्	३६२
ते देवा अमुवन् । अमा	४४४
ते देवा अमुवन् । न वा	४४५
ते देवा अमुवन् । मा	४६५
ते देवा अमुवन् । यावन्ति	४६५
तेऽध्वर्युं मनुवन्	४६५
तेन प्राणोऽङ्गारातुदूहति	८२
तेनोपाऽऽश्रु चरन्ति	५६६
ते पुनरनुसऽऽस्पर्शयन्ति	५६६
ते प्रजापतिं प्रति	३१६
ते प्राञ्चं विश्वं निपाद्य	१५१
तर्जन्त आभ्यन्तस्त्रेण	४०५
त वा व्यावृत्तिविधौ	३६२
त वा व्यार्मा स्य	२३२

कणिकाप्रतीकम्

५४

ते वा एते । अघ्नौमोमयोदेव	४२३
ते वा एते । उल्लुके	५४६
ते वै त्रिष्टुभौ भवत	४६७
ते वै द्वे भवत	६०
ते वै पत्नीं सयाजयिष्यन्त	५६८
ते वै पाणाशा स्युः	२१६
ते स्वर्गं लोके यन्त	३६३
त ह देवा ऊचुः । अ नु	१५२
ते ह देवा ऊचुः । जयामो	१३६
ते ह देवा ऊचुः । दृष्टस्पति	१५६
ते ह देवा ऊचुः । योऽयं ।	५१३
ते हिता मेधतु	३६१
ते होचुः । अ नु नोऽस्या	१५१
ते होचुः । अग्निभ्यां	४०६
ते होचुः । उपजानीत	५१३
ते होचुः । ऋतूनेवानुमन्त्रया	३६१
ते होचुः । नो न्ववाचाश्मत्पूषा	५१४
ते होचुः । नो न्ववाचाश्मदृष्ट	५१४
त होचुः । अमायैवद्	५१३
त होचुः । यत्तव्यमुत्र	४६६
ते होचुः । हन्तेमा	१५१
तौ होचुः किं मावयो	
स्तत स्यादिति ताभ्या	४१६
तौ होचुः । किं मावयो	
स्तत स्यादिति यत्ते , ,	४१८

कणिकाप्रतीकम्	प्रति	कणिकाप्रतीकम्	प्रति
तौ होचतु । अद्वादेवो ...	७४	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
अयो ममेति द्वितीये ...	३८४	प्राजापत्याः परमधिरे ते ह १२५	
अयो ममेतोन्द्रोऽभवोत् ...	३८३	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
चिरेव प्रथमो चिरत्तमा .	२४०	प्राजापत्याः प्राजापतेः ...	४०८
तद्युहं वै पुषः	४१४	देवा ह वा ऊचुः	३६६
		देवा ह वै यज्ञं तन्वाताः ...	३५५
द्विष्य धामाग्रास्त इति ...	५८३	देवा ह वै यज्ञं तन्वाताः ...	१०५
दौर्घायुत्व माग्रास्त इति ...	५८२	द्वयं वा हृदं न द्वितीय मस्ति ।	
देवप्राचं वा एष	४००	आम्रसैव शुष्कश्च	४१८
देवपुत्रं विश्ववारा	३४६	द्वयं वा हृदं न द्वितीय मस्ति ।	
देवान् मल्लद् विहा-	३२८	सत्यसैवानृतश्च	६
देवान् मल्लि खभ्वरेति ...	३६६	दादशखादधोव	४८८
देवान् प्रनेयेवाभ्यर्चुराह ...	५४८	दौ ममेति द्वितीये... ..	३८४
देवान् वा एष प्रीणाति ...	५०८	दौ ममेतोन्द्रोऽभवोत् ...	३८३
देवा न हृदं हविर्	५३२		
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		नाती भूयसी कुर्यात् ...	५८३
प्राजापत्याः परमधिरे			
एतस्मिन्	३६१	पञ्चवश वा अर्द्धमास्तस्य ...	२४५
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		पञ्चदशाभा भु वै	२४५
प्राजापत्याः परमधिरे		पञ्च ममेति पञ्चमे... ..	३८४
एतस्मिन्	६०४	पञ्च ममेतोन्द्रोऽभवोत् ...	३८३
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		परस्तादर्वाक् प्रष्टव्यीते ...	२८६
प्राजापत्याः परमधिरे ततो १५१		पवित्रवति संवर्षति	११०
देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजा-		पवित्रे करोति	६०
पत्याः परमधिरे ते दयैर् ३८३		पुरस्तादर्वाक् प्रष्टव्यीते ...	३९८

अष्टिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	अष्टिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
पुरुषः ह वै देवा	१२५	मनोजूतिर्भूयता मान्यस्येति	५१०
पुरुषो वै यज्ञ	२००	मनोर्हं वा ऋषभ	७७
पूर्य निनयति ०-० शमयति	६१७	महती व्यायोऽकृतेति	५८२
पूर्य निनयति ०-० सन्दधाति	६१८	माभवी हृतपदोति	५९०
प्रजापतिर्ह वै स्वा	५१३		
प्रजापतेर्ह वै प्रजा	७२१	य इम घञ् मवान्ये	५३०
प्रजावतीरनभौवा	७६१	य उ एव यजमानाया	१३६
प्रयोर्यज्ञानः	२८७	य यमोऽसुराणा मासीत्	७८०
प्राण एव ह्रुव	२००	यक्षत ख महिमान मिति	७८६
प्राण्येव ह्रयते	५३२	यजमान एव जुह्म मनु । ०-०	
प्रोक्षणीरभ्यर्चुरादत्ते	२१५	मनु प्राच	५५६
प्रोक्षणीषु यवित्रे	१८०	यजमान एव जुह्म मनु । ०-०	
प्रोक्षिता स्येति	६२	मनु यजमानायैवेतद्	१६५
		यजमान एव जुह्म मनु । ०-०	
रुह्योवा यवित्रेति	२६३	मनु स यद्	२७५
रुह्यमे सुवीर्य मिति	२६३	यजमान एव जुह्म मनु । ०-०	
सक्षसः शित इति	२८७	मन्त्रैव	२०१
साक्ष्या अस्य यज्ञस्य	२२६	यजमान एव ध्रुवा मनु	२१५
		यज्ञ वा एव जनयति	५७६
भरतवदिति	३२८	यज्ञेन वै देवा । इमा	७०५
भूमा वा धन	३५	यज्ञेन वै देवा । दिव	७८७
भूयसि हविष्करण	५३१	यज्ञेन ह वै देवा	७०५
भूयो हविष्करण माश्राक्त इति	५८२	यज्ञो ह देवेभ्यो	३७६
ममय ह वै प्रात	५२७	यदा धियान्त्य च क्षुमाणि	१२६
मनुष्यद् भरतवदिति	३२८	यदा ष्टतोऽप्याभिवासयति	११९

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
यदि चतुर्थ्या मनु-	... २८६	यदेवेति च प्रेति चान्वाह ।	
यदि द्वितीयस्या मनु-	... २८६	प्रेति वै रेत- ... २५८	
यदि दशम्या मनु-	... २८७	यशो वा व्यनः ... २६	
यदि द्वितीयस्या मनु-	... २८६	यावतो वै वेदिः ... २१६	
यदि नवम्या मनु- ...	... २८७	या वै प्रजा यद्ये ... २८६	
यदि पञ्चम्या मनु- ...	... २८७	युजौ ह वा एते ... ५१५	
यदि प्राणाद्यान् न...	... २८८	युष्मा इन्द्रोऽष्टयौत ... ६१	
यदि मध्यतो यज्ञस्या-	... २८८	यूय सिन्न मरुयोर्ध्व ... ६१	
यदि षष्ठा मनु- ...	... २८७	योज्ञेय सन्नस्रति ... १०७	
यदि सप्तम्या मनु-...	... २८७	योवा वै वेदिः ... २१६	
अष्टम्यतो यज्ञस्या-	... २८८	यो ह वा अग्निः ... २८८	
अष्टम्या मनु- ...	... २८७		
यद्यु अश्वर्युः । अश्वीषोमयो-	५५८	रथोरध्वराया मिति ... २८७	
यद्यु अश्वर्युः । इन्द्राप्रयो-	५५८		
यद्यु एन मुमधावेत् ...	८०७	वसुवने वसुधेयस्येति ... ५८८	
यद्येकादश्या मनु- ...	... २८८	वसुनाः रातौ ... २२०	
यदेव देवताया आदिशति	२८	वामनो ह विष्णुरास ... १५३	
यदेव दूर्योधनं निगद्यति ...	६१०	वायुरसि तिग्मतेजा ... १२५	
यदेव विष्णुकर्मान् क्रमेत् ...	६१८	वाचं वै पौंसमांसं ... ८८६	
यदेव द्विजरोति ...	... २५८	विप्रानुमदित इति ... २८७	
यदेवाप प्रययति । अद्विर्वा	८	विष्णोः स्नान मस्येति ... २१८	
देवाप. प्रययति । देवान् ह वै	८	वृथो ह वा इदं ... ६०	
देवास्याप । होता ...	८	वृथो वा वयं ... १६८	
देवेति च प्रेति चान्वाह ।		याममात्रो पश्चात् ... २५३	
प्रेति वै प्राणः ...	... २५८	अत मुपैर्यान् ... ५.	

कण्डिकाप्रतीकम्	प्रश्ने	कण्डिकाप्रतीकम्	प्रश्ने
शङ्खो जीवदान्	५८०	स आहवनीयागारे	८
शम्भो धस्तु दिपदे	५८५	स इध्वास्तवह्वान्येवामिषदा-	३२७
शम्भुवौ मयोभुवाविति	५८९	स इन्द्रोऽज्वीत् । एको	३८३
शम्भुश्च भय व्याह	५२४	स इन्द्रोऽज्वीत् । यम वै	४४५
शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य	६२	स इमा एधिर्वी प्रविवेश... ..	१२६
शोचिष्कोऽस्त मौमह	२६६	स उत्पुनाति । सवितुर्वः	६१
श्रेष्ठतमाय कर्मण्य इति	४६१	स उत्पुनाति । सवितुस्त्वा... ..	१८०
शङ्मिर्वाहतिभिः	१५३	स उदीक्षते । सयम्भूरसि	६२०
संवत्सरश्च वै	३६४	स उपतिष्ठते	६२१
संस्थिते यज्ञे	६१०	स उपदधाति	६३
स आग्न्यस्योपस्तीर्ष्य *—*		स उपकथ्यते	५२८
सद्यपैव	४१५	स एतेन यशुधा	२०३
स आग्न्यस्योपस्तीर्ष्य *—*		स एव देवमानो वा	६१०
दे वा आज्जती	४०६	स एव यज्ञस्तायमानः	२००
स आग्न्यस्योपस्तीर्ष्य *—*		स ऐक्षत । आजास्य	४६४
सैताल्येन मित्राकृतिर्	३६५	स गृह्णाति । धाम	२०३
स आतनति	४६४	स द्वाभौ वा एव	३६५
स आर्षेय मुक्ताह । देवेन्द्रो	२८६	स जपति । इन्द्रस्य... ..	१३५
स आर्षेय मुक्ताह । मरुतश्च	३२६	स जुहोति । देवा	६०३
स आश्राय । य एव	३२७	स जुहोति । सम्मर्दिः	६०३
स आश्रायाह । इविता दैव्या	३६०	स त्वष्टा शुक्रोध । कुविम्भेऽनुप-	४१५
स आश्रायाह । समिधो	३६३	स त्वष्टा शुक्रोध । कुविम्भे पुत्र	४१४
स आह । आपये	२४४	स धुर ममिमृशति	३६
स आह । अभिर्देवो	३२७	स न एषु थवाय मिति ।	
		सदो वै एषु	२६३

। कथिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कथिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स न एधु अवाय्य मिति ।		स यत्रैव तिष्ठन्	२६२
ओषं वै एधु	२६५	स यत् सम्माष्टिं	१०५
स न पौखंमासं	६०४	स यत् सामिधेनीधु	२६१
स न प्रतिशुश्राव	२६०	स यत् सोमघान मास	४१४
स निनयति । कण्ठा	६०४	स यत् रफ्य मादत्ते	१३४
सप्तदश सामिधेनी	२४६	स यथाऽऽशुराप्यायेत	४४६
स प्रणयति	८	स यथा हैवामिः	२६८
स प्रतिपद्यते	५८५	स यथा हैवामि'	२६४
स प्रतिमाष्टिं	१५५	स यदामेय मान्यभागं	३६३
स प्रवृत्तो होता	२२६	स यदाश्रावयति	३४७
स प्रहरति । एधिवि	१३४	स यदाह प्राजाय त्वादनाय	६७
स प्रेक्षते । अगन्ध खरिति	६२०	स यदिदं पुरा	७३
स प्रोक्षति	६२	स यदि पुरा मानुषी	५१७
स मध्यम मेवाग्ने	२३२	स यदि प्रक्षारस्य रूपं	
समिद्धो अग्न आडतेति	२६६	कुर्याद् । यथैवादः	६००
समिधमागो अन्धर	२६६	स यदि प्रक्षारस्य रूपं	
स य कदाकान्युपदधाति	६२	कुर्याद् । येदस्यैकं	६००
स यद्यनुर्जुहा गृह्णन्	२०२	स यदि दृष्टिकाम स्याद् ।	
स यद्यनुर्जुहा गृह्णाति । अन्तार २०२		एतैर्नैवादोत	५६०
स यद्यनुर्जुहा गृह्णाति । अन्तुभ्य- २०१		स यदि दृष्टिकामः स्याद् ।	
स यज्जुहा माज्यं	२६०	यदोक्षा वा	३४६
स यत् प्राश्निम मवद्यति	५१४	स यदोष्टिं कुर्वीत	१०८
स यत्र देवानाम्यदोर्	६००	स यदेव यजेत	४७५
स यथाह । इमिता	५०६	स यद्गार्हपत्ये सादयति	६
स यथाह । अक्षन्	५१०	स यद् सोमपथाहरेत्	२४८

अधिकाश्लोकम्	श्लो
स यद्येतन्नोदाद्यसेव ...	२४०
स यद्येनं पुरस्तात् । अथ-	
रत्नसान्ध्यासिसङ्कल्प- ...	२८७
स यद्येनं पुरस्तात् । यज्ञ-	
स्याशुष्याहरेत् ...	२८८
स यद्येनं प्रथमाद्याः ...	२८९
स यद्येनान् पुरस्तात् ...	२९०
स यद्यर्तमानः समभवत् ...	३१५
स यं पुण्य माणमन्त ...	१२६
स यस्य गार्हपत्ये ...	३८
स यस्यानसो हविर्गच्छन्ति	५६७
स यावदस्य वयः ...	२४०
स येन देवेभ्य ऋणं ...	३०६
स येनैव देवा दिव ...	३८७
स ये ज्ञाय ईनिरे ...	१५६
स यो देवाना मासीत् ...	३८०
स योऽस्तावन्नीडुभरत ...	१२६
स वा अघ्नये सम्प्रष्टाति	६०१
स वा अघ्नं जुहो मगन्ति ...	५११
स वा अश्वयज्ञिवैवानुवाक्या	३०८
स वा अगवष्टमन्तमानयति	२६६
स वा अगस्त एव ...	२५
स वा अग्नि वासः ...	१०८
स वा अभ्यङ्ग इवेतराभ्य ...	३८८
स वा अपारण्य मेवाश्रीयात्	७

अधिकाश्लोकम्	श्लो
स वा इत्यग्रेन्तरतः सम्मार्ष्टि १०६	
स वा इत्यग्रेन्तरतः सम्मार्ष्टीति १०६	
स वा इन्द्रस्तथैव ...	३१६
स वा उत्तरा मेवोभयसेत्	३२१
स वा उत्तरार्धादवयति ...	३८८
स वा उपरि जुह्व ...	२३५
स वा उपाङ्गु ...	२५८
स वा ऋष मन्त्र ...	
तदन्विता ...	३२०
स वा ऋष मन्त्र ...	
तस्मादिमे ...	३२२
स वा एति च मेवि ...	२५८
स वा अभ्यक्तपुरो ...	३०६
स विद्यस्तेः पर्यभि ...	३२१
स वै कयाजान्येवान्यतर ...	८२
स वै खलु बहिः ...	५७८
स वै खलु बहिः ...	५७८
स वै ग्रहं गृह्योत्तर- ...	२७८
स वै यतुषपङ्कयमाणः ...	५२६
स वै यतुषुङ्का गृह्णन् ...	२०२
स वै तथैव सम्प्रुणात् ...	१०७
स वै तिलद्रव्याद् ...	२८८
स वै निः पूर्वं परिग्रहं ...	१५२
स वै निः प्रथमा ...	२४५
स वै त्रियंशुधा हति ...	१२८

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ त्रतोपायनम् । तत्र अयासुपस्पर्शनम्*, प्रसङ्गादष्टवदनेनामेध्यत्वम्†, अयासं प्रविचलत्वम्, अग्नेर्भेतपतित्वम्, प्रतमहयमन्त्रः‡, तत्रविसर्जनमन्त्रः, अष्टवदननिन्दा, सत्यवदनप्रशंसा, इत्यष्टयोनं देशत्वलाभः, प्रतविसर्जनेन पुनर्भांशुपत्वम्, व्यञ्जनाग्रविचारः, उपवसथविर्वचनम्, प्रतिगो रात्रौ अयनस्थाननिर्णयश्च । अथ प्रथोताप्रणयनम् । तत्र तत्स्थाननिर्णयः, व्याहृतिषतुष्टयात्मकस्तम्भः, तुष्टौ होमप्रसङ्गात् प्रणापतिवर्णनम्, प्रथोतास्तुतिः, अयमृग्यन्त्रिकर्त्तिः, अयासं चक्षत्वम्, प्रथोताप्रणयनप्रकारः, प्रथोताप्ररोमंश्चे सच्चरानिषेधः, तासां ममा मतिहरयोऽनामौ च दोषोक्तेर्यश्च । अथ परित्तरणम्, पात्रासादनश्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ हविर्निर्वाणः । तत्र त्र्याम्भिर्होचश्चवर्ण्योर्महयम्, तयोः प्रतपनम् (प्रोद्दिष्टवर्ण्ययोः चत्वारोऽष्टौ वा दोषा), शकटसमीपे गमनादिकम्, ततोऽग्नयव्यविधानम्, शकटान्निर्वाणस्य प्राशस्त्यातिशयं द्योतयितुं वेदिहविर्ज्ञानयोः समत्वकथनञ्च । ततो धुग्भित्शर्जनम्, देयाभित्शर्जनम्, शकटारोहणम्, तदभौद्यैर्वैद्यम्, तेभ्यस्तृणनिरसनम्, तत्स्पर्शनम्, ततस्तद्गृहणञ्च । तत्र देवतादेष्टव्यस्य कर्त्तव्यत्वम्, अयोधोमोयादिहविःष्वप्ये-
तदतिदेशः, निरुपशेषाभित्शर्जनम्, शकटान्वरोहणम्, निरुपेन हविषा यज्ञाभित्शर्जने गमनञ्च । ततो हवि सादनम्, तन्मन्त्रगततामिश्रन्दार्थश्चेति ।

* स्वमादौ तदिधिवर्ण्यः ।

† स्वमादौ तदुपदेशो बोध्यः ।

• ‡ स्वमादौ तदाग्रामं बोध्यम् ।

अष्टिकाश्लोकम्	श्लो	अष्टिकाश्लोकम्	श्लो
स वै यान्ति कुर्वन् ...	१०८	स समनक्ति । सन्नोतिषा	२१६
स वै पक्ष्मशाखया ...	१०९	स समवदायेहाम् ...	५२०
स वै पौर्णमासेनोपवस्यन्	११०	स समाहन्ति ...	०५
स वै प्रवरायाव्यवर्ति ...	१११	स सम्प्राहति ...	५६०
स वै प्रातरप एव ...	११२	स सम्प्राहति ...	५७०
स वै यावन्नात्र भिवैवावधेत् ।		स स्नात मभिमृशति ...	२१८
तथा शल्यं प्रथ्यते ...	५१०	स स्नाति ...	११०
स वै यावन्नात्र भिवैवावधेत् ।		स सुषोत्तर माघार ...	२१०
मानुषं च कुर्वन् ...	१०६	स ह नैव प्रतिमुखाव ...	२६०
स वै वाचंयम एव ...	५१६	सह पिपा वैश्वानरेणेति ...	२१०
स वै विन्नेभ्यो देतेभ्य	५६०	स हरति । मरता ..	५६१
स वै वीगिति करोति ...	१०८	स हामिरवाच । अथ यन्मा	२६१
स वै यन्तु वेत्तिवि ...	२६५	स हामिरवाच । अथ ...	१६६
स वै सत्य मेव वदेत् ...	६	स हामिरवाच । उदयो ...	१६६
स वै समिधो यजति । प्राजा वै	१८२	स हामिरवाच । मय्येव ...	११८
स वै समिधो यजति । वसन्तो	१६३	स हामि वाच सुवाद ...	५२०
स वै सम्पत्तेदोपवसेत् । यथा वा	१२१	स होय यज्ञ उवाच ...	५००
स वै सम्पत्तेदोपवसेत् । सम्पत्ति	१२१	स होता नापद्याहरेत् ...	१००
स वै सम्पत्त्य सम्पत्त्य ...	१०६	स होता नापद्याहरेत् ...	१०८
स वै सुघ्न सम्प्राहति ...	१०५	स होतुर्दिह निलिम्पति ...	५२०
स वै सुघ्नौ लूहति ...	५५८	स होवाच । यथोपरं ...	५२५
स वै सुघ्न मेवाग्ने सम्प्राहति...	१०६	स होवाच । नृहस्यति- ...	१५६
स संहितौ पर्वणि ...	१२२	स होवाच । मा जु मे ...	११०
स सम्प्राति ...	१०८	स होवाच । यावदे ...	५२०
स समनक्ति । वसुभ्यस्तु ...	५६०	स होवाच । वयो ...	२१८

अध्यायीप्रतीकम्

३४

अध्यायीप्रतीकम्

३५

स होवाच । विदेधो ...	२६१
सा मनोरेव जायां ...	७५
सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि ...	७५
सा या पुष्टाक्षय्या ...	७७८
सा विस्वस्यति ...	६०२
सावेक्षते । अदन्तेन ...	१८६
सा वै पश्चावता भवति ...	१२७
सा वै पश्चादुरीयसी स्यात् ...	१५४
सा वै प्राक्प्रवणा ...	१५४
सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या ...	७७६
सा ह वाक् परीक्षा ...	२१६
सप्रजात्वा माश्रास्त इति ...	५८२
सुप्रचरणा च सधिरचना चेति ...	५८१
सूर्यं एवाग्नेयः ...	७१६
सैवा चयी विद्या ...	७१
सैवा निदावेन पदिहा ...	५२६
सो अश्वरा जातवेदा ...	७६७
सोऽग्नि मेवाभोद्यमाणो ...	५
सोऽग्निवत्तरतः ...	१३६
सोऽभौमाप्याहरेत् ...	३४७
सोऽध्वर्युः । यथापूर्वं ...	७६५
सोऽध्वर्युर्नामथाहरेत् ...	३४७
सोऽनक्ति । अन्तु ...	५६१

सोऽनुमूहीत्येवोक्ता- ...	३४७
सोऽनुवाक्या मनूय । याज्या ...	७७७
सोऽनुवाक्या मनूय सम्प्रत्यति ...	७६६
सोऽन्वाह । अग्निं ...	२६४
सोऽन्वाह । ईहेन्यो ...	२६२
सोऽन्वाह । प्र व इति ...	२६५
सोऽन्वाह । प्र ०—० भवति	
वाजा इत्ययं ...	२५६
सोऽन्वाह । प्र ०—० भवत्ययं	
या याहि वीतय इति ...	२५६
सोऽपि दधाति । विष्णो ...	७६४
सोऽनवीत् । हिनोत्येव ...	७७५
सोऽभिष्टशति । अग्निष्टे-...	११२
सोऽभिष्टशति । भुवा ...	२३५
सोऽभिष्टशति । मा मेर्मा ...	११२
सोऽभिवास्तयति ...	११२
सोऽभ्यादधाति ...	२३२
सोऽयं विष्णुर्ग्लानः ...	१५२
सोऽर्वन्मन्त्रमन्त्रधार ...	५२५
सोऽवेक्षते । तेजोऽसि ...	१८१
सोऽवेक्षते । सत्यं वै ...	१८१
सोऽसावाज्य मधिश्रयति...	१११
हिङ्गुत्यान्वाह ...	२५८

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पिष्टानां भाव्यां संवापः । तत्र उपसर्जन्यासेचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य-
कथनञ्च । ततः पिष्टसंयवनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, तदुद्देशाकरणम्, तयो-
संहरणम्, पुरोडाशकपालस्याज्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विधातुं
कर्तृभेदकथनम्, तदाज्याधिश्रयणमन्त्रतात्पर्यवर्णनञ्च । ततः पुरोडाशस्य
अप्यजापं सग्न्युपरि स्थापनम्, प्रयवनम्, चङ्कुरभिमर्शनम्, पथ्यंभिकरणञ्च ।
तत्र पुरोडाशपरिमाणानिर्णयः, अप्यजाभिमर्शनमन्त्रयोः किञ्चित् किञ्चिद-
व्याख्यानञ्च । श्रुते पुरोडाशे तदभिवासनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः
पात्रीनिर्सेजनञ्चेति ।

(२ प्र० १ ब्रा०)

अथ निर्सेजनप्रसङ्गादाप्तगोत्वव्याख्यानम् । तत्राप्तगतां पात्रीनिर्सेजनोदक-
माकृत्यकथनम्, तदुपुत्रविश्वरूपकथनव्याख्यानम्, तस्यैतसो निष्कृत्यर्थं यागा-
नुष्ठानवर्णनञ्च । प्रसङ्गाद् दक्षिणाप्रशंसा, दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणाविचारश्च ।
ततो निगोतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनविधानम्, त्रीदिवयोरपि पशुमेधपरि-
णतत्वाख्यानम् । संस्कृतस्य पुरोडाशस्य पशुत्वेन स्तुतिः, तदुपपादयितुं
मितिहासान्धाख्यानम्, पाङ्कसरूपतोऽपि तस्य पशुत्वापादनम्, प्रसङ्गात्
किमुपपादयितुमांशानां मनस्यत्वविधानञ्चेति ।

(२ प्र० २ ब्रा०)

अथ वेदिकरथारम्भः । तत्रादौ स्तन-यूप-रथ-शराणां मुत्यसिवर्णनम्, ततः
स्तनस्य वक्षरूपत्वेन स्तुतिः, प्रसङ्गतः स्तनयूपयोर्ब्राह्मण्यवधारण्यत्वकथनं तथा
रथशरयोः शरान्यवधारण्यत्वकथनञ्च । ततः स्फुटादागम्, तस्य तीक्ष्णो-
त्करणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तीक्ष्णोक्तस्य तस्य संस्पर्शनिषेधश्च । ततः

स्तम्भयजुर्हंराख्यायिका, स्तम्भयजुर्हंराख्यविधिः । ततः स्फ्यप्रहरणम्, तन्मन्त्र-
 खाख्यानम् । ततः तत्प्रहरणनिष्पन्नस्य पांशोदादानम्, तन्मन्त्रथाख्यानम्,
 वेदिप्रेक्ष्यमन्त्रतात्पर्यकथनम्, उत्तरे निधानमन्त्रस्याभिप्रायापिष्करणञ्च ।
 तत्राभिचरतः प्रयोगे विशेषविधानम्, यजुषा वारचय ममन्त्रकक्षैकवारं
 स्तम्भहरणोपदेशश्चेति ।

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथ वेदिपरिग्रहः । तत्रेतिहासाख्यानम् (अथैव पौराणिकवामनावता-
 रस्य मूलश्रुतिः), वेदिपरिग्रहोक्तादात्म्यकथनम्, वेदिखनेतिहासाख्यानञ्च ।
 ततो वेदेतरपरिग्रहः, तन्मन्त्रतात्पर्यवर्णनम् । पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्या
 प्रश्नसंज्ञम्, तन्मन्त्रावयवसङ्ख्याप्रश्नसंज्ञञ्च । वेदेरायामवितृप्त्योर्विधानम्, वेद्यं-
 तपोराहवनीयस्पर्शविधिः, वेदेः स्त्रीसाम्योपपादनम्, वेदेः प्राक्प्रवणत्व-
 विधानम्, उदक्प्रवणत्वविधानम्, दक्षिणभागस्य पांशुभिरौघप्रत्यक्षरखविधिः,
 अग्निः प्रोक्षणीकरणनिषेधश्च । ततो वेदेर्मांसप्रतिमार्जनमन्त्रयोर्विधानं
 व्याख्यानञ्च । ततः प्रोक्षण्यासादनम्, तदेवाग्नीध्रकर्तृकं स्पर्शोद्यमनम् । ततः
 सम्मैमन्त्रस्य साकल्येनानुवादः । तत्राभिचरतो विशेषविधानम् । इक्ष्वाक्या-
 नविधिः । इतानां हविषा यागात् प्राक्, निमित्ताया वेदेश्च बहि-
 स्सरणात् पूर्वम्, स्पर्शनिषेधविधानायेतिहासाव्याख्यानश्चेति ।

(१ प्र० ७ ब्रा०)

अथ सुक्सम्मार्जनम् । तत्र मानुषपात्राद् देवपात्रस्य विशेषत्वकथनम् ।
 सुवसादागप्रतपने, जुहादीनां सम्मार्जनविधिः, तन्मन्त्रथाख्यानञ्च । ततः
 सुवसां प्राग्निप्रहरणम् । सुवसां प्रतपनप्रदाने । सुवसम्मार्जनस्य प्राथम्यम्,
 सुक्सम्मार्जनस्य सदानन्तर्यम्, तस्य च धौकिकदृष्टान्तेन प्रश्नसंज्ञञ्च । सुक्-
 सम्मार्जनात् वेदायावा माहवनीये प्रहरणविचारः । अथ अतोसप्तहम,

तत्सम्वहन मनुष्य मन्त्रविधानादिकम् । पश्चाद्यान्यावेक्षणम्, तन्मन्त्रपद-
व्याख्यानम् । अथान्याधिश्रवणम् । तत्र इतिश्रवणस्यानविचारः, आध्यस्या-
न्तर्देशासादनविचारश्च । अथान्यस्योत्पन्नम् । ततः प्रोक्षस्तुत्यवर्णम् । तत्र
मन्त्रातिदेशो ब्राह्मणातिदेशश्च । अथयोरान्यावेक्षणम्, तत्प्रसङ्गात् खचक्षु-
रवेक्षितमात्रस्यैव सत्यत्वनिर्णयः, आल्लप्रशंसया मन्त्रशिक्षप्रशंसनश्चेति ॥

(१ प्र० ५ भा०)

अथ जुह्वपभृद्भ्रुवास्तु तस्यान्यस्य सुवेण यज्ञं विधितुं कत्समुदायस्य
पुरुषावयवकल्पनया तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यकथनम्, जुह्वादिवृ-
त्तौ सुक्षु सुक्षु प्राणरूपेण सञ्चरणीयपादनम्, सुक्षु आन्ययज्ञे देवता-
देशनपूर्वकतनिवारणम् । जुह्वपभृद्भ्रुवास्तु क्रमेणान्ययज्ञविधानम्, तन्मा-
न्ययज्ञे मन्त्रविधिप्रसङ्गात् यागशीलसंस्तिपदात्पदार्थादिकथनम्,
अनुष्ठुभो वायुमन्त्रनिर्णयश्चेति ॥

(१ प्र० ६ भा०)

अथाभ्योरिष्टादिप्रोक्षणाय प्रोक्षणादानम् । तत इष्टप्रोक्षणम्,
वेदिप्रोक्षणम्, बर्हिं प्रोक्षणम्, ओषध्यापनिगमनम् । अथ प्रस्तरयज्ञम् ।
ततः सम्वहनस्य विर्चनम्, देशविशेषे स्थापनम्, तदुपरि इमान्तरे-
राच्छादनम् । ततो बर्हिषः स्तरणम् । तस्य त्रिरुक्तविधिः, मन्त्रविधिश्च ।
तदाहवनीयाग्रे भवनीकरणम्, प्रस्तरस्य च तत्सन्निधौ रक्षणम् । अथ
परिधिपरिधानं विधित्वोरितिहासमुखेन तदुत्पत्तिवर्णनम्, तत्परिधिस्तद-
ग्रमाग्देवानां नामान्गानम्, ऋक्षाभिर्गणम् । अत्रैव परिधीना मिथ्या-
वयवविचारः, तत्परिध्यादानभूतवृक्षाणां परिगणनम्, तत्प्रसङ्गात्
यज्ञोपवृत्त्यपरिगणनश्चेति ॥

(३०)

(४ प्र० ६ ब्रा०)

वसन्तादिप्रयाजदेवेष्वग्निसम्बन्धप्रतिपादिकाख्यायिका । प्रयाजदेवानां प्राथम्ये ब्रह्मवादिना संवादः । आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां मान्यभाग-प्रधानखिद्युष्ट्यागानां मग्निदेवताकत्वाभिधानम् । आख्यप्रश्नंसा, प्रसङ्गात् प्रजापतिशब्दस्येह विवक्षितार्थनिर्णयश्चेति ।

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथामेयाष्टाकपाणपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका । तयो नामनिर्वचन-दारेण पुरोडाशस्युतिः, आमेयेष्टिप्रसङ्गादभिस्तुतिश्चेति ।

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथामौघोनीयैकादशकपाणपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका (इहैव प्रस-ङ्गादुपशब्दनिर्वचनम्, “इन्द्रश्नुर्वहंस”-इतिमन्त्रे सरसोवज्रयास्तुतिश्च) । अथान्यभागयोर्विधानादिकम्, तत्रान्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां मन्त्रोघो-मौघदेवताकत्वेन प्रश्नंसा, प्रसङ्गतः सूर्यादिवृषगजजवयर्गनादिकश्च । अथो-पांशुयाजविधानम्, आख्यभागोपांशुयाजयोर्नामितापरिहाराय याख्यापुरो-हुवाक्ययोर्वैकल्यविधिविचारौ च । तत उपवासयोग्यपर्वविधानम्, आख्य-भागस्थाननियमः, आमेयसौम्ययोराज्यभागयोर्गन्धचक्षुद्रुम्, शौकिकचक्षु-सामेन तत्समर्पनादिकश्चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

अथामावास्याहविषा विधानार्थाख्यायिका । तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनम्, द्वादशकपालस्यैन्द्राग्नस्य हविषो विधानम्, साम्राज्यस्य हविषो विधानम्, तस्य च साम्राज्यस्य सोमात्मकताकथनादिकम्, साम्राज्यस्याधिकारिनिर्ण-

यस्य । ततोऽमावास्यापवासस्य कालविधानाय पुराकल्याख्यानम्, तत्र
मतान्तरविचारश्च । तत्र चन्द्रस्य क्षयोदयव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिताया
चमावास्याया प्रशंसा, प्रसङ्गात् सूर्याचन्द्रमखोरिन्द्रवत्त्वसमर्थनादिक-
चेति ।

(५ प्र० ४ भा०)

अथ साम्राज्यसिद्धयै प्रथमं तावत् वत्साभाकरयाव शाखाच्छेदविध्यं
वादौ, तत्र मन्त्रविधिः, मन्त्रभेदपद्यस्य चोत्प्रेषः । ततो वत्सानां मातृहयो
जनम्, तन्मन्त्राभिप्रायकथनञ्च । प्रस्तुतानां गवो मध्ये एकस्या वत्सात्
पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । शाखागृहणस्यानविधानम्, तन्मन्त्र-
सात्पर्यकथनञ्च । तच्छाखाया पवित्रबन्धनविधानम् । अमास्यायां राज्ञौ
समप्रत क्षीरस्याग्नार्यत्वेन नियोगात् अग्निहोत्रस्य इत्यान्तरविधिः । अघा-
ध्वर्यो स्थास्यादानविधिः तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत्र पवित्रस्यापनस्य तदय-
नियमस्य च विधिः, मौनकालविधिः, पयस व्यासेवनेऽध्वर्योर्भेषविधिः ।
ततो वाष्ट्निपमविसर्जनम् । होहणपात्रप्रक्षालनोदकस्य तत्रैव क्षीरे सम-
पंथम् । तदुदास्य दध्यं तत्रातस्त्रनदव्यसेपविधिः, तन्मन्त्रदेवतानामनिर्देश-
प्रशसनञ्च । तत उदकवतीक्ष्णत्वेन पात्रेण तत्पिधानविधिः, तन्मन्त्रगतविष्णु-
शब्दार्थो यश्च इति निर्णयश्चेति ।

(५ प्र० ५ भा०)

अपावदानस्वरूपश्रापिकाख्यायिका (इष्टैव दिनातीना मरणपयुक्त
त्यादिकषाश्रुति), अपवदानस्यैसाविधानञ्च । तत पुरोडाशस्योभयत
व्याज्यकरणस्य प्रशंसा । अथानुवाक्यावाज्ययोः क्रमेण देवनाङ्गानहवि
प्रदानसाधनत्वाद् शुभात्मकत्वे, तयो समनन्तरं पूर्वं वा वषट् कुर्पादिति
विचारः, पुरोऽनुवाक्यावाज्ययोगोपवीचिष्टुपह्नुद्वलविधायञ्च । तत्रानु

नञ् । तत आवाहननिगदस्यापि पदयो व्याख्यानम् । सामिधेय्यनुवचन-
दयस्त्रिंशत्तैव कर्तव्या इति विधिः, याव्यापा पाठस्वाख्येन एवेति चेति ।

(१ प्र० ५ ब्रा०)

सामिधेयौसमिधस्याधेयौकिकाप्रित आतिथ्यकथनम्, प्राजापान-
श्रीवादिहरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया सामिधेयौवा प्रार्थनम्,
सामिधेय्यनुवचनसमये प्रपतो देवस्य प्राजापावादिवियोजनहेतुत्वेन च
प्रार्थनम्, सामिधेयौरनुवचतो होतुरभिषमगतत्वकथनादिकचेति ।

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथाधारहोमयोर्विधानम् । तत्र पूर्वधारस्यामन्तकत्वम्, उत्तरा-
धारस्य समन्तकत्वम्, तथा तयोः क्रमेणोपदेशनावस्थानशङ्क्यौ गुणौ च ।
ततः शुभ्रधारस्य आहवनीयरक्षिणमग्न्यास्तितिलक्ष्यधर्मविधेयाद्युप-
देया, ततोऽग्निसम्भारनविधिः, तन्मन्त्राख्यानादिकचेति ।

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथोत्तराधारप्रयोगः । तत्रादौ जुह्वपश्चतोरादानम्, तन्मन्त्राख्याना-
दिकम्, भुवाकमञ्जनम्, श्रीरूपतेनाधारस्य प्रार्थनम्, विहितसमञ्जन
मनूय मन्त्रविध्यादिकञ्च । पूर्वधारस्योपांशुवप्रतिपादनाय मनोवाक्स्वादी-
पन्नाह, प्रसङ्गतः सर्वस्वीया माचेयौत्वनिर्णयश्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथाभ्यर्चोर्होहवरकम् । तत्रादावाश्रयणम् । तत्राप्यादाविभूषणन-
दर्माणां मह्यविधिनादिधारस्य । ततो देवहोतुरग्रेवरेणविधानम्, तन्मन्त्रस्य

भागशोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । तत आर्धयज्ञोद्वरणविधि, तन्मन्त्रस्य .प्र
भागशोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । ततो मानुषहोद्वरणविधि, तन्मन्त्रानुवचन-
व्याख्याने । ततो होतुर्जपविधि, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । अथैवापरमन्त्रस्य विधा-
नानुवचने, तत्तापय्याख्याञ्च । ततस्य होतु सम्प्रदानविधि, जपादिविधा-
नञ्च । तत्रदेशात् होद्वरणं प्रत्यागमनम्, तत्र जपविधानम्, तत्तपमन्त्र
व्याख्यानञ्चेति ॥

(४ प्र० ३ ब्रा०)

अथ जुगादापनदिग्दस्य भागशो व्याख्यानम् । तत आश्रावणप्रत्या-
श्रावणविधानानुज्ञाया व्याख्यायिका, तयोर्विधानञ्च । आश्रावणादिप्रश्नक-
काले अश्वत्थादीना मौनविधि । आश्रावणादीना तेषा मन्त्राणा व्याहृतीनां
(अश्वत्थाव, अस्तु औषट्, यज, ये यजामहे, औषट्) सख्यकथनम्,
हृष्ट्यादिकामाना विविधविधय, आश्रावणादीना विविधप्रशंसा चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ प्रयाजसङ्ख्याविधि । तत्राख्यायिका । प्रयाजस्यान्यद्व्यक्तत्वेन प्रशंसा,
तज्जोमविषये स्थाननियमञ्च (अथैव प्रसङ्गतो रज्ज्वेने यरसैन्यशिमणदृष्टान्त-
प्रदर्शनम्) । तत्रैवस्य आश्रावणान्तरकर्तव्यत्वोपदेश, ततः मन्त्राणा मेव
प्रयाजाना क्रमशो विधानम्, तत्र शुद्धपञ्चदशरात्र्यसमानयनाद्युपदेशा,
तत्र सर्वत्र स्वाहाकारविधानार्थाख्यायिका, आश्रयपानां देवाना परिचय-
दानादिकम्, अभिधाहमेव तदाध्यायनत्वञ्चेति ॥

(४ प्र० ५ ब्रा०)

तेषा प्रयाजाना मेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा, ततस्तदनुमन्त्रणमन्त्राणां
विधानायाख्यायिका चेति ॥

वाक्याया उच्चारणधर्मोपदेश, तथा याव्यायाश्च । तत पुरोऽनुवाक्या-
याज्ययोर्विविधस्तथा । अथ यान्त्रागन्तरमाविनो वषट्कारस्य विमज्ज-
विधानम् । प्रसङ्गाद् यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दृष्टपूर्णाभासयागप्रशं-
सनम्, यस्तदाप्यपक्षयोर्नामधेयत्वात्सर्वकर्मम्, तत्प्रसङ्गादहोरादिनाम
यथासर्वकर्मचेति ॥

(६ प्र० १ ब्रा०)

अथ स्विष्टकृदागविधानार्थाध्यायिका । तत स्विष्टकृद्विगदर्थ्याध्यायनम्,
स्विष्टकृदागस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विधानम्, तद्यान्यानुवाक्ययोर्विधान-
श्चन्दस्वगिराकरयार्थाध्यायिका, स्विष्टकृदववागघोमप्रदेशयोर्विशेषताध्या-
यश्च । अथाहवनीयगार्हपत्यपोरन्यतरस्मिन् हविःश्रपणविधानम्, तन्नामे
परितरणविधि, इत्याहभूतजात्यायसत्कर्णविधानचेति ॥

(६ प्र० २ ब्रा०)

अथ प्राग्निनावदानविधयर्थाध्यायिका (इष्टैव प्रनापतेर्दुहितृगमनप्रहे-
लिकादिश्रुतिः) । अनावदानप्रकारोपदेश, अध्वर्युसंस्वरविधानम्, ऋत्विजां
सलभागप्राशनविधि, अत्र वाचयमत्वविधानादिकम्, तन्नापि मातुव-
दाम्यवहारे वैश्वत्या ऋषो वैष्णवयजुषो वा ऋषविधिचेति ॥

(६ प्र० ३ ब्रा०)

अथेडावदानविधयर्थाध्यायिका (इष्टैव जलप्रावनस्तान्तो नौवन्धन
शृङ्गकपादिश्रुतिश्च) । इडाया पश्चावत्तादिविधि, ऋष्योरिडानिलिम्प-
नादिकश्च । ततो होतुरवान्तरेडावदानम्, होत्र मिडोपज्ञानम्, इडा-
निगदयाध्यायश्च । तत इडाया प्राशनविधानम्, मार्जनविधानचेति ॥

(२१)

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथोष्णोद्वहनम् । ततः समिधा मध्याधानम्, सम्मार्जनञ्च । अथानु-
यागार्चवादः । तत्र बर्हिषः प्राथम्यकथनम्, नराशंसस्य द्वितीयत्वम्, अग्ने-
दशमत्वम्, ततोऽनुयागमन्त्राणां व्याख्यानञ्चेति ।

(७ प्र० १ ब्रा०)

अथ सुषोर्वहनम्, प्रसङ्गात् विवाहविधिविचारश्च (इहैव दक्षिणा-
त्यागं मातुलकन्योपयमनविचारश्च टोकिताः) । अथ परिधोनां समङ्गन-
विधिः । अथ सुक्तवाकप्रैषायाश्चावगविधानम्, सुक्तवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । अथ प्रस्तरादानम्, शुद्धमभ्युवाकां क्रमादयमध्यमूलसमङ्गनविधिः,
तन्मन्त्राणां व्याख्यानानि च । अथ प्रस्तरावयवानुप्रहरणम्, तत्राभौदध्वर्योः
संवादश्च । अथ शंयुवाकप्रैषायाश्चावगविधानम्, शंयुवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । ततः परिधीना मनुप्रहरणम्, शुद्धमभ्युवाकः सम्यहरणादिकञ्चेति ।

(७ प्र० २ ब्रा०)

अथ सुक्तवाकद्वौषाध्यायनम् । तत्र सुक्तवाकशब्दनिर्वचनम्, भागश-
क्तमन्त्रव्याख्यानञ्च । अथ शंयुवाकद्वौषाध्यायनम् । तत्र शंयुवाकशब्दनिर्दे-
शनम्, भागशक्तमन्त्रव्याख्यानञ्चेति ।

(७ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पक्षोसंवाजः । तत्रादावध्वर्योर्शुद्धमभ्युवाक्यम्, शोतुर्वेदयज्यम्,
अभोध आग्न्यविकापनीयज्यम्, तथैवाध्वर्यादोषां परियायादिकञ्च । ततः
पक्षोसंवाजार्चवादः । तत्र सोमत्वद्वैतपक्षोतिदेवतापदुल्लेखस्य आग्न्य-
हविषोपांशुपदविधिः, पक्षोसंवाजम्येहान्तत्वविधानम्, वेदस्योत्पत्तिविधि-

योगविस्तरविधानानि, अग्नौदध्वर्योः संवादादिकश्च । अथ समिष्टयजु-
र्होमविधिः, समिष्टयजुर्नामनिर्वचनश्च । ततः प्रणीतानिनयनविधानम्,
पञ्चीकरणान्तरस्थापितकथानां मुक्तरं क्षेपणादिविधयश्चेति ॥

(७ प्र० ४ ब्रा०)

अथ पूर्वोपाचस्य विनयनविधानम् । तत्र दक्षिणामाहात्म्यवर्णनम्, देव-
यानपितृयाजवर्णनम्, अथवा शान्तिकरत्वाभिधानम्, पूर्वोपाचमन्त्रविधानम्,
मुखोपस्पर्शनश्च । अथ विष्णुक्रमक्रमविधानम् । तत्राख्यायिकादिकथनश्च ।
तत्र प्राङ्मेक्षणम्, उत्तमेक्षणम्, सूर्यावेक्षणम्, रश्म्युदीक्षणम्, इष्टैव
प्रसङ्गतो ब्राह्मणानां ब्रह्मवर्चसकामनायां ख्यौचित्यश्रुतिः, सूर्यावर्शनम्,
गार्हपत्योपस्थानम्, पुनर्नामयज्ञम्, आहवनीयोपस्थानश्च । अथ व्रत-
विसर्जनविधानम् । तत्र सन्मन्त्रविधिः, तेन पुनर्ध्यावन्मातृवत्पणान्तिजि-
ह्वेति ॥

अथ स्मृत्यालोच्यवचनसूची ।

- “अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः” १. १. २. *
 “अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम्” ४. १. ११.
 “अग्निर्वै देवानां महातमाम्” ४. १. ६.
 “अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः” ४. १. १०.
 “अग्निर्वै भोरियंश्चस्य, स ततः प्रजायते ४. २. ११.
 “अग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि,— शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते,
 भव इति यथा वाहीका, यमूनाम्यतो रमोऽग्निरिति तान्यस्याशा-
 न्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरग्न्येव शान्ततमम्” ६ १. ८. *
 “अग्निर्वै सर्वा देवता” ४. १. ८.

* प्रथमप्रपाठकोषप्रथमब्राह्मणस्य द्वितीयकण्डिकायां श्रुतमित्यर्थः ।

“अग्निर्वै होता” ३. ९. २४.

“अग्नीषोमीयं हि पौर्यमास इविमवति” ७. १. २.

“अथ यदग्नौ दिन्द्रश्चतुर्वेदस्तेति, तस्मादु ह्येन मिन्द्र एव जघान” ५. २. १०.

“अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकतोऽथ
यत्परं भा प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेव मिमाहोक्तानसमा-
रुह्यायेता गति मेता प्रतिष्ठा गच्छति” ७. ४. १०.

“अदत्तक पूषा” ६. २. ७.

“अद्विवां इदं सर्वं भातम्” १. ९. १४.

“अभरो वै यज्ञ” ३. ३. ३८, ३९, ४०.

“अनिवृत्ता प्रजापति” १. १. १३.

“अनिवृत्तो वै प्रजापतिरनिवृत्तान्धाव्यानि” ४. ६. २०.

“अनुवाक्या, अथ याव्या, अथ वषट्कारः, अथ सा देवता, यस्यै देवतायै
इविमवति, × × × तदवदानं यत् पञ्चमम्” ५. ५. ७.

“अन्तरिक्षं वा अग्नौ रत्नं चरत्यमूलं सुमयत परिरिच्छिन्नम्, यथापमुषो
ऽमूलं उभयतः परिरिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचरति” १. २. ४.

“अन्धो भग” ६. २. ६.

“अन्धो वा बधिरौ वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या आर्क्षयः, × × ×,
अप्रजा अपसुर्नविध्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यम्, × × ×,
अप्रतिष्ठितो हरिश्च क्षिप्रंऽर्मुं लोकं मेधसीति” ४. ६. १६-१८.

“अग्निं हि भूयाऽसि श्रुताश्च वर्षेभ्यः पुरयो जीवति” ७. ४. १८.

“अमृतं वा व्याप” ७. ४. ७.

“अमेध्यो वै पुरयो यदमृतं वदति” १. १. १.

“अपलोको बर्हि” ३. २. २४.

“अथ यद्वा मनुष्यान् विवेद,— ये यजन्ते, पापीयांसस्तु भवन्ति, य उ न
यजन्ते, स्वेयांसस्तु भवन्तीति” २. ३. २४.

“अथाक्षरा वै गायत्री” ६. १. २३

“अस्ति वै पत्न्या अमेध्य यदवाचीनं नामे” २. ४. १३

“आपो हि कुशा, ब्रह्म यजु” २. ४. २.

“इदं मधुपयो हितं मिदं हि यदा वर्षत्यधो यधयो जायन्त धो यधो-
जंघायाः पीत्वा तत एव रसं सम्भवति” २. ४. २५.

“इन्द्र सर्वा देवताः” ५. २. २२

“इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा” ७. ४. ११.

“इयं वै पृथिवीदिति” २. ४. १५.

“अभय वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्च” ४. १. २.

“अथ ह वै जायते । योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्यः अग्निभ्यः पिबभ्यो
मनुष्येभ्यः—” ५. ५. १-५.

“अतथी ह वै प्रयाजास्तस्मात् यच्च भवन्ति, यच्च क्षुतवः × × ×
वसन्तो वै समित्, योषो वै वनून्पात्, वर्षा वा इह, एतच्च वै
महि, हेमन्ता × × × आद्यान्नादेवि” ४. ४. १, ६-१९.

“इत्यादशाश्चरा वै निरुप” ६. १. २४.

“एतं ह विर्यं ददृशुर्वर्षपूर्वमासी” ५. ५. २३.

“एतच्च देवानां प्रियं धाम यदाज्यम्” २. ५. १०.

“एतच्चै सवत्सरश्च यो यदाज्यम्” ४. ४. ५. [२. ६. १०.]

“एतानि वै तेषां मघीना नामानि, यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानामपति.”

“एति दक्षिणा मन्तरभ्य यजमान” ७. ४. १

“एते वै यमो देवा यदसवो इमा आदित्या” २. १. १२. [५. १. २.]

“एत् परोडाश मेव क्रूमे भूत्वा सर्पन्तं ते ह सर्व एव मेनिरेऽयं वै यज्ञ इति”

“एष उ वा इमा प्रजा प्राणो मूत्वा विमर्त्ति, तस्मादेवाह भारतेति”

“एष एव उचो यचन्द्रमा” ५. २. १३.

[३. ४. २.]

“एष यज्ञो देवलोक मेवामिष्येति” ७. ४. १.

“एष वै ओषो रग्निर्वैत् सूर्य” ७. ४. १६.

“एन्द्राग्रं ह्यमावस्य हविर्भवति” ७. १. ४.

“तानि द्वैतानि (व्याञ्जानि) यजमानदेवत्वान्येव , यजमानो ह्येव स्वे यजे
प्रजापतिः , एतेन ह्युक्ता ऋत्विजस्तन्वते त नमयन्ति” ४. ६ २०

“तेनोऽसि, शुक्र मसि, अमृत मसि (व्याप्य)” २. ४ २८

“जिह्वायया हि यज्जस्त्रिदुदयना” ३. २ ५

“त्वष्टा वै सिक्त रेतो विकरोति” ०. ३ १०.

“त्वष्टुर्देवै पुत्र विप्रौर्वा यदस्य व्यास, तस्य शौण्डेव मुखान्यासः । तद्य-
देवः रूप व्यास, तस्माद् विश्वरूपो नाम” ५ २. ६.

“दासभिर्वा इतरः शवं व्युषन्ति” ०. १ २८

“दीर्घादुल माश्रास्ते × × ×, सुप्रजास्व माश्रास्ते × × ×, भूपो
हविष्कराय माश्रास्ते × × ×, प्राणानाश्रास्ते × × ×,
विद्य धामाश्रास्ते × × ×, यज्ञाश्रिय करोति” ७ २. १९-२०

“देवाना मग्न यजन्तमा” ५ ३ ५

“अन्ध पाशाण्यदाहरति—” १. १. २२ [३ २ १०.

“द्वादश वै मासा सवत्सरस्य पञ्चर्तन एव एव प्रजापति सप्तदश”

“द्वादश व मासा सवत्सरस्य पञ्चर्तवत्सपो षोकास्तर्हिंशतिरेव एवैकविंशो
य एव तपति” ३ २. ११.

“द्वादशाक्षरा वै जगती” ६ १. २५

“दे वा व्याञ्जती, सोमाञ्जतिरेवान्याञ्जतिरन्या , तत एषा केवली यत्
सोमाञ्जतिरेषाञ्जतिर्यज्जविर्व्यंशो यत् यज्ञ” ५ ५ १०.

“नव व्याहृतयो भवन्ति , नव वै पुत्रवै प्राणाः” ४ ३ ५.

“न वा एतेषां (भाषाणां) हविर्गच्छन्ति” १. १. १०

“नास्त्वामा यजोऽस्ति” ३ ३ १

“पञ्च व्याहृतयो भवन्ति,— अथ आवध, अस्तु औषट्, यज, ये धनामहे,
वैपहिनि” ४ २ १६

“पवित्र वा व्याप” १ १ १

“पशुर्देव वा एष व्याप्यते यत् पुरोडाश” २ १ ५

“पशोस्तेदनी न कुर्वन्ति , रक्षसाः हि स माग ” ७ व. ३५.

“पुरा विदूर मिबोदितोऽयैन मेताः राजि मुपैव न्याप्रवते, सोऽस्य शान्त
मापद्यते । त यचितोदेति । स न पुरस्तात्त प्रचाद ददृशे”

५. ३. १८, १९.

“पुखः वै देवा अग्रे पशु मालेमिरे” २. १. ६.

“पुखो वै यज्ञ ” २. ५. १.

“पूर्वाङ्गो वै यज्ञस्याध्वर्युर्नघनाङ्गं पत्नी” ७. ३. ३

“पूर्वाङ्गो वै शिरः” २. ६. १२. .

[५. ३. १३.

“पूर्वाङ्गे देवा अशन मभिहरन्ति, मध्यान्दिने मनुष्या, अपराङ्गे पितर ”

“पौरुषमासं हवि ” ५. १. ६.

“प्रजापतिर्यज्ञ ” १. १. १३.

“प्रजा वै नरः” ३. २. २०.

“प्रतिष्ठा हि गृहा ” ६. ३. १४

“प्रयानामुपाना वै देवा आश्रया ” ३. ३. १७.

“प्राङ् प्रेक्षते , प्राची हि देवानां दिक्” ७. ३. १३ [५. ३. १३.

“प्राची हि देवाना दिक् । × × × । उदीची हि मनुष्याणा दिक्”

“प्राची हि देवाना दिगथो उदक्प्रवयोदीची हि मनुष्याणा दिग् दक्षि-

यत पुरीष प्रत्युद्बुध्यतेषा वै पिबृयाम्” २. ३. १७.

“प्राची वै वात ” १. १. १४.

“ब्रह्म वै पलाश ” २. ६. १६.

“ब्रह्म ह्यग्नि ” ३. ३. २.

“ब्रह्मा वा ऋत्विजा मिषह्वम ” ६. २. १६

“ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणव आस्तेऽभिगोप्ता” ६. २. १८.

“ब्राह्मणो हि रक्षसा मभिघन्ता” १. ३. ६.

“मध्यं वै नामि” १. २. २३.

“मनस ह वै वाक् च शुभौ देवेभ्यो यज्ञ वहत ” ३. ६. १

- “मनसा वा इदं सर्वं माप्नुमः, सम्मनसैवेतत् सर्वं माप्नोति” ६. १. २२.
- “मनो वै देववाहनम् ; मनो ह्येदं मनस्विन भूयिष्ठं वनीवाह्यते” १. ५. ६.
- “मस्तिष्क एव पिष्ठानि” १. ५. २.
- “मिथुनं ह्येकैका च × × ×, मिथुनं हि द्वौ च द्वे च × × ×,
मिथुनं हि त्रयश्च तिस्रश्च × × ×, मिथुनं हि चत्वारश्च
चतस्रश्च × × ×, नो ह्यत ऊर्ध्वं मिथुनं मस्ति; पद्म-पद्मेति
ह्येतेतदुभय भवति” ४. ५. ७, ८, ९, १०, ११.
- “मेधा वा व्यापः” १. १. १.
- “य एव देवाना मासीत् सोऽपरा × × ×, योऽसुराणां स यवा
× × ×, तस्य महः, सगरा रात्रि, यथा माता, सुमेधा
संवत्सर” ५. ५. २६.
- “यच्छुक्लं तदामेयम्, यदार्द्रं तत्सौम्यम् × × × । अग्नीषोमयोर्ह्येतावती
विभूति प्रजातिः । सुष्यं एवामेयः, यज्जमा सौम्य, अहरेवामेयः,
रात्रि सौम्या, य एवापूर्यतेऽहंमासः स व्यामिष, योऽपक्षीयते
स सौम्य” ५. २. २१, २४.
- “यजमानो वै प्रक्षरः” ६. १. ४४, ७. १. ११, १४, १६.
- “यजमानो वै यज्ञपतिः” १. २. १२.
- “यजमानो वै हव्यदाति” १. १. २४.
- “यज्ञ उवाच,— ब्राह्मणस्यैव ऋषि मनु ऋष्येय मिति” ६. १. २८.
- “यज्ञो वा व्यापः” १. १. १२.
- “यज्ञो वा ऋतस्य योनिः” १. १. १६.
- “यज्ञो वै विष्णुः” १. २. १३.
- “यज्ञो वै व्योमतम कर्म” ५. ४. ५.
- “यज्ञो वै खरः” १. २. २१.
- “यत्किञ्चाग्नौ जुहति, तदवदानं नाम” ५. ५. ६.
- “यथा ज्ञातिभ्यः वा सखिभ्यः वा सहायताभ्यां समानं मोदनं प्रचेदजं वा”

“यथा मधु मधुकृतो निर्जयेयुः” ५. १. १.

“यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजन माप्सीत्, तच्चन्द्रमसि न्यदधत ; तदेत-
च्चन्द्रमसि क्षण्यम्” २. ३. १८. [०. ४. २३.

“यद् ब्रूयादिदं महः सत्यादन्तं मुपैमोति, तदु खलु पुनर्मातृषो भवति”

“यद्यपि बल्ल इव स्त्रियः साद्धं यन्ति, य एव तास्यपि कुमारक इव पुमान्
भवति, त एव तत्र प्रथम एति” २. ४. ८.

“यद्वै नेत्यृचि, षो मिति तत्” ३. २. ३०.

“यथा च हि वा ऽप्ययवा यवेतीवाथ येनैतेवाः होता भवति, तद् पावि-
होत्र मित्याचक्षते” ५. ५. २६.

“या वै काक्ष यक्ष ऋत्विज आग्निम माग्रासते, यजमानस्यैव सा” ०. २. २१.

“यावतो वै वेदिष्ठावतो पृथिवी” २. ६. ८.

“यावदेवास्येह मानुष मायुस्तस्मा एवेतदुपतिष्ठते” ०. ४. १८.

“येन वाक्षनेन धावयेत्, तद्विमुच्य ब्रूयात् पापयतैस्तु सहितं कुर्वतेति ।
एव उ वाक्षनस्यापद्भवः” ६. ४. ८.

“योषा वा आपो हवामि.” १. १. १८.

“योषा वै पत्नी देत आण्यम्” २. ४. १८.

“योषा वै वेदिर्हवामि” २. ३. १५.

“योषा वै वेदिर्हवा वेदः” ०. २. २१.

“देतो वा आण्यम्” ०. ३. ०.

“देतो वै सोमः” ०. ३. ८.

“वक्षो वा आण्यम्” ४. ४. ४.

“वक्षो वा आपः” १. १. १०.

“वाग्वै यज्ञः” १. २. २.

“वामर्गो ह वै विष्णुरास” २. ३. ५.

“विदेघो ह माधवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे वमार । × × । तस्यै ह सामग्य-
माधो × × अग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्वलात् । तं न प्रशक्त धार-

पितुम् । सोऽस्य मुखान्नियेदे । × × । तर्हि विदेघो माघव
 व्यास सरस्वत्याम् । स तव एव प्राप् दहन्नभीयायेमां पृथिवीम् ।
 × × । स इमा सर्वा नदीरतिददाह ; सदानोदेत्युत्तराद् गिरे-
 निर्द्वावति, ताः ह्यैव नातिददाह । ताः ह्यसौता घुरा प्राक्षणा न
 तरम्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं नहवो
 प्राक्षणास्तडाक्षेत्र मिवास छावितर मिवासदित मग्निना वैश्वा-
 नरेणेति । तदु हैतर्हि क्षेत्रतर मिव प्राक्षणा उ हि नून मेघक्षै-
 रसिखरम् । सापि जघन्ये नैदाघे स निवेव कोपयति तावच्छीतानति-
 दग्धा अग्निना वैश्वानरेण । स होवाच विदेघो माघव,— कश्
 भवानोति ? अत एव ते प्राचीनं सुख मिति होवाच । सैवाप्ये-
 तर्हि कोसलविदेघाना भयोदा वे हि माघवा ” ३. ३. १८—१०.

‘हया हि मना, हया हि सुव , × × घोवा हि वाक्, धोमा हि खक्’
 “ विपतितनोमेव प्राप घुरयो भवति ” ३. ५. ५ [३. ६. ३, ४ ।
 ‘ग्रान्तिरापा’ ” ६. २. ८.

‘घिरो वै यज्ञस्याहवनीय ” २. ६. १२. [३. ५. ६.

“घिन्नं वै घोषिष्केषम्, घिन्नः होरं घिन्नं भूयिष्ठः शोचयति”

“सवत्सरो वै पिता वैश्वानर प्रजापति” ३. २. १६.

“सास्यते यज्ञे प्राक्षाय तर्पयितवे ब्रूयाद् यज्ञ मेवेतत् तर्पयति” ६. १. २८.

“त आग्न्यस्योपत्तोऽं दिहविशोऽनवायाघोपरिष्ठादाग्न्यस्याभिचारयति,
 सैवाग्न्येन मिथ्याकृतिर्ह्यते” ३. ६. २९.

“त इन्द्रोऽनवीद् × × × कृश इवाग्नि, न वै मेदं धिनोति ; यन्मा
 धिनवत्तन्मे फुवतेति । तथेति देवा अमृतन् × × × न वा इम
 मन्यत् सोमाद् धिनुयान्, सोम मेवास्मै सम्भरामेति” ५. ३. ४, ५ ।

“त एवः सर्वतोऽग्निभिर्मुष्यमानः सर्गं जाकः समन्वृते ” ३. ६. १५.

“त एव देवमानो वा पितृवाणो वा यज्ञा ७. ४. २.

“त एवोऽभिर्ऋतुव्यामह समिधोऽ अग्ने तनूनपादय इहो अग्ने वरिंरग्ने
 सदांमि मिति” ३. ६. ८

- “स यौघ उत्थिते नाव मापेदे, × × ×, तेनैव मुत्तरं गिरि मातदुदञ्ज,
 × × ×, यावद्यावदुदकं समवायात्, × × ×, तावत्तावदे-
 वान्ववससपं । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोऽवसपंय मिति । यौघो ह
 ताः सर्वाः प्रजा निरवाहायेह मनुरेवैकः परिशिष्टिषे” ६. १. ६.
- “सङ्ग्रामो वा एव सन्निधोयते, यः प्रयाज्यैर्यजेते” ४. ४. १०.
- “सत्यं वै यद्यु । सत्यं हि वै यद्युस्तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमाणावेयाता
 मह मदर्शं मह मन्त्रैव मिति, य एव ऋषादह मदर्शं मिति, तस्मा
 एव अद्ध्याम, तत्सत्येनैवैतत् समञ्जयति” २. ४. २०.
- “सत्य मेव देवाऽनृतं मनुव्याः” १. १. ४ ; २. १०.
- “सप्तदश्राक्षराणि सप्तदशो वै प्रजापतिः” ४. ३. १०.
- “स यद् वर्तमानः समभवत्, तस्माद् वृषाः ; अथ यदपात् समभवत्,
 तस्मादहिः ; तं दनुष्य दनायूष्य मातेव च पितेव च परिजगृहत्,
 तस्माद् दानव इत्याहुः” ५. २. ६.
- “स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्, तन्नो वैष्णवो ऋचं वा यजुषां जपेत्”
 “सर्वे वै पूर्य सर्वेयैव” ७. ४. ३. [१. ४. ६.
- “सर्वे वै प्रजापतिः” ३. २. १०.
- “सविता वै देवानां प्रसविता” ६. २. ८.
- “स ह्येष यश्च उवाच × × ×, ब्राह्मणस्यैव इति मनु द्रष्टव्य मिति”
 “साम्नाय्य मामावाह्यम्” ७. १. ६. [६. १. २८.
- “सूर्यं मुदीक्षते, सैषा मतिरेवा प्रतिष्ठा” ७. ४. १५.
- “सैषा यणो विद्या यज्ञः” १. ३. ३.
- “सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे” ७. १. ३.
- “स्त्रेको ह वै नामैतद् यत् समेक इति” ५. ५. २६.
- “हतो ह्येनः स यथा कृतिर्निष्पीव एवं संज्ञोनः शिष्टो, यथा निर्जतसक्त-
 मस्त्रैव संज्ञोनः शिष्टो” ५. २. १६.

अथ कर्मनामसूची ।

कर्मनाम	प्र० भा० पं०	कर्मनाम	प्र० भा० पं०
अग्निपरिकारयम् ...	६. १. २८.	आज्यनिर्वापः...	१. ५. २२.
अग्निसम्मार्जनम् ...	६. ६. १४.	आज्यभागयागः ...	५. २. १८.
अग्निहोत्रवर्षादायम्	१. २. १.	आज्यविकल्पनीयहयम्	७. ६. ७.
अग्नीषोमीयेष्टिः ...	५. २. १४.	आज्याधिश्रयणम् ...	१. ६. ६.
अक्षरारभ्यहनम् ...	१. ५. ८.	आज्याधिश्रयणम् ...	२. ४. २०.
अक्षरारभ्यहनम् ...	१. ५. १३.	आज्यावेच्छयम् ...	२. ४. १८.
अक्षरारोद्धहनम् ...	१. ५. ४.	आज्यासादनम् ...	२. ४. २१.
अक्षुष्यभिनिधानम् ...	१. ५. ७.	आज्योत्पवनम् ...	२. ४. २६.
अनवाकमयम् ...	१. २. १६.	आतच्छनदानम् ...	५. ४. १८.
अनसोऽवरोहयम् ...	१. २. २२.	आतक्षितापिधानम् ...	५. ४. २०.
अनुमवयम् ...	५. ५. ३.	आर्षेयहोत्रवरयम् ...	४. ५. ८.
अनुयागयागाः ...	६. ४. ७. ६.	आवाहननिगदानुवचनम्	६. ४. १६.
अनुवाक्यानुवचनम् ...	५. ५. १२.	आश्रावयम् ४. ६. ६, ७, १६-१७.	
अनुवाक्यापाठः ५. ५. १७ ; ६. १. १६.		आहवनीयप्रणयनम् ...	१. १. २०.
अपाग्निपयनम् ...	६. १. ३.	आहवनीयोपस्थानम्	७. ४. २२.
अपागुपस्पर्शनम् ...	१. १. १.		
अभिघारयम् ...	५. ५. १०.	इहानिगदानुवचनम्...	६. ४. १८.
अवदानम् ...	५. ५. १०.	इहोपस्थानम् ...	६. ४. २८.
अवधूतनम् ...	१. ४. ४.	इहावदानम् ...	६. ४. १६.
अवातरैकावदानम्...	६. ४. १७.	इहोपस्थानम् ...	६. ४. १८.
अष्टावपानपुरोडाश-			
प्रयनम् ...	५. १. ५.	इंयामिमर्शनम् ...	१. ७. १२.
आग्नेयेष्टिः ...	५. १. १५.	उत्तरनिधानम् ...	२. ५. १६.
		उत्तराधारः ...	१. ६. ४.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
उत्तराधारसमिदभ्याधानम्	२ १ ०	गार्हपत्योपस्थानम्	० ४ १८
उत्पवनम्	१ ३ ६	चतुरवदानानि	५ ५ ०
उदीकनम्	१ २ ०	शुद्धप्रक्षयम्	० ३ १८
उपभृत्याज्यप्रक्षयम्	२ ५ ८	शुद्धसमघ्ननम्	० १ १३
उपभृतसमघ्ननम्	० १ १३	शुद्धसम्मार्जनम्	२ ४ ६
उपभृत्सादनम्	३ १ १३	शुद्धसादनम्	३ १ १३
उपभृदादानम्	४ १ १	शुद्धादानम्	४ १ १
उपशोपधानम्	१ ५ १४	शुक्लाज्यप्रक्षयम्	२ ५ ८
उपसर्गभ्यांसेवनम्	१ ६ २	ह्यनिधानम्	२ १ १०
उपस्तरणम्	५ ५ १०	ह्यनिरसनम्	१ २ १५
उपांशुयाज	५ २ २८	दृषदुपधानम्	१ ५ १४
उपांशुवरणम्	० ३८	दृषदुपशोपधानम्	१ ५ १
उकलूक्षाधानम्	१ ४ ६०	देवतादेशनम्	१ २ १८, ५ ४ ६
उल्लकोद्बहनम्	६ ४ १	देवहोद्वरणम्	४ १ ४
एकादशकपालपुरोडाश		द्वादशकपालपुरोडाश	
प्रथमम्	५ २ १४	प्रथमम्	५ ३ ६
येन्द्राग्नेयि	५ ३ ३	धाव्याप्रक्षेप	३ ३ ४०
कपालोपधानम्	१ ५ २, ०	धुरभिमर्शनम्	१ २ ८११
क्षणाग्निनादानम्	१ ४ १	ध्रुवाज्यप्रक्षयम्	२ ५ १०
क्षणाग्निनास्तरणम्	१ ५ १४	ध्रुवासमघ्ननम्	४ १ ५, ० १ १३
क्षणाग्निशोपस्तरणम्	१ ४ ५	ध्रुवासादनम्	३ १ १४
गार्हपत्यसादनम्	१ १ १८	निगोताभितपनम्	२ १ ५

कर्मनाम	पृ० मा० क०
पञ्चावदानानि...	... ५. ५. ८.
पद्मोत्थानः ...	... ७. ३. ५.
पद्मोत्थानम् ...	... २. ७. १२.
पद्म आसेधनम्...	... ५. ७. १६.
पद्म उद्घासनम् ...	... ५. ७. १८.
परिधिपरिधानम् ३.१.१; २.६.१३.	
परिधिसमन्तम् ...	... ७. १. ७.
परिधीना मनुप्रहरणम् ७. १. २२.	
परितरयम् ...	... १. १. २२.
पवित्रकरणम् ...	... १. ३. १.
पाञ्चादानम् ...	... २. २. १६.
पाण्यवनेशनम् ...	... २. २. २३.
पात्रप्रोक्ष्यम् ...	... १. २. १२.
पात्रासादनम्...	... १. १. १२.
पात्रोत्थानम् ...	... १. ६. १८.
पिष्टसंयवनम्...	... १. ६. ३.
पिष्टसंवापः ...	... १. ६. १.
पुनःनामप्रकरणम् ...	... ७. ७. २१.
पुरोडाशप्रयमिकरणम् १. ६. १३.	
पुरोडाशप्रयनम् ...	... १. ६. ८.
पुरोडाशप्रययम् ...	... १. ६. १७.
पुरोडाशाभिमर्शनम् १. ६. ११, १५.	
पुरोडाशाभिवादनम् १. ६. १६. १७.	
पुरोऽनुवाक्यापाठः ...	... १. ७. १८;

१. १. ११, १२.

कर्मनाम	पृ० मा० क०
पूर्वपात्रनिनयनम् ...	... ७. ७. १.
पूर्वाधारः ...	... १. ६. ३.
पूर्वाधारसमिदध्याधानम् १. १. ५.	
प्रज्ञाननम् ...	... ५. ५. ७.
प्रज्ञोत्थाप्रययनम् ...	... १. १. १२.
प्रज्ञोत्थाननिनयनम् ...	... ७. ३. २२.
प्रत्यावावयम् ७. ३. ६; ७. १३-२०.	
प्रतिप्रैवः ...	... ७. ३. १६-२०.
प्रयज्ञयागाः ...	... ७. ३. ५. ६.
प्रयज्ञानुमन्त्रणम् ७. ५. १२-१६.	
प्रवरनिमदानुवचनम्...	... १. ७. २.
प्रवरायावावयम् ...	... ७. २. १.
प्रक्षरकरयम्...	... ३. १. १०.
प्रक्षरादानम्...	... ७. १. ११.
प्रक्षरावयवानुप्रहरणम् ७. १. १६.	
प्राक्ष्मेक्ष्यम्...	... ७. ७. १२.
प्राक्ष्मकरयसम्भारनम् २. ७. ६.	
प्राक्ष्मवादानम् ...	... ६. २. ६.
प्रैवः ...	... ७. ३. १६-२०.
प्रोक्षणादानम् ...	... २. ६. १.
प्रोक्षणासादनम् ...	... २. ३. २०.
प्रोक्षणापवनम् ...	... २. ७. २७.
पक्षीकरणम् ...	... १. ७. २७.
पक्षीकरणोपासनम् ...	... २. ३. २७.

कर्मनाम	पृ० प्रा० अ०
वर्द्धिः स्तारणम् ...	२. ६. ७.
वर्द्धिः र्यागः ...	७. १. २६.
ब्राह्मणसन्तर्पणम् ...	६. १. २८.
भागप्राशनम् ...	६. २. १५.
मातुषद्वौष्टवणम् ...	४. २. १३.
मुखोपस्थर्पणम् ...	७. ४. ७.
मुसलादानम् ...	१. ४. २०.
यज्ञणम् ...	५. ५. २.
पाण्यानुदवणम् ...	५. ५. १२.
पाण्यापाठः ...	१. ४. १८.
५. ५. ११, १२, १७, ६. १. १६.	
रश्म्युदौष्टवणम् ...	७. ४. १६.
वत्सामाकरणम् ...	५. ४. १.
वषट्कारणम् ...	५. ५. २१.
वषट्कारः ...	४. ३. ११.
१६—२०; ५. ५. १२, १३.	
वाग्विसर्गः ...	१. ४. ६.
वासानाशनदाने ...	५. ५. ५.
विष्णुकर्ममणम् ...	७. ४. ८.
वेशदण्डणम् ...	७. ३. १८.
वेदविस्तनम् ...	७. १. ०१.

कर्मनाम	पृ० प्रा० अ०
वेदाद्यप्रहरणम् ...	२. ४. ११.
वेदानुप्रहरणम् ...	७. १. १०.
वेदिकरणम् ...	२. ३. १४.
वेदिपरिग्रहः ...	२. ३. १.
वेदिपूर्वपरिग्रहः ...	२. ३. १-१०.
वेदिप्रेक्षणम् ...	२. ०. १६.
वेद्युत्तरपरिग्रहः ...	४. ३. ११-१३.
वेदिसंस्कारणम् ...	७. १. २४.
प्रतविसर्जनम् ...	७. ४. २३.
प्रतोपायनम् ...	१. १. १.
त्रौद्यावेक्षणम् ...	१. २. १४.
श्रयवाकप्रैव ...	७. १. २१.
श्रयवाकहौत्रम् ...	७. ०. २४.
श्रयवाकानुवचनम् ...	७. १. २६.
श्रम्योपधानम् ...	१. ५. १६.
शाखामूहनम् ...	५. ४. ८.
श्रुपादानम् ...	१. २. १.
शेषाभिभर्जनम् ...	१. २. २०.
संखवभाण्डवणम् ...	७. १. २५.
सत्रहनविर्धंसनम् ...	२. ६. ६.
सत्रहनाभिच्छादनम् ...	२. ६. ६.
समिदभ्याधानम् ...	६. ४. १.
समिष्टयजुर्होम ...	७. १. २५.

• कर्मनाम	प्र० प्रा० व०	कर्मनाम	प्र० प्रा० व०
सम्यग्धा	२ ३ २१	सुवसम्मार्जनम्	२ ३ ८
साम्नाय्यकरणम्	५ ५ ३	सुवादानम्	२ ३ ७
सामिधेनोत्तमैव	३ २ २	स प्रेक्ष्यम्	७ ३ १४
सामिधेन्यनुवचनम्	३ २ २-१६	साष्टाकार	४ ३ २९
सुहृदाकर्मैव	७ १ १०	सिद्धिस्तथागा	६ १ ८
सुहृदाकर्मजीवम्	७ २ १	सिद्धिस्तमिगदानुवचनम्	६ १ १०
सुहृदाकानुवचनम्	७ २ ३		
सुर्पाभिषेद्यम्	७ ३ १५	द्विषेद्यम् .	१ ५ १८-२१
सुर्पावर्जनम्	७ ३ १०	द्विषोद्यम्	१ ६ ८
साम्नामिमर्शनम्	२ ६ १०	द्विरनुमन्वयम्	१ ३ २३
साम्ययलुहरणम्	२ २ १८-२१	द्विरमिमर्शनम्	३ १ १६
साष्टादानम्	५ ३ ११	द्विरावपनम्	१ ३ ८
स्वयंप्रहरणम्	७ ३ १५ २ ३ ००	द्विनिर्धानम्	१ ३ २०
स्वपादानम्	२ २ ३	द्विनिष्पवनम्	१ ३ २१
सुकप्रतपनम्	२ ३ ८	द्विनिर्वीप	१ २ १-८
सुकसम्मार्जनम्	२ ३ १	द्विर्विचनम्	१ ३ २२
सुगन्धाधार	३ १ १	द्विद्वययम्	२ ३ २० ६ १ २०
सगन्धुहनम्	७ १ १	द्विस्वमाहवनम्	१ ३ १९, १८
सुगादानम्	२ ३ ८	द्विस्मादनम्	१ ३ २३, ३ १ १३
सुमादाप्रभानुवचनम्	३ २ १	द्विष्कृदाज्ञानम्	१ ३ ११
सुवयद्वयम्	७ ३ १८	द्विहरणम्	२ २ १-३
सुवप्रतपनम्	२ ३ ३	द्वोद्वैध	३ ३ ७ १० १६-२०

अथर्षिनामादिस्तुची ।

नाम	प्र० प्रा० व०	नाम	प्र० प्रा० व०
अथाढः	१. १. ०.	अकुः	१. १. १०.
अङ्गिरसः (भृगवः) १. ५. १३.		बाहंस्यवः ०. २. २४, २५, २६.	
,, (सहस्पतिः) २. ३. २५, २६.		सहस्पतिः ... २. ३. २५, २६.	
आत्मा	२. १. १.	भास्त्रवेयः	६. १. १८.
आवधिः	१. २. ११.	भृगवः	१. ५. १३.
आसुरिः	४. २. २६.	भनावी	१. ४. १६.
इडा	६. ३. ८-११.	भनुः १. ४. १४-१६; २. २. १,	
उत्तरगिरिः ३. ३. १४; ६. १. ५, ६.		६, ८, ९, ११; २. ४. ५;	
एकतः	२. १. १.	४. २. ०.	
औषोदितेयः	०. ४. १६.	भाधवः ('माधव'-इति सा०भा०)	
कुरवः	५. ५. ८.	३. ३. १०, १४, १७.	
कौसलाः	२. ३. १०.	वाधवस्त्वः १. १. ८; २. ४. २६;	
गन्धर्वः	३. १. २.	०. ३. १९; ४. १०.	
गोतमः ३. ३. १०, १४, १८.		राधुमन्तः ... ३. ३. १०, १४, १८.	
जितः	२. १. १.	वाय्वः	१. १. १०.
लघा	५. २. ६.	विदेयः ... ३. ३. १०, १४, १७.	
त्वाङ्गः (निग्रीर्षा यद्वत्) ५. २. १.		विदेहाः	३. ३. १०.
त्वाङ्गः (विश्वरूपः) २. १. २.		विश्वरूपः	२. १. २.
दनुः	५. २. ८.	विश्वारूपाः	३. १. २.
दनायूः	५. २. ८.	ग्रयः ... ०. २. २४, २५, २६.	
दानवः	५. २. ८.	सदानोरा ... ३. ३. १४, १७.	
द्वितः	२. १. १.	सरस्वती ... ३. ३. १४. १७.	
माक्षालः	५. ५. ८.	सावयसः	१. १. ०.
माक्षिः	३. ३. ८.	द्विरण्यस्तुपः ... ५. ३. २.	

॥ अथ कण्डिकावृत्तसूची ॥

कण्डिकावृत्तसूची	पृष्ठे	कण्डिकावृत्तसूची	पृष्ठे
अथ सम्मार्ष्टि	३०६	मन्त्रेण त माघारयति ...	३०६
आसीनस्त माघारयति ...	३०५	त यदुपाश्रु क्रियते ...	३०७
आसीनस्त माघारयति ...	३०६	त सम्मार्ष्टि	३०७
तं वा एत मघिः	३०८	तु खवेण पूर्व माघारयति	३०९
तूष्णीं त माघारयति	३०५	सुधा त माघारयति	३०५
तूष्णीं त माघारयति	३०६	सुवेण त माघारयति	३०५
देवा इ वै यज्ञं	३०५	सुवेण त माघारयति	३०६
मन्त्रेण त माघारयति	३०५		

॥ अथ सूचीपत्रसूची ॥

सूचीपत्रसूची	पृष्ठे	सूचीपत्रसूची	पृष्ठे
अथ प्रपाठकसूची	१	अथ विषयसूची	२२
अथ अध्यायसूची	१	अथ स्मार्तशास्त्रोपनिषद्सूची	३४
अथ शास्त्रसूची	२	अथ कर्मनामसूची	४४
अथ कण्डिकासूची	३	अथ विनामादिसूची	४८
अथ कण्डिकावृत्तसूची ...	५०	अथ सूचीपत्रसूची	५०

॥ अथ ॥

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृत-“वेदार्थप्रकाश”-नामभाष्यसहितम् ॥

(अथ भाष्योपक्रमः)

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः^१ ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

॥ यं नत्वा कृतकृत्याः सुप्ता नमामि गजाननम् ॥१॥

यस्य निःश्वसितं^२ वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मर्हं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥२॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः^३ ।

कृतावतरणः^४ वीरसागरादिव चन्द्रमाः ॥३॥

१ विजितारातिव्रातो^५ वीरः श्रीहरिहरः चमाधीश्वरः ।

१— ह-पुस्तके एतदनन्तरं शेषं श्लोकोऽधिकः—

“श्रुतिपङ्कजाचलणीं यो विकासयति हृद्गतः ।

स पायात् सच्चिदानन्द-सूर्यमण्डनगो हरिः”—इति ।

२— ‘निःश्वसितं’—इति अ, भ, ज, ट । ३— ‘बुक्कभूपतेः’—इति अ, भ

४— ‘कृतेचेतरणः’—इति अ, ज, ट । ५— ‘विजितारातिव्रातो’—

इति अ, भ, ज, ट ; ‘विजितारिजनो ज्ञातो’—इति ह ।

धर्मब्रह्माध्वन्यः^१ समादिश्रत्सायणाचार्यम्^२ ॥४॥
 षट्पञ्चजुः^३ शमशाखाना मेकैका व्याकृता त्वया ।
 तावता तत्समानार्थं ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥५॥
 वासना विशदा^४ यच्च मन्त्रार्थाना मशेषतः ।
 प्रायेणाध्वर्यव कर्म पूर्णं^५ शाखान्तरैर्विना ॥६॥
 करामल्लकवद्यच्च परं तत्त्वं प्रकाशितम् ।
 या काचित्तादृशी शाखा त्वथा व्याख्यायता मिति ॥७॥
 सर्वतः^६ सायणाचार्यो विमृशोदौरितान् गुणान् ।
 माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति^७ तत् ॥८॥
 सञ्चारः पदवाक्यार्थन्यायानां दर्शितः पुरा ।
 वेदाना मर्थवत्त्वादि यच्चान्यदुपयुज्यते ।
 सर्वशाखाममलेन विज्ञेयं तदिहखिलम् ॥९॥
 यच्च^८ श्वन्दिगध मज्ञात मच तदिवरिष्यते^९ ।
 सम्प्रया कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानाञ्च सङ्ग्रहात् ॥१०॥

१— 'धर्मब्रह्माध्वान्यः'—इति ज, भ, ज, ट; 'धर्मब्रह्माचार्यः'—इति ड ।

२— 'समादिश्रत्सायणाचार्यः'—इति ज, भ, ज, ट ।

३— 'स षट्पञ्चजुः'—इति ज, भ, ज, ट ।

४— 'वासनादिश्रदा'—इति ज, भ, ट; 'वासनादि सदः'—इति ज, ड ।

५— 'कर्म पूर्णं'—इति ज, भ, ज; 'कर्मापूर्णं'—इति ड ।

६— 'सर्वतः'—इति ड । ७— 'व्याख्याकरोति'—इति ज, भ, ज, ट ।

८— 'यच्च'—इति ज, भ, ज, ट; 'यत्तु'—इति ड ।

९— 'तदिव रीर्यते'—इति ड, ड ।

(अथ प्रथमकाण्डोऽथ-त्रयसंप्रपाठक-प्रथमशाल्लवस्यावतरणे)

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्वं प्रका-
शितम्, ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डैस्तेताग्रिसाधो^१ धर्मः
प्राधान्येन प्रतिपादितः । अग्न्याधाने^२ अग्नयथाधानपवमानेष्टिभि-
र्निष्पाद्याः; पवमानेष्टयश्च दर्शपूर्णमासविकृतितया^३ तदधिगम-
सापेक्षज्ञाना इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते, तदनुष्ठा-
नारम्भश्च पूर्णमासपूर्वकः^४; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं यदङ्गं
व्रतोपायनम्^५ तदङ्गत्वेनापा सुपस्यर्जनं विधत्ते—

१— “दक्षिणाभिर्गार्हपत्याश्विनोपौ त्रयोऽमय ।

अभिचय मिदं चेता प्रयौव संस्तुतोऽमल ।”—इति अम० को०

२ ७, २० । “चेता त्वभिचये”—इति च तत्रैव ३ ३, ६८ ।

२— नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

३— ‘दर्शपूर्णमासविकृतितया’—इति ठ, ‘दर्शपूर्णमासप्रकृतितया’—

इति ड, ‘दर्शपूर्णमासविप्रकृतितया’—इति ज, भ, च, ट ।

४— ‘पूर्णमासपूर्वकम्’—इति भ न-टातिरिक्तम् ।

५— व्रतोपायनम् = व्रतयज्ञम् । “व्रतशब्देन कर्माङ्गभूता शास्त्रतो नियमा

“ज्यन्ते । “कर्माङ्गभूता यमनियमा व्रतम्, तदुपगमार्थं ‘ऽमे व्रतपते’—

इत्ययं मन्त्र” —इत्युक्तं तन्तरत्ने”—इति का० २, १ ११ सू० ४० । तच्च

दर्शपूर्णमासयो अग्न्यन्वाधानान्तरं भवति, यश्चैतु ब्रह्मवरणान्तरं

मिति विशेष । विहितश्चेतत् काव्यायनेन “अथराज्ञे व्रतोपायनोय

मश्रीत”—इत्यादिस्त्वचयेन (२ १ १०, ११) । “अशन मग्न्यन्वाधानं

व्रतोपायन मित्येके, व्रतोपायन मशन मग्न्यन्वाधान मित्येके, अग्न्यन्वा-

धानं व्रतोपायन मशन मित्येके (अथ० सू० ४ २ ८.)”—इत्यापस्तम्ब-

यश्चैह दृश्य । तद्विधानं तु तत्रैव भुक्तम्—“दक्षिणेनश्विनोय मव

• स्थाय व्रत मुपैत्यन् समुद्रं मनसा ध्यायति, अथ जपति 'अग्ने व्रतपते व्रतं
चरिष्यामि'-इति ब्राह्मणम्-इत्यादि (आप० श्रौ० सू० ४. १, २.) ।
अथ पठति —“हृताधानस्याधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां माहृत्य
पूर्वकं माभ्युदयिकं आहूतम् । ततो मुख्याया मेव पौर्णमास्यां सद्यो ऽग्न्या-
ग्मणीयेष्टिः । तदनन्तरं पौर्णमासस्यारम्भः । समुद्रमग्न्यागारम्, ×
× × । अघाग्न्याधानं मुच्यते × × × । यजमानस्य सपत्नीकस्य
मासमैधुनवर्जनसङ्ख्या । केशग्रन्थवपनं शिलां वर्णयित्वा × × × ।
अपराह्णे पत्नीयजमानौ मायमासलवणप्रातर्होप्यमायद्रव्ययतिरिक्तं हृत-
संयुक्तं मत्स्यं मन्नीतौ, न हृत्तिवर्धन्तम् । × × × । तस्याश्रानानन्तरं
यजमानः स्वयं मादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तराग्नेन गत्वा व्याहवनी-
यस्य पश्चात् समीपे पूर्वाभिमुखोत्तिष्ठन्नाहवनीयं विलोकयन्मुदकं दक्षिण-
हस्तेन स्पृष्ट्वा 'अग्ने व्रतपते व्रतम्'-इतिमन्त्रेण व्रतं मुपैति, सत्यवदनादि-
नियमं भङ्गीकरोतीत्यर्थः । अथवा इदमहममृतादित्यनेन मन्त्रेण व्रतं
मुपैति, न पूर्वोक्तेन । अतः प्रभृति क्रियमाणकर्माङ्गभूतो यजमानस्य
सत्यवदननिधमः । रात्रौ तस्मिन्नेव विहारे स्वयं भेषामिहोन्नहोमः ।
सायाश्रनेच्छायां सत्या होमानन्तरं मारण्यौषधीनां भौवारण्यमाककङ्क-
दीनां मध्वं वा आरण्यावृक्षाणां माभ्यरात्रादनादीनां फलानि वाश्रीयाद्;
वाश्रीयाद्वा । रात्रावाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा पत्नीयजमानाभ्यां
खरस्याग्न्यपेक्षया अथो नौचं शयनं कर्तव्यम् । आक्षरणस्य न निषेधः ।
× × × । प्रातरपि तस्मिन्नेव विहारे स्वयं भेषामिहोन्नहोमः । तत
उदिते सूर्ये ऋक्षवर्णाद्युपक्रमः"-इति ।

॥ अथ प्रथमकाण्डम् ॥

(नव)

प्रथमाध्याये (प्रथमप्रपाठके)

प्रथमब्राह्मणम् ।

—ॐ—

॥ हरिः ॐ ॥

व्रतमुपैष्यन्* । अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च
प्राङ् तिष्ठन्नप ऽउपस्सृशति तद्युदपु ऽउपस्सृशत्यमेध्यो
वै पुरुषो यदुद्धतं वुदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा
ऽआपो† मेध्यो भूत्वा व्रत‡ मुपायान्तीति पवित्रं वा
ऽआपः पवित्रपूतो व्रत मुपायान्तीति तुस्माद् वा
ऽअप ऽउपस्सृशति ॥ १ ॥

सोऽग्निं मेवाभीक्ष्णमाणो व्रतमुपैति । अग्ने व्रतपते
व्रतं चरिष्यामि तुच्छकैयं तुन्ने राध्यता मित्यग्नि-
र्वै देवानां व्रतपतिस्तुस्मा ऽएवैतत् प्राह व्रतं चरि-

* 'व्रतमुपैष्यन्'-इति च । एवं खरपाठभेदे स्यान्मुदाशुद्धिरेव हेतुः ।

† 'प ऽउप'-इत्येवमादिषु 'ऽ'-इति चिह्नं नास्ति ग-घ-ङ्-पुस्तकेषु ।

‡ 'वा ऽआपो'-इत्येवमादिषु च 'ऽ'-इति चिह्नं ग-ङ्-पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ 'व्रत'-इति एकवकारात्मकं पाठः ख-घ-पुस्तकयोः । सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

ध्यामि तुच्छकैयं तुन्मे राध्यता मिति नात्र तिरोहित
मिवास्ति* ॥ २ ॥

अथ सुस्थिते विसृजते† । अग्ने व्रतपते व्रत
मचारियं तुदशकं तुन्मे ऽराधीत्यशकुञ्जोतद् यो यज्ञस्य
सऽस्या मुगन्नराधि ह्यसौ यो यज्ञस्य सऽस्या मुगन्नेतेन
त्वेव भूयिष्ठा ऽइव व्रत मुपयन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति । सत्यं चैवानृतं च
सत्य मेव देवा ऽअनृतं मनुष्या ऽइदं मह मुन्दतात् सत्य
मुपैमौति तुन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्य मेव व्वदेत् । एतच्च वै देवा व्रतं चरन्ति
यत्सत्यं तुस्मात्ते युशो युशो ह भवति यु ऽएवं व्विद्वा-
न्सत्यं व्वदति‡ ॥ ५ ॥

अथ सुस्थिते विसृजते । इदं महं यु ऽएवास्मि
सोऽस्मीत्युमानुप ऽइव वा ऽएतुद्भवति युद्भत्त मुपैति न
हि तुदवकुल्पते यद् ब्रूयादिदं महं सत्यादुन्दत मुपै-
मौति तुदु खलु पुनर्मानुपो भवति तुस्मादिदं महं य
ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येव१ व्रतं विसृजेत ॥ ६ ॥

अथातोऽशनानशनस्यैव । तुदु ह्यापादः सावयसो

* 'मिवास्ति'—इति ख ।

† 'विसृजते'—इति ख, च ।

‡ 'वुदति'—इति ख, 'वुदति'—इति ग, च ।

§ 'सोऽस्मीत्येव'—इति ख, च ।

ऽनशन मेव व्रतं मेने मुनो ह वै देवा मनुष्यस्या
जानन्ति तु ऽएन भेतुद् व्रत मुपयुन्तं विदुः प्रातुर्नो
यद्व्यत ऽइति तेऽस्य ब्रिश्चे देवा गृहानुगच्छन्ति ते
ऽस्य गृहेपुपवसन्ति सु ऽउपवसथः* । ७ ॥

तुन्वेवानधकृतम् । यो मनुष्येषु न श्रत्सु पूर्वोऽग्नीया-
दथ किमु यो देवेषु न श्रत्सु पूर्वोऽग्नीयात् तुस्माद्
नैवाग्नीयात् ॥ ८ ॥

तुद् होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्राति पितृ-
देवत्यो भवति युधु ऽअश्राति देवानुत्यश्रातीति स यु-
देवाशित मुनशितं तुदग्नीयादिति यस्य वै हविर्नु
गृह्णन्ति तुदशित मुनशितः स युदश्राति तेनापितृ-
देवत्यो भवति युधु तुदश्राति यस्य हविर्नु गृह्णन्ति
तेनो देवान्नात्यश्राति ॥ ९ ॥

स वा ऽआरण्य मेवाग्नीयात् । या वारण्या ऽश्रो-
पथयो युदा दृश्यं तुद् ह स्माद्वापि युर्कुर्वाणो
मापान्ने पचत न वा ऽएतेपाः हविर्गृह्णन्तीति तुद्
तथा न कुर्याद् व्रीहियवयोर्वा ऽएतदुपजं युच्छमी-
धान्यं तुद् व्रीहियवावेवैतेन भूयाःसौ करोति तुस्मा-
दारण्य मेवाग्नीयात् ॥ १० ॥

• सु ऽद्याहवनीयागारे वैताः रुचिः शुयौत । गार्ह-
पत्यागारे वा देवान्वा ऽण्यु ऽउपावर्त्तते यो व्रतु
सुपैति स यानेवोपावर्त्तते तेषा मेवैतन्मध्ये शेते ऽधुः
शयौताधुस्तादिव हि श्रेयस ऽउपचारः * ॥ ११ ॥

स वै प्रातुरण्यु ऽण्यु । प्रथमेन कुर्मणाभिपद्यते ऽपः
प्रणयति यज्ञो वा ऽश्रापो यज्ञु मेवैतत् प्रथमेन कुर्म-
णाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञु मेवैतद्वितनोति ॥ १२ ॥

स प्रणयति । कुस्त्वा युनक्ति सु त्वा युनक्ति कुस्मै
त्वा युनक्ति तुस्मै त्वा युनक्तौत्येताभिरुनिरुक्ताभिर्यु-
हतिभिरुनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुप्रजा-
पति मेवैतद् यज्ञु युनक्ति ॥ १३ ॥

युहेवापुः प्रणयति । अग्निर्वा ऽइदं सुर्व मासं
तुप्रथमेनैवैतत्कुर्मणा सुर्व माप्नोति ॥ १४ ॥

युहेवास्याच । होता वाध्यस्युर्वा ब्रह्मा वाग्मीधो वा
स्वयु† वा युजमानो नाभ्यापयति तुहेवास्यैतेन सुर्व
मासु‡ भवति ॥ १५ ॥

युहेवापुः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन युजमानां-
स्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्न यक्ष्यध्व‡ ऽइति तद्यदुरक्षं-
स्तस्माद्रक्षाःसि ॥ १६ ॥

* 'उपचार'—इति ख,च । † 'स्वय'—इति च । ‡ 'यक्ष्यध्व'—इति क ।

ततो देवा ऽएतं वृजं ददृशुः । यदपो वृजो वा
 ऽश्रापो वृजो हि वा ऽश्रापस्तुस्माद् येनैता युन्ति
 निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति ततः* एतं वृजं
 मुदयच्छन्तस्याभये ऽनाद्रे निवाते यत्र मतन्वत तयो
 एवैष एतं वृजं मुदयच्छति तस्याभये ऽनाद्रे निवाते
 यत्र तनुते तुस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥

ता उत्तिष्ठोत्तरेण गार्हपत्यः सादयति । योषा वा
 ऽश्रापो वृषामिर्मिथुन वै गार्हपत्यस्तद् गृहेष्वेवैतन्मि-
 थुनं प्रजुननं क्रियते वृजं वा ऽएष उदयच्छति यो
 ऽपः प्रणयति यो वा ऽश्रुप्रतिष्ठितो वृजं मुदयच्छति
 नैनः शक्नोत्युद्यन्तुः सुः हैनः शृणाति ॥ १८ ॥

स यद्गार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा
 वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति
 तयो हैन मेव वृजो नु हिनस्ति तुस्माद् गार्हपत्ये
 सादयति ॥ १९ ॥

ता उत्तरेणाश्वनीयं प्रणयति । योषा वा ऽश्रापो
 वृषामिर्मिथुन मेवैतत्प्रजुननं क्रियत ऽएव मिव हि
 मिथुनं कृत्वा मुत्तरतो हि स्त्री पुमांस मुपशेते ॥ २० ॥

• ता नान्तरेण सञ्चरेयुः । नेन्मिथुनं चर्यमाणं मुत्त-

रेण सञ्चुरानिति ता नातिहृत्य सादयेन्नो ऽश्रुनात्ताः
सादयेत्स युदतिहृत्य सादयेदुस्ति वा ऽश्रमेत्यापाञ्च
व्विधातव्य मिव स युधेव ह तुदमेर्भवति युचास्याप
ऽउपसृशुन्त्यग्नौ हाधि भ्रातव्यं व्वर्द्धयेद्युदतिहृत्य
सादयेद्युधु ऽश्रुनात्ताः सादयेन्नो हाभिस्तं काम
मुभ्यापयेद्युस्मै कामाय प्रणीयुन्ते तुस्मादु सम्मृत्येवो-
त्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

अथ तुलैः पुरिस्तृणाति । इन्द्रं पात्राण्युदाहरति
श्रुपै^१श्चामिहोत्रहुवणीञ्च स्फ्यञ्च कपालानि च श्रुम्याञ्च
क्षणाजिनं चोलूखलमुसले द्वपदुपले तदुश दुशाश्वरा
वै व्विराड्विराड् वै यज्ञस्तुदिराज मेवैतद्यज्ञ मभिसु-
म्पादयत्युथ युद् इन्द्रं इन्द्रं वै व्वीर्यं यदा वै द्वौ सः रु-
भेते ऽश्रुय तुद्वीर्यं भवति इन्द्रं वै मिथुनं प्रजुननं
मिथुनु मेवैतुत्प्रजुननं क्रियते ॥ २२ ॥ १ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमम्)

ब्राह्मणम् ॥ १ । १ ॥

यत सुपेय्यन्निति । पूर्णमासस्य प्राचम्यम्, अत्रैवापि पौर्णमासप्रयोगे
मभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात् । कात्यायनेनापि तथा-
भिधाय “पौर्णमासवदन्यत्”-इति^१ पौर्णमासतन्त्रस्य दर्शोऽतिदेशात् ।
तथा इहैव ब्राह्मणे^२ प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे “पौर्णमासेन चैवा-
मावास्येन^३ च पौर्णमासीत्यामावास्यां च तत्पक्षाभिपद्यन्”-इति
पौर्णमासप्राचम्यम्^४ । तथा तैत्तिरीयके^५—“पौर्णमासश्च हविरिद
मेपां मय्यामावास्याश्च हविरिद मेपां मयि”-इत्याभाधानानुमन्त्र-
णयोर्यज्ञमानमन्त्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राचम्यं भवगम्यते ।

ननु पूर्वाऽयं पाठक्रमः श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राचम्यं प्रतिविध्यते,
श्रुतिश्च पाठाद्वलीयसी; श्रुत्यर्थपाठमुख्यस्यानप्रवृत्तीनां^६ क्रमप्रमा-
णानां मपि श्रुतेः प्राचम्येन प्रावक्ष्यात्^७ । श्रूयते हि पौर्णमासप्राच-
म्यस्य मिन्दा—“यत्पौर्णमासी पूर्वा मासमेत, प्रतिपत्तिम मेवैमावा-

१—श्री० सू० ४. २. ४४ । २—उपरिष्ठात् (१. ६. २. १६.) ।

३—‘आमावास्येन’-इति भ०, ट । ४—‘प्राचम्यात्’-इति ट ।

५—श्री० सू० ४. ७. ४८ । तन्मन्त्रपाठस्तु इमा मूर्धं मिन्दादिः ।

६—‘श्रुत्यर्थपाठमुख्याणां प्रवृत्तीनां’-इति ज, भ०, ज, ट, ड ।

७—‘श्रुतिर्निष्कृताप्रकरणस्यसमानसमाख्यानां समवाये पारदर्शित्यं मर्त्यवि-
प्रकर्मणां’-इति श्री० सू० १. २. १४ । “विरोधेऽर्थात्परत्वात् । श्रुतिः
प्रमादानुमानिकत्वात्”-इत्यादि (१. ४. ५-१. ४. ६) कात्यायनस्योऽप्यत्र
पदार्थलोचः । “अप्रबोधकप्रमाद्यानि श्रुतिर्निष्कृताप्रकरणस्यसमानसमा-
ख्यामेरेण षट्”-इत्यादियं श्रीमन्माधविरभाषाप्रत्ययः । “एतस्य विधे
(विनियोगविधे) सप्तकारिभूतानि षट् प्रमाद्यानि”-इत्यादिना
श्रीमन्माधविरभाषादप्युक्तं सप्तद्वये यानि अष्टमोदाहरणानि प्रदर्शितानि,
तानि येन दृष्टव्यानि ।

समेत"-इति^१, न^१; तस्य वाक्यस्य "भारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुया-
दमावासा वै भरस्वत्यनुहोम मेवैनावास्तमते"-इति^२ भारस्वत-
होमविधिगोपत्वेन पौर्णमासप्राथम्यनिन्दार्थवादः । अतस्तदुक्तरीत्या^३
पौर्णमासप्राथम्यं सुपपन्नम् । उपसर्गनष्टेहाचमनं विवक्षितम् ।

नवापस्तम्बेन^४ "अथ आचामत्युपसृशति वा"-इत्याचमनप्रति-
द्विदिभावेनोपसर्गनाभिधानात् स्रग्भनमात्रं तत्प्रतिभाति । सत्यं तत्र
तथा; इह तु "तेन पूतिरन्तरतः"-इति वाक्यगोपादपोऽन्नात्यन्तरत
एव मेथ्यो भवतीति वदताचमनं मेव । यथा "अक्ताः शर्करा उप-
दधाति"-इत्यत्र एतत्तैसादिबन्धनसाधनत्वेन सन्दिग्धमानेषु "तेजो
वै एतम्"-इति वाक्यगोपात्^५ एतं मिति निश्चयः, तद्वत् । सूचितं
हि^६-"सन्दिग्धेषु वाक्यगोपात्"-इति^७ । तस्य च प्रतोपायनाङ्ग-
त्वम्, उपैयञ्जितिग्रहप्रत्ययेन प्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभि-
धानात्; "लक्षणेनोः क्रियायाः"-इति सूतेः^८ । प्रधानं हि
सन्निप्यत्यर्थं मङ्गलं मनुष्ठापयन् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति । न च लक्षणे-
ऽपि प्रतुर्विधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चय इति वाच्यम् । तदा हि
भविष्यता प्रतेन सूचितो हि यः तत्पूर्वकालः, तत्सम्बन्धमाचमनस्य

- १-तै० सं० १. ५. १. ५ । २-नाम्न्येतत् पदं न० ३६ अ० ८-पुस्तकेषु ।
३-तै० सं० १. ५. १. ६ । ४-'अत उक्तरीत्या'-इति ट ।
५-श्री० सू० ३. १. २. ६ । ६-"शर्करा अक्ता उपदधात्; तेजो
वै एतम्"-इति तै० मा० ३. १२. ५. १२ ।
७-'स'-इति ड; न० ३६ अ० ८-पुस्तकेषु नास्ति ।
८-श्री० सू० १. ६. २८ । ९-पा० सू० १. २. १२६ ।

विधातुं व्रत मुपैष्यन्नित्येतस्यात् । तत्काष्ठमन्धस्ताचमनानन्तरं व्रतो-
पायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति क्षक्षणार्थस्त्रीकारे वचन
मनर्थक मिति ।

ननु व्रतोपायनादपि प्रथम माहवनीयप्रणयन मन्वाधानस्य ।
अत एवापस्तम्बः—“प्रातरग्निहोत्रं ऊत्तान्य माहवनीयं प्रणीयाग्नी-
नन्वाद्धाति”-इति^१ । कात्यायनस्त्वप्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधाना-
मग्नवादर्थमिदं प्रणयनं मन्वा^२ अन्वाधान मेव प्रथम माह—“अन्य-
न्वाधान मध्वर्युर्यजमानो वा”-इति^३ । ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः
पराचीनं^४ व्रतोपायनं तदङ्ग माचमनं वा कथं प्रथमम् अभि-
द्धाति^५ ? अत्राभिधीयते—नियमेन याजमानानां मध्ये व्रतो-
पायन मेव प्रथमम् ; अन्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम् ।
अध्वर्युर्यजमानो वेति कात्यायनोक्तेः^६ ।

मन्वाधानमन्त्रस्य समामे वर्ष इत्यस्य^७ प्रत्यगाग्नीहोत्रनियमेन
याजमानत्वं युक्तम् ; यथा आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादेः^८ । तस्य
हि समाख्यया आध्वर्यवत्प्राप्तावपि प्रत्यगाग्नीहोत्रेण प्रबलेन
समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्णीतम् “मन्वाद्याकर्मकरणास्त-

१—‘ऊत्ताहवनीयं’-इति ठ ।

२—श्रौ० सू० १. १. २ ।

३—‘मन्वानो’-इति छ ; ज-अह-अ-ट-पुस्तकेषु नास्तेव ।

४—श्रौ० सू० २. १. २ ।

५—‘परत्वेन’-इति ठ, ढ ।

६—‘माह’-इति अह, अ, ट ।

७—श्रौ० सू० २. १. २ ।

८—का० श्रौ० सू० २. १. २. —तै० सं० ४. ७. १४. १ ।

९—तै० सं० १. ४. ५. ११ ।

दत्"—इति^१ । मयम् । अकरणमन्त्रत्वात् तत्र^२ तथास्तु, ममाग्ने वर्च इति तु करणमन्त्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रयोगे तत्प्रतिपादनासामर्थ्यादध्वर्युणैव प्रयोज्यमित्युक्तं मुत्तराधिकरणे—“करणेध्वर्यवत्त्वात्”—इति^३ । अत उक्तयुक्तेस्तत्करण मन्वाधानं मयध्वर्युणैवानुष्ठेयम् । यत्तु कात्यायनेनाध्वर्युर्यजमानो वेत्युक्तम्, तच्च याजमानत्वं शाखान्तरमूलम् ; एतच्छाखातुमारेण त्वापस्तम्बादिभिः केवलाध्वर्यवत्वं युक्तं मिति विभागः^४ । अथवा यथा अप्रणीतस्यान्वाधानानुपपत्त्या प्रणयनं मयन्वाधानविधिनेव सङ्गृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा अन्तरेणाहवनीयस्य गार्धपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्निति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्प्रवर्त्तनीकरणरूपं मन्वाधानं चार्थमिद्वत्त्वादनुक्तमित्युच्यमानाङ्गमध्ये प्रतोपायनस्य प्रायस्य सविद्वद्भ्यम् ॥

विहितं सुपसर्गं न नूय प्रशंसति—“तद्यदिति । ‘तत्’ प्रकृतं ‘यत्’ उपसर्गं तेनान्तरतः ‘पूतिः’ पवित्रता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् सम्भावितं नपवित्रत्वं मिति ।

ननूपसर्गस्य फलं मेवेदं^५ पवित्रत्वं किं न विधीयते ; कथं नपि सखत्वाभावेऽपि हि फलविधित्वं दृष्टम्, यथा—“प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रीरुपयन्ति”—इति रात्रिसूत्रे^६ । (अचोष्यते^७) रात्रिसूत्रस्य ह्यनन्यशेषत्वेन स्वतन्त्रतया विधीयमानस्य युक्तं यदर्थवादो

- १— मी० सू० ३. ८. १५ । २— ‘अकरणमन्त्रो यत्र, तत्र’—इति ड ।
 ३— मी० सू० ३. ८. २५ । ४— ‘किङ्कः (मिङ्कः ङ्)—इति ज, झ, ञ, ट ।
 ५— ‘ननूपसर्गस्य फलमेवेदं’—इति ज, झ, ञ, ट ।
 ६— “दादशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि”—इति का० श्रौ० सू० २४. १. १ ।
 ७— नास्त्येनद् वाक्यं ढातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

ऽप्यपेक्षितं फलं समर्पयतीति; उपसर्गानस्य तु संस्कारतया संस्कार्य-
णैव प्रयोजनेन निरपेक्षितस्य कथं मपेक्षितं फलं समर्थो ऽर्थवादः^१
ममर्पयितुम्^२ ? यथा— “यदाह्ने चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य दृष्टे इति^३ ।
अत्र ह्यश्वनस्य संस्कारतया फलं मनपेक्षमाणस्य भ्रातृव्यचक्षुर्वर्जनं न
फलं भिति । सूचितं च— “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुति-
रर्थवादः स्यात्”-इति^४ ।

ननु साध्यमाधनेतिकर्तव्यतासत्त्वणे अंगवये ऽनुप्रविष्टं कश्चिदप्यर्थं
मनमिदधानस्य वाक्यस्थानर्थक्यं नैव प्राप्तम्; “आश्रायस्य क्रियार्थ-
त्वादानर्थक्यं मतदर्शानाम्”-इति^५ । तत्रैव कस्यचिदंगस्य श्रुत्यापि
भवत्यर्थ्यतेति चेत्, न; प्रवृत्तिविशेषं मनुवाण्या किं श्रुत्या ?
अपि च यः श्रुतश्रुततय तावानेव सोऽर्थः^६ । अशोध्यते । इह
लिङादियुग्मेषु वाक्येषु दे भावने । शब्दात्मिका चायात्मिका च ।
उक्तं च— “अभिधां भावना साङ्करन्या नैव लिङादयः ।

अर्थात्म-भावना तन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते”-इति ।

एकैका च सा साध्यमाधनेतिकर्तव्यताभिः त्रिभिरगैरंगवय-
वती । भावनायां^७ हि स्वर्ग एकः साध्योऽंगः, सत्करणं माप्नेयादिः
साधनम्, प्रयागादिरितिकर्तव्यतारूपः । तत्रैवार्थभावनायां पुरुष-
प्रवृत्तिः शब्दभावनाया भाव्यम्, लिङादिः तद्व्यापारो वा करणम्,

१— ‘फलं समर्थोऽर्थवादः’-इति ज, भ, ञ, ट ।

२— ‘समर्पयितुम्’-इति ज, भ, ञ, ट । ३— तै. सं. ६. १. १. १० ।

४— मी. सू. ४. १. १ ।

५— मी. सू. १. २. १ ।

६— ‘ताशनेवाग्यार्थः’-इति ड ।

७— ‘अर्थभावनाया’-इति ठ, ड ।

अर्थवादिकौ सुतिरितिकर्त्तव्यता । तत्रार्थभावनाया अंगत्रयान-

१— भावशेषदेशोऽयं भीमासापरिमायायां विशेषतो द्युक्तः, अर्थसङ्ग्रहे लौगाक्षिभास्करेणाप्यत्याक्षरेण सम्यग् बोधितः । तथाहि—“स च यागादिर्यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गं मुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते । तत्रादिर्यजेतेत्यत्रास्यंशद्वयम्— यजिधातुः प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽप्यस्यंशद्वयम्— व्याख्यातत्वं लिङ्त्वश्च । तत्राख्यातत्वं दृश्लकारंसाधारणं, लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे । उभाभ्यामर्थ्यंशभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुमवगन्तुकुलो व्यापारविशेषः । सा द्विधा— श्राब्दी भावना, चार्थी भावना चेति । तत्र पुरुषप्रत्ययानुसूतो भावयितुर्थापारविशेषः श्राब्दीभावना । ‘सा च लिङ्ग्येनोच्यते; लिङ्प्रत्यये च य मं प्रवर्त्तयति, मत्ववगन्तुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः । यद्यस्माच्छब्दार्थमयमतः प्रतीच्यते, तत्तस्य वाच्यम् ; सा मानयेत्यस्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम् । स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः ; वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दमिच्छेयम् । अत एव श्राब्दी भावनेति व्यवह्रियते । सा च भावना अंगत्रयमपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणां अंगत्रयोरेता चार्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति ; एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः । सङ्ख्यादौना मेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वात् साध्यत्वेनान्वयः । साधनाकाङ्क्षायां लिङादिशब्दं करणत्वेनान्वेति ; तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, तत्पूर्वं मयि तस्याः शब्दे सत्त्वात् ; किन्तु भावनाश्रापकत्वेन, शब्दभावना-भावनिर्वर्त्तकत्वेन वा । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां मर्थवादज्ञाप्यप्राप्तस्य मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति । प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार चार्थी भावना । सा चाख्यातसामान्यस्य ; व्यापारवाचित्वात् । साध्यं अंगत्रयमपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेदिति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादि फलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादि करणत्वेनान्वेति, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयोजनोद्भूताश्च मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति”—इति ।

भिधानेऽपि शब्दभावनेतिकर्तव्यतोभूतां स्तुतिं ब्रुवाणो ऽर्थवादः कथं
मनर्थकः स्यात् । यदाह सूत्रकारः— “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्
स्तुत्यर्थेन विधीनां स्तुः”-इति^१ । स्तुतिविरहे धांशवैकल्यादपरिपूर्ण-
शब्दभावनाया न प्रवृत्तिरर्थभावनायां पुरुषस्येति तस्या अर्थानर्थक्येन
मूलोच्छेदप्रसङ्ग इति कथं मनर्थिका स्तुतिः स्यात् । यत्पर्यवादरहितं^२
केवलं विधिवाक्यम्, तच्च विधिरेव स्तुतिं माक्षिपतीति नोक्तदोषा-
वतारः ; इह प्रत्यक्षश्रुतायां स्तुतौ सत्यां किं माक्षेपक्येनेत्यलम् ।
अयं च विचारः सत्तरच सर्वस्वेवायंवादेषु द्रष्टव्य इति ।

अमृतवदनमिमित्ताशुद्धिपरिहारेणोपसर्गमस्य प्राशस्त्य मभिधाय
तत्साधनभूतानां मर्पां स्तुतः शब्दत्वात् स्वसम्बन्धिशुद्धिहेतुत्वाच्च
तत्प्राशस्तं मित्याह— “मेध्या वा इति ॥ १ ॥

इदानीं मग्निर्द्युमलक्षणेमाङ्गान्तरेण सहितं समन्त्रकं प्रतोपायमं
विधत्ते— “सोऽग्नि मिति । ‘सः’ यजमानः ‘अग्निम्’ आहवनीयम् ।
मन्त्रार्थस्तु— हे प्रतस्य पासक ! अग्ने ! अमृतवदनत्यागादिर्ह्यं ‘प्रतं’
चरिष्यामि ; तत्कर्तुं शक्नो भूषासम् । शक्नोतेलिङ्गागिथ्ययम् ।
मदीयं ‘तद्’ प्रतं ‘राध्यताम्’ समृद्धं भवत्विति^३ ।

प्रतपतिपदं व्याकरोति— “अग्निर्वै देवानां मिति । धमय-
वाक्यस्याव्याप्येयत्व मव— शक्नेयं राध्यता मिति । तच्च च हेतु माह—
“नाचेति । ‘तिरोहितम्’ अविस्मृत्यार्थं पदम्^४ ॥ २ ॥

१— मो० सू० १०. २. ७ । २— ‘यदर्थवादरहितं’-इति ज, भ, ज, ट ।

३— ‘इयं’-इति ठ । ४— वा० सं० १. ५. १। तै० सं० १. ५. १०. ८ ।

५— यतोऽत्र अविस्मृत्यार्थं पदं नास्ति, यतो व्याख्याने प्रतीयमानाव इत्यर्थः ।

• स्वीकृतस्य व्रतस्य यागसमाप्तिपर्यन्तता माह— “अथेति ।
 ‘संस्थिते’ यागे पर्यवसिते । विमर्जनमन्त्र माह— “अग्ने व्रतपते
 व्रत सचारिष मिति^१ । अचागक मराधीति पूर्वमन्त्राद्वैलक्षण्यम् ।
 तत्र हेतु माह— “अगकङ्क्षीति । यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्,
 ‘एतत्’ कर्म कर्तुम् ‘अगकत्’ अगकोऽभूत् । तस्मै तेन कर्मणा
 ‘अराधि’ सिद्धम्; तत्कर्म अभिध्यदित्यर्थः । अगन्निति गमेर्लुटि
 “मन्त्रे षवेति^२ ज्ञेर्लुकि, हल्ङादिशोपे^३, “मो नो धातोरिति^४ ।
 अत्र व्रतोपायने मन्त्रान्तरं विधातुं पूर्वमन्त्रात्तत्त्वैव विशेष माह—
 “एतेनेति । यत ‘एतेन’ वक्ष्यमाणेनेद् मह मित्यादिना^५ बहवो
 व्रतं सुपयन्ति, अतस्तु हेतोः अनेनेवोपेयात् । एवकारेणैव मन्त्रः
 प्रगम्यते, न तु पूर्वे निषिध्यते । अत एव कात्यायनो द्रष्टुं
 मयाह— “अग्ने व्रतपत इदं मह मिति वा”-इति^६ ॥ १ ॥

इदं मह मिति मन्त्रे कर्मत्वेनापादानत्वेन च सत्यानृतयोर्बभूवो-
 रेवोपादाने कारण माह— “द्वयं वा इति । यद् ‘इदं’ जगत्,
 तत् सर्वं मनृतं सत्यं वेति कोटिद्वयं मेव; न द्वितीया कोटिरस्ति ।
 सत्यं मेव देवाः; चिरावस्थानात्, मिथमेव सत्यवादित्वाद्वा । अनृतं
 मनुष्याः; स्वप्नदुष्टवदल्पकालावस्थानात्, प्रायेणानृतवादित्वाद्वा ।
 तथा च देवमनुष्याणां सत्यानृतवादित्वं मेतरेयके^७ ऽप्यास्तातम्—

१— वा० सं० २. २८ । तै० सं० १. ६. ६. १३ ।

२— पा० सू० २. ४. ८० ।

३— पा० सू० ६. १. ६८ ।

४— पा० सू० ८. २. ६४ ।

५— वा० मं० १. ५. २ ।

६— यौ० सू० २. १. ११ ।

७— ‘तैत्तिरीयके’-इति अ, भ, ञ, ट, ड ।

“सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः”-इति^१ । सत्यानृत-
वदनमाहित्यं हि तत्र विवक्षितोऽर्थः ; “तस्मादौचितेन सत्य मेव
वदितव्यम्”-इति वाक्यगोषात्^२ । यदनेन मन्त्रेणोच्यते ‘तन्मनुष्येभ्यो
देवानुपैति’-इत्येवमात्मकं मिमं मर्थं मयं मन्त्र आदेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रतं सुपेयुषो नियमं माह- “स वा इति ।
‘सः’ इत्थं कृतव्रतोपायनः ‘सत्य मेव’ इत्येवकारकरणादनृतं न वदे-
दित्यर्थः । असत्येवकारे यद्यत् सत्यं, तत्तदवश्यं वक्तव्यं स्यात्,—
“यहं सप्ताष्टौतिवदेकस्यैविवक्षितत्वात् ; अनृतवचनं चाप्रतिषिद्धं
स्यात्, इत्येते च तन्निषेधः । अत एव तैत्तिरीयके दर्शपूर्णमासप्रकरणे
समाधायते— “तस्येतद् व्रतं मानृतं वदेत्”-इति^३ । यद्यप्या-
हिताग्निमात्रस्यानृतवदनं मन्त्रेण प्रतिषिध्यते— “तस्मादाहिताग्नि-
नानृतं वदेत्”-इति^४, तथाप्यनृतवदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गतसिद्धये
पुनरिह वक्तव्यं मेव, इतरथा ह्यनृतवदनेऽपि पुरुष एव प्रत्यवेयात्,
कतुः पुनरविगुण एव स्यात्,—

“को नाम कतुमध्यस्थः कलज्जादीनि भक्षयेत् ।

न कतोस्तत्र वैगुण्यं यथाशोदितसिद्धितः”-इतिन्यायात् ।

॥ मन्त्रेणापि वचनेन कथं अनृतवदननिषेधस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिः ?
वदेदितिप्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् तदर्थं एवायं प्रतिषेध इति
हि युक्तम् । कर्मप्रकरणात् कर्माङ्गतेति चेत्, न ; प्रतिषेध्यपाठादपि

१— ब्रा० १. १. ६ ।

२— तमेव तत् प्राग् द्रष्टव्यम् ।

३— र्व० २. ५. ५. ११ ।

४— “निषिध्यते”-इति ज, झ, ञ, ट ।

५— “न वाहिताग्निनाष्टं वदितव्यम्”-इतीहैवोपरिष्ठात्-(२. १. २. २०.) ।

क्रियायास्मादन्तर्ज्ञेयता पदश्रुत्या प्रतीयते, तदर्थं प्रतिषेधम् ;
तादर्थ्येनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिधीयते इति श्रौतेन पुरुषार्थत्वेन
प्रचलेन प्राकरणिकी दर्शपूर्णमासार्थता बाध्यते ।

अतु न वदेदिति पदद्वयगम्यप्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः, पद-
द्वयवाक्य मिति कथं प्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः श्रौतः ? इति चेत्,
न ; यथा “एवं सखाष्टौ” इति पदद्वयगम्यसम्बन्धस्य ग्रहण्येयता, तन्नामि-
द्वितीयाद्याः क्रियामामान्यं प्रति ऽपहस्य ज्ञेयताभिधानात् तदि-
ज्ञेयस्य सम्बन्धस्य पदान्तरेणोपस्थानेऽपि ज्ञेयमेविभावस्य श्रौतता^१,
तद्वत् । अत इह पुरुषार्थो निषेधो विधीयते । सत्यैव विहित
इति चेत्, तथापि हि तस्या एवैव श्रुतिमूलं भविष्यति ; इयो-
र्यमास्यात् । अतो युक्तः श्रुत्या प्रकरणबाध इति । अथ मतम्—
‘अविरोधे न दुर्बलं प्रचलेन निराकियते ; न तु सप्तम्यस्य
मित्येव दुर्बलस्य हिंसा न्याया । न चेह प्रवृत्तिक्रियाया कर्तुः
सम्बन्धे प्रकरणबाधः ; अतो न केवलकल्पयतेति ।

अतु पुरुषमाचार्योऽनृतनिषेधः सत्यैव सिद्धः, न एव अतुगत-
पुरुषार्थोऽपि भविष्यतीति किं मनेन विशेषनिषेधेन ? । न च तस्याः
सत्यैरित्यं श्रुतिमूलं मिति युक्तम् ; सामान्यविशेषतया मूलमूलि-
भावामग्नवात् । एवं तर्हि सर्वविशेषनामिना सामान्येन सति-
सिद्धस्य निषेधस्य प्रकरणाबाधायाच^२ अतुगतपुरुषविशेषे अनुवादो
ऽयं, तस्य प्रत्ययाच्चेन प्राधान्यादित्युक्तम् । आदेवं यदि कर्तुः

१—‘इति न द्वेष्टेविशेषस्य श्रौतत्वमङ्ग’—इति न, मङ्ग, न, ट, ठ ।

२—‘अतदन्तरं’ ‘अत’—इति चर मधिकं न मङ्ग न-ट-पुनरुक्तम् ।

प्रत्ययार्थत्वं स्यात्, न तेतदस्ति; अनन्यसम्बन्धैव शब्दार्थत्वात् ।
 अवध्याभिधातव्यया भावनयैवाचेपात् कर्तुः प्रतीतेः । न च “लः
 कर्मणि च”-इति^१स्यतिवलात् कर्तुः प्रत्ययार्थता; तस्याः सृतेर्ज्ञे-
 कयो^२दित्यनेनैकवाक्यत्वे प्रत्ययाभिधेयत्वेनोच्यमानयोर्द्वित्वैकत्वयोर्वा-
 वर्त्तकत्वेनैव कर्तुः समर्पणात्,— कर्तुर्द्वित्वे द्विवचनं कर्तृकत्वे एकवचन
 मिति; अतो भावनया संस्कारा वा आचेपादेव कर्तुः प्रतीतिः सिद्धेति
 न च प्रधानतया प्रत्ययार्थः; अतः क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या
 एवाङ्गत्वेनानृतनिषेधो विधीयते । न च सत्या पुरुषार्थतया विधि-
 तस्यानृतवदननिषेधस्य^३ कथं मिदं प्रकरणात् कर्त्तर्यतेति^४ वाच्यम् ;
 “खादिरो यूपो भवति”-“खादिरं वीर्यकामस्य”-इतिवत् संयोग-
 प्रयत्नोभयार्थत्वसिद्धेः । अतं हि—“एकस्य लभयत्वे संयोगप्रयत्नम्”-
 इति^५ । अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनानृतप्रतिषेधस्य
 विधिरस्य मिति सिद्धम् । तदाह कात्यायनः—“इदं मह मिति”
 वा सत्यवाचनः, कर्माङ्गं मुत्तरे सत्यवदनम्”-इति^६ ।

तस्मात्ते यश इति । यशस्विनां देवानां यशोऽपि यशःप्रति-
 पादनाय प्रशस्तम् । ‘एवम्’ “अग्ने प्रतपते”-इतिसन्भवत् । इदं मह
 मिति क्रियाविशेषणत्वात्प्रसक्तम् ॥ ५ ॥

१— पा० सू० ३. ॥ ६६ । २— पा० सू० १. ३. २२ ।

३— ‘विहितस्यातोऽनृतवदननिषेधस्य’-इति अ, झ, ञ, ट ।

४— ‘कर्त्तर्यतेति’-इति आदिषु । ५— इहैवोपरिस्थात् (३. ६. २. १२.) ।

६— ऐ० आ० २. १. १ । ‘खादिरं स्वर्गकामो वीर्यकामो वा’-इति व्याप० ।

औ० सू० ७. १. १६ ।

७— मौ० सू० ३. ३. ५ ।

८— वा० स० १. ५. २ ।

९— औ० सू० २. १. ११, १२ ।

‘ मन्त्रेणाभ्युपेतस्य व्रतस्य प्रसङ्गादिसर्जनं माह— “अथ सः स्थित इति । अत्रत्यदिसर्जनमन्त्रस्य^१ अथ मर्थः,— व्रतोपायनात् प्रागहं य एव मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः इदं मस्मि, न तु व्रत-समये इव^२ देवः । इदं मिति क्रियाविशेषणत्वाच्चपुस्तकम्^३ ।

नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत् किं मुच्यते य एव मनुष्योऽस्मि स एवेदं मस्मीति ? तच्चाह— “अमानुष इवेति । मनुष्योऽपि हि तदा अन्यात्मकत्वात्^४ सत्यवदभावाद् देव इवेत्युक्तम्, व्रतत्यागे तु कृते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वभावसिद्ध मनुष्यत्वमेवेति ।

ननु यथा व्रतोपायने अनृतात् सत्यमुपैसीत्युक्तम्, एवं तत्यागे सत्यादनृतमुपैसीति किं शोक्तमित्यत आह— “न हीति ।

महत् उत्कर्षात्^५ (देवत्वात्^६) प्रच्युतत्वेनात्यन्तनिष्ठप्रमाणपक्ष-प्राप्तिकथनस्य परस्परत्वादगवकल्पनं तदाह— “तदु खल्विति ॥ ६ ॥

व्रतप्रसङ्गादागतं तदिसर्जनं समाप्य पूर्वधुर्यजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तत् प्रतिजानीते— “अपात इति । यतो व्रतानन्तरं मद्यमानशनापरनामकं मारण्याद्यशनमेव यजमानेन कर्त्तव्यम्, ‘अतः’ तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं कियत इत्यर्थः ।

१— “व्रतं विवृजते येनोपायात्”—इति का० श्रौ० सू० १. ५. २६ । ‘पूर्वं हि व्रतग्रहणे हो मन्त्रावुक्तौ व्यपे व्रतपथे इदमहं मिति वेति (का० श्रौ० सू० १. १. ११). यत्र इदं महं मित्येव मन्त्रं श्रुत्यभिमतं”—इति हरिनामिन । श्रुतिश्च सा इहेवाये दृष्ट्या—१. ८. १. ७६ ।

२— मन्त्रपाठं खलु वा० सं० १. २५. २ दृष्टव्यं ।

३— नृपुंसकत्वम्—इति भ्र, ठ, ड ।

४— ‘आत्मात्मकत्वात्’—इति भ्र, ‘आत्मकत्वात्’—इति ड ।

५— ‘उत्कर्षात्’—इति ड ।

६— नाप्येतत् पदं ह पुस्तके ।

प्रतिज्ञातस्वाग्रानग्रनपक्षस्य प्रशंसार्थं केवलानग्रनपक्षं निरसितुं
मुपन्यस्यति— “तदु हेति । ‘तत्’ तस्मिन्नग्रनानग्रनविषये सवयसः
पुत्रः (‘सावयसः’) ‘अषाढ’-नामकः, सर्वात्मना अग्रनत्याग मेव व्रतं
मेते । तथा मन्यमानस्वाषाढस्वाग्रस्य भाह— “मनो हेत्यादि । अनुप-
न्यस्त मपि मनुष्यस्य मनः ‘आ’ समन्तात् जामन्ति । अतो योऽसौ
यजमानो व्रतं मुपैति, एष नः प्रातरवश्यं यक्ष्यत इति ज्ञात्वा
‘विश्वे’ सर्वे ‘ते’ देवाः व्रतदिवसे यजमानस्य गृहानागच्छन्ति ।

‘उपवसथ’-नामनिर्वचनेन देवानां मागमनं दूषयति— “तेऽस्येति ।
‘उप’ समीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पर्वदिवस ‘उप-
वसथ’-नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्तु किं ततः ? इति चेत्— “मनुष्येष्विति । गृहे मनुष्येष्वग-
गतेषु अनश्रत्सु ‘यः’ कश्चिद्यजमानः स्वयं पूर्वं भूञ्जीतेति यत्तदेवा-
नुचितं मिति वितर्कयामः ; अप यः कश्चिद् देवेष्वनश्रत्सु पूर्वो
ऽश्रीयादिति यत्, तस्यानवकृप्तिः किमु वक्तव्या ? कैमुतिकन्यायफल
भाह— “तस्मादिति । ‘उ’-इत्यसन्देहे । तस्मादेव हेतोः अग्रन-
वर्जनलक्षणेऽयं नास्ति सन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अषाढेन चेन्मुनिना निर्णीतो ऽनग्रनपक्षः, तर्हि स एव परमार्थः ;
कथं मग्रनानग्रनपक्षः ? इति चेत्, अस्यापि मुनिनैव याज्ञवल्क्येन
सोपपत्तितो निर्णीतत्वादित्याह— “तदु हेति । ‘तदु’ तस्मिन्नग्र-
नानग्रनपक्षे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् ‘उवाच’ आह ।

अग्रनानग्रनलक्षणस्य मतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयति— “यदी-
ति । दैविके हि कर्मणि देवान् भृत्युद्दिष्टस्यैव हविः प्रथमं मनुष्य-

प्राक् प्रणीतानां नाग्रे पुनः प्रणयनं कार्यम्; कृते तु संयवने तन्नागे
ऽपि प्रयोजनस्य^१ जातत्वाच्च पुनः प्रणेतव्यम् ।

ननु अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति^२ इत्युपरितन-निनयनार्थं
पुनः कस्माच्च प्रणयन मिति चेत्, न; संयवनप्रसक्तौ तामा मेवापां
प्रतिपत्तिमाचमम्, अतो न तदपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्; न हि
वात्सले प्राशनं कृष्णविषाणां^३ प्रयुक्ते ।

अयोभयं साधयतः^४ प्रणयनस्य कथं संयवन मेव प्रयोजनम्,
न तु अन्तर्वेदि निनयन मिति चेत्, (न^५), “पूर्णपाचं निनयति”-
इति^६ द्वितीयया अपां संस्कारकर्मत्वप्रतीतेर्निर्नयनस्योपयुक्तसंस्कार-
तया प्राशनवत् प्रतिपत्तिवात् । संयवने तु समानप्रकरणे शाखा-
न्तरे “प्रणीताभिः” (हवींषि) संयौति^७—इति^८ द्वितीयया अपां
संयवनं प्रति गुण्यत्वप्रतीतेः । अतः संयवनार्थं मेव प्रणयनम् ।

वक्तं प्रणयनं प्रगंसति— “यज्ञो वा इति । अपां यज्ञमाधनतया
यज्ञरूपत्वान्नदिक्षारात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविक्षाररूपत्वात् प्राश-
नस्य ॥ १२ ॥

वक्तं प्रणयनं मनुष्य कस्मेति व्याहृतिचतुष्टयात्मकं मन्त्रं^९ विधत्ते—
“य प्रणयतीति । हे प्रणीतोदक । को नाम त्वां यज्ञेन ‘युनक्ति’

१—‘संयोजनस्य’—इति ड । २— इदेव २.२.२ । का०श्रौ० २.५.११, १२ ।

३— इह २.२.१-१८, २८; का०श्रौ० ०.४.२६; तै०मं० ६.१.०.१५ ।

४—‘अयोभयमाधनता’—इति ड । ५— नैतत् पदं ट-श्रुतकान्द्यत्र ।

६— इदेव ८.२.१ । ७—‘प्रणीतेन’—इति ञ, झ, ञ, ट, ड ।

८— व्याप०श्रौ०सू० १.०८.२ । ९— वा० सं० १.६.१-४ ।

योक्तुं समर्थः ? यः समर्थः 'मः' युनक्ति । 'कस्यै' वा प्रयोजनाय
 युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति । योजने कर्त्ता प्रयोजनञ्च
 दुर्ज्ञान मित्यर्थः । व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्राः ; दुर्ज्ञा-
 नत्वाभिधानात्, अनिश्चित्य वचनाच्च^१ 'अनिश्क्ताः' । व्याहृतिविशे-
 षणस्यानिश्क्तत्वस्य प्रयोजनमाह— "अनिश्क्तो वा इति । अनिश्कृति-
 र्हि पदार्थः क इत्युपयुज्यते^२ । अतोऽसावनिश्क्तः प्रजापतिश्च 'कः'-
 इत्युच्यते । "को ह वै नाम प्रजापति"-इति श्रुतिः^३ । अतः
 श्रुतिसाम्यात् प्रजापतेरनिश्क्तत्वम् । अथवा वाचकमन्त्रोच्चारण
 मन्तरेण मनसैव (धात्वा^४) प्रजापतेर्होमादपि प्रजापतिरनिश्क्तः^५ ।
 "यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यं स मनसा जुहोति, मन इव हि प्रजापतिः"-
 इति^६ श्रुतेः । अस्त्वनिश्क्तः^७ प्रजापतिः, प्रसृते किं भाषात मित्यत
 आह— "प्रजापतिर्यज्ञ इति । "प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत"-इति^८
 यज्ञस्रष्टृत्वश्रुतेः कार्यस्य कारणादभेदात् । तथा "एष वै सप्तदशः
 प्रजापतिर्यज्ञ मन्वायत्तः"^९-इति^{१०} सप्तदशममुदायात्मकस्य प्रजापतेः

१— 'निश्चित्य वचनाच्च'-इति ठ । २— 'इति धर्ममुपयुज्यते'-इति ठ ।

३— तै० ब्रा० २. २. १० । ४— शाक्येयवत् पदे ठ-पुस्तकादभ्यस्य ।

५— "अनिश्क्तं वा उपाशु"-इति, "अनिश्क्तं हि मनो ऽनिश्क्तं ह्येतद् यत्
 तूष्णीम्"-इति चेद्देव (१. २. ५. १०, २. ४. ४. ५.) ।

६— तै० सं० ६. ६. १०. १ । "मनोऽसि प्राजापत्यम्"-इति सप्तव १. ६.
 २. १२, "मनो वै प्राजापत्यम्"-इति घ १. ६. १०. ४ ।

७— 'श्रुतेः स त्वनिश्क्तः'-इति ञ, भ, ञ, ट ।

८— तै० ब्रा० १. ०. १. ४ । ऐ० ब्रा० ०. ४. १ । "प्राजापत्यो यज्ञः"-
 इति तै० सं० १. ६. १० । ९— तै० सं० १. ६. ११. १ ।

योगः, काम मन्यस्य; पित्रे पुनरतिनियमाद्विषोऽन्यदपि अनुप-
योव्य मिति पित्रदेवतात्मा मापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः ।
तत् किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्य मिति यः, त माश्रय
मजानानः शङ्कते; तं प्रत्याह—“यद्यु इति । ‘यद्यु’ यदि तज्ज्ञाति,
तदा अग्निग्निपतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्त्वान् स्यात् ।

अजानानश्चनपवथोरभयोरपि दोषश्चेत्, का गतिः? इति
(तत्राह—“स यदिति” ।) ‘यद्’ द्रव्य मग्निं मयमग्निवद् भवति,
तदग्नीयात् । किं तदिति तदाह—“यस्येति । ‘यस्य’ द्रव्यस्य सम्ब-
न्ध्यस्य ‘हविः’ देवा न गृह्णन्ति, तदग्निं मयि सद् अनग्निवद्
भवति ।

तत्राले ययोदीरितदोषदयाभाव आह—“स यदिति । अजाना-
देव न पित्रदेवतात्वम्; अजमानस्य देवायोग्यत्वादेव न देवाना
मतिक्रमः” ॥ ८ ॥

अथ किं त्वेवं प्राग्ग्रह्यम्? इति तदाह—“स वा इति ।
आरण्यापदयं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविर्यतिरिक्तोपलक्षणम् । ‘वृक्ष्यं’
वृक्षोद्भवं फलम् ।

१—नास्त्येषोऽंशं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२—‘अजानान् पित्रदेवतात्वम्, तस्याश्रयादेवयोग्यत्वादेव न देवाना मति-
क्रमः’-इति ड । ‘अजमानश्चनपित्रदेवतात्वम्, यस्य अजमानस्य देव-
योग्यत्वादेवं न देवाना मतिक्रमः’-इति ज, झ, ञ, ट ।

३—‘अथ किं प्राग्ग्रह्यम्?’-इति ज, झ, ञ, ट; ‘अथ किं तादृग्
ग्रह्यम्?’-इति ठ ।

भुक्तोपलक्षणत्वे मुनिविशेषव्यवहारं प्रमाणयति— “तदु हेति ।
 पा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो ‘वार्ष्णः’, तस्य नाम ‘वर्कुः’-इति ।

मुनेर्मत मपन्नदति— “तदु तथेति । तत्र हेतुः— “मौहिष्यवयो-
 रेति । ‘ग्रमीधान्यं’ तिलमाषादि । उपचिनोतीति ‘उपचम्’
 प्रत्येनापि मापपिष्टेन मिश्रितं मौहिपिष्टम् । चिषतुरान् यामानपि
 स्थापितम्^१ ‘उपचितं’ वड्ड भवति इति प्रसिद्धं तदाह— “मौहि-
 यवाविति । अतो माषोपयोगे^२ मौहिष्यवावेव यत उपयुक्तौ श्वाताम्,
 अतस्तथा न क्षुर्यात् । अतो युक्त भारण्य मेवाश्रीयादिति ।
 तदेवं व्यवस्थितं सकृदशनम् ॥ १० ॥

न आहवनीयेति । तां रात्रि माहवनीयागारे गार्हपत्यागारे
 वा शयीत^३ । तत्रैव शयने हेतुः— “देवान् वा इति । ‘उपावर्त्तते’
 मनीषे ज्ञेते^४ । ‘अथः शयीत’ न पुनः स्रद्धासुपरि ; यत उपरि
 स्थितं श्रेयांस मथ एव स्थिताः^५ उपशरन्ति ॥ ११ ॥

अथ प्रभाते अभ्यर्घ्याः कर्त्तव्यता माह— “न वा इति । ‘सः’
 प्रसिद्धोऽभ्यर्घुः प्रयमेन कर्मणा अप एवाभिमुख्येन प्राप्नोति । किं
 तत्प्रथमं कर्म ? तदाह— “अपः प्रक्षयतीति । इतश्चापि प्रणयनम्,
 “अथ संयौति”-इति^६ वक्ष्यमाणसंयवगार्थम् । अतः संयवमात्

१— ‘मापानपि स्थापितम्’-इति ज, भ, न, ट ; ‘माषावपित’-इति छ ।

२— का० जी० यु० १. १. १३, १५ । ३— ‘निवर्त्ते’-इति छ ।

४— ‘स्रद्धासुपरि ; यत उपस्थितं श्रेयांस मथ उपस्थिताः’-इति ज, भ, न,

ट । ‘स्रद्धासुपरि शयीत ; उपस्थितं श्रेयांस मथ उपस्थिताः’-इति छ ।

५— १८० (१३०) इह० अथवा १८० (१३०) इह० ।

सकलयज्ञानुगमश्रुतेः । अनुगच्छतश्च सामान्यादेर्लोके न पृथक्
अनुगन्तव्यः ; व्यक्तावभिमानदर्शनात् । यस्मात् प्रजापतिर्यज्ञः^१, अतः
अभिर्हताभिर्याहृतिभिः प्रणयनादनिर्हत्प्रजापत्यात्मकतया अनिर्हत्
यज्ञ मेव 'युमन्ति' प्रारभत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ -

प्रशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राथम्यद्वारा प्रणयनं प्रागस्तावीत्—
“यज्ञो वा इति । तच्च नयतिपदोपात्तप्रापणात्मकविस्तारदारत
इति 'अथापः'-इत्यष्टावयवार्थपर्यालोचनयापि द्विधा^२ स्तौति—
“यदेवेति । अनियोग एवकारः । न नियोगेन प्रागुक्तरीत्या
स्तुतिः, किन्त्वेव भण्यस्तौत्यर्थः । आप्नुवन्ति^३ सकलं जगदित्यापः ।
तादृशा मर्षा प्रणयनाम् प्रथम मेव सर्वं भागं स्थादित्यपि प्रशस्तं^४
तत्प्रणयन इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथवास्तु कर्मणो यदेवाहुं प्रापयितव्यं मध्वर्यादयः प्रमादात्
प्रापयन्ति, तदैकस्यम् उदकाचमनप्रोक्षणादिना^५ परिहरन्त आप-
यन्ति ; अतोऽप्याप इति तत्प्रणयनं प्रशस्तम् ॥ १५ ॥

न केवलं मध्वर्यवर्षपर्यालोचनया, उदकप्रभावपर्यालोचनयापि
प्राशस्त्यं बहु भारभते— “देवान् हेति । असुराश्च रक्षांसि च
'असुररक्षणां' । “अनसन्ताम्रपुंसकाण्डसि”-इत्यसन्तत्वात् समा-

१— 'सामान्यादेर्लोकेष्वनुगम्यन्तयाः । व्यक्तावभिमानदर्शनात् प्रजापति-
र्यज्ञः'-इति ज, भ, अ, ट ।

२— नान्येतत्पदम् ङ-पुस्तके । ठ-पुस्तके तु 'देधा'-इति ।

३— 'आप्नुवन्ति'-इति ड, ङ । ४— 'प्रशस्तम्'-इति ज, भ, अ, ट ।

५— 'उदकाचमनप्रोक्षणादिना'-इति ठ ।

मान्ते^१ । 'न यद्यध्व इति' यष्टुं न लभध्व यूय मिति वदन्तो
'ररचु' प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः^२ ॥ १६ ॥

ततो देवा इति । इत्य प्रतिबद्धा देवा. 'एतम्' अवचण वज्र
ददृश । अयां वज्रत्वं "ता एता आपो वज्रीभूत्वा"-इत्यादि
श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्^३, तदाह— "वज्रो वा इति ।

न केवलं प्रसिद्धिवत्तादञ्जलम् उपपत्तिवत्ताच्चेत्याह— "वज्रो
हीति । उपपत्ते प्रसिद्धि वै-ग्रब्ध आह । तां प्रसिद्धा उपपत्ति
दर्शयति— "तस्मादिति । यस्मादापो वज्र, तस्माद् एता आप
'येन' पया गच्छन्ति, त पन्थान 'निध' गच्छे कुर्वन्ति । गत्वा वा
'यव' द्रव्यगुल्फादौ उपतिष्ठन्ते, तत् 'निर्दहन्ति' निवार कुर्वन्ति ।
(ते) देवा 'एतम्' उदकलवण वज्रम् 'उदयच्छन्' उक्तप्रकारप्रणय-
नात्मक मुद्यमन तस्य कृतवन्त इत्यर्थः । 'तस्य' वज्रस्य सन्निधिनि
'अभये' तेन वज्रेण परिहितभये^४, 'अनाद्रे' नागयन्तीति नादाश्र-
यस्वरसमानि, तद्रहिते, 'निवाते' तत्सम्पृष्टेन^५ वातेनापि रहिते,
स्थाने । यथा देवा कृतवन्त, तथैवैषा मध्यं ॥ १७ ॥

प्रणयनप्रकार माह— "ता उन्मिष्येति । समसादिपात्रस्थोपरि

१— पा० सू० ५ १०१ । २— 'प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः'-इति ठ ।

३— तै० ब्रा० १० १ ६ ०, अ० सू० ८ १४ १३ (अपाम्प्रेतेन)

४— नाम्नेतम् परं ठ पुस्तकादन्यत्र ।

५— 'सम्पत्तिनामयेव वषेष्ट'-इति ज, भ, ञ, ट । 'सम्पत्तिनि "अ
भये" वज्रेण परिहितभये'-इति ठ ।

६— 'तत्सम्पृष्टेन'-इति ठ ।

मिक्षा पूरयित्वा न पुनः (तेन पाचेण^१) कुतश्चिज्जलाशयादुद्धृत्य
गार्हपत्यस्योत्तरभागे स्थापयेत् । आपस्तम्बस्तु स्थापितपाचस्य स-
मन्तकं पूरणं माह^२, इह तु ब्राह्मणे पूरितस्य स्थापनम् । अत-
स्तथैवोक्तं कात्यायनेन—“गार्हपत्यं मुत्तरेणोदपावं निधाय”-इति^३ ।

अवश्यं प्राङ् नेतव्यानां मपां^४ किं गार्हपत्यस्योत्तरदेशे स्थापने-
नेत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनकथनेन स्तौति—“योषा वा आप इति ।
अप्-शब्दस्य स्त्रीभिद्भवात् । रुपेति, अग्निशब्दस्य पुलिङ्गत्वात् ।
“गृहपतिना संयुक्ते ज्यः”-इत्यग्निविशेषो गार्हपत्यः । तदावाच
इह लक्षणया गार्हपत्यं उच्यते । अत एव तस्य गृहत्वं मुक्तम्—
“गृहा वै गार्हपत्यः”-इति^५ ।

उदपाचस्थापनं प्रयोजनान्तरेण स्तौति—“वज्रं वा इति ।
‘अप्रतिष्ठितः’ अमन्वहः । “नैम मिति । त मेन मशक्तम्, अमुद्य-
न्तारं ‘मंगृणाति’ हिमस्ति । “गृह्णिषायाम्”, “ष्वादीनां
ह्रस्वः” । अतो हिमापरिहराय स्वयं मन्वह एवोद्यच्छेत् ॥ १८ ॥

उद्यन्तुः प्रतिष्ठा मुक्ता उद्यन्तस्यस्यापि प्रतिष्ठा माह—“स
यदिति । “गृहा वै प्रतिष्ठेति । कोशे स्थापितस्याभेरिव^६ वातादि-
स्पर्शान्निहानैरुपगम्याविभागो वज्रस्य प्रतिष्ठा ।

१—ठ-पुस्तकादन्यत्र नेते परे ख । २—श्रौ० सू० ४. १. ४ ।

३—श्रौ० सू० २. ४. १ । यता गृवाप प्रणीता उच्यन्ते ।

४—‘निधाय’-इति ‘व्यवश्यं प्राङ् नेतव्या । मपां’-इति अ, भ, अ, ट ।

५—पा० सू० ४. ४. ८० ।

६—८८० ८ पं० इत्यथम् ।

७—अथ० सू० १ ।

८—पा० सू० ४. २. ८० ।

९—‘स्थापितस्याभेरिव’-इति अ, भ, अ, ट ।

गोष्णीभूत ॥ यच्चः स्वप्रयोगुरभिमतपन्ननिष्पाटगान् तद्वि-
रहदुःसात्मिकां हिंसा मय न करोतीत्याह— “तयो चेति ।
गार्हपत्योपधिष्टे तदुत्तरभागे । ‘वटे गाः सुमेरवे’-इति-वर्दी-
पधेपिकाधिकरणे सप्तमौ” ॥१८॥

आदिताना मया प्रलयन माह— “ता इति । आहवनीयस्य
मग्निहितोत्तरभागे ‘प्रदपति’ गीगा माटयति” । “एनयन्दतरम्या
मदूरे पश्यत्याः”-इत्यनेन एगम् । “एनपा दितीया”-इति पश्यर्थे
द्वितीया । अपा मग्नेय मियुनता सुपपादयति— “एव मिव हि
मियुनं वृत्त मिति ॥१०॥

ता मान्तरेणेति । अन्तरेणेतिषलादग्नि मिति लभ्यते । ताद्या
मया मग्नेय मध्ये न मसुरेयुरित्यर्थः । तप कारण माह— “नेदिति ।
नेदिति परिभये । “अद्यापि नेत्येव इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परि-
भये”-इति हि निरुक्तम् । मसुरे हि पर्यमाण मियुन मन्तरेण
परम्पर भद्रतयोः द्योपुंमयोर्मध्ये मसुराग्निपुनविच्छेदमृचणा
भोतिः ‘मसुरान्’ मसुरेयुरिति । (हेतुहेतुमद्भावरूपे) लिङ्गर्थे

१— पा० सू० १. ४. ४५ । ‘ओपधेयिको वैषयिको ऽभिष्यापकश्चेत्या-
धारस्त्रिधा’-इति सि० कौ० ।

२— “गार्हपत्यसमीपादाहवनीयसमीपं गीत्वा” का० २. २. २४० ।

३— पा० सू० ५. ३. ३५ ।

४— पा० सू० २. २. २१ ।

५— ‘प्रणीताहवनीययोरन्तरातीव’-इति का० श्रौ० सू० ५. ३. ४४० ।

६— नैघ० १. २. ६ । “सर्वतो भय परिभयम्”-इति तदुक्तौ ।

७— नाम्नेत्यत् परं ठ-पुनक्ति ।

८— ‘लिङ्गर्थे’-इति ठ, उ ।

लोट्^१ ओरन्नादेशः^२, “इतश्च खोपः^३”—इतीकारखोपे, संयोगान्त-
खोपः^४, तस्यासिद्धत्वाच्चखोपाभावः^५ ।

सावादुत्तरभागे आहवनीयप्रणयनं विवक्षितमिति दर्शयितुं
ततः प्राक्प्रत्यगाभादानं^६ निषेधति— “ता नातिद्वत्येति । ‘अतिद्वत्य’
उत्तरभाग मतीत्य प्राग्भागे । ‘अनाप्ताः’ उत्तरभाग मप्राप्ताः, प्रत्य-
गपि^७ नासादयेत् ।

तदतिहरणपथं मनुवदति— “स यदिति ।

तच्च दीपं वक्तुं सुपोहान्माह— “अस्मि वा इति । “व्यन्-
सपत्ने”—इति^८ स्मृतेः ‘भादव्यः’ शत्रुः, तस्य भावो ‘भादव्यम्’ (शाव-
वम्^९) पुवादित्वाद्भावे अण्^{१०}, विशिष्टं भादव्यम् । अग्रेरपां च पर-
स्परविनाशकत्वात् महदस्ति वैरमित्यर्थः । अस्तु, किं तत इत्याह—
“स यथेवेति । ‘तत्’ अग्निः सह महदैरग्नयेर्यथा ‘भवति’ स्वकार्य-
निर्वापणरूपं सुपद्रवं कर्तुं प्रभवति, तथा ‘सः’ अतिहरन् अध्वर्युः
क्षुर्यादित्यर्थः ।

१— पा० सू० १. १. १५६, पा० सू० १. ४. ७ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ । ‘सङ्खाराग्निप्रवृत्तया भूतिः । सङ्खाराद्वा-
चसरेयुरिति हेतुः । हेतुसङ्कावरूपे लिङ्गर्थे षेट् । आकारोऽन्ना-
देशः’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ।

३— पा० सू० १. ४. ८७ ।

४— पा० सू० ८. २. २६ ।

५— पा० सू० ८. २. १ ।

६— ‘प्राक्प्रत्यगाभादानं’—इति छ ।

७— ‘प्रत्यगेव’—इति छ ।

८— पा० सू० ४. १. १४५ ।

९— नाप्येतत्पदं छ-छ-पुस्तकयोः ।

१०— ‘होवनाग्निपुवादिव्योम्’—इति पा० सू० २. १. ११० ।

तथा अकरणे का हानिः ? तथाह— “यवेति । ‘यव’ कर्मणि
‘अस्’ प्रणयनपात्रस्य सम्बन्धिनोरप उपसृशन्ति अतिग्नयमानाः ।
तत्रोपसृशनेन भग्नौ ‘भ्रातृत्वं’ शत्रु शुद्रकलचषं ‘वर्द्धयेत्’ उत्तेजयेत् ।
अतिहरणस्य वैरकरणसम्बन्धार्थः प्रथमोऽनुवादः, चरमस्तु भ्रातृत्वं-
वर्द्धनममयनार्थ इत्यपौनहत्यम् ।

अतिहरणपक्षे दोष उक्तः, अनाप्तिपक्षे दोष माह— “यद्यु इति ।
स्वधर्मये अप्राप्तत्वात्^१ तासां मर्षा कामप्रापकत्वं दूरापाक्षे मित्यर्थः ।

इत्थं (तमू^२) उपोद्घातमुक्त्वा औपोद्घातिक माह— “तस्मादिति ।
‘सम्प्रत्येवं’ सम्यगुत्तरभाग एव, न पुरतो न पश्चात् । अतः केन कात्या-
यनेन “उत्तरेणाहवनीयः सम्प्रति निदधाति”—इति^३ ॥ ११ ॥

प्रणीताप्रणयनामन्तरं परित्तरणं पाषासादनं चाह— “अथ
वर्णैरित्यादि । ‘इदं’ द्वे द्वे । “इदं रहस्यमयांदावपनयुक्तमण-
यशपात्रप्रयोगाभिर्व्यक्तिषु”—इति^४ निपातितम् । पाषपदं यज्ञ-
निर्वर्तकानां स्थादीनाम् अणुपल्लवकम्^५ ।

अर्थतः प्राप्तां गृह्या मनूय प्रशंसति— “तद्गतेति । तस्मिन्
प्रयोगे एवं परिगणने कृते दश धन्यवन्तौ । विराजन्त्यन्दको^६ ऽधरेषु
इत्यत्र मस्ति । प्रथमस्य यज्ञो ज्योतिष्टोमः । “एष यत्न प्रथमो
यज्ञो यज्ञानां यज्ञोतिष्टोमः”—इतिश्रुतेः^७ । तत्र च नवत्युत्तरगत-

१— ‘स्वधर्मयशप्राप्तत्वात्’—इति ज, भ, न, ट ।

२— शान्त्येतत् पदं ङ-ङ-पुक्तकयोः ।

३— द्यौःसू० ७. १. १ ।

४— पा० सू० ८. १. १५ ।

५— ‘अणुपल्लवकम्’—इति ठ ।

६— ‘विशद्वन्दको’—इति ऋ ।

७— ता०भा० १६. १ । से०भा० १. ४. ५ । ते०सं० ७. ४. १०, २१ ।

सङ्ख्याकाः स्तोत्रियाः । ताम्बेकोनविंशतिमङ्ख्याया विभज्यमानासु
दश लभ्यन्त इत्यस्ति तत्रापि दश मङ्ख्या । अतो दशमङ्ख्यायोगाद्
विराड्जयोरेकत्वादित्थं दशमङ्ख्यासम्पत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव
माकल्येन सम्पादितो भवति ।

एवं दशत्वं स्तुत्वा द्विशः प्रयोग मनूय स्तौति— “अथ यदिति ।
‘धर्ममेते’ “रभ रामस्ये”, रामस्यं कार्योपक्रमः, किं मपि कार्यं
कर्तुं सुपक्रमेते ॥ ९९ ॥ १ ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिमशतपथभाष्ये^१ प्रथमाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— ‘माध्वन्दिमशतपथब्राह्मणे’—इति ज, भ, ज, ट, ड ।

२— ततोपापनादनन्तरं मया प्रणयनम् । तत्पद्धतिश्चैषा ।— अथर्व्युर्वार्यं
यमसं सख्यहन्ते स्तुत्वा दक्षिणहस्तस्येनोदपात्रेण खर्यं तस्मिन्नुदके मातित्व
दक्षिणहस्तेन यमसं गार्हपत्यस्योत्तरतो निधाय ‘ब्रह्मप्रप’ प्रवेष्टामि ?—
इति ब्रह्मार्थं पृच्छति । ‘वाचं यच्छ’—इति यजमानं प्रेक्षति । ब्रह्मा ‘प्रणय
यच्छमित्यादि (५. ४. ८.) उपोसु प्रठित्वा ‘व्यो प्रणय’—इत्युक्ते रतुष्ठां
करोति, यथाध्वर्युः उदयोति । ततोऽध्वर्युश्चयममं गृह्यत्वा आहवनीया-
दुत्तरस्यां दिशि बहिर्देदि दर्भेषु प्रक्षीतायममं निदधाति । अतदेव प्रक्षीता-
प्रणयनं शोचते । प्रक्षीताप्रणयनादनन्तरं प्रागयेद्दगयैश्च दर्भैराहवनीयस्य
परिस्तरणं भवति ; गार्हपत्यस्य तु प्रथमं पुरस्तादुदगयै, ततो दक्षिणतः
प्रागयै, पश्चादुदगयै, उत्तरतः प्रागयेद्दर्भैः परिस्तरणम् । ततः पात्रा-
नादम् । तच्च गृह्यदिपात्राणां समीपे म्णयनम् । तत्पद्धतिश्चैवम् ।—
अथर्व्युर्वार्यं मातो वा दे दे पात्राणि गृह्यत्वा विनिर्दोशकमेव आहवनीये
गर्हपत्ये वा यत्र इति अयमं कश्चिद् भवति, तस्योत्तरतः पश्चादा निद-
धाति । एतामेव चत्वारि कर्माण्येव प्रथमब्राह्मणे व्याख्यातानि ।

अथ शृण्वन्निहोत्रहुवणीश्वरदत्ते । कुर्मणे वां
 वेपाय वा मिति यज्ञो वै कुर्म यज्ञाय हि तुस्मा-
 दाह कुर्मणे वा मिति वेपाय वा मिति वेवेष्टीव हि
 यज्ञन्* ॥ १ ॥

अथ व्वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञो ऽविद्वद्भ्यो यज्ञं
 तनवा ऽदित्यथ प्रतपति प्रत्युष्टः रुक्षः प्रत्युष्टा अरातयो
 निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता अरातय इति वा ॥ २ ॥

देया इ वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ङ्गाद् विभयाच्चक्रुस्तु यज्ञमुखादेवैतन्नाम्ना रुक्षाः स्यतो
 ऽपहन्ति† ॥ ३ ॥

अथ प्रैति । उर्वन्तुरिष्ट मन्वेमौत्यन्तुरिष्टं वा ऽश्विन
 रुक्षश्चरत्यमूलु मुभयतः परिच्छिन्नं युथायं पुरुषो ऽमूलु
 उभयतः परिच्छिन्नो ऽन्तुरिष्ट मनुचुरति तद् ब्रह्मण्यै-
 वैतुदन्तुरिष्ट मुभय मनार्द्रं कुरुते ॥ ४ ॥

स वा ऽश्विनस एव शङ्कीयात् । श्विनो इ वा ऽश्विने
 पुत्रेव वा ऽद्रदं युच्छासः स युदेवाग्ने तुत्करवाणीति
 तुस्मादुनस एव शङ्कीयात् ॥ ५ ॥

भूमा वा ऽश्विनः । भूमा हि वा ऽश्विनस्तुस्माद्यदा

बहु भवत्यनोवाद्य ममूदित्याहुस्तद् भूमान मेवैतद्-
पैति तुस्मादुनस एव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

यज्ञो वा ऽयुनः । यज्ञो हि वा ऽयुनस्तुस्मादुनस
एव यजूंषि सन्ति नु कौष्ठस्य नु कुम्भै भुस्त्रायै ह
सुर्पयो गृह्णन्ति तद्वृषीन् प्रति भुस्त्रायै यजूंष्यासुस्ता-
न्येतुर्हि प्राकृतानि यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमा* इति तुस्मा-
दुनस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

उतो पायै गृह्णन्ति† । अनन्तराय सु तुर्हि यजूंषि
जपेत् स्फुर सु तुर्ह्यधुस्तादुपोद्घा‡ गृह्णीयाद्यतो युन-
जाम तुतो विमुञ्चामेति युतो छेव युञ्जन्ति तुतो
विमुञ्चति ॥ ८ ॥

तस्य वा ऽएतस्यानसः । अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरुथ
यु ऽएनहु हन्त्यग्निदग्ध मिवैषां व्वहं भवत्यथ युञ्जघुनेन
कस्तम्भीं प्रऽउगं व्वेदिरेवास्य सा नीडु एव हवि-
र्हानम् ॥ ९ ॥

स धूर मभिमृशति । धूरसि धूर्व धूर्वेन्तं धूर्व तुं
यो ऽस्मान् धूर्वति तुं धूर्व यं व्वयं धूर्वाम हुत्यग्निर्वा

* 'निर्मिमा'-इति ह, मायसमतस्य ।

† 'गृह्णन्ति'-इति ख ।

‡ 'तुर्ह्यधुस्तादुपोद्घा'-इति घ । 'तुर्ह्यधुस्तादुपोद्घा'-इति च ।

ऽएष धुर्य^{*}स्तु मेतदत्येष्यन् भवति हविर्ग्रहीष्यांस्तुस्मा
 ऽएवैतान् निह्रुते तृथो हैत मेपो ऽतियुन्त मग्निर्धुर्यो
 नु दिनस्ति ॥ १० ॥

तुद्ध सैतद्वारुणिराह । अर्द्धमासशो वा ऽअह्व
 सपुत्रान् धूर्वासीत्येतुद्ध स्म स तुद्व्याह ॥ ११ ॥

अथ जघुनेन कस्तम्भी मीषा मभिमृश्य जपति ।
 देवाना मसि बृह्णितम^५ सुस्तितमं प्रुमितमं जुष्टतमं
 देवहृतमम् । अहृत मसि हविर्दानं द^५ह्रस्व माह्वारि-
 त्युन एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातुमनसो^६ हविर्गृह्णानीति
 मा ते यज्ञपतिर्द्वापौ^७दिति युजमानो वै यज्ञपतिस्त-
 युजमानायैवैतद्वला माशास्ते ॥ १२ ॥

अथाक्रमते । विष्णुस्त्वा क्रमता मिति यज्ञो वै
 विष्णुः सु देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा
 मियं विक्रान्तिरिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्परायेदं
 मन्तुरिष्टं द्वितीयेन द्विव मुत्तमेनैताम्बेवैष एतस्मै
 विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

अथ प्रेष्यते । उरु व्यातायेति प्राणो वै व्यातस्तद्
 वृद्धणैवैतन्प्राणाय व्यातायोरुगायुं कुरुते ॥ १४ ॥

* 'धुर्य'—इति ख ।

५ 'हविर्ग्रहीष्यां'—इति क ।

६ 'द्रातुमनसो'—इति सायणसम्मतोऽपि न कापि मूलवृत्तके दृश्यते ।

‘अथापास्यति’ । अपहतः रुक्म इति यद्युच किञ्चि-
द्वापन्नं भवति यद्यु नाभ्येव मृशेत् तुन्नाष्ट्रा ऽयुवैत-
द्रुक्षाःस्यतो ऽपहन्ति† ॥ १५ ॥

अथाभिपद्यते । युच्छन्तां पन्तेति पुञ्च वा ऽइमा
अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञं मेवैतदुच दधाति‡ ॥ १६ ॥

अथ गृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे ऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या ममृये जुष्टं गृह्णामीति सविता
वै देवानां प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत युवैतुद् गृह्णात्य-
श्विनोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यु पूष्णो हुस्ताभ्या मिति
पूषा भागदुघो ऽशनं पाणिभ्या सुपनिधातु सत्यं देवा
अनृतं मनुष्यास्तुत्सत्येनैवैतद् गृह्णाति? ॥ १७ ॥

अथ देवताया ऽग्रादिशति । सुर्वा इ वै देवता
अध्वर्युः हविर्ग्रहीष्यन्त मुपतिष्ठन्ते मुम नाम ग्रही-
ष्यति मुम नाम ग्रहीष्यतीति तुभ्य युवैतुत् सह॥
सतीभ्यो** ऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

युदेव देवताया ऽग्रादिशति । यावतीभ्यो इ वै
देवताभ्यो हवीःपि गृह्णन्त ऽक्षणा मु द्वैव तास्तेन

* ‘ति’-इति ख । † ‘न्ति’-इति ख । ‡ ‘ति’-इति ख ।

§ ‘ति’-इति क ।

¶ ‘मृ’-इति ग ।

॥ नास्तेतत् पद क-ख-पुस्तकयोः । ** एतदपि पदं ख-पुस्तके नास्ति ।

मन्यन्ते युद्धस्यै तं कामः समर्हयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति
तस्माद्वै देवताया ऽश्रादिशत्येव मेव यथापूर्वः
हवीःपि गृहीत्वा* ॥ १८ ॥

अथाभिमृशति । मृत्याय त्वा नारातय ऽहुति तद्युत
एव गृह्णाति तुदेवैतत्पुनरुप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभिविख्येप मिति पुरिष्टत
मिव वा ऽएतदुक्तो भवति तुदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीत
मिव भवति यज्ञो वै स्वरुहर्देवाः सूर्यस्तत्स्वरुवैतदुक्तो
ऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

अथावरोहति । दुःसन्तां दुर्याः पृथिव्या मिति
गृहा वै दुर्यास्ते हैतुं ईश्वरो गृहा युजमानस्य यो
ऽस्यैषो ऽध्वर्युर्जज्ञेन चरति तुं प्रयुक्तं मुनु प्रच्योतोस्तु-
स्येश्वरः कुलं विष्टोब्धोभस्तानेवैतदस्यां पृथिव्यां दृष्ट्वति
तथा नानुप्रच्यवन्ते? तथा न विष्टोभन्ते तस्मादाह
दुःसन्तां दुर्याः पृथिव्या मित्युच्यते प्रैत्युर्वन्तुरिष्टं मुन्वे-
मीति सो ऽसुवेव वन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवीःपि अपुयन्ति । गार्हपत्ये
तस्य पात्राणि सुःसादयन्ति जघनेनो तुर्हि गार्हपत्यः

* 'त्वा'-इति ख, घ ।

† 'हेत'-इति घ, भाष्यसम्मतम् ।

‡ 'विष्टोब्धो'-इति ख ।

§ 'प्रच्यवन्ते'-इति ख ।

सादयेद्यस्याहवनीये हवीरुपि अपयन्त्याहवनीये तस्य
 प्राचाणि सुसादयन्ति जघनेनो तुर्ह्याहवनीयः
 सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नुभौ सादयामीति मध्यं वै
 नुभिर्मध्यं मुभयं तुस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नुभौ साद-
 यामीत्युदित्या उपस्य इत्युपस्य इवैनदभार्पुणिति
 वा आहुयत्सुगुप्तं गोपायन्ति तुस्मादाहुदित्या उपस्य
 इत्युमे हव्यु रक्षेति तुदग्रये चैवैतुहविः परि-
 द्ददाति गुप्त्या अस्यै च पृथिव्यै तुस्मादाहुमे हव्यु
 रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । २ ॥

पाशमादनामन्तर कर्त्तव्यं माह—“अथ शूर्पं मिति । एत-
 णाढानं हविर्निर्वापयेत्^१ । यामिति^२ मन्त्रगतदिवचनस्तिङ्गात् उभे
 सह आदीयेते । अत एव सूत्रे—“शूर्पाग्निहोषहवण्यादाय”-इति^३ ।
 इतरेतरयोग-इन्द्रः ।

यज्ञो वा इत्यादि । यज्ञाय हि तदादानम् ; अतः कर्म-
 शब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विधेय यज्ञ मेव ब्रूते । इच्छते अनेनेति
 ‘यज्ञः’ इति . तदिह निवापकाले ग्रीहिरूपम् । तदाग्निहोषहवण्या

* ‘मो’-इति सः ।

१—“अथ हविरावपति”-इतीदृशः ॥ ८ ॥

२— यामि १० १० १० १० १० ।

३— का० यो० सू० २. १० १० ।

शूर्पं निर्वपन्^१ 'वेवेष्टीव' परिवेषणं करोतीव । यथान्नं दद्यात्
भोजनपात्रे । अतो वेषाय वा मित्युक्तम्^२ । वेवेष्टीत्यत्र परि-
रूपोपसर्गो लुप्तो निर्दिष्टः । "विष्टु व्याप्तौ"^३ । "निजां चयाणां
गुणः सौ"^४—इत्यभ्यासस्य गुणः ।

अथ शूर्पं मित्यादि । अथ-शब्दादनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यसंज्ञणं
क्रममाहुः । अतस्तद्विशिष्टाः पदार्था विधीयन्ते । मनु चैव
चेदनुष्ठेयसंज्ञणः क्रमः, स च सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव, नैकैकपदार्थग
इति, तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते ? तर्हि
सङ्घातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयता मिति चेत्, न,
सङ्घातस्याविधेयत्वात् ; तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थाश्रितस्य
क्रमस्यासम्भवात् । नैष दोषः । यथा संयोगादय एकैकवस्तुन्यपर्य-
वसिता^५ अपि वस्तुन्तर मपेक्ष्यैकत्रापि पर्यवस्यन्तः^६ तद्विशेषणतया
तद्विधिभिर्विधीयन्ते, तद्वत् क्रमोऽपि किं न विधीयते^७ । न च
शब्देनानभिधानादविधानमिति^८ मन्तव्यम् ; प्राप्तोपकार^९वद-
नभिहितस्यापि चैतन्यसंज्ञकमस्यार्थाद्^{१०} बुद्धानुपस्थितस्य विधि-

१— 'निर्वपति'—इति ड ।

२— वा० व० १. ६. ५ ।

३— जु० ७० ।

४— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

५— 'एकैकवस्तुपर्यवसिता'—इति ड । 'संयोगो द्विष्ट'—इत्यादि श० म० ।

६— 'मपेक्ष्यैकत्राप्यपर्यवस्यन्त'—इति ड । ७— 'विधीयेत'—इति ड ।

८— 'शब्देनानभिधानमिति'—इति ड ।

९— 'प्रसृतौ एकार'—इति ज, ऋ, 'प्रसृतौ प्रकार'—इति ड ।

१०— 'चैतदुपस्थितस्यमस्यार्थाद्'—इति ड ।

सम्भवात् । न चावश्यं वैतत्यलक्षण एव क्रमः ; अस्ति क्षमावातु-
पूर्व्यलक्षणोऽपि । तथाच, यथा “अध्वर्युमंहपतिं दौचयित्वा
ब्रह्माणं दौचयतीति” क्त्वा-प्रत्ययेनाभिहितः पौर्वापर्यलक्षणः क्रम
एवार्थविशेषणतया विधीयते, एव मत्र अय-शब्दैरभिहितो
विधीयत इति किं सुपपन्नम् ? तदुक्तं जैमिनिना—“श्रुतिलक्षण
मानुष्यं तत्प्रधानत्वात्”—इति^१ ॥ १ ॥

वाग्वै यज्ञ इति । यच्छ्रुति-पदसन्निधानान्नियम्यमानैवेष्ट वाग्
विवक्षिता ; तस्याय यज्ञसाधनत्वाद् । यज्ञसाधनता सुपपादयति—
“अविद्युम्भ इति । वाङ्मयसे हि चित्तविद्योभ^२हेतोर्वाग्यव-
हारस्याभावात् तदैकाग्र्ये मत्यविकल्पो यज्ञो यतः सम्पद्यते ।
दुभेऽदात्तोपदेशत्वे ऽप्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिङ्भावः” (सुम्भ-
स्त्वान्तेति^३ आपकात्)^४ । सुभ्येति^५ निपातितम् ।

(शूर्पेष्ट्यामिहोवहवर्णीश्च प्रतपति^६—) “अथ प्रतपतीति । शूर्प
ममिहोवहवर्णी चेत्यनुपङ्गात् तदुभय मित्यर्थः । “निष्ठप्ता
अरातय इति वा”—इति । म्रौक्षनुष्ठानपत्रे यववाक्यस्य, (१) प्राप्त-
प्रामाण्यत्यागः, (२) अप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, (३) पुनर्थवानुष्ठाने
स्वीकृताप्रामाण्यस्य त्यागः, (४) त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वारो

१— इहैवोपरिष्ठात् दीक्षाप्रकरणं द्रष्टव्यम् (१२ का० १ प्र०) ।

२— मी० सू० ५. १. १ ।

३— ‘चित्तविद्योभ’—इति ज, भ, ज, ट, ठ, चित्तविद्योभ’—इति ड ।

४— “अप्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिङ्भावः”—इति प० श्रौ० ६५ (पृ. ४. १६. म० मा०) ।

५— शा० सू० ०. २. १८ ।

६— नाम्नेष याटा ठ-प्रत्यये ।

७— ‘सुम्भ इति’—इति ठ ।

८— नाम्नेष याटा ठ-प्रत्यये ।

दोषाः । इत्थं प्रीतिवाक्येऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा^१ यद्यपि;
तथापि गत्यभावादिकल्प इत्युक्तं भट्टाचार्ये^२—

“एव मेघोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते”—इति^३ ।

इह पुनर्वाग्भेदेनाधस्तादप्यनुक्त्येन मन्त्रद्वयपाचिकत्वस्य^४ युत्यै-
वाभिधानाच्चैकोऽपि दोषः । एतदर्थं मेव च “एकार्थान्त
विकल्परन्”—इति^५ प्रीहियववदेव न्यायप्राप्तस्यापि विकल्पस्य, वेति
स्वग्रन्थेनोपादानम् ॥ २ ॥

मन्त्रकरणकतायै साध्यस्य निरासस्योपयोगमिद्वये निरमनी-
यानां प्रसक्ति माह— “देवा ह वा इति । ‘असुररचसेभ्यः’—इति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^६ । तेषाम् ‘आवङ्गात्’ संमर्गाद्गीताः । विभेतेर्लिटि

१— ‘इत्थसौ दोषः’—इति ञ, भ, ण, ट, ठ, ।

२— मौमासाया भट्टमतपोषकाचार्ये इत्यर्थं । मौ० भ० १२ अ० ६ पा० ।

३— विकल्पो द्विविधः— व्यवस्थित सेषिक्रयेति । तत्रेष्टविकल्पे भट्टमते
व्यष्टौ दोषा भवन्ति । तद्यथा— “प्रमाद्यत्वाप्रमाद्यत्वपरित्याग-
प्रकल्पना । प्रयुज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येक मष्टदोषता”—इति । “प्रीति-
भिर्यजेतेति वाक्यात् प्रीहयो नियम्यन्ते; एवं यवैर्यजेतेति वाक्यात् यवा
अपि नियम्यन्ते, तयो रेकार्थत्वाद् विकल्पः”—इत्यादि मौ० य० ।

४— “प्रतपनं प्रत्युष्टं नियुक्तं मिति वा”—इति का० थौ० सू० २. १. ११ ।

मन्त्रौ तु तौ वा० सं० १. ७. १, २ ।

५— मौ० सू० १२. १. १० । अस्मिन्मते तु “मन्त्राणां सन्निपातित्वादेका-
योगी विकल्पः स्यात्”—इति (७६) शुभम्येवार्थं विषयः स्यात् ।

६— पा० सू० २. १. ६२. वा० १ ।

“भीष्टीष्टवाम्”^१—इत्याम् प्रत्ययः, शुभावश्च । भाग्यन्तीति
 ‘नाद्वाः’ आसुर्यः प्रजाः, ताश्च रक्षांसि च ‘तत्’ तेन तपनेन^२ ।
 अतो ‘यज्ञमुखात्’ यज्ञमारम्भाद् अपचन्ति । ‘एतत्’—इति
 क्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रैतीति । शूर्पप्रतपनानन्तरम् उर्विति^३ मन्त्रेण हविर्निर्वा-
 पायं शकटयमौषं ‘प्रैति’ प्रगच्छेत् । मन्त्रप्रयोजनं माह—“अन्तरिक्षं
 वा इति । यथा ह्यहो मूलैः पृथिवौ अनुप्रविष्टिष्ठत्येव, न गच्छति,
 यथा व्याघ्रादिरभितः पात्राभ्यां बध्वा भ्रियमाणः^४; नैवं पुरुषो
 मूलवान्, मायुभयतः केनचित् संसर्गिणा प्रतियुद्धः, किन्तु ‘परि-
 श्चिन्नः’ प्रतिबन्धकासंसृष्टः सन् अन्तरिक्षे विश्रम्भं^५ चरति । तथैव
 निर्वक्ष्यमानहविरादानार्यं रक्षोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टं सत्त्वं^६ निर्वक्ष्यमानं
 पुरुषं मतुगच्छेत् । अतस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमानं मन्तरिक्षप्रदेशे^७
 ‘मद्गुणा’ उर्वित्यनेनैव मन्त्रेण^८ ‘अनाहं’ हिंसाकररहितम्^९, अत
 एवाभयं कुरुते । ‘उह’ विस्तीर्णं प्रतिबन्धकरक्षोक्षणमूर्खद्रव्य-
 विरक्षादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव (न शास्तायाः^{१०}) सकाशाद्गृहणे, कारणं माह—
 “अनी ह वा इति । अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणम् ।

१— पा० सू० ३. १. ३६ । २— ‘यज्ञेन’—इति ड ।

३— वा० सं० १. ७. ३ । ४— ‘भ्रियमाण’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ।

५— विश्रम्भ’—इति ठ, ड । ६— ‘सत्त्वं तं’—इति ठ, ड ।

७— ‘मन्तरिक्ष’—इति ड । ८— वा० सू० १. ७. ३ ।

९— ‘हिंसाकररहितम्’—इति ठ । १०—भाष्येण पाठो ङ-श्रुतकादन्यत्र ।

अनसः सकाशाच्चीयमानं धान्यं 'पथेव' पथदेव' । किं तत् ? यत्
 'शास्त्रं' एतत्^१ शास्त्रागतं भवति । "पथपथा च कन्दसि"-इति^२
 निपातितम् । शास्त्राग्रन्दाच्छान्दसत्वेन कस्य विकल्पितत्वाद्वा ।
 यत् 'अथे' गृहप्रवेशात् प्राक्, अनसि स्थितम् । अत एव गृहिणा
 माग्राया^३ अनुपहतं तदेव यज्ञसाधनं करवाणीति योग्यत्वे^४ हेतुः ।
 तस्मादनस एव सकाशात् सोऽध्वर्युर्गृहीयाच्च शास्त्रातः ॥ ५ ॥

अयामसोऽप्यथे खलादानीयमानं मृतस्य भेद किं न निरूप्यते ?
 इत्यत आह— "भूमा वा इति । मृतस्यं ह्येवाक्षम्^५, ततो निरूप्यमाणं
 हविः हिसितमिषावद्देवा न गृहीयुः । अपि स्मर्यते हि—

"आत्मानं पीडयित्वा तु भिक्षां यः सम्रप्यच्छति ।

सा भिक्षा हिसिता ज्ञेया न सा याच्चा कदाचन"-इति ॥

बहोर्भाव, 'भूमा'^६ । भवितरि भावोपचारः अतिशयार्थः ,
 मूर्त्तिभूतं ब्रह्मण्य मेवायं पुनातीतिवद् । अतो बज्जतरं भूमा अन
 इत्यर्थः । तस्यार्थं लोकप्रसिद्धि माह— "भूमा हीति । प्रसिद्धिं
 लोकव्यवहारेण साधयति— 'अभोवाद्यम्' अनसा वोढुं सह तदि-
 त्यादि । तदेतदनुरूपं हविरुपपद्यन् भूयिष्ठ मेवोपेति । अतो
 हिसित-भिक्षा निराकृता ॥ ६ ॥

१— 'एतत् (B. एतते A. C. ११)'-इति C ।

२— पा० सू० ५. १. ११ ।

३— 'माग्राय'-इति C ।

४— 'योऽय मनसो गृहये'-इति B ।

५— मृतम् = बहम्, मृतस्यम् = बहवस्यम् । अम० को० २. १. ८५ ।

६— पा० सू० ६. ४. १५८ ।

• अनम एव यद्वहे हेतुनन्तर माह— “यज्ञो वा इति । यज्ञ-
माधनत्वादनमि माधनमस्यै यज्ञलोपसारः । इज्यते अनेनेति करणे
एव वा नङ् प्रत्ययः^१ । वै-शब्दस्तस्य विधियुतिमिदं यज्ञमाधनत्वं
क्षोतु स्मारयति ।

न केवलं युतिमिदं तस्य तत्माधनत्वम्, अपि तु प्रत्यवादि-
प्रमाणैरपि तस्य माधनत्वं मिदु मित्याह— “यज्ञो हीति ।

अनमोऽसाधारण्ये हेतुनन्तर माह— “तस्मादिति । यथादनम
एव यद्वहणम्, तस्याद्वहणमन्त्राः “धूरस्य ऊत ममि हविर्हान्
मित्यादयः^२ अनोऽवयवसिद्धा इत्यन्ते ; न पुनः कोष्ठगतस्य कुक्षी-
गतस्य वा धान्यस्य । कुक्षी-शब्दमाश्रितं धान्यं लक्षयति, “मद्धाः
प्रोक्षन्तीतिवत्^३ । लुपनिर्दिष्टा यद्यी ।

यद्विमत माह—“भस्त्राया इति । यद्वर्षे चतुर्थी^४ ।

तस्मिन् पक्षे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह— “तद्वर्षीनिति ।
उत्तरार्धे । तदा तु तान्येव यज्ञेषु भस्त्रायाः^५ प्रतिपादकानि स्फुरि-
त्यर्थः । अनःपक्षे हे अनः । यत् त्वं ‘धूरसि’ न सुहृत मतुष
हविर्हान् ममीति । भस्त्रापक्षे^६ तु हे भस्त्रे । इत्येव विग्रहः^७ ।

१— पा० सू० ३. ३. ६० ।

२— वा० सं० १. ८. १, २; ६. १

३— “तात्स्थ्यात् तद्यैव ताद्वर्ष्यात् तत्त्वामोष्यात् तद्यैव च । तस्याहचर्यात्
ताद्वर्ष्याञ् चेत्या वै लक्षणा नृद्यैः”—इत्यादि ल० म० ।

४— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

५— ‘यज्ञभस्त्राया’—इति ज, ट

६— मद्धाः चतुर्विधं, भस्त्रम्, तदेवेह यात्रीत्युच्यते ।

७— यतश्च पक्षद्वये का० औ० सू० २. ३. ६८ दृश्यम् ।

मन्त्रदारिद्र्य इव कस्मान्नान्येव । अन्यानि चेत्, भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्यत आह—“तान्येतर्हीति । तैरेव यजुर्भिर्यहणे^१ यानि यजूंषि प्रकृतावनस्यामन्, तान्येवैवं सति विहृतौ भस्त्राया मयि^२ स्युः ।

तथात्वस्यापि किं फल मिति चेत् तत्राह—“यज्ञादिति । यज्ञसाधन मन आश्रित्य सक्तप्रयुज्य तत इदं मुच्यैव^३ यज्ञं भस्त्रादिकं ‘निर्ममै’ अनुतिष्ठानि इत्येव मनुष्यातुराग्रय इत्यर्थः ।

ननु प्रकृतायेव पद्याम्सरं भस्त्रा यथा यवः^४, तत् किं मुच्यते प्राकृतानीति । सत्यम् । प्राकृतं मुपदिश्यमानं यथा प्रथमं वैद्वत-न्यतिदेशाच्चरमं प्रतीयते, एवं स्तंभशब्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव प्राकृतं मुच्यते ; तत्तच्चिन्तापूर्वसाधनत्वात्तु पद्यात्प्रतीतेर्भस्त्राविहृति-वद्विहृतिः ; अतो भस्त्राया मयि यववदुपदेशादेव धर्ममन्त्रो-नातिदेशात् । ग्रीहीनवहन्तीति अपूर्वं ग्रीहयः प्रकृतिद्रव्यं भव-हन्तीति यथा, तथानेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पाचोतो यद्यपि धर्मविशेष आह—“उतो पाच्ये इति । ‘उतो’ अपि तु यदि पाच्या^५ गृह्येयात्^६, तदा धूरीपाद्यभावेन तदुप-

१—‘अन्यानि कानि चित् भस्त्राया’ किं न विधीयन्त इत्यत आह—

—इति ठ । २—‘एतर्हीति तैरेव यजुर्भिर्यहणम्’—इति ठ ।

३—‘विहृतभस्त्राया’—इति ठ, ‘तान्येव भस्त्राया मयि’—इति छ ।

४—‘सक्तप्रयुज्यत इदं मुच्यैव’—इति ज, ‘सक्तप्रयुज्यत इदमुच्यैव’—इति, भ, ‘सक्तप्रयुज्य तदमुच्यैव’—इति छ ।

५—‘भस्त्रात् यथा यवः’—इति ज, भ, ज, छ, ‘भस्त्रा न तु विहृतौ यथा यवः’—इति ठ । ६—‘पाच्या’—इति ज, भ ।

७—“(पाच्ये) पद्यमर्थे चतुर्थी । पाच्या—इति का० सू० छ० (२.१.२५) ।

• अत्रम एव ग्रहणे हेतुन्तर माह— “यज्ञो वा इति । यज्ञ-
माधनत्वादनसि साधनसुख्ये यज्ञलोपचारः । इज्यते अनेनेति करणे
एव वा नङ् प्रत्ययः^१ । वै-शब्दस्तस्य विधियुतिमिदं यज्ञमाधनत्वं
स्रोतुं स्मारयति ।

न केवलं युतिमिदं तस्य तत्साधनत्वम्, अपि तु प्रत्ययादि-
प्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं मिदं मित्याह— “यज्ञो हीति ।

अनसोऽसाधारण्ये हेतुन्तर माह— “तस्मादिति । यस्मादनस
एव ग्रहणम्, तस्माद्ग्रहणमन्त्राः “धूरस्य ऊत मसि हविर्द्धानं
मित्यादयः^२ अनोऽवयवलिङ्गा इत्यन्ते; न पुनः कोष्ठगतस्य कुम्भी-
गतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी-शब्दसन्निधेः धान्यं सूचयति, “मद्वाः
मोग्रन्तीतिवत्^३ । सुप्रनिर्दिष्टा षष्ठी ।

अपिमत माह—“भस्त्राया इति । पञ्चम्ये चतुर्थी^४ ।

तस्मिन् पक्षे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह— “तद्वप्रीमिति ।
उत्तर्ये^५ । तदा तु तान्येव यज्ञंयि भस्त्रायाः^६ प्रतिपादकानि स्फुरि-
त्यर्थः । अनःपक्षे हे अनः । यत् त्वं ‘धूरसि’ न मुहूत मतुलं
हविर्द्धानं मसीति । भस्त्रापक्षे^७ तु हे भस्त्रे । इत्येव विशेषः^८ ।

१— पा० सू० २. ३. ८० ।

२— वा० सं० १. ८. १, २; ६. १ ।

३— “तादृश्यात् तथैव तादृश्यात् तस्मातोऽप्यात् तथैव च । तस्मादुच्यते
तादृश्यान् घेया वै सद्यया बुधैः”—इत्यादि ल० म० ।

४— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ । ५— ‘यज्ञमन्त्राया’—इति न, ८ ।

६— भस्त्रा पर्वनिमित्तं पात्रम्, तदेवेह यात्रीमुख्ये ।

७— एतत्पञ्चम्यं का० श्री० सू० २. ३. ६८ इत्ययम् ।

मन्त्रदारिद्र्य इव कस्मान्तान्येव । अन्यानि चेत्, भस्त्राया के मन्त्रा इत्यत आह—“तान्येतर्हीति । तैरेव यजुर्भिर्घण्णे^१ चानि यजूषि प्रकृतावनस्यामन्, तान्येवैव सति विकृतौ भस्त्राया मपि^२ स्यु ।

तथात्वस्यापि कि फल मिति चेत् तच्चाह— “यज्ञादिति । यज्ञसाधनं मन आश्रित्य सक्तप्रयुज्य तत इदं मुक्कैव^३ यज्ञ भस्त्रादिक ‘निर्ममै’ अनुतिष्ठानि इत्येव अनुष्ठातुराग्रय इत्यर्थः ।

ननु प्रकृतावेव पक्षान्तरं भस्त्रा यथा यव^४, तत् किं मुच्यते प्राकृतानीति । सत्यम् । प्राकृतं सुपदिग्यमानं यथा प्रथमं वैकृत-म्वतिदेशाच्चरमं प्रतीयते, एव स्तंभन्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव प्राकृतं मुच्यते, तस्माच्चितापूर्वसाधनत्वात्तु पद्याग्रतीतेर्भस्त्राविकृति-वद्विकृतिः, अतो भस्त्राया मपि यववदुपदेशादेव धर्ममन्वन्धो नातिदेशात् । औद्दीनवद्वन्तीति अपूर्वं औद्दीन्य प्रकृतिद्रव्यं मव-द्वन्तीति यथा, तथापि पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पाचीतो यज्ञे धर्मविशेष आह— “उतो पाच्यै इति । ‘उतो’ अपि तु यदि पाच्यै^५ गृह्येयात्^६, तदा धुरीणाद्यभावेन तदुप-

१— ‘अन्यानि कानि चित् भस्त्राया किं न विधीयन्त इत्यत आह—’

—इति ठ ।

२— ‘एतर्हीपि तैरेव यजुर्भिर्घण्णम्’—इति ठ ।

३— ‘विहितभस्त्राया’—इति ठ, ‘तान्येव भस्त्राया मपि’—इति छ ।

४— ‘सक्तप्रयुज्यत इदं मुक्कैव’—इति ज, ‘सक्तप्रयुज्यत इदमुक्कैव’—इति, भ, ‘सक्तप्रयुज्य तदमुक्कैव’—इति छ ।

५— ‘भस्त्रात् यथा यव’—इति ज, भ, ञ, ट, ‘भस्त्रा न तु विकृतौ यथा यव’—इति ठ ।

६— ‘पाच्यै’—इति ज, भ ।

७— “(पाच्यै) पञ्चमर्थे चतुर्थी । पाच्यै”—इति का० सू० ४० (२१ २८) ।

स्थानविरहादननुष्ठानकृतं^१ व्यवधानं मन्तराय मन्तरेण^२ तत्प्रकाशक-
यजूंषि “धूरि”-“देवानामसि”-इत्यादीनि^३ जपेत् ।

तत्रैव धर्मान्तरं माह— “स्वप्नं सु तर्हीति । तस्मिन् पाचीपचे
तस्या अधस्तात् स्वप्नं सुपनिधाय^४ गृह्णीयात् । यदाह कात्यायनः—
“पाद्यां वा स्फोपहितायां धुरीषारोहणानि पाचीविले जपन्तीति^५ ।
अनसो ग्रहणे^६ स्फोपहितपाचीतो ग्रहणे ऽतिशयितं प्रयोजनं माह—
“यतो युनजामेति । योऽयं^७ स्वप्नं मायित्य ‘युनजाम’ यज्ञेन योगं
प्राप्तम्, ततस्तस्मिन्नेव स्फो ‘विमुञ्चाम’-इति वियोगं मपि करवाम ।
योगवियोगसामानाधिकरण्यासिद्धिः । स्फोपहितपाचीतो ग्रहणपक्षे
अनःपचादतिशय इत्यर्थः ।

अथ मन्त्राभिप्रायः ।— अनसो निर्वापयवे हि जुहुषभृतौ शकटस्थ
धुरोर्निदध्यात् । पाचीतः पुनर्निर्वापे तदाधारभूते स्फो तयो-
र्निधानं विमोकः । तदुक्तं कात्यायनेन— “एतासौ ऽदिति” धुरि-
निदधात्यनसि चेद्ग्रहणम्”-“स्फो पाद्यां चेत्”-इति^८ । तथा अपां

१— ‘तदनुष्ठानविरहादननुष्ठानकृतं’-इति ठ ।

२— “अनन्तरायम्” (१६६० पं०) = अविच्छेदम् (का० श्रौ० १. १. २६.) ।

३— वा० सं० १. ८. १, २, २१, ६. १ । का० १. २. ३. १३, १४ ।

४— “स्फो नाम बाहुमात्रं खट्वाकारं काष्ठविशेषः”-इति तै० सं०

१. ६. ८. २. सा० भा० । “स्फोऽस्याकृति”-इति का० श्रौ० सू०

१. १. २६ । “खादिर स्फो”-इति चैहैव ३. ६. २. १२ ।

५— श्रौ० सू० २. ३. २८, २९ । ६— “ग्रहणादपि”-इति ड ।

७— ‘योऽयं’-इति ज, झ, ञ, ट, ‘यमेव’-इति ठ; ‘योगं’-इति ड ।

८— वा० सं० २. १६. १ । ९— श्रौ० सू० ३. ६. १६, २० ।

प्रणयनं च स्थेन सहेत्युक्त मापस्तम्बेन—“स्थेनोपसङ्गृह्याविषिञ्चन्
हरति”—इति^१ । एवञ्च स्थेनैव योगः, स्थ एव वियोगात्मको
विमोकोऽपीति पाचीतो ग्रहणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्य-
लाभोऽतिशय इति ।

अथ तयोर्वैयधिकरण्यात् सामानाधिकरण्याकोऽतिशय इत्या-
ग्रह्य लोकप्रसिद्धानुसरण मतिशय इत्याह—“यतो ह्येवेति । सार्व-
विभक्तिकस्तसिः^२ । यथैव योगः, तथैव वियोगो न्यायः; न हि
कर्णे युक्ताः, कस्यां विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ धुरः समन्तक मभिमर्शन विधासंस्तदुपोद्घातत्वेन देवता-
रूपता^३ तस्याः प्रतिपादयति—“तस्येत्यादिना ।

“अग्निरेव धूरिति यद्गुरोऽन्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्योप-
पादनम्—“अग्निर्ह वा इत्यादि । अनसो यां धूर्वस्त्रीवर्दवहनस्यामं”,
तस्यान्यात्मकत्वं मन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्ध मिति ‘हि’-
शब्दार्थः ।

ता मेव प्रसिद्धिं दर्शयति—“अथ य एनदिति । ‘एनद्’
धुराक्षम्, अनसो योगे यस्तु वस्त्रीवर्दा वहन्ति, एषां ‘वहं’ वहन-
साधनं स्तम्भरूप मङ्ग मग्निदग्ध मिव दृश्यते; अतो नूनं ‘धूर’
शब्दस्या धूः अग्न्यात्मिकेत्यवधीयत इत्यर्थः ।

१— यौ० सू० १. १६. ८ ।

२— पा० सू० ५. १. १४ ।

३— ‘देवतासुरपतां’—इति ४ ; ‘देवतासुरपतां’—इति ८ ।

४— “युगसा प्राप्नो धूश्चन्द्रेणोत्थेते, भावनदुत्सन्धयोऽपरि निधीयेते”—
इति का० यौ० २. ३. १३ सू० ८ ।

• शकटाग्निर्वापस्य^१ प्राग्वत्यातिशयं द्योतयितुं तस्मिन् वेदिहवि-
ह्वानयोः सम्पत्ति माह— “अथ यज्जघनेनेति । शकटस्याधःपतनं
धारयितुं मीपादण्डप्रोक्तमनार्था^२ मेथौ ‘कस्तभी’ । ईपादयं यत्र
संसृप्तं, ततः प्रत्यग्यागः, तयोरौषधोर्मध्यदेशः ‘प्रउगम्’^३, तच्च पश्चाद्
विकृतम्, पुरस्ताद्भौयः । ‘वेदिः’ अपि तथाविधा,— “त्रिंशत्पदा-
नि पद्यान्तिरथौ भवति, षट्त्रिंशत् प्राची, चतुर्विंशतिः^४ पुरस्तात्
तिरथौ”—इति^५ श्रुतेः । अतस्तत्प्राप्त्यात्प्रउगस्य वेदित्वव्यपदेशः ।
“नौड एवेति । धान्यनिधानाय परिश्रितप्रदेशो ‘नौडः’^६ ; हविह्वान
मपि परिश्रितम्^७ ; परिश्रयणमाभ्यात् नौडस्य हविह्वानत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीपोद्घातिकं समन्तक मभिमर्शनं विधत्ते— “स धुर मिति ।

अस्याभिमर्शनस्य प्रयोजन माह— “अग्निर्वा इति । पुगस्य धुरि
भवोऽग्निः ‘धुर्यः’ । “भवेच्छन्दसि”—इति^८ यत् । हविर्प्रेषणाय शक-
टस्य ‘परिश्रितप्रदेशं’ पद्याङ्गानं यास्यन्, ‘तं’ धुर्यं पौरस्यम्^९ अग्नि
मतिक्रमियन् भवति । तदतिक्रमे च स क्रुध्येत्^{१०} । तस्य प्रमादनाय
‘एतद्’ “धूरस्येति”^{११} मन्मोक्षारणेन ‘तस्यै’ एवाग्नये ‘निष्कृते’ अप-

१— ‘शकटनिर्वापस्य’—इति ड, ट । २— का० श्रौ० सू० ८. ३. ५ व० ।

३— “प्रउगं प्रागुग मीपान्तरम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. ८. ५ व० ।

४— ‘चतुर्विंशतिः’—इति आदिमु । ५— तै० सं० ६. २. ५, ८ ।

६— “शकटम्योषसरूपा पद्याङ्गम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. ८. ६ व० ।

७— का० श्रौ० सू० ८. १. २१ व० । ८— या० सू० ३. ३. ११० ।

९— ‘पौरस्यम्’—इति ज, भ, न, ट ; “धौरस्यम्”—इति ठ ।

१०— ‘नक्रुध्येत्’—इति ठ ।

११— वा० सं० १. ८. १ ।

नयति, अतिक्रमजनितं स्वापराधं प्रशमय्य^१ प्रसादयति । “ऋङ्
अपनयने” धातुः (अदा० आ०) । “स्नाध्ऋङ्स्नाधपाम्”—इति^२
तच्छब्दाधेतुर्यी । यथास्नाकं हिंसिता, योऽप्यस्नाभिर्हिंसः, ‘तं’
द्विविधं शत्रु मेव ‘धूर्वं’ हिंस्याः । योऽस्नानिति हि मन्त्रार्थः । तथा
सत्येवं प्रार्थितोऽग्निरतिक्रामन्त मयध्वर्युं न बाधत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिर्व्यवहारेण सवादयति—
“तद्धेति । ‘तत्’ तथाभिर्मर्गनविषये ‘एतदावष्टिराह स्म’ । एत-
च्छब्दपरामृश्यं दर्शयति—“अर्द्धमासश्च इति । मासस्यार्द्धं मर्द्धमासः ।
“अर्द्धं नपुंसकम्”—इत्येकवद्भावः^३ । अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे; पौर्णमास्यां
दर्शे च । “सङ्ख्यैकवचनाच्च वीष्णायाम्”—इति^४ शब्दप्रत्ययः । ‘एतत्
ह स्म’—इति ऋषेरभिप्रायकथनम् । ‘एतत्’ इति, धूरषीत्यभिर्मर्गन
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ समन्त्रक मीषाभिर्मर्गनं^५ विधत्ते—“अथ जघनेनेति ।
‘कस्तभी’ व्याख्याता^६ । “अन एवेति । यद्यप्ययं मन्त्र ईषाभिर्मर्गने
जप्यः, तथाप्यवयविक्रुत्या अवयवोऽपि क्रुतो भवति इत्यभिप्रेत्यैत-
न्मन्त्रवाक्यं बोद्धृतमनादिगुणकचनेन अन एवोपस्तौति^७ । अभिघट्ट-
लोपा-परित्यागेन तदवयवि शकटं स्तवतो ऽभिप्राय माह—“उप-

१—‘प्रशम्य’—इति ज, भ, ञ, ट, ढ । २—पा० सू० १. ४. ३४ ।

३—पा० सू० २. २. २ ।

४—पा० सू० ५. ४. ४१ ।

५—शकटस्य दीर्घं काष्ठ मीषा, तदस्य भूमिस्थशो मा भूदिति तदा-
धारत्वेन स्थापितं काष्ठं मुपस्तम्भनम्, तस्य पञ्चद्वाजे ता मीषा
सृष्टेदित्यर्थः । ६—५०८० ३५० इत्युक्ता ।

७—वा० सं० १. ८. २ मन्त्र । का० श्रौ० सू० २. १. १४ ।

स्तुतादित्यादिना । 'धातं'^१ दृप्तम् । देवानां दक्षिजनने पद्यानि
मित्यर्थः । "धै दृप्तौ"—इति भौवादिको धातुः । "अकृसा माशासे"—
इति । 'यज्ञपतिर्मा कर्षीन्' कुटिलगतिर्मा भवन्निति मन्त्रवाक्ये
प्रतिपादनात् ऋणनिषेध^२ एव 'अकृसा'-शब्दार्थः^३ ॥ १२ ॥

शकटस्यारेहणं विधत्ते— "अपाक्रमत इति । हे शकट ! त्वां
विष्णुरेवाक्रमताम्, नाह मिति मन्त्रार्थः^४ । विष्णुरेवाक्रमणं
किमिति प्रार्थते ? इति चेत्, तत्राह— "यज्ञो वा इत्यादि ।
विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात् तादात्म्यव्यपदेशः । 'एषां' देवानां
मर्यं या 'इयं' वेणुवी विक्रान्तिः, इमा मिति पूर्ववाक्यार्थः । का
पुनरिय मिति तां दर्शयति— "इद मेवेत्यादिना । वैविक्रमसमये
'इद मेव' परिदृश्यमानं दृष्टिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन पादनिधानेन
आक्रममाणः 'पसार' पालयामास^५ । "श्रु प्रीतिपालनयोः"—इति^६
धातुः । निगदधिह मन्त्रत् ॥ १३ ॥

पुरोडाग्नीयानां प्रीहिणां समन्वक मवेक्षणं विधत्ते— "अथ
मेघत इति । "प्राणो वा इति । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशत्"—इति^७ श्रुतेः प्राणवातयोरेकत्वम् । 'तत्' तथा सति

१— सर्वेष्वेव मूलपुल्लकेषु 'धातं' इत्येव पाठः । "श दाने" अ० प०, "द्वै
शब्दे" भू० प० । २— "हरनिषेध"—इति डातिरिक्तेषु ।

३— "हल हल चलने" भू० प० ।

४— वा० सं० १. ६. ३ मन्त्रो दृश्यः । का० औ० सू० २. ३. १५ ।

५— पुनरिहोपरिष्ठात् ६. ३. ६. दृश्यम् ।

६— स्ता० प० ।

७— मन्त्रस्य वा० सं० १. ६. ४ । का० औ० सू० २. ३. १६ ।

८— रे० षा० १. ४. २. ४ ।

‘मङ्गला’ मन्त्रेणैव प्राणात्मकाय ‘वाताय’ एतत् ‘उद्गायम्’ उद्ग-
भवन कीर्तनम्^१ कुरुतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यचेति । ‘अव’ पुरोडागीयेषु प्रौढिषु यदि किञ्चित्
दृणादिकम् ‘आपन्न’ चित्तं भवेत्, तत् “अपहतम्”-इति^२ मन्त्रेण
निरस्येदित्यर्थः । यदि तु तत्र दृणादिकं न भवेत्, तदा पुरो-
डागीय प्रौढिसमूहं मेवानेन मन्त्रेण अभिमृजेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

हविर्घृष्टणाय ममन्त्रक^३ स्तौर्गन् विधत्ते—“अयाभिपद्यत इति ।
‘अभिपद्यते’ आलभते, स्मृति । हविर्घृष्टीतु यध्वन्तु पञ्चामुल्य
इत्यर्थः । मन्त्रगतपञ्चमस्यार्थं माह—“पाङ्क्तो वा इति । “पञ्चपदा
पङ्क्ति”^४, यज्ञोऽपि धानाकरम्भादिपञ्चहविष्क इति पञ्चमस्यायोग-
साम्यात् ‘पाङ्क्त’ । तथाच तैत्तिरीयकम्—“धाना करम्भ परि-
वाप पुरोडासं पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद्यज्ञस्य पाङ्क्तम्”-
इति^५ । ‘तत्’ तथा अति ‘एतत्’ एतेन पञ्चमस्योपेतमन्योद्धारणेन
‘अव’ अग्निम् शकटे ‘पाङ्क्त’ यज्ञं मेव धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१— ‘उद्गभवनकीर्तनम्’-इति ट ३ न्तकादन्वयः ।

२— वा० म० १ ८ ५ । का० श्रौ० सू० २ ३ १७, १८ ।

३— वा० म० १ ८ ६ । का० श्रौ० सू० २ ३ १८ ।

४— ऐ० भा० ६ ३ ३ । पि० छ० सू० ५, ६ त्व० १२ सूत्राणि ।

५— पञ्च पदानि परिमातु मन्त्रेणार्थं वा० सू० ५ १ ५८ ।

६— स० ६ ५ ११ ८ । ‘ध्याता यथा धाना, ध्यानसमृद्धा मन्त्रा
करमा, प्रौढिषाणां लाघा परिव्यापा, पितृविद्याः सुगोदास,
श्रीरविकार यथाग्रा -इति तै० स० १ ३ २८ सा० भा० ।

‘अथ समन्तकां हविर्घहणं विधत्ते— “अथ गृह्णातीति । अनु-
 ष्ठेयहविर्घहणानुगुणं मन्त्रस्य दर्शयति— “सविता वा इत्यादिना ।
 ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ खलु प्रसविता, स्वस्वव्यापारेषु सर्वस्य
 लोकस्य प्रेरयिता; “सूते प्रेरयतीति सविता”—इति^१ तज्जान-
 द्युत्पत्तेः । ‘अग्निनावध्वर्यु’—इति । पुरा खलु देवकर्तृके यज्ञे अग्निना-
 वध्वर्यु अभूताम्, अतस्तथोरेव षाड्भ्यां हविर्गृह्णामीति अग्न्यार्थस्य
 प्रदिपादको मन्त्रभागो युक्त इत्यर्थः । ‘पूषा भागदुघः’—इति ।
 भागं दोग्धीति ‘भागदुघः’ भागप्रद इत्यर्थः । “दुघः कव् घय”-
 इति^२ कव् घत्वे । तादृशः पूषा पाणितलाभ्यां सर्वस्य जनस्य ‘अग्रमं’
 भोग्य मन्त्रम् ‘उपनिधाता’ उपनिधातु सुपस्थापयितुं ग्रीकवान् ;
 ताच्छौलिकस्तृन्^३ । “न लोकाध्ययनिष्ठेति^४ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ।
 तथाच पूष-देवताया हस्ताभ्यां हविर्घहणं युक्ततर मिति भावः ।
 इतोऽप्यग्निनोर्षाड्भ्यामित्यादिकं युक्तमित्याह— “सत्यं देवा
 इति । ‘देवाः’ इति यत्, तत् ‘सत्यम्’; अमरणत्वेन विनाशा-
 भावात् । अनुव्यास्तु तद्वैपरीत्यादनृतरूपाः । तस्मादग्निनोर्षाड्भ्या
 मित्यादिमन्त्रभागोच्चारणात् देवतारूपेण ‘सत्येनैव’ तद्विर्घहणं
 कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१— वा० सं० १. १०. १ । का० श्रौ० सू० २. ३. २० ।

२— निघ० ५. ४. २० दृष्टव्यम् । निरु० ७. ७. ६ ।

३— पा० सू० ३. २. ७० ।

४— या० सू० ३. २. १३५ ।

५— पा० सू० २. ३. ६६ ।

“अग्रे जुष्टम्”—इति^१ देवतादेशनस्यावश्यकर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“सर्वा ह वा इत्यादिना । स्वस्वनामग्रहणसम्भावनयोपस्थितानां मध्ये कस्याश्चिदग्न्यादिदेवताया आदेशने सति सह वर्त्तमानाः । ‘ताभ्यः’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^२ । तासां देवतानाम् ‘असमदम्’ अकलहं परस्पर भविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“यावतौभ्य इति । यत्परिणामविशिष्टेभ्य इत्यर्थः । “ऋण सु द्वेवेति । स्वस्वनामोद्देशेन गृहीतं हविः ऋण मेव ‘ताः’ सर्वा देवता मन्यन्ते । कुत इदं भवगतम् ? इति चेत्, उच्यते—‘यत्काम्या’ यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, ‘तं कामं’ काम्यमानं फलविशेषम् ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यद्’ यस्मात् समर्द्धयेयुः, तेन कारणेन हविषः ऋणरूपत्वं भवगतं मित्यर्थः । यत्काम्येति यच्छब्दादिच्छार्थं “काम्यश्च”—इति^३ काम्यच्, तदन्तात् अकारप्रत्यये^४ द्वितीयाया लुक्^५ । “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ हविषि देवतानां मृणत्वाभिमानात् । फलप्रदानेन तत्प्रत्यर्पणार्थं तत्र देवतानाम् अवश्य मादेष्टव्यं मित्यर्थः ।

अग्नीषोमीयादिहविरन्तरेऽपि उक्तं मतिदिशति—“एव मेवेति । ‘एव मेव’ आग्नेयवदेव ‘यथापूर्वं’ यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादौनि ‘हवींषि’ गृहीयादित्यर्थः । अतएव मन्त्रकाण्डे आग्नेयहवि-

१— वा० सं० १. १०. २ । का० श्रौ० सू० २. ३. २१ ।

२— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

३— पा० सू० ३. १. ६ ।

४— पा० सू० ३. ३. १०२ ।

५— पा० सू० ७. १. ३६ ।

यद्दणमन्तानन्तरम् “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”-इति^१ यद्दण-
मन्तशेष आम्नातः । कात्यायनोऽथ सूत्रयत्—“एव मग्नीषोमीयं
यथादेवत मन्यत्”-इति^२ ॥ १८ ॥

निरुप्तशेषस्य समन्तक^३ अभिमर्गनं विधत्ते—“अथेति । “तद्यत
एवेति । ‘तत्’ तच्च श्रकटे ‘यत एव’ यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति,
‘तदेव’ तत् स्थानं मेव अनेन मन्त्रेण पुनः ‘आप्याययति’ वर्द्धयति ।
‘भूताय’ प्रभूताय समृद्धार्थं त्वा मन्त्रिगृह्णामि, ‘अरातये’ अदानाय
अमन्त्रिगृह्णे नाभिगृह्णामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनात् ।
सूचितं हि—“भूताय त्वेति श्रेयाभिमर्गनम्”-इति^४ ॥ २० ॥

अथ समन्तकं^५ प्राग्वेचणं विधत्ते—“अथ प्राडिति । “परि-
वृतं मिव वेत्यादि । परिवेष्टितं मेव खल्वनो भवति, धान्य-
निधानार्थम्; तन्मध्ये अवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुः ‘पाम्पगृहीतं मिव’
काचकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति; तच्च सङ्ग-
कारिण आलोकस्याभावात् । कथं तस्य दर्शनोपायः? इति, तदु-
च्यते—अवेक्षणमन्तगत-स्वरितिशब्देन स्वर्गवाचिना तासाधनभूतो
यज्ञो ऽभिधीयते, अहरादीनि च तेन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते ।
अत एव ‘स्वर्’-शब्दस्य^६ सूर्यनामत्वं युक्तं यास्केन—“स्वरादित्यो
भवति । सु अरणः, सु दीरणः”-इति^७ । ‘तत्’ तथा यति एतन्मन्त्र-

१—वा० सं० १. १०. ३ ।

२—औ० सू० २. १. २१, २२ ।

३—वा० सं० १. ११. १ ।

४—का० औ० २. ३. २३ ।

५—वा० सं० १. ११. २; का० औ० सू० २. १. २४ ।

६—‘स्व’-शब्दस्य-इति आदिषु ।

७—निरु० २. ४. २ द्रष्टव्यम् ।

करणेन प्रेक्षणेन स्वर-शब्दप्रतिपादितं^१ धञादिचतुष्टय मर्त्यजानं प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलभ्यमानम् 'अतः' अस्माद्वृत्तस्थानात् 'अभिविपश्यति' अवलोकयति ॥ २१ ॥

अथ मन्त्रज्ञा^२ शकटादवरोहणं विधत्ते— "अथावरोहतीति । "ते हैत इत्यादि । 'अस्य' यजमानस्य, य एषः अध्वर्युः 'यज्ञेन चरति' हविर्ग्रहणादिकं धजमाधन मनुतिष्ठति, तं 'प्रयन्तं' शकटस्थानात् प्रगच्छन्तम् 'अनु'-सृत्य यजमानस्य 'ते' गृहाः 'इतः' अस्माद्वृत्तस्थात् 'प्रद्योतोरीश्वराः' प्रद्युतिं प्राप्तुं^३ समर्थाः । तथा 'तस्य' धजमानस्य कुलं 'विद्योभ्योः' विद्योभयितुं समर्थाः । "ईश्वरे तोसुन्-कसुनौ"-इति^४ आवतेः चुभेय तोसुन् प्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण अवरोहस्य अध्वर्युः 'तानेव' धजमानस्य गृहान् 'अस्यां' वृथिव्यां 'दृंहति' दृढीकरोति । "दृह दृहि दृढौ"-इति^५ धातुः । एवं सत्युक्तदोषनिवृत्ति माह— "तयेति ।

नित्येन हविषा सहाग्निममीपगमनं विधत्ते— "अथ प्रैतीति । "उर्विति मन्त्रस्य प्रागाध्यातं ब्राह्मणम्^६ अवातिदिगिति^७— "शोऽवा-
विति । "अन्तरिक्षं वा अनु रक्षत्यरति"-इत्यादिको यो वाक्यग्रेयः,
'शोऽमावेव' अवाध्यातस्यापि तस्य मन्त्रस्य 'बन्धुः' अनुकूलः, अतो-
ऽवाप्यनुपज्य योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

१— 'स्वः शब्दप्रतिपादितं'-इति ङ ।

२— वा० सं० १. ११. १ । का० औ० सू० २. ३. २५ ।

३— 'प्रद्योतयितुं'-इति ङ । ४— पा० सू० ३. ४. ११ ।

५— आ० प० । ६— पुरस्तात् १५, ४४ ए० ११, ५. ५० मध्यम् ।

७— का० औ० सू० २. ३. २६ । वा० सं० १. ११. ४१ ।

आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते— “स यस्मैत्यादिना । गार्हपत्ये
आहवनीये वा यस्मिन्त्रयोऽथपणम्, तस्य पश्चात् ‘पात्रासादनं’
निरुप्तस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

सादनमन्त्रगत-‘नाभि’-शब्दस्याभिप्रेतं मयं माह— “मध्यं वा
इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभि-
रिति मध्यं मेवोच्यते । तच्च मध्यम् ‘अभयम्’ भयरहितम् ; प्रान्तदेशे
हि चौरव्याघ्रादिभयम् । अतः पृथिव्याः सम्बन्धिनि राक्षसादिभय-
रहिते स्थाने त्वां सादयामीति मन्त्रभागस्यार्थः । “अदित्या उपस्ये”-
इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे— “उपस्य इवेति । ‘यद्’ वस्तु
‘सुगमं’ सुष्ठु रचितं यथा भवति तथा ‘गोपायन्ति’ रचन्ति ;
एतत् ‘उपस्य इव’ उत्सङ्ग इव, उदरमध्य इव वा, ‘अभार्युः’ भूतवन्त
इति खलु वदन्ति लौकिकाः । अतस्य यस्मिन् स्थाने सादितं हविः
सुगमं भवति, तत् स्थानं सुपस्यशब्देन मन्त्रगतेन विवक्षितम् ।
अभार्युरिति “भृञ् भरणे”—इत्यस्मात्^१ लुङि मिचि वृद्धिः^२ । ‘गोपा-
यन्ति’-इति “गुपूधूपविच्छि”-इति^३ आप्-प्रत्ययः । अन्तिमं भागं
माचष्टे— “अग्ने इयं मिति । “इयं वा अदितिः”—इति^४ श्रुतेः अदि-
तिर्वि पृथिवी, तस्याद्याधिपतिरग्निः^५ ; स चात्र गार्हपत्यरूप आहव-

१— वा० सं० १. ११. ५ । का० यो० सू० २. १. २० ।

२— भा० उ० ।

३— पा० सू० ७. १. १ ।

४— पा० सू० ४. १. २८ । ५— ये० ब्रा० २. ६. ७ । तै० सं० १. २. ४. ० ।

६— “मणिः पृथिव्या”-इति वा० सं० १. १२ । निरु० ०. २. १ ; २. १ ।

नीयहपो वा, तस्मै च 'अग्नये', तेनाधिष्ठितायै 'इधियै' च रक्ष-
णार्थम्, 'एतद्भुवि.' अनेन मन्त्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनघृतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— पात्रासादनानन्तरं हविष्यसहितं मनो गार्हपत्यस्य पश्चात्
प्राङ्गोऽथ भवस्यापयेत् । अथ शकटम्, तच्च युगयोऽक्षसमुक्तं वरजापरि-
वेष्टितं च स्थाप्यम् । ततोऽध्वर्युं शूर्पाग्निहोत्रहवण्यावादत्ते । तत आरभ्य
हविरावपनपर्यन्तं हविष्कदाह्नानपर्यन्तं वा अध्वर्योर्वाग्यमनम् । ततः
शूर्पाग्निहोत्रहवण्योर्गार्हपत्ये घृतपथम् । तत उदकस्पर्शनम् । तत शकटं
प्रति गमनम् । तत्पुनरीषे उपवेशनम् । तस्य धुरभिमर्शनम् । ततस्तत्र
स्थित एवोपस्तम्भनस्य पश्चात् उत्तरा मीमा भारभ्य मन्त्रजप । ततः
शकटस्य पश्चान्मार्गेण दक्षिणतो गत्वा दक्षिणध्वजस्योपरि आरोहति ।
आरुह्य त्रीह्रियवादीन् प्रेक्षते । ततस्तत्रतटस्थानिरसनम् । हविरासननम् ।
ततोऽपां स्पर्शनम् । पुनरपि हविरासननम् । तत सद्यहस्ते शूर्पं निधाय
तस्योपरि उत्ताना मग्निहोत्रहवणीं निधाय प्राङ्गोऽथो मुष्ट्या हवि-
प्रेक्षते । तच्च मन्त्रेण त्रिर्गह्व, तूष्णीं चतुर्थम् । गृह्यते च तत् शूर्पस्य
दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य, अपरपार्श्वेऽग्निधोमीयहविर्यज्य च तथैव । शकटे
यदवशिष्टं हविस्तदपि पृथक् यज्यीयम् । ततस्तत्रैवानस्युपविष्ट प्राचो
मिक्षते । तत शकटादवरोहणम्, गार्हपत्योत्तरस्यां गमनम् । ततस्तच्छूर्पे
सद्यह्विष्क श्रपणस्य पश्चात् सादयति । यपण शब्देनात्र यस्मिन्नपौ हवि-
यपण क्रियते, गार्हपत्यो वा आहवनीयो वा सोऽग्निधीयते । तदेतत् सर्वं
मिह द्वितीयब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते— “स यस्मैत्यादिना । गार्हपत्ये
आहवनीये वा यस्मिन्वाग्नौ अणम्, तस्य पश्चात् ‘पात्रासादनं’
निरुक्तस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

सादनमन्त्रेण-‘नाभि’-शब्दस्याभिप्रेतं मर्थं माह— “मध्यं वा
इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभि-
रिति मध्यं मेषोच्यते । तच्च मध्यम् ‘अभयम्’ भयरहितम् ; प्रान्तदेशे
हि चौरव्याघ्रादिभयम् । अतः पृथिव्याः मन्त्रन्धिनि राक्षसादिभय-
रहिते स्थाने तां सादयामीति मन्त्रभागस्यार्थः । “अदित्या उपस्थे”-
इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे— “उपस्थ इवेति । ‘यद्’ वस्तु
‘सुगुप्तं’ सुदु रक्षितं यथा भवति तथा ‘गोपायन्ति’ रक्षन्ति;
एतत् ‘उपस्थ इव’ सुगुप्तं इव, उदरमध्य इव वा, ‘अभार्युः’ भृतवन्त
इति खलु वदन्ति लौकिकाः । अतस्य यस्मिन् स्थाने सादितं हविः
सुगुप्तं भवति, तत् स्थानं सुपस्थशब्देन मन्त्रमतेन विवक्षितम् ।
अभार्युरिति “शब्द् भरणे”-इत्यस्मात्^१ सुहिं विचि वृद्धिः^२ । ‘गोपा-
यन्ति’-इति “गुपधूपविच्छि”-इति^३ आद्य-प्रत्ययः । अन्तिमं भागं
माचष्टे— “अग्ने इय मिति । “इयं वा अदितिः”-इति^४ श्रुतेः अदि-
तिर्हि पृथिवी, तस्यायाधिपतिरग्निः^५ ; स चात्र गार्हपत्यरूप आहव-

१— वा० सं० १-११-५ । का० श्रौ० सू० २-१-२० ।

२— भा० उ० ।

३— पा० सू० ७-२-१ ।

४— पा० सू० ४-१-२८ । ५— ऐ० वा० १-६-० । तै० सं० १-२-४-० ।

६— “पतिः पृथिव्या”-इति वा० सं० १-१२ । निरु० ७-२-१ ; १-१ ।

नीयरूपो वा, तस्मै च 'अग्नये', तेनाधिष्ठितायै 'पृथिव्यै' च रक्ष-
णार्थम्, 'एतद्भुवि' अनेन मन्त्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

भाष्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

द्वितीय ब्राह्मणम्^१ ॥

१— मात्रासादनाभ्यन्तरं हविष्यसहितं मनो गार्हपत्यस्य पश्चात्
प्राङ्मौषं भवस्यापयेत् । अग्नं शकटम्, तच्च युगयोश्चक्षुष्यं वरत्रापदि-
वेष्टितं च स्थाप्यम् । ततोऽध्वर्युं गूर्पामिदोत्रहवण्यावादत्ते । तत आरभ्य
हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाज्ञानपर्यन्तं वा अध्वर्योर्वाग्यमनम् । तत
गूर्पामिदोत्रहवण्योर्गार्हपत्ये प्रतपनम् । तत्र उदकस्पर्शनम् । तत शकटं
प्रति गमनम् । तत्समौषे उपवेशनम् । तस्य धुरभिमर्शनम् । ततस्तत्र
स्थित एवोपस्तम्भस्य पश्चात् उत्तरा मौषा मालभ्य मन्त्रजपः । तत
शकटस्य पश्चात्तर्गेण दक्षिणतो गत्वा दक्षिणचक्रस्योपरि आरोहति ।
आरुह्य मौषियवादीनं प्रेक्षते । ततस्तत्रव्यट्ठग्निरसनम् । हविरालभनम् ।
ततोऽपां स्पर्शनम् । पुनरपि हविरालभनम् । तत सव्यहस्ते गूर्पं निधाय
तस्योपरि उत्ताना ममिदोत्रहवण्यौ निधाय प्राङ्मुखो मुख्या हवि-
प्रक्षेपः । तत्र मन्त्रेण चिर्ग्रहणं, गृण्यौ धनुर्धम् । गृह्णीत च तत् गूर्पस्य
दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य, अथरपार्श्वेऽभिधामीषहविर्यह्वं च तथैव । शकटे
यदवशिष्टं हविस्तदपि एषक् यद्विधीयम् । ततस्तत्रैवान्मस्युपवि० प्राप्नो-
मिच्छते । ततः शकटादवरोहणम् गार्हपत्योत्तरस्यां गमनम् । ततस्तच्छूर्पे
सहविष्कं यमस्य पयात सादयति । यमस्य शब्देनात्र यस्मिन्नमौ हवि-
अपयं क्षियते, गार्हपत्यो वा व्याहवनीयो वा सोऽभिधीयते । तदेतत् सर्वं
मिह द्वितीयब्राह्मणे दृश्यम् ॥

• पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो व्विष्णुध्याविति यज्ञो वै
व्विष्णुर्यज्ञिये स्थ ऽद्वत्येवैतदाह ॥ १ ॥

ते वै हे भवतः । अयं वै पवित्रं यो ऽयं पवते सो
ऽय मेक इवैव पवते सो ऽयं पुरुषे ऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ तदेतस्यैवानुमात्रं
तस्माद् वै भवतः* ॥ २ ॥

अथो ऽपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयो हे
त्वेषां भवतस्तुभ्या मेताः प्रोक्षणीरुन्पूय ताभिः
प्रोक्षति तद्युदेताभ्या मुत्पुनाति ॥ ३ ॥

वृत्रो ह वा ऽइदं सर्वं हत्वा शिष्ये । युदिदं
मुन्तरेण द्यावापृथिवी स युदिदं सर्वं हत्वा शिष्ये
तस्माद् वृत्रो नाम ॥ ४ ॥

त मिन्द्रो जघान । सु हतः पूतिः सर्वत एवापो
ऽभिप्रसृष्टाव सर्वत इव ह्ययं समुद्रस्तस्माद् वैका
अपो बौभत्साच्चकिरे ता उपर्युपर्यतिप्रुप्रविरेः ऽतु
इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपोः ऽस्ति वा
ऽद्वतरासु सुःसृष्ट मिव युदेना वृत्रः पूतिरभिप्रासवत्
तदेवासा मेताभ्यां पवित्राभ्या मुपहन्त्यथ मेधाभि-
रेवाङ्निः प्रोक्षति तस्माद्वा ऽएताभ्या मुत्पुनाति ॥ ५ ॥

* 'भवतः'—इति ख ।

† 'पुप्रविरे'—इति ख, सायणसम्मतस्य ।

† 'वैव'—इति च ।

§ 'अपो'—इति क, ग ।

स उत्पुनाति । सवितुर्वः प्रसव इत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवानां
प्रसविता तुत्सवितृप्रसूत एवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रे-
णेति यो वा इअयं पुवत इएपो इच्छिद्रं पविष मेतेनै-
तदाह सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वा इत्पवितारो यत्
सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्ये-
वैना एतन्मह्यत्येव देवीरापो इअग्रेगुवो इअग्रेपुव इति
देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीराप इत्यग्रेगुव इति ता
यत्समुद्रं गुच्छन्ति तेनाग्रेगुवो अग्रेपुव इति ता यत्प्रथमाः
सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुवो इअ* इअमु मद्य यज्ञं
नयताग्रे यज्ञपतिर सुधातुं यज्ञपतिं देवयुव मिति
साधु यज्ञः साधु युजमान मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

युष्मा इन्द्रो इष्टणीत वृचतूर्य इति । एता उ
हीन्द्रो इष्टणीत वृत्रेण स्पृहमान एताभिर्द्येन मुहं-
स्तस्मादाह युष्मा इन्द्रो इष्टणीत वृचतूर्य इति ॥ ८ ॥

यूय मिन्द्र मरुणीध्वं वृचतूर्य इति । एता उ हीन्द्र
मरुणत वृत्रेण स्पृहमान मेताभिर्द्येन मुहंस्तस्मादाह
यूय मिन्द्र मरुणीध्वं वृचतूर्य इति ॥ ९ ॥

• प्रोक्षिता स्येति । तुदेताभ्यो निरुहते ऽथ हविः प्रोक्ष-
त्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यं मेवैतुत्करोति ॥ १० ॥

स प्रोक्षति । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद् यस्यै
देवतायै हविर्भुवति तस्यै मेध्यं करोत्येव मेव यथापूर्वः
हवीरुपि प्रोक्ष्य* ॥ ११ ॥

अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कुर्मणे शुन्धध्वं
देवयज्याया ऽहुति दैव्याय हि कुर्मणे शुन्धति देव-
यज्यायै यद्वो ऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति
तद्यदेवैषा मन्त्राशुद्धस्तुष्टा वान्यो वामेध्यः कुश्चित्परा-
हुन्ति तुदेवैषा मेतुदङ्गिर्मेध्यं करोति तुस्मादाह यद्वो
ऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा तृतीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ३ ॥

पवित्रकरणमन्त्रगतस्य^१ वैष्णव्याविति^२ पदस्य तात्पर्यं माह—
“यज्ञो वा इति । वेवेष्टि व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या^३ यज्ञ एव विष्णुः” ।

* ‘प्रोक्ष’—इति ख, घ ।

१— वा० सं० १. १२. १ ।

२— ‘व्यत्ययो वज्रचमिति (पा० सू० ३. १. ८५.) स्त्रीत्वम्”—इति महो० ।

३— निर० १२. १. ७ । निघ० ३. १७. १२ ।

४— “विष्णोर्वै यज्ञः”—इति तै० स० २. १. ८. ३ । ऐ० ब्रा० १. ३. ४ ।

तथाच मन्त्रगतस्य वैष्णव्याविति शब्दस्य, हे दर्भनाड्यौ ! युवां यज्ञ-
सम्बन्धिन्यावेव भवथ इत्ययं मर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ख्यानंतरं धारयितुं पवित्रयोर्द्वित्वं विधत्ते— “ते वा इति ।
तदेतदुपपादयति— “अथं वा इति । ‘यः’ पवमानो वायुः, अथ
मेव ‘पवित्रं’ पवनसाधनम्, शुद्धिहेतुः । “पुवः संज्ञायाम्”—इति^१
करणे इव-प्रत्ययः । “पन्थानय विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारतैः”—
इत्यादिस्मृतेः^२ धायोः शुद्धिहेतुत्वम् ।

“एक इवेवेति । ‘सः’ च वाहो वर्त्तमानो वायुः, एकरूप एव
वाति; ‘सः’ एव पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन ‘प्राङ् च
प्रत्यङ् च चरति’ । इडापिङ्गलादिनाड्यौदारा वक्षिर्निर्गच्छन् प्राणः
प्राङ्निवृत्त्यते, मध्येव दारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङ्गिति, तावैतौ
वृत्तिभेदौ ‘प्रणिोदानौ’-इत्युच्येते । तच्च प्राङ् सञ्चरन् प्राणः,
‘उद्’ ऊर्ध्वदेशात् आनयति^३ अन्तः प्रवेशानुगुणं^४ चेष्टत इति
‘उदानः’ । तस्य ‘च’-शब्देन प्रत्यङ्मुखोऽपानो विवक्षितः, नष्ट-
त्कान्तिहेतुमुदानवृत्तिरिति; तस्या ऊर्ध्वमुखत्वेन प्रत्यङ्मुखमानुप-
पत्तेः^५ । अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणापान-
रूपत्वमाज्ञायते— “प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ
दधाति”—इति । एवं द्विधा भिन्नस्यैतस्यैव वाक्याख्यस्य पवित्रस्य^६
‘मात्रां’ परिमाणम्, ‘अनु’-इत्य, तत्पवित्रयोर्द्वित्वम् ॥ २ ॥

१— पा० सू० ३. २. १८५ ।

२— वि० सं० २३. ४० ।

३— ‘यनिति’-इति ठ, ड ।

४— ‘प्रवेशानुगुणं’-इति ठ, ड ।

५— ‘प्रत्यङ्कानुपपत्तेः’-इति ठ, ड ।

६— तै० सं० २. १. १०. ३ ।

चित्त्वपञ्च मभ्युपन्यस्यति—“अथोऽपि”—इति । पचान्तरद्योतकः
‘अथोऽपि’-शब्दः ।

तत्रोपपत्तिर्यानी होति । मुख्यपवित्रस्य वायोः प्राणोदानवद्
व्यानाख्यो वृत्तिभेदः द्वितीयो ‘हि’ यस्माद् विद्यते^१, तस्मात् पवित्र-
चित्त्व मप्युक्तं मित्यर्थः ।

द्वित्वपञ्च मेव निगमयति—“हे लेवेति । “अथ यः प्राणा-
पानयोः मन्त्रिः, स व्यानः”—इत्युक्तेः^२ व्यानस्य मन्त्रिरूपतया तदु-
भयानतिरिक्त्वाद् द्वित्वपञ्च एव श्रेयानित्यर्थः । कात्यायनस्तु पञ्चदश
मपि सूत्रयामास—“कुशौ समा वप्रग्रीष्णांश्च वनन्तगैर्भौ कुशे-
श्चिनत्ति पवित्रे स्य इति, चीन् वा”—इति^३ ।

अथोत्पवनं विधत्ते—“ताभ्या मिति । प्रोक्षत्याभिरिति
‘प्रोक्षणाः’ आपः । करणे ल्युट्^४ । ‘ताभिः प्रोक्षति’-इत्युत्पवनस्य
प्रयोजनकथनम् ; न तु प्रोक्षणविधिः । यस्मादुत्पूताभिरग्निः प्रोक्षणं
कर्तव्यम्, तस्मात् पवित्राभ्यां तासां मुत्पवनं कार्यं मित्यर्थः ।

तदेतदुत्पवनं श्रोतु मनुवदति—“तद्यदिति ॥ ३ ॥

उत्पवन-निवासां मशङ्हिं दर्शयितु मितिहास मुदाहरति—
“हवो हेति । ‘हवा शिष्यो’-इति, आहृत्य श्रयणं कृतवान् । श्रोदो^५
मिति “एरनेकाच”—इति^६ यण् । ‘धावाष्टयिवी’-इति, धौय

१—“स वा अयं प्राणस्तेषां विहितः प्राणोऽपानो व्यान इति”—इति

ऐ० मा० पृ० ३. ५ ।

२—का० उप० १. ३. ३ ।

३—श्री० सू० २. ५. १२ ।

४—पा० सू० ३. ५. ११० ।

५—यदा० धा० ।

६—पा० सू० ६. ३. ८२ ।

पृथिवी च धावापृथिव्यौ^१ । “अन्तरान्तरेण”-इति^२ द्वितीया ।
धावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः । वरणाद् वृच इति नाम^३ । निर्वन्धि-
“स, यदिति ॥ ४ ॥

स हत इत्यादि । पूतिर्दुर्गन्धः । सर्वत एवापोऽभिलक्ष्य प्रसृतो-
ऽभूत् । अत एव हन्वय मपि समुद्रः, सर्वत सर्वं माहृत्य वर्त्तते ।
‘तस्माद् दुर्गन्धात् सुताद् वृचादिना आपो ‘बीभत्साक्षफिरे’
जुगुप्सन्ते स्म । “मान्वधदान्ग्रान्भ्य”-इति^४ बधेर्वैङ्ये सन् प्रत्ययः ।
बीभत्समाना ‘ता’ आप तत्सस्पर्शं परिहर्तुं मुपर्युपरि वर्त्तमाना
‘अति पुत्रुविरे’^५ जलाग्रय मतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन् । “मुद्-
गतौ”-इति^६ धातुः । मुताश्च ‘ता’ आपो दर्भात्मना परिणता ।
अथ मयं नैत्तिरीयकेऽपि विस्पष्टं भाषातः — “इन्द्रो वृचं मह-
श्चोऽपोऽभ्य सियत, तस्मा यन्मेधं यजियत् सदेव मासीत्,
तदपोदक्रामत्, ते दर्भा अभवन्”-इति^७ । “अनापूयिता इति ।
‘आ’ समन्तात् पूय दौर्गन्ध्यं प्राप्ता आपूयिता, न आपूयिता

१— मा० छ० ६ ३ ३० ।

२— मा० सू० २ १ ४ ।

३— “वृचो वृणोतेवा वर्त्ततेवा वर्द्धतवा”-इत्यादि निरु० २ ५ ३ । “तत्
को वृचः ? मेघ इति नैवत्ता, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहासिका, अपाश्च
व्योतिषश्च मिथोगात्रकर्मणो वर्यकर्म आयते, तत्रोपमार्घेन युद्धवर्षा
भवन्ति”-इत्यादि च तत्रैव २ ५ २ । “यदिमांश्लोकानवद्योत्, तद्
वृचस्य वृचत्वम्”-इति तै० स० २ ४ १२ २ ।

४— पा० सू० ३ १ ६ ।

५— “पुत्रुविरे”-इति छ । मूले तु “पुप्रुविरे”-इत्येव सर्वपुस्तकेषु ।

६— भा० धा० ८५८ ।

७— तै० मा० ३ २ ५ ६ ।

‘अनापूयिताः’ । “पूयो विग्रहणे, दुर्गन्धे च” इत्यस्मात्^१ कर्त्तरि निष्ठायां छान्दस इट् । यदा ‘आ’ समन्तात् पूयमानं सञ्जात मिति ‘आपूयिताः’ । “तदस्य सञ्जातम्”-इति^२ तारकादित्वादितच् । ‘इतरासु’-इति, दर्भात्मना परिणतजलव्यतिरिक्तासु; असेधत्वा-पादकं किञ्चित् संस्पृष्ट मिव भवति । अत्र हेतुः— “यदेना इति । एव मनापूयिताव्विकारदर्भमपाम्भां पवित्राभ्याम् ‘आमाम्’ अपा सुत्पवनं कुर्वन् पूयमंसर्गहृतं ‘तत्’ असेधत्वा मपहन्ति । ततश्च विधात्यमानं प्रोक्षणाच्च ‘मेधाभिः’ मेधाह्वाभिः शुद्धाभिरेवाहिः कृतं भवित्यतीत्यर्थः । ‘तस्मात्’-इत्युत्पवननिगमनम् ॥ ५ ॥

विहितं सुत्पवनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स इति । सविता वा इत्यादि पूर्ववत्^३ ।

अच्छिद्रशब्दार्थं माह— “यो वा इति । योऽयं वायुः पवते, एष खल्विच्छेदेन गर्वच वर्त्तमानात् छिद्ररहितं पवनसाधनम् । “एते वा इति । ‘एते’ सूर्यस्य उग्रस्यः, ‘उत्’ उत्सृष्टं ‘प्रवितारः’ शोधकाः; अतस्तेः करणभूतैस्तपवनं युक्तं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— “ता इति । ‘ताः’ प्रोक्षणीरपः अग्निहोत्रहवण्या पात्रेण साकं सव्ये प्राणौ धारयन् “देवीरापः”-इति^४ मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन ‘उदिह्वयति’ ऊर्ध्वं सेचनेन शालयति^५ । “रिगि-रिगि-लिगि गत्यर्थाः”-इति धातुः^६ । मन्त्रतात्पर्यं

१— भा० ध्या० ४८४ । २— पा० सू० ५.२.३६ । ३— ५४८ दृष्टव्यम् ।

४— वा० सं० १. १२. ६ । का० औ० सू० २. ३. ३५ ।

५— उपरिष्ठात् (१२. ५. १. १२.) दृष्टव्यम् । ६— भा० प० १५३-१५५ ।

माह—“उपस्तौतीति । ‘एतत्’ एतेन, देवीरापं इति मन्त्रपठनेन
‘एनाः’ अपः प्रशंसत्येव । तेन च प्रशंसनेन ‘मद्वयति’ पूजयंत्येव ।

कस्तुर्ह्यस्मां स्तावकस्तथाविधो भन्त इति तं दर्शयति—“देवी-
रिति’ । स्तुतिरूपता मुपपादयति—“देव्य इत्यादिना । अपां
देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसिद्ध मिति ‘हि’-शब्दार्थः । “ता यदि-
त्यादि । ‘अये’ पुरतो वर्त्तमानं समुद्रं गच्छन्तीति ‘अयेगुवः’ ।
अयेगू-शब्दस्य समुद्रगमित्वं विवक्षित मिति भावः । “ऊङ् च
गमादौनाम्”—इति’ गमेरुकारः । “ता यत्प्रथमा इति । आपः
खल्वभिषवार्थं मासिच्यमाना यद्येव देवताभ्यः पूर्वं सोमरस मास्वाद-
यन्ति, तेन सोमपानेन ‘अये’ प्रथमं स्वात्मानं पुनन्तीति ‘अयेपुवः’^१ ।
उभयत्र “तत्पुरुषे छति बडलम्”—इति’ अयशब्दात् सप्तम्या अस्तुक् ।

“साधुयज्ञ मित्यादि । “अय इमम्”—इत्यथ ‘अय’-शब्दः
प्रागस्त्यवाच्यो । ‘अये’ प्रशस्ते ‘अय’ अस्मिन् काले ‘इमं’ यज्ञं
प्रापयतेति प्रतिपादयता भन्तेण ‘साधु यज्ञं नयत’-इत्येवोक्तं भवति ;
प्रागस्त्यं प्राप्तव्यं साधुत्वनियमात् । यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः,
त मिति । यज्ञशब्देन यजमानो विवक्षित इति आचष्टे—“साधु
यजमान मिति । अत्रापि पूर्ववत् ‘अये’-शब्द-व्याख्यानम् । साध्विति
विशेषणम् ॥ ७ ॥

१— वाः सं० १. १२. ३ । “व्यापो देवीर्”—इत्यादिः तैत्तिरीयपाठः
(ते० सं० १. १. ५. २.—ब्रा० ३. २. ५.) ।

२— पा० सू० ६. ४. ४०. वा० २, २ । अनुवाकिकलोपश्चैतेनैव ।

३— पुनातिश्च गमादेरन्तर्गतः ।

४— पा० सू० ६. ३. १४ ।

• युष्मा इन्द्र इति^१ । हे आपः । युष्मान् वृवं हन्तुकामः इन्द्रः
माहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास । तास्य यूयं वृत्रशरीरनिरुद्धाः^२
विस्त्रग्भगमनार्थं वृवं हन्तुम् इन्द्रं प्रार्थितवत्यः । अत ईदृग्विधं
परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्यादिना मन्त्रभागेन^३ प्रतिपाद्यत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ८ ॥

“तदेताभ्य इति । यद्यपि प्रोक्षणीना मपां स्वातिरिक्तजलेन
शुद्ध्यं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि “प्रोक्षिता स्य”-इति^४ स्वात्मनेव
प्रोक्षिता भवतेति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवत्त्वसिद्धेः ‘तत्’
तेन मन्त्रपाठेन अप्रोक्षणजनित मपराधम् ‘एताभ्यः’ प्रोक्षणीभ्यो
‘निष्कृते’ अपनयति । प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदक
मनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्य मिति तात्पर्यार्थः^५ । अत एवोक्तं सूत्रद्वारा

१—‘युष्मा इन्द्र’-इति छ । मन्त्रश्लेषः- वा० सं० १. १३. १ । तत्र

“युष्मा = युष्मान्, अदृषीत । आकारश्चान्दस”-इति मञ्जी० ।

“युष्मानिन्द्रो”-इति तैत्तिरीयपाठः (सं० १. १. ५. — ब्रा० ३. २. ५.) ।

२—“वृत्रशरीरनिरुद्धा”-इति ज, झ, ञ, ट ।

३—यद्यप्ययं संक्षिप्तायां कश्चिद्विधान्तरात् एवम् अन्वय एव बुध्यते,
तथाप्येतद्वाक्यविधितो देवीरायइतिमन्त्रस्यैवाश्वविशेष इति सौ-
कार्यं, अत एव नास्य विनियोगान्तरं दर्शितं काव्यापनेन ।

४—‘प्रोक्षिता स्य’-इति ठ । मन्त्रश्लेषः- वा० सं० १. १३. २ ।

५—‘तत् तेन’-इत्यादिभ्य ‘तात्पर्यार्थः’-इत्यन्तस्य स्थाने “प्रोक्षणपात्र-
गतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदकं प्रोक्षयित्वा ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन
प्रोक्षणजनित मपराध मेताभ्य प्रोक्षणीभ्यो ‘निष्कृते’ अपनयति”-
इति छ ।

कात्यायनेन—“प्रोक्षिता स्वेति तासा प्रोक्षणम्”—इति^१ । तैत्तिरीय-
यक्युतिस्तु एतन्मन्त्रपठन मेवासा प्रोक्षण मेने । यदाह—“प्रोक्षिता
स्वेत्याह तेनाप प्रोक्षिता”—इति^२ ।

एव सङ्कताभिरद्विर्द्धविष प्रोक्षण विधत्ते—“अथ हविरिति ।
घट्यमाणस्य हवि प्रोक्षणविधिर्गेषार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्य
माह—“एको वा इति । ‘बन्धु’ अनुकूल स्तावक मर्थवादवाक्यम्^३,
सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य ‘एको वै’ एकविध मेव अतस्तत् सर्वत्र योज-
नीय मिति भाव । किष्पुनस्तदित्याह—‘मेध्य मिति ॥ १० ॥

विहित प्रोक्षण मनुद्य मन्त्र विधत्ते—“स प्रोक्षतीति । “अग्नय
इति^४ । मन्त्रे देवतादेशनस्य प्रयोजन माह—“तद्यथा इति ।

उक्त मन्यजातिदिशति—“एव मिति । ‘एवम्’ अनेनैव प्रकारेण
‘यस्यै’ देवतायै हविर्गृहीत भवति, तत्तन्नाम चतुर्थ्यन्तेनादिगे-
दित्यर्थ ॥ ११ ॥

हवि प्रोक्षणाजन्तर यज्ञपात्राणां समन्त्रक प्रोक्षण विधत्ते—
“अथेति । “दैव्यायेति^५ । देवाना मिद ‘दैवम्’ । “देवाद्
यज्ञत्रौ”—इति प्राग्दौव्यतीयो यज्ञ^६ । ‘गृन्थति’ गोधयति । ‘गृन्थ
विगृह्णो’—इति^७ धातु । ‘देवयज्यायै’—इति, देवयजनहृपाय कर्मणे

१— का० श्रौ० २ ४ २६ । २— प्रा० ३ २ ५ (स० १ १ ५ २) ।

३— २८ ८० १६ य०, ५० ८० १६ य० इत्ययम्

४— वा० स० १ १२ ४, ५ । का० श्रौ० सू० २ ३ २७ २८ ।

५— वा० स० १ १२ ६ । का० श्रौ० सू० २ ३ २६ ।

६— पा० सू० ४ १ ८४ वा० २ (पा० सू० ४ १ ८३) ।

७— मा० प० ०४ ।

इत्यर्थः । मन्त्रस्यापरभाग मनुष्य व्याचष्टे—“यद् इति । ‘तच्चा’
वर्दकिः, ‘अन्यः’ तद्व्यतिरिक्तो वृषलादिः ; स भर्वाऽऽणशङ्कत्वात्
‘अमेध्यः’ । तत्संस्पर्शकृतं यत् ‘तत्’ ‘एषां’ पात्राणां दोषजातम्,
‘एतत्’ अनेन प्रोक्षणेनैषां निवर्त्तयन्, ‘तत्’ सर्वं पात्रं यज्जार्हं
करोति । अत ईदृग्विधस्यार्थस्य प्रत्यायनाय यद् इति मन्त्रभागः
पठितव्य इत्युपसंहरति—“तस्मादिति । ‘पराजघ्नुः’—इति, पराशतं
दूयित चक्रुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ३ ॥ •

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१—अस्मिन् तृतीये ब्राह्मणे पूर्वं पवित्रच्छेदनं विहितम् । तत्तु सम-
प्रमाद्ययोः साययोः अन्नभग्नगर्भयोः अक्षरिवाययोः कुशयोः कुटिका-
स्यानीयैः कुशैरेव हेदनम् । ततोऽग्निहोत्रहवण्यां स्य मेवौदकं मांसि-
ताभ्यां पवित्राभ्यां मया मुत्पवनं मृत्क्षेपणम् । तयोः पवित्रयोस्तनैवाग्नि-
होत्रहवण्यां स्थापनम् । ततः सयज्जस्ते अग्निहोत्रहवण्यां निधाय सय-
ज्जस्तेभ्यः मेव संजग्मा मेव दक्षिण्यक्षतेन ‘उदिक्रमम्’ उर्ध्वं घ्राणम् । तत-
स्ताभिरेव मुक्स्यामि तासां मेव प्रोक्ष्यम् । ततो ‘ब्रह्मन् हवि
प्रोक्षामि ?’ इति ब्रह्माणं एच्छति, ब्रह्मा च ‘प्रोक्ष यज्ञं धेहोत्यन्तं सुपा-
श्रुता ‘यो प्रोक्ष’—इत्युचैः प्रसूति (२. ७. १०.) । ततोऽध्वर्युः अग्निहोत्र-
हवण्यां उदकं मादोयं ग्रुपस्ये हवियो प्रोक्षति । तत्र अग्नये प्रथमम्,
अपोपोमाभ्यां द्वितीयम् । ततः सर्वाणि सदैव प्रोक्षति । एतच्च प्रोक्षणं
नष्टदकं मादाय कार्यम् । प्रतिपात्रं प्रोक्षणादृत्तिपक्षस्तु युक्ततरं इति
प्राप्तिरुदेव । ततोऽग्नये प्रोक्षिताहवनीयपोरन्तराग्ने, मादपथाहवनीय-
पोरन्तराग्ने वा प्रोक्षणीनां निधानं कार्यं मिति दिक् ।

अथ कृष्णाजिन मादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्वाय यज्ञो ह
देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा
अनुविद्य त्वच मेवावच्छायाजहुः* ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि ।
तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि
साम्नाः रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेत-
रुथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्नाः रूपं यानि
शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूषीव हुरीणि तानि
यजुषाः रूपम् ॥ २ ॥

सैषा वयौ विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्प मेप
व्वर्णस्तद्युत कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मात् कृष्णाजिन मुधि दीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मादध्यवहृन्न मधिपेपणं भवत्युत्कृष्टं हविरस-
दिति तद्युदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टुं वा स्कुन्दात् तद्यज्ञे
यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहृन्न मधिपेपणं
भवति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिन मादत्ते शुर्मासीति चूर्म वा एतत्
कृष्णस्य तुदस्य तुम्भानुपः शुर्म देवघा तस्मादाह
शुर्मासीति तद्वधूनीत्यवधूतः रक्षोऽवधूता अरा-

तय इति तुन्नाम्ना एवेतद्रुक्षाऽस्यतोऽपहन्यति नृत्येव
पाचाण्यवधूनोति युद्धस्यामेध्यं नुभूत् तुद्धस्यैतदव-
धूनोति ॥ ४० ॥

तत्प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति । अदित्यास्त्वुगसि
प्रति त्वादितिर्व्वेत्तितीयं त्वै पृथिव्यदितिस्तस्याऽअस्यै
त्वग्यदिदु मस्या मुधि किञ्च तुस्मादाह्वादित्यास्त्वुग-
सौति प्रति त्वादितिर्व्वेत्ति प्रति हि स्वः सुञ्जानौते
तत्सञ्जा मेवैतत् रुष्णाजिनाय च व्वदति नेदन्थोन्युः
हिनुसात इत्यभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणेनोलूखलमाहरति । नेदिह पुरा
नाम्ना रुक्षाऽस्या विशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा
मपहन्ता तुस्मादभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ६ ॥

अथोलूखलं निदधाति । अद्रिरसि व्वानस्पत्यां
ग्रावासि पृथुवुध इति वा तद्यथैवादः सोमः राजानं
ग्रावभिरभिपुण्यन्त्येव मेवैतदुलूखलमुसल्लाभ्यां ह्य-
दुपल्लाभ्यां हविर्यज्ञं मभिपुण्यन्त्यद्रय इति त्वै तेषां
मेकं नाम तुस्मादाह्वादिरसौति व्वानस्पत्य इति व्वान-

* एतदुक्तं सर्वेभ्यः मूलपुस्तकेषु “अर्द्धप्रपाठक”-इति खेपो विद्यते ।

स्पत्यो ह्येष ग्रावासि पृथुबुध इति ग्रावा ह्येष पृथु-
बुधो ह्येष मृति त्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति तुत्सञ्ज्ञा मेवै-
तुत् कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदुन्योन्यः हिनृसात
इति* ॥ ७ ॥

अथ हविरुपपत्ति । अग्नेस्तनूरसि व्याचो व्विसृर्जन
मिति यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूर्वाचो व्विसृर्जन मिति
यां वा ऽश्वमः हविर्ग्रहीष्यन् वाचं युच्यत्येष वै तां
व्विसृजते तद्यदेता मुच व्याचं व्विसृजत ऽप्य हि यज्ञ
उलूखले प्रत्युष्ठादेय हि प्रासारि तस्मादाह व्याचो
व्विसृर्जन मिति ॥ ८ ॥

स युदिदुं पुरा मानुषीं व्याचं व्याहुरेत् । तुचो
व्वैष्णवी मृचं वा युजुर्वा जयेद् यज्ञो वै व्विष्णुस्तुद्यज्ञं
पुनरारभते तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिर्देववीतये त्वा
यक्लामौति देवानवदित्यु हि हविर्गच्छते† ॥ ९ ॥

अथ मुसल मुदत्ते । इहृद्ग्रावासि व्यानस्पत्य इति
इहृद्ग्रावा ह्येष व्यानस्पत्यो ह्येष तदुवदधाति सु
इदुं देवेभ्यो हविः शुमीषु सुशुमि शुमीषेति सु इदुं
देवेभ्यो हविः सुःस्कुर साधुसःस्कृतः सुःस्कुरित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

* 'इति'—इति ख, घ ।

† 'हविर्गच्छते'—इति ख, घ ।

• अथ हविष्कृतं मुदादयति । हविष्कृदेहि हविष्कृ-
देहीति व्याग्वै हविष्कृद् व्याच मेवैतद् विसृजते
व्यागु वै यज्ञस्तुद्यन्तु मेवैतत् पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥

तानि वा ऽएतानि । चत्वारि व्याच एहीति ब्राह्मण-
स्या गच्छा द्रवेति वैश्यस्य च राजान्यवन्धोयुधाधवेति
शूद्रस्य स युदेव ब्राह्मणस्य तदाहैतद् यज्ञियतम
मेतद् इ वै व्याचुः शान्तुतमं यदेहीति तुस्मादेहीत्येषु
ब्रूयात् ॥ १२ ॥

तुव सैतत्पुरा । जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तुदिदं
मुष्येतुर्हि यु एव कुथोपोत्तिष्ठति स युचैषु हविष्कृतं
मुदादयति तदेको ह्यदुपले समाहन्ति तद्युदेता मुच
व्याचं प्रत्युदादयन्ति ॥ १३ ॥

✓ मुनोर्हं वा ऽचपभु आस । तुस्मिन्नसुरघ्नी सप-
त्नघ्नी व्याक् प्रविष्टा स तस्य इ स्म श्वसुयाद्रवुयादसुर-
रक्षसानि मृगुमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरे
पापुं वत* नोऽयु मृपभुः सचते कथुं न्विमुं दन्नुया-
मेति किलाताकुली ऽहुति हासुरब्रह्मावासतुः ॥ १४ ॥

तौ होचतुः । अहुादेवो वै मुनुरावं नु व्वेदावेति

तौ द्वागुत्योचतुर्मुनो याजुयाव त्वेति केनेत्यनेनर्पभेः
 येति तथेति तस्यालब्धस्य सा व्यागुपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मुनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म
 युञ्जन्त्यै शृण्वन्ति ततो ह सौवासुररक्षसानि मृद्यु-
 मानानि यन्ति ते द्वासुराः समूदिर इतो वै नः
 पापीयः सचते भूयो हि मानुषी व्याग् वदतीति
 किलाताकुली द्वेवोचतुः श्रद्धादेवो वै मन्तरावुं न्वेव
 वेदावेति तौ द्वागुत्योचतुर्मुनो याजुयाव त्वेति केने-
 त्यन्यैव जाययेति तथेति तस्याऽआलुब्धायै सा
 व्यागुपचक्राम ॥ १६ ॥

सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश । ततो द्वेनां
 नृ श्रेकतुर्निर्हन्तुः सैपासुरघ्नी सपत्नघ्नी* व्यागुदति
 स युस्य द्वेवुं विदुष एता मुञ्च व्याचं प्रत्युदादयन्ति
 पापीयाश्चौ द्वेवास्य सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

सु समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इति मधु-
 जिह्वो वै सु देवेभ्य आसीद् विपुजिह्वोऽसुरेभ्यः स यो
 देवेभ्य आसीः सु न रधीत्येवैतदाद्येप मूर्ज मायद
 त्वया व्ययः सहातः सहातं जेष्येति नाच तिर्रोहित
 मियास्ति† ॥ १८ ॥

• अथ शुर्पं मुदत्ते । व्यर्पुष्टं मसीति व्यर्पुष्टं ह्येतद्
यदि नडानां यदि ज्वेणूनां यदि दीपिकाणां व्यर्पुं मु
ह्येवैता व्यर्हयति ॥ १८ ॥

अथ हविर्निर्वपति । प्रति त्वा व्यर्पुष्टं ज्वेत्सिति
वर्पुष्टं उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि युषा व्यर्पुं मु
ह्येवैतान् वर्हयति* तुत्सञ्जा मेवैतच्छुर्पाय च व्यदति
नेदुन्योऽन्यु हिनसात ऽभुति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति । पुरापूतः रुक्षः पुरापूता ऽअरा-
तय ऽइत्युथ तुपान् मुहन्त्युपहतः रुक्ष ऽभुति तुन्नाष्टा
ऽएवैतद्रुक्षाः स्यतोऽपहन्ति ॥ २१ ॥

अथापविनक्ति । व्यायुर्वो विविनंक्षित्ययं वै व्यायु-
र्योऽयं पुषत ऽएष वा ऽइदं सर्वं विविनक्ति युदिदं
किञ्च विविच्यते तुदेनानेष एवैतद्विविनक्ति सु युदैतु
ऽएतत्प्राप्नुवन्ति युचैनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

अथानुमन्त्रयते । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृभ्णात्वुच्छिद्रेण† पाणिना सुप्रतिगृहीता ऽअस-
न्नित्युथ त्रिः फलीकरोति चिरञ्छि यज्ञः ॥ २३ ॥

* 'वर्हयति'—इति ख, ग ।

† '•स्यपहन्ति'—इति क । पूर्ववाप्येवं गतम् ३५ पृ० १० पं० ।

‡ 'प्रतिगृभ्णात्वुच्छिदेण'—इति ग ।

तद्वैके देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्व मिति फली-
कुर्वन्ति । तदु नुथा नु कुर्यादादिष्टं वा एतद्देवतायै
हविर्भुवत्युयैतद्वैश्वदेवं करोति यद्वाह देवेभ्यः शुन्धध्व
मिति तुत्समुदं करोति तुत्सादु तूष्णी मेव फली-
कुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थ)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ४* ॥

अथ निरुक्तप्रौढिषवावहनार्थं^१ कृष्णाग्निनादानं विधत्ते—
“अथेति । ‘सर्वत्वाय’-इति, अवयवकात्स्न्यायेत्यर्थः । कथं कृष्णा-
ग्निनादानेन यज्ञस्य कात्स्न्यं मित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तं मुदा-
हरति—“यज्ञो हेत्यादिना । ‘कृष्णो भूत्वा’-इति, कृष्णभृगस्य रूप
माख्याय । ‘अवच्छाय’-इति, अपच्छिद्येत्यर्थः । “हो ह्येदमे”-इत्य-
स्मात्^२ तौ ह्यम् ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाग्निनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं त्रयीमयत्वं प्रतिपादयति—
“तस्य धानौत्यादिना । शुक्लकृष्णलोकां सङ्गृह्यत् ऋक्व्यामात्मकता
मुक्त्वा विभक्त्यापि दर्शयति—“तस्य यानि शुक्लानीति । ‘यदि
वा’-इति पदान्तरकथनम् । ‘इतरथा’ उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः । तदेव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः, एतच्छतपथोपपरिच्छे-
दस्य, आध्याय इति व्यपदेश सर्वत्र, मूलग्रन्थे तु सर्वत्रैव प्रपाठक
इति, न चात्र प्रथमप्रपाठकसमाप्तिः । एव मुत्तरत्रापि ।

१— निरुक्तप्रौढिषवावहनार्थं-इति ८ । २— दि० व० ४७ ।

३— पा० सू० ७. १. ३७ ।

दर्शयति—“यान्येवेति । एवं छण्णाजिनस्य चक्षामरूपता मुक्ता
यजूरूपत्व मयाह—“यान्येव यभूणीति । पिङ्गलवर्णानीव यानि
सोमानि ‘हरीणि’^१ हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम्^२ ॥ २ ॥

अस्त्वेषं चक्षामयजुरात्मकत्वं छण्णाजिनस्य, तदादानेन कथं
यज्ञस्य कार्त्स्न्यं मित्यत आह—“मैपेति । येषां चक्षुःशुक्लामात्मिका
चयीविद्या, सैव यज्ञः; तस्माद्धत्वात् । य एव शुक्लछण्णादिमन्त्रो
वर्णः, एतत्तस्याः चय्या उक्तरीत्या ‘मित्यं’ चित्रं रूपम् । अतः
एवोपरिष्ठात् सोमप्रकरणे मन्त्र आघ्रास्यते—“चक्षामयोः शिष्ये
स्य”-इति^३ । एव मपक्रान्तस्य यज्ञरूपस्य छण्णाजिनस्य आदानं यज्ञस्य
कार्त्स्न्याय भवतीत्यर्थः । “छण्णाजिन मधि दीधन्ते”-इति । यस्मा-
देवं छण्णाजिनं चयीरूपत्वेन यज्ञरूपम्, ‘तस्मात्’ सोमाङ्गभूता
दीक्षापि छण्णाजिनस्योपरि क्रियते । छण्णाजिनादानस्य प्रयोजना-
न्तर आह—“तस्मादधीति । ‘अधि’ उपर्यर्थः । छण्णाजिनस्योपरि
अवहननं पेयणञ्च कर्त्तव्यम् । तथा सति तद्भुविः ‘अस्कन्न’ स्कन्न-
रहितम् ‘असद्’ भवेदिति । बुद्ध्या यदि भूम्या मेवावहननादिकं
कुर्यात्, तदा तस्य हविषो ऽवश्यं स्कन्नदोष इत्यभिप्रायः । एतदेव
विवृणोति—“तद्वदेवेति । अवहननसमये तद्भुवो वा पेयणसमये
पिष्टं वाच छण्णाजिने ‘यदि’ नाम ‘स्कन्दात्’ स्कन्देत् । लेखडा-
गमः^४ । ‘तत्’ तदा यज्ञे एव यज्ञः प्रतितिष्ठेत्, न तु तस्य
स्कन्नदोष इत्यर्थः ॥ २ ॥

१—‘हरीणीव’-इति आदिषु ।

२—तै० सं० १-२, २, ७ ।

३—वा० सं० ४, ८, १ ।

४—पा० सू० ३, ४, १४ ।

उक्त मादान मनुष्य मन्त्रं विधत्ते— “अथेति । मन्त्रगत-‘ग्रमं’-
शब्दस्य तात्पर्यं माह— “चर्म वा इति । यत् ‘एतत्’ कृष्णस्य ‘चर्म’
अजिनम्, ‘अस्य’ यज्ञस्यैतदजिनं ‘तत्’ लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं
यत् ‘मानुष्यं’ मनुष्यसम्बन्धि रूपं भवति । एतदेव ‘देवत्रा’ देवेषु,
सुखकरत्वात् ग्रमेत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि ‘ग्रमांषीति’
तत्कृतिरूपपक्षा । देवचेति “देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चा-प्रत्ययः” ।

उपास्यस्य कृष्णाजिनस्यावधूतनं विधत्ते— “तदवधूतोतीति” ।
“तन्नाशा इति । ‘तत्’ तेन समन्त्रकावधूतनेन । गत मन्त्यत्” ।

कृष्णाजिनवत् प्रसक्त मवधूतनं पाषाणां निषेधति— “न
खेवेति । न केवल मवधूतनस्य रचोपहनन मेव प्रयोजनं किन्तु
अयज्ञियविषेपोऽप्येत्याह— “यज्ञस्येति । रचःप्रभृतिसम्पर्कात् यत्
खलु ‘अस्य’ कृष्णाजिनस्य ‘अमेधं’ मेधानर्हं मयज्ञियरूप मभूत्,
तदेवास्मैतेन मन्त्रेण ‘अवधूतोति’ मिरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य समन्त्रकं प्रकारविशिष्टं स्मरणं विधत्ते— “तदिति ।
‘प्रतीचीना’ प्रत्यग्दिशि स्थिता घ्रीवा यथा भवति तथा ।

इयं वा इत्यादि । ‘दितिः’ खण्डनं न विधत्ते अस्या इति”
युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादितिशब्देन इय मेव पृथिवी विवचिता;

१— वा० सं० १. १४. १ । का० श्री० सू० २. ४. १ ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— वा० सं० १. १४. २ । का० श्री० सू० २. ४. २ ।

४— ॥ ४ ॥ ४० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० १. १४. ३ । का० श्री० सू० २. ४. ३ ।

६— निघ० १. १. १४, निरु० ४. ४ १ द्रष्टव्यम् ।

उक्त मादान मनुष्य मन्त्रं विधत्ते— “अथेति । मन्त्रगत-‘शर्म’-
शब्दस्य तात्पर्यं माह— “चर्म वा इति । यत् ‘एतत्’ कृष्णस्य ‘चर्म’
अजिनम्, ‘अस्य’ यज्ञस्यैतदजिनं ‘तत्’ लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं
सत् ‘मानुषं’ मनुष्यसम्बन्धि रूपं भवति । एतदेव ‘देवचा’ देवेषु,
सुखकरत्वात् शर्मेत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि ‘शर्मासीति’
तात्पर्यरूपपन्ना । देवचेति “देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चा-प्रत्ययः” ।

उपात्तस्य कृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते— “तदवधूनोतीति” ।
“तन्नाद्या इति । ‘तत्’ तेन समन्तकावधूननेन । गत मन्त्यत्” ।

कृष्णाजिनवत् प्रसक्त मवधूनन पाचाणां निवेधति— “न
त्वेति । न केवल मवधूननस्य रक्षोपहननमेव प्रयोजनं किन्तु
अथज्ञियविचेपोऽपीत्याह— “यद्यस्येति । रचःप्रभृतिसम्पत्कात् यत्
खलु ‘अस्य’ कृष्णाजिनस्य ‘अमेध्या’ मेधानर्हं मयज्ञियरूपं मभूत्,
तदेवास्येतेन मन्त्रेण ‘अवधूनोति’ निरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य समन्तकं प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते— “तदिति ।
‘प्रतीचीना’ प्रत्यग्दिशि स्थिता द्यौवा यथा भवति तथा ।

इयं वा इत्यादि । ‘दितिः’ खण्डन न विद्यते अस्या इति^१
श्रुत्यत्या अव मन्त्रगतादितिशब्देन इयमेव इयिदौ विवक्षिता,

१— वा० स० १. १४. १ । का० श्रौ० सू० २. ४. १ ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— वा० स० १. १४. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. २ ।

४— ४४ ए० १ प० द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० १. १४. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३ ।

६— निय० १. १. १४, निर० ४ ४ १ द्रष्टव्यम् ।

कथं मन्यदीया त्वगन्धस्य त्वग्नवतीत्याशङ्क्याह— “तस्या इति ।
 ‘अस्यां’ भूम्याम् ‘अधि’ उपरिभागे ‘यदिदं किञ्च’ किं अपि वस्तु-
 वस्थितम् ‘तस्यै अस्मै’ पृथिव्यै, सा ‘त्वक्’ कृष्णाजिन मयुपर्यव-
 स्थानात् तस्या एव त्वगिति स्तुतिः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनूद्य
 व्याचष्टे— “प्रतीति । ‘स्वः’ स्वकीयो जनः आत्मीयं जनं प्रति ‘मञ्जा-
 नीते’ परस्परानुकूल्यं प्रकटयितुं मञ्जां करोति । ‘तत्’ तथा कृष्णा-
 जिनभूम्योः समानज्ञानता मेवायं मन्त्रभागो वदति । सञ्ज्ञानस्य
 प्रयोजनं गाह— “नेदिति । परस्परानुकूल्यज्ञानाभावे ह्यन्य मन्यो
 हिंसात् । नैव तादृशी अन्योऽन्यहिंसा भवत्वित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

उलूखलनिधानपर्यन्तं कृष्णाजिनस्यानुत्सर्जनं विधत्ते— “अभि-
 निहित मिति ॥ ५ ॥

सध्येन स्पृशतो ऽभिप्रायं गाह— “नेदिति । यदि उलूखल-
 निधानात् प्रागेव कृष्णाजिनस्यैव मुत्सृजेत्, ‘तत्’ तदा ‘इह’
 अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तस्यैव भवत्विति ।
 ‘विश्रान्’-इति विश्रतेर्लोटि यङवचने आडागमः^१ झेरन्तादेशे^२
 “इतश्च लोपः”-इतीकारलोपः^३ ।

ननु स्यार्शेऽपि उलूखलनिधानात् पुरा कृतो रचांसि न प्रवि-
 शन्ति तच्चाह— “आक्षेप इति । ‘हि’ यस्माद् आक्षेपो रचसा
 मपहन्ता मन्त्रप्रभावेन, तस्मात् तेन स्पृशमानं राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं
 शक्नोतीति भावः ॥ ६ ॥

१— पा० सू० २. ४. ६४ ।

२— पा० सू० ०. १. २ ।

३— पा० सू० २. ४. ६७ ।

अथ समन्तक सुलूखलस्य निधानं विधत्ते— “अथेति । “यावा-
सीति१ वैकल्पिको मन्त्रः । अत एव सूचकतोक्तम्— “निदधा-
त्यलूखल सद्रिरसि यावासीति वा”-इति१ । तच्चाद्यमन्त्रस्याभिप्राय
माह— “तथयेति । ‘अदः’-शब्दो लुप्तविभक्तिकः ; ‘अमुच’ सोम-
यागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य भावभिरभिषवः, एव सेवोषू-
खलादिभिर्हविर्विषयसाधनं ग्रीक्षादिकम् ‘अभिपुणोति’ वितुषी-
करणादिभिः संस्करोति । कुत ऐतदित्यत आह— “अद्रय इतीति ।
‘तेषां’ सोमाभिषवहेतूनां घ्राण्यां, पुरोडाशनिष्पत्तिहेतूनां सुलू-
खलादीनां च, अद्रय इत्येतत् साधारणं नाम ; अतो नामसाम्यात्
उलूखलादिषाथ मवहनशदिकं यावसाथेन सोमाभिषवेण तुल्य
मित्यर्थः । एवञ्च हे उलूखल ! त्वम् ‘अद्रिरसि’ सोमाभिषवहेतुः ।
“यावासीति यावत्वारोपणं मन्त्रेण विवक्षित मिति व्याख्यातं भवति ।

वनस्पतिविकारत्वं प्रसिद्ध मिति वानस्पत्यपदतात्पर्यं माह—
“वानस्पत्यो हीति ।

वैकल्पिकं मन्त्रं मनूय आचष्टे— “यावासीति” । “पृथुबुधो
हीति । उलूखलस्य विसीर्णमूलत्वं प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

१— वा० सं० १. १४. ५ ।

२— “सव्याशून्ये निद०—“यावासीति वा”-इति का० श्रौ० २. ४. ४ ।

“‘सव्याशून्ये’ सव्यहस्तेनाशून्ये अमुक्ते कृष्णाजिने”-इति तत्र इति ।

३— “कृष्णाजिन (८० ए० ३ पं०)”-इत्यारभ्य “सोमाभिषव”-इत्यन्तो
(८१ ए० ११ पं०) यश्च ठ-ड-पुस्तकाभ्यां मन्यत्र गोपसम्भते, वेवर-

इति इत्येतत् च च चृष्ट इति पण्यते, यस्मिंस्तद, यत् ।

४— वा० सं० १. १४. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. ४ ।

प्रतिलेखादिकं मन्त्रद्वयग्रेष मनुष्ये^१ व्याचष्टे—“नदिति । कृष्णा-
जिनोऽसूखलयोरन्योन्यं हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णाजिनयो-
रिवैकमत्यप्रार्थने वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उलूखले हविषः प्रक्षेपणं समन्त्रकं^२ विधत्ते—“अथेति ।
“यज्ञो ह्येति । यस्माद् ‘यज्ञः’ यज्ञसाधनं हविः, अतोऽग्नेः शरीर
मेव तदित्यर्थः ।

“यां वा इत्यादि । हविर्पक्ष्णार्थम् “अथ वाचं यच्छति”—इति
या वाग् नियमिता^३, ‘अथ’ अस्मिन्समये ता मेव अग्नेन मन्त्रभागेन
‘विच्छजते’ । (अतः^४) विच्छज्यते अग्नेनेति ‘विसर्जनं’ हविरिति
मन्त्रपाठस्यार्थः^५ ।

एतदाग्निसर्जनं सुपपादयति—“तद्यदिति । ‘एतां वाच मत्र
विच्छजते’—इति यत्, तद्युक्तम् ; ‘हि’ यस्माद् एषः ‘यज्ञः’ यज्ञ-
साधनं हविः, उलूखले ‘प्रत्यष्टात्’ प्रतिष्ठित मभूत् ; यस्माच्च ‘एषः’
यज्ञः ‘प्रासारि’ प्रसारितो विस्तारितोऽभूत् ; अतो हेतोर्वाग्यमनस्य
प्रयोजनं नास्तीति तद्विसर्जनं मेव युक्तं मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हविरावपनात् पूर्वं^६ सौक्तिकवाग्यवहारे प्राथम्येन माह—“स
यद्वेति । ‘वैष्णवी मृचम्’—इति, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—इत्यादि-
काम्^७ । यजुरपि वैष्णव मेव जप्यम् । ‘देववीतये’—इति मन्त्रगोपस्य^८

१—वा० सं० १. १४. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. ५ ।

२—वा० सं० १. १५. १ । का० श्रौ० सू० २. ४. ६ ।

३—३५. ८० ५ पं० द्रष्टव्यम् । ४—नास्तीत्येवमिति ।

५—‘मन्त्रपदस्यार्थः’—इति ह । ६—‘हविरावपने’—इति आदियु ।

७—वा० सं० ५. १५ । ८—वा० सं० १. १५. १ मन्त्रांशस्येत्यर्थः ।

अभिप्राय माह—“देवानवदितौति । यष्टव्यान् देवान् ‘अवत्’ अवत्, तर्पयत्विति । अनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्मह्यते, अतो ‘देववैतये’ देवानां दत्तय इति^१ मन्त्रपदाभिप्राय ॥ ८ ॥

समन्त्रक सुसलादान विधत्ते—“अथ सुसल मादत्त इति । “हृहद्वावाचीति^२ । सोमस्कारकधाववत् सुसलस्यापि हविस्सुस्कार-कलषाम्याद्वाववत्, दीर्घत्वाच्च हृहत्त्व मिति ‘हृहद्वाव’-शब्दाभि-धेयता सुसलस्य (प्रचिद्वेत्यर्थ^३) ।

(तस्य सुसलस्य^४) उल्लूखले प्रक्षेपण समन्त्रक विधत्ते—“तदव-दधातीति । “ग्रमौष्व”-इतिपदार्थ माह—‘हवि सस्कुद’-इति । ‘ग्रमौष्व’ ग्रमय, दोषोपग्रमनेन हवि सस्कुर्वित्यभिप्राय । “सुग्रमि ग्रमौष्वेति” मन्त्रस्याभिप्राय माह—‘साधु सस्रतम्’ इति ॥ १० ॥

हविष्कृत^५ आह्वान विधत्ते—“अथ हविष्कृत मिति । ‘उ-दादयति’ उच्चैराह्वयतीत्यर्थ । हविष्कृदेहीतिमन्त्रस्य हि पाठो मन्त्रकाण्डे विरामानात्^६ । हविष्कृच्छब्दार्थ माह—“वामै हवि-

१—“पिठयस्ते ‘पिठवीतये’-इत्यूह”-इति याज्ञिकदेव ।

२—वा० स० १ १५ २ । का० औ० सू० २ ॥ ११ ।

३—नास्त्येषोऽग्र जादिषु । ४—नास्ति चैषोऽग्रो जादिषु ।

५—वा० स० १ १५ ३ । का० औ० सू० २ ४ १२ । ‘पिठयस्ते
‘स इद पिठय’-इत्यूह’-इति या० दे० ।

६—‘हविष्कृत’-इति छ । एवं मुत्तरप्रापोह सर्वत्र ।

७—मन्त्रकाण्डे=सहिताराग्ये । वस्तुतस्तत्र विरामान् अय्यते, न तु हि ।
“त्रिवार मुक्त मय देवा मयन्त इति त्रिशङ्कानम”-इति च
मही० । कात्यायनेनाप्युक्त ‘त्रिराह्वयति’-इति (२ ॥ १३) ।

ष्कृदिति । निर्वापादौ मन्त्ररूपाया वाचो हविष्करणसाधनत्वाद्
वागेव हविष्कृत् ; अतस्ता मनेनैव मन्त्रेण आह्वयन् हविर्षणकाले
नियमितां वाचं विसृजेत् । अत एव कात्यायनेन “अग्नेस्तनूरमीति”
मन्त्रेण, “हविष्कृदेहीति” मन्त्रेण वा वाग्विभर्जनं कर्तव्यमिति
विकल्पेन सूचितम्—“अग्नेस्तनूरमीति वाचं विसृजते, + + +,
हविष्कृता वेति” ।

“वाग् वा इति । या वाक् हविष्कृत्, सैव खलु यज्ञः, तस्य
तच्चिर्वर्त्यत्वात् । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन वागात्मिकाया
हविष्कृत आह्वानेन यज्ञमेव पुनराह्वयते ॥ ११ ॥

ब्राह्मणचक्रादिवर्णभेदोपजीवनेन हविष्कृदाह्वानमन्त्रे विशेषमाह—
“तानि वा एतानि चत्वारोति । ‘वाचः’ सम्मन्थोनि” “चत्वारि”
रूपाणि । कानि पुनस्तानीत्याह—“एहीत्यादि । वैश्वस्य “हवि-
ष्कृदागहीति मन्त्रः । ‘राजन्यवन्धोः’ हविष्यजातेः “हविष्कृदाह-
वेति” । आपस्तम्बस्तु राजन्यवैश्वयोर्वैपरीत्येनासूचयत्—“हविष्कृदे-
हीति ब्राह्मणस्य, हविष्कृदागहीति राजन्यस्य, हविष्कृदाहवेति
वैश्वस्य, हविष्कृदाधावेति शुद्रस्य”—इति ।

एवं पूर्वपक्षतया ब्राह्मणचक्रादिवर्णप्रयुक्तं विशेषमुपन्यस्य स्वमतं
निगमयति—“अथ यदेव ब्राह्मणस्येति । “एतद्हीति । ‘एहीति’ एतत्
खलु ‘यज्ञियतमम्’ अतिशयेन यज्ञार्हम् ; “इड एह्यदित एही-

१, २— वा० सं० १. १५. १, ४ । ३— का० श्रौ० सू० २. ४. ७, ८ ।

४— ‘राजन्यस्य’—इति आदिषु । ५— एते तु मन्त्रा इहैवास्मात्ताः ।

६— श्रौ० सू० १. १८. ८ ।

त्यादौ^१ अन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात् । “शान्ततमम्”-इति, आगच्छा-
द्भवेत्यादेः सकाशात् एहीत्येतदेवातिशयेन शान्तम् ; प्रार्थना-
वाक्येष्वेहीत्येव सर्वत्र प्रयोगादागच्छादीनां च निष्कृष्टप्रेषणरूपत्वा-
च्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽभौ हविष्कृदिति तं दर्शयति—“तद्धेति । पुरा खल्वेत-
दाज्ञानानन्तरं ‘जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति’, अतस्तदानीं जायैव
हविष्कृद्भूत् । ‘तत्’ तस्मादिदानीं मयेतदाज्ञानानन्तरं जाया वा,
अन्यः ‘कोऽपि’ अस्मिन्ना उपोत्तिष्ठति, स एव हविष्कृदित्यर्थः ।
तदयुक्तं सूचकता—“हविष्कृदेहीति विराजयत्यतः पश्यवदन्यो
वा”-इति^२ ।

हविष्कृदाज्ञानममये दृषदुपसयोः शम्यया समाहननं विधत्ते—
“स ययैव हविष्कृतं मुदादयति”-इति । समाहननजनितां वाचं
प्रशंसितुं मतुवदति—“तद्यदिति ॥ १३ ॥

अथ यज्ञायुधध्वनेः^३ यज्ञविघातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुता
मुपपादयितुं भित्तिहासं मुदाहरति—“मनोर्हं वा इति । पुरा
खलु मनोः सम्यन्धिनश्चपभश्च प्रयासाद् रवाच यज्ञविघातिनो-
ऽसुरराक्षसादयः बाध्यमाना गताः । ते च परस्परं संवादं कृतवन्तः ।
‘ह’-इति खेदे । ‘अयम्’ अयमः ‘नः’ अस्माकं ‘पाप’ निकर्षं

१— वा० सं० १. २०. १ ।

२— का० खौ० सू० २. ४. १४ । “अन्य इत्यामोघः”-इति या दे० ।

३— ‘समाहननजनिताया वाच’-इति ८ ।

पराजयं 'भवते' प्रापयति, कथं खलु इमं हिंस्यामेति । एवं भवादे
कृते 'किलातय आकुलिश्च' दावसुरपुरोहितौ बभूवतुः ॥ १४ ॥

तयोर्व्यापार माह— "तौ क्षोचतुरिति । अद्वैव देवो यस्य सः
'अद्वादेवः', अद्वालुरित्यर्थः^१ । 'आवं नु वेदाव'-इति, आवा मण्य
मनोरभिप्रायं जानावहे इत्यर्थः । "प्रयमायाय द्विवचने भाषा-
याम्"-इति^२ भाषाया सेवात्त्वविधानात् आव मिति ह्रस्वो-
च्चारणम् । "विद ज्ञाने"^३-इत्यस्मात् क्षोटि उत्तमद्विवचने
वेदावेति रूपम् । "मनो याजयावेत्यादि । हे मनो ! त्वा मनेन
नृपभेण याजयावेति । अद्वाक्षुं मनुं विप्रसम्य^४ त नृपभ मव-
धिष्टा मिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

"वा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश"-इति । मनोर्भाष्यां
'मनावी' । "मनोरौ वा"-इत्यौत्तम^५, पुंयोगसप्तवणो ङीप् । "तस्यै
व स्य यत्र वदन्त्ये शृण्वन्ति"-इति । 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^६ ।
'यत्र' यस्मिन् देशे वदन्त्यास्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति, 'ततः' तस्मान्
स्थानात् असुरादयः बाधिताः पलायन्त इत्यर्थः । "पापीयः सचत
इति । निर्यग्जातिः ऋषभस्य^७ ध्वनेः श्रवणम् प्रागस्माकं निकर्ष-
मात्रं प्राप्तम्, इदानीं तु मनुष्यशरीरात् निर्गतवाचः श्रवणात्

१— 'अद्वालुरिति यावत्'-इति ठ, ड । २— पा० सू० ७. १. ८८ ।

३— अदा० प० ५३ ।

४— 'विप्रसम्य'-इति ठ ।

५— पा० सू० ४. १. ३८ ।

६— पा० सू० ४. १. ४८ ।

७— पा० सू० २. ३. ६९. वा० १ । ८— 'वदन्त्या'-इति जादिपु ।

९— 'ऋषभस्य'-इति ठ ।

अस्माकम् 'पापीयः' अतिशयितं पापं, पराजयः प्राप्नोति । इमं
मेवातिशयं सुपपादयति—“भूयो हि मानुषी वाग्वदति”—इति ।
तिर्यग्वाचः सकाशात् 'भूयः' बद्धतरं हि मानुषी वाग्वदति;
वर्णपदवाच्यात्मना कश्चिदर्घस्य प्रतिपादकत्वात् । एतदाकर्ण्य
तावेव पुरोहितावस्थापि प्रतिक्रियाश्रकतुरित्याह—“किसाता-
कुली ईवोचतुरिति ॥ ११ ॥

“सा यज्ञ मेवेति । असुरग्री या वाक्, क्रमेण मनोः अपमं
जायायां चासीत्, 'सा' तयोर्जननाधिराश्रया सती यज्ञ मेव
आश्रयितुं 'यज्ञपाचाणि प्रविवेश' । 'ततः' तेभ्यो यज्ञपाचैभ्यः
सकाशात् 'एनां' वाचं 'निर्दन्तुं' निर्गमयितुं न श्रेयः । असुर-
पुरोहितौ । 'सैषा' यज्ञपाचगता असुरग्री वाक्, श्रम्यया समाह-
ननादुद्गच्छति । एवं यज्ञपाचधनेरसुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतां
प्रतिपादिता सुपसंहरति—“स यस्मेति ॥ १७ ॥

विहितं समाहननं ममूय मन्त्रं विधत्ते—“समाहन्ति कुक्कुटो-
सीति” । मधुजिह्व इति विशेषणस्याभिप्राय माह—“स यो देवेभ्य
इति । 'सः' खलु अपमः देवानां 'मधुजिह्वः' मधुरवाक् आसीत्;
जयहेतुत्वात् । असुरेभ्यस्तु 'विषजिह्वः' विषवागासीत्; पराजय-

१—“गदया सदृशी बाहुपरिमिता श्रम्या”—इति सा० (वै० सं० १.२.१२)

“श्रम्या हार्धिग्रदङ्गुलप्रमाणा वारुणी”—इति या० दे० (का० ५.५.१६) ।

२—वा० सं० १. १६. १ । “असुरा क क इति तान् हन्तुं सिष्णुं
योऽटति, सर्वत्र सशरति स कुक्कुट । यदा कुक्कुं कुत्सितशब्दं कुटति
तनोतीति कुक्कुट । यदा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेष मसुर-
भीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपपद्यते”—इति तद्भाष्ये महर्षेः ।

यस्मिन् काले 'एते' ग्रीहितण्डुलाः 'एतद्' विवेचनं प्राप्नुवन्ति,
तस्मिन् समये 'यच्च' यस्यां पात्र्याम् 'अधि' उपरि एनान्
अपविनक्ति ॥ २२ ॥

तत्पात्रीगतस्य हविषः समन्तक मनुमन्त्रणं विधत्ते—“अथासु-
मन्त्रयते”—इति । यथा चैते तण्डुलाः 'अच्छिद्रेण' छिद्ररक्षितेन
पाणिना 'सुप्रतिगृहीताः' ग्रीभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा, प्रति-
गृह्णात्विति मन्त्रार्थः^१ ।

फलौकरणं विधत्ते—“अयेति । तस्य चित्तं प्रमंशति—“विष्टुर्द्धि
यज्ञः”—इति । खड्गचपादिरूपेण चिरादुत्तो हि यज्ञः; अतस्तदु-
च्चारणे फलौकरणं अपि चिः^२ कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलौकरणे शाखान्तरीयं मन्त्रविधिं मनुवदति—
“तद्वैके देवेभ्य” इति । तं निषेधयति—“तदु तथा न कुर्यात्”—
इति । एतदुपपादयति—“आदिष्टं वा एतदेवतायै”—इति । “अग्नये
कुष्टं गृह्णामि”—इत्येव मन्त्रादिदेवतायै आदिष्टं सेवैतद्विभवंति ।
अथ ॥ “देवेभ्यः शुन्धध्वम्”—इत्यनेन मन्त्रेण^३ 'एतद्' हविः 'वैश्व-
देवम्' विश्वदेवमन्त्रि करोति; अतो देवानां^४ एतन्मन्त्रप्रयोगे
'समदं' परस्परं कलहं करोति । अतो वैश्वदेवत्वापादकं मन्त्रं

१— 'तत्पात्रीगतं हविरनुमन्त्रयते'—इत्येव च ।

२— वा० सं० १. १६. ७ । का० श्रौ० सू० २. ४. २१ ।

३— का० श्रौ० सू० २. ४. २२ । ४— 'विष्कृत'—इति च ।

५— “वीक्षा प्रतिपर्द्यायं सद्यन्तप्राप्त्यर्थः”—इति पा० दे० ।

६— शाखान्तरीय एव मन्त्र । ७— 'देवतानां'—इति आदिषु ।

परित्यज्य द्वृष्णी मेव फलीकर्त्तव्य मिति निगमयति—“तस्मादु
द्वृष्णी मेव फलीकुर्यात्”-इति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

धुमर्यायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाध्याधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनग्रन्थपञ्चाङ्गभाष्ये प्रथम-

काण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्,

प्रथमाध्यायस्य समाप्तः ॥ १ ॥

१—“श्रीत्याच्छादकदोषापनयनं फलीकरणम्”—इति तै० सं० १. १. ५

भाष्येऽयं मेव सायणः । इह तु कणनिष्काशनं फलीकरणम् ।

२—चतुर्थेऽस्मिन् ब्राह्मणे विहितान्येतानि—क्षणाग्निस्त्रादानम्, धवधून-
नम्, तत उदकोपस्पर्शनम्, तत उत्तरेण गार्हपत्यं मुत्करदेशे वा
प्रत्यग्मौक्त्यं क्षणाग्निस्त्रादानम्, तदुपरि उलूखलस्थापनम्, तत्र
पूर्वस्थापितस्य हविर्द्वयस्य गूर्पेणावपनम् । ततोऽध्वर्युयममानयोर्वा-
ग्विसर्गाः । ततोऽध्वर्युः मुश्रणं गृहीत्वा उलूखलमध्ये प्रवेश्य कञ्चनं
कुर्वन्नेव तत्कञ्चनम् यजमानपत्नी मघोधं वा तिरास्त्रयति । तस्मिन्नेव
काले आघोधः द्विर्द्वयं कुट्टयति उपनं चैकवारम् । वितुषीभूतेषु
श्रीक्षिपु आध्वर्युः गूर्पे गृहीत्वा, कथितं तद्विस्तृतादुलूखलादिच्छाया
तूष्णीं गूर्पे निदधाति । ततः गूर्पेण ‘निधुनाति’ तुषान् एषक्
करोति, पुनरप्युपस्थाय तदुलूखलचक्षितांश्च ‘विविनास्ति’ एषक्
एषक् करोति । ततः कथितान् निधाय चकथितान् पुनरुलूखलमध्ये
प्रवेश्य कञ्चनं कृत्वा पुनर्निष्काशं गूर्पे कृत्वा तुषान् एषक् कुर्यात्,
विशिष्टेषु सर्वान् तान् तुषान्मुत्करदेशे । पुनरप्युपस्थाय गूर्पेऽस्त्राता-

हेतुत्वात् । एवञ्च मधुजिह्व इति विगोषणस्याय मग्निप्रायः—
देवानां यादृश आसीः^१, अतोऽस्माकं^२ तादृशो भवेति ।

इय मूर्जं मावहेत्यादिमन्त्रगोपस्य स्पष्टार्थता माह—“नाचेति ।
'अव' अस्मिन्मन्त्रे किमपि तिरोहितं^३ नैवास्ति, अतो न व्याख्या-
यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रकं^४ शूर्पाधानं^५ विधत्ते—“अयेति । शूर्पस्य वर्ष-
वृद्धत्वं सुपपादयति—“यदि नडाणां यदि वेणूनां यदीषोका-
णाम्”—इति । जलप्राप्ते वर्षमानास्तृणविगोषा नडाः । नडादीनि
द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि । 'वर्षम्' उदकवृष्टिरेव हि 'एताः'
नडाद्याः शोषधीर्वर्द्धयन्ति, अतो वर्षवृद्धत्वात् शूर्पस्य 'वर्षवृद्धं
मसि'-इति व्यपदेशः ॥ १९ ॥

तस्मिन् शूर्पवृद्धतानां ग्रीहीनां प्रचेपं विधत्ते—“अथ हवि-
निर्वपतीति । 'निर्वपति' उलूखसान्विष्कृत्य (अवहतान् ग्रीहीन्^६)
प्रक्षिपतीत्यर्थः । हे हविः ! वर्षवृद्धं त्वा शूर्पं प्रति 'विष्णु' आत्मन
उपवर्षवस्त्रानं जानात्विति मन्त्रार्थः^७ ।

हविषो वर्षवृद्धत्वं सुपपादयति—“वर्षवृद्धा उ चीति । ग्रीहि-

१— 'आसीत्'-इति आदिषु ।

२— 'नोऽस्माकं'-इति ठ, 'सोऽस्माकं'-इति ड ।

३— १० ए० १६ घं०, ५ टीप्पणो द्रष्टव्या ।

४— वा० सं० १. १६. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. १६ ।

५— 'शूर्पादान'-इति ठ । इह सर्वत्रैव शूर्पशब्दो दन्त्यादि ङ-पुल्लके ।

६— ङ-पुल्लकादन्यत्र नैते षदे विद्येते ।

७— वा० सं० १. १६. ३ । जा० श्रौ० सू० २. ४. १० ।

यवयोरन्यतरो हि हविष उपपादानम्; “म्रीहिभिर्यजेत”-“यवै-
र्यजेत”-इति विकल्पेन^१ यागसाधनत्ववशत्वात् । म्रीहियवाद्योषध-
यस्य दृष्ट्या वद्धन्त इति प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

“प्रति त्वा”-इत्यस्याभिप्राय माह- “तत्सज्ज्ञा मेवैतच्छूर्पाय”-
इति । शूर्पहविषोरन्योन्यं हिंसा मा भवेदिति । ‘शूर्पाय च’-इति
चशब्दात् हविषे च । ‘सज्ज्ञां’ सज्ज्ञानम् । समानज्ञानत्व मेव मन्त्रो
वदतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

तुषाणा मपनयनं समन्तकं^२ विधत्ते- “अथ निष्पुनातीति ।
तुषाणां राक्षसभागत्वात् तैस्तस्मिन्मनं विधत्ते- “अथ तुषान् प्रह-
न्यपहतम्”-इति^३ । ‘प्रहन्ति’ प्रक्षिपन्ति ।

एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजन माह- “तथाश्वा एवैतदिति ॥ ९१ ॥ -
वितुषीकृतानां तण्डुलानां म्रीहीणाञ्च वृषकरणं विधत्ते-
“अथापविनक्तौति । मन्त्रगतवायुशब्दस्यार्थ माह- “अयं वै वायु-
घोऽयं पवते”-इति । तस्य विवेचनसामर्थ्यं सुपपादयति- “एष वा
इदं सर्वं विविनक्ति”-इति । ‘तत्’ तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचक-
त्वात् ‘एष एव’ वायुः ‘एतान्’ म्रीहीस्तण्डुलाञ्च ‘विविनक्ति’ वृषक्
करोति, अतस्तत्प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः । “न यदैत इति । ‘यदा’

१- म० सं० २५० १७, १५ श्लोको द्रष्टव्यौ । “यक्षाणां च विकल्पे-
रनु”-इत्यादीनि त्रैविनिसूत्राणि (१२. २. २०-२५.) चेहेलितव्यानि ।

२- वा० सं० १. १६. ७ । का० श्रौ० सू० २. ४. १८ ।

३- वा० सं० १. १६. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. १६ ।

४- वा० सं० १. १६. ६ । का० श्रौ० सू० २. ४. २० ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

स वै कपालान्येवान्यतरु ऽउपदुधाति । दृपदुपले
ऽअन्यतरस्तद्वा ऽएतदुभयः सह क्रियते तद्युदेतदुभयः
सह क्रियते* ॥ १ ॥

शिरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य यत् पुरोडाशः । स या-
न्येवेमुनि शीर्ष्णः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि
मस्तिष्क ऽएव पिष्टानि तद्वा ऽएतदेक मुञ्ज मेकः सह
करवाव समानुं करवावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभयः सह
क्रियते ॥ २ ॥

स युः कपालान्युपदुधाति । सु ऽउपवेप मुदत्ते
धृष्टिरसूति स युदेनेनाग्निं धृष्टिस्त्ववोपचरति तेन
धृष्टिरुय युदेनेन यज्ञु ऽउपास्तुभत ऽउपेव वा ऽएनेनै-
तद्देवेष्टि तुस्मादुपवेपो नाम ॥ ३ ॥

तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति । अपाग्ने अग्निं मामुर्दं
जहि निष्क्रव्यादः सेधेत्ययं वा ऽआमायेनेदुं मनुष्याः
पुत्काश्रन्त्यय येन पुरुषं दूहन्ति सु क्रव्यादेतदेवैतदु-
भावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥

पृष्ठदुलान् पात्रा मक्षिष्यामिमन्त्रयते ; तद्दुलानामिकायेण स्पृशन्
विशोकयन् वा मन्त्र पठतीत्यर्थः । ततश्चि पक्षीकरणम् ; त्रिकायमेव
स्पृशन्त्रिकाभ्यो वियोज्योज्ज्वलान् करोतीत्यर्थः ।

* तद्यदिद्यायन्तिमाशो न पुस्तके नास्ति ।

अथाङ्गार मास्कौति । आ देवयज्ञं ब्रूहेति यो
देवयाट् तुस्मिन् हवीरुपि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तन-
वामहा ऽहुति तुस्माद्वा ऽश्मास्कौति ॥ ५ ॥

तुं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै
यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुर्न-
न्नोऽधुस्तान्नाद्या रुक्षाऽस्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि* रुक्षता
मपहन्ता तुस्मादेव मुपदधाति तद्युदेषु एव भवति
नान्य एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तुस्मान् मध्यमेन कपा-
लेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

स उपदधाति । भुवु मसि पृथिवीं ब्रूहेति पृथिव्या
ऽएषु रूपेणैतद्देव ब्रूहत्येतेनैवा दिपुनं भ्रातृव्य भववा-
धते ब्रह्मवुनि त्वा शत्रवुनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य ब्रूवायेति† ब्रूवी वै यजुःचाशीस्तद् ब्रूह्य च शत्रं
चाशास्त ऽउभे ब्रूवीरे सजातवनोति भूमा वै सजाता-
स्तद्भूमान माशास्त ऽउपदधामि भ्रातृव्यस्य ब्रूवायेति‡
यदि नाभिचुरेद् यद्यु अभिचुरेदमुष्य ब्रूवायेति§ ब्रूवा-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

* 'ह्रियग्निर्हि'—इति ग ।

† 'ब्रूवेनैव'—इति ग ।

‡, §, ¶ एषु स्थानेषु 'ब्रूवायेति'—इति षष्ठीपादिपाठः च-उक्तके ।

अथाङ्गार मास्कौति । नेदिहु पुरा नाद्रा रुक्षाः-
स्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मा-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गार मध्यहति । अग्ने ब्रह्म गृन्थीष्टेति नेदिहु
पुरा नाद्रा रुक्षाः स्याविशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मप-
हन्ता तुस्मादेव* मध्यहति ॥ ९ ॥

अथ युत्पथ्यात् तदुपदधाति । धरुण मस्यन्तुरिष्टं
हृद्देत्यन्तुरिष्टस्यैव रूपेणैतदेव हृद्देत्येतेनैव द्विपुनं
भ्रातृव्य मुववाधते ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि सजातव-
न्युपदधामि भ्रातृव्यस्य व्यवधयेति† ॥ १० ॥

अथ युत्पुरुस्तात् तदुपदधाति । धर्चु मसि दिवं
हृद्देति दिव एव रूपेणैतदेव हृद्देत्येतेनैव द्विपुनं
भ्रातृव्य मुववाधते ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि सजातवन्युप-
दधामि भ्रातृव्यस्य व्यवधयेति† ॥ ११ ॥

अथ युदक्षिणतस्तदुपदधाति । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य
उपदधामीति । स यदिमांलोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा न वा तेनैवैतद् द्विपुनं भ्रातृव्य मुववाधते अनदा वै
तद् यदिमांलोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानदो

* 'तुस्मादेव'—इति च ।

†, ‡ 'व्यवधयेति'—इति च ।

१०, ११ यत्तदुपधायैव 'यदिमांलो'—इति निबन्धनाधिकपाठो ग-प्रसक्तः ।

तद्यद्विश्वा आशास्तुस्मादाह त्विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उप-
दधामीति तूष्णीं वैवेतराणि* कपालान्युपदधामि
चित्तं स्योर्द्ध्वचित्तं इति वा ॥ १२ ॥

अथाङ्गारैरुभ्यूहति । भृगूणा मुङ्गिरसां तुपसा
तप्यध्वं मित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो युद् भृग्वङ्गिरुसाः
सुतप्तान्यसन्निति तुस्मादेव† मुभ्यूहति‡ ॥ १३ ॥

अथ यो ह्यपदुपले उपदधामि । सु कृष्णाजिन
मुदत्ते शुर्मासौति तदुवधूनात्युवधूतः रक्षोऽवधूता
अरातय इति सोऽसुवेव बुभ्युस्तुत॥ प्रतीचीनग्रीव
मुपस्तृणात्युदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्व्वेत्ति॥ सो-
ऽसुवेव बुभ्युः ॥ १४ ॥

अथ ह्यपद मुपदधामि । धिपुणासि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेत्ति॥ धिपुणा हि पर्वती हि प्रति त्वादि-
त्यास्त्वग्वेत्ति॥ तत् सञ्ज्ञा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च
व्वदति नेदुन्योऽन्युः॥ हिनुसात॥ इदुतीय मेवैषा पृथिवी
रूपेण॥ ॥ १५ ॥

अथ शुभ्या मुदीचीनाया मुपदधामि । दिवु स्तम्भ-

* 'वैवेतराणि'-इति च । † 'तुस्मादेव'-इति च ।

‡ 'मुभ्यूहति'-इति क, 'मुभ्यूहति'-इति ख ।

॥ 'बुभ्युस्तुत'-इति क । ॥ 'हिनुसात'-इति च ।

॥ 'रूपेण'-इति ख, 'रूपेण'-इति- च ।

नीरसौत्यन्तरिक्ष मेव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावा-
पृथिवी व्यिष्टव्ये तुस्मादाह दिवस्कामनीरसौति* ॥ १६ ॥

अथोपला सुपदधाति । धिपुणासि पाव्वंतेयी प्रति
त्वा पर्वतो व्येत्ति कनीयसी ह्योपा दुहितेव भवति
तुस्मादाह पार्यंतेयीति प्रति त्वा पर्वतो व्येत्ति प्रति
हि स्वः सज्जानीते तुत सज्जा मेवैतद् दृपदुपलाभ्यां
व्वदति नेदुन्योऽन्यः हिनसातां इति द्यौरुवैपा रूपेण
हुनू ऽएव दृपदुपले जिह्वैव शुभ्या तुस्माच्छुभ्यया स-
मावन्ति जिह्वया हि व्वदति† ॥ १७ ॥

अथ हविरुधिवपति । ध्रान्य मसि धिनुहि देवा-
निति ध्रान्यः हि देवान् धिनुवदितु हि हवि-
र्यज्ञते‡ ॥ १८ ॥

अथ पिनष्टि । प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा
दीर्घा मुनु प्रसिति मायुषे धा मिति प्रोहति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वुच्छिद्रेण पाणिना
चुक्षुषे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम् १००†) ॥

तद्युदेवुं पिनष्टि । जीवं वै देवानाः हविरमृत

* 'रसौति'-इति च ।

† 'हिनुसाव'-इति च ।

‡ 'व्वदति'-इति ख ।

§ 'चुक्षुष्यते'-इति ख, 'हविर्यज्ञते'-इति च ।

॥ "शतकण्डिका"-इति ख, क ग-पुस्तकयोर्नास्त्येवैतत् ।

मृतानां सुयैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृपदुपलाभ्याः
हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

स, यद्वाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्प्राणोदानौ
दधाति व्यानाय त्वेति तद्व्यानं दधाति दीर्घां मनु
प्रसिति मायुषे धा मिति तद्व्यायुर्दधाति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना
सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्ये-
तानि वै जीवतो भवन्त्येषु सु हैतुज्जीव मेव देवानाः
हविर्भवत्यमृतं मृतानां तुस्मादेव* पिनष्टि पियुन्ति
पिष्टान्युभीन्यते कपालानि ॥ २१ ॥

अथैकं आज्यं निर्वपति । यद्वा ऽग्रादिष्टं देवतायै
हविर्गृह्यते यावदेवत्यं तुङ्गवति तदितरेण यजुषा
गृह्णाति न वा ऽतत् कुस्यै च न देवतायै हविर्गृह्ण-
न्नादिशति यद्वाज्यं तुस्मादुनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति
महीनां पुयोऽसीति मुह्य इति ह वा एतासां मेकं*
नाम यद् गुवां तासां वा ऽतत् पुयो भवति तुस्मादाह
महीनां पुयोऽसीत्येव सु हास्यैतत् सुसु यजुषैव गृहीतुं
भवति तुस्मादेवाह महीनां पुयोऽसीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [०.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मच्चं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमेऽध्याये ब्रतोपायनादि तण्डुलकरणान्तं प्रयोगज्ञातं, मुक्तम् ; अथ द्वितीये कपालोपधानादिरभिधीयते ।

तत्र कपालोपधामपेक्षणयोर्युगपदमुष्ठानं विधत्ते— “म वै कपालानीति । ‘अन्यतरः’ ऋत्विगां मध्ये एकः आग्नीध्रः^१, ‘सः’ कपालानां मुपधाता । ‘अन्यतरः’ अध्वर्युः, ‘मः’ पेक्षणार्थं दृषदुपले उपदध्यात् । उक्तं कर्त्तृभेदं मुपपादयति— “तदा एतदुभयं सच क्रियते”—इति । एककर्त्तृकत्वे हि पर्यायेणमुष्ठानं स्यात्, एतच्चोभयं सचानुष्ठेयम् ; अतो विभिन्नावेव कर्त्तारौ युगपत् कुर्याता मित्यर्थः । एतत् सचानुष्ठानं मुपपादयितुं मनुवदति— “तद्यदिति ॥ १ ॥

उपपादयति^२— “शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य घत् पुरोडाश इति । पुरोडाशस्य प्रतिज्ञानं यज्ञशिरस्त्वं मन्वादयति— “स धान्येवेमानीति । “मस्तिष्क एवेति । शिरःकपालान्तर्गतं मांसं ‘मस्तिष्कः’ । “तदा एतदिति । ‘तत्’ एतत् कपालं मस्तिष्करूपं मिलितं सत् शिरस्सञ्ज्ञकं मेकं मद्रं प्रसिद्धं लोके । तथाचापि शिरःकपालमस्तिष्कसंस्तुतयोः कपालविष्टयो, सच प्रयोगात् पुरोडाशात्मकस्य यज्ञशिरस्य एकीकरणं सेत्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१— ‘आग्नीध्रदि’—इति ठ ।

२— ‘तदुपपादयति’—इति ट ।

एव मयजिथ मग्निं मन्त्रेण^१ निर्द्धत्य^२ शुद्धादग्नेः पुरोडाशप्रप-
णार्थं मङ्गाराद्वरणं विधत्ते— “अयेति । ‘आस्कौति’ विभजती-
त्यर्थः । “स्तुञ् आप्रवणे^३”—इति धातुः^४ । इत्थं कुर्वता मभिप्राय
माह— “य इति । देवान् यजति इति ‘देवयाट्’, ‘यः’ अग्निः,
तस्मिन् हविःप्रपणादिकं करवामहा इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन् अङ्गारे मध्यमकपालस्योपधानं विधत्ते— “त मिति ।
अङ्गारस्योपरि विहितं कपालोपधानं प्रशंसति— “देवा ह वा
इति । “नेन्न.”—इति । ‘न.’ अस्माकं हविषो भागेनैव” राक्षसादय
उपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं कृतवन्त
इत्यर्थः ।

एवं सत्युक्तमयनिवृत्ति माह— “अग्निर्हीति । “आ देवयजम्”—
इति मन्त्रेण^५ स्थापितस्यैवाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं प्रशंसति—
“तद्यदिति । यजुषा मन्त्रेण संस्कृतत्वादेव एव हि कपालोपधाने
मुख्यः ; नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहितं उपधानं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— “स उपदधातीति ।
“प्रथिवीं दृष्ट्वेति^६ । प्रथिवीसम्बन्धवशात् तत्सम्बन्धि रूपेणैतदेव
कपालं दृढं करोति । दृढेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वन्तं
शत्रुं भववाधते ।

१— ‘निर्द्धत्य’—इति ठ, ड ।

२— ‘आप्रवणे’—इति ट ।

३— ऋग० उ० ६ ।

४— ‘हविषोऽधोभागेनैव’—इति ठ ।

५— वा० सं० १. १७. ३ । का० श्रौ० २. ४. २८ ।

६— वा० सं० १. १७. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. २६ ।

एतन्मन्त्रशेषं मनूय व्याचष्टे— “ब्रह्मवनीति । “बह्वी वा इत्यादि । ‘यजुष्यु’ यजुर्मन्त्रेषु बह्वविधा खलु ‘आग्नी.’ फलप्रार्थना, अतो बह्वविधं ब्रह्मचवादिसम्पन्नजन मनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

मन्त्रगतयोर्ब्रह्मचवशब्दयोर्लक्षणया तदीर्यपरत विवक्षित मिति व्याचष्टे— “उभे वीर्ये”-इति । “भूमा वा इति । समानं जायन्त इति ‘सजाताः’ ज्ञातव्यः । तेषु च बह्वभावस्य दर्शनात् धर्मिवादिना सजातशब्देन तद्वर्मा विवक्षित इत्यर्थः ।

अभिचरतो विशेषं वक्तुम् उक्तं नित्यपक्षं मनुवदति— “उप-
दधामि भ्रातृव्यस्येति । त मेव विशेषं दर्शयति— “यद्यु अभिचरे-
दिति । अभिचरणपक्षे ‘भ्रातृव्यस्य वधाय’-इति स्थाने ‘अमुव्य
वधाय’-इति शत्रोर्नाम पठ्यन्तं निर्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः ।

उपहितस्य कपालस्य उपर्यङ्गुल्या अभिनिधानं विधत्ते— “अभि-
निहित मेव”-इति ॥ ७ ॥

दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरणं विधत्ते— “अपेति । “नेदि-
हेत्यादि । यदि सव्यपाण्डुल्या अभिनिधानं न कुरुयात्, तदा
‘इह’ अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव राक्षसाः प्रवि-
शेयुः ; नैव तथा स्यादिति अङ्गुल्या अभिनिहित मेव भवेदित्यर्थः ।
तथा क्षत्युक्तदोषनिवृत्तिं साह— “ब्राह्मणो ह्येति । अग्निः यथा
दाहेन रक्षांसि दिनक्षि, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तेषां

१— वास्येतत् पदं आदिषु ।

२— “राक्षसाः प्रविशेयुः, अतः कपालस्योपरि अङ्गाराध्यहनपर्यन्तम्
अङ्गुल्या”-इत्येवं विशेषपाठो ऽ-पुस्तके ।

हिंसकाः; अतोऽङ्गाराधूहनपर्यन्तं बहुस्याभिनिहितं मेव भवे-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

ममन्त्रकं^१ कपालस्थोपरि अङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति ।
“नेदिह पुरेति । ‘पुरा’ सुरोडाग्राधिस्रयणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ ८ ॥

‘पाश्यायकपालस्थोपधानं’ विधत्ते— “अथेति । मध्यमकपाल-
स्थोपधानानन्तर्यम् ‘अय’-शब्दार्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ ९ ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्थाप्यस्य कपालस्थोपधानं^२ विधत्ते—
“अथ यदिति । “दिव एव रूपेण”—इति । दिवः मन्त्रभिना
रूपेण ‘एतत्’ इत्यौयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

दक्षिणभागस्थितस्य कपालस्थोपधानं विधत्ते— “अथ यदिति ।
मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “य यदित्यादिना । पूर्वं हि विभिन्नप-
क्षितैः कपालैः पृथिव्यादिलोकचयसकाशाच्छब्दोर्बाधः प्रतिपादितः
इदानीन्तु ‘इमान्’ त्रीँलोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य यत् ‘चतुर्थं’
स्थानम्, तदस्ति वा न वेति सन्दिग्धं मेव; लोकचयवत् प्रसिद्धा-
भावात् । अतो मन्त्रे लोकवाचिशब्दविशेषं परित्यज्य “विश्वाम्भ-
स्वाशाम्भ”—इति^३ सर्वशब्दपर्यायस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् सन्दिग्ध-

१— वा० सं० १. १८. १ । का० औ० सू० २. ४. ६० ।

२— तत्र मन्त्र — वा० सं० १. १८. २ । का० औ० सू० २. ४. ६१ ।

३— तत्र मन्त्र — वा० सं० १. १८. ३ । का० औ० सू० २. ४. ६२ ।

४— ‘पूर्व’—इति ङ-प्रत्ययान्तः ।

५— वा० सं० १. १८. ४ । का० औ० सू० २. ४. ६३ ।

मानात्^१ सर्वस्मादेव स्थानात् 'दिषन्तं' शब्दं 'सः' यजमानः 'तेन'
चतुर्थकपालोपधानेन बाधत इत्यर्थः ।

“विश्राभ्यः”-इतिमन्त्रस्य लोकत्रयातिरिक्तपरत्वं सुपपादयति—
“अनद्धा वा इत्यादि । लोकत्रयातिवर्तिनश्चतुर्थस्य मद्भाषोऽध्वना-
वस्य 'अनद्धा वै' अस्माकं सप्रत्यय एव ; यद् 'विश्रा आशाः' सर्वा
दिगाः, तदय्यनद्धा 'अनद्धैव', अप्रत्यय मेव ; (लोकत्रयवत्प्रसिद्धा-
भावात्^२ ।) अतोऽप्रत्ययदिग्वाचिना विश्राभ्य आशाभ्य इति^३
पदद्वयेन लोकत्रयव्यतिरिक्तं सकलं मेवाप्रत्ययं विवक्षितं मित्यर्थः ।

एवं कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधानं प्रतिपाद्य अवशिष्टकपा-
लोपधाने पक्षद्वयं माह— “तूष्णीं चैवेति ॥ १२ ॥

उपहितेषु कपालेष्वध्वाराधूषणं विधत्ते— “अयेति । मन्त्रे”
भृगूणा मद्भिरसा मिति^४ तपसो यद् विशेषणं तद्वाच्ये— “एतदा
इति । यद् 'मन्त्रद्विरसा' मन्त्रैर्वासा तपोविशेषजनितं तेजः,
'एतत्' खलु अग्न्यादितेजोऽन्तरात् 'तेजिष्ठं' तेजस्वितमम्, अति-
शयेन दीप्तम् । तेजस्वि-शब्दादिष्ठनि “विश्रान्तोर्भुगिति” लुक् ।
एवं वदतो मन्त्रस्याभिप्रायं माह— “सुतप्तानीति । एतान्युपहितानि

१— 'तन्दिग्धमानात्'-इति आदिषु ।

२— नैतद्व्याख्यं ङ-प्रत्ययकादन्यत्र । ३— 'विश्रा आशा इति'-इति ठ ।

४— 'मन्त्रेषु'-इति आदिषु ; ङ-प्रत्यये तु नाभ्येवैतत् पदम् ।

५— का० सं० १-१८-६ । आ० श्रौ० सू० २-३-३५ ।

६— पा० सू० ३-१-६६ ।

कपालानि भृशद्विरसां तपसा सुष्ठु अतिशयेन तप्तानि भवेयुरित्य-
नेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । 'अमन्'-इत्यन्तेः पञ्चमलङ्कारे^१ रूपम् ॥ १३ ॥

एवं महानुष्ठेययोः कपालोपधानं अभिधाय पेपणं विधातुं
मारभते— “अथेति । अवहननवत् पेपणस्यापि^२ कृष्णाजिनस्योपरि
कर्त्तव्यता अभिप्रेत्य तदादानं विधत्ते^३— “स कृष्णाजिन मिति ।
“सोऽमावेवेति । अवहननप्रकरणे कृष्णाजिनावधूनमविधिगेषौ यः
प्रागाच्चातः— “तन्नाद्या एवैतद्द्रक्षांस्ततोऽपहन्तीति^४, स एवावाप्यनु-
पश्य योजनीय इत्यतिदेशः ।

अस्य कृष्णाजिनस्य स्तरणं विधत्ते— “तदिति । “इयं वै पृथि-
व्यदितिः”—इत्यादिना^५ यत् प्रागाच्चातं मेव मन्त्रव्याख्यानम्^६, तद-
वातिदिशति— “सोऽमावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्तकम्^७ उपधानं विधत्ते—
“अथेति । “धिषणा शीत्यादि । पेपणीयतण्डुलानां धारणाद्
'धिषणा', पर्वताक्षयवत्वात् 'पर्वतौ'-इति । एतदुभयं प्रसिद्धं मिति
'हि'-शब्दयोरर्थः । गतं मन्त्रम् । “इयं मेवेति । पार्थिवेन धारणा-
ख्येन रूपेण योगात् 'एषा' दृषत् इयं मेव पृथिवीति स्तुतिः ॥ १५ ॥

अथ दृषदः पश्चाद्भागे श्रम्याया उपधानं विधत्ते— “अथ श्रम्या

१— पा० सू० २. ३. ७ । २— १. ४. ४. (७१, ७६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

३— तत्र मन्त्र— वा० सं० १. १६. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. २ ।

४— ७२ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

५— ७२ पृ० ५ पं० द्रष्टव्यम् ।

६— 'मेतन्मन्त्रव्याख्यानम्'-इति ठ ।

७— वा० सं० १. १६. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. २ ।

८— तत्र मन्त्र— वा० सं० १. १६. ३ ।

मिति । ‘उदीचीनम्’ उदगवस्थित मये यस्याः सा तथोक्ता ।
 कात्यायनोऽप्याह स—“पश्चाच्छ्रम्या मुपोहत्युदीचीं दिव इति”—
 इति^१ । श्रम्यायां तुलोकस्तम्भनहेतुत्वं वक्तुं गन्तरिचरूपता माह—
 “गन्तरिच मेवेति । छावाष्टयिव्यात्मना संस्तृतयोर्दृपदुपलयोर्मध्ये-
 ऽवस्थानसंज्ञणेन रूपेण ‘गन्तरिच मेव’ गन्तरिचलोकात्मिकैव
 ‘श्रम्या’, इमे च छावाष्टयिव्यौ गन्तरिचेण हि यस्माद् ‘विष्टये’
 विविध मधस्तादुपरिष्टाच्च धारिते, अतोऽन्तरिचात्मिका श्रम्यापि,
 “दिवस्तम्भगौरमीति” सूयते ॥ १६ ॥

दृषद उपरि उपल्लायाः स्थापनं सप्तमकं^२ विधत्ते—“अयेति ।
 ‘पार्वतेयी’-शब्दं व्याचष्टे—“कनीयसीत्यादिना । यस्मादेयोपल्ला
 अतिगमेन दृषदः सकाशादल्पपरिमाणा, अतः ‘एषा’ दृषदः ‘दुहि-
 नेव भवति’ ; दुहिता हि लोके मातुरण्यौयसी भवति । तस्मादेयां
 पर्वत्याः^३ पुत्री ‘पार्वतेयी’-इति । “स्त्रीभ्यो ङक्”-इति^४ ङक् ।

“प्रति त्वा पर्वती वेत्तु”-इतिमन्त्रगोपेण परस्परहिंसापरिहारार्थं
 दृषदुपल्लयोर्मित्रीकरणं मर्थ इति व्याचष्टे—“प्रति हीति । उपर्यव-
 स्थानसंज्ञणेन रूपेण ‘एषा’ उपल्ला ‘दौरेव’ तुलोकात्मिकैवेत्यर्थः ।
 तदेकी दृषदुपल्ले समाहन्तीति^५ प्राक् यत् तयोः समाहननं विहि-
 तम्, तत्र श्रम्यायाः साधनत्वं प्रसङ्गादुपपादयति—“हनू एवेति ।

१— का० श्रौ० सू० २. ४. ४ । २— वा० सं० १. १६. ४ ।

३— वा० सं० १. १६. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. ५ ।

४— ‘पार्वत्याः’-इति न । ५— पा० सू० ४. १. १२० ।

६— १. ४. १३ (३४ ए० ११ पं०) दृष्टव्यम् ।

दृषदुपलयोऽसम्यक्तावस्थानाद्भूतम्, तन्मध्येऽवस्थानाच्छ्रम्यायाः जिह्वा-
लम् । यस्माच्च जिह्वया लोको वदति, तस्मान् जिह्वास्थानीयया
ग्रम्ययैव समाहननं कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं दृषद उपरि समन्तकं^१ तण्डुलप्रचेपं विधत्ते-
“अथ हविरिति । मन्त्रगतधान्यशब्दस्याभिप्राय माह- “देवान्
धिनवदिति । “धिवि प्रीणनार्थः”-इति^२ धातुः । यद्यद्यानान्नादि-
देवान् ‘धिनवत्’ प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते ; अतो
धिनोति प्रीणयतीति ‘धान्यम्’ । यत एव मतो देवान् धितुषीति
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

समन्तकं^३ पेषणं विधत्ते- “अथेति । ‘पिनष्टि’ सञ्चूर्षयति ।
“पिषु सञ्चूर्षने”-इति^४ धातुः । प्रकर्षेण अनिति चेष्टत इति
नासिकाभ्यां वक्षिर्निर्गच्छन् वासरूपो वायुः ‘प्राणः’ । ‘उत्’ ऊर्द्धात्
अधोदेशं प्रत्यनिति चेष्टत इति ‘उदानः’ ; नासिकाभ्यां देहे पुनः
प्रविशन् वायुः । अन्नपानादिरसं विविधं सर्वासु नाडीषु अनिति
प्रेरयतीति ‘श्वानः’ ; ऊर्द्धावाहृत्ति^५ विल्लचणो मध्यवृत्तिर्वायुः ।

एतन्मन्त्रार्थं उत्तरमन्त्रसापेक्ष इति तदुभयं समुचित्य व्याख्यातं
सुत्तरमन्त्रं विनियुक्ते- “प्रोहति देवो व इति^६ । अनेन मन्त्रेण

१- वा० सं० १. २०. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

२- भा० प० ५६१ ।

३- वा० सं० १. २०. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

४- सू० प० १४ ।

५- ‘ऊर्द्धावाहृत्ति’-इति ठ, ड ।

६- वा० सं० १. २०. ६ । का० श्रौ० सू० २. ५. ७ ।

हृष्णाजिने प्रक्षिपतीत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण कात्यायनेन सूत्र-
प्रणयने, तद्वाह्यान्तरमूलम् । स ह्येवं सूत्रयामास— “पिनष्टि
प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रं, दीर्घा मिति हृष्णाजिने प्रोहति, ह्युपे
त्वेतीक्षत इति” ॥ १८ ॥

प्राणायामेतिमन्त्रस्याभिप्राय माविष्कर्तुं युक्तं येषण मनुवदति—
“तद्यदिति । “अमृतानां” मरणरहितानां देवानां हविः ‘जीवन्’
प्राणधारणं युक्तं मेव सत् ‘अमृतम्’ मरणसाधनं न भवति । अथैवं
सत्येतद्यज्ञसाधनं हविरवहननपेपणाभ्या मृत्विजो मारयन्ति; तथा
सति निर्जीवत्वात् तस्यामृतत्वसाधनत्वं न युक्तं मिति भावः ॥ १९ ॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहारं दर्शयति— “स यदाहेति । येषण-
समये “प्राणाय त्वेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जानः प्राणादीनेव” पुनरस्मिन्
हविषि स्थापयतीत्यर्थः । गतं मन्त्रम् ।

“एतानि वै जीवत इत्यादि । ‘एतानि’ प्राणोदानधारणादीनि
‘जीवतः’ पुरुषस्य सिद्धानि । ‘एवम्’ अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणो-
दानादिस्थापने सति हविरपि सजीव मेवेति युक्तं तस्यामृतत्व-
साधन मित्यभिप्रायः । “पिप्पन्तीति । एवं समन्त्रक मध्यपेणा
पेपणे कृते सति यज्ञमानपरिहारका अवशिष्टं भवं पूर्णकुपुः” ।

१— का० श्रौ० सु० १. १. ७, ८, ९. एतद्वाह्यजनये तु व्यापये धा मिषन्तः
पेपयमन्त्रः, देवो व इत्यादिरेव प्रोहयमन्त्र इति विशेषः ।

२— ‘जीवन्’—इति ड । ३— ‘अमरत्वसाधनं’—इति ठ, ड, ट ।

४— “मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्जीवत्वं परिहरन् प्राणादीनेव”—इति ट ।

५— “दासो पिनष्टि यमो वा, अपि वा यम्यवहति मूढा पिनष्टि”—इति
आप० श्रौ० सु० १. ११. ८, ९ ।

तथा उपहितानि ॥ कपालानि 'अभीन्वते' अद्भारैः प्रदीप्तानि
क्षुर्युरित्यर्थः ॥ २१ ॥

पेषणसमये एव आद्यस्य निर्वापं विधत्ते— “अथैक इति । यदा
वाध्वर्युः पिनष्टि, ‘अथ’ तस्मिन्नेव समये ‘एकः’ अन्यः आग्नीध्रादिः
(आज्यं निर्वपति^१) । अत एव सूचकता पेषणाज्यनिर्वापयोः सम-
समयवर्तित्वं सूचितम्— “पिप्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीना मित्या-
ज्यम्”—इति^२ । तच्चाज्यं प्रसिद्धदेवतावाच्यग्यादिशब्दरहितेन मन्त्रेण
गृहीतव्य मिति विधित्सुराह— “यद्वा इति । ‘यत्’ खलु हविः
“अग्नये जुष्टं गृह्णामीत्येवं देवतायै निर्दिष्टं भवति, ‘तद्’ ग्रहणसाधनं
यजुश्च यावदेवत्यं भवति, तावदेवत्यं मेव ‘तत्’ हविर्भवति । आज्यं
च सर्वदेवतासाधारण मिति देवतादेशमरहितेनैव यजुषा गृहीया-
दित्यर्थः । तथा चाज्यस्य सर्वदेवतासाधारण्यं सेव्यतीत्याह— “न वा
इति । एव अनिरुक्तयजुषा ग्रहणं सुपपाद्य तद्विधत्ते— “तस्मा-
दिति । देवतासाम निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् ‘निरुक्तम्’, तद्विहा-
यणम् ‘अनिरुक्तम्’ । तादृशं च “महीना मित्यादि यजुः^३ ; तत्र
प्रसिद्धदेवतावाचिपदस्यानुपलम्भात् ।

अथैतन्मन्त्रं व्याचष्टे— मद्य इति । “मह पूजायाम्”^४ । मद्यन्ते
पूज्यन्त इति ‘मद्यः’ । एतच्च ‘एतासां’ गवाम् ‘एकं’ साधारणं
नाम । आज्यस्य पथःकार्यत्वात् “पथोऽधीति । विकारे प्रकृतिशब्द
इत्यर्थः । गृहीतव्याज्यप्रकाशकत्वात् ‘असि’-मन्त्रः^५ प्रयोक्तव्य इत्याह—

१— नैते पदे ङ-प्रत्ययकादन्वयः ।

२— का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

३— वा० सं० १. २०. ५ ।

४— भा० प० ७३० ।

एव सु हेति । 'एवम्' अनेनैव मन्त्रेण आज्ये निरूप्ये सति
तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् यजुषैव 'तत्' आज्यं गृहीत भवती-
त्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ [२१] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— अथ पेयलोपधाने सह भवत । तत्र अग्नौ कपालानि प्रक्षाल्य,
गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, प्रथमं तावत् उपवेध गृहीत्वा तेन अथवा
अङ्गारान् खरमध्ये एव स्वेष्टानात् प्राच्या प्रेरयति,— यथाङ्गारस्यानेति-
तप्तभूमौ कपालान्युपधीयेत् । ततस्तेनैव प्राक्प्रेरिताङ्गारमध्यात् एक
भङ्गार गार्हपत्यखरस्य पश्चाद्भागे दक्षिणद्वारोद्वाग्नस्थानस्य मध्ये ध्यायति ।
तस्याग्नौ तस्याङ्गारस्योपरि उत्तानं मध्यमं कपालं मुपदधाति [तत्राभिचारं
कुर्वन् मन्त्रे 'भादव्यस्य' स्थाने अमुकस्येति शत्रोर्गामग्रहणं कार्यम्, तत
उदकीपस्पर्शनञ्च] । ततः सव्यहस्तस्याङ्गुल्या अग्रन्ये स्पृष्टे मध्यमकपाले
एकं भङ्गारं निदधाति, ततः पश्चाद् द्वितीयम्, ततः पुरस्तात् तृतीयम्,
मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात्पूर्वं मेकस्य कपालस्यान्तरालं परिशिष्य
पञ्चमम्, चतुर्थं पञ्चमयोः न्तराले षष्ठम्, चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमम्, तस्य
पश्चादष्टमम्, सर्वेभ्य उत्तरतो नवमदशमैकादशानि प्राक्संस्थानि । ततो
ध्वजदङ्गादौ सर्वाणि तानि कपालान्याच्छादयति । ततस्तदेवोपसर्जनं गौरमौ-
देव गार्हपत्योऽभिध्रियति । पिष्टसव्यवर्णार्थां आप उपसर्जन्त्य । इति कपा-
लोपधानम् । अथ पेयणम् । तत्र अध्वर्युं क्षणाजिनं मादाय, पूर्ववदवधूय,
अथ उपस्पृश्य, प्रत्यग्योव मास्तीर्थं, सव्यहस्तेनाविमुक्ते क्षणाजिने, दक्षिणेन
हस्तेन प्रागग्रां दृषदं तस्य क्षणाजिनस्योपरि निदधाति । तत्पश्चाद्भागे
अधस्तादुदगग्रां शम्भा प्रेरयति,— यथा दृषदं प्राचीनप्रवणतां जायेत ।
ततस्तेस्या उपरि उदगग्रां मुपलां मुपदधाति । ततस्तेस्या वृथदि तच्छृङ्गा
नोप्य पिशति । पिष्टमाग्नेषु तच्छृङ्गेषु, तप्यमानेषु कपालेषु च यजमानो
आज्यस्याख्यां माज्यं प्रतिपत्तीतीह पेयलोपधाने कर्मणी विष्णवे ।

पवित्रवति संव्वपति । पात्र्यां पवित्रे अवधाय
देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हुस्ता-
भ्याः संव्वपामीति सोऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ १ ॥

अद्यान्तर्व्वेद्युपविशति । अथैक उपसृजनीभिरिति
ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतियच्छाति स माप
ओपधीभिरिति सुः ह्येतद्वाप ओपधिभिरेतुभिः
पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते स मोपधयो रुसेनेति सुः ह्येत-
दोपधयो रुसेनैताः पिष्टा अहिः सङ्गच्छन्त आपो
ह्येतुसाः रुसः सुः रेवतीर्जुगतीभिः पृच्यन्ता मिति
रेवत्य आपो जुगत्य ओपधयस्ता उ ह्येतदुभयः सम्पृ-
च्यन्ते सम्मुधुमतीर्मुधुमतीभिः पृच्यन्ता मिति स
रुसवत्यो रुसवतीभिः पृच्यन्ता मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

अथ संयौति । जुनयत्यै त्वा संयौमीति युथा श्रिये
ऽन्नाद्यायेमाः प्रजा युजमानाय शुच्छेदेवं वै तत् संयौ-
त्यधिवर्ष्यन्तु वै संयौति युथा वा अश्विदृक्कोऽमेरुधि
जायेतैवं वै तत् संयौति ॥ ३ ॥

अथ द्वेधा करोति । यदि द्वे हविषी भवतः ।
पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः स युच पुनर्नु सः-
हरिष्यन्स्यात् तदभिष्टशतीद् ममेरिद् मग्नीषोमयो-
रिति नाना युः एतद्व्ये हविर्द्वल्लन्ति तत् सहावघ्नन्ति

तत् सह पिप्यन्ति तत् पुनर्नाना करोति तुस्मादेव
मभिमृशत्यधिदृष्टवैषु पुरोडाश मुधिश्रयत्यसा*-
वाज्यम् ॥ ४ ॥

तद्वा ऽएतत् । उभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
सह क्रियतेऽर्हो ह वा ऽएय आत्मनो यज्ञस्य यदाज्य
मर्हो यदिह हविर्भवति स युथासावर्हो य उ चाय
मर्हस्ता ऽउभावग्निं गमयावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभयः
सह क्रियत ऽएय मु द्वेय आत्मा यज्ञस्य सन्धीयते ॥ ५ ॥

सोऽसावाज्य मुधिश्रयति । इषे त्वेति ब्रूष्यै तुदाह
यद्वाहेषे त्वेति तत् पुनरुदासयत्यूर्जे त्वेति यो ब्रूषा-
दूर्गं रुसो जायते† तुसौ तुदाह ॥ ६ ॥

अथ पुरोडाश मुधिदृष्टवैषु । धुर्मोऽसीति यज्ञ
मेवैतत् करोति युथा धर्मुं प्रवृज्यादेवं प्रवृष्टवैषु
विश्वायुरिति तद्वायुर्दधाति ॥ ७ ॥

तुं प्रथयति । उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन
मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति युजमानो वै यज्ञ-
पतिस्तद्युजमानायैवैतदाग्निप माशास्ते ॥ ८ ॥

तन्न सत्रा पृथुं कुर्यात् । मानुषः ह कुर्याद् युत

* 'मुधिश्रयत्यसा'-इति क ।

† 'जायते'-इति च शुद्धौ ।

पृथुं कुर्याद् व्यृद्धं वै तुद् यञ्जस्य* युन्मानुषं नेद् व्यृद्धं
यज्ञे करुवाणीति तुस्मान्न सत्रा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥

अश्वशफमाचुं कुर्यादित्यु हैक ऽआहुः । कस्तुद्वेद
यावानश्वशफो यावन्त मेव स्वयं मुनसा न सत्रा पृथुं
मुन्येतैवुं कुर्यात् ॥ १० ॥

तु महिरभिष्टशति । सङ्गुङ्गा चिर्वा तद्युदेवास्याचा-
वघ्नन्तो वा पिशुन्तो वा क्षण्वन्ति† वा व्यु वा दृष्टन्ति
शान्तिरुपस्तुदङ्गिः श्रान्त्या श्रमयति तुदङ्गिः सुन्द-
धाति तुस्मादङ्गिरभिष्टशति ॥ ११ ॥

सोऽभिष्टशति । अग्निष्टे त्वचं मा द्विःसीदित्यग्निना
वा ऽएनमेतुदभितस्युन् भवत्येपु ते त्वचं मा द्विःसी-
दित्येवैतुदाह ॥ १२ ॥

तं पुर्यग्निं करोति । अष्टिद्र मेवैन नेतुदग्निना
पुरिष्टह्लाति नेदेनं नाद्रा रुक्षाश्सि प्रमृशान्ति-
त्यग्निर्हि रुक्षसा मपघन्ता तुस्मात् पुर्यग्निं करोति ॥ १३ ॥

तुः अपयति । देवुस्त्वा सविता अपयत्विति न वा
ऽएतस्य मनुष्यः अपयिता देवो ह्येय तुदेनं देव एव-
सविता अपयति व्युर्पिष्टे ऽधिनाक ऽडुति देवतो एत-
दाह यदाह व्युर्पिष्टे ऽधिनाक ऽडुति तु मभिष्टशति
श्रुतं वेदानीति तुस्माद्वा ऽअभिष्टशति ॥ १४ ॥

सोऽभिमृशति । मा मेर्मा संव्विक्था इति मा त्वं
 मैषीर्मा* संव्विक्था युत् त्वाह मुमानुपः सुन्तं
 मानुपोऽभिमृशामीत्येवैतुदाह ॥ १५ ॥

यदा श्रुतोऽथाभिवासयति । नेदेन सुपुरिष्टान्नाद्रा
 रुक्षाःस्यवपुश्यानिनि नेदेव नम्र इव सुपितु इव
 शुयाता ऽडुत्यु चैव तुस्माद्वा ऽअभिवासयति† ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति । श्रुतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य
 प्रजा भूयादिति नेदेतदुक्तं यज्ञो वा युजमानो वा
 ताम्याद्युदिदु मभिवासयामीति तुस्मादेव मभि-
 वासयति ॥ १७ ॥

अथ पाचौनिर्णयजनम् । अङ्गुलिप्रणुजन माष्टेभ्यो
 निनुयति तद्युदाष्टेभ्यो निनुयति ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

अथ पिष्टानां पिण्डकरणार्थं पात्र्यां संवापं विधत्ते— “पविच-
 वति”-इति । सामान्योपक्रमात् नपुंसकनिर्देशः ; पविचयुक्ते पात्रे
 इत्यर्थः । तदेव विदुषोति— “पात्र्यां पविचे अवधायेति । “सो
 ऽसावेतयेति । “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिना यष्टणप्रकरणे

* ‘मैषीर्मा’-इति घ ।

† ‘अभिवासयति’-इति ख, च ।

१— ३८ ए० ० पं०, ५४ ए० २ पं० अष्टमम् ।

प्रागाच्चात एव वाक्यशेषोऽस्यापि यजुषः^१ शेषत्वेन योजनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथान्वेदीति । यद्याहवनीये हविःअपणं गार्हपत्ये वा, उभ-
यथापि वेदिमध्ये उपविशेदित्यर्थः । कात्यायनस्तु ब्राह्मणान्तराभि-
प्रायेण विकल्प माह—“अपणस्य पद्यादुपविशत्यन्तर्वेदि वा”—इति^२ ॥

“अथैक इति । ‘एकः’ अन्य आग्नीध्रादिः । उपसृजत्याभिरिति
युत्पत्त्या पिष्टसंसर्जनार्था आपः ‘उपसर्जन्यः’; ताभिः सहागच्छेदि-
त्यर्थः । अथ तासां तूष्णी मासेचनं विधत्ते—“ता आनयतीति ।
‘ताः पवित्राभ्या मित्यादि । आनीयमानाः ‘ताः’ “स माप”—इति^३
मन्त्रेण पिष्टाना मुपरि पवित्राभ्यां प्रतिस्पर्द्धीयादित्यर्थः ।

मन्त्रतात्पर्यं माह—“सं ह्येतदिति । ‘एतत्’ एतर्हि, एताः
आनीयमानाः ‘आपः’, पिष्टरूपेणावस्थिताभिः ‘ओषधिभिः’^४ सङ्ग-
च्छन्ते । अतो मन्त्रगतौषधिग्रन्धेन तदिकाराः पिष्टा विवक्षिताः । स
मित्युपसर्गश्रवणाद् धोग्यक्रियाध्याहार इत्यर्थः । एव मपा मोष-
धिभिः सङ्गतिं प्रतिपाद्य, यतिहारेणोषधीना मद्भिः सङ्गतिः प्रति-
पाद्यत इति व्याचष्टे—“स मोषधय इति । पूर्ववदध्यायोषधिग्रन्धः
पिष्टपरः, रसग्रन्धेन धापो विवक्षिता इत्याह—“एताः पिष्टा
अद्भिरिति । “आपो ह्येति । उपसृज्यकारणावयवयुक्ताः खल्वोषधय-

१—वा० सं० १. २१. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. १० । .

२—श्रौ०सू० २. ५. ११ । “सोक्त्यादेवोपवेशनम्”—इति तत्र या०दे० ।

३—वा० सं० १. २१. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. १२, १३ ।

४—संहितापाठस्तु ओषधीभिरिति, तस्यैव प्रतिशब्द एव ।

आर्द्रा रसवत्यो भवन्ति, अतस्तासा मुदक मेव रस इत्यर्थः । मन्त्र-
गतरेवतीशब्दस्यार्थं माह— “रेवत्य आप इति । रयिः धन मासा
मसीति रेवत्य आपः । धनमूलत्वञ्च तासां नदीतटाकादिष्ववस्थि-
तामां प्रसिद्धम् । अतो मन्त्रे रेवतीशब्देनापो विवक्षिताः ।
“रयेर्मतौ यज्जलम्”—इति^१ सप्तशरणे, “उगितय”—इति^२ डौप् ।
गम्यन्ते सर्वैः प्राणिभिः प्राप्यन्त इति^३ कुत्पत्त्या जगतीशब्दोऽणो-
पधिवाचक इति व्याचष्टे— “जगत्य इति । “सन्मधुमतीरित्यादि ।
अथ मधुशब्देन भाधुर्यरसो विवक्षित इत्याह— “सः रसवत्य
इति ॥ ९ ॥

आसिक्तजलेन^४ पिष्टानां समन्वक्तुं^५ मिश्रीकरणं विधत्ते—
“अथेति । ‘संयौति’ सम्यग् मिश्रीकरोतीति । “यु मिश्रणे”—
इति^६ धातुः ।

मन्त्रतात्पर्यकथनेनैतत् संयवनं प्रगंसति— “अथेति । यथा
खल्विनाः प्रजाः ‘यजमानाय’ वक्ष्यन्ते चतुर्वी^७, यजमानस्य ‘अिये’
सम्पर्कं मन्त्राद्यर्थञ्च नियच्छेद्, एव मेतदनुकूल मेव तत्पिष्टसंयवन
मित्यर्थः । मन्त्रगत-‘जनयत्यै’-शब्दस्य जननायेति ह्यर्थः ; त मुप-
जीव्य प्रगंसति— “अधिवर्ज्येति । ‘अधिवर्जनं’ पुरोडाशस्य

१— पा० सू० ६, १. २४ वा० ३४७३ । २— पा० सू० ४. १. ४६ ।

३— ‘गम्यते’— प्राप्यत इति—इति ठ ।

४— ‘आसिक्तजलेन’—इति ज, भ ।

५— वा० सं० १. २२. १ । का० श्री० सू० २. ५. १४ ।

६— ऋदा० प० १०२६ । “मिश्रणेऽमिश्रणे च”—इति घा० ।

७— पा० सू० २. ३. ६१ वा० १५०८ ।

अग्नावधिश्रयणं करिष्यन्, खलु संयौति । यथा खल्वधिश्रितः पुरोडाशोऽग्नेः सकाशात् जायेत, एवं तदनुगुणं मेव तत् संयवनं “जनयत्यै”-इतिजननल्लिङ्गवतो मन्त्रस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ ९ ॥

“अथ द्वेधेत्यादिविभागविधिः । कुत्र तर्हि हविर्द्वयं मिति तद्दर्शयति- “पौर्णमास्या मिति । ‘पौर्णमासी’-शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेयं कर्म विवक्षितम् । तत्र द्वाग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नी-धोमीय एकादशकपाल इति ‘द्वे हविषी’ विहिते इत्यर्थः ।

एवं द्वेधा विभज्य, विभक्तयोस्तयोर्मन्त्राभिमर्शनं विधत्ते- “स यजेति । ‘सः’ खल्वध्वर्युः ‘यज’ यस्मिन् काले ‘तत्’ हविर्द्वयं ‘पुनर्न संहरिष्यन्स्यात्’ संहरणं मेकीकरणं, तत् करिष्यन् न भवेत्, ‘तत्’ तदानीम् “इदं अग्नेः”-इत्येकं भागं मभिमृशति, “इदं मग्नीधोमयोः”-इत्यपरम् । तावेतौ यथासक्यं माग्नेयमग्नीधोमीय-पुरोडाशावित्यर्थः^१ ।

कथं पुनरनयोर्द्वित्वं, कुत्र वा तयोः संहरणं, यद्वावृत्तये “न संहरिष्यन्”-इति विज्ञेयत इति, तत् सर्वं दर्शयति- “नाना वा इत्यादिना । अग्नेर्निर्वापसमये “अग्नये जुष्टं गृह्णामि”, “अग्नी-धोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”-इति पृथक् पृथक् देवतादेशनाद्^२ यद्वहणस्य

१- ‘यस्मिन् काले तस्य हविर्द्वयस्य पुनःसंहरणं मेकीकरणं करिष्यन् न भवेत्’-इति ८ ।

२- वा० सं० १. २२. २. ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. १५ ।

३- “यथादेवतमन्यत्”-इति का०श्रौ०सू० २. ५. १६ । ‘अन्यत्’ ऐन्द्रादि ।

४- ‘देवतादेशेन’-इत्येव पाठो ङ-सुप्ताकादन्यत्र सर्वत्रैव ।

नानन्वम् । अवधननादिस्कारे सहैवानुष्ठिते सति तद्विरम्बिन्
समये पुनरनेन मन्त्रेण यथास्व विभजतौत्यर्थः ॥

पुरोडाशकपालस्याज्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विवक्षित-
त्वात् कर्तृभेद माह—“अधिष्णुतीति । ‘एय’ अध्वर्युं पुरो-
डाशम् ‘अधिष्णुति’ अग्नेरुपर्यधिश्रयति । “अथैक आज्य निर्वप-
ति”—इति प्रागन्यग्रव्यपयायेणैकग्रव्येन य आग्नीध्र आध्यनिर्वापे
कर्तृतया प्रतिपादितः, सोऽपि ‘असौ’-इत्यद ग्रव्येन विप्रकृष्टवाचिना
परामृश्यते । पुरोडाशाधिश्रयणसमये ‘असौ’ आग्नीध्र ‘आज्यम्’
अधिश्रयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयो सहानुष्ठानं सुपपादयति—“अर्द्धे ह वा एष
इत्यादिना । आज्यं यज्ञशरीरस्यार्द्धभागः, उपसृष्टाभिघारयो^१
प्रयाजादीनाञ्च तत्साध्यत्वात् इतरोऽर्द्धं पुरोडाशादिहविः । सहा-
धिश्रयणेन तदर्द्धद्वयं मेकीकृत्य अग्निं प्रापयावेत्यध्वर्योराग्नीध्रस्य
वाभिप्रायः । ‘एव मु हेति । आज्यहविषोऽुभयोः सहोऽधिश्रयणे
सति अर्द्धद्वयस्यैकौकरणात् यज्ञशरीरं सम्धीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विहितं माज्याधिश्रयणं मनुष्य मन्त्रं विधत्ते—‘सोऽसाविति ।
इत्थत इतीडिति थुत्पत्त्या इद्-ग्रव्येन वृष्टिर्विवक्षितेति ध्यावष्टे—

१—‘पुरोडाशकपालस्याज्यस्य चाग्नेरुपरि अधिश्रयणस्य समानकाल-
तां विवक्षिषु (विवक्षु) कर्तृभेद माह—इति ८ ।

२—पुरस्तात् द्रष्टव्यम् २ १ २२ (८७ पृ० ११ प०) ।

३—“आयन्तयोराज्यम् —इति का० श्रौ० सू० १ ८ ८ ।

४—तन्मन्त्रस्तु वा० स० १ २२ ४ का० श्रौ० सू० २ ४ १७ ।

माह— “अच्छिद्र मिति । राक्षसादिभ्यस्पर्शाभावार्थं प्राकारवज्जीरभ
मग्निना वेष्टनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

ममन्त्रकं अपणं विधत्ते— “त मिति । “वर्षिष्ठेऽधिनाक
इति^१ । मन्त्रपाठे ‘देवचो’^२ देवान् प्रत्येवैतदाह । ‘वर्षिष्ठे’ वृद्धतमे
‘नाके’ स्वर्गे ‘देवः’ सविता अपयन्निति हि मन्त्रार्थः । तथा च
तत्सोकवासिनो देवान् प्रत्येवैतद्वचनम् । “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्यभ्यः”—
इति^३ द्वितीयार्थं चा-प्रत्ययः । अपणानन्तरं तस्याभिमर्शनं विधत्ते—
“त मिति । अभिष्टुग्नतोऽभिप्राय माह— “श्रुतं मिति । ‘श्रुतं’
पक्वं जानामीत्यर्थः । “आ पाके”-इत्यस्मात्^४ निष्ठायां “श्रुतं
पाके”-इति^५ निपातितम् । ‘वेदानि’-इति “विदज्ञाने”-इत्य-
स्माद्युत्तमेकवचनम् ॥ १४ ॥

विहित मभिमर्शनं मनुष्य मन्त्रं विधत्ते— “सोऽभीति ।
मन्त्रगतं ‘भेः’-इत्येतत्पदं व्याचष्टे— “मा त्वं भैषीरिति । ‘मा
संविख्याः’-इति मा च कम्पिष्ठा इत्यर्थः । भयकम्पयोः कारण माह—
“सं त्वेति ॥ १५ ॥

“यदा श्रुत इति । ‘यदा’ यस्मिन् काले स पुरोडाशः ‘श्रुतः’
पक्वो भवति, ‘अथ’ अनन्तरं मेव तस्योपरि ‘अभिवासयति’

१— वा० सं० १. २२. ८ । का० श्री० सू० २. ५. २३ ।

२— ‘देवचा उ’-इति हेरः । एवार्थोऽत्र उ-शब्दः ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— यदा० प० ४३ ।

५— पा० सू० ६. १. २० ।

६— य० प० ४५ ।

७— वा० सं० १. २३ १ । का० श्री० सू० २. ५. २४ ।

साङ्गारेण भक्षना^१ आच्छादयतीत्यर्थः । तस्य प्रयोजन माह—
 “नेदिति । प्रयोजनान्तरं सदृष्टान्त माह— “नेद्वेवेति । ‘नमः’
 स्तुभावतो विवसनः; ‘मुषितः’ चौरादिभिरपहतवसनः; तावुभौ
 यथा निरावरणौ ‘ग्रथीतै’, तद्वत् पुरोडाशोऽप्यभिवासनाभावे
 निरावरणं ग्रथीत । नैव तथा ग्रथीतेत्यनेनैवाभिप्रायेणाभिवासनं
 कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

“सोऽभिवासयतीत्यादिर्मन्त्रविधिः^२ । ‘अतमेरुः’ अतमनग्रीष्णः,
 द्रुज्यते अनेनेति ‘यज्ञः’ पुरोडाशः, स ग्लानिरहितोऽभूत्; अतो
 यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भूयादिति मन्त्रार्थः । इमं मर्थं
 प्रतिपादयति— “नेदेतदिति । यदिदं सभिवासनम्, ‘एतदनु’
 एतस्यानन्तरमित्यर्थः । “तस्मादिति । अतमेरुरिति-मन्त्रप्रयोगेण
 अभिवासनकृत-तमेनाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पाथ्यङ्गुलि^३प्रक्षालनोदकस्य निगयनं विधत्ते^४— “अयेति ।
 निर्णिज्यते गोध्यते अनेनेति ‘निर्णेजनम्’ अङ्गुलिप्रक्षालनम्,
 पाथीनिर्णेजनं च^५ उदकम् । अङ्गो जातत्वात् ‘आप्याः’ चित्तादयः^६

१— “साङ्गारेण भक्षनेति काठके”—इति का० श्रौ० २. ५. २५. पा० दे० ।

२— वा० सं० १. २३. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. २५ ।

३— ‘पाथ्यङ्गुलि’—इति जादिषु ।

४— मन्त्रस्वस्य वा० सं० १. २३. ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. २६ ।

५— उ-पुक्ते क्विमाणि अङ्गुल्यादीनि श्रीणि पदानि च दृश्यन्ते ।

६— ते च त्रितः, दितः, यज्ञत इति । “अस्या भुवाया मध्यमाया प्रति-

स्थायां दिशि साध्याद्याध्याध देवाः”—इति ऐ० ब्रा० च. ३. ३ ।

“वृष्ट्या इति । “वृष्ट्यादूर्ध्वं इति । तस्मात् ‘वृष्ट्यात्’ उदकात् जाय-
मानो यो वलकरोऽन्नरसो जायते, न ‘ऊर्क’-शब्देन विवक्षितः ॥ ६ ॥

“अधिवृणक्तीति । अग्रावुपरि ‘वृणक्ति’ वर्जयति, अपणाघे
स्थापयतीत्यर्थः^१ । “यज्ञ मेवैतदिति । घर्म्मोऽसौति^२ घर्म्मतादात्म्य-
सावनात्, घर्म्मस्य च सोमयागाङ्गत्वात् तदात्मक मेवैतत्करोति ।
घर्म्मस्य यत् प्रवृञ्चनं सोमे, तत्सदृश मेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृञ्चन
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

“त प्रचयतीति । उपहितेषु (कपालेषु^३) विस्तारयतीत्यर्थः ।
“प्रचययेवै न मेतदिति विहितस्य प्रशंसा । ‘प्रचयति’ पृथु विसीर्णं
प्रभृतं करोतीत्यर्थः^४ ॥ ८ ॥

पुरोडाशस्य स्वाभिमतपरिमाणं^५ विधित्सुः परिमाणान्तरं
निषेधति— “तन्नेति । सचेति निपातोऽनेकार्थत्वाद्वातिशयार्थः ।
‘सत्रा पृथुम्’ अतिपृथु न कुर्यात् । विपत्ते बाधमाह— “मानुषं
चेति । अस्तु मानुषतः^६ को दोष इत्यत आह— “व्यूहं वा इति ।
‘व्यूह’ विगतद्विक मित्यर्थः ॥ ९ ॥

१— गार्हपथ्ये । रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य मृत-

पत्नीकस्य आहवनीयेऽधिश्चयस्य मिति का० थौ० सू० २. ५ १८ ।

२— वा० सं० १. २२ ५ । का० थौ० सू० २. ५ १९ ।

३— नमस्येतत् पद ऽ पुस्तकादन्यत्र ।

४— यत्र मन्त्र — वा० सं० १ २२ ६ । का० थौ० सू० २. ५ २० ।

५— ‘अभिमत परिमाण’-इति ठ, ‘अभिमतपरिमाणं’-इति ढ ।

६— ‘मानुष’-इति ढ ।

पचान्तरं सुपन्यस्यति—“अश्वगणेति । अथ मपि पचो दुर्गान-
त्वात् न साधुरित्याह—“कस्तुदिति । स्वाभिमतं पुरोडाशपरिमाणं
माह—“यावन्तं मिति । तत्परिमाणविशिष्टं मेव पुरोडाशं स्वयं
मनसैवातिष्ठेत् न मन्येत, किन्तु दैवतसौविष्टकृतेडाद्यवदानपर्याप्तं
मेव मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

पुरोडाशस्याद्विरभिमर्शनं विधत्ते—“तं मिति । ‘क्षणन्ति’
हिसन्ति । “क्षु^१ हिमायाम्”—इति^२ धातुः । ‘विष्टवन्ति’ विक्षेप-
यन्ति । “वृद्ध उद्यमने”—इति^३ धातुः । “शान्तिराप इति । दाह-
द्वष्पादिशमनहेतुमेवापि शान्तिरूपता ॥ ११ ॥

“सोऽभिमर्शनीत्यादिविहिताभिमर्शनानुवादेन सन्नविधिः ।
मन्त्रेणाहिमामार्थेन युक्तं मिति व्याचष्टे—“अग्निना वा इति ।
“अभितस्यन्निति । अभितं सर्वतः तपनं करिष्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

पर्यग्निकरणं विधत्ते—“तं मिति । परितोऽग्निर्धंस्य, स
‘पर्यग्निः’, परितोऽग्निमन्तं पुरोडाशं करोतीत्यर्थः^४ । तस्य प्रयोजनं

१—‘पचान्तरं मपवदति’—इति ८ ।

२—“मडङ्गुलवृत्ता कपालचित्तिर्व्यासं सम्पद्यते, तथा कपालपरिमाणं
माश्रयणीयम्”—इति का० श्रौ० २ ५ २० सू० सूक्तौ या० दे० ।

३—‘क्षिण्वन्ति’ हिसन्ति । “क्षिण्वुः”—इति जादिषु, ८ पुस्तके च पाठः ।

४—त० स० ४ “क्षिण्वुः च” ।

५—तु० प० ६० ।

६—मन्त्रस्तु वा० स० १. २२ ७ । का० श्रौ० सू० २ ५ २१ ।

७—पर्यग्निकरणमन्त्रस्तु “व्यन्तरितं रक्षोऽन्तरिता चरातयः”—इति
तै० स० १ १ ८ १ । तद्विधिः का० श्रौ० सू० २ ५ २२ ।

तेभ्यो^१ निनयेदित्यर्थः । विहितं निनयनं स्तोत्रं मनुवदति—
“तद्यदिति ॥ १८ ॥ ६ [१-२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तेभ्यः सुत्यनिकषा त्विहैवोत्तरस्मिन् ब्राह्मणे वर्ण्यते ।

२— अथ पिष्टावपनम् ।— सवित्रे पात्रां छात्वा क्षणाग्निनात् पिष्टान्यादाय सपवित्रायां पात्रा व्यावपति । तत उज्याय गार्हपत्यस्य पश्चात् वेदिमध्ये वा उपविशति । तत आग्नीध्रः स्पर्शं सथे गृहीत्वा उपसर्गनीवहास्य अध्वर्योर्दक्षिणेनभौय पिष्टाना मुपरि हतस्य सपवित्रस्य अध्वर्योर्दक्षस्य उपरि विनयति । ततोऽध्वर्युः तेनग्नीध्रा निनीयमाना उपसर्गनीर्दक्षिणहस्तहस्ताभ्यां सवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति । अग्नीध्रा च तद्या निनयनं कार्यं यथाध्वर्योर्मन्त्रान्ते गृह्यं सम्पद्यते । तत उदकं पिष्टानि च मिश्रयति । मिश्रितं तत् समं विभज्य द्वौ पिष्टौ छात्वा पात्रा मुदकसंख्यौ निधाय इदं ममेरिति इदं ममौभौमयोरिति च क्रमेण व्यावपते । ततोऽग्नीध्रः सत्यहस्ते वेदं गृहीत्वा दक्षिणत आग्नौ मध्विष्यति, अग्रेऽपरि आग्न्यस्थालीं निदधातीत्यर्थः । अथ पुरोडाशप्रथमम् ।— तत्राध्वर्युः सहेवाष्टासु कपालेषु प्रथमं पुरोडाशं मध्विष्यति, तत अष्टादशसु कपालेषु द्वितीयम् ; ततो यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति । अतिष्ठुं न करोति । ततस्तमेव पुरोडाशं सक्तुं त्रिंशं आह्निरनिमिश्रयति, द्वादशयति ; प्रथने क्षियमाये यत्र क्षयनं विदोषं भवति तत् सन्दधातीत्यर्थः । ततः पात्रा अङ्गुलीनां च प्रक्षालनम् । अथ पर्यभिचारम् ।— गार्हपत्यादङ्गा मादाय आग्न्यस्थालीपुरोडाशान् परितः प्रदक्षिणं मङ्गादं

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

मतावरण मारभ्य पाथीनिर्गमनान्ततः ।

कसोक्तं प्राक्-प्रपाठकेऽन्यत्तु द्वितीयेऽभिधीयते ॥^२

परिहरतोवर्धः । ततोऽङ्गारं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य हस्ताभ्याम्राक्षिण्ये-
नागमनम्, तत उदकस्पर्शः । ततो ज्वलद्विर्धर्मद्वयैः प्रथमं द्वितीयं
च पुरोडाशं क्रमेण व्यपयति ; इदताग्रतश्चात्मानं तौ दावेव पुरोडाशौ
क्रमेणागमते च । अग्रतौ चेत् तौ पुनः व्यपयप्रक्षेपः ; इदतौ चेत्
वेदेभ्योपवेयेण वा तप्तवरेणाङ्गारमिन्नेन भस्मानाच्छादयेत् । अथ पाथी-
निर्गमनम् ।— पाथ्यश्रुतिप्रघातनं जलं पाथीस्य मेव गार्हपत्यादीन्नेन-
यैर्ज्वलद्विस्तापयित्वा विहारस्योत्तरतः स्थेन प्राक्सांस्थास्तिस्रो रेखाः
क्षत्वा तासु रेखासु प्रत्यक्संख्यं परस्परं संसर्गं मप्राप्नुवत् चिर्निर्गम-
तोव्येतानि यत्नारि पुरोडाशकर्मण्यथ आह्वये विहितानोति ॥

१— एतस्मात् समाप्तिवचनादनन्तरं 'क० १२१ संज्ञमः'-इति ख, 'काण्डौ
१२१'-इति ग, 'कण्डिकाशब्दा १२१'-इति घ ।

२— ठ-पुस्तकमात्रेऽनैव श्लोको दृश्यते ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

चतुर्धा विहितो ह वा ऽग्रेऽग्निरास । स य मुग्नेऽग्निं
होत्राय प्रावणत स प्राधन्वद्युं द्वितीयं प्रावणत सु
प्रैवाधन्वद्युं तृतीयं प्रावणत सु प्रैवाधन्वद्यु योऽयु
मेतुर्ह्यग्निः सु भीषा निलिख्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा
अनुविद्य सुहसैवाद्वा आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावद्यूता
स्य या अग्रपदनः* स्य युभ्यो वो मा मकामं नुयन्तीति
तुत आयाः सुम्बभुवुस्त्रितो दितु एकतः ॥ १ ॥

त ऽदुन्द्रेण सह चेरुः । युयेदुं ब्राह्मणो राजान मनु-
चुरति स युच त्रिशीर्षाणं त्वादुं व्विश्वरूपं जघान तुस्य
हैतेऽपि बुध्यस्य† व्विदाश्चक्रुः शुश्र्वैनं चितु एव जघा-
नात्युह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

* 'अग्रपदनवः'—इति च श्रद्धौ ।

† बुध्यस्य—इति ग, घ, ङ ।

तु उ हैतु ऽजचुः । उपैवेम ऽएनो गच्छन्तु येऽस्य
 व्वुध्यस्यावेदिपुरिति* कि मिति यच्च, एवैषु मृष्टा मिति
 तुदेष्टेतुद्यज्ञो मृष्टे युदेभ्यः पात्रीनिर्णुजन मङ्गुलिप्रणे-
 जनं निनयन्ति ॥ ३ ॥

तु ऽउ हास्या जचुः । अत्येव व्वयु मिद् मस्तुत्परो
 नयामेति कु मभूति यु एवादक्षिणेन हविषा युजाता
 ऽहुति तुस्मान्नादक्षिणेन हविषा युजेताभ्येषु ह यज्ञो
 मृष्ट आस्या ऽउ ह तुस्मिन् मृजते यो ऽदक्षिणेन हविषा
 युजते ॥ ४ ॥

तुतो देवाः । एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकल्प-
 यन् युदन्वाहार्यं नेददक्षिणुः हविरुसदिति तन्नाना
 निनयति तुयैभ्यो ऽसमदं करोति तुदभितपति तुयैषां
 शृतुं भवति स निनयति चित्ताय त्वा द्वित्ताय त्वैकताय
 त्वेति पशुर्ह वा ऽएय आलभ्यते युत् पुरोडाशः ॥ ५ ॥

पुरुषः ह वै देवाः । अग्रे पशु मालेभिरे तस्या-
 लब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्व मालभन्त
 तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गा माल-
 भन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽवि

मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्रामु सोऽजं प्रविवेशु
तेऽज मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

सु इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खुनन्त ऽद्वान्वीषुस्त
मुन्वविन्दंस्तुविमौ व्रीहियवौ तुस्मादुप्येतुवेतुर्हि खुनन्त
इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्यवद् वा ऽअस्यैते सुर्वे पशुव
आलब्धाः स्युस्तुवद्वीर्यवद्वास्य हविर्हविरेव* भवति
यु एव नेतद् वेदात्रो सा सम्पद् युदाहुः पाङ्क्तः
पशुरिति ॥ ७ ॥

यदा पिष्टान्धुय लोमानि भवन्ति । युदापु ऽआनुयत्युय
त्वग् भवति यदा संयौत्युय माःसुं भवति सुन्तत ऽइव
हि स तुर्हि भवति सुन्तत मिव हि माःसुं यदा शृतो
ऽथास्थि भवति दारुणु इव हि स तुर्हि भवति दारुणु
मिव ह्यस्थ्युय† युदुद्वासयिष्यन्नभिधारुयति तुं मज्जानं
दधात्येपो सा सम्पद्युदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुष मालभन्त । स किम्पुरुषो ऽभवद्यावुश्चञ्च
गाञ्च तौ गौरुश्च गवयुश्चाभवतां य मुवि मालभन्त स
उध्रोऽभवद्यु मज मालभन्त सु शरुभोऽभवत्तुस्मादेतेपां
पशून्तां नाशितुव्य मुपक्रान्तमेधा हैते पशुवः ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

* 'हविरेव'—इति च ।

† 'दारुणु मित्यस्थ्युय'—इति च ।

निर्णयनमिनयनस्याप्युपपादयितुं तावत् तेषां सुत्यपत्तिमाह—“चतुर्द्धा”-इत्यादिना^१। पुरा खल्वग्निः शरीरचतुष्टयधारणेन चतुर्विधो बभूव। तत्र ‘यम्’ अग्निं ‘सः’ अध्वर्युः ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे ‘प्रादृणत’ प्रकृतवान्। अत्ययेन बहुवचनम्^२; यदा सुपां सुपो भवन्तीति तच्छब्दात् जघः स्थाने सुः^३, ते देवा इत्यर्थः। ‘सः’ अग्निः ‘प्राधन्वत्’ प्रागच्छत्, अधिपतेत्यर्थः। “धवि गमने”-इति^४ धातुः। “अथ योऽय मित्यादि”^५। एवं विश्वस्यग्निषु प्रगतेषु ‘अथ’ अगन्तरभावो ‘योऽयम्’ इदानीन्तनस्तुर्योऽग्निः, ‘सः’ अयम् ‘भोषा’ पूर्वाग्निवस्मरणभयेन ‘निसिल्ये’ निसीनोऽन्तर्हितो बभूव। स निसीय चापः प्रविवेज। ‘तम्’ अशु प्रविष्टं देवाः ‘अनुविद्य’

१— ‘पूर्वप्रपाठकान्ते “व्याख्येभ्यो विनयति (११३ पृ० १२ पं०)”-इत्युक्तत्वादायोत्पत्तिमाह— “चतुर्द्धेति ।”-इति ड-पुस्तकस्यावतरणौ।

२— पा० सू० ३. १०. ८५। इहास्ति चैवं कारिका—

“सुप्तिङ्ङुपमङ्गलिङ्गगरायाम्, कालहणस्वरकर्तृयङां च।

अत्यय मिक्षति शास्त्रकदेवां सोऽपि च सिध्यति बाङ्गलकेन”-इति।

३— पा० सू० ७. १. ३६।

४— भा० पं० ५६७।

५— पुरेपादेः, योऽय मित्याद्यन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने ड-पुस्तके पाठस्येवं दृश्यते—“‘ह’-‘वै’-इति निपातौ वेदप्रसिद्धार्थे। अग्नेरेकस्मात् सक्ताशात् अमिषस्तुर्द्धो ‘विहित’ कृतः ‘व्यास’ बभूव, इत्यय मर्धो वेदप्रसिद्धः। ‘सः’ प्रभापतिः ‘अयो’ दृष्ट्यारम्भे पूर्वकल्पे वा ‘यम्’ अधिम् ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे ‘प्रादृणत’ प्रकृत्यैव कृतवान्, स ‘प्राधन्वत्’ मत्वोऽभवत्। यं द्वितीयं प्रादृणत, स एव सोऽपि प्राधन्वत्। यं तृतीयं, सोऽपि मत्वोऽभवत्”-इति।

ज्ञात्वा, 'सहसैव' वस्त्रात् 'अस्त्रः' सकाशात् 'आनिन्युः' आजङ्गुः^१ ।
 'सः' च वस्त्रादानीयमानोऽग्निः अपः 'अभि'लक्ष्य 'तिष्ठेव' छीवने
 कृतवान् । "छिवु निरसने"^२-इत्यस्मात्तिट् । केनाभिप्रायेण छीवने
 मिति तं दर्शयति— हे आपः । 'थाः' यूयं भीतस्य मम 'अप्रपदनं'
 स्य' अनाश्रयभूताः^३ स्य, 'याम्यः' च 'वः' पञ्चम्यर्थे चतुर्थी^४, युष्म-
 त्सकाशात् 'अकामम्' इच्छारहितं मां वस्त्रान्नयन्ति, ता यूयं
 'अवष्ट्यूताः' स्य' छीवनेन दूषिता भवतेति । यथा लोके परैः
 प्रार्थितं कार्यं कर्तुं मत्तमः छीवनेन निन्द्यते, तददपां निन्दा विव-
 क्षिता^५ । "तत इत्यादि । 'ततः' निछीवनलक्षणवीर्यधारणात्
 ताभ्योऽज्ञाः सकाशात् चितादिसञ्ज्ञका आप्या उत्पन्नाः । अज्ञो
 जातत्वाच्च तेषाम् 'आप्याः'-इति सञ्ज्ञा ॥ १ ॥

अथ तेषां पाचोर्निर्बोजनोदकं भाग इत्येतत् प्रतिपादनायाह—
 "त इन्द्रेणेति । यथेदानीं 'ब्राह्मणः' पुरोहितः देशाधिपतिं
 'राजानम्' 'अनु'सृत्य चरति, तददेव 'ते' चितादयोऽपौन्द्रेण सार्द्धं
 तदनुसारेणावस्थिता इत्यर्थः । 'सः' चेन्द्रो 'यत्र' यस्मिन् समये
 सोमपानादिसाधनैः चिभिः शिरोभिः उपेतं त्वष्टुः पुत्रं 'विश्वरूपं'
 जघान, तस्मिन् समये ते चितादयोऽपि 'तस्य वध्यस्य' कर्मणि
 पठौ^६, तं 'वध्यं' वधार्हे^७ 'विदाञ्चक्रुः' ज्ञातवन्तः । "उषविदजारु-

१—'देवा अन्विष्य वस्त्राद् आनिन्युः आजङ्गुः'-इति ज, भ।

२—भा० प० ५६० । ३—'अनाश्रयभूताः'-इति जादिषु, ङ-पुस्तके च ।

४—पा० सू० ३. १. ८५ । ५—'तददेव विवक्षिता'-इति ङ ।

६—पा० सू० २. ३. ५० । ७—'वध्यं वधार्हे'-इति ङ ।

भ्योऽन्यतरस्याम्”—इति^१ विदेर्ज्ञानार्थादाम् प्रत्ययः । अनन्तरं च
 ‘एनं’ विश्वरूपं चित एव इन्द्रसहायार्थं जघान । इन्द्रश्च ‘तत्’
 हननजनितात्पापात् ‘अत्यमुच्यत’ अतिमुक्तोऽभवत् । तत्र हेतु
 माह— “देवो हीति । यस्मात् स इन्द्रो देवः, अतोऽग्निन् पाप-
 संश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं विश्वरूपहननानन्तरं जनेः कृतं संवादं दर्शयति— “त
 उ हेति । ‘ते’ लौकिका जनाः (‘विश्वरूपहननानन्तरम्’^२) एतद्वचुः ।
 एतच्छब्दपरामृत्यं दर्शयति— “उपैवेति । ये खल्वस्य वध्यस्य ‘अवे-
 दिषुः’ अज्ञाविषुः, इमे ‘एनः’ पापम् ‘उपगच्छन्तु’ । एव सुप-
 गन्तव्यं तदेनः किंरूपं मिति प्रश्नपूर्वकं माह— “किं मितौति ।
 ‘एषु’ चितादिषु ‘यत्’^३ विश्वरूपवधजनित मेनः, यज्ञ एव ‘तत्’
 एनो ‘मृष्टां’ मृजोत, श्लेषयदित्यर्थः । अतो ‘यत्’ एषां चयाणां
 पाचौर्निर्लेजनादि भिनयनम्, ‘एतत्’ एतेन ‘एषु’ चितादिषु ‘तत्’
 विश्वरूपहननजनित मेनो यज्ञो ‘विमृष्टे’ संश्लेषयति । तस्मादवह-
 ननप्रेषणादिजनितस्यैव रूपं पाद्यादिनिर्लेजनं मास्त्रेभ्यो निनेतव्य
 मित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ तस्यैवसत्त्वरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावतैव धामेन
 यष्टव्यं, नादक्षिणेनेति प्रसङ्गादाह— “त उ हेति । यथ भपि
 ‘इदम्’ एनः ‘परः’ परस्तादन्यत्र आधारान्तरे ‘अस्मात्’ अस्मात्तो
 नयामेति^४ योजना । ‘क मभीति’ ‘कम्’ पुरुषम् ‘अभि’लक्ष्येत्यर्थः ।

१— पा०यू० ३. १. ३८ ।

२— उ—पुस्तके एव याठोऽधिक ।

३— ‘तत्’—इति ठ, ड ।

४— ‘यत्’—इति ठ, ड ।

५— ‘अस्मात्तोऽन्यत्र नयामेति’—इति ज, भ ।

य एव दक्षिणारहितेन हविषा यजेत, तस्मिन्निति श्रेयः ।
अदक्षिणयागनिषेधं विपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति— “आप्त्येष्वि-
ति । ‘मृष्टे’-इति “मृजु शुद्धौ”-इत्यस्मात्तद्, अदादित्वाच्छपो
लुक्^१ ॥ ४ ॥

का तर्हि दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति, ता माह— “तत इति ।
दर्शपूर्णमासिकं^२ हविर्दक्षिणारहितं नैव भवेदिति अन्वाहार्यरूपां
दक्षिणां मकल्पयन्नित्यर्थः । अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धि दोषजातं
परिहरत्यनेनेति व्युत्पत्त्यान्वाहार्यो नाम अतिगम्यो देय ओदनः^३ ।
तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्दे यज्ञस्य कूरं, यद्विशिष्टं, तदन्वा-
हार्येणान्वाहरति, तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम्”-इति^४ ॥

“तन्नानेति । ‘तत्’ आप्यानां निमयनं पृथक् पृथगसंसृष्टं मेव
कर्तव्यम् । ‘तथा’ सति ‘एभ्यः’ आप्येभ्यः ‘असमदम्’ अकलहं
करोति । संसर्गं हि मदीयन्त्वदीय मिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः ॥

निनीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनं विधत्ते^५— “तदभितपतीति ।
‘तथा’ मत्प्रेषां ‘तत्’ जलं ‘शृतं’ पकं भवतीत्यर्थः ॥

१— अदा० प० ५६ ।

२— पा० सू० २. ४. ७२ ।

३— ‘दर्शपूर्णमासिकं’-इति ड ।

४— “यज्ञस्य ह्येव मन्वाहरतीति अन्वाहार्यः । अन्वाह्युर्न्वाहार्यसञ्ज्ञकां
दक्षिणार्थं तच्छुल्लरूपं मोदनं चतुर्थां मृत्विजां हस्तिर्वाधता सम्भाव्यते
तत्परिभाष्यं ततोऽधिकं वा”-इत्यादि का०य्यौ० २. ५. २७ सू०टी० ।
एव ओदनः दक्षिणार्थो यथेत इति तस्याङ्गरेण परं नम अन्वाहार्य-
पचन इति ।

५— तै० सं० १. ७. १. १ ।

६— ‘निनीत सुदक मङ्गादेण प्रतपति’-इति ङ ।

विहितं निनयनं मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते— “स इति ॥

एव संहतं पुरोडाशं पशुत्वेन स्तोति— “पशुर्हेति ॥ ५ ॥

अस्य पशुरूपता सुपपादयितुं मितिहासं सुदाहरति— “पुरुषश्चेति । ‘मेधोऽपचक्रामेति । यज्ञियं सारागो ‘मेध’ । ‘तस्य’ सज्जतस्य पुरुषस्य सकाशादपक्रान्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

“स इमा मित्यादि । एव पुरुषाद्यादिपशुत्वात्तन्मेषु तत्त-
स्ततो निष्क्रान्तं ‘स’ मेधः अन्ततः^२ इमा पृथिवीं प्रविष्टवान् । ‘त’
मेधः पृथिवीं ‘खमन्त’ विदारयन्त इव ‘अग्नीषु’ देवा अन्विष्टवन् ।
“इषु इच्छाधाम्”^३—इत्यस्माज्जिह्वा । ईदृश्विधं मेधः पृथिव्यां देवा
असभन्त । “ताविमौ प्रीक्षियवाविति । स एव मेधो प्रीक्षियवरूपेण
परिणत इत्यर्थः^४ । “तस्मादपौत्यादि । ‘तस्मात्’ मेधपरिणामरूप-
त्वादेव, इदानीं नपि ‘एतौ’ प्रीक्षियवौ मेधवत्कर्पणलक्षणेन खम-
नेन लभन्ते कर्पका । अतः खमनप्राप्यतद्दर्शनात् मेधपरिणामरूपत्वं
प्रीक्षियवयो स्तब्धवसानं मित्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानस्य फलं भाह— “स यावदिति । स इति पूर्ववद्^५
वर्ण्यं एकवचनम् । ‘अस्य’ यजमानस्य ते ‘एते’ पुरुषादयः सर्वे
पशवः । आलब्धा सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवीर्यवद् हवि ‘सु’

१— वा० ख० १. २३ इ, ४, ५ । का० औ० ख० २ ५ २६ ।

२— नास्त्येतत् पदे ङ-पुस्तके । ३— मु० प० ८१ ।

४— ‘परिणतोऽभूदित्यर्थः’—इति ङ ।

५— अथयेनेति यावत् । १२० ए० दृश्यम् ।

६— नैते पदे ङ-पुस्तके ।

भवेयु 'अस्य' ब्रौह्मिवयो सर्वपशुसारत्न विदुषो यजमानस्य तन्नि-
 प्यादित पुरोडाशादिक 'हवि', तावदीर्यवद् 'हविरेव' भवति ।
 एव सर्वपशुसारत्नात् पुरोडाश पशुरूप एव सस्क्रियत इत्यर्थः^१ ।

इत्थ सर्वपशुसारतया पुरोडाशस्य पशुत्वं प्रतिपाद्य सम्पत्त्यापि
 तद्दर्शयति— 'अथो चेति । लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् 'पाङ्क्त
 पशु'-इति यदाङ्गरभिज्ञा, 'सा' पाङ्क्तसम्पत् 'अथो' अत्रापि
 पुरोडाशे विद्यत इत्यर्थः^२ ॥ ७ ॥ '

ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति— "यदेत्यादिना । यदा खलु पुरो-
 डाशस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तर मेव पिष्टेषु लोमसम्पत्तिं
 लोमवत् पिष्टाणा सूक्ष्मत्वाद्, वज्रत्वाच्च । यदा खलु मयवनार्थं मप
 आनयति, अथ तस्मिन् समये पुरोडाशस्य तन्म भवति तथैव
 क्षत्तुणीभावदर्शनात् । मयवनावस्थाया मासधातुत्पत्तिः । मयव-
 नावस्थस्य पुरोडाशस्य, लौकिकमासस्य च साम्यं माह— "सन्तत
 इवेति । शृतावस्थस्य पुरोडाशस्यास्थ्युत्पत्तिः । ता मुत्पत्तिं लौकि-
 कास्त्रिसादृश्येन प्रतिपादयति— "दारुण इवेति । शृतावस्थो हि
 पुरोडाशो 'दारुण' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति,
 लौकिक मण्यस्य कठिनम् । अतः शृतावस्थाया पुरोडाशो
 ऽस्त्रिमान् भवतीत्यर्थः । "उद्दामयिष्यन्निति । उद्दामनकाले यत्

१— एव मित्यादे स्थाने 'एवञ्च पशुरूप मेव सस्क्रियते'—इति ट ।

२— 'लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् या पशो पाङ्क्तसम्पदमिज्जैरुच्यते,
 सात्रापि पुरोडाशे विद्यते'—इति ट ।

पुरोडाशस्य 'अभिघारणम्', अस्थान्तर्गतं मज्जाख्यं धातु मेव तेन स्थापयतीत्यर्थः ।

उक्तां पाङ्क्तममृत्तिं निगमयति— “एषो इति । ‘एषा उ’ एषैव ॥ ८ ॥

देवैरासन्नाना अपक्रान्तमेधानां पुरुषादिपशूनां परिणाम-
विशेषं दर्शयन् तस्य प्रसङ्गाद्भक्ष्यता माह— “न च मित्यादिना ।
'सः'-इति पूर्ववद् वृद्धवचनस्थाने एकवचनम् ; ते देवा इत्यर्थः ।
“एतेषा मिति । किम्पुरुषादीनां पशूनां^१ मांसं 'नाशितव्यं' न
भक्षितव्यम् । तच्च हेतु माह— “अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधत्वेन^२
अपश्रियत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ १ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपथभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१— इह तु 'एतेषां' पुरुषादिपशूना मित्येवार्थः कथं न भवतीत्यपि
विचार्यम् ; तथा मेव ह्यालम्बनेन अपक्रान्तमेधत्वं व्युत्पत्तेः च यद-
कट्टिकायाम् । तथाच पुरोडाशनामपिष्टकविशेषस्य मांसप्रतिनिधित्वं
प्रकल्प्य द्वितीयादित्ये एव श्रुतितत्त्वार्थं यदवस्थेत ।

२— 'साराग्नौ मेध'-इति ह्युक्तं मित्रैव प्रसज्यात् (१३१ ए० ३ पं०) ।

३— एतत्पूर्वमुक्तस्यैव ब्राह्मणस्योपसंहाररूपं मिदं ब्राह्मणम् । इत्याद्याना
मुत्पत्तिनिदानं वदितम्, तन्निन्दनमन्याय विहिता, अपि प्रसङ्ग
किम्पुरुष-मौर-गवयोह-शरभ मांसानां सम्भक्ष्यत्वं सुचिन्त्येति ।

इन्द्रो ह युव वृत्राय वृजं प्रजहार। स प्रहृतश्चतुर्धा
 भवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा
 रुयस्तृतीयं वा यावद्वाथ युव प्राहरत्तच्छ्रुक्लोऽशीर्यत
 सु पतित्वा शूरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदुशीर्यतैव मु
 सु चतुर्धा वृजोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति। द्वाभ्यां राजन्य-
 वन्धवः संव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रुयेन
 च शरेण च राजन्यवन्धवः ॥ २ ॥

स यत् स्फ्यु मादत्ते। यथैव तदिन्द्रो वृत्राय वृजं
 मुदयच्छदेव मेवैषु एतुं पाप्मने द्विपते स्मृतव्याय
 वृजं मुद्यच्छति तस्माद्वै स्फ्य मादत्ते ॥ ३ ॥

त मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
 पूष्णो हुस्ताभ्या माददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै
 देवानां प्रसविता तत्सवितुप्रसूत एवैन मेतदादत्तेऽश्वि-
 नोर्वाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्या
 मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मिति पूषा भागदुध
 स्तत्तस्यैव हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां* वृजो वा ऽएष
 तस्य नु मनुष्यो† भर्ता तु मेताभिर्देवताभिरुदत्ते ॥ ४ ॥

* 'पूष्णो'—इत्यादीनि पदानि च पुस्तके न सन्ति ।

† 'मनुष्यो'—इति च ।

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञ-
कृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह तुः सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणे-
नाभिमृश्य जपति सुःश्रत्येवैन मेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

सु जपति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्येव वै व्यीर्य-
वत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तुस्मादाहेन्द्रस्य बाहुरसि
दक्षिण इति सहस्रभृष्टिः शततेजा इति सहस्रभृष्टिर्वै
स व्युज्ज आसीच्छततेजा यं तं व्युवाय प्राहरत्तु मेवै-
तुत्करोति ॥ ६ ॥

व्यायुरसि तिग्मतेजा इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यु-
दयं योऽयं पुवत ऽएषु हीमांस्त्रोकांस्तिर्य्यङ्नुपवते* सुः-
श्रत्येवैन मेतुद् द्विपतो व्यधां इति यदि नाभिचुरेद्युष्टु
ऽअभिचुरेदंसुष्य व्यध इति द्रूयात्तेन सुःश्रितेन नात्मान
मुपस्पृशति नु पृथिवीं नेदनेन व्यजेण सुःश्रितेनात्मानं
वा पृथिवीं वा हिनुसान्तीति तुस्मान्नात्मान मुपस्पृ-
शति नु पृथिवीम् ॥ ७ ॥

देवाय वा ऽअसुराय । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ते ह स यदेवा असुरान् जयन्ति तुतो ह सैवैनान्
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

* 'द्रुमुपवते'—इति अ. क.

† 'वध'—इति च । एव मुत्तरभाषि सर्वत्र ।

ते ह देवा ऊचुः । जुयामो वा असुरास्तुतस्त्वेव नः
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

सु हामिरुवाच । उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त इत्यु-
दञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

सु हामिरुवाच । अहं मुत्तरतः पुर्येष्याम्यथ यूय मितु
उपसुहोत्स्यथ तान्सःरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो
यदु चेमांल्लोकानुति चतुर्थं तुतः पुनर्न सुहास्यन्त
ऽहुति ॥ ११ ॥

सोऽमिरुत्तरतः पुर्येत् । अथेमु इदं उपसुमरन्धं-
स्तान्सःरुध्यैभिश्च लोकैरभिन्यदधुर्युदु चेमांल्लोकानुति
चतुर्थं तुतः पुनर्न समजिहत् तदेतन्निदानेन युत् सत्व-
यजुः ॥ १२ ॥

सु योऽसावग्रीदुत्तरतः पर्येति । अमिरुवैषु निदानेन
तानध्वर्युरेवेतु उपसुहुरुण्वि तान्सःरुध्यैभिश्च लोकै-
रभिनिदधाति यदु चेमांल्लोकानुति चतुर्थं तुतः पुनर्न
सुज्जिहते तस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सुज्जिहते येन ह्येवैनान्
देवा अवावाधन्त तेनैवैनानुप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञे स्व-
वाधन्ते ॥ १३ ॥

यु उ ऽएव युजमानायारातीयति । युश्चैनं हेष्टि त
मेवैतदेभिश्च लोकैरभिनिदधाति यदु चेमांल्लोकानुति

चतुर्थः स वा एभिश्च लोकैरभिनिदधद्यदु चेमांल्लोका-
नुति चतुर्थः मस्या एव सर्वः हरत्यस्याः ह्रीमे सर्वे
लोकाः प्रतिष्ठिताः किं हि हुरेद्यदन्तरिक्षः हरामि
दिवः हरामीति हुरेत्तस्मादस्या एव सर्वः हरति ॥१४॥

अथ तृण मन्तर्ज्ञाय प्रहरति । नेदनेन व्यजेण सु-
शितेन पृथिवीः हिनुसान्तीति तस्मात् तृण मन्तर्ज्ञाय
प्रहरति ॥ १५ ॥

स प्रहरति । पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा
हिंसिप मित्युत्तरमूला मिष वा ऽपना नेतुत्करोत्यादु-
दानस्ता नेतुदाहौषधीनां ते मूलानि मा हिंसिप मिति
व्रजुं गच्छ गोष्ठान मित्यभिनिधास्यन्नेवैतदनपक्रमि
कुरुते तद्भुनपक्रमि यद् व्रजेऽन्तस्तस्मादाह व्रजुं गच्छ
गोष्ठान मिति व्यर्पतु ते द्यौरिति युच वा ऽअस्यै खनन्तः
क्रूरीकुवन्त्यप घ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शम-
यति तुदद्भिः सुन्दधाति तस्मादाह व्यर्पतु ते द्यौरिति
बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्या मिति देव मेवै-
तुत्सवितार माहान्ये तुमसि बधानेति यदाह पर मुस्यां
पृथिव्या मिति शतेन प्राशैरित्यमुचे तदाहु योऽस्मान्

* 'स तु'—इत्यादिरेवदन्तो यस्मिन् च-पुस्तके नास्ति ।

† 'क्रूरी'—इति सायणसम्मतः पाठः ।

हेष्टि युञ्च व्युं द्विप्सस्त मुतो मा मौगिति युदि
नाभिचुरेद्युद्यु अमिचुरेदमु मुतो मा मौगिति
ब्रूयात् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयं प्रहरति । अपारुरुं पृथिव्यै देवयुजनाद्
वध्यास मित्यरुरुहं वै नामासुररक्षसु मासतुं देवा अस्या
अपाघ्नत तयो ऽएवैन नेतुदेपोऽस्या अपहते व्रजुं
गच्छ गोष्ठानं व्युर्पतु ते द्यौर्वधानु देव सवितः पर मुस्यां
पृथिव्याः शतेन पाशैर्योऽस्मान् हेष्टि युञ्च व्युं
द्विप्सस्त मुतो मा मौगिति ॥ १७ ॥

तु ममूदभिनिदधाति । अरुरो दिवं मा पत इति
युञ्च वै देवा अरुरु मसुररक्षसु मपाघ्नत स दिव मपि-
पतिपत्तु ममिरभिन्धदधादुरुरो दिवं मा पत इति स
न दिव मपतत्तयो ऽएवैन नेतुदध्वर्युरेवास्मास्त्रोक्तादन्त-
रेति दिवोऽध्यग्रीत्तस्मादेवुं करोति ॥ १८ ॥

अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सुस्ते द्यां मा स्तन्नित्ययं वा
अस्यै द्रप्सो यु मस्या इमं रुसं प्रजा उपजीवन्त्येषु ते
दिवं मा पतदित्येवैतुदाह व्रजुं गच्छ गोष्ठानं व्युर्पतु
ते द्यौर्वधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्याः शतेन
पाशैर्योऽस्मान् हेष्टि युञ्च व्युं द्विप्सस्त मुतो मा मौ-
गिति ॥ १९ ॥

स वै त्रिर्युजुषा हरति । त्रयो वा ऽइमे लोका
एभिरेवैन मेतुल्लोकैरभिनिदधात्यद्वा वै तद्यदिमे लोका
श्रुद्धो तद्यजुस्तुस्मात् त्रिर्युजुषा हरति ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम्* । स यदिमुंल्लोकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा नु वा तेनैवैतद् द्विपुन्तं श्राव्य मुवबाधतेऽनद्वा वै
तद्यदिमुंल्लोकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वुनद्वा तद्य-
तूष्णीं तुस्मात् तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ वेदिकरणार्थं स्फादामविधि मनुसृत्य स्फास्य वज्ररूपत्वं
वक्तु मितिहासम् आचष्टे— “इन्द्रो हेति । “तद्येत्यादि । ‘तस्य’
चतुर्द्धाविभक्तस्य वज्रस्य स्वरः तृतीयोऽंगः । न्यूनाधिकराहित्येन
तृतीयांगत्वज्ञानं दुर्लभ मित्यभिप्रेत्य यच्चान्तर माह — “यावदेति ।
तृतीयाङ्गात् न्यूनं अधिकं वा यावदेव किञ्चित् तावानेव स्फा
इत्यर्थः । एवं धूपसृतीय मित्यादौ योजना । चतुर्थभागस्य परि-
णामप्रकार माह — “अथ वचेति । “तच्छकल इति । ‘तत्’ तत्र
देशे प्रक्षतः स वज्रः शकलो भूत्वा ‘अग्रीयत’ ग्रीष्णोऽभूत् ।
स च ग्रीष्णो भूमौ पतित्वा शरात्मना परिणत इत्यर्थः । शरमब्दं
निर्वक्ति— “तस्मादिति । चतुर्द्धामवनं सुयमंहरति— “एव मिति ॥ १ ॥

* ‘चतुर्थं’—इति क । ‘चतुर्थं’—इति ख, ग ।

१—‘याचष्टे’—इति ज, ङ, छ । २—‘तदेवे’—इति उ, ङ ।

तेषां वच्चावयवानां स्फादीनां ब्राह्मणराजन्ययोर्व्यवस्थया
विनियोग माह—“तत इति । ‘राजन्यवन्धवः’ चविष्यजातीयाः
‘संव्याधे’ युद्धे चरन्तीत्यनुपङ्गः । “दाभ्या मिति सङ्गृह्योक्तं विभ-
जति—“यूपेन चेति ॥ ९ ॥

अथ तस्य स्फादानं विधत्ते—“स यदिति । तच्छब्दयच्छ-
ब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते । ‘सः’ प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः । “एव
मेवैष इत्यादि । वृचवधार्यं मिश्रवत् विदेषणश्रीलं पापहृषं शत्रुं
हन्तुं स्फालचणं वज्रं मुच्यन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

विहितं मादानं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“त आदत्त इति ।
‘देवस्य’ इति मन्त्रस्य प्रागाद्यात् नपि ब्राह्मणं विधेयविशेषे
योजयितुं पुनरावाच्यते—“सविता वा इत्यादिना । “न स्वाभ्या
मिति । देवसमन्विभ्या मेव बाहुभ्यां स्फादानम्, न तु
स्वकीयाभ्याम् ।

युक्तश्चेतदित्याह—“वज्रो वा इति । एष स्फो वज्रः ; तत्परि-
णामत्वात् । न हि मनुष्यस्तद्वज्रं भक्तुं शक्नोति, अतो देवस्य
इति मन्त्रं प्रयुञ्जानः तं स्फालचणं वज्रं सवित्राद्यादिदेवताभि-
रेव ‘आदत्ते’ आदानं कृतवान् भवति ॥ १० ॥

“आदद इति । “अध्वरो वा इति । ‘अध्वरः’ हिंसाप्रत्यवायो न
विद्यतेऽस्मिन्नित्यध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः । अध्वरं करोतीति ‘अध्वर-
हत्’ । तथाच यज्ञकृतं देवेभ्य आदद इत्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥

“संग्रह्येवेन मिति । वक्ष्यमाणं मन्त्रं^१ जपतीति यत्, ‘एतत्’
एतेन एनं ‘संग्रह्येव’ सम्यक् तनूकरोति, तीक्ष्णीकरोतीत्येव ।
“गो तनूकरणे”-इति^२ धातुः । “ओतः शनि”-इत्योकार-
लोपः ॥ ५ ॥

विहितं जप मनुष्य मन्त्रं^३ विधत्ते — “स इति । इन्द्रस्य
दक्षिणो बाहुरतिग्रायेन वीर्यशान्, वृचाख्यासुरवधकारित्वात् ।
अतः स एव न मयीति स्फुटस्य स्तुतिरिति व्याचष्टे — “एव
वा इति ।

द्वितीयं भाग मनुष्य व्याचष्टे — “सहस्रभृष्टिरिति । सहस्रं
भृष्टयो ज्ञेयः^४; यदा भजनानि हिंसाविशेषा वृचवधादिषु घेतु
क्रियन्ते स वज्रः ‘सहस्रभृष्टिः’ । यः ‘शततेजाः’ अपरिमितदौर्गतिः,
तादृशो वज्रः । स एव न मयीति स्फुटस्तुतिः । वज्रस्तेर्मा प्रसिद्धिं
द्योतयितुं ‘वै’-शब्दः । “यं न मिति । ‘तम्’ उक्तविधं ‘यं’ वज्रं
वृचवधार्य भिन्नः प्राहरत्, ‘त मेव’ तदात्मक मेव अनेन मन्त्र-
भागेन करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृतीयभाग मनुष्य व्याचष्टे — “वायुरसीति । यः ‘तिग्मतेजाः’
वायुः, स एव न मयीति स्तुतिः । वायोस्तिग्मतेजस्त्व सुषपाद-

१—इन्द्रस्य बाहुरसीति वा० सं० १. २४. २ ।

२—दिवा^१ प० ६८ ।

३—पा० सू० ७. २ ७१ ।

४—प्रथमा टोप्यनो दृष्ट्या । का० श्रौ० सू० २ ६ १४ ।

५—“भृष्टिर्भजं पाप्मो मारुण मिति यावत् । सहस्रभृष्टाकानां शत्रूणां
भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टि”-इति मही० ।

यति — “एतद्वा इति । य ‘अथ’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे चरति,
एतत् खलु तेजसा मध्ये तेजस्वितम तेज । इम मेवातिग्रय
मुपपादयति — “एष हीति । अम्वादितेजोऽन्तर हि कुवचिदेव,
परिच्छिन्नम्, ‘एष हि’ वायु इमान् सर्वान् लोकान् ‘अनु’क्रमेण
‘तिर्यग्’वृत्ति ‘पवते’ युगपद्वाप्नोतीत्यर्थः ॥

अस्य प्रयोजन माह — “सऽश्रयतीति । ‘एतत्’ एतेन उक्तविध-
वायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । “अमुष्य वध इति । अभिचारप्रयोगे
“द्विषतो वधः”-इत्यस्य स्थाने ‘अमुष्य’ देवदत्तस्य वध इति
शत्रोर्नाम् निर्दिष्टेदित्यर्थः ॥

एतेन मन्त्रजपान्तीक्ष्णीकृतेन स्फोनात्मनोऽन्यस्य च सस्यम
नियेधति — “तेनेति । ‘हिनसानि’ हिमित करवाणीत्यर्थः ।
“हिंसि हिंसायाम्”-इत्यस्मात्तोऽटि रूपम् ॥ ७ ॥

अथ स्तम्भयजुर्हरण विधित्सुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षण प्रयोजनं
बभू माख्यायिका माह — “देवाद्येति । प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ,—
दितिरदितिथ । तथादिते पुत्रा देवा, दिते पुत्रा असुरा ;
अतः ‘वभये’ऽपि ‘प्रजापत्याः’ प्रजापते पुत्रा । ते ‘पत्न्युधिरे’
स्पृहा हतवन्तः । यदा खलु ‘ते’ देवा असुरान् जयन्ति, ‘ततः’
अमन्तरक्ष मेव ‘एनान्’ देवानभिलक्ष्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति ।

१—अथ हि चन्तर्वंधादेशे रूप वध इति । वधादेशस्तु अन्तस्यादि-
(पा० सू० २. ३. ४२) । अतो यत्र क्वचिदपि हिंसायै प्रवर्गोपादि-
बंधो दृश्यते, न स समीचीनः, अपि वन्धनाद्यैः वधधातुस्तु प्रवर्गो-
पादिरिति विवेकः ।

“उदोऽनूर्ध्वकर्मणि”-इति पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदा-
भाव ॥ ८ ॥

अथ देवै कृत जयोपायचिन्तन मुपन्यस्यति — “ते हेति ।
‘अनपजय्य’ जेतु मग्नक्यम् ‘एनान्’ असुरान् केन खलु प्रकारेण
मुनस्त्याग्नरहित जयेमेत्येव विचारितवन्त इत्यर्थः । “अय्यजय्यौ
शक्यार्थे”-इति^१ जयतेर्यति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्ट जयप्रकारं दर्शयति — “स हेति । ‘न’ अस्माक
सकाशात् उदङ्मुखा सन्त ‘पलाय्य’ पलायन कृत्वा “अथ गतौ^२”-
इत्यस्मात् क्तो ल्यप्, “उपसर्गस्थापतौ”-इति^३ लत्वम् । अग्निनोक्त
वाक्य सत्य मिति श्रुति स्वय मेवावुवदति — “उदङ्मो
हेति^४ ॥ १० ॥

एव मुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतु मग्निरेवोपाय देवान्
प्राप्युपदिशति — “स हेति । “इत इत्यादि । ‘इत’ अस्मात् वेदि-
क्षत्रणात्^५ स्थानात् ‘उपसरोक्ष्य’ उपसरुद्धान् प्रतिबद्धगतानसुरान्
करिष्यम । ‘अथ’ अनन्तर मेव वय ‘अभि’ पुरोवर्तिभि
वृथिव्यादिभि स्त्रिभिर्लोकै ‘अभिनिधास्याम’ अभित सर्वतो
निरुद्धगतीन् निहितान् करिष्याम । यदा . अभितो गितरान्
चिह्नान् त्याजितान् करिष्याम । इमान् लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य

१—पा० सू० १ ३ २४ ।

२—पा० सू० ६ १ ५१ ।

३—भा० आ० ४०४ ।

४—पा० सू० ० १ २० ।

५—पा० सू० ८ २ १८ ।

६—परराष्ट्राभितत्वादिति भावः ।

७—आर्यावर्षे लक्ष्यादित्यर्थः स्यादेति हासिकानां मिति विवेकम् ।

यति — “एतदा इति । यः ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे चरति,
एतन् खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः । इमं मेवातिशय
मुपपादयति — “एष हीति । अन्यादितेजोऽन्तरं हि कुत्रचिदेव,
परिच्छिन्नम्, ‘एष हि’ वायुः इमान् सर्वान् लोकान् ‘अनु’क्रमेण
‘तिर्यग्’गच्छतिः ‘पवते’ युगपद्वाप्नोतीत्यर्थः ॥

अस्य प्रयोजनं भाह — “सङ्गृह्णीतीति । ‘एतन्’ एतेन उक्तविध-
वायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । “अमुष्य वध इति । अभिचारप्रयोगे
“द्विपतो वधः”-इत्यस्य स्थाने ‘अमुष्य’ देवदत्तस्य वध इति
शब्दोक्तानां निर्दिष्टेदित्यर्थः ॥

एतेन मन्त्रजपानौच्छीकृतेन स्वप्नेनात्मनोऽन्यस्य च संस्पर्श
निषेधति — “तेनेति । ‘हिंसमानि’ हिंसितं करवाणीत्यर्थः ।
“हिंमि हिंसायाम्”-इत्यस्मात्तोऽटि रूपम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तम्यजुर्हरणं विधितुस्तस्मात्सुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं
बहु माध्यायिका भाह — “देवायेति । प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ,—
दितिरदितिथ । तत्रादितेः पुत्रा देवाः; दितेः पुत्रा असुराः;
अतः ‘उभये’ऽपि ‘प्रजापत्याः’ प्रजापतेः पुत्राः । ते ‘पम्पृधिरे’
सङ्घां कृतवन्तः । यदा खलु ‘ते’ देवाः असुराश्च लयन्ति, ‘ततः’
अनन्तरस्य मेव ‘एमान्’ देवानभिमनस्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति ।

१—यत्र हि हस्तोर्वधादेशे रूपं वध इति । वधादेशस्तु च्यन्तस्यादि-
(पा० सू० २. ४. ४२.) । अतो यत्र कचिदपि हिंसार्थं पवर्गोपादि-
र्बधो वृश्नते, न स समोचोक्तः, यद्यपि वन्त्यनाद्यो वधधातुस्तु पवर्गो-
पादिगिति विवेकः ।

“उदोऽनूर्ध्वकशंणि”-इति^१ पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदा-
भाव ॥ ८ ॥

अथ देवै कृत जयोपायचिन्तन सुपन्थस्थिति — “ते हेति ।
‘अनपजय्य’ जेतु मशक्यम् ‘एनान्’ असुरान् केन खलु प्रकारेण
पुनस्त्यानरहित जयेमेत्येव विचारितवन्त इत्यर्थः । “अय्यजय्यौ
प्रकार्ये”-इति^२ जयतेर्यन्ति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथामिनोपदिष्ट जयप्रकारं दर्शयति — “स हेति । ‘न’ अस्माक
सक्ताभ्याम् उदङ्मुखा सन्त ‘पलाय्य’ पलायनं कृत्वा “अय गतौ”-
इत्यस्मात् क्तो लप्^३, “उपसर्गस्यायतौ”-इति^४ लत्वम् । अमिनोक्तं
वाक्यं सच मिति श्रुतिं स्वयं मेवातुवदति — “उदङ्मो
हेति” ॥ १० ॥

एव सुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतु मग्निरेवोपायं देवान्
प्राप्युपदिशति — “स हेति । “इत इत्यादि । ‘इत’ अस्मात् वेदि-
लक्षणात्^५ स्यामात् ‘उपमरोत्थय’ उपमरुद्धान् प्रतिबद्धमतानसुरान्
करिष्यम । ‘अय’ अनन्तरं मेव वयं ‘एभि’ पुरोवर्त्तिभि
पृथिष्ठादिभि स्त्रिभिर्लौके ‘अभिनिधास्याम’ अभित सर्वतो
निरुद्धगतीन् निहितान् करिष्याम । यदा, अभितो नितरान्
क्षिप्तान् त्याजितान् करिष्याम । इमान् लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य

१—पा० सू० १ १ २७ ।

२—पा० सू० ६ १. ८१ ।

३—भा० आ० ७०७ ।

४—पा० सू० ० १. ३७ ।

५—पा० सू० ८ २ १८ ।

६—परराष्ट्राश्रितत्वादिति भावः ।

७—आपां वर्तनक्षयादित्यर्थः स्यादेतिहासिकानां मिति निवेद्यम् ।

यत् चतुर्थं लोकं जातं मस्ति^१, अस्माकं मप्रत्यक्षम्, तेनापि
 त्याजितान् करिष्यामः^२ । 'ततः' अनन्तरं मसुराः पुनः 'न संहा-
 स्यन्ते' सङ्गता न भविष्यन्ति, विग्रीष्णा वाधिता एव भवेयुरित्यर्थः ।
 "ओ हाङ् गतौ"-इति^३ धातुः ॥ ११ ॥

इत्थं मग्निनोक्तं वाक्यं श्रुत्वा तथैव नैर्देवैः कृतं श्रुतिरूप-
 मङ्गान्ति- "योऽग्निरिति । अग्निः 'उत्तरतः' उत्तरस्यां दिशि
 'पर्यैत्' पर्यङ्गच्छत् । अग्निवाक्ये हि 'चिकीर्षितार्थापदेशनान् भवि-
 व्यदर्थवाचिनो ऋटः प्रयोगः ; श्रुतिवाक्ये तु निर्द्वन्द्वार्थप्रतिपादनात्
 भूतानद्यतनवाचिनो ऋटः प्रयोग इत्येतावान् भेदः" ॥

"तदेतदित्यादि । यदेष क्षाम्यजुर्हरणं करिष्यते, एतत्
 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणं सत् देवैः कृतं 'तत्' असुर-
 निरसनम् । अतो यज्ञविघातकासुरनिर्हरणार्थं क्षाम्यजुर्हरणं मिति
 विधिरूपेणः ॥ १२ ॥

"स योऽमाविति । क्षाम्यजुर्हरणसमये 'योऽमा' आग्नीध्रो
 वेदेऽक्षरतः परीत्य वर्तते । 'एषः' 'निदानेन' मूलकारणेन
 निरूप्यमाणः सन् 'अग्निरेव' । योऽग्निः पुरा असुरान्निरोद्धुं
 मुदक् पर्यैत्, तदात्मक एवाग्नीध्र इत्यर्थः ।

ननु तत्रोपसंरोधका देवाः, तत्स्थानीयस्तत्त्रिंशं मध्ये कः ?

१- 'चतुर्थं लोकं जातं मस्ति'-इति ऋ, 'चतुर्थं लोकं जातं मस्ति'-इति ङ ।

२- ऐतिहासिकरूपेण तत्रार्थान्तरं मूलम् । ३- प्र० पृ० ७ ।

४- पा० २. २. १२, २. २. १११ सूत्रे प्रत्यये ।

इति तं दर्शयति— “तानध्वर्युरिति । येनोपायेन सुरा देवा
असुरानवाधिपत, तेनैवोपायेन यज्जानुष्ठानसमये तद्विधातिनोऽसुरा
वाधितया इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ १३ ॥

न केवलं साम्ययजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, शत्रुनिर्हरण
मपि तत्प्रयोजन मिति प्रतिपादयति— “य उ एवेति । ‘अरा-
तीयति’ अरातिरिवाचरति । “उपमानादाचारे”—इति^१ क्यप् ।
यस्य ‘एनं’ यजमानं साक्षादेव ‘देष्टि’ वाधते । ‘तम्’ उभयविधं
शत्रुम् । अन्यत् पूर्ववत्^२ ।

पृथिव्या एव सकाशात् साम्ययजुर्हरणं कर्त्तव्यं, ‘नान्तरिचा-
देरित्यभिप्रेत्याह— “स वा इति । पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैः
तदतिरिक्तेन चान्येन चतुर्थेन लोकेनासुराभिरस्यन् ‘असौ’ अध्वर्युः
‘अस्याः’ पृथिव्या एव सकाशात् ‘सर्वं’ साम्ययजुर्हरति, नान्त-
रिचादेः । “हि’ यस्मात् ‘अस्याम्’ एव भूम्यां ‘इमे’ अन्तरिचादयः
सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् साम्ययजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवत्
द्वितीयादिपर्यायाणां मपि पृथिव्या एव सकाशाद्भरणं युक्त-
मित्यर्थः ।

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति— “किं हीति । ‘यत्’ यदि
“अन्तरिक्षं हरामि”, “दिवं हरामि”—इत्येवं साम्ययजुर्हरेत्,
तदा ‘किं’ नाम ‘हरेत् ?’ अन्तरिक्षद्युलोकयोः हर्त्तव्यस्य साम्य-
भावात् न तत्र तद्भरणं सम्भवतीत्यर्थः । “तस्मादिति । प्राकृ-
निगमनं साम्ययजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

दृष्टान्तद्वानविशिष्टं स्फोने प्रहरणं विधत्ते— “अथेति ।
दृष्टान्तद्वानस्य प्रयोजनं माह— “न हिनसानीति । दृष्टान्तद्वानि
हि तौह्येन स्फ-रूपापत्तेन वज्रेण पृथिवीं हिंसिता स्यात्,
तद्विमानिवृत्तये प्रहरणसमये दृष्टान्तद्वानि तस्योपरि प्रहर्तव्य
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

विहितं प्रहरणं मनुष्यं मन्त्रं विधत्ते— “स प्रहरतीति ।
श्रोत्रध्यास्त इति मन्त्रभागं व्याचष्टे— “उत्तरमूला मिति । स्फ
माददानोऽध्वर्युः ‘एनां’ पृथिवीम् ‘उत्तरमूलाम्’ उपरिभागाव-
स्थितमूलयुक्ता मिव खल्वेतत् करोति । अत उत्तरमूलात्वेन
प्रहरणात् तद्विमानद्वारां तदभावो ऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः ।
मन्त्रगतौषधिग्रन्थस्य जात्यभिप्रायेणैकवचनाभ्युपगमात् इत्यभिप्रेत्य
व्याचष्टे— “श्रोत्रध्याना मिति ॥

प्रहरणनिष्पन्नस्य सद्रूपस्य पांशोरादानमन्त्रं मनुष्यं व्याचष्टे—
“मगत्र ष्वेति” । ‘अभिनिधास्यन्’ अभितो निवेष्ट्यन् खल्वध्वर्युः
‘एतम्’ असुरजातम् ‘अपक्रमि’ अपक्रमणरहितं मितस्ततो गमन-
रहितं कुरुते । तत् खल्वनपक्रमि यद् ‘वजे’ गोष्ठेऽन्तर्निहस्यते,
अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्य अपक्रमणभावः प्रयोजनं मित्यर्थः ॥

१— वा० सं० १. २५. १ । का० थौ० सू० २. ६. १५, १६ । अत्रास्ति
मवान्तरविचारः, स पाठ्य टीकायां (वा० दे०) दृश्यम् ।

२— पा० सू० १. २. ५८ दृश्यम् । ३— ‘पांशो’—इति जादिषु ।

४— वा० सं० १. २५. २ । का० थौ० सू० २. ६. १० ।

वेदिप्रेक्षणमन्त्रं मनूय तात्पर्यं भाव — “वर्षन्ति” । ‘अस्ये’
पठ्यर्थे चतुर्थी^१ । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ स्थाने वेद्यर्थं
खनन्तः^२ ‘कूरं’ निष्ठुरं कुर्वन्ति; तेन च तां पृथिवीम् ‘अपन्नन्ति’
हिंसन्ति; अतः खननजनितां हिंसा मनेन मन्त्रप्रयोगेण शान्ति-
रूपाभिरेवाद्भिः पुनः प्रथमस्य सन्दधातीत्यर्थः ॥

प्रजङ्गश्चेत्यादिमन्त्राणां कात्यायनः स्पष्टं विनियोगं मसूत्रयत् —
“प्रजङ्गश्चेति पुरीषं भादत्ते, वर्षतु न इति वेदिं प्रेक्षते, वधा-
नेत्युत्करोति”-इति^३ ।

उत्करे मिधाममन्त्रस्य^४ अभिप्रायं भाविष्करोति — “देव
मेवैतदित्यादिना । “परं मखां पृथिव्याम्”-इत्यस्य व्याख्यानम् —
“अन्धे तमसीति । सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् बह्वो
न पुनरावर्तते, तादृशे स्थाने इत्यर्थः । ‘अमुचे’-इति, अमोचनाये-
त्यर्थः; न हि अतस्य ह्यैकैः पात्रैर्बहुः स्वात्मानं मोचयितुं शीष्ट
इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विशेषं भाव — “यद्यु”-इति । अनभिचरतः
प्रयोगे मन्त्रगतस्य मिति यः शब्दः, तस्य स्थाने ‘अभिचरतः’ यजमानस्य
शत्रुनामं द्वितीयया निर्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्तम्भयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायं मभिधाय द्वितीयपर्यायार्थं

१— वा० सं० १. २५. २ । का० औ० सू० २. ६. १८ ।

२— मा० २. ५. ६२ सू० वा० १५. ८ । ३— छन्दः, १.

४— का० औ० सू० २. ६. १७, १८, १९ ।

५— वा० सं० १. २५. ४ । का० औ० सू० २. ६. १८ ।

प्रहरणादिकं समन्त्रकं विधत्ते — “अथेति । मन्त्रप्रतिपादितं मरुत्वधप्रार्थनं मुपपादयति — “अरुर्हेति । ‘अरुः’ नाम असुर-रक्षसम्, सुराणां विरोधि रक्षो बभूव । ‘रक्षः’-शब्दात् “अनमन्ता-दित्यकारः समासान्तः । देवदेव इदानीन्तनोऽध्वर्युरण्यपारु-मित्यनेन मन्त्रेण पृथिव्याः सकाशादपहन्ति । “अजङ्गच्छेत्यादिकस्य सर्वस्य द्वितीयपर्याये प्रयोज्यस्यापि प्रागुक्त एवार्थ इत्यभिप्रेत्याहु-वदति — “अजङ्गच्छेति ॥ १७ ॥”

उत्करे न्युप्रस्य स्तम्बयजुषोऽभिधानं समन्त्रकं विधत्ते — “त मिति । ‘अभिनिदधाति’ उपरि हस्तनिधानेन अधस्तात् क्षिपती-त्यर्थः । ‘मा पतः’-इति पतनाभावप्रार्थनं समर्पयितुं पुरावृत्तं सुदाहरति — “यच्च वा इति । “य दिव मिति । ‘मः’ देवैरप-हतोऽरुः ‘अपिपतिपत्’ दिवं पतितुं गन्तुं मैच्छत् । ‘तं’ तथाविधं पिपतिषु मरुत्सु, उत्तरतः परिगतः ‘अग्निः’ ‘अभिनिदधात्’ उपरि हस्तनिधानेनाधस्तात् प्रेरितवान् । किं ब्रुवन् ? हे अरुरो ! ‘दिवं’ शुक्लोकं ‘मा पतः’ मा प्राप्नुह्येति । “पत्स्व गतौ”-इत्यस्मात्पुडि ष्वदित्वादङ्, “पतः पु मिति” पुमागमः । एव मग्निनाभिनिधाने

१— वा० सं० १. २६. १ । का० श्री० सू० २. ६. २१ । अस्ति चात्र विचारः शास्त्रान्तरवृत्तितः (या० दे० टीका प्रलया) ।

२— पा० सू० १. ४. १०३ ।

३— वा० सं० १. २६. २ । का० श्री० सू० २. ६. २२ ।

४— भा० प० ८३५ । ५— पा० सू० १. १. ५५ ।

६— पा० सू० ७. ४. १८ ।

हते सति, सोऽरुर्दिवं न प्राप्नोत् । तददेवेदानीं मण्यध्वर्युः स्व-
यजुर्हरन् 'अस्माद्' भूलोकात् 'एनम्' अररम् 'अन्तरेति' अन्तरितं
व्यवहितं करोति । आग्नीध्रस्यैतन्मन्त्रकरणकेनोत्कराभिनिधानेन
'दिवः' अन्तरिचात् त ममुर मन्तरितं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ द्वितीयपर्यायं विधत्ते— "अयेति । मन्त्रो व्याचष्टे— "अयं
वा इति । 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनं 'य मिम' मधुरादिरसं
सर्वाः प्रजा उपजीवन्ति, अयं 'खल्वस्याः' पृथिव्याः 'द्रष्टुः' । तथाच
हे पृथिवि ! 'ते' त्वदीयः 'एषः' रसः 'दिवं' शुभोकं 'मा पतत्'
मा पतत्विति 'इमम्' अर्थम् 'एषः' मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अस्मिन्
द्वितीयेऽपि पर्याये प्रजङ्गष्टेत्यादिकं सर्वे पूर्ववत् प्रयोक्तव्य मित्य-
भिप्रेत्य तत् पठति— "प्रज मिति ॥ १९ ॥

उक्तं समन्त्रकं चिह्नरणं मनूय प्रप्रंसति— "स वा इति । 'इमे'
पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः अथो लोकाः । तथा च चिह्नकृत्वो हरणेन
'एभिः' स्त्रिभिरेव लौकैः 'एनम्' अररम् 'अभिनिदधाति' अभितो
निक्षिपति, बाधत इति यावत् ॥

यजुर्बन्धेण हरणस्य लोकत्रयस्य च साम्यं भावे— "अद्वा वा
इति । 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' इति यत्, तत् 'अद्वा वै'
प्रत्यच मेव खलु । यदेतद्हरणमाधनं यजुः, तदपि 'अद्वा' अद्वा
प्रत्यच मेव ; अनुष्ठेयार्थस्य साक्षात् प्रतिपादकत्वात् । अतो यजुषो

१— व्यवहित मित्यादिर्यस्यो भ-ठाभ्या मन्त्रत्र न दृश्यते ।

२— वा० ख० १. २६ इ । का० खौ० ख० २ ६. २३ ।

३— 'निह्नरण'—इति ठ, ड । ४— 'प्रतिबाधत'—इति ठ, ड ।

लोकानाञ्च प्रत्यक्षत्वमाभ्यात्, त्रिवारं यजुषा हरणेन लोकत्रया-
देवाभ्यारोवाधो युक्त इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ २० ॥

अमन्त्रकं चतुर्थं पर्यायं विधत्ते— “दृष्णी मिति^१ । तस्य
प्रयोजनं माह— “अ यदिति । ‘इमान्’ प्रागुक्तान् चीन् लोकान्
अतिक्रम्य, यत् ‘चतुर्थं’ लोकजातम्, तत् ‘अस्ति वा न वा’-इति
सन्दिग्धम् ; अत्यन्तविप्रक्षुब्धत्वेनानुभवपथानवतारात् । एतच्चतुर्थ-
हरणात्तेनैव सन्दिग्धमानेन लोकजातेन विद्वेषणं कुर्वन्तं ब्रह्म
मवगाधते ।

एतदुपपादयितुं दृष्णी-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थ-
स्थानस्य च साम्यं माह— “अनद्धा वा इति । ‘अनद्धा’ अप्रत्यक्ष
मित्यर्थः । दृष्णी-हरणं मय्यनुष्ठेयार्थं प्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावाद-
स्यष्टत्वेन ‘अनद्धः’ अप्रत्यक्षमेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम्^१ ॥

१— “सदृशं शाखान्तरात्”—इति का० श्रौ० २. ६. २४ सू० टीकायाम् ।

२— इह हि ब्राह्मणे पुरीषादानं, वेदिप्रेक्ष्यं, पुरीषनिर्हसनच्चेति त्रीणि
कर्माणि विहितानि । तत्र प्रथमं तावत् पुरीषादानार्थं मेव अभ्यर्च्य-
त्यसद्वितं स्थाप्य मादाय सथे दक्षे सदृशं तं निधाय दक्षिणेन
हस्तेनागम्य दक्षमात्रेण तिलोक्षरोति । ततस्तत्तत्तं वेदा
मुदगमं निधाय दक्षम्याघन्ताद् मुवि स्थाप्य दक्षरति, तेन प्रह-
रयेनोत्प्रातं पुरीषं हस्तेन गृह्णाति । इत्थं पुरीषादानं समाप्तं
ततो वेदि-प्रेक्ष्यते । गृह्यते च तत् पुरीषं मुखरे निक्षिपति ।
एव मुत्तरोत्तरं यजु कर्त्तव्यम्, तत्र मन्त्रेण त्रि, तूष्णीं सक्तदिति
विधेः । प्रातःप्रेक्ष्यादहनस्तम्यप्रम्यादिपञ्चकं उच्यते ।

✓ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
तुतो देवा ऽअनुव्य मिवासुरुथ ह्वासुरा मेनिरेऽस्माक
मेवेदं खलु भुवन मिति ॥ १ ॥

ते होचुः । हन्तेमां पृथिवीं विभुजामहै तां विभ-
ज्योपजीवामेति ता मौष्णैश्चुर्मभिः पथात् प्राञ्चो
विभुजमाना ऽअभीयुः ॥ २ ॥

तद्वै देवाः युश्रुवुः । विभजन्ते ह वा ऽइमा मुसुराः
पृथिवीं प्रेत तुदेप्यामो युचेमा मुसुरा विभुजन्ते के
तुतः स्याम युदस्यै न भुजेमहुीति ते यक्षु मेव विष्णुं
पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । अतु नोऽस्यां पृथिव्या भुभजतुस्त्वेव
नोऽप्यस्यां भाग ऽहुति ते ह्वासुरा ऽअसूयन्त ऽद्वयोचु-
र्यावदेवैय विष्णुरभिधेते तुवदो दद्व ऽहुति ॥ ४ ॥

त्वामनो ह विष्णुरास । तुदेवा नु जिहीद्विरे महद्वै
नो ऽदुर्ये नो यक्षुसम्मित* मुदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । छन्दोभिरभितः पुर्यगृह्णन्
गायत्रेण त्वाच्छुन्दसा पुरियह्लामीति दक्षिणतस्तैष्टुभेन
त्वाच्छुन्दसा पुरियह्लामीति पथाज्जागतेन त्वाच्छुन्दसा
पुरियह्लामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात् समा-
धाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाः सुर्वाम् पृथिवीः
समुविन्दन्तः* तद्यदेनेनेमाः सुर्वाम् समुविन्दन्त तस्माद्
वेदिर्नाम तस्मादाहुर्थावती वेदिस्तावती पृथिवीत्ये-
तया हीमाः सुर्वाम् समुविन्दन्तैवुः † ह वा इमाः
सुर्वाम् सपत्नानां ‡ संवृक्ते निर्भजत्यस्यै सपत्नान्य एव
मेतद्देदु ॥ ७ ॥

सोऽयं विष्णुर्मानः । छन्दोभिरभितः परिगृहीतो-
ऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमण मास स तुत एवौपधीनां मूला-
न्युपमुन्नीच ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऽज्युः । क तु विष्णुरभूत् क तु यज्ञो
ऽभूदिति ते होचुः छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुर-
स्तान्नापक्रमण मस्त्यत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्त इवान्वीपुस्तं
व्यङ्गुलेऽन्विन्दंस्तस्मात् अङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि
पान्विस्त्यङ्गुला मेव स्यौम्यस्याधरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । ओपधीनां वै स मूलान्युपा-
न्नीचत्तस्मादोपधीना मेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्वेवाव
विष्णु मन्विन्दंस्तस्माद्देदिर्नाम ॥ १० ॥

तु मनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । सुक्ष्मा
चासि शिवा चासीति दक्षिणतु इमा मेवैतत् पृथिवीः

संविद्य सुक्ष्माऽऽ शिवा मकुर्वत स्योना चासि सुपुदा
 चासीति पश्चादिमा मेवैतत् पृथिवीऽऽ संविद्य स्योनाऽऽ
 सुपुदा मकुर्वतोर्ज्ज्वती चासि पृथिवी चेत्युत्तरत
 इमा मेवैतत् पृथिवीऽऽ संविद्य रुसवती मुपजीवनीया
 मकुर्वत ॥ ११ ॥

स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । त्रिभुत्तरं तत्
 पदं कृत्वः पदं वा ऽच्छतुवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः
 प्रजापतिः स युवानेव यज्ञो युवत्यस्य मात्रा तावन्त
 मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

पदभिर्व्याहृतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति पद-
 भिर्भुत्तरं तद् द्वादश कृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
 संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स युवानेव यज्ञो युवत्यस्य
 मात्रा तावन्त मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्यासमात्रौ पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान्यै पुरुषः
 पुरुषसंमिता हि चरन्तिः प्राचीं चिरद्दि यज्ञो नात्र
 मात्रास्ति युवती मेव स्वयं मुनसा मुन्येत तावतीं
 कुर्यात् ॥ १४ ॥

अभितोऽग्निं मुहसा ऽऽनुनयति । योपा वै वेदिर्व्युपाग्निः
 परिगृह्य वै योपा व्युपाणुः शेते मिथुनु मेवैतत् प्रजननं
 क्रियते तुस्मादभितोऽग्निं मुहसा ऽऽनुनयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चादुरीयसी स्यात् । मध्ये सुहृत्कारिता पुनः
 पुरस्तादुर्व्वेव मिव हि योषां प्रशुःसन्ति पृथुश्रोणिर्व्विमृ-
 ष्टान्तरास्ता मध्ये सङ्गाच्चेति जुष्टा मेवैना नेतुद्देवेभ्यः
 करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात् । प्राची हि देवानां दिगुथो
 ऽनुदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षिणतः पु-
 रीयं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितृणाः* सा युदक्षिणा-
 प्रवणा स्यात् क्षिप्रे ह युजमानोऽमुं लोके मियात्तुथो ह
 युजमानो ज्योग् जीवति तुस्मादक्षिणतः पुरीयं प्रत्युदू-
 हति पुरीयवतीं कुर्व्वीत पशुवो वै पुरीयं पशुमती†
 मेवैना नेतुत् कुरुते ॥ १७ ॥

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै सङ्गामुः सन्निधास्यन्तस्ते
 होचुर्हुन्त युदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं देवयुजनं तुच्चन्द्रमसि
 निदधामहै स युंदि न ऽइतोऽसुरा जुयेयुस्तुत ऽएवार्धन्तः
 श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स युदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं
 देवयुजन मासीत्तुच्चन्द्रमसि न्युदधत तुदेतुच्चन्द्रमसि
 क्षणं तुस्मादाहुयन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयुजन मित्युपि
 घ वा ऽश्रस्यैतस्मिन् देवयुजन ऽदृष्टं भवति तुस्माद्वै
 प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

* 'पितृणाः'-इति च ।

† 'पशुमती'-इति च ।

स प्रतिमार्ष्टि । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति
 सङ्गामो वै क्रूरः सङ्गामे हि क्रूरं कियते हतः पुरुषो
 हतोऽश्वः श्रेते पुरा ह्येतत् सङ्गामान्यदधत तुस्मादाह
 पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्युदादाय पृथिवीं
 जीवदानु मित्युदादाय हि युदस्यै पृथिव्यै जीव मासी-
 तुचन्द्रमसि न्यदधत तुस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीव-
 दानु मिति या मुरयश्चन्द्रमसि* स्वधाभिरिति यां
 चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतुदाह ता मु धीरासो
 अनुदिश्य यजन्त इत्येतेनो ह ता मनुदिश्य यजन्तेऽपि
 ह वा अस्यैतस्मिन् देवयजन इष्टं भवति यु एव
 मेतद्देव ॥ १८ ॥

अथाह प्रोक्षणीरासादयेति । वृजो वै स्फ्यो ब्राह्म-
 ण्यथेमुं पुरा यज्ञ मुभ्यजूगुपतां वृजो वा आपस्तद्
 वृज मेवैतुदभिगुप्या आसादयति स वा उपर्युपर्येव
 प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्त्वय स्फ्य मुद्यच्छत्यय यन्निहित
 एव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद् वृजो ह समृच्छेयातां
 तयो ह वृजौ न समृच्छेते तुस्मादुपर्युपर्येव प्रोक्ष-
 णीषु धार्यमाणास्त्वय स्फ्य मुद्यच्छति ॥ २० ॥

* 'मुरयश्चन्द्रमसि'-इति काररौ, 'मुरयश्चन्द्रमसि'-इति च-उरौ ।

अथैतां व्याचं व्वदति । प्रोक्षणीरासादयेभ्यं बर्हि-
 रुपसादय सुचः सुम्भृष्टि पुत्नीः सुन्नह्याज्येनोदेहीति
 सम्रैषु सुवैष स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामये-
 तापि नाद्रियेत स्वयु मु ह्येवैतद्देदेद मृतः कुर्म कर्तुम्य
 मिति ॥ २१ ॥

अथोदञ्चः स्फ्यं प्रहरति । अमुष्मै त्वा व्यजं प्रहरा-
 मीति युद्यभिचुरेदुज्यो वै स्फ्यु स्तृणुते ह्येवैनेनु ॥ २२ ॥

अथ पाणी ऽश्रवनेनिक्ते । युद्यस्यै क्रूर मुभूत्तुद्यस्या
 ऽतदुद्धार्यात् तुस्मात्पाणी ऽश्रवनेनिक्ते ॥ २३ ॥

स ये हुग्र ऽर्जिरे । ते ह सावमूर्शं यजन्ते ते
 पापीयाः स आसुरय ये नेजिरे ते श्रेयाः स आसुस्ततो
 ऽग्रहा मनुष्यान्बिबेद ये युजन्ते पापीयाः सस्ते भवन्ति
 यु ऽउ न युजन्ते श्रेयाः सस्ते भवन्तीति तुत ऽइतो देवान्
 हविर्नु जगामेतुः प्रदानाद्दि देवा ऽउपजीवन्ति ॥ २४ ॥

ते ह देवा ऽज्युः । बृहस्पति माङ्गिरस मुग्रहा वै
 मनुष्यान्विदत्तेभ्यो विधेहि यज्ञ मिति स हेत्योवाच
 बृहस्पति राङ्गिरसः कथा नु यजध्व ऽहुति ते होचुः
 किङ्काम्या यजेमहि ये युजन्ते पापीयाः सस्ते भवन्ति यु
 ऽउ न युजन्ते श्रेयाः सस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

सु होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्वै शुश्रुमु देवानां

परिपूतं तु देयु यज्ञो भवति युच्छृतानि हवींषि कृता
 वेदिस्तेनावमर्शं मचारिष्ट तुस्मात् प्रापीयांसो ऽभूत
 तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयांसो भविष्येत्या कियत
 ऽइत्या बर्हिष स्तुरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेपा
 शाम्यति स युदिं पुरा बर्हिष स्तुरणात् किञ्चिदापुद्येत
 बर्हिरेव तुत् स्तृणन्नुपास्येदृथ यदा बर्हि स्तृणन्त्यपि
 पुदाभितिष्ठन्ति स यो हैवुं विद्वानुनवमर्शं युजते श्रेयान्
 हैवु भवति तुस्मादुनवमर्शं मेव यजेत ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम्* [२.५.] ॥

इत्य स्तम्बयजुर्हरणं^१ विधाय वेदिपरिपहं वक्षु मितिहास
 सुपन्यस्यति—“देवाद्येति । ‘यसृधिरे’ स्रद्धां कृतवन्तः । “अपसृ-
 धेया मानृपुरानृङ्गरिति^२ सम्प्रसारणनिपातनस्योपलक्षणत्वं मभि-
 प्रेत्य लिख्यपि सम्प्रसारणं कृतम् । स्रद्धमानानां तेषां मध्ये ‘देवाः’
 ‘ततः’ तेभ्यः असुरेभ्यः ‘अनुय्यम्’ अनुगमनं न्यग्भूतिं^३ प्राप्ता इव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तिः ।

- १—“यजुर्मन्त्रको दमं ‘स्तम्बयजु’ । तच्च स्तम्बरूप स्थेन मित्वोत्करदेशे
 हरेत्”—इति तै० ब्रा० ३. २. ६ सा० भा० (तै० सं० १. १. ८)
 “यजुषा मन्त्रेण हरणीय पासुसहित स्तम्ब ‘स्तम्बयजु’ , तस्य
 हरणम्”—इति तै० सं० २. ६. ३. सा० भा० । “वेदिस्थानात्
 सत्यस्य पाशोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणम्”—इति च तत्रैव ।

२—भा० सू० ६. १. २६ ।

३—‘न्यग्भूति’—इति ठ ।

बभूवुः । 'अथ ह' अनन्तर मेव ते असुराः मन्यन्ते स्म । किं मिति ?
'इदं' सर्वं जगदस्माक मेवेति ॥ १ ॥

एव मुक्ता किं मुक्त्वन्त इति तद्दर्शयति— "ते हेति । 'इन्त'-
इति हर्षे । यत एवं देवा न्यग्भूताः^१, अतो निष्प्रत्यूहं वयम् 'इमां'
पृथिवीं विभजामहे । विभज्य च तां यथाभागं सुपजीवामहेति ।
एव मुक्ता किं कृतवन्त इति तदाह— "ता मिति । 'श्रौक्ष्यैः'
वृक्षोऽनहुहः सम्बन्धिभिश्चर्मभिः^२ । उचन्-शब्दात् "तस्येदम्"-
इत्यणि^३ "पपूर्वहन्धतराज्जाम्"—इत्यशोपः^४ । तैश्चर्मभिः 'पश्चात्'
प्रतीचीं दिग्गं भारभ्य 'प्राक्षः' प्राङ्मुखा विभजमानाः 'अभीयुः'
अभिजग्मुरित्यर्थः ॥ १ ॥

असुरेष्वेवं कृतवन्तु देवाः किं कृतवन्त इति, तदाह— "तदा
इति । "प्रेतेत्यादि । अस्माकं तूष्णीं भवस्यान मनुचितम्, अस्माभि-
रपि तद्विषये प्रयतितव्यं मिति, परस्परं मभिसुखीकृत्येत्यर्थः
प्रतिपाद्यते— हे देवाः! यूयं 'प्रेत' गच्छत, प्रीत्युद्ध मिति
धावत । यस्मिन् स्थाने असुराः पृथिवीं विभजन्ते, तत् स्थानं गमि-
ष्यामः । गत्वा ॥ 'यत्' यदि 'असौ' पक्ष्यर्थे चतुर्थी^५ 'अस्माः'
पृथिव्याः सम्बन्धि स्थानं न प्राप्नुयामः, 'ततः' तर्हि वयं सभागिनो
भवेमः ; यदि ॥ प्राप्नुयामः, तदा भागिनः 'स्याम' भवेमेत्यर्थः ।
एव मान्गोच्य देवैः कृतं दर्शयति— "त इति । यज्ज्ञातमक मेव
'विष्णुं' पुरतो धारयित्वा 'ईयुः' गतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

१— 'न्यग्भूता'—इति ठ । २— पा० सू० ३. १. १२० ।

३— पा० सू० ६. ३. १३५ । ४— पा० सू० १. ६२ सू० वा० १५०८ ।

गत्वा चासुरान् प्रति किं मुक्तवन्त इति, तदाह—“ते हेति । ‘अस्या’ पृथिव्या ‘न’ अस्मान् ‘अन्वाभजत’ संयोजयत, ‘न’ अस्माकं मयस्यां भागो भवत्विति । असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति—“ते हेति । ‘असूयन्त इव’ असूया कुर्वन्त इव, असह्यमाना इति यावत् । यावन्तं देशं विष्णुर्ध्याप्य वर्त्तते, तत्परिमाणं स्थानं पुण्यं प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

असुरैरभिहिते देवासादङ्गीचकुरित्याह—“वामनो हेति । विष्णुर्हि तदानीं ‘वामन’ स्वरूपं बभूव । अतएवासुरा तेनाक्रान्तं स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् । अपापि ‘तत्’ असुरैः कृतं देवा ‘न जिहोडिरे’ न क्षणादृतं चक्रुः, किन्तु आद्रियन्ते स्मैतत् । “हेतुः अनादरे”—इति^१ धातुः । आदरणप्रकारं माह—“महदिति । विष्णुर्हि यज्ञः, अतो ‘यज्ञसंयुत’ स्थानं मयाभ्यं दत्तवन्त इति यत्, तत् ‘न’ अस्माकं ‘महत्’ अधिकम् ॥ ५ ॥

एष विचार्य देवे कृतं दर्शयति—“त इति । यज्ञात्मकं ‘विष्णु’ ‘प्राज्ञ’ प्राक्शिरसं निपात्य, दक्षिणतः, पश्चाद्, उत्तरतश्च गाय-
त्र्यादिष्कन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्यन् ॥ ६ ॥

“त मिति । ‘त’ विष्णुः गायत्र्यादिभिष्कन्दोभिः सर्वतः परि-
गृह्यन्, पूर्वस्यां दिशि आहवनीयाख्यम् ‘अग्नि’ प्रज्वाल्य, तेन विष्णा-
त्मकेन यज्ञेन ‘अर्चन्त’ पूजयन्त, ‘आम्यन्त’ कर्मानुष्ठानजनितं अमं
प्राप्नुवन्तं ‘चेद’ पूर्ववत् वर्त्तिरे । शरित्वा च ‘तेन’ यज्ञात्मकस्य

विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वा मेवेमां पृथिवीं सम्यगल-
भन्त । अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य 'वेदि'-नाम-
धेयं निर्वक्ति— "तद्यदिति ।

उक्तं वेद्याः सर्वपृथिवीलाभरूपत्वम्, इदानीं वेदिपृथिवी-
स्तादात्म्यविषया अभियुक्तप्रसिद्धिं मुदाहरति— "तस्मादिति । यत्प-
रिमाणविशिष्टा खलु वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवी, कुत इत्यत
आह— "एतयेति । 'हि' यस्मात् 'एतया' वेद्या 'इमां' सर्वां
पृथिवीम् अलभन्त, अतस्तत्तामहेतुत्वात् ततोऽनन्येत्यर्थः ॥

इत्थं पुरावृत्तं मुदाहृत्य प्रकृते योजयति— "एवं हेति । यथैव
हि वेदिपरिग्रहादेवा असुरसकाशात् कृत्वां पृथिवी मपहतवन्तः,
एव मेवायं यजमानोऽपि शुचुसम्बन्धिनीं सर्वां भूमि मपहरति ;
'नांश्च यच्चून् 'अस्याः' पृथिव्याः 'निर्भजति' निर्भक्तान् भागरहितान्
करोतीत्यर्थः । तस्माद् गायत्र्येष्ट्यादिभिर्मन्त्रैः^१ स्पष्टेन वेदिं दक्षिणतः
पद्यादुत्तरतश्च देखया परिगृहीयादित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

अथ वेदेः खननं विधिक्षुः प्रकृत मितिहामग्रेण मनुक्रामति—
"सौऽय मिति । 'सः' यज्ञात्मको 'विष्णुः', दक्षिणतः पद्यादुत्तरतश्च
छन्दोभिः परिगृहीतत्वात् पूर्वस्थां दिशि चाग्नेरवस्थानात् इतस्तत-
रहितु मशक्यत्वेन 'ग्लानः' आन्तः सन् 'अपक्रमणम्' अपगमनं
'नास' न जगाम । "अस गतिदौष्ट्यादानेयुः"^३—इत्यस्मादिति रूपम् ।

१—वा० सं० १. २०. १-२. का० यो० सू० ७. ६. २५ ।

२— एव एव पूर्वपरिग्रह उच्यते । का० यो० २. ६. २५-२६. सू० ।

३— भा० उ० ८८६ ।

यदा अस्तेरेव लिटि ह्यन्दसो भूभावाभावः^१ । ग्रानस्य तस्य विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः । स च सर्वतः परिगृहीतो^२ विष्णुः, 'तत एव' तस्मिन्नेव स्थाने ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन् 'मुचोष' अस्तद्वतः, अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरञ्च ते देवास्तत्र विष्णु मपग्नन्तो वितर्कितवन्तः, किं मित्याह—“ते ह देवा इति । विष्णुः 'क' कुत्राभूत् ? तदात्मको यज्ञश्च क वाभूदिति । एवं 'वितर्क्य' तैर्निर्णीतं मर्थं दर्शयति—“ते होचुरिति । “अथैवेति । चतसृष्वपि दिक्षु परितृप्तत्वेन गमनामभवात् 'अथैव' स्थाने तस्य विष्णोरत्वेष्ट्वं कुरुतेत्यर्थः । इत्थं^३ परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव 'तं' विष्णु मन्विष्टवन्तः । अन्विष्य तं भूम्यन्तः अङ्गुले 'अन्वविन्दन्' अस्मभन्तः । यत एवम्, अत इदानीं मपि यज्ञलाभाय वेदेस्त्यङ्गुलमाचखननं कर्त्तव्यं मिति विधत्ते—“तस्मादिति । अङ्गुलपरिमाणेन खाता^४ वेदिर्भवेदित्यर्थः ।

वेदेस्त्यङ्गुलखननं सृष्टिसंवादेन द्रढयति—“तदु हेति । 'पाक्षिः' नाम कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं अङ्गुलखाता मेव^५ हतवान् ; अतोऽपि अङ्गुलखाता वेदिर्धुकेति भावः ॥ ९ ॥

त मिमं पक्षं निषिध्य पक्षान्तरं माह—“तदु तथेति । 'सः' विष्णुः ओषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत्, तस्माद्यावति

१—“यस् मुवि”—इति अदा० प० ५५ । “व्याज्जधातुके (पा० सू० २ ४ २५.)”—इत्यधिकृत्य “व्यस्तेर्भू”—इति (पा० सू० २ ४ ५२.)

भूमावः प्राप्त इति भावः । २—‘प्रतिबद्धो’—इति ठ, ड ।

३—‘इदं’—इति ड । ४—‘अङ्गुलप्रमाणेन खाता’—इति ज, झ ।

दंशे भूम्या मन्तरोषधीनां मूलानि प्रभरन्ति, तावत्पर्यन्तं खाला तन्मूलान्येवोच्छेत्तुं ब्रूयात् । “तुमर्थं सेसेनिति^१ तवै-प्रत्ययः । पूर्वं कृत्स्नपृथिवौलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णो-
र्होत्राधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति— “यन्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः^२ कर्त्तव्य इतीतिहासमुखेन विधि सुश्र-
यति— “त मित्यादिना । ‘तं’ विष्णुम् ‘अमुविद्य’ लब्ध्वा उत्तर-
परिग्रहेण पर्यगृह्यन् । गायत्रेण त्वेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरि-
ग्रहः^३ तदपेक्षयास्योत्तरत्वम् । तस्य स्वरूप माह— “सुक्ता” चामौ-
द्यादिना । ‘दक्षिणतः’ वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि “सुक्ता चामि”-इति^४
यजुषा स्फोरेन सेखया परिगृह्यीयात् ॥

मन्त्रतात्पर्यं माह— “इमा मिति । एव सुत्तरचापि धोव्यम् ।
इतीयमन्त्रे ‘ऊर्क्’-ग्रन्थेन षलकरो रभो विवक्षित इति व्याचष्टे—
“रमवती मिति । पयस्विनीत्यस्य व्याख्यानम् “उपजीवनौद्या मिति ।
पयस्विनी हि गौर्लोकिके उपजीव्यते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सद्भावां समुच्चित्य प्रशंसति— “त वा इत्या-
दिना । षडृतुभमुदायात्मको यः मन्त्ररः, तदात्मकः प्रजापतिः ;
मन्त्ररकालभरणेन जातत्वादभेदोपचारः । आन्त्रास्यते ह्यपे दृष्टदा-
रण्यके— “त मेतावन्तं काल मयिभयावानमन्त्ररस्य मेतावतः

१— पा० सू० २. ४. ८ ।

२— “उत्तरं परिग्रहं परिगृह्यति”—इत्यादि का०श्रौ० २. ६. २१ सू० ।

३— १५१ पृ० १० पं० । ४— श्रोमना यज्ञ, सुक्ता ।

५— वा० श्रौ० १. २०. ४-६ । का०श्रौ० सू० २. ६. २१ ।

काण्डस्य परस्तादसृजत"—इति^१ । यज्ञस्य आध्यावयेत्यादिसप्तदशाक्षर-
साध्यत्वात् "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञं मन्वायन्त"—इति-श्रुतेः^२
प्रजापत्यात्मकः । एवं 'सः' यज्ञो 'यावान्' यत्परिमाणविशिष्टः,
'सस्य' च यज्ञस्य 'मात्रा' परिमाणं च यावत्, तत्परिमाण-
विशिष्टं मेवैतं यज्ञं षट्सङ्ख्यासम्पादनेन 'परिगृह्णाति' स्वीकरो-
तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वात्तरपरिग्रहयोर्मन्त्रावयवसङ्ख्या मनुष्य समुचित्य प्रशंसति—
"षड्भिरिति । आह्नियन्त इति 'आह्नतयः' मन्त्रावयवाः, ते च
पूर्वपरिग्रहे षट् । "गायत्रेण त्रेत्यादिकास्त्वान्तास्त्वयः", गृह्णाम्यन्ता-
स्त्वयः, उत्तरपरिग्रहे च सुक्ता चासीत्येव मस्यन्ताः षट् आह्न-
तयः स्पष्टाः । अन्यत् पूर्ववत्^३ ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनौद्ययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यज्ञमाशमाचौ,
सा च पश्चादिसृज्या चतुररन्नि, पुरस्तात् अरन्नि कार्येति विधत्ते—
"व्याममाचौति । 'व्यामः' प्रसारितकरद्वयान्तराललक्षणः । 'पश्चात्'
प्रत्यग्भागे इत्यर्थः । "अरन्निः प्राचौति । चिभिररन्निभिर्विस्तृता
प्राग्भागे वेदिः कार्येत्यर्थः । "चिद्वह्नीति । सवनव्यादिरूपेण यज्ञस्य
चिद्वत्त्वम् । पश्चान्तर माह— "नाचेति । 'अच' वेद्यां परिमाणं
नैवास्ति । 'यावती' यत्परिमाणविशिष्टा मेव वेदिं स्वय मनसा

१— इहं उप० १. २. ४ । उपरिष्ठात्—का० १० अ० ६ ब्रा० ४. क० ४ ।

२— तै० सं० १. ६. ११ । तत्रैव "आध्यावयेति षतुर्गुणं मस्यश्रौष-
डिति षतुर्गुणं यजेति द्वाद्वारं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वाद्वारो
वषट्कार"—इति च ।

३— १६२ ए० १५ प० ।

हविरामादनादिकार्यपर्याप्तां मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं
कुर्यात् । कात्यायनोऽपौमं पचदय मसूचयत्—“व्याममाचीं
पश्चात् अरवीं प्राचीं नपरिमितां वा”—इति^१ ॥ १४ ॥

वेदंसयोराहवनीयस्य स्पर्शं विधत्ते—“अभित इति । ‘अग्निम्
अभितः’ आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः वेदंसौ ‘उत्सयति’
ऊर्ध्वं प्रापयति । तदेतत्^२ प्रशंसति—“योषा वा इति । लोके हि
योषित् पुमांश्च ममाभ्यां परिवृज्यं ज्ञेते; अतो वेदेरपि अमाभ्या
मग्नेः परिवृज्यो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

“योषा वै”—इति भिद्वदुक्तं स्वीत्वं, लौकिकस्त्रीमाम्येनोपपाद्य
प्रशंसति—“मा वा इति । ‘वरीयसी’ उत्तरा, विसीर्णतरा ।
उक्तं हि^३ “व्याममाचीं पश्चात् स्यादिति” । ‘मध्ये’ प्रत्यग्भागानन्तर-
भाविनि मध्यदेशे ‘संस्कारिता’ सङ्कुचिता; ‘पुरः’ पूर्वभागे ‘उर्वी’
विसीर्णा; अरविः प्राचीति विधानात् ॥

एवं वेदिस्वरूपं मभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति—“एव
मिति । “विमृष्टान्तरांभेति । ओषितो विमृष्टं न्यून मन्तरं मव-
काशो ययोः तौ ‘विमृष्टान्तरौ’ तथाविधावंशौ यस्याः मा तथोक्ता ।
“सङ्घाष्टेति । मध्यदेशे हस्तेन नट्टहीतुं शक्या; कशोदरीति यावत् ।
एवम् ‘एनां’ प्रमृष्टयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां
करोति ॥ १६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ३, ४, ५ । २— ‘तदेव’—इति ड ।

३— ११३ ए० १४ पं० । का० श्रौ० सू० ७. २. ८. १० दृष्टव्यम् ।

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते— “सा वा इति । ‘प्राक्’ प्राच्यां दिशि ‘प्रवणं’ निम्नं यस्याः सा तथोक्ता । प्राच्या दिशो देवमम्बन्धितम्, दिग्विभजनसमये देवैरात्मैयतया स्वीकारात् । श्रूयते हि तैत्तिरीयके — “देवमनुया दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवाः”—इति^१ । इमां अभिष्टिं द्योतयितुं मत्र ‘हि’-शब्दः । ‘अथो’-इति पदान्तरं द्योत्यते । अत एव कात्यायनोऽपि पञ्चदश मसूचयत्—“प्राक्प्रवणां सुदग्वा”—इति^२ । आपस्तम्बस्तु प्रागुदगुक्कोपजीवनेन विकल्प मसूचयत्—“प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां वा”—इति^३ । उदीच्या मनुय्यमम्बन्धः ; शान्तरूपत्वात् । अत एवान्यवान्नायते—“एषा वै देवमनुयाणां शान्ता दिक्”—इति^४ ॥

वेदेर्दक्षिणभागस्य पांशुभिरौद्यत्यकरणं विधत्ते—“दक्षिणत इति । ‘पुरीषं’ स्वातं पांशुं, ‘प्रत्युदूहति’ प्रतिक्षिपति । विहितं मर्त्यं सुपपादयितुं विपचे बाधं सुपन्यस्यति—“एषा वा इति । ‘एषा’ दक्षिणा दिक् पितृणां स्मृता । तथा च ‘सा’ वेदिः यदि ‘दक्षिणाप्रवणा स्यात्’ दक्षिणतो निम्ना भवेत्, तदा तत्राभिक्रोदकवत् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पितृलोकं ‘क्षिप्रं’ क्षिप्रम् ‘दद्यात्’ प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणाद्यान्तु वेद्यां नैष दोष इत्याह—“तथो हेति । तथा सति ‘मः’ यजमानः ‘ज्योक्’ चिरं जीवेत् ।

१— तै० सं० ६. १. १. १. “देवमनुया दिशो व्यभजन्त,— प्राचीं देवाः, दक्षिणा पितरः, प्रतीची मनुयाः, उदीचीः वरा”—इति ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ६ । इहाष्टमसूचटीका दृष्टया ।

३— या० श्रौ० सू० २. २. ८ ।   ४— तै० ब्रा० २. १. ३. ५ ।

खाता वेदिर्नाङ्गि शृङ्गशीकरणीया, किन्तु पाशुलैव कार्येति विधत्ते— “पुरीषवती मिति । तत् प्रशसति— “पशवो वा इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम् । ‘पुरीषै’ पाशुभिः^१ युक्ता वेदि कुर्वन् पशुभिर्युक्ता भवैना क्लृप्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

“पुरा क्रूरस्येति^२ मन्त्रेण यदेदे मार्जनं, तद् विधत्ते— “ता मिति । एतत्प्रशस्यार्थं मितिहासं माह— “देवा हेति । पुरा खलु देवा असुरै सह घोस्त्रमानां एव भवोचन् । किं मिति । ‘अस्या’ पृथिव्या समन्धि । ‘अनामृतम्’ आ समन्तात् मृतम्, सर्वदा ममृतम् ‘आमृतम्’, तद्विपरीतम् ‘अनामृतम्’, सर्वदा बाधविधुरम् । ईदृग्विधं यद् ‘देवयजन’ देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् ‘चन्द्रमसि’ चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम । ‘स’ इति व्यत्ययेनैकवचनम्^३ । ते सुरा यदि ‘न’ अस्मान् ‘इत’ अस्मात् स्थानात् जयेयुः, तदा वयं मेतन् स्थानं परित्यज्य ‘तत एव’ चन्द्रमसि निक्षिपे तस्मिन् स्थाने एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवे-मेति । ईदृग्विधोपायजनितहर्षद्योतको ‘हन्त’ शब्दः । एव विचार्य तथैव दैवे कृतं मिति दर्शयति— “स यदिति । व्यत्ययेन पुष्पि-ज्ज्ञता^४ । तद्यदस्या पृथिव्या समन्धीत्यर्थः । ‘न्यदधत’ निक्षिप्तवन्तो निक्षिप्तवन्त । ‘तत्’ निक्षिप्तं देवयजनम्, ‘एतद्’ इदानीं चन्द्रमसि कृष्णवर्णं सत् कलङ्कात्मकतया दृश्यते ।

१— इह सर्वत्रैव पाशु पांस इति पाठभेदो जाति ठाद्यो ।

२— वा० ग० १ २८ १ । का० खौ० सू० २ ६ ३२ ।

३— पा० सू० १ २ ८५ । ४— १२० ए० द्वितीयटीप्पणीं दृष्टया ।

उक्तेऽर्थे लोकाप्रसिद्धिं मुदाहरति— “तस्मादिति । यस्मादेव
 पृथिव्या अनामृतं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव
 कारणादस्यां पृथिव्या सम्वन्धुदौरितलवणं देवयजनं चन्द्रमसि
 विद्यत इत्यभिज्ञा कथयन्तीत्यर्थः । यदीदृग्विधं देवयजनम्,
 एतस्मिन्नेव “पुरा क्रूरस्य”-इति मन्त्रेण प्रतिमार्जेन कुर्वन्त ‘अस्य’
 यजमानस्यापि यजेनेष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विहितं प्रतिमार्जनं मनुद्य मन्त्रं विधत्ते— “स इति । मन्त्र-
 गतक्रूरपदस्यार्थं माह— “सङ्ग्रामो वै क्रूर मिति । कथं सङ्ग्रामस्य
 क्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशङ्कोपपादयति— “सङ्ग्रामे हीति । क्रूरकरण
 मपि कथं सङ्ग्रामे विद्यत इत्यत आह— “इतं पुरुष इति ।
 पुरुषाद्यादेद्यतुरङ्गवसस्य तस्य हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधि-
 करणभूतं सङ्ग्रामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

यदार्थं सुक्ता वाक्यार्थं सुपपादयति— “पुरा हीति । ‘क्रूरस्य’
 सङ्ग्रामस्य ‘विद्यत’ विस्मरणादागमनात्पुनरेति मन्त्रवाक्यार्थं इत्यभि-
 प्रायः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनुद्य ‘जीवदानु’-पदस्य विवक्षितं मर्थं
 दर्शयन् व्यावष्टे— “उदादायेति । ‘अस्या’ पृथिव्या ‘जीव’ जीवन-
 रूपं जीवात्मभूतं वा यदनामृतं देवयजनं मामीत्, तदियं ।
 तथा च ‘जीवदानु’ जीवनप्रदां जीवभूता पृथिवी मिति मन्त्र-
 पदाभिप्रायो वर्णितो भवति । वैयाकरणानां “जीवदानुक”-इति

१, २— वा० स० १, २८, १ । ङा० यौ० सू० २, ६, २२ ।

२, ४— तदेव जीव इदतीति विद्यतोऽस्यास्य माह्वद्वारख्येष्ट । “व्याखे-
 माद्य जीवदानुरिति वर्णनोपात्त इति पा० ६, १, ६६ सू० वा० ।

जीवदानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैराद्यातम्^१ । मन्त्रस्य भागान्तरं मनूय व्याचष्टे— “या मिति । ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण । एतच्च स्वधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्थान्तिमं भागं मनूय व्याचष्टे— “ता मिति । ‘एतेन’ इदानीन्तनेन देवयजनेन ‘तां’ चन्द्रमस्यवस्थिताम्, अनामृतां पृथिवीम् ‘अमुदिष्य’ तदेव मिति तादात्म्येनानुमन्वायेत्यर्थः ॥

एतदेदनं प्रशंसति— “अपि हेति ॥ १८ ॥

वेदिकरणानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— “अथेति । प्रोचणीराभादयेत्यादिकं सन्धेयं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोचत्याभिरिति ‘प्रोचण्यः’ आपः, तासां मासादनं यज्ञरचार्यं मिति व्याचष्टे— “वज्रो वा इति । श्वस्तावद् वज्रः, तदंगपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागान्नातम्— “तस्य स्वप्नसृतीयं वा धावद् वा”—इति^२ । ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः ; तद्वन्मन्त्रसामर्थ्येन रक्षसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेभं यजन् ‘अभ्यजुगुपताम्’ अभितोऽरविष्ठाम् । “गुप् रक्षणे^३”—इत्यस्मात्कुडि “गुपेच्छन्दसि”—इति^४ चडि रूपम् । तच्च हि “आयादय आर्द्धधातुके वा^५”—इत्याद्य-प्रत्ययो विकल्प्यते । “वज्रो वा इत्यादि । “तस्माद् येनेता यन्ति निषं कुर्वन्ति”—इत्येषां वज्रत्वं प्रागेव^६ श्रुत्या

१— तै० सं० १. ५. १० । “जीरं जीवनं पुरोडाशदारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानु.”—इति तत्र सा० मा० । जीवदानुशब्दोऽप्येवमर्थकः ।

२— १३४ ए० २ पं०, १३८ ए० १० पं० च इदृशम् ।

३— भा० पं० ३८५ ।

४— पा० सू० ३. १. ५० ।

५— पा० सू० ३. १. ३१ ।

६— ८ ए० २ पं०, २८ ए० ८ पं० ।

प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासां आभादन यज्ञस्थाभितो रक्षायै
सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

प्रोक्षणीनां आभादनसमये आग्नीध्रकर्तृक स्फुल्लोद्यमन^१ विधत्ते—
“स वा इति । “उपर्यधधवः समीपे^२”—इत्युपरिशब्दस्य दिवंचनम् ।
‘उपर्युपरि’ समीपे उपरि देगे । आसाद्यमानासु ‘प्रोक्षणीषु’ ‘धार्यमा-
णासु’ सतीषु ‘अथ’ अनन्तर आसादनसमकालं मेधाग्नीध्रः स्फुल्लम्
‘उद्यच्छति’ धारयति । विपक्षे बाधमाह—“अथ यदिति ।
उद्यमनं मत्तत्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फुल्लोपरि सादने
स्फुल्लच्छणौ ‘वज्रौ’ सङ्गतौ भवेताम् । तथा च वज्रद्वयसङ्गमाद्
यजमानस्य बाधः स्यादित्याशयः । ‘धमो गमृच्छि’—इत्यात्मने-
पदम्^३ । अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति—“तथो हेति । ‘तथो’
तथा च स्फुल्ल^४ वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः । “तस्मादिति
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ १० ॥

प्रतीकग्रहणेन विहितं सम्यक्समन्तं^५ साकल्येनानुवदति—
“अथैता मिति । हे आग्नीध्र । प्रोक्षणायां अप आसादय । अग्नि-
समित्वनार्थम् ‘इध’^६, वेदिस्तरणार्थम् ‘वर्हिः’^७ च, आश्वनीयसमीपे
आसादय । जुह्वायां ‘सुचः’ सकार्जनसंस्कारेण संस्कु^८ । यजमानस्य
या पत्नी, तां योक्तेण ‘सचक्ष’^९, यत् प्रागग्रावधिश्रित भाज्यम्, तेन

१—स्फुल्लच्छण ४८ ए० इत्यव्यम् । २—पा० सू० ८ १ ७ ।

३—पा० सू० १ ३ २६ ।

४—‘स्फुल्लाम्या’—इति ज, ३६ ।

५—‘विवक्षितं’—इति ड ।

६—वा० सू० १ २८ ७ ।

‘उदेहि’ आगच्छेति सम्यैषमन्तार्थः । एव मेव मन्तः परप्रत्याय-
नार्थप्रयुक्तत्वात् सम्यैष एव ; न तु मन्त्रान्तरवददृष्टैकप्रयोजन इत्याह—
“सम्यैष इति ॥

“य घदौत्यादि । ओचष्टासादनादिकम् आधीमेण कारयितुं
यदि कामयेत, तदा ‘एतत्’ सम्यैषवाक्यं ज्ञेयात् ; यदि च तथा
न कामयेत, स्वय मेव कुर्या मित्येव मेव कामयेत, तदा ‘तत्’
सम्यैषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषय मादर मपि न कुर्यात् । तत्रो-
पपत्ति माह— “स्वय मिति । ‘अतः’ अस्मात् कर्मणोऽनन्तर
मिदं कर्म कर्त्तव्य मिति ‘हि’ यस्मात् स्वय मेवैतद्देह, तस्मात्परं
प्रति अज्ञानज्ञापनार्थः सम्यैषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“दियतो बधः”—इति मन्त्रेण स्फुरस्य बध्विर्वेद्युदङ् निरसनं
विधत्ते— “अयेति । अभिचरतो विशेष माह— “अमुष्मा इति ।
अस्मिन् मन्त्रे “अमुष्मै”—इति श्रवणार्थं चतुर्थां निर्दिशेदि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

वसुप्रसादनं विधत्ते— “अयेति । ‘अवनेनित्ते’ शोधयति, प्रसा-
दयेदित्यर्थः । “णिजिर् शौचपोषणयोः”—इति धातुः । “निजां
चयाणाम्”—इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजमस्य प्रयोजन माह—
“यद्धीति । यत् खलु ‘अस्याः’ वेदेः स्वननादिकं ‘क्रूरं’ कर्माभ्युत् ।
तदनेन स्फुरस्योदङ्निरसनेन ‘अस्याः’ वेदेः ‘अहर्षीत्’ निरास्यत् ।
‘तस्मात्’ पाण्डोः क्रूरकर्मसंश्लेषात् अवनेजनेन शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

१— वा० सं० १. २८ ३ । का० औ० सू० २. ६. ४२ ।

२— जु० उ० ११ ।

३— या० सू० ७. ४. ७५ ।

श्रुतानां हविषां यागात् प्राक् निर्मिताया वेदेश्यं बर्हिस्त-
 रणात् पूर्वं स्पर्शनिषेधं विधिस्तुः तत्सिद्ध्यर्थं मितिहास माचष्टे—
 “स ये हेति । पूर्ववद् ब्रह्मवचनस्थाने स इत्येकवचनम्”, ते । ‘ये’
 प्रसिद्धा यजमानाः ‘अये’ पुरा ह ‘ईजिरे’ दृष्टवन्तः, ‘ते’ खलु याग-
 समये श्रुतानि हवींषि कृतां वेदिं च ‘अवमर्गम्’ अवमृश्य
 संस्पृश्य यजन्ते; ‘ते’ च तेनावमर्गजनितेन दोषेण ‘पापौघांसः’
 पापिष्ठाः निष्पृष्टा बभूवुः । यागं मनुवांशास्तु अवमर्गजनितदोष-
 विरहात् येषा एव बभूवुः । ‘ततः’ अनन्तरं मेव अवमर्गमस्य
 दोषहेतुत्वं मज्जानानाम् ‘मनुस्थान्’ ‘अश्रद्धा’ यागविषया अश्विः
 ‘विवेद’ प्राप्नोति । ता मेवाश्रद्धां दर्शयति—“य इति । यागस्य
 अनर्थहेतुता मज्जासिपुरित्यर्थः ।

“तत इत्यादि । ‘ततः’ अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्य
 अननुष्ठानात् ‘इतः’ अस्माद्वृत्तिकात् देवान् प्रति चरुपुरोडाशा-
 दिकं ‘हविः’ न जगाम । मनु मागमद्विः, अमृतोपजौ-
 विना देवाणां मनेन किं प्रयोजनं मित्यत आह— “इतः प्रदाना-
 ह्येति । ‘इतः’ अस्माद्वृत्तिकात् प्रदीयमानं यद्विः, तस्मादि-
 त्यर्थः । “कृत्यश्रुतो ब्रह्मसम्”—इति प्रपूर्वाद् ददातेः कर्मणि
 श्रुट् ॥ १४ ॥

तथेतिहास माह— ‘ते हेति । हविरागमनाभावेन निराहाराः

‘ते’ देवा अङ्घ्रिरथ पुत्र दृहस्यति मुक्तवन्त । किं मिति, ‘अथद्वा’
यागविषया मनुष्यान् प्राप्नोति^१, तत्^२ ता निरस्य तेभ्यो ‘यज्ञ
विधेहि’ यजध्व मिति विधिं कुर्या इत्यर्थः ।

स य दृहस्यति आगत्योक्तवान् — हे मनुष्या । ‘कथा’ कथ
कक्षाद्धेतो न यजध्वे इति । “या हेतौ च च्छन्दसि”—इति^३ या
प्रत्ययः । एव दृष्टैस्तेरुक्तं यागामनुष्ठानकारणमुपन्यस्यति — ‘किङ्काम्या’
किङ्कामनया ? कस्य फलस्तेच्छयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव यागानुष्ठानत्यागकारणं मुक्तवन्तु तेषु दृहस्यतिरयथानु-
ष्ठानजनितं मेव तत् पापीयस्त्वम्, न तु सम्यग्यागानुष्ठानजं मिति
बोधयस्तेषां विपर्यस्तता^४ निरस्यति— “स होवाचेति । “यद्वै शुश्रु-
मेति । ‘यत्’ खलु वस्तु देवानां मयि ‘परिषूत’ परिगृहीतं शुश्रुम
‘तत्’ एतदात्मकं एष यज्ञः, तस्माध्यत्वात् । सामान्योक्तं विप्रिनष्टि—
“यच्छृतानीति । ‘शृतानि’ पक्वानि पुरोडाशादीनि ‘हवींषि’,
पूर्वपरिपक्षादिभिः ‘क्लृप्ता’ निर्मिता वेदिरिति यदस्ति, एतस्माध्यो
हि देवायै यज्ञः, ‘तेन’ एवेदृग्विधेन यज्ञेन हे मनुष्या ! यूयम्
‘अवमर्शं’ अवमृशं यागात् प्राक् पक्वानि हवींषि, बर्हिस्तारणात्^५
पूर्वं वेदिं च मसृशं ‘अधारिष्ट’ आधारणं कृतवन्तः, यागमाधनस्य च
मनुष्यमस्पर्शो न युक्तः, अतस्तस्मादेवावमर्शनात् हे मनुष्या । यूयं
पापीयांसोऽभूतः, न तु यागात् । अतोऽवमर्शं परित्यज्य तेन यज्ञेन

१— ‘प्राप्नोति’—इति ठ, ड । २— नास्तेतत् पदं ठ ड पुस्तकयोः ।

३— पा० सू० ५. ३. २६ । ४— ‘विपर्ययस्तता’—इति ठ ।

५— एवविधस्थानेषु सविसर्गविर्विसर्गपाठौ सर्वत्रैव ज्ञेयोः ।

यजध्वम्; तथा च श्रेष्ठं वो भविष्यतीति वृहस्पतिना बोधिते
अवमर्गेनपरित्यागस्यावधि पृच्छति— “आ कियत इति । किय-
त्कालपर्यन्त मेव अवमर्गेनपरित्याग इत्यर्थः । तस्योत्तर माह— “वर्हिष
इति । वर्हिःस्तरणपर्यन्तं, संस्कृतां वेदिं न स्पृशेदित्यर्थः^१ ॥

एतच्च हविषा मण्युपलक्षणम्; अतः पक्वानि हवींश्चपि यागात्
पूर्वं न स्पृश्यानीति द्रष्टव्यम् । अत एव सूचितं कात्यायनेन —
“प्राक् स्तरणाद् वेदिं नावमर्गेष्कृतानि च हवींश्च मचरणा-
दिति^२ । युक्तैतदित्याह— “वर्हिषेति । वर्हिषः स्तरणात्^३ पूर्वं
मग्नान्ता सती सा वेदिः स्तौयमाणेन ‘वर्हिषा’ खलु ग्नान्ता
भवति; अतोऽग्नान्तायाः स्पृष्टौ प्रागुक्तो दोषो^४ युज्यत इत्यर्थः ॥

“अ यदीत्यादि । वर्हिषः स्तरणात्^३ पूर्वं यदि वेदिमध्ये
‘किञ्चित्’ दणादिक मापयेत, तदा तच्चिराभार्य मपि न स्पृशेत् ;
किन्तु ‘वर्हिः स्तृणन्’ स्तरणसमये वर्हिषः स्तरणं^५ कुर्वन्नेव ‘तत्’
दणादिकं निरस्येत । स्तरणप्रभृति वेदिस्पर्शो न दोषायेत्यभि-
मेत्याह— “अथेति । ‘यदा’ यस्मिन् काले वर्हिर्मुष्टिं स्तृणन्त्यध्वर्यवः,
तदानौ ‘पदा’ पादेनाप्यभितिष्ठन्ति, अतस्तस्मिन् समये स्पर्शो न
युज्यतीति भावः । एव मितिशास्त्रमुखेन प्रतिपादिन मर्थं मिदानौ
मण्यनुष्ठेयत्वेन विधत्ते— “अ य इति । ‘एवं विद्वान्’ उक्त मिति-
हामं जानन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ २ [२.१.] ॥

१— ‘वेदिं नावमर्गेदित्यर्थः’—इति ठ ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. २८, २९ ।

३, ४— ‘वर्हिः स्तरणात्’—इति ठ । ५— ‘वर्हिः स्तरणे’—इति ठ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमद्वेश्वरः ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-

राजशास्त्राध्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चम-

काण्डे द्वितीयाध्याय समाप्तः ॥ ९ ॥

१— इह हि ब्राह्मणे वेदिपरिमहं “प्रोक्षणीरासादयेध्वं बर्हिषसादय
क्षुच सम्मृद्धिं पत्नीः सप्तह्यज्येनोदेहि”-इति प्रियमन्त्रश्च विधाय, स्वयं
प्रहरणं योजाम् । तत्र चर्ध्वर्युं, ब्रह्मन् पूर्वं परिमहं गृहीष्यामीति ब्रह्मार्थं
पृच्छति । ततो ब्रह्मा दृढस्यते परिगृह्णातेतीमं भक्त्यं सुपाशं पठित्वा
ॐ१ परिगृह्णातेत्युचैरध्वर्युं मनुजानाति । अग्निसातक्षाध्वर्युं स्वयेन
ओङ्गेरारभ्य दक्षिणतो ‘वेदिं परिगृह्णाति’ रेखा करोति । ततो इह
त्रिरिति व्यभीधं प्रति ब्रूयात् । ततोऽग्नौत् ताभ्यो लेखाभ्य पाशुनुदृत्योत्करे
प्रक्षिप्य ता लेखा ‘सम्मृशेत्’ भार्जनेन स्कोटयेत् । ततोऽग्निं मादाय
प्रदक्षिणं सर्वतो वेदिं खनति व्यङ्ग्यं ल मोषधिमूलोच्छेदपर्यन्तं वा । एवं मेव
स्वयेन दक्षिणपश्चिमोत्तरपार्श्वेषु उत्तदवेदिं परिगृह्णाति । ततः स्वयेन
दक्षिणां दिशः प्रति वेदिपरीक्ष्य मुदृष्टानुमार्ष्टि । अनुमार्जनं धात्रं खननेन
विषमस्य समीकरणम् । ततोऽग्नौत् प्रोक्षणीर्मृशित्वा वेदेरुपरिष्ठात्
समोपे एवं धारयति, चर्ध्वर्युश्च स्वयं मुद्यत्य प्रोक्षणीरासादयेत्वादि प्रियजातं
ब्रूयात् । समाप्तेषु च प्रैषेषु स्पर्शं ‘प्रहरति’ उदगय मुत्करे प्रक्षिपतीति शम् ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै सुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत् सुचः सम्मार्ष्टि युथा वै
देवानां चरणं तद्वा ऽश्वनु मनुष्याणां तुष्माद् यदा
मनुष्याणां परिवेषणं सुपक्कृतं भवति* ॥ १ ॥

अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवे-
विषत्येवं वा ऽएषु देवानां यज्ञो भवति युच्छृतानि
हृषीदुषि कृता ऋदित्तेषां मेतुन्वेष्ट उपधाणि यत्
सुचः ॥ २ ॥

स युत् सम्मार्ष्टि । निर्णेनेत्येवैना ऽएतन्निर्णि-
क्ताभिः प्रचराणीति तद्वै ह्येनैषु देवेभ्यो निर्णेनि-
जत्येकेन मनुष्येभ्योऽद्विष्य वृक्षणा च देवेभ्य ऽश्रुपो
हि कुशा वृक्ष यजुरेकेनैषु मनुष्येभ्योऽद्विरेवैषु म्वेतन्नाना
भवति ॥ ३ ॥

अथ सुव मादत्ते । तस्मत्पति प्रत्युष्टः रुक्षः प्रत्युष्टा
ऽश्वरातयो निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता ऽश्वरातय ऽद्विति
वा ॥ ४ ॥

देवा ह वै यजुं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य ऽश्रास-

ज्ञाद् विभयाच्चक्रुस्तद् यन्नमुखोदेवैतन्नाद्रा रुक्षाःस्यतो
ऽपहन्ति ॥ ५ ॥

स वा ऽद्वत्यग्रैरन्तरतः 'सुमार्ष्टि' । अनिशितोऽसि
सपत्नक्षिदिति यथानुपरतो युजमानस्य सपुत्रान् क्षिणु-
यादेव मेतुदाह व्वाजिनन्वा व्वाजेध्यायै सुम्माज्मूर्ति
यन्त्रियन्त्या यन्त्राय सुम्माज्मूर्त्येवैतुदाहैतेनैव सुर्वाः
सुचः सुमार्ष्टि व्वाजिनीम्वेति सुचं तूष्णीं प्राशिव-
हुरणम्* ॥ ६ ॥

स वा ऽद्वत्यग्रैरन्तरतः सुमार्ष्टीति† । मूलैर्बाह्यात ऽद्व-
तीव वा ऽत्रयं प्राण ऽद्वतीवोदानुः प्राणोदानावेवैतुद-
धाति तुस्माद्वितीवेमानि लोमानुतीतीवेमानि ॥ ७ ॥

स वै सम्मृज्य सम्मृज्य प्रतुष्य प्रतुष्य प्रुयच्छति ।
यथावमर्शुं निर्णिज्यानवमर्शं मुत्तमं परिक्षालयेदेवं
तत्तस्मात् प्रतुष्य प्रतुष्य प्रुयच्छति ॥ ८ ॥

स वै सुषु मेवाग्रे सुमार्ष्टि । अथेतराः सुचो योया वै
सुग् वृषा सुवस्तुस्माद् यद्यपि बुद्ध्वा इव स्त्रियः सार्द्धं युन्ति
यु ऽएव तास्वपि कुमारकु ऽइव पुमान् भवति सु ऽएव
तुच प्रथमं ऽएत्यनूच्य ऽद्वतरास्तस्मात् सुषु मेवाग्रे
सुमार्थ्येतराः सुचः ॥ ९ ॥

* 'प्राशिवहुरणम्'-इति च ।

† '०इत सुमार्ष्टीति'-इति च B ।

स वै तुथैव सुम्भज्यात् । युथामिं नाभिव्युक्षेद् युथा
युस्मा ऽश्रुशन माहरिष्यन्स्थातुं पाचनिर्णेजनेनाभि-
व्युक्षेदेवं तत् तस्माद् तुथैव सुम्भज्याद् युथामिं नाभि-
व्युक्षेत् प्राडिवैवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

तद्वैके । सुक्सम्मार्ज्जनान्यमावभ्यादधति वेदस्या-
ह्वाभूवन्सुच एभिः सुममार्ज्जिषुरिदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य
नेदिदं बहिर्द्वा यज्ञाद् भवदिति* तद् तुथा नु कुर्याद्
युथा युस्मा ऽश्रुशन माहुरेत् तुं पाचनिर्णेजनं पायुये-
देवं तत् तस्माद् पुरास्येदेवैतानि† ॥ ११ ॥

अथ पुत्रीः सुन्नहति । जघनाद्धो वा ऽप्यु यज्ञस्य
यत् पुत्री प्राङ्घ्रे यज्ञस्तायुमानो यादिति युनुक्त्येवैना
मेतद् युक्ता मे यज्ञ मुन्वासाता ऽहुति ॥ १२ ॥

योक्तेण सुन्नहति । योक्तेण हि योग्यं युञ्जन्त्युस्ति
वै पुत्र्या ऽश्रमेर्धं युदवाचीनं नाभेरुथैतद्वाज्य मवे-
क्षिष्यमाणा भवति तदेवास्या ऽतद्योक्तेणान्तर्द्देधात्युथ
मुध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्य मवेक्षते तस्मात् पुत्रीः सुन्न-
हति ॥ १३ ॥

* 'मुवेदिति'—इति सायणसम्मत इति च ।

† 'देवैतानि'—इति ख, घ ।

स वा अभिवासः सुन्नहति । श्रोपधयो वै वासो
 व्वरुण्या रुज्जुस्तदोपधीरुवैतुदन्तर्हधाति तुयो हैना
 मेपा व्वरुण्या रुज्जुर्न दिनस्ति तुस्मादभिवासः सुन्न-
 हति ॥ १४ ॥

स सुन्नहति । अदित्यै रास्मासीतीयं वै पृथिव्यदितिः
 सेयुं देवानां पुत्र्येषा वा ऽएतस्य पुत्री भवति तदस्या
 ऽएतद्रास्मा मेव करोति न रुज्जुः क्षिरो वै रास्मा ता
 मेवास्या ऽएतत्करोति ॥ १५ ॥

स वै नु ग्रन्थिं कुर्यात् । व्वरुण्यो वै ग्रन्थिर्व्वरुणो ह
 पुत्रीं गृह्णीयाद् युद् ग्रन्थिं कुर्यात् तुस्मान् ग्रन्थिं
 करोति ॥ १६ ॥

जर्ध्वं मेवोद्गृहति । विष्णोर्व्व्योऽसौति सा वै नु
 पश्चात् प्राची देवानां यज्ञं मुन्वासीतेयं वै पृथिव्यदितिः
 सेयुं देवानां पुत्री सा पश्चात् प्राची देवानां यज्ञं
 मुन्वास्ते तुहेमा मभ्यारोहेत् सा पुत्री क्षिप्रं लोकां
 मियात् तुयो ह पुत्री ज्योर्जीवति तदस्या ऽएवैतन्नि-
 ऋते तुयो हैना मियं नु दिनस्ति तुस्माद् दक्षिणत
 ऽइवैवान्वासीत ॥ १७ ॥

अथाज्यं मुवेक्षते । योपा वै पुत्री रेत ऽथाज्यं मियुन
 मेवैतत् प्रजुननं क्रियते तुस्मादाज्यं मुवेक्षते ॥ १८ ॥

सुवेक्षते । *अदभ्येन त्वा चुक्षुषावपश्यामीत्युनात्तेन
 त्वा चुक्षुषावपश्यामीत्येवैतुदाहामेर्जिह्वासीति यदा
 वा ऽएतदग्नौ जुह्वत्यथामेर्जिह्वा ऽद्वोत्तिष्ठन्ति तस्मा-
 दाहामेर्जिह्वासीति सुहृद्देवेभ्य ऽदुति साधु देवेभ्य ऽदुत्ये-
 वैतुदाह धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुष ऽदुति सुर्वस्मै
 मे यज्ञायैधुत्येवैतुदाह ॥ १६ ॥

अथाज्य मादाय प्राङ्मुद्रवति† । तदाहवनीयेऽधि-
 श्रयति यस्याहवनीये हवीरुपि अप्रयन्ति सुर्वी मे यज्ञ
 ऽआहवनीये शृतोऽसदित्यथ यदमुत्राग्रेऽधिश्रयति पुत्रीऽ
 ह्यवकाशयिष्यन् भवति न हि तुदवकुल्यते युत्सा-
 मि प्रत्यग् घुरेत् पुत्री मुवकाशयिष्यामीत्युथ यत्
 पुत्री‡ नावकाशयेदन्तरियाह यज्ञात् पुत्रीं तथो ह
 यज्ञात् पुत्रीं१ नान्तरेति तस्माद् सार्धं मेव विसृज्य
 प्राङ्मुद्राहरत्यवकाशय पुत्रीं यस्यो पुत्री न भवत्यग्र
 ऽएव तस्याहवनीये ऽधिश्रयति तत्तुत ऽश्वादत्ते तुदन्त-
 र्व्येद्या सादयति ॥ २० ॥

तुदाहुः । नान्तर्व्येद्या सादयेदुतो वै देवानां पुत्रीः

* 'अदभ्येन'-इति च ।

† 'प्राङ्मुद्रावति'-इति ग, 'प्राङ्मुद्रावति'-इति च ।

‡ 'पुत्री'-इति ॥ । § 'पुत्री'-इति ख, ग ।

सुंयाजयन्त्युवसभा ऽश्रुह देवानां पुत्रीः करोति परः-
 पुंसो ह्यस्य पुत्री भवतीति तदु होवाच याज्ञवल्क्यो
 यथादिष्टं पुत्र्या ऽश्रुस्तु कस्तदुद्रियेत युत्परःपुंसा
 वा पुत्री स्याद् युथा वा यज्ञो व्वेदिर्यज्ञ ऽश्राज्यं यज्ञाद्
 यज्ञं निर्मिमा ऽहुति तुस्मादन्तर्व्वेद्येवासादयेत् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तुत ऽश्रादत्ते ताभ्या
 माज्य सुत्पुनात्येको वा ऽउत्पुवनस्य वुन्धुर्मेध्य मुवैतुत्क-
 रोति ॥ २२ ॥

स ऽउत्पुनाति । सवितुस्त्वा प्रसव ऽउत्पुनाम्युच्छिद्रेण
 पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सोऽस्रावेव वुन्धुः ॥ २३ ॥

अथुाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति
 सवितुर्व्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्युच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
 रश्मिभिरिति सोऽस्रावेव वुन्धुः ॥ २४ ॥

तद्यदुाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति
 तुदसु पुयो दधाति तुदिदु मसु पुयो हितु मिदः हि
 यदा व्वुर्पत्ययौपधयो जायन्त ऽश्रोपधीर्जुग्ध्वापुः पीत्वा
 तुत ऽस्प रुसः सुभवति तुस्मादु रुसस्यो चैव सर्व-
 त्वाय ॥ २५ ॥

अथुाज्य मुवेक्षते । तद्वैके युजमान मुवस्थापयन्ति

तुदु होवाच याज्ञवल्क्यः कथन्तु नु स्वयं मध्वर्युवो
 भवन्ति कथं स्वयं नान्वाहुर्व्युचं भूयस्य इवाशिपुः
 क्रियुन्ते कथं न्वेपा मुचैव श्रद्धा भवतीति यां वै कुं च
 यज्ञ इत्यजिवाशिपु माशासते युजमानस्यैव सा
 तुस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥ २६ ॥

सो ज्वेक्षते । सत्यं वै चुक्षुः सत्यं हि वै चुक्षुस्तस्माद्यु-
 दिदानीं द्वौ ब्रिवुदमानावेयाता महु मदर्शं मह मश्रीप
 मिति यु एव ब्रूयादहु मदर्शं मिति तुस्मा एव श्रुदध्याम
 तुत्सत्येनैवैतत्सुमर्हयति ॥ २७ ॥

सो ज्वेक्षते । तेजोऽसि शुक्र मस्यमृत मसूति स एषु
 सत्य एव मुन्वस्तेजो ह्येतच्छुक्रं ह्येतदमृतं ह्येतत्स-
 त्येनैवैतत्सुमर्हयति ॥ २८ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३.१.] ॥

१— एतस्य भाष्यसारममत प्राप्तिमौ श्लोको दृश्येते ठ-पुस्तके—

“ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषो खण्डगर्भं,
 सप्ताक्षोऽपि सौरीः त्रिदशतक्षता भेदुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोष्ठा रुक्मवाजिद्विषमहितरथौ सायणि सिङ्गधार्यौ,
 धन्वाक्षौ च विश्वकर्मा प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥ १ ॥
 धन्वादि धन्वाजन्मा तिस्रस्रव भवुलस्वर्णजं खण्डमुख्यं,
 कार्पासं यं लपावान् मुडलव मज्जो राजतं राजपूज्यं ।
 आप्योक्षं आप्युतुलितं तद्वत् सव्यः शार्ङ्गं जप्यं जप्यं,
 रत्नाक्षौ (रत्न)-रूपं गिरि मल्लव मुदा पात्रसात् सिङ्गधार्यं ॥ २ ॥”

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मद्दं वन्दे विद्यातीर्यमद्वैतम् ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरासादयेतिप्रैषमन्त्रानुसारेण प्रथमं प्रोक्षणीना मासा-
दनं युक्तम्^१; इभावरिषो^२रुपसादनम् अपि^३ विशेषवक्तव्याभावात्
सिद्धं मित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्तं सुकृत्कार्जनं^४ विधत्ते— “स वा इति ।
“यथा वा इत्यादि । ‘यत्’ खलु देवानां वर्त्तनम्, ‘तदनु’भार्यं
मनुष्यवर्त्तनम्; तत्कार्यत्वात् । मनुष्याणां च भोज्यान्नसूपशाकादौ^५
पक्ते सति भोजनस्थाने च ग्रोधिते, तत्परिवेषणसाधनानि दद्या-
दौनि पाषाणि अग्निः प्रचाक्षतेन ग्रोध्यन्ते । अतो मातुषव्यव-
हारनिदानत्वाद् देवव्यवहारस्य^६ देवानां मन्त्रे^७ हविषि पक्ते वेद्याच्च

१— १५५ ए० १२ पं०, १६८ ए० ८ पं० ब्रह्मम् ।

२— दधिपयव्यादिगणपाठनिपातनात् दीर्घं (पा० सू० २. ४. १४.) ।

३— ‘इति’—इति ठ-पुस्तकारिक्तेषु सर्वत्र ; ङ-पुस्तके तु नैव ।

४— “बाहुमाव्यं सुचं पाणिमानपुष्कराक्षग्विना हंसमुखप्रसेका
मूलदद्या”-इति का० औ० सू० १. ३. ३७ । सुचस्तिव—
बुद्धमन्त्रब्रुवा । तच्च “पालाशो बुद्ध”-इति, “आश्वत्यो उपभृत्”-
इति च का० औ० सू० १. ३. ३४, ३५ । ब्रुवा तु वैकङ्की
भवति (का० औ० सू० १. २. ५१.) ।

५— ‘भोज्येऽन्नसूपशाकादौ’-इति ठ ।

६— ‘विदानत्वादेव व्यवहारस्य’-इति ज, झ, ञ, ट, ढ ।

७— ‘मन्त्रे’-इति ज, झ, ञ, ट, ढ ।

संस्कृतायां तत्परिवेषणसाधनानां सुखां सम्मार्जनं युक्त मिति
 “यत् सुचः”-इत्येवमन्त्य^१ वाक्यसन्दर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ १ ॥

“अथेति । “निर्णैनिजतीति । “अदभ्यस्तात्”-इति^२ इत्य
 अदादेशः । “परिवेविषति”-इत्यच्चायेवम् ॥ २ ॥

मनु मानुषपात्रवद् देवपात्राणां सुखा मथ्यद्भिः प्रचालनेन
 भवितव्यम्, किं मनेन सम्मार्जनेनेत्याह—“स यदिति” । “निर्णि-
 ऋभिः” प्रचालिताभिः सुग्भिः प्रचराणीत्यनेनाभिप्रायेण सम्मार्जनेन
 प्रचालनमेव करोतीत्यर्थः ॥

देवपात्रस्य शोधने मानुषपात्राद् विमेष माह—“तद्वा
 इति । “द्वयेनेकेनेति सामान्योक्तं विवृणोति—“अद्विष्य प्रक्षणा
 चेति । “आपो हि कुशा इति । अपां यज्ञियांश्चपरिणामरूपा
 हि कुशाः । तथैव हि प्रागाद्यातम्—“ता उपर्युपर्यतिपुत्रुविरेऽत
 इमे दर्भास्ता हिता अनापूयिता आपः”-इति^३ । अतः कुग्रैः
 सम्मार्जनाद्^४ यज्ञियाभिरद्विरेव प्रचालनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

“एवमेतदिति । द्वयेनेकेनेत्येवं साधनभेदकृतं देवमानुषपात्र-
 संस्काराणां^५ गानानं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१—‘यत् सुचः’-इतीह त्वद्वितीयकखिकान्तपदम् ।

२—पा० सू० ७. १. ४ ।

३, ५—‘मनुष्य’-इति ठ ।

४—‘देवपात्राणां सुखां न मानुषपात्रवद् पृष्टिः प्रचालनं केवलं
 करोति किन्तु सम्मार्जनेनैव सहितं प्रचालनम्’-इति छ ।

५—इ० ए० १५ यं० इत्यस्य ।

६—‘सम्मार्जन’-इति ज, ।

७—‘देवमानुषपात्राणां संस्काराणां’-इति ज, भ, ण, ट, ड ।

प्रथमं सुवस्य^१ सम्यार्जनं विधातुं तस्यादानप्रतपने विधत्ते—
“अयेति ॥ ४ ॥

“देवा इति । “देवा इ वा इत्यादिकं समन्त्रकस्य प्रतपनस्य
प्रयोजनप्रतिपादकम् । तच्च निर्वापप्रकरणे प्रागेव व्याख्यातम्^२ ॥ ५ ॥

अथ तस्य प्रतपस्य सुवस्य समन्त्रको^३ सम्यार्जनं विधत्ते—
“स वा इतीति । सुवस्यान्तरतो बिलमध्ये वेदायैरिति (प्राक्^४)
सम्यार्ष्टि । सम्यार्जनप्रकाराभिनयार्थः ‘इति’-शब्दः । स च प्रकारः
कात्यायनेन सूचितः—“वेदायैरन्तरतः प्राक् सम्यार्ष्टीति^५ ।

मन्त्रस्य प्रयोजनं भाह—“धयेति । यथा खलु अयं सुवः
‘अतुपरतः’ उपरति मप्राप्तः सन् यजमानस्य श्रून् ‘क्षिपुषात्’
क्षिप्यात् । “रि क्षि—० हिंसायाम्”—इति^६ धातुः । एव मेवैतत् ॥

मन्त्रवाक्यं भाह—“सपद्मानिति । सपद्मान् क्षिणीतीति
‘सपद्मक्षित्’—इति मन्त्रपदस्याभिप्राय इति भावः । मन्त्रशेष
मनूय व्याचष्टे—“वाजिनं त्वेति । ‘वाजः’ हविलेक्षणं मयम्,
तदेव यज्ञः तदर्हत्वेन; तदन्तं तां ‘वाजेध्यायै’ वाजस्य अन्न-
सेन्धनं दीपनम्, भूयःकरणं मनेन क्रियत इति ‘वाजेध्या’

१—“खादिरु सुव”-इति, “अरन्निमात्रः सुवोऽङ्गुष्ठपर्वण्यपुष्करः”-

इति च का० औ० सू० १. ३. ३२, ३८ ।

२— ३५ पृ० ८ पं०, ४१ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

३— वा० सं० २. २८. २ । का० औ० सू० २. ६. ४६ ।

४— नास्त्येतत् पदं ङ-पुस्तकादन्यथ ।

५— का० औ० सू० २. ६. ४६ ।

६— खा० पं० १० ।

यज्ञः, तस्ये सध्याज्मीति मन्त्रशेषस्यार्थः । तदेतदाह— “यज्ञि-
यन्वेति । यज्ञं महतीति यज्ञियः । “यज्ञर्लिङ्गधाम्”—इति घः^१ ।

जुह्वादीनां सुचं सध्यार्जनं विधत्ते— “एतेनैवेति । अनिशितो-
ऽमीति षोऽयं सुवसध्यार्जने मन्त्रः^२, ‘एतेनैव’ अनिशितामीति^३
स्त्रीलिङ्गत्वेन विपरिणमितेनेत्यर्थः । अतएव सूत्रकृतोक्तम्— “अनि-
शितेति नुचः”—इति^४ । सुचः स्त्रीत्वेन तत्प्रकाशनाय वाजिनं
लेत्यस्यापि पुंलिङ्गशब्दस्य स्थाने वाजिनी स्वेति स्त्रीलिङ्गतया
प्रयोक्तव्यं मित्याह— “वाजिनीं स्वेति । सध्यार्जनक्रियापेक्षया
‘सुचम्’—इति द्वितीया । जुह्वादिवत् समन्तकषध्यार्जनस्य प्रसक्तस्य
निवृत्त्यर्थं माह— “दृष्णी मिति । प्राग्निवाख्यो यो भागः, स
ह्रियते अनेनेति ‘प्राग्निचदरणं’ गोकर्णादिति पाचम्^५, तत् दृष्णीं
सम्पादयित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेनापि— “दृष्णीं प्राग्निचदरणम्”—
इति^६ । आपस्तम्बस्तु समन्तकपच मयसूचयत्^७— “प्राग्निचदरणं
दृष्णीं वा”—इति^८ ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ५. १. ७१ । २— ‘सुवसध्यार्जनमन्त्र’—इति ठ ।

३— वा० सं० १. २८. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. ३० ।

४— का० श्रौ० सू० २. ६. ३० ।

५— प्राग्निचदरणं वादरणं, प्रादेशमात्रं, व्यादशालति (‘वर्तुलं’), घम-
सम्पत्ति (घतुरखं) वा भवति । का० श्रौ० १. ३. २६, ३०, ३२ ।

६— का० श्रौ० २. ६. ३८ । ७— आप० श्रौ० सू० २. ३. ८ ।

८— समन्तस्य सचेद— “ह्ययं वर्यं पशूना मा विभेदं वाञ्छि त्वा
सपन्नसाहं सम्पादनीति”—इति ।

सुधां सम्यार्जनप्रकारं मभिनयेन दर्शयति—“स वा इति । ‘इति’
अनेन प्रकारेण ‘प्रागपवर्ग’ वेदापैर्विलम्बे सम्यार्जनम् । ‘इति’
अनेन प्रकारेण ‘प्रत्यगपवर्गम्’ आत्माभिमुखं ‘वाह्यतः’ पृष्ठभागे
वेदायमूलैः सम्यार्जनं कार्यं मित्यर्थः । तथैव सूचितम्—“वेदापै-
रन्तरतः प्राक्सम्यार्जनमिति, विपर्ययं यद्धिर्मूर्धैरिति^१ ।
यदेतदन्तरतो वाह्यतश्च द्विविधं सम्यार्जनम्, तत् प्राणोदामात्मना
प्रशंसति—“इतीवेति । ‘इति’-शब्दोऽवाप्यभिनयार्थः । ‘अयं’
प्राणवृत्त्यात्मको वायुः ‘इतीव’ अनेनैव खलु प्रकारेण प्राङ् सञ्च-
रति । उदानशब्दस्यापानवृत्त्यभिधायकत्वं प्राक् प्रतिपादितम्^२ ।
अपानवृत्त्यात्मको वायुः^३ ‘इतीव’ अनेन प्रकारेण प्रत्यङ् सञ्चरति ।
अतः प्राक्-प्रत्यक्-सम्यार्जनाभ्यां सुक्षु प्राणापानावेव स्थापयतीत्यर्थः ॥

“तस्मादित्यादि । यस्मात् सुधा सुपरिभागस्य सम्यार्जनं
प्राचीनम्, पृष्ठभागस्य च प्रतीचीनम् ; ‘तस्मात्’ अरब्धेः उपरि-
भागस्य सोमानि ‘इतीव’ एवमेव प्राचीनानि भवन्ति, पृष्ठभागस्य
सोमानि ‘इतीव’ इत्थं प्रतीचीनानि भवन्तीत्यर्थः । अयं
मर्थस्तैत्तिरीयके विस्फुटं भाष्यते—“तस्मादरब्धौ प्राद्युपरि-
ष्टासोमानि प्रत्यङ्मघस्तात्”-इति” ॥ ७ ॥

१— का० श्रौ० २. ६. ४६ ।

२— १०६ ए० १२ मं० द्रष्टव्यम् । नाख्येतद्वाक्यं ङ-पुस्तके ।

३— ‘उदानवृत्त्यात्मकश्च’-इति ङ ।

४— तै० ब्रा० २. ३. १. ४. (तै० सं० १. १. १०. सा० मा०) ।

सम्भार्जनानन्तरं प्रतपनपुरस्कारं प्रदानं विधत्ते—“स वा इति ।
‘सः’ खल्वाग्नीध्रः तत्तत्सम्भार्जनानन्तरं मेव समृष्टं पात्रं पुनरग्नौ प्रताप्य
अध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः ॥

तदेतत्पुनः प्रतपनं लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति—“यथेति ।
यथा खलु कांक्षादिकं लौकिकं याच भवन्मृग्यावन्मृग्य निर्णिज्य
प्रक्षाल्य, ‘उत्तमं’ चरमं क्रियाविशेषणं मेतत्; अन्ततः ‘अनवमं’
अवमर्शनं मरुतैव केवलं मुदकेनैव ‘परितः’ अकरतो बाह्यतश्च
ध्वजतः क्षालयेत्, एवं तत्सम्भार्जनानन्तरं पुनः^१ प्रतपनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सुवसम्भार्जनस्य प्राथम्यं सुक्षुम्भार्जनस्य तदानन्तर्यं प्रागुक्तं
लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसितुं अनुवदति—“स वा इति । “योपा
वा इत्यादि । सुक् स्त्रीसिद्धत्वाद् योषित्; सुवस्तु पुंसिद्धत्वात्
येचनसमर्थः पुमान् । यस्मादेवं ‘दृष्टाः’ सुवस्य सम्भार्जने प्राथम्यं,
‘तस्मात्’ एव कारणात् बह्वोऽपि स्त्रियः समूह्य गच्छन्त्यो वास्त
मपि पुमांसं पुरस्कृत्य तस्य पश्चात् प्रयन्ति । तस्मात् दृष्टानुसारेण
सुवस्तु प्रथमं सम्भार्जनं युक्तम्^२, पश्चाच्च सुषा मित्येतत् युक्त
मित्यर्थः ॥ ९ ॥

सम्भार्जने धर्मविशेषं नाह—“स वा इति । ‘यथा’ येन
प्रकारेण सम्भार्जनसमये^३ ‘अग्निम् अभि न व्युचेत्’ अग्रेरुपरि
सम्भार्जनसाधनं कुशोदकादिकं न पतेत्, तथैव समृष्ट्यात् । तदे-

१—‘पुनः-पुनः’-इति चादिषु । “प्रतप्य-प्रतप्य”-इति का० २. १. ३० ।

२—‘सम्भार्जनं युक्तम्’-इति ठ ।

३—‘सम्भार्जनस्य समये’-इति ठ ।

तत्तौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति— “यथेति । यस्य खलु भोजनार्थं मध्माहरति, तं भुक्त्वर्थपाचप्रक्षालनोदकेन यथाभ्युक्षेत्^१, एवमेव तदग्रेरभ्युक्षणम् । अग्रेर्होमार्थं हि इविः ; सुक्स्मुवादीनि च पात्राणि तत्साधनानि ; अतस्तत्प्रक्षालनोदकेन तस्याभ्युक्षणं तादृगेव स्यात् । न हि लोके पाचप्रक्षालनोदकेन भोक्ताभ्युक्षते । अतः पाचसम्प्राप्तनोदकेन^२ अग्रेरभ्युक्षणं न कार्यं मित्यर्थः ॥

कथं तर्हि सम्प्राप्तनं कार्यं मित्याह— “प्राद्विषेति । प्राद्विष एवाग्नेः^३ सकाशादुक्तम्य गत्वा अग्रेरुपरि यथा न पतति तथा समृज्यतेत्यर्थः ॥ १० ॥

सुक्स्मसम्प्राप्तनानां वेदायाणां माहवनीये प्रहरणं शाखान्तराभिमतं सुपन्यस्यति— “तद्वैक इति । सुषः समृज्यन्ते एभिरिति ‘सुक्स्मसम्प्राप्तनानि’ वेदायाणि अग्रावभ्यादधाति । दधता मभिप्राय माह^४— “वेदस्येति । यज्ञसाधनो हि ‘वेदः’ ; वेदस्य सम्प्राप्तनादावुपयुक्तत्वात् । एतानि च (वेदायाणि^५) तस्यावयवा अभूवन् । ‘अह’-इत्यवधारणे । न केवलं वेदावयवत्वादेव वेदायाणां यज्ञियत्वम्, अपि तु एभिर्वेदागैः सुषः ‘समसार्जिपुः’ समृष्टवन्तश्चलिजः, अत इदं वेदायजातं^६ यज्ञसम्बन्धि किञ्चिदङ्गम् । यदि

१— ‘यथा भ्युक्षेत्’-इति ज, भ, ।

२— ‘पाचसम्प्राप्तनोदकेन’-इति ठ । ३— ‘इवाग्नेः’-इति ज, भ, ।

४— ‘अग्रावभ्यादधतीति तेषां मिम मभिप्राय माह’-इति ज, भ, ङ ।

५— पद मिदं ङ-पुस्तकमात्रे विद्यते ।

६— ‘वेदायपरिजातं’-इति ज, भ, ।

‘चेत्’^१ अग्रेसरन्यत्र निरस्येत्, तदा तद्यज्ञाद् ‘बद्धिर्धा’ वाच्यातो भवेत् ;
अग्नौ प्रक्षिप्तं हि यज्ञोऽन्तर्भवति, नैवेत्यं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणाग्नौ
प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥

स्वमतं दर्शयितुं मेकीयं मतं निषेधति—“तदु तथेति ।
एतस्मैकिकदृष्टान्तेनोपपादयति—“यथेति । यथा खलु भोज-
नायोपविष्टं भोक्तारं ततः प्रागेव पाचप्रक्षालनोदकं पाययेत्, एव
मेव तद्धोमात् प्राक् समार्जनद्वेषाणां मग्नौ प्रहरणम् ; अतो नैतद्युक्त
मित्यर्थः । स्वमतं सुपन्यस्यति—“तस्मादिति । तस्मादेकीयमते
उक्तरीत्या दोषः, ‘तस्मात्’ एतानि समार्जनानि द्वेषानि उक्ते
प्रक्षिपेदित्यर्थः । पक्षद्वयं अपि कात्यायनः सूत्रयामास—“समार्ज-
नान्यपाकृत्याहवनीये प्रासन मेक इति” ॥ ११ ॥

प्रेषक्रमप्राप्तं पक्षीसमूहनं विधत्ते—“अथेति । “जघनाद्धौ वा
इत्यादि । गार्हपत्यानुष्ठेयेषु^२ पक्षीसंयाजादिषु पक्ष्याः समन्वात्
वा यज्ञस्यापराद्धः । किं ततः ? इत्याह—“प्रागिति । मदीयो
यज्ञः प्रागपवर्गं ‘तायमानः’ विस्तार्यमाणो ‘यात्’ गच्छेत् । अतः
पराद्धं मारभ्य यज्ञो विस्तारयितव्य इत्यनेनाभिप्रायेण पक्षीं
समन्वेदित्यर्थः” ॥

यदेतत्समूहनं तदेतत् रथे अयादीनां मिव पक्ष्या यज्ञेन
साद्धं योजनं बन्धनं मित्याह—“युनक्तीति । “युक्ताम इति ।

१—‘यदि च’—इति ड । ‘यदि’—एतस्माच्च मेव ङ-पुस्तके ।

२—‘गार्हपत्यानुष्ठेयेषु’—इति, च ।

३—“पक्षीसमूहनं मेकं पूर्वम्”—इति च व्याप० थौ० सू० २. ४. १ ।

योक्तुरभिप्रापाविष्करणम् । युक्ता च सा मदीयं यज्ञम् 'अनु'त्तस्य
यज्ञमभाभिपर्यन्तम् 'आसाते' आसीतः न ह्ययुक्तोऽवादी रये
नियमेनास्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं विहितं सञ्चहनं प्रज्ञस्य, तत्साधनं विधत्ते— "योक्त्रेणेति ।
रथाद्यवयवस्य शुगस्य धुरि सखीवर्दादिपोजनार्थं दाम 'योक्तम्',
तेन सञ्चयेदित्यर्थः । सौक्तिकोदाहरणेनैतद् द्रढयति । "योक्त्रे-
णेति । 'योग्यं' योजनीयम् अगङ्गुदंशादिक मित्यर्थः ॥

तस्य सञ्चहनं नाभिप्रदेशे कार्यं मित्याभिप्रेत्याह— "अस्ति वा
इति । 'अयज्ञियस्य' पत्न्या नाभेरधोभागस्य, 'यज्ञियस्य' उपरि-
भागस्य च मध्ये सञ्चहनेन साद्वयनिवारणात् यज्ञियेनोपरिभागेन
विधास्यमान मान्वावेक्षणं^१ साधुक्तं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

परिहितस्य वासस उपरि तत्सञ्चहनं कार्यं मिति विधत्ते—
"स वा इति । योक्त-पत्नीशरीरयोः वाससा व्यवधानं प्रशंसति—
"श्रीषधय इति । श्रीषधिकार्यत्वाद् वाससः तत्तादात्म्यव्यपदेशः ।
"वरुणेति । वरुणसम्बन्धिनी, वरुणपाशात्मिका रज्जुः । स च
वरुणपाशो नियद्वहेतुरिति तस्य व्यवधानेन केनचिद्भवितव्य मिति
वासोलक्षणौषधिभिरन्तर्द्धानं युक्त मित्यर्थः ॥

तस्य प्रयोजनं माह— "तयो हेति ॥ १४ ॥

• विहितं सञ्चहनं मनूय मन्त्रं^२ विधत्ते— "स इति । मन्त्रं
व्याचष्टे— "इयं वा इति । 'अदितिः' अखण्डनीया देवानां पत्नी

१— इहोपरिष्ठाद् दृष्टव्यम् (१८ ब० १६२ पृ० १२ प्र०) ।

२— वा० सं० १. ३०. १ । का० श्रौ० सू० २. ०. १ ।

या पृथिवी, 'सा' च^१ एषापि 'योषित्', यजमानस्य पत्नी भवति ।
 'तत्' तस्मात् पृथिव्या इवास्याः 'राधां' रमनाम् अलङ्कारार्थं
 मणिमुक्तादिखचितां मेखला मेव वभ्राति; न रज्जु मिति मन्त्र-
 प्रयोगाभिप्रायः । उक्तार्थपरतां 'राधा'-शब्दस्य दर्शयति— "हिर
 इति । 'हिर'-शब्दो मेखलापर्यायः ॥ १५ ॥

योज्ञस्य सन्नहनसमये घन्यकरणं निषेधति— "घ वा इति ।

विपक्षे बाध माह— "वरुणं इति । वरुणपाशो हि घन्यमान्,
 अतो घन्यरपि वरुणसम्बन्धी ; तत्करणे वरुणः पत्नी गृहीयाद्,
 बाधेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नतु घन्यकरणाभावे योज्ञं विरुद्धं स्यादित्यत आह— "ऊर्ध्वं
 मिति । योज्ञस्य मूलापे संयोज्यैकौष्ठ्य 'ऊर्ध्वं मुद्गूहेत्' उपरि-
 ष्टात् लम्बयेदित्यर्थः^२ । तथा योज्ञं सूत्रकृता— "दक्षिणं पाश
 मुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वं मुद्गूहति"—इति^३ ॥

सन्नहनसमये गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशि पथ्या अन्वामनं
 विधितुः साक्षात् पथात् प्राङ्मुखोपवेशनं निषेधति— "सा वा
 इति । तदुपपादयति— "इयं वा इति । 'इयं' हि पृथिवी
 देवानां पत्नी ; सा गार्हपत्यस्य पथात् प्राङ्मुखी सर्वदा उपविशति ;
 अतः तच्चासीना^४ इमा मेव देवपत्नी मभ्यारोहेत् ॥

१— 'सैव'—इति ठ ।

२— "न घञिं करोति"—इति का० यौ० सू० २. ७. १ दृष्टम् ।

३— उद्गृहणमन्त्रस्तु वा० सं० १. २०. १ ।

४— का० यौ० सू० १. ७. १ ।

५— 'तच्चासीना'—इति आदिपु ।

तथा च यो बाधस्तं दर्शयति— “सेति । ‘क्षिप्रे’ अल्पकाले
इत्यर्थः । “तथो हेति । पश्चादुपवेशनपरित्यागे सति उक्तदोषा-
भावात् चिरकास्तं पत्नी जीवेत् । तेन पश्चादासनपरित्यागेन
‘अस्याः’ देवपत्न्याः यदुपवेशनस्थानं तत् ‘निष्कृते’ अपसपति, तत्-
स्थानवर्जनेन तां प्रीत्यतीत्यर्थः । तथा चेयं पृथिव्यपि ‘एनां’ पत्नीं
‘न हिनस्ति’ न बाधते ॥

इदानीं स्नानविशेषे तस्या उपवेशनं विधत्ते— “तस्मादिति ।
‘तस्माद्’ देवपत्नीस्थानाद् ‘दक्षिणतः’ दक्षिणभागे, गार्हपत्यस्य
नैर्ऋत्या दिशोत्यर्थः । अत एव सूचितं कात्यायनेन— “पत्नीं
सञ्चक्षति प्रत्यग् दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्चयोक्तेण”—
इति^१ ॥ १० ॥

पत्न्या आज्यावेक्षणं विधत्ते^२— “अथेति । रेतसः पुरुषोपभुक्ता-
ज्यपरिणामत्वात् कारणकार्ययोरभेदोपचारान्नादाव्यम् ॥ १८ ॥

विहित मवेक्षण ममूद्य मन्तं^३ विधत्ते— “सेति ॥

मन्त्रगत मदभ्वेनेति पदं व्याचष्टे— “अनार्त्तनेति । आर्त्ति-
हिंसा, तद्गहितेनेत्यर्थः । “अग्नेर्जिह्वासि”—इतिप्रतिपादित मान्यस्य
जिह्वाहूपत्यं सुपपादयति— “यदा वा इति । जिह्वासदृशज्वाला-
हेतुत्वात् आज्यं जिह्वेत्युच्यते इत्यर्थः । मन्त्रगतं सुद्धरिति पदं

१— का० यौ० सू० २. ०. १ । “यनेकपत्नीके सर्वासाम्”—इति या० दे० ।

२— आज्यावेक्षणात् प्राक् आज्योदासनं कार्यं विहितम् । का० यौ०

सू० २. ०. ४ । तत्र मन्त्रः उर्जं त्वेति वा० सं० १. २०. १ ।

३— वा० सं० १. २०. ४ । का० यौ० सू० २. ०. ४ ।

व्याचष्टे— “माध्विति । सुष्ठु क्षयमानत्वात् ‘सुष्ठुः’ । अनेन च होमानुगुण्येन साधुत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः । “धास्वे-धास्वे”-इति मन्त्रग्रहं

व्याचष्टे— “सर्वस्मा इति । ‘धास्वे-धास्वे’ तत्तद्देवताग्ररीराय, यजुषे-यजुषे, तत्तद्ब्रह्मणमन्त्राय च पर्याप्तं भवेति मन्त्रार्थः । अतः सर्वस्मै यज्ञाय ‘एधि’ भवेति तदर्थप्रतिपादनं ब्राह्मणेन क्रियते ॥ १८ ॥

पुरस्ताद्धरणं विधत्ते— “अयेति” । पश्यवेक्षणमन्त्रार्थम् ‘अय’-शब्दार्थः ।

पुनः साहवनीयेऽधिययणं विधत्ते— “तदिति । इविःअपणं हि आहवनीय-गार्हपत्ययोर्विकल्पितम्” । तत्राहवनीये अपणपचे पश्यवेक्षणमन्त्र मेवाणं पुरस्ताद्धत्वा आहवनीये अधिययेदित्यर्थः । एवं कुर्वन्तोऽभिप्राय माह— “सर्व इति । यागबाधनत्वात् इविरन ‘यज्ञ’-शब्दार्थः । आज्यपुरोडाशादिलक्षणं सर्वं मपि मदीयं ‘इविः’ आहवनीये संकृतं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पचे प्रथमतो गार्हपत्याधिययणे कारण माह— “अय यदमुचेति । ‘अमुच’ गार्हपत्ये, ‘अये’ यज्ञपुरोडाशाधिययणकाले” ‘यज्ञीम् अत्रकाग्रयित्यन्’ पश्यवेक्षणाद्वेतोऽस्तसन्निधानाय गार्हपत्येऽधिययणं कर्तव्यं मित्यर्थः ॥

प्रथमत एवाज्यसाहवनीयेऽधिययणे ऽपि माह— “न हीति । पुरोडाशाधिययणकाले एव आहवनीये यज्ञाज्यं अधिययेत्, तदा

१— भास्वेत्यद् वाक्त्वं ङ-पुल्लके ।

२— ‘पुर’-इति ङ ।

३— ९ ०. २३. १८ ८० ।

४— ‘पुरोडाशाधिययणकाले’-इत्येव ठ ।

गार्हपत्यसमीपे अन्वासीनायाः पत्न्यास्तद्वेक्षणं न घटते ; भिन्नदेश-
त्वात् । यदि च पत्नीम् 'अवकाशयिष्यामि' अवेक्षयिष्यामि 'इति'
तदर्थं 'मामि' संस्कारमध्ये' तत् 'प्रत्यक्' पश्चात् पत्न्याः समीपं
हरेत्, तदा संस्कारविधातः स्यादिति तदपि न युज्यते । अथै-
तद्दोषपरिजिहीर्षया पत्नीं नावेक्षयेत्, तस्याः पत्न्या यथादन्तरायो
भवति । एतदुक्तं भवति । गार्हपत्ये हविःअपणपक्षे^१ हि आग्न्य मपि
तथैवाधिश्रियत इति तत्समीपोपविष्टायाः पत्न्यास्तद्वेक्षणं घटत
इति न काप्यनुपपत्तिः ; आहवनीयअपणपक्षे प्रथमत एवाग्न्यस्यापि
तथैवाधिश्रयणे हीदृग्निधो दोषः प्रसज्येत^२ इति । कथं तर्हि तस्मिन्
पक्षे कार्यं मिति चेत्,— उच्यते । प्रथमतो गार्हपत्ये अधिश्रित्य
पत्न्यवेक्षणान्तर^३ माहवनीयसमीपं गीत्वा तत्राधिश्रयेत् । तथा
सत्युक्तदोषाभाव माह— "तथो इति ।

"तस्मादित्यादि । तस्मादेव माहवनीये प्रथमतोऽधिश्रयणे दोषः,
'तस्मात्' पत्न्या सार्द्धं गार्हपत्ये प्रथम माग्न्यस्य विलापन मित्यर्थं ॥

यस्य तु पत्न्या रजोदर्शनादिनिमित्तवशेन असन्निधानात् तदीय-
कर्माग्न्यावेक्षणादौ नि न क्रियन्ते, तस्योक्तदोषाभावान् प्रथमत
एवाहवनीये आग्न्याधिश्रयणं कार्यं मित्याह— "यस्यो इति ॥ २० ॥

१— 'प्राक्'—इति ज, भ ।

२— 'गार्हपत्यहविःअपणपक्षे'—इति ज, 'गार्हपत्यहविःअपण्ये'—इति भ ।

३— 'प्रसज्यते'—इति जादिषु, 'प्रसज्यते'—इति ड ।

४— "पत्नी मवेक्षयत्यद्वेनेति"—इति का० श्रौ० सू० २. ६. ५ ।

तस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादनं केपाञ्चिन्मतेन निषेधति— “तदाङ्ग-
रिति । निषेधाभिप्राय आह— “अत इति । ‘अतः’ अस्मादेव
खल्वाज्याद् देवपत्नीनां यागः, अतस्तत्सम्बद्धस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादने
षति तदैव देवपत्नीः ‘अवसभाः’ अवगतजनसमूहाः करोति; यद्य-
देवमद्वय वेद्या भवस्थानात् । ‘अह’-इति निपातो विनिघट्टे ।
अस्तु तथात्वं देवपत्नीनाम्, किं तत इत्यत आह— “पर इति ।
देवपत्नीनां सभाप्रापणात् ‘अस्य’ यजमानस्य पत्न्यपि ‘परःपुंसा’
भवति । ‘परस्’-इत्ययं सकारान्तः, परस्मादित्यर्थः । सपुष्पादन्यत्र
राजवीथ्यादौ पुष्पसमूहं प्राप्ता ‘परःपुंसा’-इत्युच्यते । “अचतुरादि-
सूत्रे’ स्त्रीपुंषेति निपातितत्वात् परःपुंसेत्युपपदान्तरेऽपि समासा-
न्तोऽच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । ‘इति’-शब्द एकीयमतसमाख्यार्थः ॥

याज्ञवल्क्यमतेनान्तर्वेद्यासादनं मेव निगमयति— “तदिति ।
‘यथादिष्टं’ यथादेशनं यथाशास्त्रम्, ‘पत्न्याः’ सम्बन्धि कार्यम्,
‘अस्तु’ भवतु; अतः पत्नीसंयाजार्थम् अन्तर्वेद्यानासादनं मिति न
युक्तम् । पत्न्यपि ‘परःपुंसा वा’ भवतु, प्रयाता ‘यथा तथा वा’
भवतु, तथापि किं प्रयोजनम्? अतः परःपुंसेत्येतदपि दूषणं को
वा आद्रियेत्यर्थः ॥

एव मुक्तदूषणं निरस्य वेद्यासादनपक्षं मुपपादयति— “यज्ञो
वेदिरिति । वेदिराज्यं चोभय मपि यज्ञसाधनत्वाद् ‘यज्ञ’, तथाच
वेद्यासादने वेदिरूपाद् यज्ञाद् आज्यरूपं यज्ञं ‘निर्मिमै’ निर्मित-

वान् भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तथैवासादयेदित्यर्थः । 'तस्मात्'-इति उक्तार्थनिगमनम् ॥ २१ ॥

तस्याज्यस्योत्पवनं विधत्ते—“प्रोक्षणीष्विति^१ । प्रोक्षणीत्पवनं चाभ्यां पवित्राभ्यां कृतम्, ते तत आदाय ताभ्या मेवाज्यस्योत्पवनं कार्यं मित्यर्थः । उत्पवनविधिस्तावकं “वृषो ह वा इदं सर्वं मित्यादिकं प्रागाद्यातं^२ ब्राह्मणम्, आज्योत्पवनस्यापि समान मित्यत आह—“एको वा इत्यादि ।

उत्पवनसंस्कारेण पर्यवसितं मयं आह—“मेघ मिति ॥ २१ ॥

विहितं सुत्पवनं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स उत्पुनाति”—इति । आज्यस्यैकत्वात् 'त्वा'-इत्येकवचनान्ततैव प्रोक्षणीत्पवनमन्त्रतोऽस्य विमेषः; अतस्तन्मन्त्रस्याख्यामरूपं “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिकं^३ ब्राह्मणं मन्त्रातिदिशति—“सोऽस्याविति ॥ २२ ॥

आज्योत्पवनमन्त्रं ताभ्या मेव लेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां पुनः प्रोक्षणीत्पवनं विधत्ते—“अयेति ॥

प्रागाद्यातं मेव मन्त्रं^४ पठित्वा तद्ब्राह्मणं मन्त्रातिदिशति—“सवितुर्व इति ॥ २३ ॥

आज्यलेपसहिताभ्यां^५ पवित्राभ्यां^६ प्रोक्षणीत्पवनं सुत्यादयति—

१— का० श्रौ० सू० २. ७. ७ । तत्र मन्त्रा वा० सं० १. ६१. १ ।

२— १. १. ७ ; ६० ए० १० पं०, ६३ ए० १६ पं० ।

३— १. ३. ६ ; ६१ ए० २ पं०, ६६ ए० १० पं० ।

४— १. १. ६ ; ६१ ए० ।

५— 'आज्यस्य सहिताभ्यां'-इति आदिषु ।

६— माय्देतत् सर्वं आदिषुकादिषु ।

“तद्यदिति” । ‘तत्’ तच्च ‘यत्’ इदम् आञ्जलिप्राभ्यां पवित्राभ्या
मपि सुत्पवनम्, तेन पय एवाप्सु ‘दधाति’ स्थापयति संयोजयति,
आञ्जस्य पयःकार्यत्वात् । अप्सु हि परम्परया तत्कार्यत्वात् पयः
प्रतिष्ठितम् ।

एतदेव पारम्पर्येणोपपादयति—“इदं हीति । ‘जग्ध्वा’ भक्ष-
यित्वा । “अदो जग्धन्त्येति किति”—इत्यदेर्गङ्गादेः^१ ।

“तस्मादिति । यस्मादेवं गव्यं पयः परम्परया उदकरमपरि-
णामरूपम्, ‘तस्मात्’ कारणात् तत्कार्यस्याञ्जस्थापाच्च यदुत्पवने
संसर्जनम्, तत् रक्षस्यैव ‘सर्वत्वाय’ सम्पूर्णत्वाय काह्न्याय भव-
तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अध्वर्योराज्यावेक्षणं विधत्ते—“अपेति” । एकीयमतं सुपन्यस्य
निरस्यति—“तद्धैक इति । ‘अवख्यापयन्ति’ ख्यातिरत्र पश्यति-
क्षमा” ; अवेक्षयन्तीत्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यस्य मतं सुपन्यस्यति—“तदिति । य एवं यजमान
मवेक्षयन्ति, ते स्तुकीये यज्ञे ‘कथं’ कस्मादेव ‘स्वयं’ यजमाना
एव सन्तोऽध्वर्यवो न भवन्ति ? कथं वा स्वयं मेव होतारो भूत्वा

१— का० श्रौ० सू० २. ०. ८ । अथ मन्त्र वा० सं० १. ११. २ ।

२— पृ० सू० २. ०. २६ ।

३— का० श्रौ० सू० २. ०. ८ । अथ मन्त्र वा० सं० १. ११. २ ।

४— निघ० ३. ११. १-५ । निघ० ३ भा० ३८८ पृ०, ३ भा० ११०,
२८२ पृ० ।

चाज्यानुवाक्यादीनि नानुब्रुयुः ? । तेषा माध्वयंवादिकरणे हेतु
माह—“यवेति । ‘यच्च’ खन्वाध्वयंवादौ तत्करणमन्त्रैर्वङ्गतरा
दव ‘आशिषः’ फलप्रार्थनाः क्रियन्ते, तादृक्फलप्रतिपादकमन्त्र-
विशिष्ट माध्वयंवादिकं कस्माच्च कुयुः ? । तत्परित्यज्य ‘एषाम्’
एकेषां आशिषिना मन्त्रैवावेक्षणं यजमानेनैव कर्तव्यमिति कस्मात्
कारणात् अद्वा जातेत्यर्थः ।

एवं यजमानावेक्षणादि प्रहस्य अध्वर्युणैव तदवेक्षणं कार्यमिति
प्रतिपादयति—“यां वा इति । दक्षिणाभिः परिकीर्ततादृक्विभिः
यत् फलमाशास्यते, तद् यजमानस्यैवेति न तेन पृथगाशासनं
कार्यम् । अतोऽध्वर्युरेवाज्यमवेक्षेतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तदवेक्षणं मनूय प्रपञ्चति—“स इति । अवेक्षणस्य करणं हि
चक्षुः ; तच्च यथाभूतमेव वस्तु विषयीकरोतीति ‘सत्यम्’ । एतदेव
लोकव्यवहारेण संवादयन् ब्रूयति—“तस्मादिति । यस्मादेवं चक्षुः
सत्यम्, तस्मादेव कारणात् विवदमानयोर्मध्ये यद्यक्षुषा दृष्टवान-
सीति वदति, तद्वचनमेव अद्वार्हम्, न तितरस्य श्रुतवानसीति
वचनमित्यर्थः ॥ २७ ॥

विहितमवेक्षणं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स इति । योऽयं
‘तेजोऽसीति’ मन्त्रः, ‘स एषः’ ‘सत्यः’ यथार्थ एव । कुत इत्यत
आह—“तेजो हीति । ‘हि’ यस्मात् ‘एतत्’ आज्यं ‘तेजः’ तद्धेतु-
त्वात्, तथा ‘शुक्लं’ निर्मलम्, ‘अमृतं’ यागादिद्वारा अमरण-

माधनम्, यदा अमृतवत्पुष्टिकरम् । 'एवम्' आज्ञास्यैवं रूपत्वात्,
विद्यमानार्थप्रकाशकत्वान्मन्त मत्य इत्यर्थः ॥२८॥ ४ [३ १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपत्रभाष्ये द्वितीयाध्याये

प्रथम ब्राह्मणम् ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सुक्तस्मार्गनम्, पत्नीसम्रहनम्, आज्यावेक्षणम्,
आज्याधिस्रपयम्, आज्यासादनम्, आज्योत्पवनम्, घोक्षपुत्पवनम्,
अध्वर्येराज्यावेक्षणश्चेति कर्माणि विहितानि । तत्रैष पञ्चति—
अध्वर्युं स्था गृहीत्वा उत्करे पाणी प्रक्षाल्य प्रणीतानां मन्त्रात्
प्रागय मुदगग्रं वा स्था निदधाति । ततोऽधौद् वेदिमध्ये उदगया
ममिहोषहवयी मासाद्य प्रणीतानां मन्त्रात् स्थास्योत्तरतः प्रागय
मिध्मा मासाद्य इध्मादुत्तरतो वसिं प्रागय मासादयति । तत आधौध
क्षुव मादाय गार्हपत्ये प्रतप्य अप उपस्पृश्य अपने प्राच्या गत्वा
वेदाग्निरन्तरतः पार्श्वं सम्मार्ष्टि मूलादारभ्याद्यपर्यन्तम्, अपि वेदमूले-
र्वहिं प्रवक्षं सम्मार्ष्टि अद्यादारभ्य मूलपर्यन्तम्, पुनरधौ गत्वा
प्रतप्याप उपस्पृश्याध्वर्यवे समर्पयति । ततो गुरुपभङ्गुवायां क्षुवा
मध्येव मेव सम्मार्गनम् । किञ्चोत्ताना एव धारपमाया तृष
सम्मार्ष्टीत्यपि स्मर्यम् । ततस्तृथ्यो प्राश्निचक्षरवे गृतावदानं
पुरोडाशपत्नी च सम्मृष्टाधौ इतप्याध्वर्यवे समर्पयति । तत पत्नी-
सम्रहनम् । तद्यथा— अधौद् योक्त्र मादाय गार्हपत्याग्नेर्गत्वा
दिग्गोशानाभिमुखो मुखंक्षु मुपविष्टां पत्नीं परिहितवस्त्राद् बहिः
योक्त्रेण दिर्वेष्टयति । अनेकास पत्नीषु सर्वासां योक्त्रवन्दनम् । तत्र
कर्तव्यानि आज्यावेक्षणादीनि मूले एव विस्तृतानि ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुतु
ऽस्य वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तुवाऽन्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येयु मेव जुहुः । इयु* सुपभृद्वात्मैव ध्रुवा तद्वा
ऽआत्मन ऽएवेमानि सुर्वाण्युद्गानि प्रभवन्ति तस्मादु
ध्रुवाया एव सुर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥

प्राण ऽस्य सुवः । सोऽयं प्राणः सुर्वाण्युद्गान्यनुसुच्च-
रति तस्मादु सुवः सुर्वा ऽश्रुनु सुचः सुच्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासुवेव द्यौर्जुहः । अथेदु† मन्तुरिष्य सुपभृदियु
मेव ध्रुवा तद्वा ऽअस्या ऽएवेमे सुर्वे लोकाः प्रभवन्ति
तस्मादु ध्रुवाया एव सुर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

अयु मेव सुवो योऽयं पुवते । सोऽयु मिमान्सुर्वा-
ल्लोकाः ननुपवते तस्मादु सुवः सुर्वा अश्रुनु सुचः
सुच्चरति ॥ ५ ॥

सु ऽस्य यज्ञस्तायुमानः‡ । देवेभ्यस्तायत. ऽअतुभ्य-
ऽश्रुन्दोभ्यो युद्धविस्तुदेवानां यत्सोमो राजा युत्पुरोडाश-
स्तत्तदादिष्य शृङ्गात्यमुष्मै त्वा जुष्टं शृङ्गामीत्येव मु
हेतेपाम् ॥ ६ ॥

* 'जुहु । रियु'-इति ख, घ ।

† 'जुह । अथेदु'-इति ख ।

‡ 'सर्वालोका'-इति क, 'सर्वाल्लोका'-इति ख, ग । § 'यो'-इति ख, घ ।

अथ यान्ध्याज्यानि गृह्यन्ते । चतुर्भ्यस्यैव तानि हृन्दो-
भ्यश्च गृह्यन्ते तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति
स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । चतुर्भ्यस्तु गृह्णाति प्रयाजेभ्यो
हि तु गृह्णात्यष्टौ हि प्रयाजास्तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव
रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्युदसन्ताय त्वा
ग्रीष्माय त्वेति गृह्णीयात्तस्मादुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण
गृह्णाति ॥ ८ ॥

अथ युदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति । हृन्दोभ्य-
स्तु गृह्णात्यनुयाजेभ्यो हि तु गृह्णाति हृन्दाशंसि ह्यनुयाजा-
स्तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि
ह कुर्याद्युजायस्यै त्वा त्रिष्टुभे त्वेति गृह्णीयात्तस्मादुना-
दिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ युच्चतुर्जुषायां गृह्णाति । सर्वस्मै तु घृणाय गृह्णाति
तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति कुस्मा ऽऽ ह्यादि-
भेद्यतः सर्वाभ्य ऽएव देवताभ्योऽवद्युति तस्मादुनादि-
श्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

युजमानं एव जुह्व मनु । योऽस्मा अरातीयति सु

ऽपभृत मन्वुत्तैव जुह्व मन्वाद्य ऽपभृतमन्वुत्तैव जुह्वराद्य
 ऽपभृत्स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व ऽपभृति ॥ ११ ॥

स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अत्तारं मेवैतत्परिमिततरं
 कुनीयाऽसं करोत्युद्य युदष्टौ कृत्व ऽपभृति गृह्णात्याद्य
 मेवैतदपरिमिततरं भूयाऽसं करोति तद्धि समृद्धं युवात्ता
 कुनीयानाद्यो भूयान् ॥ १२ ॥

स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽश्राज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व
 ऽपभृति गृह्णन् कुनीय ऽश्राज्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽश्राज्यं गृह्णात्यत्तार मेवै-
 तत्परिमिततरं कुनीयाऽसं कुर्व्वस्तुस्मिन्वीर्यं बुलं दधा-
 त्युद्य युदष्टौ कृत्व ऽपभृति गृह्णन् कुनीय ऽश्राज्यं
 गृह्णात्याद्य मेवैतदपरिमिततरं भूयाऽसं कुर्व्वस्तु मवीर्यं
 मुवलीयाऽसं करोति तुस्मादुत राजापारां विशं प्रावसा-
 याप्येकवेश्मनैव जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा
 सचत ऽएतेनो ह तुह्वीर्येण युज्जुह्वां भूय ऽश्राज्यं गृह्णाति
 स युज्जुह्वां गृह्णाति जुह्वैव तुज्जुहोति युदुपभृति
 गृह्णाति जुह्वैव तुज्जुहोति ॥ १४ ॥

तदाहुः । कुस्मा ऽउ तुर्ह्युपभृति गृह्णीयाद्युदुपभृता
 नु जुहोतुतीति स युद्धोपभृता जुहुयात् पृथग्धैवेमांः प्रजाः

स्युर्नैवात्ता स्यान्नाद्यः स्यादथ यत्तज्जुह्वैव समानीय
 जुहोति तुस्मादिमा विशः क्षत्रियाय बलिः हरन्त्यथ
 यदुपभृति गृह्णाति तुस्मादु क्षत्रियस्यैव वृशे सति वैश्यं
 पशुव उपतिष्ठन्तेऽथ यत्तज्जुह्वैव समानीय जुहोति
 तुस्माद्यदोतु क्षत्रियः कामयतेऽद्याह वैश्यं मपि युते
 परो निहितं तदाहरेति तुं जिनाति त्वद्यथा त्वत्काम-
 यते तथा सचत एतेनो ह तुह्यैर्येण ॥ १५ ॥

तानि वा एतानि । छन्दोभ्य ऽञ्चाज्यानि गृह्यन्ते
 स युचतुर्जुह्वां गृह्णाति गायत्र्यै तुहृह्णात्यथ यदष्टौ कृत्व
 उपभृति गृह्णाति विष्टुजगतौभ्यां तुहृह्णात्यथ युचतुर्जु-
 वायां गृह्णात्यनुष्टुभे तुहृह्णाति व्याग्वा ऽअनुष्टुब्बाचो
 वा ऽइदं सुर्वं प्रभवति तुस्मादु ध्रुवाया एव सुर्वो यज्ञः
 प्रभवतीयं व्या ऽअनुष्टुबस्यै वा ऽइदं सुर्वं प्रभवति
 तुस्मादु ध्रुवाया एव सुर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥

सु गृह्णाति । धाम नामासि प्रियं देवाना मित्येतद्दे
 देवानां प्रियतमं धाम यद्वाज्यं तुस्मादाह धाम नामासि
 प्रियं देवाना मित्युनाष्टं देवयजन मसीति वृजो
 ह्याज्यं तुस्मादाहुनाष्टं देवयजन मसीति ॥ १७ ॥

सु एतेन यजुषा । सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णी
 मेतेनैव यजुषा सहदुपभृति गृह्णाति सप्त कृत्वस्तूष्णी

मेतेनैव यजुषा सहृद् भुवायां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीं तदाहु-
स्त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात् चिष्टद्भि यज्ञ इति
तदु नु सकृत्सकदेवाचो ह्येव त्रिर्गृहीतुः सम्पुद्यते ॥
१८ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रेषाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

अथ झूहपभृद्भुवास्तेतस्याज्यस्य सुवेण^१ यज्ञं विधित्सुस्तत्सु-
दायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तस्याध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्य
माह—“पुरुषो वा इति । तादात्म्यं सुपपादयति—“पुरुषस्तेनेति ।
पुरुषप्रत्ययनिर्वर्त्यत्वाच्च यज्ञस्य पुरुषत्व मित्यर्थः ।

“एष वा इत्यादि । यत एवं यज्ञः पुरुषः, अतः ‘एषः’ यज्ञो
विस्तार्यमाणः, यदवयवपरिमाणविशिष्टः पुरुषः, तादृगवयवपरि-
माणविशिष्ट एव विधीयते ॥ १ ॥

तादृगवयवकृप्ति मभिनयेन दर्शयति—“तस्येति । या ‘जुहः’, वा
‘इयम्’ अयम्, दक्षिणो बाहुरित्यर्थः । तथा या ‘उपभृत्’, वा ‘इयम्’
वामबाहुः । भुवा ‘आत्मा’ मध्यदेह^२ इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरी-
यके विष्टष्ट मावायते—“जुहर्दक्षिणो हस्त, उपभृत् सय, आत्मा
भुवेति” । भुवाया आत्मनः सुपपादयति—“तदा इति । ‘आत्मनः’

१—“छादिरः सुव” —“यज्ञोमयो जुह” —“आत्मनो उपभृत्” —

वैकृत्यो भुवा —“एतदे सुवाः रूपम्”—इति तै.सं० ३.५.७ ।

२—‘एव’—इति ठ ।

३—‘देहमध्य’—इति जादिषु ।

४—तै. ब्रा० ३. ३. १ । अस्य “आयो वै सुव”—इत्यात्मनः ।

मध्यदेशादेव 'इमानि' परितो वर्त्तमानानि हस्तपादादीन्यङ्गानि
सर्वाणि 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं चोक्ते 'तस्माद्' भुवाया
आत्मात्वात्, तस्या एव सकाशात् दृष्टोऽपि यज्ञः 'प्रभवति' उत्पद्यते ।
भुवास्तथाज्यस्य सर्वयागसाधारण्यं मनेन प्रतिदितं भवति^१ ॥ १ ॥

जुह्वादिषु सर्वासु सुचु सुवस्य सञ्चरस्य मुपपादयितुं तस्य
प्राणरूपता माह—“प्राण एवेति । देहमध्येऽवस्थितः प्राणवायुः
यस्मात् सर्वाण्यङ्गानि नाडीभिः क्रमेण व्याप्नोति, तस्मात् तदात्मकः
सुवोऽपि जुह्वाद्याः सर्वाः 'सुचः' 'अनु'सस्य क्रमेण सञ्चरति ॥ २ ॥

एवं पुरुषावयवादिकल्पनया^२ जुह्वादिषमुदायं प्रशस्य, लोक-
तादात्म्यप्रतिपादनेनापि तं प्रशंसति—“तस्येति । 'तस्य' यज्ञस्य 'अधौ'
दूरदेशेऽवस्थिता द्यौरेव जुह्वः; इदं मेवान्तरिक्षं मुपसृत्; 'इय
मेव' भूमिर्भुवा; जुह्वादयो लोकत्रयात्मिका इत्यर्थः^३ ।

अस्त्वेवं किं तत इत्याह—“तदा इति । 'तत्' तथा सति
'अस्याः' भूम्या एव सकाशात् यस्मादिमे सर्वे लोकाः 'प्रभवन्ति'
उत्पद्यन्ते, तस्मादेव कारणात् पृथिव्यात्मिकाया भुवाया एव सर्वो यज्ञः
प्रभवति । इतोऽपि भुवास्त माज्यं सर्वयागसाधारण्यं मित्यर्थः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नपि पक्षे सुवस्य सर्वासु सुचु सञ्चरणं मुपपादयति—
“अयं मेवेति । 'योऽयं' लोकत्रये वायुः 'पवते' वाति, तदात्मक
एव सुवः । 'सः' च वाह्यो वायुः, यथा सर्वान् लोकान् 'अनु'सस्य

१— नास्त्येतद्वाक्यं ङ-पुस्तके ।

२— व्याध्यात्मिकभावेनेत्यर्थः । कृ० ख० १. २ दृश्यम् ।

३— इदं व्याख्यानं भाषिदैविकम् । कृ० ख० १. ३ दृश्यम् ।

सञ्चरति, तथैव तदात्मकस्य सुवस्थापि लोकचरात्मिकासु सुचु
सञ्चरणं युक्तं मित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ तासु सुचु अन्यग्रहणं विधित्तुः तस्य पुरोडाशादि-
हविरन्तरवत्प्रसक्तं देवतादेशनपूर्वकत्वं निवारयितुं भावः—“स एष
इति । ‘तायमानः’ विस्तार्यमाणो यज्ञः, प्रथमं मन्वादिभ्यः प्रधान-
भूतेभ्यो ‘देवेभ्यः’ तादर्थ्यं चतुर्थी^१ देवतार्थं ‘तायते’ विस्तार्यते ।
“तनु विस्तारे”^२—इत्यस्मान् कर्मणि यंकि^३ “तनोतेयंकि”—इत्यात्मन्^४ ।
ततः ‘सुतुभ्यः’ वसन्तादिभ्यः प्रयाजदेवताभ्यः, ‘हृन्दोभ्यः’ गाय-
त्र्यादिभ्योऽनुयाजदेवताभ्यश्च ; तायत इति शेषः । तच्च पुरोडाशादि-
लक्षणं ‘यत् हविः’, तत् देवानां स्मृतम्, अतस्तत् देवतानां
मादेशपुरस्सरं ग्रहीतव्यम् ।

कुत एतदित्यत आह—“एव मिति । एव मेव हि ‘तेषाम्’
अग्न्यादिदेवतानां दर्शपूर्णमासादिषु सोमयागादिषु च नामादेश-
विशिष्टा मन्त्राः समाधाताः । “अग्नये त्वा जुष्टं गृह्णामि”—इति^५,
“अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि”—इति^६ पुरोडाशनिर्वापेः
सोमरसग्रहणेऽन्वायवादिषु “उपयामगृहीतोऽपि वायव इन्द्र-
वायुभ्यां त्वा”—इति^७ ॥ ६ ॥

१— मा० सू० १ ४ ४२. वा० १ । २— धा० धा० त० ५० १ ।

३— मा० सू० २ १. ६० । ४— मा० सू० ६-४. ४४ ।

५— मा० सू० १ १०. २ (इहामि ३८ ए० ७ पं०, ५५ ए० १ पं०) ।

६— वा० सं० १ १०. २ (इहामि ५६ ए० १ पं०) ।

७— वा० सं० ७. ८, १, २ । तै० सं० १ ४ ४ ; मा० ६. ४ ० ।

“अथेति । अथ तस्मिन् यज्ञे यदाव्ययहणम्, तत्प्रयाजानुयाज-
देवतार्थम्; ‘व’-प्रन्दादेव स्निष्टष्टयागार्थञ्च^१ । ‘तत्’ तथा सति
‘तत्’ आज्यं देवतानाम् ‘अनादिश्व’ अनुक्त्वा आज्यसम्बन्धिनैव^२
रूपेण गृह्णाति । आज्यसम्बन्धि रूपञ्च देवताया अनादेशनम्; “न
वा एतत्कस्यैव देवतायै हविर्गृह्णादिशति यदाज्यम्”-इति
अनादेशनस्य तद्वर्णनतया प्रागाच्चातप्तात्^३ ।

अथ जुह्वपभृतोराज्ययहणं विधत्ते— “य वा इति । जुह्वां
चतुर्वारं सुवेणाज्यं गृह्णीयाम्, उपभृत्यष्टवारम् ॥ ७ ॥

तत्र जुह्वस्य माज्यं किमर्थं मित्याशङ्क्य तत्प्रयोजन माह—
“य यदिति । के पुनस्त चतवः, येभ्यो जुह्वस्य माज्यं भाग इत्यत
आह— “प्रयाजेभ्य इति । प्रयाजदेवता हि चतवो वधन्ताद्याः,
तेषां च नामादेशनरहितं मेवाज्यं गृहीतव्यं मित्युक्तम्”, तदिदानीं
मनूय तस्य प्रयोजन माह— “तदिति । ‘तत्’ तथा सति ‘तत्’
अनादिश्व यहणम् ‘अजामितायै’ जामितादोषराहित्याय सम्पद्यते;
हविर्गृह्णाज्ययहणयोर्देवतादेशने सत्येकरूपेणाजामिता स्यात् ॥
निमं दोषं विपचे दर्शयति— “जामि हेति ॥ ८ ॥

औपभृताज्यस्य विनियोग माह— “अथेति । अथ ह्यन्दसां कः
प्रसङ्ग इत्यत आह— “अनुयाजेभ्य इति । गायत्र्यादिष्कन्दोरूपा

१— ‘अथस्निष्टष्टयागार्थञ्च’-इति ठ, ड ।

२— ‘आज्यसम्बन्धिसम्बन्धिनैव’-इति आदिषु ।

३— ८० ए० १२ पं०, १०८ ए० १२ पं० ।

४— २०१ ए० २ पं० ।

तैत्तिरीयेकम्— “यजमानदेवत्या वै जुहः आदित्यदेवत्योपभृत्”—
इति^१ ।

तथा भोक्तुः भोग्यस्य^२ च क्रमेण जुहपभृतौ भागावित्याह—
“अतैव जुह मिति । तद्भागत्वेन तत्तादात्म्य माह—“अतैव
जुहरिति ।

प्राग् विहितं तयोराज्यपहण^३ मृत्यये मनुवदितु मनुष्यत्वे—
“स वा इति ॥ ११ ॥

तत्र जुहो चतुर्थदण मनुष्य सङ्ख्यान्वीयस्त्वं प्रशंसति—“स
पदिति । जुहा अनुरूपत्वाद् अष्टसङ्ख्यातः चतुस्सङ्ख्याया अन्वीय-
स्त्वेनात्मार सेव परिमिततरम्, अत एव ‘कनीयाधम्’ अन्वीयानं
करोति ।

उपभृति आश्रयपहणसङ्ख्या मनुष्य तद्वयस्त्वं प्रशंसति—“अथ
पदिति । आश्रयरूपा उपभृत्, तत्र भोक्तृरूपजुहूतः सङ्ख्यायाऽङ्क्यात्
‘आद्य’ भोग्यवस्तुजात सेव ‘अपरिमिततरम्’ अधिकतरम् ; अत
एव ‘भूयाधम्’ बहुतरम्, अतिशयेन बहुत्वं करोति ।

“तद्वि समृद्ध मित्यादि । यत् खलु भोक्तृणा मन्वीयस्त्वम्,
भोग्यवस्तुजातस्य च भूयस्त्वम्, तत् खलु समृद्ध मित्यर्थः ॥ १२ ॥

जुहपभृतोराज्यपहणे प्रतिनियतं धर्मविशेषं विधत्ते—“स वा

१— तै० म० २०. २. ५. ४ ।

२— ‘भोक्तृभोग्यस्य’—इति नारदियु, टे ष । ‘भोक्तृभेदेज्यस्य’—इति २ ।

३— इति । अष्टमनवमकण्डिकाभ्या मिति श्रेय (२०२ ए०) ।

इति । 'भूयः' वज्रतर मधिक मान्यं जुहुं यथा भवति तथा सम्यक् पूर्णेन सुवेण कर्त्तव्यम् ; 'कनीयः' अल्पतरम् उपभृति गृह्यमाण मान्यं यथा भवति तथा अर्द्धपूर्णसुवेण कार्यं मित्यर्थः ॥ १३ ॥

जौहवाज्यस्य विहितं भूयस्त्व मनुद्य प्रशंसति— "स यदिति । यद्वयसङ्ख्याद्वासेन भोक्तारं भोग्यजातात्^१ अल्पीयांसं^२ कुर्वन् भूयो-यद्वयेन 'तस्मिन्' भोक्तरि अधिकं 'वीर्यं' सामर्थ्यं तद्धेतुभूतं 'वस्तु' च स्थापयति ।

औपभृताज्यस्य विहितं मल्पीयस्त्व मनुद्य प्रशंसति— "अथ यदिति । सङ्ख्याधिक्येन भोग्यपदार्थं मपरिमितं कुर्वन्, अल्पीयस्य आज्यस्य यद्वयेन 'तम्' आद्यम् 'अवीर्यं' वीर्यरहितं बलरहितं च करोति । "तस्मादिति । यस्मादेव माद्यवर्गो बलरहितः 'अवसीयान्,' तस्मादेव कारणात्, सार्वभौमो 'राजा', 'अपारां' निरवधिकां 'विश्वं' राज्यं 'प्रावसाद्य' प्राप्यापि 'एकयेक्यनैव' एकगृहार्त्तनैव 'जिनाति' जयति, स्वाधीनं करोति । तच्च च 'त्वत्-त्वत्' एकमेकं वस्तु यथा कामयते, तथा 'सचते' समवेति, प्राप्नोति । 'त्वत्'-शब्दः एकशब्द-समाभार्यः ; "उत तः पश्यन् ददर्श वाचम्"—इत्यादौ^३ तथा दृष्टत्वात् । यदा त्वदिति निपातस्यार्थः^४ ; 'जिनाति च, यथा च कामयते'-इति शोध्यम् । तदेतद्राजः सामर्थ्यम्, एतेनैव वीर्येण जनितम् ; 'यद्' वीर्यं जुहुं भूयोयद्वयेन भोक्तुर्निष्पन्न

१—'भोग्यजाताद्'-इति ठ ।

२—'वसीयांसं'-इति ठ ।

३—अ० सं० १०. ७९. ४ ।

४—निर० १. ३. ५ ।

मित्यर्थः । जुह्वपशुदुष्टतयोराज्ययोजुंश्चैव होमः कर्त्तव्य इति विधत्ते— “अथ यदिति ॥ १४ ॥

उपभृतो होमसाधनत्वाभावे तच्चाज्यपहर्ष किमर्थं मित्याचि-
यति—“तदाहुरिति । उपभृति ग्रहणं समर्थयित्यन्तावत्तस्या होम-
साधनत्वे दोष माह—“अथ ह्युपभृतेति । होमसाधनत्वे जुह्वपशु-
भृतोऽपि स्वातन्त्र्यादक्षस्त्रान्तीयः ‘हमाः’ सर्वाः प्रजाः, राज्ञः
सत्तायात् ‘इयक्’ स्वतन्त्रा एवं भवेयुः ; तथा च राजा नैवात्ता
भ्यात्, राज्यं नपि नैव भोग्यं भवेदित्यर्थः ।

अपभृतं माज्यं जुहा मानीय, तथैव होमे तु मोक्तुं दोष
इत्याह—“अथ यदिति ।

होमाभावे च उपभृति कस्माद् ग्रहणं मित्यप्नोत्तर माह—
“अथ यदिति । कस्मादेव होमाय जुह्वं मयेवमाणाया मुपभृत्याज्यं
यच्छते, तस्मादेव कारणात् ‘अपिपशु वशे’ रक्षार्थं अपिपशुधोमत्वे
सत्येव, वैश्वं ‘पशवः’ गवाक्षाः ‘उपतिष्ठन्ते’ । उपभृति ग्रहणादेऽज्य
धनसमृद्धिर्भवेत्तित्यर्थः ।

“अथ यदित्यादि । कस्मादपभृतं माज्यं यमानीय जुह्वैव
जुहोति, मोपभृता, तस्मादपदेव य अपिपशुः कामयते, ‘अथ’
‘अमभार’ मेतं वैश्वं भूते । कथं मिति । हे वैश्य । ‘ते’ तत्र ‘परः’
परस्मादप्यत्र मोपभृतान्ते निहितं ‘यत्’ धनं मति, तदाहरेति ।
एव भुक्तां ‘म’ वैश्वं ‘जिमाति’ धनापचारेण होमं करोति ।
इत्याह—“अथ यदिति ।

“एतेनो ह तदीर्येण”—इति । औपभृताज्यस्य^१ जुहुममानयन-
जनितवीर्येणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

भौवस्याज्यस्य प्रागुक्त^२ सर्वयज्ञसाधारण्यं द्रढयितुं जुहादिस्वान्य-
ग्रहणं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“तानि वा इति ।

सामान्योक्तं विवृणोति—“स यदिति । प्रायस्यसाम्यात् पाद-
चतुष्टयोपेतत्वेन चतुस्तुल्यासाम्याच्च जुहां ग्रहणं गायत्र्यर्थं मित्यर्थः ।

मनु विपदा गायत्री, कथं मस्याचतुस्तुल्यायोगः ? सत्यम् !
अष्टाक्षरैः पादैस्त्रिपदा, षडक्षरैः पादैस्तु चतुष्पदापि भवति ।
अत एवान्यवाचायते—“वैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री”—इति^३ ।
विष्टुव्जगत्योर्मिलितयोः पादानां मष्टसङ्ख्या भवति । तथाचोप-
भृत्यष्टकलो ग्रहणं ताभ्यां मर्थं सम्पद्यते, एव मेव पादसङ्ख्या-
साम्यात् भुवायां चतुर्ग्रहणं मनुष्टुवर्थं भवतीत्यर्थः ।

अनेन भुवायाः^४ अनुष्टुवर्थलोपजीवनेन तत्स्यस्याज्यस्य सर्वयज्ञ-
साधारण्यं मभिप्रेत्याह—“वाग्वा इति । “अनुष्टुप् च वै सप्तदशय
समभवताः^५ यातुष्टुप् चतुस्तुराणि कन्दाः^५ सृजत यदुत्तरान्तो-
मानसप्तदशः”—इति^६ सामब्राह्मणे सर्वेषां कन्दसा मनुष्टुप्सकाग्रान्
सृष्टेराम्नातवान् सा वागात्मिका ॥

१—“औपभृताज्यस्य”—इति आदिषु, “उपभृताज्यस्य”—इति ङ ।

२— इहैव द्वितीयद्वितीयचतुर्थकण्डिकासु दृश्यम् (२००, २०५ ए०) ।

३— सा० छा० ब्रा० ४. १२. ५ ।

४— ‘भुवायाम्’—इति ज, भ, अ, ट, ङ ।

५— सा० ता० ब्रा० १० प्र० २ ख० ।

“वाचो वा इत्यादि । ‘वाचः’ शब्दस्य सकाशात् ‘इदं’ सर्व
मर्थज्ञानं प्रभवति । अत एव जगतः शब्दविवर्त्तनं भाङ्गः—

“अनादिनिधनं मद्या शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः” इति^१ ।

तथान्यथापि शब्दानुषेधात्तत्कार्यत्वं मर्थप्रपञ्चस्योक्तम्—

“न मौऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्ध मित्रं ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते”^२—इति ।

यस्मादेवं वाचः सर्वजगदुत्पत्तिहेतुत्वम्, तस्मात् तत्त्वमधिना
भुवाया अपि सर्वयज्ञहेतुत्वं युक्तं मित्यर्थः ।

इतोऽपि भुवायाः सर्वयज्ञहेतुत्वं मित्याह—“इयं वा अनुष्टुप्”
इति ॥ १६ ॥

विहितं माष्ययज्ञं मनूय मन्त्रं^३ विधत्ते—“म इति । मन्त्र-
गतस्य धामशब्दस्य विवर्त्तितं मर्थं भाह—“एतदा इति । धाम-
शब्दस्तेजोवाची” ; तद्धेतुत्वादाय मयि धामेत्युच्यते इत्यर्थः । मन्त्र-
ज्ञेयं मनूय तत्रानाष्टपदस्य तात्पर्यगम्यं मर्थं भाह—“अनाष्ट
मिति । ‘हि’ यस्मात् ‘आज्यं वज्रः’ “एतं गन्तुं वै देवा वज्रं
कृत्वा सोमं मयन्”^४—इति^५ श्रुतेः । वज्रस्य धर्पितुं समक्ष्यनाद्
‘अनाष्टः’ अतस्तदात्मकत्वादाय मयनाष्ट मित्यर्थः ॥ १७ ॥

१— हरिकारिकेवा ।

२— वाचस्पतीपद्योक्तं यथा ।

३— वां० सं० १. ११. ३ । आ० यो० पु० ७. ०. ११. १० ।

४— निघ० ८. ३. ० अष्टपदम् । अ० यो० ३. ३ १८. १०३ । “एते
मित्रा एतस्य धाम”^५—इति अ० न० २. ३. ११ ।

५— ‘सोमं मयधोतुं’—इति अ० । ६— उपरिष्टारिरेव ३. १. ३ ८ ।

अनेन मन्त्रेण ग्रहणे विशेष माह—“अ एतेनेति ।

पदान्तर माह—“तदाहुरिति । ‘तत्’ तत्र ग्रहणविषये ब्रह्म-
वादिन ‘आहुः’ अनेन मन्त्रेण जुह्वादिषु ‘चिस्त्रिः’ गृहीयात्^१ ।
तथा च समन्तकग्रहणस्य प्रत्येकं चिरादुत्तत्वात् यज्ञस्य चिह्नं
मिथ्यतीति तेषां भाग्यः^२ ।

सहस्रपत्रं निगमयति— “तदु न्विति । सर्वास्तपि क्षुब्ध सह-
स्रदेव मन्त्रेण गृहीयात् । अत्रं सहस्रग्रहणपत्रेऽपि हि ग्रहणस्य
चित्तमह्या समाहारेण सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ५ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपयभाष्ये द्वतीयाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१—पद्यापक्षविचारतात्पर्यं का० श्रौ० २. ०. १३-१० सू० पर्यालोचनम् ।

२—“भुवायाह जुह्वत्”—इति का० श्रौ० सू० २. ०. १८ ।

३—इह तु ब्राह्मणे एकैव कर्म विहित माध्यन्दिनपत्रं नाम । तत्रैव
पठति— अथर्वः सत्येन जुहं वेदं च गृहीत्वा दक्षिणेन मुखे मादाय,
तेनैव क्षुब्धमाध्यसास्या गृण्यो माज्य मादाय मन्त्रेण जुहां निगमति ।
निगमनं सहस्रम् । जुहां धनुः सुवान् गृह्णाति । तत्र मन्त्रेणैकवारं
त्रिसृण्योम्, अथवा त्रिमन्त्रेण सहस्रं गृण्योम् । तत उपमृति अदृष्टः
तथैवाज्यस्य सहस्रं कर्तव्यं भवति । तत्रैकवारं त्रिवारं वा मन्त्र-
प्रयोगः ; मन्त्रान् स एव । ततो धुवायां तथैव अनुयंजयम् । तत्रापि
जुहा मित्र सहस्रं चित्रां मन्त्रप्रयोगः । मन्त्रस्य च एवेति विवेकः ।

प्रोक्षणीरध्वर्युं^{*} रुदत्ते । सु इध्मु मेवाग्रे प्रोक्षति
 कृष्णो ऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मेध्य
 मेवैतदग्नये करोति[†] ॥ १ ॥

अथ व्वेदिं प्रोक्षति । व्वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति[‡] तन्मेध्या[§] मेवैतद् बर्हिषे करोति ॥ २ ॥

अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति[॥] । तत् पुरुस्ताद्यन्थ्या साद-
 यति तत् प्रोक्षति बर्हिरसि सुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
 मीति[॥] तन्मेध्य मेवैतत् सुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ताभिरोपधीनां
 मूलान्युपनिनयत्यदित्यै व्युन्दन मसीतीयं वै पृथिव्यु-
 दितित्तुदस्या ऽएवैतदोपधीनां मूलान्युपोनत्ति ता
 इमा आर्द्रमूला ऽत्रोपधयस्तस्माद्यद्यपि शुष्काण्युधाणि
 भवन्त्यार्द्राण्येव मूलानि भवन्ति^{**} ॥ ४ ॥

अथ व्विस्तुष्टस्य ग्रन्थिम् । पुरुस्तात्प्रस्तरुं गृह्णाति
 व्विष्णो स्तुपोऽसीति यज्ञो वै व्विष्णुस्तस्येय मेवा^{††} शिखा

* 'रुध्वर्यु'—इति ग ।

† 'ति'—इति क, ख ।

‡ 'प्रोक्षामि'—इत्येव घ ।

§ 'तन्मेध्य'—इति क ।

॥ 'प्रयच्छति'—इति क, ग ।

* 'प्रोक्षामि'—इत्येव घ ।

** 'न्ति'—इति क, ख ।

†† 'यु मे'—इति ख, घ ।

स्तुप एता मेवास्मिन्नेतुदधाति पुरस्ताद् गृह्णाति पुर-
स्ताद्वयुः स्तुपस्तुस्मात्पुरस्ताद् गृह्णाति* ॥ ५ ॥

अथ सन्नुहनं व्विस्तस्यति । प्रकृतं ह्येवास्य स्त्री
व्विजायत इति तुस्मात् सन्नुहनं व्विस्तस्यति तदु-
क्षिणायाः श्रोणौ निदधाति नीविर्ह्येवास्यैषा दक्षिणतु
इव हीयुं नीविस्तुस्मादुक्षिणायाः श्रोणौ निदधाति
तत्पुनरभिच्छादयत्यभिच्छन्नेव हीयुं नीविस्तुस्मात्पुन-
रभिच्छादयति† ॥ ६ ॥

अथ बर्हिं स्तृणाति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरोऽथ
यान्युवाचि लोमानि तान्येवास्य यदितरं बर्हिस्तान्ये-
वास्मिन्नेतुदधाति तुस्माद्वर्हिं स्तृणाति ॥ ७ ॥

योपा वै वेदिः‡ । ता॥ नेतुदेवाथ पर्यासते-ये चेमे
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचानास्तेष्वेवैना नेतुत् पर्यासीने-
धुनमां करोत्यनमृताया एव तुस्माद्वर्हिं स्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै वेदिः§ । तावती** पृथिव्योपधयो बर्हि-
स्तुदास्य मेवैतुत् पृथिव्या उपधीर्दधाति ता इमा

* 'ति'—इति क, ख ।

† 'ति'—इति क, ख ।

‡ 'यात्य । य'—इति क, ग ।

§ 'वै वेदि'—इति क, ग ।

॥ 'वेदि । ता'—इति क, ग ।

¶ 'वै वेदिः'—इति क, ग ।

** 'दि । तावती'—इति क, ग ।

अस्यां पृथिव्या मोपधयः प्रतिष्ठितास्तुस्मादार्हुं
स्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलुः स्तृणीयादित्याहुः । यत्र वा अस्यै
बहुलुतमा अ्योपधयस्तुदस्या उपजीवनीयतमं तुस्माद्
बहुलुः स्तृणीयादिति तद्वै तुदाहर्तुर्येवाधि चिद्वत्
स्तृणाति चिद्वद्भि यच्चोऽथो अ्यपि प्रवर्द्धः* स्तृणीयात्
स्तृणन्ति बर्हिरानुपगिति ह्यपि†णाभ्यनूक्त मुधरमूलः
स्तृणात्युधरमूला‡ इव हीमा अस्यां पृथिव्या मोपधयः
प्रतिष्ठितास्तुस्मादुधरमूलः स्तृणाति‡ ॥ १० ॥

सु स्तृणाति । कुर्णम्रदसं॥ त्वा स्तृणामि स्वासस्थां॥
देवेभ्य इति साध्वीं देवेभ्य इत्येवैतुदाह यदा ह्योर्ण-
म्रदसं त्वेति स्वासस्थां देवेभ्य इति स्वासुदां देवेभ्य
इत्येवैतुदाह** ॥ ११ ॥

अध्याग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः
पूर्वाहो†† वै शिरः पूर्वाहुं भवेत्तद्यज्ञस्य कल्पयत्युपर्यु-

* 'प्रवर्द्धि' इति ख, 'प्रवर्द्ध' इति घ ।

† 'स्तृधि' य, 'स्तृधि' इति घ-मुद्रौ ।

‡ 'ला' इति घ ।

§ 'ति' इति ख ।

॥ 'स्तृणा' । 'स्तृणा' इति ख, ग । 'स्वामंस्था' इति क, ग ।

** 'ह' इति ख ।

†† 'पूर्वाहो' इति घ ।

परि प्रस्तरुं धारयन् कल्पयत्ययं वै स्तुपः प्रस्तरु ऽएत
मेवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादुपर्युपरि प्रस्तरुं धारयन्
कल्पयति ॥ १२ ॥

अथ परिधीन्पुरिदधाति । तद्यत्परिधीन्परिदुधाति
यच्च वै देवा ऽश्रमेऽग्निं होत्राय प्रावृणत तद्देवाच न
वा अहु मिद मुत्सहे युद्धो होता स्यां युद्धो हव्यं ब्रुहे-
यन्त्रीन्पूर्व्वान्प्रावृणं ते प्राधन्विषुस्तान् मेऽवकल्पयताय
वा ऽअहु मेतदुत्साह्ये युद्धो होता स्यां युद्धो हव्यं
ब्रुहेय मिति तथेति तानस्मा ऽएतानुवाकल्पयन्तु
ऽएते परिधुयः ॥ १३ ॥

सु होवाच । ब्रुजो वै तान्वपङ्कारः प्रावृणन् ब्रुजाडै
वपङ्काराद् विभेमि युन्मा ब्रुजो वपङ्कारो न प्रवृज्या-
देतैरेषु मा पुरिधत्त तथा मा ब्रुजो वपङ्कारो न
प्रवर्ष्यतीति तथेति तु भेतैः पुर्यदधुस्तान् ब्रुजो वप-
ङ्कारः प्रावृणक् तद्गर्भेवैतदग्नये नक्षति युदेतैः परि-
दुधाति ॥ १४ ॥

तु ऽउ हैतु ऽजचुः । इदु* ॥ चेदस्मान् यज्ञे
युङ्ज्यास्वेवास्माक मुपि यज्ञे भाग ऽहुति ॥ १५ ॥

तथेति देवा ऽअहुवन् । युद्धिष्यरिधि स्तनस्यति

तद्युष्मासु हुत मय युद्ध उपर्युपरि होष्यन्ति तद्वो*
 ऽविष्यत्यथ युद्धौ होष्यन्ति तद्वो ऽविष्यतीति स युद्धौ
 जुह्वति तूदेनानवत्यथ युदेनानुपर्युपरि जुह्वति तूदेना-
 नवत्यथ युद्धिष्यरिधि स्कन्दति तूदेतेषु हुतं तस्माद् ह
 नाग इव स्कन्दुः स्यादिमां वै ते पृथिवीं† प्राविशन् यद्वा
 ऽद्दं किञ्च स्कन्दत्यस्या मेव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

तु स्कन्दु मभिमृशति । भुवपतये स्वाहा भुवन-
 पतये स्वाहा भूतानाम्पुतये स्वाहेत्येतानि वै तेषां
 ममूनां नामानि यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पति-
 स्तद्युया व्यपङ्क्तः हुत मेव मस्यैतेषामिषु भवति ॥ १७ ॥

तद्वैके । इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिदधति । तद् तु या
 नु कुर्यादुनवकृता ह तस्यैते भवन्ति यानिध्मस्य
 परिदधात्यभ्याधानाय ह्येवेध्मः क्रियते तस्यो ह्यैतेऽव-
 कृता भवन्ति यस्यैतानन्यानाहुरन्ति परिधुथ ऽहुति
 तस्मादन्यानिवाहरेयुः ॥ १८ ॥

ते वै पालाशाः स्युः । दृष्ट्वा वै पन्नागो दृष्ट्वादि-
 रभ्यो हि तस्मात्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥

युदि पालाशान् नु विन्देत् । अथो! ऽपि व्यैककृताः

* इत उत्तरं 'तद्वो'—इत्यन्तो यत्र च पुनर्दे नास्ति ।

† मास्येतत् पदं च पुनर्दे । । 'विन्दे दृषो'—इति क म ।

सठात शिरम पूर्वभागे हि भवति, अतो यज्ञस्यापि पूर्वभागे^१
स्तुपधारणाय पुरस्ताद्ग्रहण युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सन्नहनरज्जोर्विस्मयन विधाय प्रशमति— “अथेति । सन्नहनस्य
विस्मयने सति ‘अस्य’ यजमानस्य स्त्री ‘प्रकृतं’ प्रकर्षेण कृतं दश-
भानसन्पूर्णावयव मपत्य ‘विजायते’ प्रसूयते । ‘इति’-शब्दो हेतो^१ ।
यस्मादेव तस्मादित्यर्थः ।

तस्या सन्नहनरज्जोर्दक्षविशेषे^१ स्थापन विधत्ते— “तदिति ।
“नीविर्हैवेति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषा’ रज्जुर्नीविरेव भवतीत्यर्थः ।
नीविरूपत इष्टान्तेनोपपादयति— “दक्षिणत इवेति । लोके हि
वामस परिधने दक्षिणपार्श्वे एव हि नीवि परिकल्प्यते, तस्मात्
दक्षिणयोऽणौ सन्नहनरज्जुमिधाय नीविपरिकल्पनमेव भवतीत्यर्थः ॥

सन्नहनस्योपरि दभान्तरेष्वादन विधत्ते— “तत्पुनरिति ।
तदुपपादयति— ‘अभिष्कन्नेवेति । उपरि वासस्य ‘हस्तेव’ आकृतेषु
हि लौकिकी नीविर्भवति, तस्मादभिष्ठादनं कार्यं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

यर्हिष स्तरण विधत्ते— “अथेति । ‘सृणाति’ वेदिं छादयती-
त्यर्थः । तत्तरणं प्रशमति— “अथ वा इति । य ‘अथ’ प्रस्तरं, स
ऊर्ध्ववद्भुजेशसठातात्मकं स्तुपं, अथ तद्व्यतिरिक्तानि अश्रुप्रभृतीनि
धान्यवाङ्मूत्रानि लोमानि, स्त्रीर्यमाणेन यर्हिषा ‘अस्य’ यज्ञस्य^१
तान्येव सम्पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१— ‘पुरोभागे’-इति ठ ।

२— अम० को० ६ १ ६२ ७ । हे० को० व्यन० ७ २१, २२ । मेदि०
को० अय० २०, २३ । ३— ‘यजमानस्य’-इति ठ, ड ।

“योषा वा इत्यादि । चविर्षहृणाय आगत्य ये देवाः वेदेः
उपरितः^१ उपविशन्ति, ये च ‘शुश्रुवांसः’ प्रयोगाभिज्ञानाः^२ ‘अनू-
चानाः’ अनुष्ठातृरूपाः श्रुतिरूपा ब्राह्मणाः समीपे वर्तन्ते, स्त्रीरूपा
इयं^३ वेदिः सद्य मवानावृता^४ सती तेभ्यो लज्जाविशिष्टा भवति ;
अतस्तस्या बर्हिषा आच्छादय अमग्नतायै सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण स्तरणं प्रगमति—“यावन्ती वा इति ॥ ९ ॥

स्तरणस्य सत्त्वता^५ विधत्ते—“तदा इति । ‘यज्जल’ निरन्तरं
यथा भूमिर्न दृश्यते तथा स्तृणीयादित्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः ।
एव यदता मभिप्राय माह—‘यत्र वा इति । ‘असौ’ यद्यर्थं
चतुर्थी^६, ‘अस्याः’ इयिम्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ यस्मिन् स्थाने
श्रीषधीनां वाज्जल्य मस्ति, तदेव स्थानं सर्वैः प्राणिभिरतिग्रायेणोप-
जीवनीयं भवति, तस्मादुपजीवनीयत्वविद्वये यज्जल स्तरणं कर्त्तव्यं
मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

अनु भुमेरुपजीवनीयतमत्वम्, तावता यजमानस्य को लाभः ?
तदाह—“तदा इति । ‘तस्य’ बर्हिषो यः ‘आहर्त्ता’ यजमानः,
तस्मिन्नेव ‘तद्’ यज्जलस्तरणवत् सुपजीवनीयतमत्वमवस्था फलं
भवति ; अनुष्ठेयक्रियाफलस्य कर्त्तृगामितान् । अत एव जैमिनिः

१—‘परितः’-इति ठ, ड ।

२—‘प्रयोगाभिज्ञा’-इति ठ ।

३—‘मस्ति’-इति ठ, ड ।

४—‘मवानावृता’-इति ठ ।

५—‘सत्त्वता’-इति ठ ।

६—पा० सू० २. ० ६. वा० १ ।

सूत्रयामास— “शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तत्त्वज्ञप्त्वात्”—इति^१ । ‘आह-
र्त्तयैवाधि’ इत्यधिग्रब्धो विभक्त्यानुवादौ ॥

स्तरणस्य चिद्वत्त्वं विधत्ते—“चिद्वत् सृष्टातीति । चिभिर्मुष्टि-
भिर्वर्हिस्त्रिधातु यथा भवति तथा वेदिं क्वादयेत् । तत्रैकं मुष्टिं
वेदेः पूर्वभागे स्तीर्त्वा, द्वितीयं मुष्टिं तन्मध्यमभागे पूर्वमुष्टिना
सम्बद्धं कृणीयात्; ततस्तृतीयं मुष्टि मपि वेदेरपराद्धं द्वितीय-
मुष्टिना सम्बद्धं कृणीयादिति । एवं स्तरण^२ प्रत्यक्ष परिममाप्ति-
रित्येकः पक्षः ।

पक्षान्तर माह— “अथो इति । ‘प्रवहं’ प्रष्टव्य प्रष्टव्य प्रथम-
मुष्टिं वेदपरार्द्धं स्तीर्त्वा, तस्याध मुद्यम्याधस्तात् तत्सम्बद्धं^३ द्वितीयं
मुष्टिं कृणीयात्, एव मेव तृतीय मपि । एवं मुष्टिचयस्य परस्पर-
सम्बन्धं चक्षन्तपादोदाहरणेन ब्रूयति—“कृणन्तीति । ‘आनुपक्व’
अनुपक्वं परस्परसम्बद्धं बर्हिर्ध्वयवः कृणन्तीति ऋक्पादम्यागं^४ ।
‘अतः’ अस्मान्मन्त्राभिज्ञात् पूर्वं मुष्टिं प्रष्टव्य तस्याधस्तात् तत्सम्बद्धं
मेवापरं मुष्टिं कृणीयादिति भावः । अस्मिन्पक्षे स्तरणस्य प्रागव-
र्गता ।

कात्यायनः पक्षद्वय मपि सूत्रयामास^५— “पश्चादपवर्गं प्रष्टवन्

१— मै० सू० २. ०. १८; अ० मा० २. ०. ८ ।

२— ‘स्तरणस्य’—इति ठ ।

३— ‘मुद्यस्य तस्याधस्तात् सम्बद्धम्’—इति ठ ।

४— अ० सं० ८. ४५. १ । निब० ६. ३. ३ प्रष्टव्यम् ।

५— का० श्रौ० सू० २. ०. २६, २७ ।

वेति । अस्मिन्पक्षेऽपि बहिर्मूलस्थाधरत्नं विधाय प्रशंसति—
“अधरमूल मिति ॥ १० ॥

विहितं स्तरणं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “अ स्तृणातीति । “ऊर्ण-
सदम मिति^१ । मन्त्रपदस्य पर्यवसितं मर्थं माह—“माध्वी मिति ।
ऊर्णास्तूचनिर्मितकमलवन्मृदुभृतां त्वां हे वेदे!^२ स्तृणामीति हि
तत्पर्यः । तथाच ‘माध्वी’ शोभनां देवेभ्यः प्रीतिकरी मित्यथ मर्थः
मन्त्रगत इत्यर्थः । मन्त्रस्य द्वितीयभागं मनूय आचष्टे— “स्वासस्या
मिति । सुखेनामितु सुपवेष्टुं योग्या ‘स्वासस्याम्’ । एतस्य पदस्थाभि-
प्रायकथनं ‘स्वासदाम्’-इति । सुखेन आसितम्^३, आसदनं सुप-
वेशनं कर्तुं शक्या ‘स्वासदा’, तत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अग्नेः प्रवल्लीकरणं विधत्ते— “अयासि मिति । ‘कल्पयति’
श्रुतं विविर्द्वयनमर्थं करोतीत्यर्थः । तच्च कल्पनं माहवनीयस्यैवेति
प्रतिपादयति— “गिरौ वा इति । देहस्य पूर्वभागो हि गिरः ;
अत आहवनीयोऽपि वेदेः पूर्वभागेऽवस्थानात् ‘यज्ञस्य गिरः’ ।
तथाच यज्ञस्य पूर्वार्द्धं माहवनीयं कल्पयन् गिर एव कल्पयति^४ ।

तस्मिन् समये प्रस्तरस्योपरि धारणं विधत्ते— “उपवृषीति ।
अग्नेरत्यन्तसन्निकृष्टोपरिभाग इत्यर्थः । “उपवृष्यधसः सामीप्ये”-
इति^५ दिव्यचनम् । तद्वारणं प्रशंसति— “अयं वा इति । योऽयं

१— वा० सं० २. २. ३ । का० श्री० सू० २. ७. २२ ।

२— ‘वेदि’-इति ङ ।

३— ‘आसितुं’-इति ठ ।

४— ‘माहवनीयकल्पनं यत्, गिर एव तत् कल्पयति’-इति ङ ।

५— पा० सू० ८. १. ७ ।

‘सुपः’ केशसहातः शिरसि दृश्यते, अयं मेव खलु प्रस्तरः । यज्ञ-
शिरस आहवनीयस्योपरि प्रस्तरं धारयन्, ‘एतं मेव’ केशसहातं
तस्मिन् ‘प्रतिदधाति’ सन्दधाति^१ ॥ १२ ॥

परिधिपरिधानं^२ विधत्ते— “अथेति । परितो धीयन्त इति
‘परिधयः’ । “उपसर्गं धीः किः”—इति^३ कर्मणि कि-प्रत्ययः ।
तदेतत्परिधानं सुपपादयितुं भवति— “तद्यदिति ॥

इतिहासमुखेनैतत्परिधानं सुपपादयति— “यत्र वा इति । यत्र
इमम् ‘अग्निं’ पुरा^४ ‘होवाय’ होत्रकर्मणे देवाः ‘प्रावृणत’ प्रवृत्त-
वन्तः, ‘तत्’ तदानीं सोऽग्निः ‘उवाच’ उवाचान् । कथं मिति,
तदुच्यते— “न खल्वहं मिदानीं सुप्साधं करोमि, ‘वः’ युष्माकं
होता स्यां हव्यं च वहेयम्,—इति” । यदेतद्ब्रह्मत्वहव्यवहनादित्यस्य
कार्यं युष्माभिः प्रार्थ्यते, तत् कर्तुं नोत्सह इत्यर्थः ॥

अनुत्साहकारणं सुपन्यसति— “वीन् पूर्वांनिति । हे देवाः ।
युयं मदीयान् पूर्वपुरुषान् वीन् ‘प्रावृद्धम्’ प्रवृत्तवन्तः स्यः ; ते ॥

१— “इमं सहातं रूपत्वात् केशसहातरूपा शिखेव”—इति जे० दी० ।

२— “परितः समन्ततः स्थाप्यन्ते”—इति परिधयः । “परितः सर्वतः
चतुर्दिक्षु निधानात् परिधयः”—इति पक्षे तु परिधिचित्त्वे दोषः
स्यात्, अस्ति च परिधिचित्तं परिधिचतुर्दशेति सम्प्रदायः ।
तथाहि— “बाहुभाषाः परिधयः ऋग्वः सत्यचोऽप्रजाः । अयो
मवन्त्यशीर्षाया एकेषान्तु चतुर्दिशम्”—इति क० प्र० २. ४. १८ ।

३— पा० सू० १. १. ८२ ।

४— “यत्र खल्विहं हव्यवाहम् ‘अग्निम्’ पुरा”—इति ठ ।

तत एव प्रवरणात् 'प्राधन्विषुः' प्रागमन्, प्रागृषतेत्यर्थः । एतच्च प्रागाद्यातम्— "चतुर्धा विहितो ह वा अघेऽग्निराघ"—इत्यत्र^१ ॥

"तान् नित्यादि । प्राग्-गतान्^२ 'तान्' मदीयान् पूर्वम् 'अव-
कल्पयत' अवकृप्तान्^३ मूर्त्तिषामर्थयुक्तान् कुरुत; 'अथ' अनन्तर
मेव होता स्या मित्यादि 'यत् एतत् उत्साक्ष्ये अहम्' एतद्विषय
मुत्साहं करिष्ये । ते च देवाः 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'एतान्
अवाकल्पयन्' समर्थान् मूर्त्यादिर्युक्तान्कुर्वन्, 'ते' चेमे 'परिधयः'
सञ्जाताः ॥ १३ ॥

एव भाष्याधिक्या परिधीना मुत्पत्तिं प्रतिपाद्य, तैरग्रेः परि-
धानं कार्यं मित्येतदपि प्रतिपादयति— "अ हेति । एतद् देवान्
प्रत्यग्निरुवाच" । 'प्रावृणक्' प्रकर्षणावर्जयत् । वषट्काराङ्गीतं मां
'यत्' येन परिधानेन हेतुना वषट्कारात्मको वज्रो न हिंसात्,
तदेतत्परिधानं मम कुरुत; तथा च वषट्कारात्मको वज्रो मां 'न
प्रवर्त्यति' न हिंसियति । एव मग्निगोक्ते देवा अपि 'तथेति'
अङ्गीकृत्य तं परिधिभिः पर्यदधुः । 'अतः' देवैः परिधानकरणात्
'तम्' अग्निम् वज्रात्मको वषट्कारो नामाधिष्ठ । अतः परिधि-
परिधानं अग्नेः कवचवन्धन मेव भवति । तस्मादवश्यं तत्कर्तव्य
मिति भावः ॥ १४ ॥

१— २ प्र० १ भा० १ क० (१२४, १२७ ए०) ।

२— 'प्रागतान्'-इति ठ, ड । ३— 'प्रवृत्ताप्तान्'-इति ठ, ड ।

४— 'प्रत्यग्निरुवाचम्'-इति ठ ।

अथ प्रसङ्गाद् “भुवपतये^१ स्वाहा”-इत्यादिमन्त्रैः^२ स्कन्धस्य
हविषोऽभिर्गानं विधितुः, परिधिहूपेणावस्थितानां भुवपत्यादि^३
सञ्ज्ञकानां तेषां मन्त्रीनां स्कन्धद्रव्यभाक्त्वं प्रतिपादयति- ‘त उ
चेत्यादिना । ‘ते’ परिधिहूपेणावस्थिताः पूर्वग्रन्थः ‘एतद्’ वक्ष्य-
माणम् ‘ऊचुः’ उक्तवन्तः । अस्मांयेत् ‘इदम्’ इदानीं यज्ञे (पुनः
‘युङ्क्ष्याः’^४) युक्तान् कुरुष्व, तर्ह्यस्माकं मपि यज्ञे कस्मिन्नागो-
ऽस्त्विति ॥ १५ ॥

“तयेत्यादि : देवास्य ‘तयेति’ प्रत्यग्रूपणम् । प्रतिश्रुत्य चैव
मभुवन् । कथं मिति । ‘बहिष्यपरिधि’ परिधीनां वाङ्मदेष्टे ‘यद्’
हविः ‘स्कन्धस्यति’ स्कन्धं भविष्यति, ‘तद् युष्मासु ऊतम्’ अस्तु ;
तत् स्कन्धं हविरसाधारणो युष्माङ्गागो भवत्वित्यर्थः । अथ च ‘वः’
युष्माकम् ‘उपर्युपरि’ अत्यन्तसमीपोपरिभागे ‘यद्’ हविः होय्यन्ति,
तद् ‘वः’ युष्मान् ‘भविष्यति’ दृष्टान् करिष्यतीति । अशतिरश्च
दृष्ट्यर्थः । “अव रक्षणगतिकान्तिप्रतीतिदृष्ट्यवगमेयुः”-इतिपठितत्वात् ।
यस्माद्गौ होय्यन्ति, तदपि युष्माकं दृष्टिकरं मस्त्विति । एवं देवैः
तेषां मन्त्रीनां भागो दत्तः । यस्मादेवं तस्मादिदानीं मन्त्रगौ
हवनादिकं मेनांशुर्पयतीत्याह- “स यदिति । ‘सः’-इति व्यत्ययेन

१— ‘भुवपतये’-इति ठ ।

२— ते च मन्त्रा वा० सं० २. २. ४, ५, ६ ।

३— ‘भुवपत्यादि’-इति ठ ।

४— नास्त्येतत् पदद्वयं ठ-पुनरादित्यत्र ।

५— भ्या० ष० ६०० ।

वक्ष्ये एकवचनम्^१ । तथा च बहिष्परिधि 'यत्' हविः स्कन्दति,
तत् 'एतेषु' अग्निषु ऊत मेव भवति ।

स्कन्धस्य च तद्भागत्वं प्रत्यक्षतो दर्शयति— "तस्माद् हेति ।
यस्मादेवं परिधिरूपाग्नीनां स्कन्धं हविर्भागत्वेन परिकल्पितम्,
तस्मादेव कारणात् हविः स्कन्धं स्यादिति यत्तत् 'आगः' अप-
राधो^२ न भवति । कुत इत्यत आह— "इमा मिति । 'ते' प्रगता
अग्नयः, 'इमा' भूमिं खलु प्रविष्टाः, यच्चान्यादिकं किं मपि हविः
स्कन्दति, तत्सर्वं पृथिव्या मेव प्रतितिष्ठति । एवं च तेन स्कन्धेन
तत्त्वानां मग्नीनां सम्बन्धात् दृष्टिर्भविष्यतीति न स्कन्धदोषः ॥ १६ ॥

एवम्भूतं स्कन्धं हविः परिधिरूपेणावस्थितानां भूमौ प्रविष्टानां
मग्नीनां भाग इत्युपपाद्य तत्तदग्निनामधेययुक्तैर्मन्त्रैस्तस्याभिमर्शनं
विधत्ते— "स स्कन्ध मिति । 'तत्' तच्च एवं नामोद्देशेन अभि-
मर्शने कृते सति, यथा 'वषट्कृतं' वषट्कारेण प्रक्तं हविः तस्यै
देवतायै ऊतं भवति, एव मेव 'अस्य' यजमानस्य 'एतेषु' भुव-
पत्यादि^३नामनेषु परिधिरूपाग्निषु तत् स्कन्धं हविः ऊत मेव
भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तेषां परिधीना मिथावयवत्वं केचिन्नान्यन्ते, तेषां मतं मुप-
न्यस्य निरस्यति^४— "तद्वैक इत्यादिना । 'इधस्य'—इत्यवयवावयवि-

१— पा० सू० १. १. ८३ ।

२— 'सोऽपराधः'—इति आदिषु, हे च ।

३— 'भूपत्यादि'—इति ठ ।

४— 'मतं मुपन्यस्यति'—इति छ ।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

ते वा ऽआर्द्राः स्युः । ए^०तुद्धोपां जीवु मेतेन सुतेजस
ऽएतेन व्वीर्यवन्तस्तुस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥

सु मध्यमु मेवाग्ने परिधिं पुरिदधाति । गन्धर्व्वस्त्वा
व्विश्ववावसुः पुरिदधातु व्विश्वस्यारिष्ट्यै युजमानस्य
परिधिरस्यग्निरिडु ईडित ऽदृतिः ॥ २ ॥

अथ दुक्षिणं पुरिदधाति । दुन्द्रस्य वाहुरसि दुक्षिणो
व्विश्वस्यारिष्ट्यै युजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडु ईडित
ऽदृतिः ॥ ३ ॥

अथोत्तरं पुरिदधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः
पुरिधत्तां ध्रुवेण धुर्मणा व्विश्वस्यारिष्ट्यै युजमानस्य

परिधिरस्यग्निरिड ईडित इत्यग्नयो हि तुष्मादाहामि-
रिड ईडित इति* ॥ ४ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । सु मध्यमु मेवाग्ने परिधि
मुपस्पृशति तेनैतानुये सुमिन्धे ऽथाग्नावभ्यादधाति तेनो
अग्निं प्रत्यक्षः सुमिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽभ्यादधाति । ज्वीतिहोषं त्वा कवे शुमुन्तः
सुमिधीमहि । अग्ने दृढन्त मध्वर इत्येतया गायत्र्या
गायत्री मेवैतत्सुमिन्धे सा गायत्री सुमिद्धान्यानि
छन्दांसि सुमिन्धे छन्दांसि सुमिद्धानि देवेभ्यो यच्च
व्वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ यां द्वितीयाः समिध मभ्यादधाति । व्वसन्तु मेव
तुया सुमिन्धे सु व्वसन्तः सुमिद्दोऽन्यान्तून्तुसुमिन्ध
ऽचतुवः सुमिद्वाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योपधीश्च पचन्ति
सोऽभ्यादधाति समिदसूति समिद्भि व्वसन्तः† ॥ ७ ॥

अथाभ्याधाय जपति । सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु
कुस्याश्चिदभिश्चस्त्या इति गुणै वा अभितः परिधयो
भुवन्त्ययैतत् सूर्य मेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति नेत्

* 'इति'-इति ख, 'इति'-इति घ ।

† 'व्वसन्तः'-इति ख, 'न्तः'-इति घ ।

सम्बन्धार्थां यष्टी^१; इष्टास्यावयवभृतानित्यर्थः । अग्निसमिन्धनाय
हौशः क्रियते, अतस्तदवयवानां समिन्धनसामर्थ्यं मेव, न तु
परिधानसामर्थ्यं मस्तीत्यनवकृप्तिः । तदेतदाह— “अनवकृप्ता इति ।

“तस्यो ह्येवेत्यादि । ‘यस्य’ यजमानस्य परिधय इत्येवं रूपेण
इष्टात् पृथक्, तानेवाहरन्त्यध्वर्यवः; तस्यैव यजमानस्य एते ‘अव-
कृप्ताः’ परिधानलक्षणकार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं ‘तस्मात्’
इष्टानन्तर्भूतान् ‘अन्यान्’ एव ‘परिधीनाहरेयुरिति विधत्ते—
“तस्मादिति ॥ १८ ॥

परिधुपादानभृतान् वृत्तान् उत्तरोत्तराननुकल्पतथोपादेयान्
विधत्ते— “ते वा इति । ‘ते’ खलु परिधयः पक्षाग्रवृत्तजा भवेयुः ।
“ब्रह्म वै”—इत्यादि तन्मग्नंसा । ब्रह्मविषयस्य रहस्यस्य^२ अवपात्
पक्षाग्रवृत्तत्वावद् ब्रह्मात्मकः । तथा च तैत्तिरीयकम्— “देवा वै
ब्रह्मस्ववदन्त तान् पर्णं उपागृणोदिति^३ । अग्निवाय्वादित्यरूपेण
द्विरप्यगर्भस्य ब्रह्मणः^४ एवावस्थानादग्निरपि ब्रह्मात्मकः । तादृग्^५
अन्यात्मकत्वं च परिधीनां प्रतिपादितम् । अतोऽग्निरूपब्रह्मात्म-
कानां परिधीनां पक्षाग्ररूपब्रह्मविकारत्वं युक्तं नित्यर्थः ॥ १८ ॥

सष्ट मन्यत् ॥ २० ॥ ६ [१. २.] ॥

१— पा० २ २. ५० सु० भा० दृष्टव्यम् ।

२— ‘रहस्ये’—इति जादियम् ।

३— तै० सं० २. ५. ०. १ ।

४— ‘द्विरप्यगर्भाग्न्यब्रह्मणः’—इति ठ ।

५— नास्तेनत् घटं ह-पुनःके ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वतीयाध्याये द्वतीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे इध्रवेदिवर्हिषा प्रोक्ष्यम्, बर्हिस्तरयम्, प्रस्तर-
स्थापनम्, आहवनीयाधिकल्पनम्, परिधिपरिधानारम्भश्च । तच्चैवं
पञ्चति — आध्वर्युः वेदित आज्यस्यासौ मादायान्यत्र सुगुप्ते संरक्ष्य
इध्रकाष्ठान् विच्छेद्य 'ब्रह्ममिध्रं प्रोक्ष्यामि'—इति ब्रह्मार्थं पृच्छति ।
'प्रोक्ष्य यक्षम्'—इति च ब्रह्मा तन्नामुज्जानाति । ततस्तेषां प्रोक्ष्यं
कार्यम् । वेदे बर्हिषाश्चैव मेव प्रोक्ष्यम् । ततोऽवशिष्टैर्बर्हिर्मूलानां
प्रोक्ष्यश्च । ततो यथा वेदिभूमिर्न दृश्येतेवं कृत्वा तैरेव बर्हिर्भि
व्याष्टादयेत् । एतदेव बर्हिस्तरयं मुख्यम् । तत्स्तरयप्रकारवैविध्यं तु
ऋत्विक्कृताभिजयदर्शनस एव सुगमम् । तत इध्रात् समिधं मादाय
ब्रह्मणो हस्तात् प्रस्तरस्थादाय आहवनीयस्योपरि धारयन् आहव-
नीयाग्निं कल्पयेत् । कल्पनं चात्र हविर्दहनसमर्थाकरणम् । परिधि-
परिषयस्तुक्तपूर्वं ।

२— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके "कण्डिका १२२"—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव,
ग-घ छ-पुस्तकेषु नास्ति, घ पुस्तके तु "कण्डिकासङ्ख्या १२२"—इति ।

ऽएते त्वासीदन्वित्वेवैतदाहाभिनिहित एव सव्येन
पाणिना भवति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणेन जुह्वं प्रतिगृह्णाति । नेदिह पुरा नाप्रा
रुक्षाः स्याद्विशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता
तस्मादभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

अथ जुह्वं प्रतिगृह्णाति । घृताच्यसि जुह्वर्नामेति
घृताची हि जुह्वर्हि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः
सुद ऽश्वासीदेति घृताच्यस्युपभृन्नान्मेत्युपभृतं घृताची
ह्युपभृच्चि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद
ऽश्वासीदेति घृताच्यसि भुवा नाम्नेति भुवां घृताची हि
भुवा हि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद ऽश्वासी-
देति युदन्यद्दधिः* ॥ १४ ॥

स वा ऽउपरि जुह्वः सादुयति । अर्धा ऽद्वतराः सुचः
क्षत्रं वै जुह्वर्त्विश ऽद्वतराः सुचः क्षुत्र मेवैतद् विश
ऽउत्तरं वारोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रिय मधुःस्तादिमाः
प्रजा ऽउपासते तस्मादुपरि जुह्वः सादुयत्यथ द्वतराः
सुचः ॥ १५ ॥

सोऽभिमृशति । भुवा ऽअसदन्निति भुवा ह्यसद-
न्नृतस्य योनाविति यज्ञो वा ऽअस्तस्य योनिर्यज्ञे ह्यसदं-

स्ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति मिति
तद्युजमान माह पाहि मां यज्ञं मिति तदुप्यात्मानं
यज्ञान्नान्तुरेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्सुर्वं परि-
ददाति गुप्त्यै तुस्मादाह तु विष्णो पाहीति ॥ १६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

अथ परिधीना भार्द्रता विधाय प्रशंसति— “ते वा इति ।
‘एतद्’ भार्द्रत्वं खलु ‘एषां’ जीवतां जीवनसिद्धम् । स्यावज-
मादिशरीरे यच्च खल्वार्द्रत्वं ममि, ‘तेन’ ते ‘मतेजसः’ अवयव-
कान्तिलक्षणेन तेजसा युक्ताः ‘वीर्यवन्तः’ बलवन्तश्च भवन्ति । इतः
मतेजस्त्वादिसिद्धये ‘ते’ परिधयोऽपि ‘आर्द्राः’ भवेयुरित्यर्थः ।
आर्द्रस्य च सजीवत्वं शुष्कस्य च निर्जीवत्वं ह्यन्दोगैरावायते— “इत्य-
सोम्य ! महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह्न्याज्जीवन् नवेद्— इत्य-
थदेकां शाखां जीवो जहात्यथ मा शुष्यति” — इति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य पश्चिमभागे मध्यमपरिधिरेव प्रथमं परिधातव्यं
इति विधत्ते— “स इति । मन्त्रः स्यैव इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेन
न व्याख्यायते । अग्निं मन्त्रे, दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोश्च यद्
“अग्निरिड ईडितः”— इति तादात्म्यमिति पाठनम्, तावन्नाचं व्याख्या-

आख्य मपि हृन्दः प्रथमं 'समिन्धे' सन्दीपयति । समिद्धा च 'सा गायत्री' उष्णिगादीनि 'अन्यानि' चतुश्चत्तराणि 'हृन्दांसि' सन्दीपयति; समिद्धायास्तुविशत्यक्षराया गायत्र्यास्तु च सर्वचानु-
गमात् । गायत्र्या 'समिद्धानि' तानि च 'हृन्दांसि', 'देवेभ्यः' 'यज्ञं'
'वहन्ति' प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

अथोत्तराधारसमिधाभ्याधानं विधत्ते— "अथ या मिति ।
द्वितीयाधारो हि नैष्वन्तीं दिशं मारभ्यैशानो दिशं प्रत्यनवच्छिन्न-
धारया होमः; स यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां समिधं मादध्यात् ।
पूर्वाधारसमिदपेक्षया 'द्वितीयाम्'-इति व्यपदेशः । 'तथा' च
समिधा 'वसन्तः' चतुः सन्दीप्यते । निगदसिद्धं मन्यत् ।

अभ्याधानं मनुद्य मन्त्रं विधत्ते— "स इति । "समिद्धीति ।
"समिधो यजति"-इति तद्विधानात्^१ । ईदृशी प्रसिद्धि रच^२ 'हि'-
शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ७ ॥

एव माधारसमिदभ्याधानानन्तरं मन्त्रविशेषस्य जपं विधत्ते—
"अथाभ्याधायेति । मन्त्रस्य प्रयोजनं माह— "गुप्त्यै वा इति ।
रात्रमादिमक्षरणनिरसनं गोपनम् । गुप्त्यर्थं हि परिधिपरिधानम् ।
पूर्वस्था दिशि परिधिर्नास्ति, तथा च 'एतत्' एतेन "सूर्यस्त्वा^३"-
इतिमन्त्रोच्चारणेन तं मुद्यन्तं 'सूर्यं जेव' यज्ञस्य रचितारं करोति ।

१— "चतुरश्चतुरः प्राजापत्याया"—इति षि० छ० सू० १. ११ ।

२— यत्र मन्त्रः— वा० स० २. ५. १ । का० थौ० सू० २. ८. १ ।

३— तै० शं० २. ६. १ । ४— "ईदृशी प्रसिद्धि रच"—इति आदित्य ।

५— वा० स० २. ५. १ । का० थौ० सू० २. ८. १ ।

ग्रिष्टं स्पष्टम्^१ । इमं मर्थं तैत्तिरीयके विस्पष्टं मामनन्ति— “परि-
धीन् परिदधाति रक्षसा मपहृत्यै, संस्पर्शयति रक्षसा मनन्वचाराय,
न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रचाऽस्पृश्यन्ति”-
इति^२ ॥ ८ ॥

अनुयाजप्राक्कालेऽभ्याधानायैका समिद्वग्नेषयितव्येत्यभिप्रेत्य तस्याः
समिधोऽभिधास्यमान^३ मभ्याधानं मनूय प्रसङ्गात्तस्य प्रयोजनं माह—
“अथ या मिति । “अम् मिति । ‘अदः’-शब्दो विप्रकृष्टार्थवाच्यौ ।
विप्रकृष्टेऽनुयाजप्राक्काले अभ्याधानं मित्यर्थः । “ब्राह्मणं मेव तयेति ।
“एषा ते अग्ने समिन्”-इत्यादिना मन्त्रेण यजमानगामिनो
वर्द्धनाप्यायनरदिलक्षणफलस्य प्रतिपादनात् तेनाभ्याहितया समिधा
यजमानरूपं ‘ब्राह्मणं मेव’ ‘समिन्ने’ चन्दोपयति । गतं मन्यत् ॥८॥

एव माहवनीये कर्त्तव्याः परिधिपरिधानादयो विहिताः ;
अथ वेद्यां हविरासादनार्थं प्रस्तरस्तरणं विधित्सुसदर्थं विष्टयोः
सादनं विधत्ते— “अथेति । बर्हिषा ‘सौषीं वेदिम्’ ‘उप’सृज्य
आहवनीयसमीपादुपावर्त्ततेत्यर्थः । उपाहृत्य च बर्हिषः सकाशाद्
‘वे द्वये आदाय’ बर्हिष उपरि ‘तिरयो’ तिर्यग्ये ‘निदधाति’
“सवितुः”-इतिमन्त्रेण^४ ॥

तदेतत् दणनिधानं प्रशंसति— “अथं वा इति । ‘प्रस्तरः’ हि
यज्ञस्य ‘स्तुपः’ केशसङ्घातः । बर्हिषि आश्रुप्रभृतौनि स्त्रोमानि । तथा

१— ‘स्पष्टम्’-इति ठ ।

२— तै० ब्रा० ३. ३. ७ ।

३— ‘विधास्यमान’-इति ठ ।

४— तै० सं० २. ६. ६. १ ।

५— वा० सं० २. ५. ३ । का० औ० सू० २. ८. ५ ।

च प्रस्तरवर्हिषोर्मध्ये तिर्यङ्निहिते 'एते' दृष्टे 'भुवावेव' भूस्थानीये इत्यर्थः । लोकप्रसिद्धौ तद् द्रष्टव्यम्— "तस्मादिति । यस्मादेवं यज्ञे केगम्भयुरूपेण संस्तुतयोः प्रस्तरवर्हिषोर्मध्ये संस्थिते दृष्टे तिर्यङ्निधीयेते, 'तस्मात्' कारणात् पुरुषगरीरस्य 'भुवौ' 'तिरस्थौ' दृष्टेते इत्यर्थः ॥

तिर्यङ्निधानस्य प्रयोजनं माह— "चचं वा इति । चचिपवैश्व-जातिम्यानीये प्रस्तरवर्हिषी ; अतस्तयोर्विविध धारणाय तत्तिर्यक् दृष्टान्निधानं सम्पद्यते, इतरथा हि प्रस्तरवर्हिषोः साङ्ख्यान् चचिप-वैश्वयोरपि साङ्ख्यं स्यात् । यस्मादेव मेते दृष्टे तिर्यङ्निहिते विधारणप्रयोजने, तस्माद् अनयोः 'विधृती' इति 'नाम' सम्पद्यत इति निर्वृते— "तस्मादिति ॥ १० ॥

प्रस्तरस्य समन्वक स्तरणं विधत्ते— "तदिति । 'तत्' तत्र विधृत्योरुपरीत्यर्थः । प्रस्तरस्तरणमन्वक्तुं वर्हिस्तरणमन्वक्तुं । तत्र स्तौर्यमाणाया वेदेरभिधेयत्वात् 'माध्वीं देवेभ्यः'—इत्येवं स्तौलिङ्ग-तया व्याख्यातः ; अत्र तु प्रस्तर एवाभिधेय इति 'माधुं देवेभ्यः'—इति पुञ्जिङ्गतया व्याख्यायत इत्येतावानेव विमेषः । अन्यत् पूर्ववद् धोन्वम् ॥ ११ ॥

स्तौर्णस्य प्रस्तरस्योपरि स्पर्जनं विधत्ते— "त मभोति ।

१— वा० सं० ७. ४. ४ । का० श्रौ० सू० २. ८. १० ।

२— वा० सं० २. २. ३ । पुरस्ताद् (२१०, २२५, ८०) दृष्टव्यम् ।

३— २२५ ए० ३-१० सं० दृष्टव्यम् ।

४— 'स्तौर्णस्य'—इति आदिषु, टे च ।

“आ ता”-इतिमन्त्रेण^१ प्रस्तरस्थोपरि हस्तं निदध्यादित्यर्थः । मन्त्र-
व्याख्यानं सुगमम् ॥

जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं प्रस्तरस्थान्वारम्बं विधत्ते— “अभिनि-
हित एवेति । सव्यहस्तेन प्रस्तरः ‘अभिनिहितः’ मसृष्टः ‘एव’
भवेत् ॥ १२ ॥

“अयेति । ‘अय’ अनन्तर मेव ‘दक्षिणेन’ हस्तेन ‘जुह्वं’ प्रति-
गृहीयात् । जुह्वसादनपर्यन्तं प्रस्तरविमोको न युक्त इत्यर्थः । तस्य
प्रयोजन माह— “नेदिहेति । उक्ताभिप्राय मेतत् ॥ १३ ॥

अथ जुह्वाः सादनं विधत्ते— “अथ जुह्व मिति । जुह्व मादाय
अनेन मन्त्रेण^१ प्रस्तारे सादयेन्न तु पश्यमायम् ; मन्त्रस्य सादन-
क्षिप्त्वात् । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “जुह्व प्रतिगृह्य निदधाति,
हताचीत्येव मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्”-इति^२ । “हताची-
तीति । हत मक्षति प्राप्नोतीति ‘हताची’ । हताचीत्येतत् प्रसिद्ध
मिति हेर्यः, ‘नासा’ नामधेयेन, एषा सुक् ‘जुह्वि’ न केवलं
होमसाधनत्वादित्यभिप्रायः । मन्त्रशेषो निगदसिद्ध इत्यभिप्रेत्याहु-
वदति— “वेद मिति ।

अथोपभृतः सादनं विधत्ते— “हताच्युपभृत्साधे”त्युपभृत
मिति । वाक्यशेषः पूर्ववद्वोच्यः ॥

१— वा० सं० २. ५. ५ । का० औ० सू० २. ८. ११ ।

२— वा० सं० २. ६. १ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

३— का० औ० सू० २. ८. १३ ।

४— वा० सं० २. ६. २ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

इन्धे ह वा ऽतुदध्वर्युः । इध्मेनाग्निं तुस्मादिध्मो
नाम सुमिन्धे सामिधेनूभिर्होता तुस्मात् सामिधेन्यो
नाम ॥ १ ॥

सु ऽत्राह । अग्नये* समिध्यमानायानुब्रूहीत्यग्नये
ह्येतत् समिध्यमानायान्वाह ॥ २ ॥

तदु द्वैक ऽत्राहुः । अग्नये* समिध्यमानाय होतरनु-
ब्रूहीति तदु तथा नु ब्रूयादुहोता वा ऽप्यपु पुरा भवति
यदुवैनं प्रवर्णीतेऽथ होता तुस्मादु ब्रूयादग्नये समिध्य-
मानायानुब्रूहीत्येव ॥ ३ ॥

समिध भादाप परिधि मक्ष्मैव तत्रैवादध्यादिति सन्निदाधानम् ।
अथ उपविश्य आहनीय मोक्षमायो सखरं मग्नं जपेत् । ततः
प्रादक्षिणेन वेदिं प्रत्यावृत्त्यागत्य स्त्रीर्थाया एव वेदे दक्षिणे मध्ये
अरमिमात्रे उत्तराये सामे द्वे द्वयोः समन्वपाठं निदध्यात् । तयो-
न्मुखयोश्चपरि मूलभागे प्रागर्थं प्रक्षरं क्षुण्णीयात् ; बहिर्मूलेभ्यः
प्रक्षरमूलाणि अभिहिततराणि कुर्यादित्यर्थः । तत उत्तराभ्यां वक्ताभ्यां
प्रक्षर मभिनिदध्याचेति प्रक्षरमभिनिधानम् । अभिनिधानं चेद्वायः-
पीडनम् । अथापोधा समर्पितां जुह्वं दक्षिणेन पाद्विना प्रतिगृह्य
स्यहन्तेनाविमुक्ते प्रक्षरे प्रागर्थं सादयेत् । ततः स्येन वेदं
गृहीत्वोपभृतं तथैव प्रतिगृह्य जुह्वा उत्तरं बहिर्ध्येवासादयेत् ।
द्वह्नोऽवह्नो पद्यादर्भमाणा मग्नंस्पृष्टा भुवा मुपभृत उत्तरतो
विष्टमयथोत्पथ्यासादयेदिति मुगामादनम् ।

आग्नेयीरुन्वाह । स्वयैवैन मेतुदेवतया सुमिन्धे
गायत्रीरुन्वाह गायत्रं व्या ऽअग्नेच्छुन्दः स्वेनैवैन मेत-
च्छुन्दसा सुमिन्धे व्वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री व्वीर्येणै-
वैन मेतत्सुमिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । एका^{*}दशाक्षरा वै चिष्टुब् ब्रह्म
गायत्री क्षत्रं चिष्टुवेताभ्या मेवैन मेतुदुभाभ्यां व्वीर्याभ्याः
सुमिन्धे तुस्मादेकादशान्वाह ॥ ५ ॥

स वै चिः प्रथमा मन्वाह । चिरुत्तमां चिष्टुत्पायणा
हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तुस्मात् चिः प्रथमा मन्वाह
चिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

ताः पुञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै
व्वज्रो व्वीर्यं व्वज्रो व्वीर्यं मेवैतुत्सामिधेनीरभि सुम्पा-
दयति तुस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तु मङ्गुष्ठाभ्या
भुवबाधेतेदु महु ममु भुवबाध ऽहुति तुदेन मेतेन
व्वज्रेणावबाधते ॥ ७ ॥

पुञ्चदश वा ऽअर्हमासस्य रात्रयः । अर्हमासशो वै
संवत्सरो भुवन्नेति तट्टात्रीराप्नोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशाना मु वै गायत्रीणाम् । त्रीणि च शतानि

* 'न्वाहेका'-इति क, ग ।

'रात्रयोऽर्ह'-इति क, ग ।

ध्रुवायाः सादनं विधत्ते— “इताद्यसि ध्रुवा नाद्येति” ध्रुवा मिति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सुगताव्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनं विधत्ते— “प्रियेणेति । ‘यद्’ आज्यात् ‘अन्यद्भुविः’ पुरोडाशादिकम्, “प्रियेण” इति मन्त्रेण तत् सादयेदिति शेषः ॥ १४ ॥

जुहादीनां सादने विशेष माह— “य वा इति । प्रस्तरस्योपरि जुह्व मेव सादयेत् । तस्याधस्ताद् बर्हिषि ‘इतराः’ उपभृदाद्याः ‘जुषः’ सादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रज्ञता— “बर्हियुपभृतं ध्रुवां चेति” । तदेतदुपर्यधः सादनं सुपपादयति— “यवं वा इति । स्नातव्येण होमसाधनत्वात् जुह्वः चपियजातिः । उपभृदादीनां तु जुह्ववद्होमे स्नातव्याभावात्, प्रत्युत तस्यैवाव्यस्य जुहा मानेयत्वात् ता वैश्वजातिश्चान्नीयाः । निगदसिद्धः शेषः ॥ १५ ॥

समन्त्रक मासज्ञानां हविषा अभिमर्शनं विधत्ते— “बोऽभिमृशतीति । मन्त्रप्रतीकस्यार्थः” प्रसिद्ध इति ‘दि’-शब्देन व्याचष्टे— “ध्रुवा हीति । कर्णसमाप्तिपर्यन्तं नैद्यस्येन वेद्यां जुहाद्या उपसक्ता इत्यर्थः ॥

“इतस्य धोनौ”—इत्यस्य विवक्षित मर्थं माह— “यशो वा इति । ‘इत’-शब्दः ‘सत्य’-शब्दपर्यायः । सत्यफलकारणत्वात् इतस्य

घोनिः 'यज्ञः' । तादृगर्थपरत्वं युज्यत इत्याह—“यज्ञे हीति । 'यज्ञे' खल्वेता शुक्राद्याः 'अधदन्' आधादिताः स्थापिताः ; अतः “अतस्तघोनी”-इत्यनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्त मित्यर्थः ।

मन्त्रगोप ममूच आचष्टे—“ता विष्णो”-इति । फलभोक्तृतया स्नामिलाद् 'यज्ञपति'-शब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह—“तद्यजमान मिति । यज्ञं नयति निष्यादयतीति 'यज्ञनीः' अध्वर्युः ; अतो यज्ञस्य मितिपदस्याध्वर्युपरतां आचष्टे—“तदप्यात्मान मिति । 'तत्' तेन 'यज्ञस्य मिति' अनेनाध्वर्युः स्वात्मानं यज्ञसकाशात् 'मान्तरेति' अन्तरितं विष्णुं न करोति । विदुर्माय मन्यत् ॥ १६ ॥ १ [३.४.] ॥

इति श्रीमाथणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माथ्यन्दिनग्रन्थपथभाष्ये द्वितीयाध्याये

चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

१—प्रथमं तावदिह परिधिपरिधानं विहितम् । तच्चैवम्—आत्रांश्च एकदलीयान् नाडमात्रान् पाताश्रवैकहृतकाश्रवैकैल्लखादिरौदुम्ब-
रान्यतमान् त्रीन् काष्ठखड्गान् सङ्गृह्य तेषु यत् सूक्ष्मतमं तदेव मध्यमं
परिधिं परिकल्प्य आहवनीयस्य पश्चात् उदगस्य प्रथमं परिदध्यात् ।
ततोऽधिकं द्वितीयं परिधिं दत्तिलतः प्रमग्नं परिदध्यात् । तत
उत्तरतोऽपि प्रमग्नं मेव अद्विष्टतर मवशिष्टं परिधिं परिदध्यात् ।
अपैकविंशतिकारुकादिभ्याम् गृहीतया समिधया तूष्णीं प्रथम-
परिधिं स्पृष्टोत्थाय तां समिधमाहवनीयेऽभ्यादध्यात् । इध्मस्यैक-
विंशतिकारुलं चाघातं तैत्तिरीयकै—“एकविंशति मिध्मदारुणि
भरति”—इति तै० ब्रा० १. १. ०. २ । ततस्तस्मादेवेभ्याम् द्वितीयां

पट्टिश्चाक्षुराणि त्रीणि च वै शतानि पट्टिश्च संवत्सरं
स्याहानि तदुहान्याप्नोति तुद्देवु संवत्सरु माम्नोति ॥ ९ ॥

सप्तदश सामिधेनीः* । दुष्ट्या† ऽश्रुनुब्रूयादुपांशु
तस्यै देवतायै यजति यस्या ऽदुष्टिं निर्व्वपति द्वादश
वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्तुव ऽएषु ऽएव प्रजापतिः
सप्तदशः सुर्व्वं व्वै प्रजापतिस्तत्सुर्व्वेणैव तं काम मुनय-
राधः राम्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्व्वपत्युपांशु देवतां
यजत्यनिरुक्तं वा ऽउपांशु सुर्व्वं व्वा ऽअनिरुक्तं तत्सुर्व्वे-
णैव तं काम मुनयराधः राम्नोति यस्मै कामायेष्टिं
निर्व्वपत्येय दुष्टेरुपचारः‡ ॥ १० ॥

एकविंशतिः सामिधेनीः । अग्निं॥ दर्शपूर्णमासयो-
रनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्तु-
वस्तुयो लोकास्तुद्विंशतिरेषु ऽएवैकविंशो यु ऽएष
तुपति सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां गुति मेतां प्रतिष्ठां
गच्छति तुस्मादेकविंशति मुनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

ता हैता गतुग्रेरेवानुब्रूयाद् । यु इच्छेन्न श्रेया-
न्त्यान्न पापीयानिति यादृशाय हैवु सु ते॥न्वाहुस्ता-

* 'त्री'—इति ख ।

† 'त्री । दुष्ट्या'—इति ख, ग ।

‡ 'दु'—इति ख ।

६ 'त्री । दुष्टि'—इति क, ग ।

॥ 'देव यते'—इति, 'देव सते'—इति, 'देव स ते'—इति च पाठाः य ।

हुङ् वा द्वैव भवति पापीयान्वा यस्यैवं विदुष ऽएता
 ऽअन्वाहुः सो ऽएया मीमांसैव न त्वेवैता ऽअनु-
 च्यन्ते ॥ १२ ॥

चिरेषु प्रथमां त्रिरुत्तमां मनवानन्ननुब्रूयात् । त्रयो
 वा ऽइमे लोकास्तुदिमानुवैतल्लोकान्सन्तनोतीमांल्लो-
 कान्सृणुते त्रय ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽएत मेवास्मिन्ने-
 तत्सुन्तत मव्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम्* ॥ १३ ॥

स यावदस्य व्युष्टः स्याद् । एष मेवानुविवक्षेत्तस्यै-
 तस्य परिचक्षोत साम्यवान्यादुनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कुर्म
 विद्वहेत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥

स युद्येतन्नोदाशुसेत । अप्येकैका मेवानवानन्ननु-
 ब्रूयात्तदेकैकयैवेमांल्लोकान्सन्तनोत्येकैकयेमांल्लोकान्सृ-
 णुतेऽथ युत् प्राणं दधाति गायत्री वै प्राणः स युत्
 शक्त्वा गायत्री मन्वाह तत् शक्त्वा प्राणं दधाति
 तुस्मादेकैका मेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

ता वै सुन्तता अव्यवच्छिन्ना ऽअन्वाह । संवत्सरस्यै-
 वैतदहोरात्राणि सुन्तनोति तानीमानि संवत्सरस्याहो-
 रात्राणि । सुन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि पुरिसवन्ते द्विपतु
 ऽऽ चैवैतद् आढ्याय नोपस्थानं करोत्युपस्थानं

ह कुर्याद्यदुसन्तता अनुब्रूयात् तस्माद्वै सुन्तता अव्यव-
च्छिन्ना श्रुत्वाह ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ५.] ॥

अयेभ्राधानाग्निः समिन्धनहेतुभूताः सामिधेनीर्विधास्यन् तासां
नाम निर्वक्ति— “इन्धे ह वा इति । पञ्चदशसमिदात्मकेनानेन
'इधेन' अध्वर्युः 'अग्निम्' 'इन्धे ह वै' सन्दीपयति खलु । 'एतत्'
—इति क्रियाविशेषणम् । 'तस्मात्' इन्धनसाधनत्वात्, तस्य 'इधः'—
इति 'नाम' सम्पन्नम् । 'होता' च 'सामिधेनीभिः' “प्र वो वाजा”—
इत्यादिभिर्होभिः^१ अग्निं 'समिन्धे'; अतः समिन्धनसाधनत्वात्
तासां मपि 'सामिन्धेन्यः'—इति 'नाम' निष्पन्नम् । एवं नाम-
निर्वचनव्याजेनेधेन सामिधेनीभिश्च अग्निसमिन्धनं कार्यं मिति
प्रतिपादितं भवति ॥ १ ॥

अयं सामिधेनीवांचयितुरध्वर्युः सम्येयमन्वोच्चारणं विधत्ते—
“म आहेति । इधेन सन्दीप्यमानाय 'अग्नये' तत्समिन्धनार्थां या
चक्षो वक्तव्याः, ताः सामिधेनीः 'अनुब्रूहि' इति^२ सम्येयार्थः^३ । त
मिमं मर्थं श्रुतिः स्वयं दर्शयति— “अग्नये होतदिति ॥ २ ॥

१— “अयेभ्राधानाग्निः”—इति ट ।

२— २. ३०. ०-८ । तै. ३. ५. २. १-१२ (तै. सं. २. ५. ०. ०.) ।

३— तै. सं. ६. २. ५. ८ । पुनस्तत्रैव ०. १ । एयम् ऐ. ३. १. १ ।

४— प्रपपरिचयस्तु ऐ. ३. १. ८ इत्ययः ।

ब्रह्मरूपा । ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणजातिर्विवक्षिता । तस्याश्च गायत्री-
‘छन्दसश्च प्रजापतिमुखादुत्पत्तिमाधारण्यात्तादात्म्यम्’ ॥ ४ ॥

सामिधेनौनां सङ्ख्याविशेषं विधाय प्रश्नमिति—“एकादशेति ।
“उभाभ्यां वीर्याभ्या मिति । छन्दोद्वारा ये निर्दिष्टे ब्रह्मचरे,
तयोर्यद् ब्राह्मं चाचं सोमे वीर्यं, ताभ्या मित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिरुच्चारणं विधत्ते—“य वै चिरिति । विहितं
चिरुच्चारणं स्तौति—“चिरुच्चारणा हि”—इत्यादि । “चिरत्या”
हि देवाः”—इति^१ श्रुतेः, तदौघा यज्ञाः प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरा-
वृत्तियुक्ता । अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रवृत्तादिशब्देषु प्रथमोत्त-
मयो चिरावृत्तिर्दृश्यते । प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावृत्तनस्य^२ यज्ञ-
सिद्धत्वात् अत्रापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिः कार्येत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

‘ताः पञ्चदशेति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्चदशस्तोमस्ये-
न्द्रस्य च सप्त प्रजापतिशङ्कमकाशादुत्पत्तेरिन्द्रमन्वन्वात्^३ वज्रोऽपि
पञ्चदशस्तोमात्मकः । “सामिधेनौरभौति । “अभिरभागे”—इति^४
सप्तमे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रवचनोपयुक्ते”—इति^५
द्वितीया । श्रिष्ट सुगमम् ॥

अहुष्ठाभ्या मत्राधेतेति । द्वेयं मनसा कृत्वा “इदं मह मिति”

१— ऐ० ब्रा० ५. ५. ० ।

२— ‘चिरता’—इति आदिपु, छे च ।

३— तै० सं० ६. ४. १०. ३ । तै० ब्रा० २. २. ३. ८ ।

४— ‘यत्र एव’—इत्यादिः ‘वर्धनस्य’—इत्यन्तो यत्र आदिपु, छे च नास्ति ।

५— ऐ० ब्रा० ५. ५. ० ।

६— पा० सू० १. ४. ८१ ।

७— पा० सू० ४. ३. ८ ।

८— तै० सं० १. ६. ६. ३ ।

मन्त्रेण पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमौ पीडयेदित्यर्थः । 'अमुम्'-इत्यादःशब्दस्य
स्थाने द्वितीयया तच्चासि निर्देष्टव्यम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशमह्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पञ्चदश वा इति ।
“वर्द्धमानस्यो वा इत्यादि । एकैकेनैवार्द्धमासेन हि 'संवत्सरः'
'भवन्' वर्द्धमानः 'एति' आगच्छति । एव वर्द्धमानराशिद्वारा
संवत्सरमन्वन्धिन्यो या राचयः, ताः सर्वा आप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सामिधेनीना मत्सरमह्योपजीवनेन संवत्सरमन्वन्धिना मन्त्रां
प्राप्तिं दर्शयति—“पञ्चदशाना मिति । एवं सामिधेनीभिः
संवत्सरमन्वन्धिना महोरात्राणां प्राप्तत्वात् तत्समुदायात्मकः इत्यत्र
एव संवत्सरः प्राप्तो भवतीत्याह—“तदेवेति ॥ ९ ॥

सामप्रदशं विधत्ते—“सप्तदश सामिधेनीरिष्टा अतुष्ट्यादिति ।
उपरिष्ठाद् 'दर्शपूर्णमासयोः'-इति विगेषणात्, वाक्यशेषे च “त
काम मनपराधं राप्नोति”-इति कामप्राप्तिव्यवहारात् तद्विहितभूता
काम्येष्टिरपि 'इष्टि'-शब्देन निवृत्ता । अत एव आपस्तम्बो दर्श-
पूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टिपशुवन्धानां सामिधेनी-सामप्रदशं सूचयामास—
“पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः, सप्तदशेष्टिपशुवन्धानाम्”-
इति ॥ अथ तामां काम्येष्टीनां प्रधानयागम्योपांगुलं विधत्ते—
“उपांशिति ॥ सामिधेनी-सामप्रदशस्य कामप्राप्तिमाधयता मुप-

१ इष्टेर्कादशकमिकायाम् । २— ५०६८० (पं० मठयम् ।

३— य० प० गू० ११०, ११० । यो० गू० २. २० २. १. २०. २. ६.
०६. ६, ८. ०. १५ सुखादि चैवमर्थकानि । 'सामिधेनी-पिष्टो
काष्ठानि विवर्द्धन्ते, प्रतिफलमावाप्तुं प्रकृतिवत्’-इति च तत्रेव ।

पादयति— “दादश वा इत्यादिना । हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन^१
 ‘सवत्सरस्य पञ्चर्त्तव’ । एव मासर्त्तात्मको य सवत्सर ‘एष एव
 प्रजापति’ कथ मनयोरेक्य मित्यत आह— “सप्तदश इति ।
 यतो मासत्वरूपेण सप्तदशावयवममुदायात्मक सवत्सर, प्रजापतिश्च
 “आद्यावय इत्यादि^२ सप्तदशाक्षरममुदायात्मक अतस्तयो सप्त-
 दशावयवोपेतत्वसाभ्यान्तादाव्यम् । अस्त्वेव किं तत इत्याह— ‘सर्वे
 वा इति । ‘अनपराधम्’ अविकलम् ।

एव साप्तदश प्रशस्य विहित यागस्योपाशुत्व मथनूच प्रशसन्ति—
 ‘उपाश्विति । उपाशुश्चारणस्य पार्श्वस्थाना मर्घविशेषाप्रत्यायकत्वाद्
 अनिरुक्तम् । अनिरुक्तञ्च विशेषनिरुक्तिविरहान् सर्वात्मकम् । तेन
 च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपाशुत्वेन कात्स्न्येन कामप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

प्रतिपादितस्यार्थस्य सर्वेष्टिसाधारण्य मभिप्रेत्याह— ‘एष इति ।
 यत सामिधेनी साप्तदश मुपाशुयजनञ्च ‘एष’ सर्वस्था ‘दष्टे’ धर्म
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव पञ्चान्तर विधाय प्रशसति— “एकविंशति
 मिति ।

‘सैषा गतिरित्यादि । माषाद्यपेक्षया ‘य’ ‘एकविंश’ सूर्य,
 ‘एष’ एव ‘मा’ प्रसिद्धा गति’ यागदानादिभिर्धर्मैर्धन्यतया

१— “हेमन्तशिशिरयो समासेन —इति च ऐ० आ० १ १ १ ।

२— ‘आद्यावयति चतुरक्षरम्, अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम् पञ्चेति
 द्वाक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् द्वाक्षरी द्रष्टव्यम्,
 यथ वै सप्तदश प्रजापति’ —इति तै० स० १ ५ ११ ।

तत्तिष्ठणा मृचां मन्तानं लोकत्रयमन्तत्यै भवतीति श्रौति—
 “वयो वा इति । ‘मन्तनीति’ सन्दधाति । ततश्च ‘इमान् लोकान्’
 परस्परसंयुक्तान् ‘मृणुते’ प्रीणयति, वसयति वा । “सृ प्रीति-
 वल्लयोः”—इति^१ धातुः । तिष्ठणां मन्ततानुवचनं प्रकारान्तरेण
 श्रौति— “वय इमे”—इति । प्राणापानव्यामात्मकाः ‘वयः’ प्राणभेदाः,
 प्राणापानव्यानलक्षणावृत्तिवयविभिष्टं प्राण मेव अनवान् मनुवन्
 ‘मन्ततं’ परस्परसम्बद्धम्, ‘अव्यवच्छिन्नं’ विच्छेदरहितं ‘दधाति’ ।
 एव मेवानुवचनं कर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्य निगमयति— “एत-
 दिति ॥ १३ ॥

तिस्रश्चः मन्तत मनुवक्तुं यो न शक्नोति, तेन कथं
 मनुवक्तव्यमिति, तदाह— “स यावदिति । ‘अस्य’ होतुः ‘यावत्’
 अनुवक्तुं ‘स वयः’ स्यात्, मा अनुवचनशक्तिः यावती, तावदि-
 त्यर्थः । ‘एव मेव’ ‘अनुविवचेत्’ अनुवक्तुं शिच्छेत् । शक्त्यनु-
 रूप मेवानुच्छसनम् ; शक्त्यभावे हि श्चक्षुष्येऽवसाने चोच्छ्वासे
 नास्ति दोष इत्यभिप्रायः ॥

तदेतत्पञ्च निरस्यति— “तस्येति । ‘तस्यैतस्य’ पक्षस्य ‘परिचया’
 निन्दा विद्यते । ता मेव दर्शयति— “उत साम्प्रवान्यादिति ।
 ‘अनवानम्’ अनुच्छसन्, ‘अनुविवचन्’ अनुवक्तुं शिच्छन्, होता
 ‘उत’ अपि ‘मामि’ ऋक्षध्वजे ‘अवान्यात्’ उच्छ्वाभङ्गुर्यात् ; तदा
 ‘तत्कर्म’ ‘विवृद्धेत’ विद्ध्येत, शिथिलं भवतीत्यर्थः । “मा
 पविष्येति । यथाशक्त्यनुवचनपक्षे एषैव निन्देत्यर्थः ॥ १४ ॥

तिष्ठ च सन्तत मनुवक्तु मग्नकथ्य कसर्तुपाय इति त
दर्शयति— “स यदौति । ‘एतद्’ अनन्तरोक्त यथाशक्त्यनुवचन
निन्दायुक्तत्वात् ‘■’ होता ‘न’ कामयेत, तदा ‘एकैकाम्’ च
मनुच्छ्रममनुभूयात् ।

अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वोक्तलोकत्रय प्राणचय-मन्तान्मुपपादयति—
“तदेकैकयेति । चिपदा ह्येता सामिधेन्य , अत एकैकस्या मृचि
पादत्रयस्य सन्ततत्वात् ‘एकैकयेव’ च्छवा चीन् ‘लोकान्’ सन्तनोति ।
“गायत्री वै प्राण इति । गायत्र्यास्तिपात्वात्, प्राणस्य च प्राणा-
पामथानलक्षणवृत्तिषयात्मकत्वात्, चित्समष्ट्यायोगसाम्यात् तादात्म्यम् ।
तथा च कृत्स्नगायत्र्या सन्ततानुवचनात्^१ कृत्स्नप्राणसन्तान् मपि
विद्यतीत्यर्थं ॥ १५ ॥

एव मनुवचनस्मान्वानलक्षण धर्मविशेष^२ विधाय सान्तत्यादिक
विधत्ते— “ता वै सन्तता इति । ‘ता’ एता. सामिधेनी ‘सन्तता’
परस्परसम्बन्धाः, अत एव ‘अव्यवच्छिन्ना’ विच्छेदरहिता ‘अन्वाह’ ।

“सवत्सरस्येत्यादि । सामिधेनीनां सवत्सरसम्बन्धहोराचरूपता
प्राक् प्रतिपादिता, अतस्तत्मान्त्येन ‘अहोरात्राणि’ अथेव ‘सन्त-
तानि’ परस्परसम्बन्धानि कृतवान् भवतीत्यर्थं । तदेतद् दृष्टानुसारेण
द्रढयति— “तानीमानीति । यस्मादेव सामिधेनीमान्त्येन सवत्सर-
सम्बन्धोनि ‘अहोरात्राणि सन्ततानि’, तस्मादेवेदानीं मपि ‘तानि
सन्ततानि अव्यवच्छिन्नानि’ पर्यावर्तन्त इत्यर्थं ।

सन्ततानुवचनस्य प्रयोजनान्तर माह— “दिपत इति । ‘दिपते’
 द्वेपण कुर्वते शत्रवे ‘उपस्थान न करोति’, सन्ततानुवचनेन किद्र-
 रहितत्वात् । किद्रान्वेषणश्रीलाय राक्षसादये प्रवेशोपायभूत दार
 न प्रयच्छतोत्यर्थः ॥

विपत्ते बाध माह— “उपस्थान इति । उपतिष्ठते प्राप्नोति
 अनेनेति ‘उपस्थान’ प्राप्तिसाधनद्वारम् ॥ १६ ॥ २ [३ ५.] ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सामिधेनोरुक्तादिकमात्रं विहितम् । वस्तुतः सहि-
 ताब्राह्मणयो सामिधेन्य ऋच एकादशैवास्मात्वा । तासु प्रथमाया
 ऋग्निमायाश्च चिक्षि पाठेन पञ्चदशसङ्ख्या पूरणीया भवति (ऐ०
 ब्रा० १ ५ २) । सप्तदशसङ्ख्याया पूरणीयत्वे तु पृथुमानेत्याद्य
 परमैश्वर्यस्य तासु प्रक्षेपोऽपि विधीयते (ऐ० ब्रा० १ १० १ टौप्प०)
 एकविंशसङ्ख्याया पूरणीयत्वे वस्तु मण्यथा प्रक्षेपणीयता विहितता
 (ऐ० ब्रा० ३ ५ ५) । ता प्रक्षेपणीयत्वं एव ध्याया उच्यते (ऐ० ब्रा०
 १ २ ७) । तत्र धाय्ययोर्ध्यायाना वा प्रक्षेप खलु समिद्धमान समिद्ध
 वयोर्मध्ये एव भवति । ते च ऋचौ दशम्येकादशौ । मी० द० ३५०
 ६ पा० ६, १० सूत्रयो, द्वितीयतृतीयाधिकगणयोस्तत्रैवाधिकवयमाणा
 याश्चेतद्विचार सम्यगुक्तो ज्ञेयः । सामिधेनोप्रयोगादम्भत्वेवम—
 “अध्वर्युर्होतुरासन दमोऽस्तुत गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालेऽयस्य
 मध्यभागे वेदे पश्चात् स्थापयित्वा ‘एहि होत’—इति होतुरा
 मन्त्रं करोति । ततो होतरि आचम्यामते सति अध्वर्युरिष्टादेका
 समिध माशय होतारं प्रति ‘अग्नये समिधमानायानुब्रूहि—इति
 ब्रवीति । होता ॥ ‘ब्रूयान् सामिधेनोरनुवक्ष्यामि—इति ब्रह्मण्य
 एच्छति । ब्रह्मा च ‘प्रनामयतेऽनुब्रूहि, धेहि’—इत्यन्तं मुपाशु पठित्वा

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसदृशं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्ताब्धीन्^१ पञ्चसौरीन्^२ स्निग्धतल्लताधेनुसौवर्णभूमौः ।

रत्नोक्तां हृक्कावाजिदिपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,

यथाणीद्विषयकं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मनुजः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कार्पासीयं छपावान् गुडहत मज्जो^३ राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा^४ लवणज सनृणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाक्षौ रत्नरूपं गिरि भक्त सुदा पाचयान्निङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते भाधवीये

वेदार्थप्रकाशे भाध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

‘योश्च मनुब्रूहि’-इति होतारं प्रसूति । ततो होता ‘कं प्रयचे’-
इत्यादि जपति । अस्यान्ते यजमानं स्थानं गृह्यत्वा ‘समन्वन्निव मे
ऽनुब्रूहि’-इति होतारं प्रेष्यति-इति पठति । अस्मिन् कर्मणि
आदित आरभ्य स्विष्टकृतं प्राक् सर्वं मन्त्रजातं प्रथमस्थानेन प्रयोज्यम्;
स्विष्टकृतं आरभ्येष्टामार्जनान्तं मध्यमस्तरेण, ततः शेषं समाप्तिपर्यन्तं
मुत्तमेन स्तरेणेति तन्त्रटीकायाम् ।

१- ‘सप्ताब्धीन्’-इति ठ ।

२- ‘सप्तसौरी’-इति ठ ।

३- ‘मज्जो’-इति ठ ।

४- ‘प्राज्यबुद्धि’-इति ठ ।

५- युग्मकश्चेत् ज-अ ठ-पुस्तकेषु, १८१ एतेऽपि मुद्रितं दृश्यम् ।

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

हिङ्कृत्यान्वाहु । नासामा युञ्जोऽस्तीति वा आहुर्न
वा अहिङ्कृत्य साम गीयते स युद्धिङ्करोति तुद्धिङ्कारुस्य
रूपं क्रियते प्रणवेनैव सामो रूपं मुपगच्छत्योश्म्
ओ३* मित्येतेनो हास्यैष सर्व एव सुसामा यज्ञो
भवति ॥ १ ॥

युद्धेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारुः प्राणो हि वै
हिङ्कारस्तुस्मादपिष्टुह्य नासिके न हिङ्कर्तुं५ शक्नोति
व्वाचा वा ऽचृच मुन्वाह व्वाक् च वै प्राणश्च मियुनं
तुदेतुत्पुरुस्तान्मियुनं प्रजुननं क्रियते सामिधेनीनां
तस्माद्वै हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा ऽउपा२शु हिङ्करोति । अथ युदुच्चैर्हिङ्कुर्यादन्य-
तरुदेव कुर्याद्वाच मेव तस्मादुपा२शु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

स वा ऽएति च प्रेति चान्वाह । गायत्री मेवैतदर्वा-
चीञ्च पुराचीञ्च युनक्ति पुराच्युह देवेभ्यो यज्ञं व्यहत्य-
र्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ४ ॥

* 'यो३ यो३'-इति क, 'यो३ यो३'-इति ख, ग, घ ।

यदेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राण इत्युदानः
प्राणोदानुवेवैतदधाति तुस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ५ ॥

यदेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्युत
ऽएति प्रजायते प्रेति पशुवो व्वितिष्ठन्त ऽएति समा-
वर्तन्ते सुर्वं वा ऽइद मेति च प्रेति च तुस्माद्वा ऽएति च
प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्याजा अभिद्यव इति तन्न प्रेति
भवत्युग्र ऽआ याहि व्वीतुय ऽइति तदेति भवति ॥ ७ ॥

तदु हैक ऽआहुः । उभयं* वा ऽएतत्प्रेति सुम्यद्यत
ऽइति तदु तदातिविज्ञान्य मिव प्र वो व्याजा अभिद्यव
ऽइति तन्न प्रेत्युग्र ऽआ याहि व्वीतुय ऽइति तदेति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्याजा अभिद्यव ऽइति तन्न प्रेति
भवति व्याजा इत्युन्नं वै व्याजा अन्न मेवैतदभ्युनूक्त
मभिद्यव ऽइत्यर्द्धमासा वा ऽअभिद्यवोऽर्द्धमासानुवेत-
दभ्युनूक्तः हविष्मन्त ऽइति पशुवो वै हविष्मन्तः
पशून्वेतदभ्युनूक्तम् ॥ ९ ॥

एताच्चेति । विदेशो* ह मायुवो† ऽमिं वैश्वानरं
मुखे वभार तस्य गोतमो राह्मण ऋषिः पुरोहित

* 'उ । उभयं'—इति क, ग ।

† 'मायुवो'—इति छ, सायकसम्मतश्च ।

आस तुसै ह सामन्त्यमाणो न प्रतिश्रयोति नेन्मेऽभि-
वैश्वानरो मुखानिष्यधाता ऽहुति ॥ १० ॥

तु मृगिभङ्गयितुं दध्ने । व्वीतिहोचं त्वा कवे द्युमुन्तः
सुमिधीमहि श्रुमे वृद्धन्त मध्वरे व्विदेधेति ॥ ११ ॥

सु न प्रतिगुप्राव । उदमे शुचयस्तुव शुक्रा भ्राजन्त
ईरते सुव ज्योतौऽप्यर्चयो ब्विदेघाऽ इति ॥ १२ ॥

सु ह नैव प्रतिशुश्राव । तन्वा दृतुस्तवीमह ऽद्वत्ये-
वाभिव्याहरदुयास्य दृतकौर्त्तुवेवामिर्वैश्चानरो मुखा-
दुज्जज्वाल तं नु शशाक धारयितुः सोऽस्य मुखान्निष्पदे*
सु इमां पृथिवीं मापादः ॥ १३ ॥

तुर्हि विदेधो मायवु आस । सुरस्वत्याः स तुत एव
प्राङ् दुहन्नुभौयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राह्णगणो
विदेधुश्च मायवुः पश्चाद्दुहन्त मन्वीयतुः सु इमाः सुवा
नदीरुतिददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्द्धारवति ताः-
हैव नातिददाह ताः ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा नु
तरन्त्युनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

तुत एतुहिं । प्राचीनं बहुवो ब्राह्मणास्तद्वा श्वेतर
मिवास सावितर मिवास्वदित मग्निना व्यैश्वानरे-
णेति ॥ १५ ॥

• 'मिष्येदे'—इति क, घ-५ ।

† 'सैला'-इति घ-गुञ्जौ ।

तदु द्वैतुर्हि । श्वेतर मिव ब्राह्मणा उ हि नून
मेनद्यज्ञैरुसिधदन्तुपि जघुन्ये नैदाघे सुमिवैव कोप-
यति तावच्छीतानतिदग्धा द्यग्निना व्वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

सु होवाच । विदेधो माधवः* काहुं भवानीत्युत एव
ते प्राचीनं भुवन मिति होवाच सैषाप्येतुर्हि कोसल-
विदेहानां मर्यादा ते हि माधवाः† ॥ १७ ॥

अथ होवाच । गोतमो राह्मणः कथन्तु म ऽश्रामन्त्यु-
माणो न प्रत्यश्रौषीरिति सु होवाचाग्निर्मे व्वैश्वानरो
मुखे ऽभूत्स नुमे मुखान्निष्पृच्छातै तुस्मात्ते न प्रत्यश्रौष
मिति ॥ १८ ॥

तदु कथु मभूदिति । युचैव त्वं दृतसंवीमह ऽदृत्यभि-
व्याहापौस्तुदेव मे दृतकौर्त्तावमिर्व्वैश्वानरो मुखादुद-
ज्वालीत् तं नाशकं धारयितुः सु मे मुखान्निर-
पादौति ॥ १९ ॥

स युत् सामिधेनीषु दृतवत् । सामिधेनु मेव तत्सु
मेवैनं तेनेन्ये व्वीर्य मेवास्मिन् दधाति ॥ २० ॥

तदु दृताच्येति । देवाञ्जिगाति‡ सुमयुरिति युज-
मानो वै सुमयुः स हि देवाञ्जिगोपति॥ स हि देवाञ्-॥

* 'विदेहो माधवः'-इति क ।

† 'माधवाः'-इति क, सा०-स० ।

‡, § 'देवान् जि'-इति क ।

॥ 'देवान्'-इति क ।

जिघांसति* तुस्मादाह देवान्† जिगाति‡ सुमयुरिति
सैषामेयी सत्यनिरुक्ता सुर्वं वा ऽअनिरुक्तः सुर्वेणैवैतत्प्र-
तिपद्यते ॥ २१ ॥

अग्नं ऽत्रा याहि वीतुय इति । तदेति भवति वीतुय
ऽइति सुमन्तिक मिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका आसुरित्यु-
न्मश्या इव द्यौरास ॥ २२ ॥

ते देवा ऽअकामयन्त । कथन्नु न इमे लोका वितरा-
स्युः कथन्न इदं व्युरीय इव स्यादिति तामेतैरेव विभि-
रक्षुरैर्यनयन्वीतुय ऽइति त ऽइमे विदूरं लोकास्ततो
देवेभ्यो व्युरीयो ऽभवद्वुरीयो ह वा ऽअसौ भवति युस्यैवं
विदुष एता मन्वाहुर्वीतुय ऽइति ॥ २३ ॥

यृणानो हव्यदातय ऽइति । युजमानो वै हव्यदाति-
वृणानो‡ युजमानायेत्यैवैतदाह नि होता सस्ति
वर्हिषीत्यग्निर्वै होतायुं लोको वर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोकेऽग्निं
दधाति सोऽयु मस्मिंल्लोके॥ऽग्निर्हितुः सैषेमु मेव लोक
मभ्युनूक्ते मुमेवैतया लोकं जयति युस्यैवं विदुष
एता मन्वाहुः ॥ २४ ॥

* 'जिगांसति'-इति क, ख, ग, च-भ । † 'देवान्'-इति क ।

‡ 'जिगाति'-इति ग ।

§ 'यृणानो'-इति च ।

॥ 'मस्मिंल्लोके'-इति क, 'मस्मिन् लोके'-इति क ।

तुन्वा समिद्धिरङ्गिर इति । समिद्धिर्द्यौत मुञ्जिरस
 ऐन्धताङ्गिर इत्यङ्गिरा उ ह्यग्निर्द्यौतेन वर्द्धयामसीति
 तुत्सामिधेनुं पदं सु मेवैनं तेनेन्धे व्वीर्यं मेवास्मिन्
 दधाति ॥ २५ ॥*

बृहच्छोचा यविष्येति । बृहद् द्यौष शुचति सुमिद्धो
 यविष्येति यविष्ठो ह्यग्निस्तुत्सादाह यविष्येति सैपैतु
 मेव लोक मभ्यनूक्तान्तरिक्षलोक मेव तुत्सादामेयी
 सत्यनिरुक्तानिरुक्तो ह्येष लोक एतु मेवैतया लोकं
 जयति यस्यैवं व्विदुष एता मन्वाहुः ॥ २६ ॥

सु नः पृथु अवाय्य मिति । अदो वै पृथु युस्मिन्
 देवा एतुच्छवाय्यं युस्मिन् देवा अुच्छा देव व्विवास-
 सीत्युच्छ देव व्विवासस्येतुन्नो गमयेत्येवैतुदाह ॥ २७ ॥

बृहदग्ने सुवीर्य मिति । अदो वै बृहद्युस्मिन् देवा
 एतुत्सुवीर्यं युस्मिन् देवाः सैपैतु मेव लोक मभ्यनूक्तादिव
 मेवैतु मेवैतया लोकं जयति यस्यैवं व्विदुष एता
 मन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह । ईडेन्धो नमुस्य इतीडेन्धो ह्येष नमुस्यो
 ह्येष तिरस्तुमाशसि दर्शत इति तिरु इव ह्येष तुमाशसि

* इतोऽनन्तरं मिह "अतम् ३००"—इति च-पुस्तके ।

†, ‡ 'मिथ्यदो'—इति क ।

सुमिद्धो ददृशे सु मभिरिध्यते दृष्टेति सु५ ह्रीध्यते ।
वृषा वृषो अग्निः सुमिध्यत इति सु५ ह्रीध्यते ॥ २६ ॥

अश्वो नु देववाहन इति । अश्वो ह वा ऽपु भूत्वा
देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्यृच्यो मिति तत्तुस्मादा-
ह्वाश्वो नु देववाहन इति ॥ २७ ॥

तु५ हविष्मन्त ईडत इति* । हविष्मन्तो ह्येतुं मनुष्या
ईडते तुस्मादाह तु५ हविष्मन्त ईडत इति ॥ २८ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः सुमिधीमहीति । सु५
ह्येन मिध्यतेऽग्रे दीद्यतं दृढदिति दीदुयेव ह्येपु दृढत्
सुमिद्धः ॥ २९ ॥†

तं व्या एतम् । वृषण्वन्तं त्रिच१ मुन्वाहामेव्यो वा
ऽएताः सुवाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवतेन्द्रो वृषैतेनो हास्येताः सेन्द्राः सामिधेन्यो
भवन्ति तुस्माद्वृषण्वन्तं त्रिच१ मुन्वाह ॥ ३० ॥

सोऽन्वाह । अग्निन्दूतं वृणीमह इति देवाथ वा
असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तान्तसुईमानान्
गायन्तन्तु तस्यौ या वै सा गायत्र्यासीदियं वै सा

* 'ईडत इति'—इति ग । † इतोऽनन्तर मिह "पादं प० ६४"—इति ख ।

१, १ 'वृष'—इति सायणोपपाठः, कात्यायनवार्तिकसम्मतश्च (पा० ६. १.

२४ वा० १) । वस्तुतः शतपथे कातीयश्रौते च सर्वत्रैव 'त्रिच'—इत्येव ।

पृथिवीयुः^४ हैव तुदन्तरा तस्यौ तु ऽऽभय ऽएव विदुष्व-
 क्रुर्यतरान् वै न इय मुपावर्त्यति ते भविष्यन्ति परेतरे
 भविष्यन्तीति ता मुभय ऽएवोपमन्त्रयुष्वकिरेऽग्निरेव
 देवानां दूत आस सद्गुरक्षा इत्यसुररक्षस मसुराणाः
 साम्नि मेवानुप्रेयाय तस्मादन्वाहामिं दूतं दृणीमह
 ऽइति स हि देवानां दूत आसौडोतारं विश्ववेदस
 मिति ॥ ३४ ॥

तदु हैकोऽन्वाहुः । होता यो विश्ववेदस इति नेदर
 मित्यात्मानं ब्रुवाण्यीति तदु तथा नु ब्रूयान्मानुषः^५ ह ते
 यज्ञे कुर्वन्ति व्यहं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्यहं यज्ञे
 कर्तुवाण्यीति तस्माद्यथैव^६ नूक्त मेवुं^७ मेवानुब्रूयाहो-
 तारं विश्ववेदस मित्येवास्य यज्ञस्य सुक्रतु मित्येव हि
 यज्ञस्य सुक्रतुर्युं^८ दग्निस्तस्मादाहास्य यज्ञस्य सुक्रतु मिति
 सेयुं देवानुपावर्त्त ततो देवा अभवन् परासुरा भवति
 ह वा ऽआत्मना पुरास्य सपत्ना भवन्ति युस्यैवं विदुष
 एता मन्वाहुः ॥ ३५ ॥

तां वा ऽअष्टमी मुनुब्रूयात् । गायत्री वा ऽएषा निदा-
 नेनाष्टादशरा वै गायत्री तस्मादष्टमी मुनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

* 'वर्षा'—इति क, ख ।

† नैतत् पठं च-पुस्तके ।

‡ 'सक्रतुर्युं'—इति, 'सक्रतुर्युं'—इति च पाठौ च-पुस्तके ।

तद्वैके । पुरस्ताद्वायुं दधत्युन्नं धायुः मुखत इदं
मन्त्राय दध्म इति वृद्धन्तस्तदु तया न कुर्यादुनवक्तृता
ह तुस्यैषा भवति युः पुरस्ताद्वायुं दुधाति दशमी वा
हि तुर्होकादशी वा सम्पद्यते तस्यो ह्वैषावक्तृता
भवति यस्यैता मष्टमी मन्वाहुस्तस्मादुपुरिष्ठादेव धायुः
दध्यात् ॥ ३७ ॥

समिध्यमानो अध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञः
समिध्यमानो यज्ञ इत्येवैतदाहामिः पावक इत्य इति
पावको ह्येष इत्यो ह्येषु शोचिष्केशस्तु मीमह इति
शोचन्तीषु ह्येतस्य केशाः समिद्धस्य समिद्धो अग्न
आहुतेत्युतः प्राचीनं सर्व मिधु मभ्यादध्याद्युदन्यत्स-
मिधोपवृक्त इव ह्येतद्गोता यद्वा अन्यत्समिध इध्म-
स्यातिरिच्यतेतिरिक्तं तद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विपुनः
हास्य तद् ध्राव्य मभ्यतिरिच्यते तस्मादुतः प्राचीनं
सर्व मिधु मभ्यादध्याद्युदन्यत्समिधः ॥ ३८ ॥

देवान्यक्षि स्वध्वरेति । अध्वरो वै यज्ञो देवान्यक्षि
सुयज्ञियेत्येवैतदाह त्वं हि हव्यवाडसौत्येप हि हव्यवाड
युदग्निस्तस्मादाह त्वं हि हव्यवाडसौत्या जुहोता दुव-
स्यतामिं प्रयत्यध्वरे वृणीध्वः हव्यवाहन मिति
सम्प्रेष्यत्येवैतया जुहुत च यजत च युस्मै कामाय

समैन्धिः* तत् कुरुतेत्येवैतदाहामिं प्रयत्यध्वर इत्यध्वरो
 वै युज्ञोऽमिं प्रयति यन्न इत्येवैतदाह वृणीध्वः हव्य-
 वाहन मित्येव हि हव्यवाहनो युदमिस्तुस्मादाह
 वृणीध्वः हव्यवाहन मिति ॥ ३९ ॥

तं वा ऽएतम् । अध्वरुवन्तं विचुं मन्वाह देवान्
 ह वै यज्ञेन युजमानान्सपत्ना असुरा दुधूर्पाञ्चकुस्ते
 दुधूर्यन्त एव नु शेकुर्धुर्वितुं ते पुरावभूवस्तुस्माद्युज्ञो
 ऽध्वरो नाम दुधूर्यन् ह वा ऽएनः सपत्नः पुराभवति
 युस्यैवं ब्विदुषोऽध्वरुवन्तं विचुं मन्वाहुर्यावदेव सौम्ये-
 नाध्वरेणेष्टा जुयति तावज्जयति ॥ ४० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

मिममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ४ ॥

अथ तस्मिन् सामिधेय्यनुवचने धर्मविशेषं विधत्ते— “हिदृत्येति ।
 ‘हि’-इति शब्द मुचार्येत्यर्थः । “मामामेत्यादि । सामरहितम्

* ‘न्यिदृ’-इति च पाठः च-पुनरुक्तिः । १ २६३९० १-५ टोप्यन्यौ दृष्टये ।

१—“ ‘इ१म्’-इति स हिङ्गारः ”-इति सा० दा० आ० ४. ८ १ ।

अयमन्तान्, हिङ्कारप्रणवयोः सामावयवत्वात्^१, सामिधेनीषु तत्कर-
णेन सामिधेनीयुक्तः सर्वोऽपि सामवान् यज्ञः सम्पद्यत इत्यर्थः ।
'ओम्-ओम्'-इति वीण्या मवांसु सामिधेनीषु स्थितस्य
प्रणवस्यानुकरणम् ॥ १ ॥

“यदेवेत्यादिः हिङ्कारस्तुतिः । तस्य प्रतिज्ञातं प्राणात्मकत्वं
मुपपादयति— “प्राणो वा इति” । हिङ्कृत्यानुवचनम् । मिथुन-
सम्पत्त्या स्तौति— “वाचा वा इत्यादिना । नाधिकास्तप्राणात्मको
हिङ्कारः, तन्निर्वर्त्यत्वात् ; अक् च वागात्मिका, तथा उच्चार्यमाण-
त्वात् । ‘प्राणस्य वाक् च’ ‘एतत्’ एकं ‘मिथुनम्’ ; स्त्रीपुंस्वरूपत्वात् ।
अतः सामिधेनीनां ‘सुरस्ताद्’ यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजनन-
निमित्तं ‘हिङ्कृत्य’ अनुवचनेन ‘मिथुन मेव क्षियते’ इत्यर्थः^२ ॥ २ ॥

“अन्यतरदेवेति । उच्चेहिङ्कारश्चोच्चारणे हि सोऽपि वाचैव
निर्वर्त्येत इति तदात्मक एव स्यात् प्राणात्मकः ; तथा च मिथुन-
सम्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सामिधेनीनां क्षिप्रविशेषं विधत्ते— “य वा एति चेति ।
वा इति ‘एति’ ; म इति ‘मेति’ । अत्र ‘इति’-शब्देन प्रकृत-
विपर्यासकृता एतौ शब्दावर्चपरत्वात् प्रस्थाप्य ‘अर्वाची’-शब्दपरतया

१— तथाहि “लोकेषु यज्ञविधं सामोपासीत”-इत्यादि (४ प्र० २-७ ख०),
“यय सप्तविधस्य ; वाचि सप्तविधं सामोपासीत”-इत्यादि च (४ प्र०
८-२१ ख०) सा० का० ब्रा० ।

२— “प्राणो हिङ्कारः”-इत्यादि सा० का० ब्रा० ४. ७. १ ।

३— सा० का० ब्रा० ४. १२. १, २ इत्यर्थम् ।

व्यवस्थाप्येते । तथा च आहुपसर्गयुक्ताः प्रोपसर्गयुक्ताश्च षष्ठोऽनु-
ब्रूयादित्यर्थः ॥

तदेतस्मिन्मन्त्रे प्रयोजनकथनेन प्रशंसति— “गायत्री मेवेति ।
आहुपसर्गो ह्याभिमुख्ये वर्तते^१, अतस्तेन ‘अर्वाचीम्’ अभिमुखीं
युनक्ति । परेतः प्रेत इति पर्यायतया दर्शनात् ‘प्र’-शब्दस्य परा-
ङ्मुखत्वेऽपि वृत्तिरस्ति^२, अतोऽच ‘प्र’-शब्देन पराङ्मुखतवाचिना
पराङ्मुखौ मेव तां ‘युनक्ति’ इत्यर्थः ।

एव सुभयया योजनस्य प्रयोजनमाह— “पराच्येति । यतो
देवयजनाभिक्तस्य ‘पराची’ पराङ्मुखौ, अनिवर्तमानैव गायत्री
द्युलोकं प्रति ‘यज्ञं’ वोढुं शक्नोति ; सा तु सन्निधानात् ‘मनुष्यान्’
रचितुं शक्नोति ; अतो स्मिन्मन्त्रयुक्ता एवासुवक्तव्याः ॥ ४ ॥

तदेतस्मिन्मन्त्रे विधाय प्रशंसति— “यदेवेत्यादिना । “प्रेति वै
प्राण इति । ‘प्र’-शब्दस्य परागच्छनार्थत्वात्, प्राणस्य च पराङ्मुख-
त्वाद्बुभयोस्तादात्म्यम् । “एतुदान इति । आकारस्याभिमुख्यार्थत्वात्
उदानस्य अन्तःप्रवेशवृत्ति^३रूपत्वात्तादात्म्यम् ॥ ५ ॥

“यदेवेति चेति । “प्रेति वै रेतः सिध्यत इति । सिध्यमानस्य
रेतसः पराङ्मुखप्रवृत्तेः ‘प्र’-शब्दस्य तस्य च तादात्म्यम् । अपत्य-
रूपेण जायमानस्य अभिमुख भावर्तनादाभिमुख्यवाचिन आकारस्य

१— निब० १. १. ४ ; २. २. २, ३ २. ४ ; ५. १. ६ ।

२— “प्रपरेद्येतस्य प्रातिजोष्यम्”—इति निब० १. १. ५ ।

३— ‘उन्ताःप्रविशदृति’—इति व ।

“वीतिक्षेपम्”—इति^१ मन्त्रेण आजुहाव । एवं स्तुतोऽप्यग्निः तन्मुखे
दृष्णी मेव स्थितवान् ॥ ११ ॥

“स न इति । ‘सः’ विदेघोऽपि ‘न’ प्रत्युवाच । सुनरपि ‘सः’
अग्निः “उदग्ने शचयः”—इति^१ मन्त्रेणाग्निं स्तुवन् क्रोधेन विदेघ
माकारयामास । ‘विदेघाह’—इति श्रुतिः असूयार्पा^२ ॥ १२ ॥

“स ह नैवेति । एव मपि प्रतिश्रवणाभावे “तन्त्वा हृतस्त्ववी-
महे”—इति इमा मेव अक्षम्” अग्निं अभिलक्ष्योक्तवान् । ‘सः’
अग्निः मन्त्रगतदृढशब्दोच्चारणममये एव माधवस्य मुखसकाशादूर्द्ध्वं
ज्वलितोऽभूत् । ‘तम्’ अग्निं ‘धारयितुं’ सोऽपि ‘न शशाक’ ;
ज्वालाधिक्येन दाहकत्वात् । ‘सः’ च सुखान्निर्गतः सन् ‘पृथिवीं’
प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

“तर्हीति । तस्मिन् समये माधवस्य तापशमनाय ‘सरस्वत्यां’ नद्यां
निमग्नोऽभूत् । ‘सः’ अग्निलक्ष्मात् स्नामादारभ्य ‘प्राङ् दहन्’ ‘इमां’
सर्वां ‘पृथिवीम्’ अभितो व्याप्नोत् । माधवगोतमावुभावपि ‘दहन्त’
‘तम्’ अग्निं ‘पद्मान्’ अनुजग्मतुः । ‘सः’ च दहन्नग्निं पृथिव्यां यावत्यो
नद्यः सन्ति, ताः ‘सर्वा नदीः’ अतिशयेन ‘ददाह’ शोषयामास ।
‘प्राचीनं’ दहतोऽस्य पुरस्तात् ‘सदानोरा’ नाम नदी ‘उत्तरान्’
उदक्प्रवाहा ‘एति’ गच्छति । तथा च व्यवहितः सोऽग्निः, एनम्

अग्निम्, सापि निःशेषेण धारयति, इतस्ततो गमनं निवाये
धारितवतीत्यर्थः । स चाग्निः 'तां' नदीं मितरनदीवत् 'नाति-
ददाह' । अत एव 'सदा' सर्वदा 'नीरं' जलं मस्या मसीति
व्युत्पत्त्या 'सदानीरा'-इत्युच्यते । तथा च निघण्टुः(?)— "करतोया
सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनीति' । 'तां ह' नदीं 'पुरा' तद्दह-
नोत्तरकाले 'ब्राह्मणाः' 'न तरन्ति' न स्पृशन्ति । अग्निदाहा-
भावेनाविशुद्धत्वादिति हेतुं भाह— "अनतिदग्धेति ॥ १४ ॥

"तत एतर्हीति । 'ततः' तस्या नद्याः 'प्राचीनं' प्राग्देशम् 'एतर्हि'
इदानीं 'बहवो ब्राह्मणाः' निवसन्ति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
प्राग्देशः सर्वोऽपि ब्राह्मणवाम इत्यर्थः । 'तत्' च स्थानम् 'अथेवतर
मिव' अतिशयेन निवामायोग्यं मिव 'ग्राम' बभूव । तथा
'सावितरं' भग्नभाण्डे निचिन्ननीरवत्तद्देशेऽनुष्ठितं यज्ञदानादिकं
मतिशयेन 'स्वावि' स्वर्णशीलं फलप्रदानाभिमर्षं बभूवेत्यर्थः । तत्र
हेतुं भाह— "अस्त्रदितं मिति । यतो 'वैश्वानरेणाग्निना' 'अस्त्र-
दितम्' अनास्त्रादितम्, अतस्तत्स्थानं मपविच मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्य दोषस्य परिहारं भाह— "तदु हेति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
समये 'तत्' अपि स्थानं 'अथेवतरं' निवामयोग्यं मेव भवति । कुत
इत्यत आह— "ब्राह्मणा उ हीति । 'नूनम्' इति नियये^१; 'हि'
यस्मात् 'एतत्' स्थानं ब्राह्मणाः 'यज्ञैरभिवदन्' यज्ञानुष्ठानैः

१— यम० को० १. १०. २१ ।

२— या० सू० २. १. २८ ।

३— "नूनं भितिं विचिचिस्तार्क्ष्येयः"-इति विह० १. २. ३ ।

तादाम्यम् । “प्रेति पञ्चव इत्यादि । पञ्चानां दृष्टादिभवेण यदनं प्रति परागं गमनम्, तत् ‘प्र’-शब्दार्थः^१ ; यच्च सायं समागमनम्, तदाकारमर्थः^२ । किं यद्धना ‘मर्वम्’ अपि ‘इदं’ जगत् प्रगमन-स्वभाव भावर्तनस्वभावश्च ; तस्मादेतस्मिन् द्रव्यं अनुवचने सम्पादनीय मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेतदुदाहरणेन दर्शयति— “सोऽन्वाहेति । “प्र वो वाजा इति । एषा ‘प्र’-शब्दलिङ्गयुक्ता सामिधेनी^३ । “अग्न आ पाहीत्या-हुपसर्गलिङ्गयुक्ता” ॥ ७ ॥

अनयोर्लिङ्गयोरैक्यं माशङ्क्य निरस्यति— “तदु हेति । “आया-हि”-इत्यनेन यदस्यान् प्रत्याभिमुख्यगमनं प्रतिपादितम्, ‘तत्’ स्वर्गवासि-देवायेष्टया परागमनं मेवेति ‘एति’-लिङ्गं नपि ‘प्रेति’-लिङ्गं ‘सम्पद्यत इति’ एकौयमताभिप्रायः । ‘तत्’ एतत् ‘आति-विज्ञान्यं’ (न^४) ज्ञानपथातिवर्ति । “आयाहि”-इत्युक्ते यस्मादागमनं मेव शीघ्रं बुद्धावारोहति, न तु प्रगमनम् ; तस्मात् ‘प्रेति’-सम्पत्तिः^५ दुरधिगमेत्यर्थः । लिङ्गद्वयं तथैव व्यवस्थित मित्यभि-प्रेत्यानुवदति— “प्र व इति ॥ ८ ॥

विहितं अनुवचनं अनुद्य प्रथमतोऽनुवक्तव्या सूत्रं विधाय तत्प-दानि व्याचष्टे— “सोऽन्वाहेत्यादिना । अथ ‘वाजाः’-‘इति’ पदेन

१— निघ० १. १. ५ ।

२— निघ० ४. २. ३२ ।

३— तै० ब्रा० ३. ५. २. १ ; सं० २. ५. ७. २ ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

५— ‘न’-इति पदं ठ-ठ-शुक्लकयोर्नास्ति ।

६— ‘संप्रतिपत्ति’-इति अ, भ, ङ, ।

‘अन्न’ विवक्षितम्; वाजयति नक्षयतीति तच्छब्दयुत्पत्तेः । अतः
 एतत्पदोच्चारणेन ‘अन्न मेव’ ‘अभ्यनूक्तम्’ अभिलक्ष्यानुवचनं कृतं
 भवति । “वस्तोः, द्यौः, भानुः, वासरम्”—इत्यहर्नामसु पाठात्^१
 ‘द्यु’-शब्दो दिनवचनः । धून् दिवसान् अभिगता इति ध्युत्पत्त्या
 ‘अभिद्यवः’, ‘इति’ अनेन ‘अर्द्धमासाः’ उच्यन्त इति व्यापष्टे—
 “अर्द्धमासा वा अभिद्यवः”—इति । “यज्ञवो वै हविष्मन्”—इति ।
 घौरदध्याभ्यादिहविर्जनकत्वाद् भाविना हविश तदन्त इत्यर्थः ॥८॥

“हतायेति । ‘हत’-शब्दोच्चारणस्याग्निमन्त्रेऽतिशयित मानु-
 कृत्य माख्याधिक्या दर्शयति— “विदेघो ह माधव इत्यादिना ।
 ‘माधवः’^२ मधुनामः पुत्रो ‘विदेघः’^३ नाम राजा; स च स्वमुखे
 विश्वतरक्षितम् ‘अग्निं’ धारयामास । रत्नगणस्य पुत्रो ‘गोतमः’
 नाम ऋषिः, तथा राज्ञः ‘पुरोहितः’ । स च राजा तेन ऋषिणा
 आहूयमानः ‘तस्यै’ न प्रत्युत्तर ददौ । केनाभिप्रायेति चेत्, उच्यते—
 पद्यह वदियामि, मदीयान् ‘मुखान्’ सोऽग्निर्निप्यसेत् ? नैव
 निप्यद्यता मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

“त ऋग्मिरित्यादि । स च ऋषिः ऋग्वन्तैस्तस्य मुखगत
 मग्निं स्तुवन् ‘तं’ विदेघ माह्वातुं निश्चितवान् । निश्चित्य च

१— निघ० १ अ० ८ ख० १, २, ३, ४ ।

२— कातिरिक्तमूलपुस्तकेषु ‘माधव’-इत्येव पाठो दृश्यते, तथैव दृष्टो वेव-
 रेणापि सर्वत्रैव, तत्र जाने माधवपाठ कुतो नञ् सायणाचार्येणेति ।

३— अतपथेऽन्यत्र तु सर्वत्रैव ‘विदेह’-शब्द श्रुत (१. ४. १. १७, १४.

६११-६, ७ २. ३०.) एकत्रैवैह श्रूयते विदेघ इति ।

अग्निना आस्त्रादित मरुपत, तस्मादित्यर्थः । 'मा' च नदी 'जघन्ये' निरुष्टे सर्वरभवर्जिते 'नैदाघे' घीशसम्बन्धिकालेऽपि सम्यक् 'कोपयति' बहुजलतया प्रकुपिता भवति । 'तावत्' पर्यन्ते हि काले 'वैश्वानरेणाग्निना' 'दग्धा' ; तदा च तं निवारयितुं तस्याः प्रकोपो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । एवं सर्वेषु देशेषु दग्धेषु 'मः' च माधवः अग्नि मेव प्रतीक्ष्य 'उवाच'— 'क' कुत्र देशे 'अहं भवानि' निवसेयम् ? 'इति' पृष्टे सोऽप्यग्निरमम् 'उवाच' । किं मिति । 'अतः' अस्याः नद्याः 'प्राचीनं' यद् 'भुवनं' भूमिः, एतदेव 'ते' तव निवासोऽस्त्विति । अत एव, कारणात् एतस्मिन्नपि काले 'सैया' सदानीरा नदी कोसलदेशस्य च विदेहदेशस्य च मर्यादात्वेन दृश्यते । 'हि' यस्मादेवं माधवायाग्निरदात्, तस्मात् 'ते' विदेहदेशाः अपि 'माधवाः' इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

उक्तं वृत्तान्तं गोतमेन पृष्टः सन् विदेहोऽभुवदति— “अथ होवाचेत्यादिना । परोक्षतापूर्वं श्रुतिवाक्ये लिट्-प्रयोगः^१ । गोतम-माधवयोः प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ये तु भूताद्यतनत्वाकुड्-प्रयोगो^२ विशेषः ॥ १८, १९ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयति— “स यदिति । यस्माद् द्रतशब्दोच्चारणेनाग्निः प्रज्वलितो बभूव, तस्मात् कारणात् 'सामिधेनौषु' 'यद्' 'द्रत'-प्रातिपदिकपुष्पं पदम्, 'तत्' 'सामिधेन मेव' अग्निमग्निन्धनहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् एवाचेतत्पदं मामिधेनीषु द्युक्तर मिति निगमयति—
 “तदिति । तैत्तिरीयकेऽपि भूमेधपक्षेऽपेक्षादोदाहरणे एतवत्प-
 दस्याग्निजननहेतुत्वं प्रतिपादितम्— “यजमानो वाह मिति ।
 मजोजनो वाह मिति, मामिधेनीनां मेवाह वषं येदेत्यप्रवीद्
 यद्, एतवत्पदं मनूयते, स आर्वा वषं.”-इति^१ । “यजमानो वा
 इत्यादि । ‘सुष’ सुष स्वर्गादिजघण मात्मन दृश्यतीति^२ ‘सुषयु.’
 यजमान’ । जिगातीत्यस्याभिप्राय माह— “जिगीपतीति । जेतु
 मिच्छतीत्यर्थः ।

अतु “गा नृगौ”-इति^३ धातुः, कथं तस्य जिगीपतीति
 व्याख्यातं मित्यत आह— “म होति । ‘हि’ यस्मात् यजमानो
 देवान् नृत्या ‘जिघांसति’ इन्तु प्राप्नु मिच्छति । इन्तिरश्च
 गत्यर्थः । ‘तस्मात्’ जिगीपतीति युज्यत इत्यर्थः । “अग्निनगमां
 मनि”-इति^४ मनि दीर्घत्वम् । “यवं वा अग्निदत्त मिति ।
 यन्नामविशेषैरग्निदत्तम्, तत्सर्वात्मकं मित्यर्थः ॥ ११ ॥

“अग्न आ याहीति । “वीतये”-इति पदं व्याख्यातु मितिहास
 माह— “ममन्तिक मिवेति । मन्त्रिहृष्टतर मिवेत्यर्थः । मन्त्रिकं
 मेवाभिनयेन दर्शयति— “इत्युगृग्वेति । यथोर्ध्वं वाङ्मनां ग्राह्यं
 स्पृश्यते, ‘इति’ एव मेव घौरपि हस्तस्पृश्येव बभूवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

“ते देवा इति । “वितरां स्युरिति । अतिगयेन विप्रहृष्टा
 भवेयुरित्यर्थः । “वरीय इवेति । ‘उदतर’ विसीर्णतर मेव एतत्

१—तै० सं० २. ५. ८. ५।

२—या० सू० ५. १. ८।

३—धा० पा० धु० प० २३।

४—या० सू० ६. ४. १६।

चिरूपं स्थानं केन प्रकारेण स्यादित्यर्थः । विधिष्टा इति: 'वीतिः',
तथा च 'वीतये'-इत्यस्य विविधमानायेत्यर्थो भवति । एतदक्षरत्रय-
प्रयोगात् त्रयः 'इमे लोकाः' परस्परं 'विदूरं' विप्रकर्षं प्राप्ता
इत्यर्थः । "एता मन्वाऊरिति । 'वीतये'-इतिपदेन युक्तान् "अग्न
आयाहीत्यादिका मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अस्या ऋचो द्वितीयं पादं मनूय व्याचष्टे— "गृणान इति ।
हविषो दानाद् 'हयदातिः = यजमानः' ॥

अस्या ऋचोऽनुवचनं भूलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै
होतेत्यादिना ॥ २४ ॥

तृतीयां सामिधेनीं मनूय व्याचष्टे— "तन्वेति^१ । 'अग्निरसः'
महर्षयो यत् 'समिद्धिः' अग्निम् 'ऐन्वत' समिद्धं मकुर्वन्^२,
तस्मादग्निरपि 'अग्निर इति' संबोध्यते । तदेतस्मात् अग्नेः प्रसिद्ध
मित्याह— "अग्निरा उ होति । "इतरे येऽङ्गारा आसंस्तोऽग्निरसो-
ऽभवन्निति^३ अग्निरसा मङ्गारपरिणामरूपत्वात् 'अग्निरः'-शब्दाभि-
धेयता । अग्निरप्यङ्गाररूप इति शुभ्रं तस्याप्यग्निरस्त्व मित्यर्थः ॥ २५ ॥

"हृहृच्छोषेति । "यविष्ठो ह्यग्निरिति । 'यविष्ठः' युवतमः
मित्यतस्तुः; अजरामरत्वात् ॥

अस्या ऋचोऽनुवचनं मन्तरिक्षलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "सै-

१—तै० भा० ३. ५. २. ३, सं० २. ५. ८. १-११ ।

२—तेषां वर्णनम् ऐ० भा० ६. ५. ८-८ खण्डयोद्गृह्यम् । वस्तुतस्तु "एत
सु एवाग्निरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यदसः"—इति सा० द्वा० ब्रा० ३. २. १० ।

३—ऐ० भा० ३. ३. ८. निरु० ३. ३. ५ । निय० ५. ५. ११ ।

येति । “एत-मेव”-इति सामान्योक्तं विवृणोति— “अन्तरिचेति ।
अचोऽन्तरिचलोकस्य साम्य माह— “तस्मादिति ॥ १६ ॥

चतुर्थीं सामिधेनौ मनुष्यं धुलोकजयहेतुत्वेन व्याचष्टे— “स न
इत्यादिना । ‘अदः’ विप्रलष्टं धुस्थानं खलु ‘पृथु’ विस्तीर्णम् ।
तद्विशिनष्टि— “यस्मिन्निति । ‘यस्मिन्’ लोके ‘देवाः’ सर्वे वसन्ति,
तत् स्थानं मत्र ‘पृथु’-शब्दवाच्यम् । देवनिवासत्वादेव ‘एतत्’
‘अवाय्यं’ अवणीयं प्रशस्यम् । पादान्तरं मनुष्यं व्याचष्टे— “अच्छा
देवेति । देवोषितं धुलोकरूपं स्थानम् ‘अच्छ’ अभिसलस्य ‘विवासवि’
प्रकाशयेत्यर्थः । प्रकाशनञ्च प्राप्स्यर्थं मित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “एतस्यो
गमयेति ॥ १७ ॥

“दृष्टदम् इति । “अदो वा इति । सर्वत्र हि विग्रेय्यरक्षितः
‘ददं’-शब्दो भूलोकवचनः, ‘अदः’-शब्दश्च धुलोकवचनः ॥ १८ ॥
अगन्तरस्य अनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाहेति । ‘ईडेन्यः’ स्रोतस्यः,
‘नमस्यः’ नमस्कृत्य इत्ययं मर्थः । प्रसिद्ध इति हेरयः । द्वितीयं
पादं मनुष्यं व्याचष्टे— “तिरस्तमांसीति । ‘एषः’ खल्वग्निः समिद्धः
सन् ‘तमांसि’ तिरस्कृत्यैव दृश्यते । अनेन ‘दर्गतः’-इतिपदस्य कर्षणं
व्युत्पत्तिर्दर्शिता । “स मग्निरिध्यते”-इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ १९ ॥

“अथो नेति ।, “अथो न देववाहनः”-इत्यत्र ‘न’-शब्दस्य
निषेधार्थत्वं माशङ्क्य विवक्षितं मर्थं दर्शयति— “यदा इति । ‘अचि’
कृद्गन्ते ‘यत्’ ‘न-इति’ पदम्, तत् ‘ओम्-इति’ अङ्गीकारार्थतया

प्रतिपत्तयम् । “एवम्परमोऽयदम्”—इति हि निघण्टुः(?)^१ । ‘अथो
ह वा एष भूमा’ अथरूप मास्यायेति यावत् ॥ ३० ॥

“तः हविर्भन्त इति । “हविर्भन्तो ह्येत मित्यादि । चरुपुरो-
डाशादीनि ‘हवींषि’ सम्पाद्य, तद्युक्ता ऋत्विज्यजमानाः तानि
हवींषि देवान् प्रापयितुं मग्निं स्तुवन्तीत्यर्थः । “ईड स्तुतौ”—इति
धातुः^२ ॥ ३१ ॥

“वृषणन्वेत्यादि^३ । निगदधिद्धम् । “दीद्यतं वृहत्”—इत्यत्र
दीद्यच्छब्दाभिप्राय माह— “दीद्येवेति । “दीद्यति” दीप्ति-
कर्मा, कान्दसो धातुः^४ । पूर्वाभिः समिद्धः स च ‘एषः’ अग्निरस्मिन्
ममये ‘वृहत्’ अधिकं ‘दीद्येव’ दिदीप इतीव । ‘हि’ यतो
‘दीद्यतं’ दीप्यमानं वा मित्याग्निविशेषणं युक्त मित्यर्थः ॥ ३२ ॥

“ईडेन्यः”—इत्यस्य वृषण्य वृषण्यच्छब्दायात् सुपजीव्य प्रशंसति—
“तं वा इत्यादि । अग्निविशेषणभूतेनापि ‘वृषन्’-शब्देन इन्द्रो-
ऽप्युपस्थाप्यते ; ‘वृषन्’-शब्दस्य तस्मादधेयत्वात् । अतो ‘वृषन्’-शब्द-
युक्तस्य वृषण्यस्योपचननादितरयश्च वत् सामिधेयैना मपौन्द्रसम्बन्धः
सिद्धतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

१—“यो मेवं परमं मते”—इति कम०को० ३. ४. १२ । “योऽमित्युचः प्रति-
गर एवं तथेति गाथाया यो मिति वै देवं तथेति मानुषम्”—इति ऐ०ब्रा०
०. ३. ६ । “प्रकवे चाभ्युपगमे चापाकृतौ च मङ्गले”—इति मे०थ्य० ५१ ।

२—धा० पा० णदा० णा० ८ ।

३—तै० ब्रा० ३. ५. ३. ८, यं० ३. ५. ८. १-११ ।

४—निघ० १. १६. ४ ; निह० १०. २. ६ ।

मामिधेन्यन्तरस्थ^१ अनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाहेति । अग्नेर्देव-
दूतत्वं सुपपादयितुं मितिहाम माह— “देवाय वा इति । ‘तान्’
मियः ‘स्यर्द्धमानान्’ देवासुरान् ‘अन्तरा’ तेषां सुभयेषां मध्यत
इत्यर्थः । “अन्तरान्तरेणेति^२ द्वितीया । “इयं वा इत्यादि । योऽस्य-
मानांस्तानुभयविधान् निवारयितुं गायत्री मध्ये प्रादुर्भूता ‘सिधं
पृथिव्येव’ इय मेव खलु पृथिवी तेषां सुभयेषां मध्यवर्तिनी । युक्तं
चेत्तत्— मेरोरधभागे हि अमरावती नाम नगरी, तस्यां हि
देवाः; तथा मेरोरधस्ताद्भागे च यत् इरामुखं नाम नगरम्, तस्मिन्
द्यासुरा निवसन्ति । तयोर्मध्ये पृथिवी वर्त्तत इति । ‘ह’-शब्दयोगा-
दस्ति शास्त्रप्रसिद्धिः^३ । “यतराणा इति । “किं यत्तदोर्निर्द्धारणे”-
इति^४ यच्छब्दात् उत्तरम् । ‘उपावर्त्यति’ उपावृत्ता भविष्यति ।
‘उपमन्त्रयाश्चकिरे’ रहस्यं दूतमुखेनाहृतवन्त इत्यर्थः । “मधि
शुभभाषणे”-इति^५ धातुः; लिट्; प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रत्ययः^६ ।

तस्मिन्नुपमन्त्रणे देवानां को दूतः, को वा असुराणां मित्युभयं
विविनक्ति— “अग्निरेवेति । ‘सहरचाः’ नाम यत् ‘असुररचषम्’
असुरविरोधि रचः । समासान्तो ‘अ’-प्रत्ययः^७ । ‘रचः’-शब्दस्य

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ८; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— ऋग्वैदिकं मिदं वर्णनं मिति सुधीभिः खलूपेक्षणीयं मेव ।

४— पा० सू० ५. ३. ६९ ।

५— घा० पा० सु० व्या० ४५ ।

६— पा० सू० ३. १. ३५, ३६ ।

७— “अनसन्ताम्रपुंसकाच्छन्दसि”-इति पा० सू० ५. ४. १०३ ।

नियतनपुंसकत्वात् समामान्तस्यापि तथात्वम् । “स हि देवाना
मिति । ‘हि’ यस्मादुक्तरीत्या ‘अग्निं दूतं दृणीमहे-इति’ अनु-
वचनं युक्त मित्यर्थः । द्वितीयपादं मनूय तत्र पाठान्तरं सुपन्यस्य
दूषयति— “होतार मित्यादिना ॥ २४ ॥

“तदिति । “होता यो विश्ववेदस इति” पाठान्तरं मनुब्रुवता
मभिप्राय माह । यद्यपि होतार मिति ‘होतृ’-शब्दो द्वितीयान्तः,
तथापि ‘होता अरम्’ इत्यपि श्रुतिमामान्यात् प्रतीयते । स च
‘अरं’-शब्दः ‘अनं’-शब्दपर्यायः । ‘वाल-मूल-लघ्वल मङ्गुलीनाम्’-
इति^१ लत्वस्य विकल्पितत्वात् । ‘अरं’-शब्दोऽपि निवारणार्थः ।
‘आत्मानं’ निवारणविशिष्टं ‘नेत्’ नैव ‘मन्वाणि’-इत्यनेनाभि-
प्रायेणेत्यर्थः । “होता यः”-इति पाठे तु न ईदृशी विरुद्धा
प्रतिपत्तिरस्ति ॥

तत्पक्षनिराकरणं “तदु तथेत्यादि । स्पष्टम् । “होतारम्”-
इत्यार्षपाठं परित्यज्य “होता यः”-इतिपाठविपरिणामस्य मनुष्य-
बुद्धिप्रभवतया मानुषत्वम्^२ । यथैव वेदे पठितम्, तथैवानुवक्तव्य
मित्युपसंहरति—“तस्मादिति । कौटुम्बिकं तर्हि वेदे पठितं स्यात्,
तदाह— “होतार मिति । ‘एव’कारः पठान्तरयुदाहार्यः ॥

प्रकृत मितिहामशेषं सुपसंहरति— “शेष मिति । देवासुराणां

१— पा० सू० ८. २. १८. वा० २ (“वा लो र मापद्यते”) ।

२— तदित्यं मन्त्रेषु सामिष्वेतप्रार्थनादिप्रकाशनावाप्तिं वैदिकशब्दानां
परिवर्तनादिकं सर्वत्रैव निमित्तं मिति सूचितम् ।

मध्ये वर्त्तमाना या गायत्री, 'येयं' रक्षस्य माङ्गता सती 'देवान्'.
एव 'उपावर्त्तते' उपाजगाम । 'ततः' गायत्र्या उपावर्त्तनात् 'देवाः'
'अभवन्' अजयन् । 'असुराः' तु तत्सम्बन्धविरहात् 'परा'भूताः ॥

उक्तेतिहासज्ञानपुरःसरं मेतां गायत्रीं प्रयुञ्जानस्य फलं माह—
'भवतीति । 'आत्मना' स्वयं, 'भवति' भूषणः, समर्थो भवति ।
'अस्य' ॥ अथैवः 'पराभवन्ति' इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अष्टसङ्ख्योपजीवनेन प्रशंसति— "तां वा इति । 'मिदानेन'
मूलकारणेन विचार्यमाणा अष्टाचरात्मिका 'एषा गायत्री', सापि
प्रतिपादम् 'अष्टाचरा'; या च अष्टसङ्ख्या, तत्पूजितेहेतुत्वादप्येषा
विशेषतो 'गायत्री'-इति । ताम् 'अष्टमी मनुब्रूयात्' इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यत्र सप्तदश सामिधेयः, तत्र "पृथु याजाः"—"तं सवाधः"—इति
दे धाय्याख्यो अष्टौ सामिधेनीषु प्रवेष्टव्ये । तयोः स्थानं पूर्वोत्तर-
पक्षाभ्यां दर्शयति— "तद्वैक इति । 'पुरस्तात्' अष्टम्याः पूर्वं नित्यर्थः ।

तथा कुर्वता अभिप्राय माह— "सुखत इति । अस्य
तदाद्यस्य 'अष्टाचम' 'इदं' धाय्यारूपं 'सुखतः' सुखप्रदेश एव
'दक्षः' धारयामः 'इति वदन्तः' ॥

तदेतदेकीयं मतं दूषयति— "तदु तथेति । 'अनवकृता'
असमर्था ऊर्द्ध्वं द्वयोर्धाव्यधोः प्रचेपात् । "अग्निं दूतम्"—इत्यष्टमी,

१— "पाय-सात्राय-निकाय-धाय्या । मानहविर्निवाससामिधेनीषु"—
इति पा० सू० ३. १. १२६ । 'धीयतेऽग्न्या समिदिति धाय्या
अक्'-इति तत्र कौ० । ऐ० ब्रा० ३. २. ७, १२; ३. ७ । ते०
सं० २. २. १०. २ । २— अ० सं० ३. २७. ५, ६ ।

जुहोत दुवस्यतेति^१ अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः समोधा हवनादिकार्यं
प्रेर्यन्ते, अतः प्रोक्षणीरामादयेत्यादिवदयं मन्त्रः समैपरूप एव ॥

आ जुहोत दुवस्यतेति पदयोरर्थं माह—“जुहुत च यजत
चेति । जुहुतेत्यत्र ‘त’-शब्दस्य “तन्ननन्ननथनाय”-इति^२ तवादेशे
गुणे च सति जुहोतेति रूपं भवति । ‘दुवस्यतिः’ परिचरणार्थः^३
‘दुवस्यत’ परिचरत, यजतेत्यर्थः ॥

तात्पर्यार्थं माह—“यस्यै कामायेति । फलसाधनतया काम्य-
मानाय ‘यस्यै’ यागहोमादिकर्मणे हे ऋत्विजः । ‘समैन्विद्रुम’
अग्निसमिन्धनम् अष्टद्रुम्^४ । सोऽग्निः समिद्रुः सम्पन्नः ; अतोऽस्मिन्
समये ‘तत्कुहतेत्येव’ एवरूपं मयं मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । “अग्निं
प्रयतीत्यादि स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

द्वयस्याध्वरशब्दयुक्तत्वं प्रशंसितुं अनुवदति—“तं वा इति ।
“समिद्धमानो अध्वरः”—इत्यादिकं सूक्ष्मं सध्वरशब्दोपेतं अनु-
ब्रूयात् । “दुधूर्वांसकुरिति । धूर्वितुं मिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः ।
“धूर्वीं हिंसायाम्”^५—इत्यस्मात् सनि, वक्षोपे, प्रत्ययान्तत्वादान्
प्रत्ययः^६ । ‘दुधूर्वन्तः’ ते असुराः देवान् ‘धूर्वितुं’ हिंसितुं ‘न
मेकुः’ न शक्ताः ; प्रत्युत ‘परा’हता एव ‘बभ्रुवुः’ । ‘तस्मात्’
अहिंसाहेतुत्वात् ‘अध्वरः’-इति यज्ञस्य नाम सम्पन्नम् ॥

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ११ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० ७. १. ४५ ।

३— निघ० सू० ५४०. १ पदम् ।

४— ‘अष्टद्रुम’-इति ड ।

५— धा० पा० भा० प० ५०३ ।

६— पा० १. १. ०४०. सन्. ६. १. ६६ सू० वृत्तोप, ३. १. ३५ ध्याम् ।

एवं पुरावृत्तं मुदा हृत्यैतदिदुष. फलं माह— “दुधूर्धम् हेति ।
 “यावदेवेति । ‘अध्वर’-शब्दो हि सोमयागे हृदः ; स चात्र दर्शपूर्ण-
 मासविषये मन्त्रेण प्रसूयत इति सोमयागेन यावदेव फलं प्राप्नोति,
 तावद्दर्शपूर्णमासयागेमापि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ३ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

एतच्च वै देवा अग्निं गुरिष्ठे* युञ्जन् । युञ्जोतुत्व
 इदुन्नो हव्यं व्वहेति तु मेतद् गुरिष्ठे† युञ्जोपामदन्वीर्य-
 वान्वै त्वु मस्युलं‡ वै त्वु मेतुस्मा असीति व्वीर्ये समा-
 दुधतो युयेद् मुप्येतुर्हि ज्ञातीनां यं गुरिष्ठे‡ युञ्जन्ति
 तु सुपमुदन्ति व्वीर्यवान्वै त्वु मस्युलं॥ वै त्वु मेतुस्मा

१— अग्निं गुरिष्ठे सामिधेनीप्रयोगादन्वप्रकारो विहितः, तन्मन्त्राणां
 कूटपदादिस्थास्थानानि च ज्ञापितानि । तन्नामं यद्वति — होवा
 उपानु त्रिर्दिङ् नृषु प्र वो वाक्वा इत्यासु ऋक्षु माध्यमस्वरेणानूचमानासु
 यजमान पादाङ्गुल्याभ्या भूमि मध पौडयति, अध्वर्युश्च स्वय मादाय
 तिलन् सामिधेनीनां प्रणवे-प्रणवे एकैक मिश्रकाष्ठ माहवनीये
 ऽभ्याददाति । ‘समिद्धमानो अध्वरे’-इत्यस्या ऋच प्रणवे ‘समिद्धो
 अग्ने’-इत्यत्र प्राक् एक मिश्रकाष्ठ परिशिष्ट्यावशिष्टानां यज्ञानां
 काष्ठानां सदैव प्रक्षेप कुर्यात् ॥

‘दशमी’ सम्पद्यते; तथा चाष्टमीत्वभङ्गेन “गायत्री वा एषा निदानेन”-इतिप्रतिपादितगायत्रीतिपदविरहादसमर्थः स्यात् ।

तथा समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये हि धाम्ये प्रक्षेप्ये; सा च समिद्धमानवती सामधेनीनां पञ्चदश्ये नवमी, सा च मातृदश्ये त्वत्कपात् ‘एकादशी सम्पद्यते’ । उभयत्र ‘वा’-शब्दस्यार्थः । कथं तर्हि अवकृप्तिरित्यत आह—“तस्यो हेति । ‘यस्य’ यजमानस्य सा सामिधेनीषु “अग्निं दूतम्”-इत्येषा अष्टमी; ‘तस्यैषा’ (‘अवकृप्ता’) अवकृप्तिः, समर्था ‘भवति’ इत्यर्थः ।

स्तुत्रं तर्हि धाम्ययोः प्रक्षेप इति तदाह—“तस्मादिति । अष्टम्याः ‘उपरिष्टान्’ समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये एव ‘धाम्ये’ प्रक्षेपेत् । उक्तं ह्यापस्तम्बेन—“समिद्धमानवतीं समिद्धवतीश्चान्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाम्ये दधाति”-इति^१ । आश्वलायनोऽप्यसूचयत्—“तृतीयस्थां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे धाम्ये इत्युक्त एते प्रतीयतात्”-इति^२ ॥ ३७ ॥

एव सप्तमीं विधाय प्रशंसति—“समिद्धमान इति^३ । निगद-
बिद्ध मेतत् । “शोचन्तीव क्षेतस्तेति । दीप्यमानस्याग्नेः ये ऊर्ज-
मुखा ज्वालाविशेषाः, ते केशाः; ते च ‘शोचन्ति’ दीप्यन्ते; ‘हव’-

१— पुरस्तादिहैव प्रष्टव्यम् (२६५ पृ० १० पं०) ।

२— ‘गायत्रीति पद्य मखमर्थ’-इति ड ।

३— व्याप० श्रौ० सू० २. १२. ५ ।

४— व्या० श्रौ० सू० २. १. २६. (अ० सं० ३. २७ ५. ६.) ।

५— तै० ब्रा० २. ५. २. ६, सं० २. ५. ८. १-११ ।

ग्रन्थोऽवधारणे; 'शोचिषः' दीप्यमानाः केषा यन्नेति 'शोचिष्केयः'
इत्यर्थः ॥

दशम्याः 'सामिधेन्याः प्रागेवेष्टमेष्टस्य सर्वस्य अप्रावभाधानं
विधत्ते—“समिद्धो अग्न इत्यादिना^१ । तस्या दशम्याः सामिधेन्याः
'प्राचीनं' प्राक् । “विभाषाश्चेरदिक् स्थियाम्”—इति^२ स्वार्थिकः
सु-प्रत्ययः । “यदन्यत्समिधः इति । अनुयाजाप्यायाः 'समिधः' 'यत्
अन्यत् तत्' सर्वं मित्यर्थः ॥

अग्निमेव समये दशमेष्टस्य सर्वस्याभ्याधानं कुतो हेतोरित्याशङ्क्य
हेतु माह—“अपष्टङ्ग इवेति । 'एतत्' एतर्हि, अग्निम् समये
होता 'अपष्टङ्गे इव' अग्नेः समित्थनं परिचमापयतीव । “समिद्धो
अग्न आहुतेति । समित्थनस्य भूतत्वप्रतिपत्तेः, समित्थनहेतुत्वाच्च,
सर्वेष्टेष्टस्य समिद्धावस्थायाः प्रागेवाभ्याधानं युक्तं मित्यर्थः ॥

प्रागेवाभ्याधानदोष माह—“यदा अन्यदिति । अनुयाजसमिद्ध-
व्यतिरिक्तं 'यत्' दशमसमन्धि काष्ठं समिद्धावस्थार्या वर्त्तन्ति, 'तत्
व्यतिरिक्तम्' । तच्च शत्रुवर्द्धनहेतुरित्यपि । “समिद्धो अग्न आहुत”-
इत्यतः प्रागेवेष्टमेष्टः सर्वोऽपि प्रवेष्टः । अत एव कात्यायनेनोक्तम्—
“समिद्ध इति प्रागतः सर्वं मिश्र मेकवर्जं मनुयाजायेत्”—
इति^३ ॥ २८ ॥

“देवान् यषीत्यादि । निगदमिद्धम् ।

अग्निर्मा सामिधेनो मनुष्य व्यापष्टे—“आ जुहोतेति । “आ

१— तै० ब्रा० २. ४. २. १०, मं० ४. ४. ८. १-११ ।

२— पा० ध० ४ ४ ८ ।

३— का० कौ०, सु० ४. १. ११ ।

असीति ज्वीर्ये समादुधतः स यदुत ऊर्ध्वं मन्वाहुोप-
स्तौत्येवैन मेतुद्दीर्य मेवास्मिन् दधाति* ॥ १ ॥

अग्ने महान्॥† अस्मि ब्राह्मण भारतेति । ब्रह्म
ह्यग्निस्तुस्मादाह ब्राह्मणेति भारतेत्येष हि देवेभ्यो हव्यं
भुरति तुस्माद् भुरतोऽग्निरित्याहुरेषु उ वा ऽदमाः प्रजाः
प्राणो भूत्वा विभक्तिं तुस्मादेवाह भारतेति‡ ॥ २ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यथैवैन मेतुदेवेभ्यथ
निवेदयत्ययं महाज्वीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तुस्मादा-
र्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परुस्तादर्व्वाक् प्रवृणीते । परुस्ताद्वर्वाच्यः प्रजाः
प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय ऽउ चैवैतं निरुत ऽददः हि
पितेवाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तुस्मात्परुस्तादर्व्वाक् प्रवृ-
णीते ॥ ४ ॥

सु अथार्षेयं मुक्ताह । देवेहो मुन्विह ऽदुति । देवा
ह्येत मुग्र ऽऐन्धत तुस्मादाह देवेह ऽदति मुन्विह ऽदुति
मुनुर्ध्वेत मुग्र ऽऐन्ध तुस्मादाह मुन्विह ऽदुति॥ ५ ॥

ऋषिपुत ऽदति । ऋषयो॥ ह्येत मग्ने स्तुवंस्तुस्मादाहु-
र्ऋषिपुत ऽदुति ॥ ६ ॥

* 'ति'-इति ख ।

† 'महान्'-इति क, ख; 'महाद्'-इति ग ।

‡ 'ति'-इति ख ।

§ 'ति'-इति ख ।

॥ 'ऽदद्व्यपुर्'-इति ग ।

व्विप्रानुमदित ऽदुति । एते* वै व्विप्रा यदुपय ऽएते
ह्येतु मन्वुमदंस्तुस्मादाह व्विप्रानुमदित ऽदुति ॥ ७ ॥

कविशस्त ऽदुति । एते† वै कवयो यदुपय ऽएते ह्येत
मुशःसंस्तुस्मादाह कविशस्त ऽदुति ॥ ८ ॥

ब्रह्मसशशित ऽदुति । ब्रह्मसशशितो ह्येष पृता-
हवन ऽदुति पृताहवनो ह्येषः ॥ ९ ॥

प्रणीर्यज्ञाना‡ रथीरध्वराणा मिति‡ । एतेन‡ वै
सुर्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति ये च पाकयज्ञा ये चेतरे
तुस्मादाह प्रणीर्यज्ञाना मिति ॥ १० ॥

रथीरध्वराणा मिति । रुथो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो
यज्ञं ब्वहति तुस्मादाह रथीरध्वराणा मिति ॥ ११ ॥

अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति । नु ह्येतः
रुक्षाःसि तरन्ति तुस्मादाहातूर्त्तो होतेति तूर्णि-
र्हव्यवाडिति सुर्वः ह्येष पाप्मानं तरति तुस्मादाह
तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

आस्याचं जुहुर्देवाना मिति । देवपाचं वा ऽएष
यदमिस्तुस्मादमौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुहति देवपाचुः

* 'ऽदुत्येते'-इति ग ।

† 'ऽदुत्येते'-इति ग ।

‡ 'ति'-इति ख ।

§ 'मुत्येतेव'-इति ग ।

ह्येष प्राप्नोति ह वै तुस्य पात्रं यस्य पात्रं प्रेषति* यु
ऽएव मेतद्वेद ॥ १३ ॥

चमसो देवपान इति । चमसेन ह वा एतेन
भूतेन देवा भक्षयन्ति तुस्मादाह चमसो देवपान
इति ॥ १४ ॥

अरुं २॥† इद्वामे नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसूति ।
यथारुन्नेमिः सर्व्वतः परिभूरेवन्त्वं देवान्सर्व्वतः परि-
भूरसूत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

आवह देवान्युजमानायेति । तुदस्मै यञ्चाय देवानु-
वोढवा ऽआहामि मम ऽआवहेति तुदामेयायुज्यभागा-
यामि मावोढवा ऽआह सोम मावहेति तुत्सौम्या-
युज्यभागाय सोम मावोढवा ऽआहामि मावहेति
तद्यु ऽएषु ऽउभयुवाच्युतु ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति
तुस्मा ऽअमि मावोढवा ऽआह ॥ १६ ॥

अथ यथादेवतम् । देवां २ ॥ ऽआज्यपां २ ॥‡ ऽआव-
हेति तुत्प्रयाजानुयाजानुवोढवा ऽआह प्रयाजानुयाजा
वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निः होत्रायावहेति तुदग्निः

* 'प्रेषति'—इति घ । † 'अरुं २'—इति क, ख ; 'अरुं २'—इति ग, घ ।

‡ 'देवां २ ऽआज्यपां २'—इति क, ख ; 'देवां २ ऽआज्यपां २'—इति ग ;

'देवां २ ऽआज्यपां'—इति घ ।

होचायावोढवा ऽआह स्वं महिमान् मावहेति तत्त्वं
महिमान् मावोढवा ऽआह व्वाग्वा ऽअस्य स्वी महिमा
तद्वाच मावोढवा ऽआहा च व्युह जातवेदः सुयुजा
च यजेति तद्या ऽएवैतदेवता ऽआवोढवा ऽआह
ता ऽएवैतदाहु चैना वृहानुथा* च यजेति यदाह
सुयुजा च यजेति ॥ १७ ॥

स वै तिष्ठन्नन्वाह । अन्वाहुं ह्येतदसौ ह्यनुवाक्या
तदसावेवैतद्भूत्वान्वाह तस्मात्तिष्ठन्नन्वाह ॥ १८ ॥

आसीनो याज्यां यजति । इयश् हि याज्या
तस्मान्न कुयन्न तिष्ठन् याज्यां यजतीयश् हि याज्या
तुदियु मेवैतद्भूत्वा यजति तस्मादुसीनो याज्यां
यजति ॥ १९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

* सामिधेय्यनुवचनानन्तरं मग्ने महौ ऋषीति^१ निगदस्यानुवचनं^२
विधिस्तुतप्रतिपाद्यायाः प्रशंसायाः कर्त्तव्या तदुपोद्घातत्वेन

* 'तुष्ट्या'—इति ख, सायणीयभाष्यश्रुतकेषु च बहुषु ।

† 'न्वाहान्वाहु'—इति म ।

‡ 'यजतीयश्'—इति म ।

१—तै० ब्रा० २. ४. २. १ ; सं० २. ४. ८. १ ।

२—निगदार्ता यजुर्वाचिकरहम्—मो० ९० २४४ १ पा० ३८-४१ ख ;

न्या० मा० २. १. १२ अधि० दृश्यम् ।

प्रतिपादयति—“एतद् वा इति । ‘गरिष्ठे’ गुरुतमे । “प्रियस्त्रि-
रेत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः^१ । हविर्वह्नायं गुरुतमे तस्मिन्
होत्रत्वे योजयित्वा तस्योक्ताहं जनयितुम् ‘उपामदन्’ अमुवन् ।
“वीर्यवान् वै”—इत्यादिः स्तुतिप्रकारः । अनया च स्तुत्या ‘तम्’
अग्निं ‘वीर्यं’ सम्यक् स्थापितवन्तः । इदं लौकिकेन दृष्टान्तेन
प्रतिपादयति—“यथेद मिति । निगदस्यानुवचनं विधत्ते—“स
यदिति । ‘अतः’ अस्मात्, सामिधेयानुवचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

अनुवक्तव्यं निगद पठित्वा पदयो व्याचष्टे—“अग्ने महानित्या-
दिना । “स चेधात्मानं व्यकुस्ताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—
इत्यादिश्रुतेः^२ अग्निवाय्वादित्यात्मना ब्रह्मणस्तेधावस्थानात् “ब्रह्म
ह्यग्निः”—इति तादात्म्यप्रतिपादनम् । ‘तस्माद्’ ब्रह्मणो जातत्वाद्
‘ब्राह्मणेति’ अग्निः स्तूयते इत्यर्थः । ‘भारत’—इति पद मनूय
देधा निर्भूते—“एष होत्यादिना ॥ १ ॥

“अथार्येय मित्यादि । होत्रकर्तृकप्रवरविधिः ॥ २ ॥

तत्र धर्मविशेष माह—“परस्तादवांगिति । तस्मिन्नार्येयप्रवरणे
कूटस्य मृषि मारभ्य तत्पुत्रपौत्रादिक्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् ।
यथा आज्ञिरमवार्हस्पत्यभारदाजित्यादि । तथा च ‘ज्यायसः’
भावपरो निर्देशः ; व्यष्टयस्य ‘पतय एवैतत् निज्जुते’ अनेन प्रवरणेन
निवेदयति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ४ ॥

१— पा० सू० ६. ३. ११० ।

२— “व्यग्निः, स चेधात्मानं व्यकुस्ताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—इति
इदं वैवोपरिष्ठात् १०. ६. ५. २. ।

“देवेह”-इत्यादि-निवित्पदानाम् अनुवचन विधत्ते— “स
आर्पय सुक्तेति । तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे— “देवा क्षेते
मित्यादिना । स्पष्टोऽर्थः । ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

“आस्थाच मिति । आस्थरूप याचम् ‘आस्थाचम्’ । “देवपाच
वा इति । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य इविषो देवैरद्यमानत्वादग्नेर्देवपाचत्वम् ॥

एतदेदितु कल माह—“प्राप्नोति हेति । ‘यस्य’ खलु भोज्यस्य
वस्तुन समन्धि ‘याच’ प्रेषति । प्राप्तु मिच्छति, तद्वस्तुसमन्धि
‘पाच’ ‘प्राप्नोति’ एव वेदितेत्यर्थः ॥ १३॥ १४॥

“अरांश्चाद्वेति । “यचाराप्तेमिरिति । (यचा) यक्रस्य नामौ
नेम्याश्च संयोजिता कौलका ‘अरा’, तान् ‘यचा’ ‘नेमि’ परितो
वर्त्तमानाम् व्याप्नोति, तद्वद् ‘देवान्’ अग्निरपि सव्याप्नोती-
त्यर्थः ॥ १५॥

निवित्पदानन्तरं वक्तव्यं भाषाहमनिगदं मध्यमूढं पदयो व्याचष्टे—
“आवह देवानित्यादिना । “देवानावोढवा इति । आहूत्वावोढते

१— यजुर्निवित्पदान्येकादश, ऋग्निवित्पदानि तु द्वादश, तानि च
ऋग्यजुषो पाठभेदा । ऋग्वेदीयनिवित्पदानि ऋकपरिशिष्टोपनिवि
दध्याये प्रतिनानि (१ १-१२), ऐतरेयब्राह्मणे च प्रपथ्य विहितानि
(२ ४ १, २) । यजुर्निवित्पदानि तु तैत्तिरीयब्राह्मणे समाप्तातानि
(१ ४ २ १-२१), तैत्तिरीयसंहितायाश्च तानि विहितानि (२ ४
८ २-१२) । इहापि प्रपथ्येव व्याख्यायते ।

२— ‘प्रेषयति’-इति ज, झ छ । मूलेऽप्येव मेव पाठभेदः ।

३— आवाहननिगदमन्वास्तु चयोदश । व्याप्ताताग्नौऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे
२ ४ १, विहितेषु ते तत्संहितायाम् २ ४ ८ ७, ८ ।

स्वायं तवैन् प्रत्यय^१, यष्टव्यान् देवान् आवोढु मानेतु मित्यर्थ ।
 “आवह देवान्”—इति सामान्योक्तस्य आवाहनस्य विवरणम् “अग्नि
 मग्न आवह”—इत्यादि निगदमिद्धम् ॥ १६ ॥

“अथ यथादेवत मिति । दर्शपूर्णमासयोरुभयत्र योऽग्नि पुरो-
 ऽह्यदेवता, तदावाहनामन्तरं निर्वापसमये यस्यै-यस्यै देवतायै
 येन क्रमेण निरुप्तम्, तेनैव क्रमेण तस्या सर्वस्या देवताया
 “अग्नीषोमावावह”—इत्यादिवाक्यैरावाहन कार्य मित्यर्थ ॥

“द्विर्वा१॥ऽआज्यपानिति । प्रयाजानुयाजदेवतावाहन विवक्षित
 मिति व्याचष्टे— “तत्प्रयाजानुयाजानिति ।० कर्मवाचिना प्रया-
 जानुयाजशब्देन तत्सम्बन्धिनो देवा लक्ष्यन्ते । ते हि हविर्भागा-
 ण्नीकाराय वोढव्या । तेषा आज्य मेव हि भाग “यज्जुहां
 गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्, यदुपश्नति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्”—इति^२
 जौहवौपमृतधोराज्ययोस्तद्भूविद्वश्रवणात्^३ ॥

१— पा० सू० १ ४ ८ ।

२— २०१ ए० ८, ८ कण्डिके दृश्ये ।

३— “नयस्त्रिंशद्दे देवाः सोमपा, नयस्त्रिंशद्सोमपा । अष्टौ वसवः,
 एकादश वमा, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, यष्टकारश्चेति देवा
 सोमपा, एकादश प्रयाजा, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजा,
 एतेऽसोमपा यनुभाजना”—इति ऐ० ब्रा० २ २ ८ । तत्र वसुनां
 अष्ट नामानि तै० ब्यार० १ ८ १, वायूनां मेवादश नामानि य तपैव
 १. ८. ४, आदित्यानां द्वादश नामानि नृ० उभ० ३ ८ ५, निघ० ५
 ६, विश० १२. ११—१० दृष्टव्यानि । प्रयाजानां परिषयस्तु तै० ब्रा०
 १ ६ २, २, तथा अनुयाजानां अपि तत्रैव ३ ६ १३, १४, एव
 उपयाजानां तु तै० ब्रा० १. ५, ११, ६ ४ १ ।

“अग्निं होचाय”-इत्यनेन खिष्टकृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् ॥

“खं मद्भिमान मिति । देवताया अग्नेः खभूतो वायूपो ‘मद्भिमा’ ; तस्यावाहनम् “आवह जातवेदः”-इतिवाक्येन ॥

प्राक्प्रतिपादितस्यान्यभागादिदेवतानां सर्वासा मावाहनस्य निगमनम्— “सुयजा च यजेति”-इति । अस्य व्याख्यानम्— “अनुष्ठया च यजेति”-इति । ‘अनुष्ठया’ अनुक्रमेण, सम्यगित्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेतत्सामिधेन्यादिक अनुवचनादि, तत्सर्वं तिष्ठतैव वक्तव्यमिति विधत्ते— “स वा इति । कुत इत्यत आह— “अन्वाह होत-दिति । अनुवाक्या हि चुल्लोककृपा तिष्ठतश्च चुल्लोकधम्मन्वो भवति ; अतोऽनुवाक्या तावन्तिष्ठतैवानुवक्तुं योग्या ; अनुवचनमास्यात्सामिधेन्यादिक मपि तिष्ठतैव पठितुं युक्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥

याज्यायां विशेष आह— “आधीनो याज्या मिति । ‘हि’ यस्मात् ‘इयं’ इयिव्यात्मिकैव ‘याज्या’^१, तस्मात् याज्यापाठस्तिष्ठता

१— ‘अनुष्ठया’-इति पाठो मद्दृष्टेषु हातिरिक्तेषु सर्वेभ्ये वायव्यभाष्य-पुस्तकेषु, डा० वेदर-दृष्टभाष्यपुस्तकेषु चैव भवे ।

२, १— “सर्वेषा मतेऽतोऽनुवाक्यास्ततो याज्या”-इति व्याख्यौ सू० १. ०. १ । “पुरस्तादुक्ता पुरोऽनुवाक्या भवति ; जातानेव आह्वयान् पदुरते । उपरिष्टास्तथा याज्या, अनिष्टमाह्वानेव प्रतियुदते”-इति तै० सं० २. ६. २. १ । “मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं ऋद्धिः ; तद् यस्या ऋषि पूर्वार्द्धे विद्यते, सा पुरोऽनुवाक्या, तन्नाम यस्या मुत्तरार्द्धे विद्यते, सा याज्या । तद्यथा— ‘अग्निर्द्विर्धा’-इति पूर्वार्द्धेऽपिष्टम्, ‘जिह्वा ममे वक्षथे’-इत्युत्तरार्द्धेऽपिष्टम्”-इति च तत्र सा० भा० । “इयति वा अनुवाक्या, प्रयच्छति याज्या •—• सा

न कर्त्तव्यः ; 'आसीनश्च' मन्त्रिकर्षविशेषात् पृथिवीरूपापन्नो भवेति ;
तदिय मित्युक्तम्—“इय मेवैतद् भूत्वेति ॥ १८ ॥ ४ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

यो ह वा ऽश्विभिः सामिधेनीभिः सुमिद्धः । अति-
तरुः^{*} ह वै स हुतरस्मादमुस्तपत्यनवधृष्यो हि भुवत्य-
नवमृश्यः ॥ १ ॥

स युया हैवामिभिः । सामिधेनीभिः सुमिद्धस्तपत्येवुः^{*}
हैव ब्राह्मणुः सामिधेनीर्विद्वाननुब्रुवंस्तपत्यनवधृष्यो
हि भुवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥

या पुरस्ताल्लक्षणा सानुवाक्या स्यात् ०—० अथ योपरिष्ठाकक्षणा
सा याज्या स्यात्—इति चेद्देवोपरिष्ठात् ७. २. १७—१८ । “पुरो-
ऽनुवाक्या देवतास्मरणार्था, याज्या च हविप्रदानार्था”—इति हि
कात्या० श्रौ० १. ८. ६ सू० ४० ।

१— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरनिगदमन्त्रपदानां मावाहकनिगदमन्त्रपदानाञ्च
पाठविधानव्याख्यानान्यासातानि, याज्यानुवाक्ययोरासनोपदेशसा-
प्तातः । तत्र चाहवनीयस्योत्तरत उपविश्य दक्षिणं जान्वाथ
“एयोध्वं हव्यवाहनोऽम्”—इति ब्रुवन्तैव होत्रा प्रवरमन्त्रपाठ कार्यः ॥

* ‘सुमिद्धोऽतितरुः’—इति ख । ‘सुमिद्धो । अतितरुः’—इति ग ।

त्यन्तस्था मेनं मन्यन्ते य एषु मेता मन्तस्थां प्राणानां
वेद ॥ ८ ॥

शोचिष्केशस्तु मीमह इति । शिश्रं वै शोचिष्केशः
शिश्रुः ह्रीदुः शिश्रिनं भूयिष्ठः शोचयति शिश्रु
मेवैतया सुमिन्धे ॥ ९ ॥

सुमिद्धो अग्न आहुतेति । य एवाय सुवाङ् प्राण
एतु मेवैतया सुमिन्ध आहुतोऽतां दुवस्यतेति सुर्व
मात्मानः सुमिन्ध आ नखेभ्योऽयो लोमभ्यः ॥ १० ॥

स युधेनं प्रथमायाः सामिधेन्या मनुव्याहुरेत् । तं
प्रति ब्रूयात् प्राणं वा एतुदात्मनोऽग्रावाधाः प्राणे-
नात्मन आर्त्तिं मारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ ११ ॥

युधि द्वितीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादपानं
वा एतुदात्मनोऽग्रावाधा अपानेनात्मन आर्त्तिं
मारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १२ ॥

युधि तृतीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुदानं
वा एतुदात्मनोऽग्रावाधा उदानेनात्मन आर्त्तिं मारि-
ष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥

युधि चतुर्थ्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं
वा एतुदात्मनोऽग्रावाधाः श्रोत्रेणात्मन आर्त्तिं मारि-
ष्यसि वधिगो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥

युदि पञ्चम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्वाचं
व्या ऽएतदात्मनोऽप्रावाधा व्याचात्मन ऽश्रुतिं मारि-
ष्यसि मूको भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

युदि षष्ठा मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मनो वा
ऽएतदात्मनोऽप्रावाधा मनसात्मन ऽश्रुतिं मारिष्यसि
मनो मुपिगृहीतो मोमुषु*श्रिष्यसीति तथा हैव
स्यात् ॥ १६ ॥

युदि सप्तम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्चक्षुर्वा
ऽएतदात्मनोऽप्रावाधाश्चक्षुषात्मन श्रुतिं मारिष्यस्यन्धो
भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥

युद्यष्टम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मर्थं वा
ऽएतत् प्राणु मात्मनोऽप्रावाधा मध्येन प्राणेनात्मन
ऽश्रुतिं ' मारिष्यस्युद्ध्यायां मरिष्यसीति तथा हैव
स्यात् ॥ १८ ॥

युदि नवम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छिन्नं वा
ऽएतदात्मनोऽप्रावाधाः शिश्रेणात्मन ऽश्रुतिं मारिष्यसि
क्लीबो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १९ ॥

युदि दशम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुवाचं वा

* 'मोमुषु'-इति चातिरिक्तेषु, 'मोमुषु'-इति च वृत्तो हा० नेवरेण ।

† 'सुध्याय'-इति चातिरिक्तेषु, 'सुध्याय'-इति च वृत्तो हा० नेवरेण ।

ऽतत् प्राणु मात्मनोऽग्नावाधा ऽश्रुवाचा प्राणेनात्मन
 ऽश्रुतिं मारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसूतिं तुया हैव
 स्यात् ॥ २० ॥

युच्चेकादश्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति द्रूयात् सुर्व्वं
 व्वा ऽतदात्मान मग्नावाधाः सुर्व्वेणात्मनार्तिं मारि-
 ष्यसि क्षिप्रेऽसुं लोकं मेष्यसूतिं तुया हैव स्यात् ॥ २१ ॥

स युथा हैवामिदं । सामिधेनूभिः सुमिदं माप-
 श्रुतिं न्येत्येवुः हैव ब्राह्मणुः सामिधेनूभिर्व्विद्वाऽस
 मनुवुवन्त* मनुव्याहृत्यार्तिं न्येति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

सामिधेनूभिर्धेग्भिः समिद्व्याग्नेः शौकिकाग्निस्काग्नादतिशय
 माह—“यो ह वा इति । यस्मादतिशयेन ‘तपति’, अतः राक्षसा-
 दिभिः ‘धर्षितुं’ हिंसितुं, (मर्षितुं) स्रष्टुं न शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्व्याग्निदृष्टान्तेन एवंवेदितुर्होतुरपि तददनुवचनं कुर्वतो
 यथोक्तविशेषापत्तिर्भवतीत्याह— “स यथेति । ‘अनवष्टयः’—‘अनव-
 ष्टयः’—इत्युभयत्र दृष्टेर्लक्षणे” “अदुपधाश्चाकृपिचृतेः”—इति कर्कषि
 क्यप् ॥ २ ॥

* ‘विद्वाऽसः समनुवुवन्त’—इति घ ।

१—‘मर्षेय’—इति आदिष्वपपाठ । “दृष्ट प्रसहने”—इति घा० घु० प०
 २१५ । “अष्ट चामर्षेने”—इति घा० घु० प० ३४२ । ‘चामर्षेनं
 स्पर्श’—इति सि० कौ० । २—घा० घु० २. १. १२० ।

अथैताः सामिधेनीः प्रत्येकं तत्तत्सिद्धोपन्यासेन प्राणपान-
ओचादिकरणपामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया प्रशंसति— “सोऽन्वाहे-
त्यादिना । “प्राणो वै प्रवानिति । प्रगमनयुक्तत्वात्^१ ‘प्रणः’, ‘प्र’-
शब्दवान् । प्राणवृत्तिर्हि इडापिङ्गलाभ्यां प्राचीनं निर्गच्छति,
अतः (‘एतथा’) प्रशब्दोपेतया प्रथमया सामिधेन्या^२ प्रगमनवन्तं^३
‘प्राण मेव’ ‘समिधे’ दीपयति । एव मुत्तरचापि दोग्यम् ॥

“अपानो वा एतवानिति । बहिर्निर्गंतस्य वायोरात्माभिमुखी
वृत्तिर्नैपानः ; अत आगमनविशिष्टत्वात् ‘अपानः’ आकारोपसर्ग-
वानित्यर्थः^४ ॥

“उदानो वै दृहश्छोषा इति^५ । ‘दृहत्’ अधिकं ‘प्रोषते’
दीपयत इति ‘दृहश्छोषाः’ अग्निः ; उदानवायुरपि देहस्यो-
त्क्षेपणात् अधिकतेजोयुक्तः, अतो ‘दृहश्छोषाः’-इतिशब्देन ‘उदानः’
उपस्थाप्यते ॥ ३ ॥

१— ‘प्राणमनयुक्तत्वात्’-इति ड ।

२— “प्र वो वाजा अनिद्यवः । हविष्मन्तो वृताथा । देवाहिगाति सुप्रयु”-
इति प्रथमा सामिधेनी ‘प्रवती’, ‘प्रितिकिङ्गा’ वा । तै० ब्रा० २. ४.
२. १ ।

३— ‘प्राणमनवन्तं’-इति ड ।

४— “यम चा वाहि वीतये । उदानो हृद्यदालये । नि होता सत्सि
वर्हिषि”-इति द्वितीया सामिधेनी ‘आवती’, ‘एतकिङ्गा’ वा ।
तै० ब्रा० २. ४. २. २ ।

५— “तं त्वा समिद्धिरद्विर । एतेन बर्हयाममि । दृहश्छोषा यदिय”-
इति तृतीया सामिधेनी ‘वीर्वती’ । तै० ब्रा० २. ४. २. ३ ।

“स न इति । “ओचं वै पृथु अवाय्य मिति । ‘पृथु’ विसीधं
अवसाधनं ‘पृथु अवाय्यम्’ । अनेन शब्देन ओचेन्द्रियं विवक्षित
मित्याह— “ओचेष्ट हीति । ‘सु’-इति पृथुशब्दव्याख्यानम् ॥ ४ ॥

“ईडेन्य इति । “वाम्ना ईडेन्येति । “ईडेन्यो नमस्यः”—इत्यृचि-
‘ईडेन्य’-शब्देन वाग् विवक्षिता । कथं जेतुं दित्याशङ्कोपपादयति—
“वागिति । ‘वाग्’ एव खल्विदं ‘सर्वं’ जगत् ‘ईडे’ स्तौति । “ईड
स्तौती”—इति धातुः । यथाप्यन्यः स्तोता, तथापि वाचैव करण-
भूतया सर्वं जीर्जितं भवति । ईडे ईडते अगयेति वा कर्तृकरण-
व्युत्पत्त्या ‘ईडेन्य’-शब्दस्य वाग्वाचकत्वं भवगन्तव्य मित्यर्थः ॥ ५ ॥

“अग्नौ न इति । “मनो वै देववाहन मिति । “अग्नौ न
देववाहनः”—इति । ‘देववाहन’-शब्दो मनस उपलक्षकः । ‘हि’
पश्चात् “मनः” ‘मनस्त्रिनं’ पुरुषं ‘भूयिष्ठम्’ अत्यधिकं ‘वनी-
वाहते’ भयं वहति, देवान् ग्रीष्मं प्रापयति ; अतो देववाहनं
मन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

“अग्ने दीद्यत मिति । “चतुर्वै दीदयेवेति । ‘चतुः’ इन्द्रियं

१— “स न” पृथु अवाय्यम् । अण्वा देव विवाससि । अहदमे सुवीर्यम्”—
इति चतुर्थी सामिधेनो ‘एषुवतो’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ।

२— “ईडेन्यो नमस्यस्तिरः । तमाप्सि दशंतः । सममिदित्यते वषा”—
इति यक्ष्मो सामिधेनो ‘नमस्ततो’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ५ ।

३— धा० वादा० ध्या० ६ ।

४— “इयो अपि” समिद्यते । वाग्नौ न देववाहनः । तद् हविशस्त
ईडते”—इति यक्षी सामिधेनो ‘हविशतो’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ ।

हि रूपादिप्रकाशकत्वात् “अग्ने दीद्यतम्”-इति^१ दीद्यच्छब्देन दीप्तिवाचिनोपस्थाप्यते ; अतो ऽनया चतुःसमिन्धनम् ॥ ७ ॥

“अग्निं दूत मिति^२ । “य एवायं मध्यमः प्राण इति । प्राणा-
पानादिपञ्चवृत्त्याश्रयभूतो ‘यः’ क्रियाशब्दात्प्रको देहमध्येऽवस्थितः
‘प्राणः’, तस्य समिन्धनम् “अग्निं दूतम्”-इत्यनया । दूतो ह्यग्निः
सर्वेषां देवानां मुखम्, तथा प्राणोऽपीति, तेन समिन्धनस्योपपत्तिः ॥

“सा ईशान्तस्तेत्यादि । ‘सैषा’ “अग्निं दूतं दृषीमहे”-इति
सामिधेनौ, मध्यमप्राणरूपेण प्राणापानादिसंस्तुताना मन्यामा
मृचाम् ‘अन्तस्था’ अन्तरवस्थिता भवति । ‘अन्ये’ हि ‘प्राणाः’ चतुः-
शोधादयः ‘अतः’ अस्माप्राणादारभ्य ‘ऊर्धाः’ चरन्ति ; पाद्यूपस्था-
दयः ‘अन्ये’ प्राणाः ‘अतः’ अस्मान्मध्यमात् प्राणादेवारभ्य ‘ऊर्वाद्याः’
अवाङ्मुखा अन्तरवस्थिता भवन्ति ॥

एवं वेदितुः फल माह— “अन्तस्था मिति । ‘अन्तस्थान्’
अन्तरवस्थितां प्राणदेवता मित्यर्थः ॥ ८ ॥

‘के पुनरेतेषां मध्येऽवाङ्मुखोऽन्तस्थाः प्राणा इति, तान् दर्शयति—
“ओषिष्केशस मौमह इत्यादिना^३ । “अग्निं वै ओषिष्केष मिति ।

१— “एषयं त्वा वयं दधन् । एषाण्य समिधौमहि । अग्ने दीद्यतं दधत्”-
इति सप्तमो सामिधेनौ ‘दृषणवतो’ । वै० प्रा० ३. ५. २. ७ ।

२— “अग्निं दूतं दृषीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य समनुम्”-
इति अष्टमो सामिधेनौ ‘दूतवतो’ । वै० प्रा० ३. ५. २. ८ ।

३— “समिद्धमागो अश्वरे । अग्निं पावर्जं ईष्य । ओषिष्केशसमौमहे”-
इति नवमो सामिधेनौ ‘समिद्धमागवतो’ । वै० प्रा० ३. ५. २. ९ ।

तदुपपादनम्— “ग्रियं हीति । अभिसंयितस्त्रीविरहे अतिग्रयेन शोकहेतुत्वात् ‘शोचिष्केग्र’-शब्देन ‘ग्रियं’ पुंयञ्जनं लक्ष्यते । तथा च एतच्छब्दोपेतयर्चा आनन्दनव्यापारस्य उपस्थाख्येन्द्रियस्य समिन्धनं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

“समिद्धो अग्न इति^१ । “य एवाय मवाङ् प्राण इति । ‘प्राण’-शब्द इन्द्रियवचनोऽवाङ्मुखः; अपानाख्य मिन्द्रिय मित्यर्थः ॥

“सर्वं मात्मान मिति । उक्तेन्द्रियसङ्घात मापादमस्तकव्याप्तं जीवात्मानं मेव उत्तमया सामिधेन्या^२ ‘समिन्धे’ । तस्मा आत्मनश्च उक्तरीत्या सर्वोपरि वर्त्तनं साम्यम् ॥ १० ॥

एव मेकादश सामिधेनीः^३ प्रत्यृचं लिङ्गविशेषोपन्यासेन प्राणा-पानादीनां समिन्धनहेतुतया प्रशस्य तत्र तदनुवचनसमये प्रपतो देव्यस्य प्राणापानादिविधोजनहेतुत्वेन प्रशंसति— “स यद्येन मिति । ‘प्रथमायां सामिधेन्याम्’ अनुच्यमानायाम् ‘एनं’ होतारं ‘यदि’ देव्यः ‘अनुव्याहरेद्’ प्रपेत् । “अनुव्याहारः प्रापः”-इति हि धूर्तस्त्वामी भाष्यकारः^४ । ‘तम्’ अनुव्याहरन्तं ‘प्रति’ होता

१— “समिद्धो अग्न आहुत । देवान् यच्छि सध्वर । तद् हि हव्यवाहसि”-इति दशमो सामिधेनो ‘समिद्धवतो’ । तै० ब्रा० ६. ५. २. १० ।

२— “वाजुहोता दुवसुव । अग्निं प्रयत्यध्वरे । उजोषद् हव्यवाहनुम्”-इत्येकादशो सामिधेनो ‘उत्तमा’ । तै० ब्रा० ६. ५. २. ११ ।

३— आसा मेव सामिधेनीनां व्याख्यानानि पुरस्तादास्तानि (३ ब्रा०) ।

४— व्यापस्तम्भोययश्चपरिभाषादित्यौतस्त्रेभ्य एतत्पूवमाख्याणि तद्यापि पापव्यन्त एव, शतपथस्याप्येतत्कृतं भाष्यं सायणादिभिर्वचनोक्तिं

‘ब्रूयात्’,— ‘एतत्’ एतर्हि ‘आत्मनः’ स्वसम्बन्धिनं ‘प्राणं’ हे शत्रो !
 ‘अग्नौ’ ‘आधाः’ निहितवानसि । ‘ते’ तव ‘प्राणेन’ निमित्तेन
 (‘आत्मनः’) स्वात्मनः (‘आर्त्तिः’) पीडां प्राप्स्यसीति^१ । एवं
 शोचा प्रतिवचने कृते तस्य देख्यस्य यथोक्तं ‘तथैव’ सत्यं भवेत् ।
 पृच्छां च प्राणापानादिप्रतिपादकत्वं प्रागेव प्रतिपादितम्^२ । एव
 सुत्तरत्रापि योजना । अर्थो निगदसिद्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 १४ ॥ १५ ॥

“यदि वक्ष्या मिति । “मनो मुषिगृहीत इति । मनसो
 मोक्षणं विपरिक्षोपः, तेन गृहीतः, अत एव अतिशयेन मूढः
 चरिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

“यद्यष्टम्या मिति । “उद्भायेति । ‘उद्भानम्’ ऊर्द्धं यश्चनम्,
 तत्प्रायेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

“यदि दशम्या मिति । “अपिनद्धो मरिष्यसीतीति । ‘अपि-
 नद्धः’ धन्वनयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

“यद्येकादश्या मिति । “क्षिप्रेऽमुं शोक मिति । ‘क्षिप्रे’
 अल्प एव काले, कालविलम्ब मन्तरेण ‘अमुं’ दुःखोक्तं गमिष्य-
 सीत्यर्थः ॥ २१ ॥’

१— स्थात् । इद्विबोपरिष्ठात् पुनरपि ६. १. १८ ; पुन ४. ५. २. १६ ।

कालोपश्रौतव्याख्यानेऽप्येव मेव २५. १०. १५ ।

२— “अ गतिप्रापणयो”—इत्यस्य रूपं मूले श्रुतम् ‘चारिष्यसि’—इति ;
 यस्य चेद प्रतिवचनं प्राप्स्यसीति ।

२— २८५ पृ० १-४ पं० दृश्यम् ।

एवं सामिधेनीरनुब्रुवन्ती होतुरग्निममान्वात् तद्व्याप्तत्वेन
 होतृशापकारिणः प्रतिपादिता भार्त्तिं निगमयति—“स यथेति ।
 ‘सामिधेनीभिः’ करणैः ‘समिद्ध मग्निं’ प्राप्य ‘यथा भार्त्तिं’ ‘न्येति’
 नितरां प्राप्नोति, तथैव ‘सामिधेनीः’ विदुषो होतुर्देवस्य तदनुव्या-
 हारनिमित्ता मुक्तविधां पीडां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ५ [४.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

तं ब्रूवा ऽएतु मग्निं सुमैन्धिपत । सुमिद्धे देवेभ्यो
 जुह्वामेति तुस्मिन्नेते ऽएव प्रथमे ऽग्राहुती जुहोति
 मुनसे चैव ब्रूचे च मुनस्य ह वै* ब्रूक् च युजौ
 देवेभ्यो यज्ञं ब्रूवतः ॥ १ ॥

स युदुपांश्च क्रियते । तस्मिनो देवेभ्यो यज्ञं ब्रू-
 त्यथ युवाचा निरुक्तं क्रियते तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं ब्रूवत्ये-
 तद्वा इदं ह्ययं क्रियते तुदेते ऽएवैतत् सुन्तर्पयति तृप्ते
 प्रीते देवेभ्यो यज्ञं ब्रूवत ऽहुति ॥ २ ॥

१— यस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीमन्त्राणां एषक्-एषक् मन्त्रसंवादाः, ‘सत्त-
 त्याट्याद्यास्तकारिणां एषक्-एषक् दोषाश्चाद्याता ।

* ‘हैव’-इति घ ।

सुवेण त माधारयति । यं मुनस आधारयति
वृषा हि मुनो वृषा हि* सुवः ॥ ३ ॥

सुचा त माधारयति । यं व्याच आधारयति योषा
हि व्याग् योषा हि सुक् ॥ ४ ॥

तूष्णीं त माधारयति । यं मुनस आधारयति न
स्वाहेति चनानिरुक्तः हि मनो अनिरुक्तः ह्येतद्
युत तूष्णीम् ॥ ५ ॥

मुन्त्रेण त माधारयति । यं व्याच आधारयति
निरुक्ता हि व्याङ् निरुक्तो हि मुन्त्रः ॥ ६ ॥

आसीनस्त माधारयति । यं मुनस आधारयति
तिष्ठंस्तं यं व्याचे मुनश्च ह वै व्याक् च युजौ देवेभ्यो
यज्ञं वहतो यतरो वै युजोर्हसीयान् भुवत्युपवहं वै
तुस्मै कुर्वन्ति व्याग्वै मुनसो हसीयस्यपरिमिततर
मिव हि मुनः परिमिततरेव हि व्याक् तदाच शुवैतु-
दुपवहं करोति ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतस्तुस्मात्
तिष्ठन् वाच आधारयति ॥ ७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते† सूरराक्षसेभ्य
आसद्गाद् विभयाञ्चक्रुस्त एतदक्षिणतः प्रत्युदग्रय-
न्नुच्छित मिव हि व्यीर्यं तुस्मादक्षिणतस्तिष्ठन्नाधारयति

स यदुभयतः । आधारयति तस्मादिदं मुनश्च वाक् च
समानु मेव सन्तानेव शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतरु
आधारयोर्मूलं मन्यतरुः ॥ ८ ॥

सुवेण त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य सुचा त
माधारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीं निव
हीदं मूलं नो ह्युच वाग्बुदति ॥ १० ॥

मुन्त्रेण त माधारयति । यः शिरो यज्ञस्य वाग्भि
मुन्त्रः शीर्ष्णो ह्यय मुधि वाग्बुदति ॥ ११ ॥

आसीनस्त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य निपस्य
निव हीदं मूलं तिष्ठस्त माधारयति यः शिरो यज्ञस्य
तिष्ठतीव हीदः शिरः ॥ १२ ॥

सु सुवेण पूर्व माधारु माधुर्याह । अग्नि* मग्नीत्सु-
म्नष्ट्वीति युथा धुर मधूहेदेवं तद्यत्पूर्व माधारु माधारु-
यत्यध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति† ॥ १३ ॥

अथ सुमार्ष्टि । युनुक्त्येवैन मेतद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं
व्वहादिति तस्मात् सुमार्ष्टिं परिक्रामः सुमार्ष्टिं परि-
क्रामः हि योग्यं युञ्जन्ति त्रिस्त्रिः सुमार्ष्टिं चिद्वि
यज्ञः ॥ १४ ॥

* 'माधुर्याहाग्नि'—इति क, ग ।

† 'युञ्जन्ति'—इति, 'युञ्जन्ति'—इति घ च-श्रुतके ।

स सुम्माष्टिं । अग्ने व्याजजिह्वाजं त्वा सरिय्यन्तं
 (त्वा*) व्याजजितः सुम्माज्मीति यज्ञं त्वा व्यध्यन्तं (व्या†)
 यज्ञियः सुम्माज्मीत्येवैतदाहुयोपरिष्ठात्तूष्णीं चित्तश्चुया
 युक्ता प्राजेत्प्रेहि व्यहेत्येव भवेतत् कुशयोपक्षिपति
 प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं व्यहेति तुस्मादुपरिष्ठात्तूष्णीं चित्त-
 श्चेतदुन्तरेण कूर्मं क्रियते तुस्मादिदं मनस्य वाक् च
 समानु मेव सन्नानेव ॥ १५ ॥ ई ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथाधाराख्यौ होमौ विधातुं मिह मर्थं मनुवदति—“तं वा
 एत मिति । ‘तम् एतम्’ प्रकृत माहवनीयम् ‘अग्निम्’ ‘वमैन्धियत’
 मय्यम् दीप्तं मकुर्वन् । केनाभिप्रायेणेति त्र भाव—“वमिह इति ।
 ‘तस्मिन्’ मन्दीप्रेष्ठौ, ‘एते एव’ मुख्ये आधाररूपे ‘आहुतौ’
 वाङ्मनसयोरर्थं ‘जुहोति’ । कुतः ? ‘मनस्य वाक् च’ इत्युभौ ‘युजौ’
 मिथुनोभूतौ सन्तौ ‘देवेभ्यः’ यज्ञममन्त्रि हविः प्रापयत इति ॥ १ ॥

* य-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं परम् ।

† ख-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं परम् ।

‡ ‘वसु’-इति ग, च ।

१—ङ-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं परम् । ज-पुस्तके
 त्वमेव भाष्यम्—“तं वा एत मिति । ‘वमैन्धियत’ मन्दीपितवत् ।
 पत्रमाणः प्रयोक्तृत्वेन, अथर्हृदिष्ठाधानेन, मन्त्रा ताभिधेन्दुप्रदा,
 होताभुवश्चनेन । किमर्थम् ? ‘वमिह’ मिति आहुतौ होयाम इति ।
 ‘तस्मिन्’ वमिह ‘एते एव’ पूर्वोत्तराधारणशये ‘प्रथमे आहुतौ’
 ‘जुहोति’ ; न तावदन्तां चास्मिन् देवदाम् । आध्यात्मिकाभ्यां

तयोः क्रमेण हविः-प्रापणं मुच्यते— “स यदिति । ‘यत्’
एतत् इदम् ‘उपांशु’ निरुक्तरूपं माहुतिद्वयं ‘क्रियते’, एतदेव ‘तत्’
आहुतियुग्मम् ‘एते’ मनोवाचौ सन्तर्पयति । शेषं सुगमम् ॥ १० ॥

सुवस्तुभ्यां क्रमेणाधारौ कर्त्तव्याविति विधत्ते— “सुवेणेति ।
मनसो हि कामोत्पत्तिद्वारा वृषत्वम्, इति तयोः साम्यम् ; अतो
मनःसम्बन्धिनं आधारस्य सुवसाध्यत्वम् ; वाक्सुषोः स्त्रीत्वं समानम्,
अतो वाक्सम्बन्धिनं आधारस्य सुक्साध्यत्वं युक्तं मित्यर्थः ॥ ११ ॥ ४ ॥

अथेतयोराधारयोः क्रमेण अमन्त्रकत्व-समन्त्रकत्व-लक्षणौ गुणौ
विधत्ते— “द्विष्यौ मित्यादिना । “स्वाहेति चनेति । ‘चन’-शब्दो-
ऽप्यर्थः ; स्वाहेत्यपि शब्दं न भूयादित्यर्थः । मनोदेवतस्याधारस्य
द्विष्यौकत्वं युक्तं मिति प्रतिपादयति— “अग्निदत्तं चीति । निगद-
सिद्धं मन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रूपाभ्यां प्रजापति मिव दर्शयन्नाह— “मनसे चैव वाचे चेति । किं
कारणम् ? ताभ्यां प्रथमं मिति । “मनश्च ह वै वाक् चेति । ‘युनो’
युज्येते इति, योक्तव्यौ इत्यर्थः । युक्तौ च तौ व्यभौ वदत इत्यभि-
प्रायः ॥ १॥ स्यादिदं हरि स्वामिनः ? । आदिपुस्तकेषु नास्तेवात्र
भाष्यम् ; ठ-पुस्तके त्वितः पूर्वत एव सप्तमाध्यायीपदितोपश्रावणं
यावत् भाष्यं नुटितम् ; ङ-पुस्तकेऽप्येतद्भाष्याभावः ।

१— ज-पुस्तके त्वसौव भाष्यम्— “स यदुपांश्विति । किं पुनयंश्चस्य, कोऽत्र
वदति ? । वोढव्यविभागायाह— “एतद्वा इदं मिति । द्वित्वावधारणं
मिदं मेव ‘द्वयं क्रियते’ यच्च वाचो — यच्च तद्विपर्येत मिति । २ ।
अन्यान्वादर्शपुस्तकविवरणन्तु इह्यापि पूर्ववदेव ।

२— ‘चनेति निपातो निपातसमाधारो वा’-इति (हरिस्वामिनः ?) न ।

उपवेशनावस्थानसत्त्वणौ गुणौ कमेणाधारयोर्विधत्ते— “आसी-
नस्य मिति । “तिष्ठंस्तं यं वाच इति । ‘आधारयति’—इत्युभयवानु-
पङ्गः । सुचाधारस्य^१ तिष्ठता होतव्यत्वं मुपपादयति— “ममथ ह वै
वाक् चेत्यादिना । ‘युजौ’ रथावयवे युगे अथादिवद् युक्तौ
भूतेत्यर्थः । “यतरो वा इत्यादि । लोके हि रथादिषु युक्तयो-
रवयवोर्मध्ये ‘यतरो’ खलु ‘हृमीयान्’ अतिग्रायेन ह्रस्वोऽल्पकायो
‘भवति’, तस्य मास्येन वहनाय ‘उपवहं’ वहः खन्धप्रदेशः तस्योपरि
स्मिष्ट मौल्यकरं दास्यमयं मूलपौठकादिकं सौकिकाः कुर्वन्ति ।
यस्मादेवं लोके, तस्मादल्पविषयत्वेन अपरिमितविषयाश्रमसो
हृमीयस्या वाचः स्थितिक्रियाविशिष्टाघारेणौल्यकरम् ‘उपवह
मिव’ एतद्भवति । अतः ‘ते’ वाङ्मने उभे अपि ‘युजौ’ समान-
वहनप्रदेशे भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुगन्धाधारस्य आहवनीय-दक्षिणभाग-स्थितिसत्त्वण-धर्मविशेषं
विदधाति— “देवा ह वा इत्यादिना । “दक्षिणतः प्रतीति ।
आहवनीयस्य दक्षिणभागे असुरान् प्रत्युच्छ्रितवन्तः । कथं मुच्छ्राय-
स्येति मित्यत आह— “उच्छ्रित मिव होति । ‘उच्छ्रितं’
पर्वतादिकम्, त मिव वीर्यं मपि दुरासदम् । तादृग्वीर्ययोगात्तेषां
मुच्छ्रितत्वं मित्यर्थः ॥

अथाधारयोर्दक्षिणोत्तरपरिधिभन्धि मारम्यैव उभयतः करणं
विधत्ते— “ह यदिति । ‘उभयतः’ दक्षिणत उत्तरतयेत्यर्थः ।

“समान मेव सन्नानेवेति । मनस्य वाक् चेत्येतदुभयं समानविषयं समानाश्रय मेव ‘सद्’ भवदपि ‘नानेव’ भिन्न मिव भवतीत्यर्थः ॥

“सुवेण त माधारयतीत्यादिकं प्राग्विहितं^१ प्रकारान्तरेण स्तोति— “शिरः च वै यज्ञस्येत्यादिना । अर्थो निगदभिद्धः ॥
८ ॥ ८ ॥

मूलत्वेन शिरस्त्वेन सुकुसुमयोस्तदुपजीवनेन तूष्णीकत्वं निरुक्तत्वं च प्राग्विहितं^१ मनूय प्रशंसति— “तूष्णीं त मित्यादिना । “तूष्णी मिव हीति । लोके हि घट्टादीनां मूलं तत् ‘तूष्णी मिव हि’ अदृश्यमानत्वात् । एतदेवोपपादयति— “नो ह्यचेति । ‘न’ ‘उ’ खलु ‘अत्र’ मूलविषये शब्दव्यापारो ऽयस्ति, दूरे दृष्टिविषयत्वम् । अतो मूलभूताधारस्य सौक्तिकमूलवत् तूष्णीकत्वं युक्त मित्यर्थः ॥ १० ॥

“मन्त्रेणेति । “वाग्धि मन्त्र इत्यादि । वाग्निद्रियसाध्यत्वात् तदात्मको मन्त्रः । या च वाक् ‘शीर्ष्णः’ उपरि ताज्जोष्ठपुटादि-
व्यापारेण शब्द सुधारयति, अतो वागात्मकस्य ‘यज्ञस्य’ ‘शिरः’-
श्रुतौ^२ आधारमग्न्यो युक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राग्विहितयोरानीनस्थितयोरपि^३ मूलशिरस्त्वोपजीवनेन प्रशंसा क्रियते— “आनीनस्त मित्यादिना । “निषण मिव हीद मिति । ‘इदं’ घृतादिमूलं ‘निषण मिव हि’ एकत्रोपविष्ट मिव हि भवति , खातत्वेन चाश्लेषविरहात् । अतो मूलभूतस्याधारस्यामन-

१— इदं द्वितीयकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०) ।

२— इदं पञ्चमकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०) ।

३— “‘शिरः’-श्रुतौ’-इति च । ४— इदं सप्तमी कण्डिका द्रष्टव्या ।

सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः । “तिष्ठतीव दौद मिति । ‘हि’ यतः ‘इदं’ मनुष्यादीनां ‘शिरः’ ‘तिष्ठतीव’ अस्तीति, स्थितिक्रियाविशिष्टमिवोर्द्धं मिव दृश्यते, अतः शिरस्संस्तुतस्याधारस्य तिष्ठता कर्त्तव्यमिष्यादनं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव माधारयोः प्रतिनियतधर्मान् विधाय अनुष्ठानक्रममाह—
“स सुवेणेति । पूर्वाधारानन्तरं, नोत्तराधारः, अपि तु “अग्निमग्नीद्”—इति आग्नीध्रं प्रति सम्यक् ब्रूयात् । तस्य चायं मर्यः—
ये ‘अग्नीत्’ आग्नीध्र ! आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ ‘सम्पाद्वि’ सम्पार्जनं कुर्विति ॥

विधित्सितस्य सम्पार्जनस्याधारानन्तर्यं सुपपादयति— “यथेति । अनहुहः स्कन्धदेशे ‘यथा’ ‘धुरम्’ युगधुरम् ‘अधूहेत्’ योजयेत्, एव नम्रौ धुरोऽधूहणमेव पूर्वाधारहोमेन क्रियते । अस्मिन्नर्थे लोकप्रसिद्धिमाह— “अधुमेति । ‘हि’ यतः रथादिवहने अनहु-
दश्वादिकं योज्यमानास्तदीयस्कन्धस्योपरि - युगधुरम् ‘अधुष्वा’ पश्चात् पाशैः ‘युञ्जन्ति’ बध्नन्ति ; अतो धुरोऽधुहणस्यानीयः पूर्वा-
धारहोम इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अग्निसम्पार्जनं विधाय प्रशंसति— “अथेति । ‘एनम्’ अग्निं हविर्वहनाय सम्पार्जनेन युनक्तीत्यर्थः । सम्पार्जने धर्मविशेषं विधत्ते—
“परिक्राम मिति । परिक्रम्य-परिक्रम्य तत्तत्परिधिदेशं गत्वा तदनु-
सारेणाग्निं ‘सम्पाद्वि’ । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “इषमन्नहनेरनु-

परिधि सम्प्राप्त्ये वाजजिदिति^१ चिस्त्रिः परिकामम्”— इति^२ ।
तत्रापि लोकप्रसिद्धिं मुदाहरति— “परिकामं हीति । एकैकस्मिन्
परिधौ सम्प्रार्जनस्य चिरावृत्तिं विधाय प्रशंसति— “चिस्त्रिरिति ।
“नित्यवीक्ष्योः”—इति^३ द्विवचनम् ॥ १४ ॥

विहितं सम्प्रार्जनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स सम्प्राप्तीति ।
मन्त्रस्याभिप्राय माह— “यज्ञं त्वेति । यज्ञसाधनत्वाद्धविरच यज्ञ-
शब्दाभिधेयम् । यज्ञसाधनं हविर्लक्षणं मन्त्रं देवेभ्यो ‘वक्ष्यन्तं’ बहन्
करिष्यन्त मिति, “वाजं करिष्यन्तम्”—इतिपदद्वयस्यार्थः । ‘वाज-
जितम्’—इत्यस्य व्याख्या ‘यज्ञियम्’—इति । वाजं यज्ञसाधनं
हविर्लक्षणं मन्त्रं जयतीति ‘वाजजित्’; तथाच ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं
हविरर्हतीति ‘यज्ञियम्’ इति शब्दार्थः सम्पद्यते ॥

उपरिष्ठात् सम्प्रार्जनं विधत्ते— “अथेति । परिधिचयानुसारेण
परितोऽग्निं सम्पृज्य, तदनन्तरं अग्नेः ‘उपरिष्ठात्’ ‘दृष्ट्वा’ ‘चिः’
सम्पृज्यात् । तदेतत् सूति— “तद्यथेति । ‘तत्’ तथा सति ‘यथा’
खलु लोके युगधुरे अनद्वाहं ग्रंथोऽयम्, ‘मेहि’ प्रगच्छ, वोढव्यं भारं
‘वह’ इत्येवं वदत् ‘कश्या’ ताडनेन ‘प्राचेत्’ प्रेरयेत् । एवं
कश्यपौपक्षेपणं मेव तदुपरि सम्प्रार्जनं नित्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥

सौत्वम्गत्याधारयोर्मध्येऽनुष्ठानं सम्प्रार्जनस्य प्रशंसति— “तद्य-
दिति । मनोवाक्संस्तुतयोरनयोराधारयोर्मध्ये सम्प्रार्जनस्य करणात्

१— वा० सं० २. ७. १ । एतन्मन्त्रस्य महीधरकृतं भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० २. १. १३ । सम्प्रार्जनेन विरजस्य मुञ्चनं करोति ।

३— पा० सू० ८. १. ४ ।

तद्व्यवधाने सति 'मनस्य वाक् च' एतदुभयं ('समान मेव')
समानविषयं समानाश्रय मपि 'वानेव' भिन्न मिव भवति ॥ १५ ॥
६ ॥ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपञ्चाङ्गभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥

१—एतस्मिन् ब्राह्मणे पूर्वाधारस्य, ततोऽपिसम्भार्यस्य च विधिः ।
तन्नेयं पद्धतिः ।— अवेद्याज्यस्थाल्या व्याज्यं गृहीत्वा उत्तरं परिधिं
मन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यामन् अमेरुत्तरप्रदेशे ऋतुं दोषं सन्ततं
प्राचम् “इदं प्रजापतये”—इति पूर्वं माषार माचारयति । ततोऽग्नौधे
स्वयं मिधुसन्नज्जलं च समर्पयन् “अग्नि मग्नौत् सम्मृद्धिः”—इति अग्नौधं
प्रेषति । ततोऽग्नौत् स्वयं स्वये गृहीत्वा अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण-
परिधिसन्निधौ स्थित्वा इधुसन्नज्जलैर्दक्षिणपरिधिपार्श्वेऽग्निं विः प्राक्
सम्मारुहति । तत्र “अग्ने वाञ्छित्”—इति सन्नतु, दिसूषणीम् । एव
मेव मध्यमपरिधिपार्श्वे, उत्तरपरिधिपार्श्वे चेति ।

२—इतोऽनन्तरं क-पुस्तके “काण्डो १२८”—इति, ख-पुस्तकेऽपि तद्यैव,
च-पुस्तके तु “कण्डिकासङ्ख्या १२०”—इति । वस्तुतोऽत्र प्रपाठके
षट्सु ब्राह्मणेषु सर्वकण्डो-सङ्ख्येयया १२८ एव सङ्ख्या लभ्यते ।
तद्यथा— १ ब्रा० १६ क०—२ ब्रा० १६ क०—३ ब्रा० ४० क०—
४ ब्रा० १६ क०—५ ब्रा० २२ क०—६ ब्रा० १५ क०—१२८ क० ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा-

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

सु सुचोत्तर माघारु माघारयिष्यन् । पूर्व्वेण सुचा-
वञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य हुति
तुदेवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्चात्विज्यं करिष्यन्निहुते सुयुमे
मे भूयास्त मिति सुचावादत्ते सुभुरे मे भूयास्तं भुर्तुं
व्वाः शकेय मित्येवैतुदाहास्तन्न मद्य देवेभ्यः आज्यः
सुम्वियास मित्युविक्षुब्ध मद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा
ऽऽत्येवैतुदाह ॥ १ ॥

अद्विणा विष्णो मा त्वावक्रमिष मिति । यज्ञो वै
विष्णुस्तस्मा ऽऽत्येवैतन्निहुते मा त्वावक्रमिष मिति
व्वसुमती मग्ने ते छाया मुपस्थेय मिति साध्वी मग्ने
ते छाया मुपस्थेय मित्येवैतुदाह ॥ २ ॥

विष्णो स्थान मसीति । यज्ञो वै विष्णुस्तस्येव
ह्येतदन्तिकं तिष्ठति तस्मादाह विष्णो स्थान मसीतीति

इन्द्रो व्यीर्यं महणोदित्यतो हुन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो
नाम्ना रुद्राःस्यपाहंस्तुस्मादाहेत इन्द्रो व्यीर्यं महणो-
दित्युद्धोऽध्वर आस्थादित्यध्वरो वै यज्ञ उद्धो यज्ञ
आस्थादित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

अग्ने व्वेर्होचं व्वेर्हृत्य मिति । उभयं* वा एतदग्नि-
र्देवानां होता च दूतश्च तदुभयं विद्धि युदेवाना
मसीत्येवैतदाहुवतां त्वां द्यावापृथिवी अश्व त्वं द्यावा-
पृथिवी इति नाच तिरुहित मिवास्ति स्विष्टशुद् देवेभ्य
इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहेतुीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तुस्मादाहेन्द्र आज्येनेति व्वाचे वा एतु माधार
माधारयतुीन्द्रो व्वागित्यु वा आहुस्तुस्मादेवाहेन्द्र
आज्येनेति ॥ ४ ॥

अथासःस्पर्शयन्सुचौ पर्येत्य । ध्रुवया सुमनक्ति
शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधार आत्मा वै ध्रुवा तदा-
त्मन्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो वै यज्ञस्योत्तर
आधारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तुस्माद्योर्द्वयस्य
श्रेष्ठो भवत्यसुवमुप्यार्द्वयस्य शिर इत्याहुः ॥ ५ ॥

युजमान एव ध्रुवा मुनु । योऽस्मा अरातीयति सु
उपभूत मुनु स युद्धोपभूता समञ्ज्याद्यो युजमानाया-

रातीयुति तुस्मिञ्छ्रियं दध्यात् तद्युजमान ऽएवैतच्छ्रियं
दधाति तुस्माद् भुवया सुमनक्ति ॥ ६ ॥

स सुमनक्ति । सज्ज्योतिषाज्ज्योतिरिति ज्योतिर्वा
ऽदुतरस्या माज्यं भवति ज्योतिरितरस्यां ते त्वेतदुभे
ज्योतिषी सङ्गच्छेते तुस्मादेवः सुमनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मुनस्यैव व्याचुथ । अहं भद्रं ऽउदितं
मुनय ह वै व्याक् चहं भद्रं ऽउदाते ॥ ८ ॥

तुह मुन ऽउवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मुया
त्वं किञ्चनानभिगतं व्वदसि सा यन्मुम त्वं कृतानु-
करानुवर्त्मास्यह मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मौति ॥ ९ ॥

श्रुय ह व्यागुवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं
व्वेत्याहं तद्विज्ञपयाम्यहः सुज्ज्ञपयाम्नीति ॥ १० ॥

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नः* । मेयतुः । सु प्रजापति-
मुनस ऽएवानूवाच मुन ऽएव त्वच्छ्रेयो मुनसो वै त्वं
कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै प्रापीयान् कृतानुकरो-
ऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सा ह व्याक् पुरोक्ता व्विसिप्पिये । तस्यै गुर्भः
पपात सा ह व्याक् प्रजापति मुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं
भूयासं यां मा परावोच ऽदिति तुस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं

* 'प्रतिप्रश्नः'—इति च (अथ्यपीमात्र इति डा० वेकरः) ।

यज्ञे क्रियते ऽउपाह्वयेव तुत् क्रियतेऽहव्यवाङ्मि* व्याक्
प्रजापतय ऽश्रासौत् ॥ १२ ॥

तुहैतुहेवा० । रुतश्चर्मन् वा युस्मिन् वा† बभ्रुस्तुह स्म
पृच्छन्त्यत्रैवा‡ त्याइदिति ततोऽवि० सुम्बभूव तुस्मादु-
प्यात्रेय्या योपितैनुस्येतुस्यै हि योपायै व्याची देवताया
ऽएते सुम्भूताः ॥ १३ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४. ५.] ॥

अथ सुच्याधारण्य प्रयोग प्रतिपाद्यते— “य सुचेत्यादिना ।
“पूर्वेण सुचाविति । जुहपभृतो पूर्वभाग इत्यर्थः । समन्तकस्य
अञ्जलिनिधानस्य प्रयोजन माह— “तद्देवेभ्येति । ‘आर्लिञ्ज
करिष्यन्’ तदतिक्रमजनित अपराध तद्धमस्कारेण ‘मिह्रुते’ शमय-
नीत्यर्थः ॥

समन्तक जुहपभृतोरादाभ विधत्ते— “सुयमे इति१ । एतस्य

* ‘ऽहव्यवाङ्मि’—इति क, ख च ।

† ‘रुर्मन् वान्यस्मिन्’—इति सा०—सम्मत ।

‡ ‘त्रैवा’—इति घ पाठः, डा० वेवरेण ब्रह्मपुस्तकेषु पृष्टम् ।

५ यापयाचार्यमतेऽत्रैव चतुर्थोऽध्यायपरिसमाप्तिः ।

१— तत्र भक्त — वा० स० २ ० २ । का० श्रौ० सू० २ १ १५ । “तस्मा
दञ्जलिहरणस्यानावृत्तियोग्या द्वितीय मञ्जलि मुक्ताव करोति सधा
प्रिष्टम् इति (वा० स० २ ० २) मन्तेन —इति घ तत्र य० ।

२— वा० स० २ ० ४ । का० श्रौ० सू० २ १ १६ क ।

“दत्त”-इति दकारस्य स्त्वे वेरिति रूपम् । इमं मयं माह-
 “उभयं वा इत्यादिना । ‘देवानाम्’ अर्थे आत्मनो यद् दूतत्वं
 होतृत्वं च अद्वीकृतवान् ‘असि’, ‘तत् उभयं’ ‘विद्धि’ जानी-
 शीत्यर्थः । “अवतान्वेत्यादि निगदयिद्धम् ।

अन्तिमं भागं मनूय ध्याचष्टे- “स्त्रिष्टुदिति । ‘देवेभ्यः’
 देवानां मयं सोऽग्निः ‘स्त्रिष्टुत्’ भोभनयागस्य कर्त्ता । हे अग्ने ।
 त्वं यस्मादेवं भवसि, तस्मादनेन ‘आज्येन हविषा’ आज्यतेन ‘इन्द्रः’
 सङ्गतः ‘अभूत्’ भवतु, ‘स्त्राहा’ स्त्राज्यत मिद् माम्भ्य मस्त्विति
 मन्त्रवाक्यार्थः । “इन्द्रो वै यज्ञस्येत्यादि स्पष्टम् ॥

ननु “मनसे चैव वाचे वेति द्वितीयाधारस्य वाग्देवतार्थत्वं
 प्रागान्नातम्”, तदिन्द्रार्थत्वे विरुद्धत इत्याशङ्क्य, तद्योस्तादात्म्य
 माह- “इन्द्रो वागित्यु वा आज्यरिति । वाच इन्द्रेण ध्याकृतत्वात्
 तत्तादात्म्यम् । अत एव तैत्तिरीयके “इमां नो वाचं व्याकुर्वित्युप-
 क्रम्यान्नातम्- “ता मिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोदिति” । एषा
 प्रविद्धिरपि ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । “तस्माद्देवावेति । वाच इन्द्रस्य
 भेदाभावाद्पीत्यर्थः ॥

१- पा० सू० ८. २. ७५ ।

२- एतत्पुर्वब्राह्मणस्य प्रथमकण्डिकायाम् (३०४ पृ०) ।

३- तै० सं० ६. ४. ७. ५- “वाग् नै पराध्ययाकृततावदत्, ते देवा इन्द्र
 मनुयन् इमां नो वाचं व्याकुर्वित, सोऽन्नबोद् वरं द्यौ, मद्यां चैवैष
 वापने च यद् यद् यद्वाता इति, तस्मादैन्द्रवायवः सह यद्वाते, ता मिन्द्रो
 मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोन्, तस्मादियं व्याकृता वाग्यते”-इति ।

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गसिद्धं होमे विनियोग मस्तु च धत् कात्या-
यनः— “इत इन्द्र इति जुहोतीति” ॥ ४ ॥

होमानन्तरं प्रत्याक्रम्य भुवाधमञ्जनं विधत्ते— “अथेति । “भुव-
धेति । भुवा मित्यर्थः । तदाह कात्यायनः— “अधमञ्जयन्सुचावेत्य
जुह्वा भुवाऽ समनकीति” । तदेतत् समञ्जनं प्रशंसति— “गिरौ वा
इति । उत्तराधारस्य यज्ञगिरस्त्वं प्राक् प्रतिपादितम्” । भुवास्य-
स्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्यात् यज्ञस्य मध्यदेह एव भुवा” ; आधार-
शेषस्य तस्या समञ्जनात् “गिरः” एव तस्मिन् “प्रतिदधाति” इत्यर्थः ॥

यज्ञगिरस्त्वं सुपजीव्य श्रीरूपत्वेन आधारं प्रशंसति— “गिरौ
वा इति । गिरमः श्रीलोपपादनम्— “श्रीर्हि वै”—इति । ‘हि’-
शब्दोत्तितां प्रसिद्धिं लोके श्री मिति गिरस्त्वं व्यवहारेण-
विष्करोति । “तस्मादिति । ‘अर्हस्य’ देशभागस्य यामादेः ‘यः श्रेष्ठो
भवति’, ‘अमुय’ यामादेः ‘असौ’ देवदत्तः ‘गिरः’ ‘इति’
लौकिकाः कथयन्ति ; अतः गिरसः श्रीरूपत्वम् ॥ ५ ॥

किं तत इत्याह— “यजमान एवेत्यादिना । ‘भुवा मनु’ अनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्”, “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति दितौया । भुवाभागो
यजमान इत्यर्थः । ‘असौ’ यजमानाय ‘यः’ ‘अरातीयति’ अरातिः

१— का० श्रौ० सू० ३. ०. १ (“जुहोत्युत्तराधारम्”) ।

२— का० श्रौ० सू० १. १. २ ।

३— पुरस्तादिवाच्याये धष्टे आद्यमेवादशौ कण्डिका इत्यस्या (१. ६ ९०) ।

४— ‘आता’-इत्यस्यैवार्थो ‘मध्यदेहः’-इति छनः ।

५— पा० सू० १. ४. ८३ ।

६— पा० सू० २. ३. ८ ।

मन्त्रभागस्य विवक्षितं मर्थं माह— “सुभरे इति । सुष्ठु मनुनियन्तुं भर्तुं शक्ये ‘सुयमे’ हे जुहूपभृतौ ! युवा मौदृग्धौ ‘भूयास्तम्’ । ‘भर्तुं वां शक्येयम्’—इति तात्पर्यार्थकथनम् । मन्त्रस्य द्वितीय-
भाग मनुद्य व्याचष्टे— “अस्कन्नं भवेति । यत् जुहूपभृतोः स्थितं साज्यम्, तत् ‘अस्कन्नं’ यथा भवति तथा ‘सम्भ्रियासम्’ सम्भर्तुं शक्तो भूयाम भिति मन्त्रवाक्यस्यार्थः । तदिदं माह— “अविचुम्भं मघेति । आज्यस्य स्कन्दने हि यज्ञस्य विचोभः स्यात्, स च साभूदित्येवं प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

सिद्धदेवातिक्रमणे विनियोगः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य केवलं मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “अद्विणेति । इवीरूपेण वेद्या भवन्वितो यज्ञोऽपि ‘विष्णु’-शब्देन विवक्षितः । दक्षिणातिक्रमवेलायां तस्यातिक्रमशङ्का साभूदिति तदभावः प्रतिपाद्यते— हे ‘विष्णो’ इवीरूप यज्ञ । ‘त्वा’ त्वा ‘मा अवकमिपम्’ अवजया त्वां नातिक्रमामि, अपि तु होमायं तच्चापराधो यथा न भवति तथैव सञ्चरदेशेनातिक्रमा-
भौत्यर्थः । एतन्निष्कल्पितमेव विनियोगं कात्यायनः सूचयामास—
“दक्षिणातिक्रमत्यद्विणा विष्णविति, परिधीमपरेण सञ्चरः”—इति ।

भुग्याधारहोमायं यद्विष्णतोऽवस्थामम्, तदपि मन्त्रसिद्ध-
मिद्ध मित्यभिप्रेत्य तं मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “वसुमती मिति ।

१— वा० मं० २. ८ १ । पूर्वकण्डिकाद्यातस्येवापराग्रोऽयम् ।

२— वा० मं० ७. ८. २ । का० श्रौ० सू० २. १. १६ ख ।

३— का० श्रौ० सू० २. १. १७ । सर्वार्थोऽयं सञ्चरो भोक्तारधारमाने ।

४— वा० मं० ७. ८. २ ।

‘वसुमती’ धनवती वासयोग्या ‘माध्वी’ तदीया ‘ह्याया’ हे अग्ने ।
‘उपस्येपम्’ उपेत्य तिष्ठेय मित्यर्थः ॥ १ ॥

मन्त्रगोप मनूय व्याचष्टे— “विष्णोरिति । “तस्येव क्षेतदिति ।
यज्ञात्मको हि विष्णुरित्याहवनीये निष्यद्यते । यत्र स्थिता
अध्वर्युर्जुहोति, तत्र । तस्यान्तिक मिति नेदीयत्वपदेशः ।
एतन्निर्गमिद्व भवस्थाने मन्त्रस्य विनियोगं कात्यायनः सूचितवान्—
“वसुमती मित्यवस्थायेति”—इति^१ ।

“इत इन्द्र इत्यादिः स्वादान्तस्य मन्त्रस्य^२ होमे विनियोगो
क्षिप्रमिद्व इत्यभिप्रेत्य तं मन्त्रं भागगो नूयऽव्याचष्टे— “इत इन्द्र
इति । ‘हि’ यस्मात् अग्निन् स्थाने तिष्ठन्निन्द्रः दक्षिणदिगवक्षितान्
राक्षसादीन् ‘अपाहन्’, अत कारणात् ‘इत इन्द्रो वीर्यं मरुणोदिति’
मन्त्रभागे इन्द्रश्रुतिः । द्वितीयभाग मनूय व्याचष्टे— “ऊर्द्धाध्वर
इति । इन्द्रवीर्येण राक्षसादीनां बाधितत्वान् निर्विघ्नो ‘यज्ञः’ ऊर्द्धं
प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

भागान्तर मनूय व्याचष्टे— “अग्ने वेरिति^३ । हे अग्ने । ‘होमं’
होतृकर्म ‘वेः’ बुध्यन्व । तथा ‘दूत्यं’ दूतकर्म ‘वेः’ बुध्यन्व ‘इति’
मन्त्रवाक्यार्थः । “विद् ज्ञाने”—इत्यस्मात्^४ कान्दमो सद्^५ विपि

१— का० यौ० सू० १. १. १८ । “इष्टानामभिमुखं स्थिता”—इति ८० ।

२— वा० सं० द्वितीयाध्यायीपाठमरुदिशपायानुर्ध्वभागत आरभ्य ऋक्-

कदिशपाया आद्यभागं पाठयन् मन्त्र । का० यौ० सू० १. २. १ ।

३— वा० सं० २. ८. १ ।

४— धा० धरा० प० ५४ ।

५— पा० गृ० १. ३. ६ ।

शधुरिवाचरति, 'सः' उपशृङ्गागः । 'उपशृङ्गा'-इति द्वितीयार्थं
तृतीया^१ । स्पष्टं मन्यन् ॥ ६ ॥

विहितं समञ्जनं मनूय भन्तं विधत्ते— “स समनंतीति^२ ।
“सञ्ज्योतिषा ज्योतिरिति^३ । भन्तगतज्योतिःशब्दद्वयस्यार्थं भाव—
“ज्योतिर्वा इति । भ्रुवापेक्षया 'इतरा' जुह्वः, तस्यां घत् 'आज्यम्',
तत् तृतीयान्तज्योतिःशब्दार्थः; जुह्वपेक्षया 'इतरा' भ्रुवा, तस्यां
घत् 'आज्यम्', तत् प्रथमान्तज्योतिःशब्दार्थः । एते चाज्यज्योतिषौ
क्रमेण सूर्याग्न्यात्मके, तदुभये समञ्जनेन 'सङ्गच्छेते' सङ्गते एव
भदत इत्यर्थः^४ ॥ ७ ॥

प्राजापत्यस्य पूर्वाधारस्थोपांशुत्वं प्रतिपादयितुं मनोवाग्भ्यां कृतं
संवादं सुपन्यमितुं प्रतिजानीते— “अथात इति । 'अथ'-शब्दोऽधि-
कारार्थः; 'अतः' परम्, 'अहं भद्रे' निमित्ते, अहं मेव भद्रः, अहं
मेव भद्र इति स्व-स्वोत्कर्षविषये, 'मनसो वाचस्य' यदुक्तं वचनम्,
तदधिक्रियत इत्यर्थः । त मेवेतिहासं मुदाहरति— “मनस्येति ।
'अहं भद्रे' आत्मौयोत्कर्षविषये 'ऊदात्ते' विवादं चक्रतुः । वदेः
किति लिटि यज्ञादित्वात् सम्प्रसारणम्^५ ॥ ८ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— जुह्वा औवाज्यमध्ये विन्दुं पातयतीत्यर्थः ।

३— वा० स० २. ६. २ । का० थो० सू० ३. २. २ ।

४— “गच्छता मित्यग्राहारः । 'ज्योतिषा' भ्रुवास्थितान्यरूपज्योतिषा
सह 'ज्योतिः' जुह्वा स्थितान् भाज्यरूपं ज्योतिः 'सं'गच्छ-
ताम्”—इति मही० भा० । ५— पा० सू० ६. १. १५ ।

तत्र मनसो वाक्य मुदाहरति— “तद्धेति । श्रेयस्त्वकारण
माह— “न वा इति । हे वाक् । ‘त्व’ ‘मया’ मनसा अविषयीकृत
‘किम्’ अपि ‘न वदसि’, अतो विषयीकृत मेव वदसि । ‘मा त्व’
‘मम’ ‘कृतातुकरा’ मया यत्कृत तदेवानुकुर्वतो ‘अनुवर्त्ता’
अनुगम्यो भवसौख्यं ॥ ८ ॥

अथैतस्य प्रत्युत्तर माह— “अथ वागुवाचेति । हे मन ! ‘अह
मेव’ तत्त सकाशात् ‘श्रेयसौ’ । कुत ? ‘यत् वै त्व’ यद्वस्तु त्व
‘वेत्य’ जानासि, ‘अह तद् विज्ञापयामि’ तदन्तर्गतविषय परेषा
विविध प्रतिपादयामि, तत् ‘मञ्जुपयामि’ सम्यक् ज्ञापयामि,
प्रतिपादयामि । यतो विज्ञापन-मञ्जापन-साध्य ममैव अतस्त्वत्त
श्रेयसौख्यं ॥ १० ॥

“ते प्रजापति मिति । एव विवदमाने ‘ते’ मनस्य वाक् च
‘प्रज्ञ प्रति प्रजापतिम्’ ‘एषतु’ जगत्तु । ‘म’ च ‘मनस
एव’ ‘अनु’कूलम् ‘उवाच’ । तदाक्य मुदाहरति— “मम एवेति ।
कृतातुकरत्वस्य निष्कर्षहेतुत्वं लोकप्रसिद्धा दर्शयति— “श्रेयसो
वा इति ॥ ११ ॥

‘मा हेति । एव प्रजापतिनोक्ते मा’ वाक् ‘परा’जितत्वेन ‘उक्ता’,
‘विमिश्रिते विगतस्त्रया भगवोर्या बभूव । तस्मात् पराभवात् तस्या
वाचो यो ‘गर्भ’ देवमनुष्यादीना मुत्पत्तिहेतुः सोऽपि ‘पपात’ ।
‘मा वाक्’ पराजयेन सिद्धा यतो ‘प्रजापतिम्’ ‘उवाच उक्तवतो ।
कि मिति । हे प्रजापते ! ‘तुभ्य ममम्’ ‘अहयवाङ्’ हयवहनस्य
अहेतुभूतैव ‘भूयाधम्’, ‘यां मा’ ‘परा’जितत्वेनोक्तवानसि । यस्मादेव

वाचोक्तम्, 'तस्मात्' एव कारणात् यज्ञसम्बन्धि 'यत् किम्' अपि प्रजापतिदेवताकं कर्म, 'तत्' सर्वं वाग्व्यापारविरहेण 'उपांश्वे क्रियते' । 'अहव्यवाङ्मि'—इति प्रागुक्तार्थस्मारणम्^१ ॥ १९ ॥

स पतितो वाचो गर्भः कथं मासीदिति तदिदानीं मनुष्यत्वे— "तद्वैतदिति । 'तत्' 'ह' खलु 'एतत्' वाचः सकाशात्पतितं 'रेतः', 'चर्मन्' चर्मणि 'अन्यस्मिन् वा' यस्मिन् कस्मिंश्चित्पात्रे देवाः 'बभूवुः' धृतवन्तः । मृता च 'तत्' प्रतिदिवसं 'पृच्छन्ति'— "अथैव त्यादित्येति । 'अथ' अस्मिन् पात्रे किं 'त्येत्' एतत्प्रसिद्धं रेतः कथम्भूतम् ? विचारयन्त इत्यर्थः । "विचार्यमाणानाम्"—इति^२ श्रुतिः । यस्मादेवैर्विचारितम्, 'ततः' तस्मात् स गर्भो 'अग्निं सम्भूव', अथैव त्यदित्यचिरिति शब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थः । यतो गर्भाशयात् सृतो गर्भः अग्निः सम्भूतः, 'तस्मात्' सृतगर्भा रजस्रज्ञा स्त्री नाम्ना 'आनेयी'—इत्याख्यायते^३ । तथा 'योयिता' सह सम्भाषणादिकं कुर्वन् पुरुषः 'एमस्त्री' भवति । तैत्तिरीयकोऽप्या-
द्यातम्— "तस्मात्सवदासया न संवदेत, न सहासीत"—इति^४ ।

१— "वाक् ॥ मनुष्यर्त्तोयिता मर्त्तं देवेभ्यो हव्यं वहामोति वागववीत्"—
इत्यादि चात्रोपाख्यानं मास्मात्तम् तै० सं० २. ५. ११ ।

२— पा० सू० ८. २. ६७ ।

३— "—अथ रजस्रज्ञा । स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्यवत्यपि"—
इति अथ० को० २. ६. २० । मनुष्याख्यायां कुल्लूकभट्टेन
वृत्तम्— "आनेयी च रजस्रज्ञा मृतुस्वातोयते, 'रजस्रज्ञा मृतुस्वाता
मात्रेयीम्'—इतिवसिष्ठस्वरथात्"—इति ।

४— तै० सं० २. ५. १. ५ ।

ननु यस्या गर्भा ऽत्रि सञ्जातः, सैव वागाचेयी; सर्वस्वीणां कथ
माचेयीत्व मित्यत आह—“एतस्या इति । (‘एतस्यै’) स्त्रीरूपधारिण्या
एतस्याः खलु वाग्देवताया ‘एते’ लौकिका सर्वे गर्भा. ‘सम्भूता’ ।
गर्भाग्रयल्लक्षणे चर्मणि धृत रेतो हि गर्भात्मना परिणमति, तच्च
वाक्यं पन्थ्येवेति सिद्धं सर्वासा माचेयीत्व मित्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥
[४. १.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनग्रन्थपञ्चाङ्गणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

२— इह हि ब्राह्मणे पूर्वाघातोत्तराघातदोमपोर्मन्वादौनि विहितानि ।
तत्रेयं पद्धति — जुह्वपभृतो घृस्तात् व्याहवनीय मपदेय भूमौ
घृटाङ्गलि निदधाति नमो देवेभ्य इति । ततो द्वितीय मङ्गलि
मुत्तानं करोति स्वाहा विद्महे इति । नात्रापस्य नापि दक्षिणा-
मुखता । तत उदकोपस्पर्शनम् । तत उमाभ्यां पाणिभ्यां जुह्वं परि-
गृह्य उपभृतोऽयत व्यानीय, तस्या उपर्वेयं निधाय, सुयमे म इति
ते जुह्वपभृतावादायैवोत्थाय अङ्गुष्ठा विष्णुविति सद्येन पादेन
अप्यतोऽयतयागितेन वेदेर्दक्षिणमार्गं गच्छति । तत्र च वसुमतौ
मिति षष्ठमोशानाभिमुखस्तुष्ठति । ततो जुह्वपभृतोरयतस्तपैव
घ्राचो मवतार्यं दक्षिणपरिधिसन्निधि मन्त्रबद्धय इतन्द्र इति
उत्तराघातः जुहोति । ओश्मिद मिन्द्राय न ममेति त्याग । तत
परस्परं स्पर्शं मकुर्वन्नेव दक्षिणेन घादेन अयतोऽयत घेरितेन प्रत्या-
गच्छ जुह्वोनाग्नेन ध्रुवासा माज्य जुह्वैव समनक्ति सञ्ज्योतिषेतीति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्तार्धोन् पञ्चमीरौऽस्त्रिदशतस्तताधेनुसौवर्णभूमौः ।
रत्नोक्तां रुक्मवाजिदिपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थो,
अश्वार्थो दिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजम्ना तिलभव भतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पाशीयं छपावान् गुडहत भजडो राजतं राजपूज्यः ।
आन्योत्थं प्राज्यजम्ना क्षवणज मनूषः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पाचमात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमहाजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसामान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

[अथ षष्ठमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै प्रवरायाश्चावयति । तद्यत् प्रवरायाश्चावयति
यज्ञो वा ऽश्वाश्चावयति यज्ञ मभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवरा
ऽहुतिं तुस्मात् प्रवरायाश्चावयति ॥ १ ॥

सु इध्मसन्नुहनान्येवाभिपद्याश्चावयति । स यज्ञा-
नारभ्य यज्ञ मध्वर्युराश्चावयेद् वेपनो वा ह स्यादन्यां
व्यार्तिं मुच्छेत् ॥ २ ॥

तद्वैके । वृद्धेस्तीर्णायै बर्हिर्भिपद्याश्चावयन्तीधुस्य
वा शुक्ल मपच्छिद्याभिपद्याश्चावयन्तीदं वै किञ्चिद्यज्ञ-
स्येदं यज्ञ मभिपद्याश्चावयाम ऽहुतिं वृद्धन्तस्तुदु तथा
न कुर्यादेतद् वै किञ्चिद्यज्ञस्य यैरिधः सुन्नद्धो भव-
त्यग्निः सम्मृजन्ति तदेव खलु यज्ञ मभिपद्याश्चावयति
तुस्मादिध्मसन्नुहनान्येवाभिपद्याश्चावयेत् ॥ ३ ॥

सु ऽश्वाश्चावयति । यु एव देवानां होता तु मेवाग्रे
प्रवणीतेऽग्नि मेव तदग्रे चैवैतदेवेभ्यश्च निहुते यद्वा-
ग्रेऽग्निं प्रवणीते तदग्रे निहुते ऽथ यो देवानां होता
त मग्रे प्रवणीते तुदु देवेभ्यो निहुते ॥ ४ ॥

सु ऽश्वाह । अग्निर्देवो* देवो होतृत्यग्निर्हि देवानां

होता तुस्मादाहामिद्वैवो दैव्यो होतेति तदग्नये चैवै-
तदेवेभ्यश्च* निहुते यदह्नाग्नेऽग्नि माह तदग्नये निहुते
ऽथ यो देवानां होता त मुग्र आह तदु देवेभ्यो
निहुते ॥ ५ ॥

देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वानिति । एषा वै देवाननु-
विद्वान् यदग्निः सु ऽएनाननुविद्वाननुष्ठा† यक्षदित्येवै-
तदाह ॥ ६ ॥

मनुषुद्धरतवदिति । मनुर्ह वा ऽअग्ने यज्ञेनेजे तदनु-
कृत्येमाः प्रजा यजन्ते तुस्मादाह मनुष्वदिति मुनोर्यज्ञ
ऽडुत्यु वा ऽआहुस्तुस्मादेवाह मनुष्वदिति ॥ ७ ॥

भरतवदिति । एष हि देवेभ्यो हव्यं भुरति तुस्मा-
द्धरतोऽग्निरित्याहुरेषु ऽउ वा ऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा
विभर्ति तुस्मादेवाह भरतवदिति ॥ ८ ॥

श्रुयार्पेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यः‡ श्रैवैन मेतदेवेभ्यश्च
निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तुस्मादार्पेयं
प्रवृणीते ॥ ९ ॥

परुस्ताद्वर्वाक् प्रवृणीते । परुस्ताद्वर्वाच्यः प्रजाः

* 'चैव देवेभ्यश्च'—इति ख ।

† 'नित्येष'—इति ग ।

‡ 'अनुष्ठा'—इति ख, हा०—वेवह-दृष्टे C—पुस्तके ख ।

§ 'दित्येष'—इति ग ।

॥ 'प्रवृणीत ऋषिभ्यः'—इति ग ।

प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय ऽउ चैवैतन्निहृत ऽइदं हि
पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात् परस्तादर्वाक् प्रवृ-
णोते ॥ १० ॥

सु ऽआर्पेयु मुक्ताह । ब्रह्मण्वदिति ब्रह्म ह्यग्नि-
स्तस्मादाह ब्रह्मण्वदित्या च व्वक्षदिति तद्या ऽएवैतु-
देवता ऽआवोढवा ऽआह ता ऽएवैतुदाहा च व्वक्ष-
दिति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽइति । एते वै
ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत
ऽएतु ऽएनं अनुयन्ति तुदु तेभ्यो निहृते तस्मादाह
ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽइति ॥ १२ ॥

असौ मानुष ऽइति । तुदिमं मानुषं होतारं प्रवृ-
णोतेऽहोता द्वेपु पुरायैतुर्हि होता ॥ १३ ॥

स प्रवृत्तो होता जपति । देवता ऽउपधावति युथा-
नुद्या देवेभ्यो व्वपदकुर्याद् युथानुद्या देवेभ्यो हव्यं
व्वहेद् युथा न ह्वेदेवं देवता ऽउपधावति ॥ १४ ॥

तुच जपति । एतुत्वां देव सवितर्दणत ऽइति तुत्स-
वितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसवितामि
होत्रायेति तुदमये चैवैतुदेवेभ्यश्च निहृते यदहुग्नेऽग्नि

पिष्टं* मा मा हिंसिष्ट मेघु वां लोक इत्युदङ्मुज्य-
न्तरा वा ऽस्तुदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते तदु ताभ्यां
निह्रुते मा मोदोपिष्टं* मा मा हिंसिष्ट मिति तुया
हैन मेतौ नु हिंस्तः ॥ २५ ॥

अयामि मौक्षमाणो जपति । विश्वे देवाः शास्तुन
मा युयेह हुता एतो मनुवै युन्निपुय । मु मे द्रूत भाग-
धेयं युथा वो येन यथा हव्य मा वो ब्रुहानीति युथा
येभ्यः पक्वः स्यात् तान् द्रूयाहुनु मा शास्त युथा व
ऽआहरिष्यामि युथा वः परिवेक्ष्यामीत्येषु सेवैत-
द्देवेषु प्रशुसन मिच्छतेऽनु मा शास्त युथा वोऽनुष्टा
व्यपदकुर्या मनुष्टा† हव्यं ब्रुहेय मिति तस्मादेवं
जपति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमद्देश्वरम् ॥ ५ ॥

चतुर्थं सामिधेन्यादिराचारान्तः प्रदर्शितः ।

प्रयोगः, पञ्चमेऽपाहिन् प्रवरादिर्मिच्छते ॥

* 'मोदोपिष्ट'—इति ॥ च-पुस्तके । † ३२८ पृ० †-टीप्पणी द्रष्टव्या ।

पश्चात् पचान्तरं निर्दिदेश—“इधमसन्नान्यादायोऽश्रावये^१त्याहा-
स्तश्रीषडित्यग्रीद् वेदिर्वर्चिरिधमकल मपच्छिद्यैके”-इति^२ ॥ २ ॥

अथ देवहोतुरग्नेर्वरणं विधत्ते—“स आश्राव्येति^३ ; ‘अग्ने’ आर्षेय-
होद्वरण-मानुषहोद्वरणाभ्यां पूर्वम् । देवहोतारं विशिनष्टि—
“अग्निं मेवेति ॥

वरणस्य प्रयोजनं साह—“तदग्नय इति । ‘निष्कृते’ “नि+कृङ्
अपनये^४” । अपनेतव्यस्याच तदसत्कारप्रयुक्तोऽपराधः । तस्य क्रिय-
माणत्वाद्ग्रेर्निष्कृवः । कथं देवानां निष्कृवः स्यादिति तं प्रकारं
विभज्य दर्शयति—“यद्दहाणेऽग्निं मित्यादिना । अग्नेर्देवहोद्वत्वेन
देवसम्बन्धात् तद्वरणेन तेषां मपि निष्कृव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ मन्त्रपाठ एवाग्नेर्वरणं मित्याह—“स आहेति । तथैव
कात्यायनोऽप्याह—“अथ प्रवृण्येतेऽग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादिना^५ ।

१—“ब्रह्मन् प्रवरायायावपिष्ठाभीति ब्रह्माणं मामग्न्य आश्रावय-
योऽश्रावय-आवय-योमाश्रावयेति वा ऽऽश्रावयति”-इति घाम०
औ० सू० २. १५. ३ । अत एव तै० सं० भाष्ये आह सायण-
“‘आश्रावय’-इत्यथ मेव पाठोऽत्रयः (तैत्तिरीयशाखीयः) ; ‘यो-
श्रावय, आश्रावय, योमाश्रावय’-इति च त्रयं शाखान्तरोदम्”-
इति (तै० सं० १. ६. ११.) ।

२— का० औ० ३. २. ३, ४, ५ सूत्राणि ।

३— अदा० आ० १००२ घातुर्निर्भूवं इत्यर्थः ।

४— का० औ० सू० २. ७ ।

“मनुष्वदिति । द्वितीयमन्त्रभागगतस्य ‘मनुष्वत्’-पदस्य सा-
मर्थ्यलभ्योऽर्थः “तदनुकृत्येत्यादिः । अथ मर्षः ।— यथा मनुः स्वकीये
यज्ञे देवान् अनुक्रमेणैष्टवान्, एवम् ‘इमाः प्रजाः’ अपि ‘यजन्ते’ ।
तददग्निरपि होता भूत्वा यजत्वित्यर्थः ॥

तस्यैवाभिप्रायान्तर माह— “मनोर्यज्ञ इत्यादिना । ‘इति’=
शब्दोऽप्यर्थे, ‘वै’-शब्दः प्रसिद्धौ । अस्मिन् पक्षे ‘मनुष्वत्’-इति “तत्र
तस्यैव”-इति^१ पृथगर्थे वतिः । यस्मात् ‘मनोर्यज्ञ इति’ ‘आहुः’
सर्वे जनाः, अतो मनोर्यागकर्तृत्वम् ; मनोर्यज्ञ इवास्मिन् यज्ञेऽपि
देवान् यजत्वित्यर्थः । “नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानम्”—इति^२
भ-षण्त्वाया पदसञ्ज्ञाया रूपाभावः ॥ ७ ॥

“भरतवदितौति । भरतशब्दस्याग्न्यभिधायकत्वे देधा व्युत्पत्तिं
दर्शयति— “एष होत्यादिना ॥ ८ ॥

यजमानस्यार्पण्यवरणं विधत्ते— “अथार्पण्य मिति । ‘अथ’ दैव-
होत्रवरणानन्तरम्, ‘अर्पण्यम्’ ऋषीणां सम्बन्धिनं त मध्वर्युः
‘हृणीते’ वरणं कुर्यात्, “अमुवदमुवत्”—इति^३ कौत्तयेत् । तत्रयोजन
माह— “अग्निभ्येति । ‘यः’ यष्टु मुपक्रान्तवान् ‘अयं’ यजमानः
प्रारौरयुताध्ययनमभ्यत्या हि महामामर्थ्यवाभित्येतदमुवदमुवदिति
पुरातनप्रसिद्धच्छपिदुष्टान्तेन गम्यते, अतस्तेभ्योऽस्य यजमानस्य सामर्थ्यं

१— पा० सू० ५. १. ११६ ।

२— पा० १. ४. १८ सू० वा० ३ ।

३— “अमुवदमुवदित्यत्र सर्व्ववामस्थाने यजमानसम्बन्धीनि पूर्व्वजभूतानि,
परस्तात् पिष्टस्थानोयां दर्वांश्च पिष्ट-तत्पुत्र-तत्पौत्ररूपाणि त्रीणि चार्ध-
पाणि ऋषेरपत्यानि हृणीते”—इति का० श्रौ० ३. २. ७ सू० मा० २० ।

मावेदितं भवति । अत्रान्वाधाने देवतापरिग्रहात् तत्सन्निधानं
सिद्धं मित्यभिप्रेत्य 'अपिभ्यश्चैवैन मेतद्देवेभ्यश्च'-इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

विहितं मार्घ्यवरणं भवरोहेण कर्त्तव्यं मिति विधत्ते—
“परस्तादर्वागित्यादिना । “व्यायश्चतय इति । ‘व्यायान्’ वृद्धः,
पूर्वं मित्यर्थः, तस्य पतिः ततोऽपि ज्येष्ठः, पूर्वपुरुषः । प्रत्येकविवक्ष-
यैकवचनप्रयोगः ; यः पूर्वः-पूर्वः तस्मै-तस्मै, तत्तन्नामपहणेन निम्नव-
क्तवान् भवतीत्यर्थः ॥

परस्तादर्वाग्वरणं सुपपादयति— “इदं हीति । पिता, पुत्रः,
पौत्रः,—इत्यनेनैव क्रमेणोत्पत्तिरिति यात्, ‘इदं हि’ शोकसिद्धम् ;
अतस्तदनुसारेण आर्घ्यं वरणेऽपि पूर्वपूर्वपुरुष आरभ्य अर्वाक्त्वा मेव
युक्तं मित्यर्थः । तथाच कात्यायनः प्रवराभिधानधर्म्ये अवरोह-
क्रमेणैव वरणं भाह— “भृशवच्च्यवनवदप्रवानवदौर्ववज्जमदग्निव-
दित्यादिना ॥ १० ॥

“अ आर्घ्यं मिति । प्रवरोधेयस्य प्रथमभागं मनूय आचष्टे—
“ब्राह्मणदिति । ‘ब्राह्म’ परिवृढं कर्म, तस्माधकत्वाद् ‘अग्निः’ अपि
‘ब्राह्म’ ; स यथा आवहति, तद्वदित्यर्थः । “आ च वचदिति । ‘या
एव देवताः’ ‘आवोढुम्’ आकाढुम् “अग्निं सग्न आवह”-इत्यादिना
‘आह’ होता, ‘ता एव’ आवहत्वमिति ॥ ११ ॥

तन्मन्त्रवाक्यं भाह— “ब्राह्मणा इति । ब्राह्मवेदाध्यायिनः ‘अनू-
चानाः’ ‘वे’ सन्ति, त एवात्र ‘ब्राह्मण’-शब्दाभिधेया अतिजः, ते

वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धेष्टाभिमतं मर्थं माह— “संवत्सरो वा इति । “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^१ संवत्सरस्य प्रजापतित्वम् ; तस्यैव सकलमनुव्योत्पादकत्वेन सम्बन्धात् वैश्वानरत्वम् ॥

“अग्ने पूयचितिमन्त्रभागस्याभिप्राय माह— “अनुवक्ष्यन् वा इति । होता ह्यनुवाक्याः पठिष्यन्, यान्वाभिः ‘यक्ष्यन्’ च ‘भवति’ ; ‘तत्’ एतदनुवचनं यजनस्यैव ‘एताभ्यः’ अग्न्यादि-‘देवताभ्यः’ निष्क्रवाय भवति । प्र च वद, प्र च यजेति प्रवचनयजनयोस्तेष्वारोपः । इमं मेव निष्क्रुतिं विशदयति— “यूय मिति ॥ १६ ॥

“वसूना मिति । रातिर्दानम्, तस्यां भवेम; धनं लभेमसीत्यर्थः । “वद्राणाम् उवायाम्”—इति । उवावे तेषां यन्महत्त्वम्, तस्मिन् श्यामेति सम्बन्धः । ‘खादित्याः’ तेषां सुपसदनेन सुप्रीताः खादित्याः वधम् ‘अदितये’ देवभाषे, एतन्नामिकायै देवतायै वा ‘अनेहसः’ अपापिनः, अनपराधिगो भवेम, अथवा दितिः खण्डनं नाशः^२, नदभावाय चिरकालजीवनाय भवेमेत्यर्थः ॥

अथ महाविवक्षया “यया देवाः”—इत्युक्तम्, पृथक् पृथक् प्रार्थनायाः पर्यवसितं फलं माह— “एतेषा मिति ॥ १७ ॥

मन्त्रभागे विद्येयभूतस्य वाक्शब्दस्य अर्थे ‘उवायम्’ इत्यथ वदिधातुनैव उपात्त मित्यभिप्रेत्य तदिशेषस्वीभूतं ‘जुष्टम्’—इति पदं क्रियाविशेषणतया व्यासृष्टे— “जुष्टा मित्यादिना । अथ श्वेतोऽपि वदिरुच्चारणार्थं वर्तते । किं अनेन वाचो जुष्टत्वप्रार्थन-चेति तदुपपादयति— “तद्धीति । ‘यो जुष्टम्’ ‘अनुभवत्’ अनु-

ब्रूयात्, 'तत्' तदीयं कर्म 'समृद्धम्' इत्यर्थः । नृजो लेख्यडागमः^१ ।
एव मुत्तरवाक्ययोरपि योजना ॥ १८ ॥

'ब्रह्मभ्यः'-इति ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणजातिरर्थ इति व्याख्ये-

"जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ॥ १९ ॥

"जुष्टां नराग्रंसायेति । यथा सर्वेऽपि नराः 'आ' सर्वतः
ग्रंथन्ति, तथाविधग्रंथनाय 'जुष्टां' प्रिया मित्यर्थः । अत्र साधारण्येन
नराणां यो जोय आग्रंथितः, स युक्त एवेत्याह- "प्रजा वै नर
इत्यादिना । न केवलं तद्धि होवद्भाना मेव संज्ञापोऽपेक्षितः, अपि
तु यो जुष्टां वाचं जानाति, यद्य न, स सर्वैरर्थयं साधुः उक्तवा-
मित्येवंरूपया वाचा 'विदुष्यन्ते' उच्चार्यन्ते तदेव समृद्ध मित्यर्थः ॥

इमानि मन्त्रवाक्यानि व्याख्याय अगात्मकं मन्त्रं व्याख्यातुं
साकक्ष्येनानुवदति- "यदद्येति । मन्त्रस्याय सर्वः ।- 'होष्टवर्ष्य'
होष्टवरणे निमित्तभूते सति^२ 'यत्' 'चतुः' अङ्गम् ('जिह्वां')
अंगोपरोधेन कुटिलं ('परापतत्') वृत्तिपतेत्, 'तत्' विमेषेण
द्रष्टा 'अग्निः' पुनराभरतु । चतुर्वर्गधामं होषस्याङ्गं यद्गृह्य मभूत्,
तदग्निः समादधामिति तात्पर्यार्थः । मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं प्रदर्शयते-
"यद्येत्यादिना । पुरा 'यान् अये अग्नीन् होषाय' एतवन्तः, 'ते'
'प्राधन्वन्' प्रगता गृष्टा अभवन्; 'एवम्' इदानीं 'मे' मदङ्गं

१- धा० अदा० उ० १० । पा० १. ०. ० सू०, १. ०. ६० सू० ।

२- 'होष्टवर्ष्य'-इति अ० सं० १. ११. २ । "होषा विपत इति
होष्टवर्ष्यो यद्यः"-इति तत्र सा० मा० ।

‘मावितारः’ कर्तारः । अवतिरच क्रियावचनः । “तन्वते”-इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘जनयन्ति’-इति । यस्मादेतद्भागपाठात् तेभ्यो निष्पन्नः कृतो भवति, तस्मादयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

‘आर्येयवरणानन्तरं’ मानुषहोत्रवरणं कर्त्तव्यम्, तत्र मन्त्रपाठ एव तदरण्यमित्याह—“अमाविति । ‘तत्’ तेन “असौ”-इति मन्त्रपाठेन । अमावित्यत्र होतुर्नाम प्रथमानं निर्दिशेत् । तथाच कात्यायनः—“असौ मानुष इति होत्रनामपदपम्”-इति^१ । ‘अहोता’-इति छेदः^२ । ‘एतर्हि’ एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे सति ॥ १९ ॥

१— का० शौ० सू० २. २. १९ । अस्मैव कृतौ याज्ञिकदेवेन हि विहितस्य होत्रस्य एव मन्त्रस्यैव मर्थं कृतं—“‘अभि’ अर्थं ‘देवा’, न मानुषः, न भूतमात्र मचेतनम् । ‘देवाः’ देवैरपि पुरस्कृतं सम्भावितशक्तिः । ‘होता’ साधुद्याता । य ईदृशो होता, स ‘देवान्’ ‘यच्छत्’ यजतु, (‘या च वच्छत्’) आचक्षतु च । त मर्हं होतारं वणे इत्यर्थः । ‘विद्वान्’ ज्ञानात् । यथा यज च यद्यथो-
 ऽगादौ संसारेऽभक्तकर्मेत्यर्थः । कथम् ? ‘चिक्षित्वान्’ चित्तनाशान्, अविस्मरन्शील । सोऽधुनापि अग्रमत्ताः सन् ‘मनुष्यत्’ मनोरिव । यथा सायम्भवादेर्मनोर्यश्चेऽग्निना देवा इष्टाः, तथास्यापि यजमानस्य यज्ञे यजत्वित्यर्थः । ‘भरतवत्’ भरतो मानवो वर्धाधिपतिः, तस्येव । वसिष्ठादिपुत्रमात्रस्य पूर्वजो मन्त्रवृत्तः, तस्येव । ब्रह्मा सर्वेषां पूर्वजः, तस्येव । ‘या च वच्छत्’ आचक्षतु च । यद्यपि चैव ममिदेवात्र होता, तथापि ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रकर्त्तव्यं ‘अवितारः’ रक्षितारः । x x x । ‘असौ’ देवदत्तो यज्ञदत्तो वा ‘मानुष’ होता, ‘यच्छत्, या च वच्छत्’-इति वक्षते”-इति ।

२— मूले “पुत्रहोत्रेऽहोता”-इत्यत्र बोधम् ।

इत्य मध्वैकचर्तृकं होतृवरण मभिधाय तस्य स्वं जपं विधत्ते—
 “स प्रवृत्तो होता जपतीति । “देवता उपधावतीति जपप्रयो-
 जनकथनम् ; ‘तस्मात्’ मन्त्रे सति पिचग्यादीनां श्रवणात् । उपधा-
 वनप्रकारं योजयित्वा दर्शयति— “यथानुष्ठेति । यथा व्याख्यासमये
 होता वषट्कर्त्तव्यदेवता अनुदिश्य-अनुदिश्य वषट्करोति, यथा वा
 अग्निं तं देव मुदिश्य इत्थं वहति, तथाच स यज्ञो यथा ‘न
 ज्ञेते’ न ज्ञेते, न भ्रंशेत ; एवं स होता देवेभ्य उपधावनं
 कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“तत्र जपतीति । ‘तत्र’ तस्मिन् वरणाख्ये कर्मणि । मन्त्र-
 भागस्याय मर्थः— हे ‘सवितः’ सकलकर्मानुज्ञातः । ‘देव ।’ ‘एतत्’
 एतेन मम वरणेन मद्भावेन ‘त्वा’ त्वा मेव ‘वृणते’ अध्वर्यवः ।
 ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन सवितुरनुज्ञा कृत्वा भवति । ‘हि’-ग्रन्थेन
 “सविता वै प्रसवाना मीशे”—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिर्घोष्यते ॥

“अग्निं होषायेतीति । होतुः कर्म ‘होषं’ स्व-स्व-मन्त्र-
 पाठादि ; तत् होषं कर्तुम् ‘अग्निं’ वृणते ; न तु मा मित्यर्थः ॥

मन्त्रगतं यत् ‘अग्नि’-पदम्, यच्च तद्विशेषणं ‘देवहोतृ’-पदम्,
 तदुभयं पूर्ववद् विभज्य प्रशंसति— “तदग्रथ इत्यादिना ॥ १५ ॥

“यश्च पिचेत्यादि । विश्वे च ते नराश्च विश्वनराः, तेषां सम्बन्धी
 ‘वैश्वानरः’ ; स च पास्वनात् ‘पिता’ उच्यते ; तेन सह, अग्निं वृणत
 इति पूर्वच सम्बन्धः । वैश्वानरात्मकं देव मग्निं च वृणत इत्यर्थः ॥

१— ये० ब्रा० १. १. ५ ।

२— मन्त्ररूपमिहैवास्मातो वाजसनेयिनाम् । श्वमुत्तरप्रापीह बहुच ।

‘प्रावितारः’ कर्तारः । अतिरच क्रियावचनः । “तन्वते”-इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘अनयन्ति’-इति । यस्मादेतद्भागपाठात् तेभ्यो निम्नवः कृतो भवति, तस्मादयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आर्यैरवरणमन्तरं मानुषहोत्रवरणं कर्तव्यम्, तत्र मन्त्रपाठ एव तद्वरणं नित्याह—“असाविति । ‘तत्’ तेन “असौ”-इति मन्त्रपाठेन । असावित्यत्र होतॄणां प्रथमान्तं निर्दिशेत् । तथाच कात्यायन—“असौ मानुष इति होत्रनामग्रहणम्”-इति^१ । “अहोता”-इति छेदः^२ । ‘एतर्हि’ एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे सति ॥ १९ ॥

१— का० शौ० सू० १२. १२ । अथैव यत्तौ याज्ञिकदेवेन हि विहितस्य हास्तस्य प्रवरमन्त्रस्यैव मर्थं कृत —“ ‘अग्नि’ अर्थं ‘देवा’, न मानुषः, न भूतमात्रं मचेतनम् । ‘देवा’ देवैरपि पुरस्कृतः सम्भावितशक्तिः । ‘होता’ साधुज्ञाता । य ईदृशो होता, स ‘देवान्’ ‘यच्छत्’ यजतु, (‘या च यच्छत्’) आग्रहणं च । त मर्हं होतारं वन्दे इत्यर्थः । ‘विद्वान्’ ज्ञानवान् । यथा यत्र च पृथगोऽनादौ सत्तादेऽभ्यस्तकर्मत्वार्थः । कथम् ? ‘चिकित्वाण्’ चेतनावान्, अविष्कारयशोणः । सोऽधुनापि अग्रमन्त्रं सन् ‘मनुष्यत्’ मनोरिव । यथा सायम्भुवादेर्मनोर्यज्ञेऽग्निना देवा इत्या, तथास्यापि यजमानस्य यज्ञे यजतित्यर्थः । ‘मरुतवत्’ मरुतो मानवो वर्धाधिपतिः, तस्यैव । वसिष्ठादिर्धैरमानस्य पूर्वजो मन्मदृक्, तस्यैव । ब्रह्मा सर्वेषां पूर्वजः, तस्यैव । ‘या च यच्छत्’ आग्रहणं च । यद्यपि चैव मग्निदेवाश्च होता, तथापि ब्राह्मणा अग्नौ यजस्य प्रकर्षेण ‘अवितारः’ इच्छितारः । x x x । ‘असौ’ देवदत्तो यजदत्तो वा ‘मानुष’ होता, ‘यच्छत्, या च यच्छत्’-इति वर्तते’-इति ।

२— मू० “पुत्रहोत्रेऽहोता”-इत्यत्र बोधम् ।

वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धेऽस्याभिमतं मयं माह— “संवत्सरो वा इति । “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^१ संवत्सरस्य प्रजापतित्वम्; तस्यैव सकलमनुष्योत्पादकत्वेन सम्बन्धात् वैश्वानरत्वम् ॥

“अग्ने पूषधितिमन्त्रभागस्याभिप्राय माह— “अनुवक्ष्यन् वा इति । होता ह्यनुवाक्याः पठिष्यन्, यान्याभिः ‘यक्ष्यन्’ च ‘भवति’; ‘तत्’ एतदनुवचनं यजनस्यैव ‘एताभ्यः’ अग्न्यादि-‘देवताभ्यः’ निष्क्रवाय भवति । प्र च वद, प्र च यजेति प्रवचनयजनयोस्तेष्वारोपः । इमं मेव निष्कृतिं विप्रदधति— “यूय मिति ॥ १६ ॥

“वसूना मिति । रातिर्दानम्, तस्यां भवेम; धनं लभेमहीत्यर्थः । “रुद्राणाम् उवाचाम्”—इति । उरुत्वे तेषां यन्महत्तमं, तस्मिन् कामेति सम्बन्धः । ‘स्त्रादित्याः’ तेषां सुपसदनेन सुप्रीताः आदित्याः षयम्—‘अदितये’ देवनाये, एतन्नाम्निकायै देवतायै वा ‘अनेहसः’ अपापिनः, अगपराधिनी भवेम, अथवा दितिः खण्डनं नाशः^२, तदभावाय चिरकालजीवनाय भवेमेत्यर्थः ॥

अथ महविषयया “यया देवाः”—इत्युक्तम्, पृथक् पृथक् प्रार्थनायाः पर्यवसितं फलं माह— “एतेषा मिति ॥ १७ ॥

मन्त्रभागे विज्ञेयभूतस्य वाक्शब्दस्य अर्थं ‘उवाचम्’ इत्यथ यदिधातुनैव उपात्तं मित्याभिप्रेत्य तद्विशेषणीभूतं ‘जुष्टम्’—इति पदं क्रियाविशेषणतया व्याचष्टे— “जुष्टा मित्यादिना । अथ यदिरुपकारणार्थं वक्तंते । किं मनेन वाचो जुष्टत्वप्रार्थन—इति तदुपपादयति— “तद्धीति । ‘यो जुष्टम्’ ‘अनुभवत्’ अनु-

ब्रूयात्, 'तत्' तदीयं कर्म 'समृद्धम्' इत्यर्थः । ब्रुजो लेख्यडागमः^१ ।
एव सुत्तरवाक्ययोरपि योजना ॥ १८ ॥

'ब्रह्मभ्यः'-इति ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणजातिरर्थ इति व्याचष्टे—
“जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ॥ १८ ॥

“जुष्टां नराग्रंसायेति । यथा सर्वेऽपि नराः 'आ' सर्वतः
ग्रंथन्ति, तथाविधग्रंथनाय 'जुष्टां' प्रिया मित्यर्थः । अत्र साधारणेन
नराणां यो जोष आग्रंथितः, स युक्त एवेत्याह— “प्रजा वै नर
इत्यादिना । न केवलं तद्धि होचक्षाना मेव संज्ञापोऽपेक्षितः, अपि
तु यो जुष्टां वाचं जानाति, यस्तु न, स सर्वैरूप्यं साधुः उक्तवा-
मित्येवंरूपया वाचा 'विद्वन्मते' उच्चार्यन्ते तदेव समृद्ध मित्यर्थः ॥

इमानि मन्त्रवाक्यानि व्याख्याय ऋगात्मकं मन्त्रं व्याख्यातुं
चाकल्येनाशुवदति— “यद्येति । मन्त्रस्याय मर्थः ।— 'होष्टवर्षे'
होष्टवरणे निमित्तभूते सति^२ 'यत्' 'चतुः' अङ्गम् ('जिह्वां')
अंगोपरोधेन कुटिलं ('परापतत्') सन्निपतेत्, 'तत्' विशेषेण
ब्रूया 'अग्निः' पुनराभरतु । चतुर्वर्त्तमानं होचस्याङ्गं यद्ब्रूय मभूत्,
तदग्निः समादधानिति तात्पर्यार्थः । मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं प्रदर्शयते—
“यद्येत्यादिना । पुरा 'यान् अग्रे अग्नीन् होचाध' दृतवन्तः, 'ते'
'प्राधन्वन्' प्रगता गृष्टा अभवन्, 'एवम्' इदानीं 'मे' मदन्तं

१— धा० षदा० उ० ३४ । या० ३. ४. ७ सू०, ३. ४. ८४ सू० ।

२— 'होष्टवर्षे'-इति ऋ० सं० १. ३१. १ । “होचा त्रिपत् इति
होष्टवर्षा यज्ञ”-इति तत्र सा० भा० ।

‘प्रवरेण’ निमित्तेन ‘अमायि’ चिंसित मभूत् ; तत्समाधस्येत्युक्तमिति ॥ ९० ॥

अथ हृतस्य द्योतुः सस्यर्गनं विधत्ते— “अथाध्वर्युमिति । सस्यर्गनेनेष्टं विवक्षुः अनयोः सस्यर्गने कारणमाह— “मनो वा इति । अध्वर्योः कर्त्तव्यविषयस्य मनोव्यापारस्य बाहुल्यात् मनो-रूपत्वाभिधानम् । व्याख्यापुरोनुवाक्यादिनेवस्ववाग्ध्यापारात् द्योतु-र्वागात्मकता, तदुभयात्मकत्वाद् यज्ञस्य ; तयोः सस्यर्गनेन मनोवाचोः सम्भानं कृतं भवति । संस्यर्गनप्रकारमाश्रयायनमाह— “असेऽध्वर्युमन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिना आग्नीध्रमद्भदेयेन”-इति ॥ ९१ ॥

तत्र जपतीति । अन्वारभ्येन जपितव्यं मन्त्रं सतात्पर्यमाह— “यण्मोर्वीरित्यादिना । अग्न्यादीनां मुख्यं शोकषिद्धम् । ‘एताः’ मां दुरितात् पान्त्विति तत्कार्यः । ‘अंहः’-शब्दस्य तात्पर्याभिधानम् “आर्त्तैरिति । आर्त्तिनांशः । अग्न्यादीनां प्रत्यक्षदेवतात्वात् तद्गच्छितस्य नाग्नाभावः प्रसिद्ध इत्याह— “तस्यो द्योति ॥ ९२ ॥

“अथेति । सस्यर्गनदेयात् ‘द्योत्यपदनं’ प्रत्यागच्छेत् । उत्तर-वेदिश्रोणेर्होत्यपदनम् । ‘वः’ होता तस्मात् वदनात् ‘एकं वष’ “निरस्तः”-इति मन्त्रेण निरक्षेत् ॥

परावमोर्निरमने कारणमाह— “परावसृजेति । ‘परा’ परागतं ‘वसु’ यज्ञाख्यं धनं यस्मात्, स तथोक्तः ॥ ९३ ॥

“अथ द्योत्यपदन इति । उपयेग्नमन्त्रमाह— “इदं मह

१— व्याख० लो० सू० १. २. २५, २६ । सत्येन वेति तत्प्रेषः ।

२— शाङ्खा० श्रौ० सू० १. ६. ६ । ‘परावसु’-इति कौथो० ०. १. ३० ।

मिति । 'अर्वा' अर्वाक् अभिमुख 'वसु' यज्ञाख्य धन यस्य, स
तथोक्त^१, 'तस्य', सौदत्यचेति 'सदन' स्थानम् । तत्र सस्थितिभाव-
नया स्वयं मपि तत्सदृशो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

तद्योपविष्टस्य मन्त्रजप विधत्ते— "तचेति । हे विश्वकर्मान् !
ह्यत्त्रविषयथापारं करोतीति विश्वकर्मा, 'तनूपा' तनो पाता,
महादेव । त्वं ग्ररीरस्य पाता भवसि । उपवेशनस्थानादीयत् उत्तरत-
श्चलन समन्त्रक विधत्ते— "मा मेति । तस्याय मर्थं ।— हे उभा-
वग्नौ । युवा 'मा' माम् 'उत्' उत्कृष्ट माधिक्षेण 'मा उषिष्ट' दाह
माकार्यम् । "उष दाहे"—इति^२ धातु । अस्यैव तात्पर्यं माह—
'मा हिषिष्टम्'—इति । यत 'उष' 'लोक' 'वा' सम्बन्धि स्थानम्,
अतो हेतोर्मां माहिषिष्टमिति प्रार्थना युक्ता । होतृपदमात्
'उद्द्' उद्ब्रूय 'एजति' "एज कल्पने^३", जपन् कल्पते ।
"अन्तरा वा इत्यादिना दाहप्रसङ्गप्रदर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ समन्त्रकं जप विधत्ते— 'अथाग्नि मित्यादिना । मन्त्र-
स्थाय मर्थं ।— हे 'विश्वे देवा !' 'इह' यज्ञे होतृत्वेन 'यत' अहं
'यथा' येन प्रकारेण, 'यथा' येन च 'पथा' मार्गेण, 'व' 'हव्यम्'
'आ' समन्ताद् 'वहानि' प्रापयामि, तदुभय 'मे' अज्ञाय मध्वम्

१— वा० स० १५ १६ 'अर्वाग्वसु'—इति । "पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्त
माद्योपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्यादातो अर्वाग्वसु
रितिरन्न प्रजाभ्य प्रदीयते"—इतीहैवोपरिष्ठात् (८ ३ ६ १०) ।

२— धा० आ० प० ६६६ ।

३— धा० आ० प० २३४ ।

४— अ० स० १० ५२ १ ।

‘प्रब्रूत’ । एतन्मन्त्रस्त्वार्यं लोकदृष्टान्तप्रदर्शनपुरःसरं विशदयति—
 “यथा येभ्य इत्यादिना । ‘यथा’ लोके कश्चित् पाचकः तत्त्वामिनें
 पृच्छति— ‘पक्वम्’ अन्नं यथा आनेय्यामि, यथा वा आनीतं पाचे
 समर्पयामीति । एवमकारप्रश्नस्य लोके दृष्टत्वात् उक्त मनुशासन-
 प्रार्थन मित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयति— “एव भवैतदिति ।
 ‘अनुष्ठ्या’ आनुपूर्व्येण ‘वषट्कार्यम्’ वषडिति शब्दं ब्रूयाम् । ‘वषट्’-
 शब्दो हविःप्रदानसाधनः^१; “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा
 देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते”—इत्यनुतेः^२ । सिद्धं मन्यत् ॥ २१ ॥ २ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^३ ॥

१— “यस्यै देवतायै हविर्यज्हीतं स्यात्, तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन्”—
 इत्यादि श्रौ० ब्रा० ३. १. ८ । उद्धृतवैतद्वचनं निरुक्ते (८. ३. ७.) ।

“वौषडिति वषट्कार”—इति व्याख० श्रौ० सू० १. ५. १५ ।

यातय्य तै० सं० १६. ११ भाष्ये सायणोऽप्याह—“वषट्कारेण
 वौषडित्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः”—इति ।

२— “यगतिलुहोतोना को विशेषः ? तिलहोमा वषट्कारप्रदाना
 पाण्यापुरोनुवाक्यावन्तो यन्नतयः, उषविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना
 जुहोतयः”—इति का० श्रौ० १. २. ५, ६, ७ सू० ।

३— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरविधावाच्यावत्यादिक माध्यातम् । तत्पद्धति-
 येवम् ।— अथर्ववेदोक्तार्थं प्रादक्षिण्येन मुक्तोत्तर मपरयेयं प्राक्मुखो
 षोऽसन्नान्यादाय ‘योऽध्यावय’—इत्याह । ततोऽगोत् दक्षिणा-

अग्निर्होता वेत्त्वैवेहोचं मिति । अग्निरिदं होता
 वेत्त्वित्येवैतदाहामेहोचं मिति तस्यो हि होचं वेत्तु
 प्राविच मिति यज्ञो वै प्राविचं वेत्तु यज्ञ मित्येवैतदाह
 साधु ते यजमान देवतेति साधु ते यजमान देवता यस्य
 तेऽग्निर्होतेत्येवैतदाह द्रुतवती मध्वर्यो सुच मास्यस्वेति
 तदध्वर्युं प्रसौति स यदेका मिवाह ॥ १ ॥

युजमान एव जुह्म मनु । योऽस्मा अरातीयुति सु
 उपभुत मनु स यद् हे इव ब्रूयाद् युजमानाय द्विपुनं
 भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यादुत्तैव जुह्म मन्वाद्य उपभुत
 मनु .स यद् हे इव ब्रूयाद्वुः आद्यं प्रत्युद्यामिनं
 कुर्यात् तस्मादेका मिवैवाह ॥ २ ॥

मुखोऽध्वर्युं मुखरेण स्थित स्फुल्लग्नहने पाथौ कृत्वा 'अस्य
 औषध' इति प्रत्याह । ततो गृहीतसग्नहन एवाध्वर्युं 'अग्निर्देवो
 दैव्य' इत्यादिराह । तत परस्तादर्वाक्षि यजमानस्य चीणि प्रवर-
 गानमधेयान्यप्याह । तद्यथा- 'कश्यपवदवत्सारवैध्रुववदिति । एतद
 गन्तर मेव 'अक्षयवदा य वक्षद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारो-
 ऽमुकशर्मा होता मानुष' इति घोष्ठनामग्रहणं मुखैरुपाय वा
 कर्त्तव्यम् । ततो होता 'देव सवितरित्यादिक जपित्वा उत्थाय
 अध्वर्युं मग्नीध्रं चासथो प्रादेशेन सम्मृशति । होत्रा सम्मृष्टौ तौ
 धोपविशत इति ।

* 'वैव' इति क, ख, ग, डा०-वेवर-दृष्टम् । † 'होच' इति सा०-सम्मतः ।

‡ 'मित्याग्नि' इति य ।

§ 'दत्त' इति घ ।

देवयुवं विश्ववारा मिति* । उपांस्तौत्येवैना मेतुन्महु-
यत्येव यदाह देवयुवं विश्ववारा† मित्तीडामहै देवां‡
ईडेन्यान् नमस्याम नमुस्यान् युजाम यज्ञियानित्तीडा-
महै तान् देवान् य ईडेन्या नमस्याम तान्ये नमुस्या
युजाम यज्ञियानिति मनुष्या वा ईडेन्याः पितुरो
नमुस्या देवा यज्ञियाः ॥ ३ ॥

या व्वै प्रजा यज्ञे ऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता ऽएव
मेवैतद्या ऽश्मः प्रजा ऽशुपराभूतास्तु यज्ञ ऽशुभजति
मनुष्यानुनु पशुवो देवानुनु व्युयाः स्योपधयो व्वुनस्पतयो
यदिदं किञ्चैव मु तत्सुर्व्वं यज्ञ ऽशुभक्तम् ॥ ४ ॥

ता वा ऽएताः । नुव व्याहृतयो भवन्ति नुवेमे पुरुषे
प्राणा ऽएतानेवास्मिन्नेतुदधाति तुस्मान्नुव व्याहृतयो
भवन्ति ॥ ५ ॥

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवा ऽशुन्वमन्त्रयन्ता
नः शृणूय न आवर्त्तस्वेति सोऽस्तु तयेत्येव देवानुपाव-
वर्त्त तेनोपावृत्तेन देवा ऽश्रयजन्त तेनेद्वैतुदभवन्
यदिदं देवाः ॥ ६ ॥

* । 'देवयुवं विश्ववारा मिति'—इति च । † 'मित्युप'—इति ग ।

‡ 'देवां'—इति क, 'देवां'—इति ख, 'देवां'—इति च ।

स युदाश्रावयति । यज्ञं मेवैतदनुमन्तयत आ नः
 शृणु न आवर्त्तस्वेत्यथ युत्प्रत्याश्रावयति यज्ञं एवैत-
 दुपावर्त्ततेस्तु तथेति तेनोपादत्तेन रेतसा भूतेनऽर्त्विजः
 सम्प्रदायं चरन्ति युजमानेन परोऽक्षं युथा पूर्णपात्रेण
 सम्प्रदायं चुरेयुरेव मनेनऽर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति*
 तुडाचैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति व्याग्य यज्ञो व्यागु हि
 रेतस्तु देतेनैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति ॥ ७ ॥

सोऽनुब्रूहीत्येषोक्ताध्वर्युः । नाप्यव्याहरेन्नो एव
 होतापव्याहरेदुश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधं यज्ञं उप-
 वर्त्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीनापव्याहरेत् । आ प्रत्याश्रावणात् प्रत्या-
 श्रावयत्यग्नीत् तत्पुनरध्वर्युं यज्ञं उपवर्त्तते ॥ ९ ॥

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत् । आ यजेति व्यक्तोर्यजेत्ये-
 वाध्वर्युर्वाचं यज्ञं सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ वपद्वारात् तं**
 वपद्वारेणामावेध योनी रेतो भूतं सिञ्चत्यग्निर्वै
 योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायत इति नु हविर्यज्ञेऽथ
 सौम्येऽध्वरे ॥ ११ ॥

*, † 'यदुक्ति'-इति च ।   ‡ 'ध्वर्युर्वाच'-इति च ।

॥ "नापव्याहरेत् ॥ ११६"-इति च च-द्वारात्वादि च पाठः ।

५, ८ 'हरेत्' इति च ।   ** 'तु'-इति सा०-समासः ।

स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युः । नापव्याहरेदोपाकरणादु-
पावर्त्तध्व मित्येवाध्वर्युरुज्ञातृभ्यो यज्ञः सम्प्रयच्छति ॥ १२ ॥

तु ऽज्ज्ञातारो नापव्याहरेयुः । आत्तमाया ऽप्योत्तमे-
त्येवोज्ञातारो ह्येवे यज्ञः सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ* वयङ्कारात्तुं व्यपङ्कारे-
णाम्भावेव योनौ रेतो भूतः सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य
स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स युहु सोऽपव्याहरेत् । यां यज्ञः ऽज्जपावर्त्तते युया
पूर्णपात्रं परासिञ्चेदेयः च स यजमानं पुरासिञ्चेत्
स युज वैव ऋत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति सुर्व्व
मेव तुच कल्पते न मुह्यति तुस्मादेव मेव यज्ञो
भर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

ता वा ऽरताः । पुञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो आवयुत्तु
श्रौषड् यज ये युजामहे व्वीर्षडिति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्त्तुवः संवत्सरस्यैषैका यज्ञस्य मात्रैषा
सम्पत् ॥ १६ ॥

तासां सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजुपतिः
प्रजुपतिर्यज्ञः ऽएषैका यज्ञस्य मात्रैषा सम्पत् ॥ १७ ॥

ओ आवयेति वै देवाः । पुरोवातुः ससृजिरेस्तु
 श्रौपडित्यभ्राणि सुमन्त्रावयन् यजेति विद्युतं ये युजामह
 इति स्तनयितुं वपङ्कारेणैव प्रार्षन् ॥ १८ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात्* । यदीष्टा वा युजेत
 दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद् वृष्टिकामो वा अस्मीति
 तुचो अर्धयुं ब्रूयात् पुरोवातुश्च विद्युतश्च मुनसा
 ध्यायेत्यभ्राणि मुनसा ध्यायेत्यभीधः स्तनयितुश्च वृष्यंश्च
 मुनसा ध्यायेति होतारः सुर्वाण्येतानि मुनसा ध्यायेति
 ब्रह्माणं वृषति द्वैव तुच युचैव मृत्विजः संविदाना
 यज्ञेन चरुन्ति ॥ १९ ॥

ओ आवयेति वै देवाः† । विराज मभ्याजुहुवुरस्तु
 श्रौपडिति व्वत्स मुपावास्तजन् यजेत्युदनयन्‡ ये युजा-
 मह इत्युपासीदन् वपङ्कारेणैव विराज मदुहतेयं वै
 विराडस्यै वा एष दोह एवुः इ वा अस्ता इयं
 विराद सुर्वान् कामान् दुहे यु एव मेतुं विराजो
 दोहं वेद ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [पृ. २.] ॥

* 'स्याद्'-इति ग ।

† 'देवाः'-इति ग ।

‡ 'यजेत्युदनयन्'-इति च ।

अथ सुगादापननिगदं नवधा विभज्य व्याचिख्यासुराद्यं भाग
मनूय तस्यार्थं माह—“अग्निहेतिति^१ । वेदितव्यस्य मन्त्रे अनिर्दिष्टात्
'इदम्'-इति तत्कर्मप्रदर्शनम् । दैव्यो 'होता अग्निः' 'इदम्' असु-
ष्टेयं कर्म 'वेत्तु' जानातु । एतन्मन्त्रवाक्यं 'वेत्त्विति' किम् ? आह—
इदं 'होतृ' कर्म । जानात्वित्याह, किं तद्देदनेनेति तस्य होत्रेण
प्रतिनियतं समन्त्र माह—“अग्रेरिति । 'तस्य उ हि' तस्यैव हि ।
स च समन्त्रनियम एवकारार्थेन 'उ'-शब्देन द्योत्यते ।

द्वितीयभागे 'प्राविच'-शब्दार्थं माह—“यज्ञो वा इति ।
प्रकर्षणावतीति 'प्राविचः' यज्ञः । अवतेरिचप्रत्ययः^१ । यज्ञापरिज्ञाने
होत्रज्ञान मपि व्यर्थं मिति तज्ज्ञानं माशास्यते ।

तृतीयभागे सामान्येन निर्दिष्टां यजमानदेवतां विगिह्य
व्याचष्टे—“साधु न इति । हे 'यजमान' । 'ते तव 'देवता'
'साधु' साध्वी । कथं साधुत्वम् ? कैषा सा ? तदाह—“यस्य न
इति^१ । होद्वत्गुणकोऽग्निरेव तव देवतेत्याह स मन्त्रवाक्यम् ।

१—“अग्निहेतिति सुगादापनं प्रयानेषु सन्निधेः”—इति का० श्रौ० सू०
३. २. १५ । अतस्तेषु तैत्तिरीयाध्याये—तै० ब्रा० ३. ५. ७. १ ; सं०
२. ५. ६ । तत्रयथातथैवम्—“(१) अग्निहेता वेत्त्विति । (२)
होतृं वेत्तु प्राविचम् । (३) सो वयम् । (४) साधु ते यजमान देवता ।
(५) एतवतो मध्यर्धो सुच सास्यस्य । (६) देवाप्युवं विश्ववाराम् ।
(७) ईदामहे देवाः ईदैन्यान् । (८) नमस्याम नमस्यान् । (९) यजाम
यज्ञिषान्”—इति । एव एव मन्त्रः सुगादापननिगद उच्यते ।

२—“अग्निवादिभ्य इषोचौ”—इति उ० ४. १०५ ।

३—तै० सं० २. ५. ६ भाष्ये उक्तम्—“त मिमं प्रास्ताकरपाठं दूष-
यतीत्यादि । स च पाठकत्वान्वविध एवोक्त इति न शतपथोपः ।

चतुर्थभागे वाक्यार्थस्य स्पष्टत्वात्तात्पर्यं माह— “एतवती मिति ।
 एतपूर्णां ‘सुचम्’ ‘आस्यस्व’ हस्ते धारयेत्यर्थः । अनेन अध्वर्यवे
 अनुज्ञां दत्तवान् भवति । “उपमर्गादस्यत्पुद्गोर्वा वचनम्”—इत्या-
 त्मनेपदम् । मन्त्रे ‘सुचम्’—इत्येकस्या एव निर्देशं द्वित्वनिर्देशपक्ष-
 निन्दापुरःसरं द्रष्टव्यमिति— “न यदित्यादिना । ‘सः’ होता ‘एका
 मित्र’ सुच मित्येका नैव ब्रूयात् ॥ १ ॥

“यजमान एवेति । ‘जुह्व मनु’ जुह्वा अनुकूलः, तदभिमानो-
 त्यर्थः । ‘यः’ च यजमानस्य ‘अरातीयति’ ग्राचव मिच्छति, ‘सः’
 ‘उपभृत मनु’ उपभृतोऽनुकूलः । यत एव मतो होता यदि ‘दे इव’
 जुह्वपभृतावास्यस्तेष्वेव ‘ब्रूयात्’, तदा ‘यजमानाय’ देष्टारं श्रुं
 ‘प्रत्युद्यामिन्’ प्रतिकूलोद्योगवन्त ‘कुर्यात्’ । तथा च तैत्तिरीयकम्—
 “यजमानदेवत्या वै जुह्वः, धाव्यदेवत्योपभृत”-इति । दोषान्त-
 रोपन्यासेनापि दिवचनं निषेधति— “असौवेति । ‘आद्यः’ यदनीयो
 प्रौढियवादिपदार्थः ; तम् ‘अव’ यजमानाय प्रतिकूल कुर्यात् ॥ १ ॥

“देवयुव मिति । देवानिच्छतीति ‘देवयुः’ । “क्याप्छन्दसि”—
 इत्युपसर्गः । विश्वैरपि देवैर्वरणीया ‘विश्ववारा’ । आभ्यां सुन्वि-
 श्रेयते । ‘एतां’ सुचम् एतद् ‘उपसौत्येव’ द्यापयत्येव । अत्र न
 कचिदपूर्वोऽप्योऽभिधीयत इति भाषि किमर्थं स्त्रयत इत्यत
 आह— ‘एतत्’ ‘महयत्येव’ पूजयत्येव । ‘यदाह’ यदेतद्वाक्यं मग्न
 आह्वेत्यर्थः ॥

१— का० धौ० सु० १. २. १६ । २— पा० ०. १. ० सु० वा० २ ।

३— तै० सं २. ५. ८. ६ ।

४— पा० सु० १. ० १०० ।

निगदस्य सप्तमादिभागत्रयं पृथक् पृथक् व्याख्यातुं मनुवदति—
 'ईडामहा इत्यादि । 'ये' देवा 'ईडेन्या' मनुष्या, स्तुतिभाजना
 इत्यर्थः, 'ये' च 'नमस्या' नमस्कार मिच्छन्ते, ये च ('यज्ञिया')
 यष्ट्या हविर्भाजः, 'तान्' सर्वान् अविशेषेण स्तुति-नमस्कार-योगै
 'ईडामहे' पूजयामहे इति बहुवचनं । 'ईडेन्यान्'-इति "ईड
 स्तुतौ"-इत्यस्य 'केन्य-प्रत्ययः । ईडेन्यादीन् प्रशंसति— "मनुष्या
 वा इत्यादिना । कुशलादिस्तुतिमात्रेण प्रायेण परितुष्यन्त इति"
 'ईडेन्या' मनुष्या, 'नमस्कारो हि पितॄणां मिति श्रुते' 'नमस्या'
 पितरः, हविः प्रदानं मन्त्ररेणापरितोषाद् 'देवा यज्ञिया' ॥ १ ॥

"यजाम यज्ञियानितौतिकीर्त्तने यज्ञस्य शुद्धिस्तुतया याग
 तदनुप्रवेशेन प्रशंसति— "या वा इत्यादिना । देवमनुष्यात्मकास्तु
 प्रजास्तु मध्ये 'या' प्रजा' यष्ट्यत्वेन यज्ञं भक्षयन् । तत्प्रकार
 माह— "मनुष्यान्विति । 'मनुष्यान्' 'अनु'सृत्य 'पशव' गवाद्या
 क्षीरोधस्ताधनत्वेनानुप्रविष्टा । 'देवान्' 'अनु'सृत्य 'वयामि'
 पक्षिणोऽनुप्रविष्टा, "वसन्ताय कपिञ्जलानास्रभते"-इति श्रुते ।
 अथ वा एकहायनप्रभृति पञ्चदशहायनान्ता 'पशवो वयामि,
 तान्यनुप्रविष्टानीत्यर्थः । तान्यनुप्रवेशाच्चरुपुरोडाशा, दूपादियज्ञ-
 साधनदारेणैषधिवनस्पत्यादयः । किं वज्रना 'यत् किं चेद्'
 प्रतीयमानं वस्तु अस्ति, 'तत्' 'सर्वम्' च 'सर्वं मय्येव मेव 'दारि'

१— या० ब्र० आ० ८ ।

२— 'प्रायेण परितोषात्'-इति ठ ।

३— "यौषादिक अन्य प्रत्यय -इति ऋ० स० १ ०६ ५ सा० भा० ।

४— तै० ब्रा० १ १ १० ८ ।

५— वा० म० २४ २० १ ।

दारया यज्ञ मनुप्रविष्ट मेव । अतो यज्ञसंस्पर्शवतां न कदाचित्
पराभवोऽस्ति, तदसंस्पृष्टं च न किञ्चिदस्तीति यज्ञस्तुतिः ॥ ४ ॥

निगदविभागगतां नवसङ्ख्यां^१ प्रशमति— “ता वा इति ।
‘व्याद्धतयः’ उक्तवाक्यानि । तानि च ‘नव’; सप्त शीर्षणाः^२,
द्वाववाच्याविति^३ । ‘प्राणाः’ अपि ‘नव’^४ । तदेतेन नवविभागकरणेन
‘अग्निन्’ यजमाने ‘पुरुषे’ ‘एतान्’ प्राणान् ‘एव’ स्थापितवान्
भवति ॥ ५ ॥

अथाश्रावणप्रत्याश्रावणे विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञो
हेति । पुरा किल ‘यज्ञः’ केनचिद्भाजेन ‘देवेभ्यः’ अपकाम्तवान् ।
‘तं देवाः’ ‘अश्वमन्सयन्त’ अनुमयेनाह्वयन्त ।— हे यज्ञ ! ‘न.’
अध्माकं वचनं ‘गृणु’, ‘नः’ अस्मान् (‘उपावर्त्तस्व’) प्रतिनिवर्त्तस्व ।
उपावर्त्तंति गुणशब्दस्य । यद्वा, उपावर्त्तनं सुपावर्त्तः । आवर्त्तना-
भावे यागासम्भवात्तस्य बाधनत्वपदेशः । ‘देवाः’ यजमानाः
‘अयजन्त’ । भाविगत्या तेषां देवत्वव्यवहारः । ‘देवाः’-इति ‘यदिदं’
देवत्वमस्ति, ‘एतन्’ तस्यानुष्ठानेन ‘अभवन्’ प्राप्तवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— “अग्निर्होता नव”-इति तै० ब्रा० ३. ५. ४ ।

२— “सप्त वै शीर्षन् प्राणा”-इति ऐ० ब्रा० १. ३. ६ ; ३. १. ३ ।

३— “‘यवाद्य’ नामैरधस्ताद् वर्त्तमाणा अपानवाय्वादयः”-इति ऐ० ब्रा०
१. ३. ६ सा० भा० ।

४— “नव वै पुरुषे प्राणा”-इति तै० सं० ३. ५. १०. ५ । “शिरोऽर-
म्यितेभ्यु सप्तसु द्विद्वेभ्यु, चधोऽवस्थितयोश्च द्वयोश्चिदधो सप्तवन्त
प्राणा नवसङ्ख्याका”-इति तत्रैव सा० भा० ।

अथ सङ्गहेणोक्तं यज्ञसम्यग्दानं विप्रियञ्जध्वयादे स्त स्त-कालेषु
मौनं विधत्ते— “सोऽनुमूहीत्यादिना । ‘सोऽध्वर्यु’ होतारं प्रति
‘अनुमूहीत्युक्तेव’^१ तत्समनन्तरं मेव ‘नापथाहरेत्’ प्रस्तुतानुपयोगि
वचनं न द्रूयात् ।

‘होता’ अपि अनुवचनद्वारेण^२ वायूपयश्च स्तस्मिन् नमावेद्यात्
‘नो एव अपथाहरेत्’ ।

पुनः ‘अग्नीध’ प्रति ‘अध्वर्यु’ यदा ‘आस्मावयति’, तदानीं
स वाग्यज्ञः तं प्राप्नोति, अतः ‘स’ अपि ‘न अपथाहरेत्’
स्त-प्रत्याश्रावणावधिः ।

स (‘अग्नीत्’) यदा ‘अध्वर्यु’ प्रति प्रत्याश्रावयेत्, तदैव
‘यज्ञ’ पुनः आगच्छेत्, अतः ‘स’ अपि ‘अध्वर्यु’ ‘आ यजेति’
‘यजेति’वचनावधिः ‘न अपथाहरेत्’ ।

अथ पुनः ‘अध्वर्यु’ यदा ‘यजेति’ स्त-वाग्यज्ञः ‘होत्रे सम्यग-
च्छति’, तदा प्राप्नोत्यज्ञः ‘स’ ‘होता’ वषट्कारपर्यन्तं ‘नापथाहरेत्’ ।

“स वषट्कारेणेति । ‘सोऽध्वर्यु’ होत्यकृतेन ‘वषट्कारेण’ हवि-
प्रदानसाधनेन ‘अग्नी’ धोमिभूते ‘रितोभूत’ हवि ‘निघ्नति’ प्रप-
च्छति । यस्माच्च सप्तयते तत्तस्य धोमिरिति प्रसिद्धिः ‘वे’ शब्देन
सप्यते । उक्तं वाङ्मयम् विषयविशेषे व्याख्यापयति— “निति ।
अथ सूत्रम्— “अनुमूहीत्युक्ता नापथाहरेद्दोता चाऽऽश्रावणान्,

१— अनुमूहीति अनुवाक्यापाठार्थो होत्रपैव ।

२— अनुवाक्यापाठेनेति यावत् ।

३— “सो आहवेद्युश्चेत्यर्थः ।

४— यजेति प्राच्यावषट्कारपाठार्थो होत्रपैव ।

आश्रावितेऽग्रीदा प्रत्याश्रावणात्, प्रत्याश्रावितेऽध्वर्युरा होतृप्रेषात्,
होता ऽवपद्वारादिति^१ ॥

अथ मोमविषयं वाङ्मयमं प्रतिजानीते— “अथ सौम्येऽध्वरे”-
इति ॥ ८ ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

“म वा इत्यादि । ‘अध्वर्युः’ यद्वयवहणादमन्तरम् ‘आ उपा-
करणात्’^१ यदा च उद्गातारः स्तोत्रं प्रारभेरन्, तावत् ‘नाप-
याहरेत्’ । यदा ‘अध्वर्युः उपावर्त्तध्व मिति’ ब्रूयात्, तदानीं
तस्य यजमान् (‘उद्गातृन्’) प्राप्नोति, ‘ते उद्गातारः’ अपि (‘आ
उत्तमायाः’) ‘नापयाहरेयुः’ तत्प्रभृत्युत्तमस्तोत्रीयापर्यन्तं^२ न
वदेयुः । यदा च ‘एषा’ अन्तिमा स्तोत्रीयेति ‘उद्गातारः’ प्रज्ञाप-
यन्ति, ‘होता’ अपि तदा प्रभृति ‘नापयाहरेत्’ ‘आ वपद्वारात्’ ।
“तं वपद्वारेणेत्यादि पूर्ववत् । अथ सूचम्— “सोमे च यद्वं गृही-
तोपाकरणात्”-इति^३ । उत्तमस्तोत्रीयां प्रस्तुत्य होतुरेवेति ब्रुवन्त
उद्गातारः^४ अभिष्यते होत्रे यज्ञं प्रयच्छन्ति^५, तदा प्रभृति वपद्वार-
पर्यन्तं होता नापयाहरेत्^६ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

१— का० यौ० सू० १. ३ १३—१४ । अपयाहारो लौकिकवदनम् ।

२— ऐ० ब्रा० २. २. ५. ५ ; तै० सं० ६ ४. ३. १ ; आप० श्रौ० सू०
१२. ३. १४, १५ ; धाश्र० यौ० सू० ४ १३. १—४ ; का० यौ०
सू० ८. १. १०.—इत्येतेषु प्रातरनुवाकौपाकरणं विहितं दृश्यम् ।

३— तिरुम अष्टमं एकं स्तोत्रियं शाम गोपते कामगै । तत्रान्ध्या अक्ष
उत्तमस्तोत्रीया भवति । विशेषतस्तु हन्दीभाष्यावतरणायाम्, ऐ०
ब्रा० ४ २. १२ ३. ४. ४ इत्यादौ च दृश्यम् ।

४— का० यौ० ४. ३. १० । ५— उद्गातृप्रस्तोत्रप्रतिदत्तां इत्युद्गातारः ।

६— का० यौ० ३. ३. १३ दृश्यम् । ७— का० यौ० ३. ३. १८ दृश्यम् ।

उक्तवाङ्निधमाभावे बाध माह— “स यज्ञेति । सोमयागे तस्य यज्ञादि-प्रदानावधि-काले ‘यं यज्ञे उपावर्त्तते’, ‘सः’ ‘यद्’ यदि ‘अपव्याहरेत्’, ‘सः’ ‘यजमान परासिञ्चेत्’ । अत्र दृष्टान्तः ।— ‘यथा’ ‘पूर्णपात्रम्’ अभिमतप्रदेशे घटादिषु प्रक्षेप मकृत्वा अन्यत्र ‘परासिञ्चेत्’, तादृगेव तत् । अपव्याहारेण यज्ञ-भ्रमे सति स्वर्गाख्यफलभङ्गाद् यजमान एव परासिक्तो भवति । उक्तवैपरित्ये को गुण इत्याह— “स यज्ञेति । एवं सर्वेऽध्वर्यादयः क्रमेण ‘यत्र’ यज्ञे ‘सविदानाः’ ऐकमत्यं प्राप्ताः स्व-स्व-कर्त्तव्य मेकापेण जानन्तोऽनुतिष्ठन्ति, ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञे ‘सर्वं मेव’ अङ्ग-जातं ‘कल्पते’ फलजननसमर्थं भवति । एवं सत्येकोऽप्युत्तिक्त्वा ‘न मुञ्चति’ क्षान्तुष्ठेयं न विस्मरति, अपव्याहारात्मकविक्षेपासम्भवात् ॥

निगमयति— “तस्मादिति । ‘एव मेव’ अध्वर्यादिभिः यज्ञ-सम्प्रदानक्रमेण ‘यज्ञः’ ‘भर्त्तव्यः’ पोषयितव्यः ॥ १५ ॥

आश्रावणादिपञ्चक मूलं प्रशंसति— “ता वा इति । व्याहृत्यन्त इति ‘व्याहृत्यः’ वाक्यानि । तानि आश्रावयेत्यादिकानि । पञ्चसङ्ख्यासि, ‘यज्ञोऽपि पाङ्कः’, धाना. करम्भ इत्यादिहविर्गत-पञ्चसङ्ख्यायोगात्^१ । अतः सङ्ख्यासाम्यद्वारा व्याहृतिपञ्चको यज्ञः अस्तु । ततः किमित्यत आह— “पाङ्कः पञ्चरित्यादिना । चत्वारः पादाः, शिर एक मिति वा, सोमलङ्मांसास्थिमज्जभेदेन वा,

१— “धाना करम्भ परिव्राप पुरोवाश मयस्येत्येव वै यज्ञो हवि-
प्यङ्कः”—इति श्रौ० ब्रा० २. ३. ६ ।

धीदन्' दोहाय गोः समीपे स्थितः । 'वषट्कारेण' हविःप्रदान-
साधनेन ताम् 'अदुहत' दोहनेनेनं यज्ञं सुदपादयन्नित्यर्थः ॥

विराट्शब्दमाह—“इयं वा इति । 'इयं' पृथिव्येव खलु
'विराट्' । उक्तं मयं समर्थयते—“असौ वा इति । 'एषः' उक्तो
'दोहः' 'असौ वै' अस्या वेद्यात्मिकायाः पृथिव्याः सम्बन्धी खलु,
अहपुरोडाशादियज्ञसाधनानां तस्या एवोत्पत्तेः ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“एवं ह वा इति । 'यः' एतदा-
श्रावणादिकम् 'एवं' दोहात्मकतया 'वेद' जानाति 'असौ' अस्याः
उक्तार्थं वेदित्वे 'इयं विराट्' पृथिवी 'सर्वान्' धर्मादिकान् 'कामान्'
'दुहे' मयच्छतीति ॥ २० ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ .

१— अस्मिन् ब्राह्मणे जुगादापनमन्त्रस्य विधिव्याख्ये व्याख्यादयादिपञ्चक-
विधिशिष्यमौ च विदधी । तत्रैवं पश्यति — “यदा होता 'अभिर्होता'
वेत्त्विति जुगादापनं पठति, तदा आभ्यर्च्युक्तमाध्यायादिभ्यो जुह्वं सुप-
मृत उपरि पूर्ववन्निधाय, दृतवती मित्वास्मिन् शब्दे होत्रा उक्तो, जुह्व-
पश्चताकाशाय दवायुत्तरेण परिधीनयरेण सत्येन पादेन वेदेर्दक्षिणे
भागे गत्वा, ईशानाभिमुखं स्थित्वा, आध्याय्य, अस्मा औपविति
प्रत्युक्ते, समिधो यजेति होतारं प्रति प्रूपात् ; ततो जुष्टं प्राचीं
मनतायं, वषट्कारेण नह वा, वषट्कारणते वा, समिद्धतमे वज्रे प्रदेष्टे
जुष्टमप्यतोपाश्रं जुहति”-इति । व्याख्यादयादिपञ्चकव्याख्यानस्यैव

चतुर्वो ह वै प्रयाजाः । तस्मात्* पुञ्च भवन्ति पुञ्च
चतुर्वः ॥ १ ॥

देवाश्च वा ऽश्वसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर
ऽएतस्मिन् यज्ञे प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माक मयं
भविष्यत्यस्माक मयं भविष्यतीति ॥ २ ॥

माह सायण — “उत्तेषु पञ्चसु मन्त्रेषु, आद्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनि-
योग मापस्तम्बोऽभ्यर्चुकाण्डे दर्शयति— “ब्रह्मन्०—०सार्वभिकम्”—
इति (श्रौ० सू० १. १५-१८) । × × × । हे आग्नीध्र ! पश्यमाण
देवता प्रति तुभ्य मिदं दौयत इत्यामिसुख्येन आवयेत्यभ्यर्चुकोक्ते
सति, स आग्नीध्र ‘व्यस्तु’—इत्यङ्गोक्त्य ‘वौषट्’—इतिशब्देन आव
यति । हे देवा ! तदिष्य मिदं हविर्दानं श्रणुतेत्यर्थ । हे होत ।
‘यज’ याज्या पठेत्यर्थ । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनियोग माश्वला-
यनो होतृकाण्डे दर्शयति— “आगूर्पाण्यादिहनुयात्रवर्जम् । येऽथजा-
मह इत्यागू । वषट्कारोऽन्य सर्वत्र”—इति (आन्य० १. ५. ४, ५, ६) ।
सर्वे, ‘ये’ वयं होतारोऽभ्यर्चुणा यजेति प्रेषिता, ते वयं ‘यजामहे’
याज्या पठाम । वषट्कारशब्देन “वौषट्”—इत्येवम्बुपो मन्त्रो विव
क्षित । तच्चाश्वलायन उदाहृत्य दर्शयति— “येऽथजामहे समिध ।
समिधो व्यग्र आच्यस्य यन्तूद् । वौषट् इति वषट्कार”—इति
(श्रौ० सू० १. ५. १५.) । हविर्दीयत इति तस्य (वौषट् इत्यस्य)
शब्दस्यार्थ—इति (तै० य० १. ६. ११. २ सा० भा०) । आगू = प्रतिष्ठा ।
व्यम० को० १. ५. ५ । आगू करणन्तु ऐ० ब्रा० २. ४. ४ इत्ययम् ।

‘प्रयाजास्तस्मात्’—इति य । यादिषु केषुचित् पुस्तकेषु कण्डिकादि-
भागपार्थक्यं कृतं न दृश्यते क्वापि तदेव पराविच्छेदकता पाठ-

पशोः पाङ्क्तम् । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वेन^१ 'पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य' ।
 अयं यज्ञो व्यादतिपञ्चकदारा पशुसंवत्सररूपाभ्यां शब्दाभ्यां परि-
 मितो भवतीत्यर्थः । 'एषा' पशुसंवत्सरात्मिका 'यज्ञस्य' 'एका'
 'मासा' इत्यन्ता । प्रकारान्तरं मपेक्ष्योक्तम्— "एषा सम्पदिति ।
 सङ्ख्यादारा सम्पादितसमृद्धिर्धनस्य विभुत्व मित्यर्थः ॥ १६ ॥

आश्रवणादिकं श्रवाक्षयगतसङ्ख्यादारेण प्रज्ञस्य, तद्वत्ताचरसङ्ख्या-
 यापि प्रज्ञंति— "तासा मिति । "ओ आवयेति चतुरचरम्, अस्तु
 औषडिति चतुरचरम्, यजेति द्वाचरम्, ये यजामह इति पञ्चाच-
 रम्, द्वाचरो वषट्कारः"—इति^२ सप्तदशाचरता ; प्रजापतिरपि मास-
 नुगतसङ्ख्याया सप्तदशः । यज्ञसष्टृत्वात्सोऽपि यज्ञः । 'एषा' अचर-
 सङ्ख्यामाप्ता प्रजापत्यात्मकत्वसंज्ञाया 'यज्ञस्य सम्पत्' ॥ १७ ॥

विहितेभ्यःश्रावणादिषु सृष्ट्याख्याफलाय तत्र विज्ञेयं विवक्षु-
 स्तदुपोद्घात माह— "ओ आवयेतीति । 'अस्तु औषद्'-इति
 अनेन 'अभ्राणि' उदक्सञ्चरणसमर्थान् मेघान् 'समश्चावधन्' सर्वत्र
 व्याप्तानकुर्वन् । 'ससृजिरे'-इति सर्वत्र समन्त्रः । एव मुत्तरनापि
 उद्देशिना अनुद्देशिना च पूर्वपूर्वाभाव उत्तरोत्तरानुदयात् कार्य-
 कारणभावाभिधानम् । अत उक्तवैपरीत्ये न तथा शङ्कनीयम् ।
 'स्तनपिन्तु'-शब्दः स्तनयतीति व्युत्पत्त्या मेघवाची^३, तथापि तस्य
 प्रथमभिधानादत्र स्तननमात्रं अभिधीते ॥ १८ ॥

१— "सप्तदशो वै प्रजापतिः सादृश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः
 समासेन, तावान्संवत्सरः ; संवत्सरः प्रजापतिः"—इति ऐ० ब्रा० १.१.१ ।

२— तै० सं० १. ६. ११. १ । 'आवयेति'-इति तत्र पाठः ।

३— उ० १. २८ ; या० सू० ६. ३. ५५ । अम० को० १. १. २. ८ ।

अथौपोद्वातिक माह— “स यदौति । ‘सः’ यजमानो ‘यदि
 दृष्टिकामः स्यात्’, स एव ‘यदौत्था’ सौर्यादिकया फलान्तरसाधन-
 भूतया ‘यजेत’, तत्र प्रकृतिभूतयोः ‘दर्शपूर्णमासयोर्वा एव ब्रूयात्’
 ऋत्विजः । ‘दृष्टिकामः’ अहम् ‘अस्मीति’ । कं प्रति किं ब्रूयादिति
 तदिभज्याह— “तत्रो इत्यादिना । ‘तत्र’ तेष्वेव कर्मसु ‘अध्वर्युम्’
 (‘ब्रूयात्’)— आश्रावणसमये पुरोवातविद्युतोर्ध्वानं ‘मनसा कुर्यात्’
 इति ; मनोव्यतिरेकेण ध्यानासम्भवात्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एव
 मुत्तरवाक्येष्वपि द्योष्यम् । आग्नीध्रहोचोः प्रत्येकस्य ध्याद्वतिद्वये
 सम्भवात् एकैकस्य द्वयोर्दयोर्ध्यानम् ; “सर्वे मंछा”—इति^१ ब्रह्मणः
 सर्वकर्तव्यानुसन्धानस्मरणान् सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एव मन्त्रेषु
 ध्याने सति दृष्टिफलं निश्चयं ज्ञेयत्वाह— “वर्षति चैवेति । ‘संवि-
 दानाः’ फलविषये परस्परं मैकमत्यं प्राप्ताः ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाश्रावणादिपञ्चकं प्रशंसति— “ओ आवधेतीति ।
 वरुपुरोडाशादिना विशेषेण राजत इति ‘विराट्’ वेद्यात्मिका
 धृतिवी^२, सा धेतुत्वेन प्रकल्प्यते, “सा मे धुञ्च यजमानाद्य
 कामान्”—इत्यादिमन्त्रेषु ‘दोहनसाधनत्वश्रवणात् । तां विराड्-
 धेतुम् ओ आवधेत्यनेन अभिमुख माह्वयन् ‘वत्स सुपावाहृजन्’
 स्तनपानाद्य वत्सस्य कण्ठगत पाशं व्यल्लेपयन् । ‘यजेति’ अनेन तम्
 ‘उदनयन्’ अपरिवीतं वत्स मूर्द्धं मूधसोऽभिमुख मनयन् । ‘उपा-

१— य० घ० सू० २२ । ऐ० जा० ५. ५. ८ अपि द्रष्टव्यम् ।

२— वा० सं० १६. ४३ कण्डिका चालोत्था ।

पशोः पाह्वत्वम् । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वेन^१ 'पञ्चर्त्तवः संवत्सरम्' ।
 अयं यज्ञो व्यादिति पञ्चकदारा पशुसंवत्सररूपाभ्यां शब्दाभ्यां परि-
 मितो भवतीत्यर्थः । 'एषा' पशुसंवत्सरात्मिका 'यज्ञस्य' 'एका'
 'मासा' इत्युक्ता । प्रकारान्तरं मपेक्ष्योक्तम्— "एषा सम्पदिति ।
 सङ्ख्यादारा सम्पादितसमृद्धिर्धनस्य विभुत्व मित्यर्थः ॥ १६ ॥

आश्रवणादिकं सूत्रावयगतसङ्ख्यादारेण प्रशस्य, तद्वृत्तादरसङ्ख्या-
 यापि प्रशंसति— "तासां मिति । "ओ आबयेति चतुरशरम्, अस्तु
 औषडिति चतुरशरम्, यजेति द्वाशरम्, ये यजामह इति पञ्चाश-
 रम्, द्वाशरो वषट्कारः"—इति^२ सप्तदशाक्षरता, प्रजापतिरपि मास-
 सुगतासङ्ख्यायां सप्तदशः । यज्ञस्मृत्यात्सौऽपि यज्ञः । 'एषा' अक्षर-
 सङ्ख्यामाप्ता प्रजापत्यात्मकत्वसंज्ञया 'यज्ञस्य सम्पत्' ॥ १७ ॥

विहितेष्वाश्रवणादिषु दृष्ट्याख्यफलाय तच्च विज्ञेयं विवक्षु-
 स्तदुपोद्घात माह— "ओ आबयेतीति । 'अस्तु औषट्'-इति'
 अनेन 'अभ्याधि' उदक्षक्षरणसमर्थान् मेधान् 'समज्ञावयन्' सर्वेषु
 व्याप्तानकुर्वन् । 'वष्टुजिरे'-इति सर्वेषु समन्वयः । एव मुत्तरत्रापि
 उद्देहिना मनुद्देहिनां च पूर्वपूर्वाभाव उत्तरोत्तरानुदयात् कार्य-
 कारणभावाभिधानम् । अत उक्तवैपरीत्ये न तथा शङ्कनीयम् ।
 'स्तनयन्तु'-शब्दः स्तनयतीति व्युत्पत्त्या मेघवाची^३, तथापि तस्य
 पृथग्भिधानादत्र स्तननमात्रं मभिधत्ते ॥ १८ ॥

१— "सप्तदशो वै प्रजापतिः द्वादश मासा पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयो
 समासेन, तावान्संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः"—इति श्रौ० सू० १.१.१ ।

२— वै० सं० १. ६ ११. १ । 'आबयेति'-इति तत्र पाठः ।

३— उ० १. २८, पा० सू० ६. ४. ५५ । अम० को० १. १. २. ८ ।

अथौपोद्वातिक माह— “य यदीति । ‘यः’ यजमानो ‘यदि
 दृष्टिकामः स्यात्’, य एव ‘यदीत्या’ शौर्यादिकया फलान्तरसाधन-
 भूतया ‘यजेत’, तच्च प्रकृतिभूतयोः ‘दर्शपूर्णमासयोर्वा एव ब्रूयात्’
 अत्रिजः ! ‘दृष्टिकामः’ अहम् ‘अस्मीति’ । कं प्रति किं ब्रूयादिति
 तद्विभज्याह— “तत्रो इत्यादिना । ‘तत्र’ तेष्वेव कर्मसु ‘अध्वर्युम्’
 (‘ब्रूयात्’)—आश्रावणसमये पुरोवातविद्युतोर्ध्वान् ‘मनसा कुर्यात्’
 इति ; मनोऽप्यतिरेकेण ध्यानासम्भवात्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एव
 सुत्तरवाक्येष्वपि योग्यम् । आग्नीध्रहोषोः प्रत्येकस्य व्याहृतिद्वये
 सम्भवात् एकैकस्य द्वयोर्द्वयोर्ध्वानम् ; “सर्वे वेद्याः”—इति^१ ब्रह्मणः
 सर्वकर्तृत्वात्सन्धानस्मरणान् सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एव मन्त्रेषु
 ध्याने मति दृष्टिफलं नियत मेवेत्याह— “वर्धति चैवेति । ‘संवि-
 दानाः’ फलविषये परस्पर मैकमर्थं प्राप्ताः ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणश्रावणादिपञ्चकं प्रशंसति— “ओ आवयेतीति ।
 चहपुरोडागादिना विशेषेण राजत इति ‘विराट्’ वेद्यात्मिका
 वृचिवी^२, सा धेतुत्वेन प्रकल्प्यते, “सा मे धुक्ष यजमानाय
 कामान्”—इत्यादिमन्त्रेषु “दोहनमाधनत्वयवणात् । तां विराट्-
 धेतुम् ओ आवयेत्यनेन अभिमुख माह्वयन् ‘वत्स सुपावास्तृजन्’
 क्षानपानाय वत्सस्य कण्ठगत पात्रं व्यष्टेययन् । ‘यजेति’ अनेन तम्
 ‘उदनयन्’ अपरिवीतं वत्स मृद्धं मूधसोऽभिमुख मनयन् । ‘उपा-

१— य० य० २५० २५१ १ दे० भा० ५. ५. २ अपि दृष्टम् ।

२— वा० मं० ११. ३३ अग्निका ध्यानीत्या ।

ततो देवाः । अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तु एतान्
 प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त तैर्चतुनसंवत्सरं प्राजयन्तृ-
 तुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रानन्तरायंस्तुस्मात् प्रजयाः प्रजया
 ह वै नामैतद्यत्प्रयाजा इति तयो ऽएवैषु एतैर्चतु-
 नसंवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रानन्तरेति
 तुस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥ ३ ॥

ते वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । व्यजो वा ऽआज्य
 मेतेन वै देवा व्यजेणाज्येनर्तुनसंवत्सरं प्राजयन्तृतुभ्यः
 संवत्सरात् सपुत्रानन्तरायंस्तुयो ऽएवैषु एतेन व्यजे-
 णाज्येनर्तुनसंवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रा-
 नन्तरेति तुस्माद्आज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥

एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पुयः । यदाज्यं तत्स्वेनैवैन
 मेतत्पुयसा देवाः स्वकुर्वन्त तयो ऽएवैन मेपु एतत्
 स्वेनैव पुयसा स्वीकुरुते तुस्माद्आज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स युचैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत् । तत ऽएव
 नापक्रामेत् सङ्ग्रामो वा ऽणु सन्निधीयते युः प्रयाजैर्य-
 जते यतरो वै संयत्तयोः* पराजुयते ऽप वै सु क्रामात्य-

मेदास्तेषु सन्ति सर्वत्रैव । ते च सधोमि. स्वय मेवोहनीया इत्यण
 मिहेदृशपाठप्रदर्शनेनेति ।

* 'संयत्तयोः'—इति, 'संयत्तयोः'—इति वा स्यात् सार०—सम्प्रत्य ।

† 'संक्राम'—इति क, ख, च, म पुस्तके डा०—चेवर्-दृष्टय ।

भितरा मु वै जुयन् क्रामति तुस्मादभितरा मभितरा
मेव क्रामे*दभितरा मभितरा साहुतीर्जुह्यात् ॥ ६ ॥

तुदु तथा नु कुर्यात् । युत्रैव तिष्ठन् प्रयाजुभ्य
ऽआश्रावयेत् तुत ऽएव नापक्रामेद् युत्रो ऽएव समिद्ध-
तमं मुन्येत तदाहुतीर्जुह्यात् समिद्धोमेनु ह्येव
सुमृद्धां ऽआहुतयः ॥ ७ ॥

सु ऽआश्राव्याह । समिधो यजेति तुदसन्तः सुमिन्धे
सु व्वसन्तः सुमिद्धोऽन्यान्तून्त्समिन्ध ऽष्टतुवः सुमिद्धाः
प्रजाश्च प्रजनयन्त्योपधीश्च पचन्ति तुदेव खलु सुर्व्वा-
न्तून्निराह्य यज-यजेत्येवोत्तरानाहुजामितायै जामि
ह कुर्याद् यत् तुनूनुपातं यजेदो यजेति ब्रूयात् तुस्माद्
युज-यजेत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥

स वै समिधो यजति । व्वसन्तो वै समिद् वसन्तु मेव
तुदेवा ऽश्रुष्टञ्जत व्वसन्तात्सपुद्गानन्तुरायन् वसन्तुर्व्वैपु
ऽएतद् दृक्ते व्वसन्तात् सपुद्गानन्तुरेति तुस्मात् समिधो
यजति ॥ ९ ॥

श्रुय तुनूनुपातं यजति । ग्रीष्मो वै तुनूनुपाद्ग्रीष्मो
ह्यासाम्प्रजानां तनूस्तुपति ग्रीष्म मेव तुदेवा ऽश्रुष्टञ्जत

* 'मभितरा माक्रामे'—इति ग, स्यात् सा०-सम्मतय ।

† 'सुमिद्धा'—इति स्यात् सा०-सम्मत पाठ ।

ग्रीष्मात् सपुत्रानन्तरायन् ग्रीष्मस्वेवैषु ऽएतद् दृक्ते
ग्रीष्मात् सपुत्रानन्तरेति तुस्मात्तुनूपातं यजति ॥ १० ॥

अथेडो यजति । वर्षा वा ऽडुड इति हि वर्षा
ऽडुडो यदिदं क्षुद्रः* सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं
भुवति तुवर्षा ईडितु मिश्रान् मिच्छुमानं चरति
तुस्माद्वर्षा ऽडुडो वर्षा ऽएव तदेवा ऽश्रुवञ्जत वर्षाभ्यः
सपुत्रानन्तरायन् वर्षा ऽड ऽएवैषु ऽएतद् दृक्ते वर्षाभ्यः
सपुत्रानन्तरेति तुस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरुद्वर्हिर्या
ऽइमा ऽश्रुयधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भुवन्ति
तु वर्षा वर्धन्ते ताः शरुदि बर्हिषो रूपं प्रुस्तीर्णाः
शरे तुस्माच्छरुद्वर्हिः शरुद मेव तदेवा ऽश्रुवञ्जत शरुदः
सपुत्रानन्तरायच्छरुदस्वेवैषु ऽएतद् दृक्ते शरुदः सपुत्रा-
नन्तरेति तुस्माद्वर्हिर्यजति ॥ १२ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य
स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनाः हेमन्तो वसन्ताहि पराङ्गो-
ऽन्तेनैव तदन्तं देवा ऽश्रुवञ्जतान्तेनान्तात् सपुत्रानन्त-
रायन्नन्तेनो ऽएवैषु ऽएतदन्तं दृक्ते ऽन्तेनान्तात् सपुत्रा-
नन्तरेति तुस्मात् स्वाहा-स्वाहेति यजति ॥ १३ ॥

* 'क्षुद्रक'—इति सा०-सम्मत इत्यखिलदृष्टा-वेवम् ।

तद्वा ऽएतत् । व्वसन्तु ऽएव हेमन्तात् पुनरसुरेतुस्मा-
 द्योप पुनर्भवति पुनर्ह वा ऽअस्मिंस्लोके भवति यु ऽएव
 मेतद्देद ॥ १४ ॥

स वै व्यन्तु व्वेत्विति यजति । अजामितायै जामि
 ह कुर्याद् युद्यन्तु-व्यन्त्विति वैव युजेद् वेतु-वेत्विति वा
 व्यन्त्विति वै योषा व्वेत्विति व्वृषा मिथुनु मेवैतत्
 प्रजुननं क्रियते तुस्माद् व्यन्तु-व्वेत्विति यजति ॥ १५ ॥

अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै
 बर्हिं रेत ऽआज्यं तन्प्रजास्वेवैतद्देतः सिध्यते तेन रेतसा
 सिक्तेनेनाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तन्मुजायन्ते तुस्माच्चतुर्थे
 प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्गामो वा ऽएष सन्निधीयते । युः प्रयाजैर्युजते
 यतरं वै संयत्तयोर्मिषु मागच्छति* सु जयति तुदेतदुप-
 भृतोऽधि जुष्टं मिष मागच्छति तेन प्रजयति तुस्माच्चतुर्थे
 प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १७ ॥

युजमान ऽएव जुह्म मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु
 ऽउपभूत मनु युजमानायैवैतद्विपुलं भ्रातृव्यं बलिः
 हारयत्युत्तैव जुह्म मन्वाद्य ऽउपभूत मन्वत्रु ऽएवैतदाद्यं
 बलिः हारयति तुस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥

* 'मिष मागच्छति'-इति क, ग; 'मिषु मागच्छति'-इति घ वेदः ।

प्रयाजानुपरिष्ठाद् विधास्यति; तच्चादौ तद्गतां सख्यां विधत्ते—
 “स्यतवो ह वा इति । यस्मात् ‘स्यतवः’ हेमन्तशिशिरयोरेक्येन
 ‘पञ्च’, अतस्तदात्मका अपि ‘प्रयाजाः’ ‘पञ्च’ कर्त्तव्याः ॥ १ ॥

निर्वचनद्वारेण प्रशंसितु माख्यायिका भाव— “देवायेति ।
 स्पृष्ट्वा विषयं दर्शयति— “एतस्मिन्निति । ‘एतस्मिन्’ दर्शपूर्ण-
 मासात्मके ‘यज्ञे’ ‘प्रजापतौ’ । आश्रावयाम्नुश्रौयदित्यादिसप्तदश-
 त्मकस्य प्रजापतेर्यज्ञरूपत्वात् ‘यज्ञे प्रजापतौ’-इति सामानाधि-
 करणम् । स च सर्वोत्पादकत्वात्- ‘पिता’ ; तस्य च ‘संवत्सरः
 प्रजापतिः’-इति श्रुतेः संवत्सरात्मकत्वम् । उक्त्युक्ते प्रजापतौ ‘अय
 मस्माक मेव भविष्यति, अस्माक मेवेति’ स्पृष्ट्वा मकुर्वन् ॥ २ ॥

“ततः इति । ते ‘देवाः’ ‘अर्चन्तः’ तत्पूजयन्तः, ‘आम्यन्तः’ आत्मानं
 ह्येव यन्तः ‘चेहः’ अन्वतिष्ठन्, तत्साधनं मन्वतिष्ठन् । ‘तत एतान्
 प्रयाजान्’ प्रजापतिजयन्ताभोपायत्वेन दृष्ट्वा, ‘तैः’ दृष्ट्वा ; तत्फलभूतान्
 ‘स्यतव्’ तद्वारा ‘संवत्सरं’ च ‘प्राजयन्’ । जितेभ्यः तेभ्यः सकाशान्

१— “समिद्धौ चाम्रं व्याज्यस्व”-इत्यादिमन्त्रसाध्याः पञ्च प्रयाजाः, “देवं
 यद्धि”-इत्यादिमन्त्रसाध्याः त्रयोऽनुयाजाः”-इति ऐ० ब्रा० १. २. ५
 सा० भा० । इतदप्याद्यात मैतरेयके—“प्राणा वै प्रयाजानुयाजास्ते
 य इमे शीर्षान् प्राणास्ते प्रयाजा येऽवाचस्तेऽनुयाजाः”-इति १. २. ६ ।
 इहापीत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे “प्राणा वै समिधः”-इति ।

२— पुरस्तात् प्रत्ययम् (३४८ ए० १३-१८ पं०) ।

३— ऐ० ब्रा० २. २. ७ प्रत्ययम् । एतस्मिन्नेव तत उत्तरम्—“संवत्सरः
 प्रजापतिः, सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”-इति च २. २. ७ ।

स्व-‘सपदान्’ असुरान् विरहितान् अकुर्वन् । ‘तस्मात्’ प्रजय-
माधनत्वात् एते ‘प्रजयाः-प्रजयाः’-इत्येतदस्ति, ‘एतन्नाम’तः ‘प्रयाजाः’
खलु । यथा देवाः, ‘तथा’ एव ‘एषः’ इदानीन्तनोऽपि यजमानः
‘एतैः’ प्रयाजैः ‘अतुसंवत्सरजयद्वारा स्व-ग्रन्थं अतुसंवत्सरैर्व्यव-
हितान् करोति ॥ ३ ॥

“ते वा इति । ह्यत इति ‘हविः’ द्रव्यम्, तत्तेषां मान्यात्मकं
कर्त्तव्यम् । सपदघातकत्वात् तदाज्यस्य वञ्चत्वम् । ‘वै’-ग्रन्थेन
सूचितं वञ्चत्वप्रसिद्धिं सुस्पष्टयति,— यतः ‘एतेन’ व्याज्येन
प्रयाजयोगद्वारा सपदानजयन्, अतोऽस्य वञ्चत्वं सिद्धं नित्यर्थः ।
“तथो”-इत्यादिः दृष्टान्तः ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाज्यद्रव्यकत्वं प्रशंसति— “एतद्वा इति । आज्य
मिति यदस्ति, ‘एतत्’ खलु संवत्सरस्य ‘सं पयः’ । प्रतिनियतधनरूपं
चौरम्; पयःकार्यत्वादाज्यं नपि पयः; गोमहिष्यादौनां संवत्सर-
पर्यन्तं प्रायेण दोहात्मकम् । ‘तत्’ तस्मात् ‘देवाः’ पूर्वम्
‘एनं’ प्रजापतिं ‘स्तेनैव’ सूद्रव्यभूतेनैव ‘पयसा’ ‘स्थकुर्वत’ सूक्तीय-
धनवत्तां मगमयन् । ‘तथा’ एवेदानीं नपि यजमानः प्रयाजा-
नाज्येन यजन् प्रजापतिं मेव सूद्रव्यतां करोति । अतस्तेषां मान्य-
हविष्कत्वं प्रशस्तम् ॥ ५ ॥

प्रयाजदोमविषये स्थाननियमं आह— “स यच्चैवेति । ‘प्रया-
जेभ्यः’ प्रयाजार्थं ‘यच्चैव’ प्रदेशे स्थितः ‘आश्रावयेत्’, ‘ततः’ पश्चात्

१—“व्याज्येन प्रयाजा इज्यन्ते व्याज्येन पत्नीसंयाजा । × × × । पक्ष
प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजा ”-इति तै० सं० २. ६. १० ।

स वा ऽश्रुनवमृशन्समानयति । स युद्धावमृशेद् युज-
मानं द्विपता श्राव्येनावमृशेदत्तार माद्येनावमृशेत्
तस्मादुनवमृशन्समानयति ॥ १९ ॥

अथोत्तरां जुह्म मृधूहति । युजमान मेवैतद् द्विपति
श्राव्येऽधूहत्यत्तार माद्येऽधूहति तस्मादुत्तरां जुह्म
मृधूहति ॥ २० ॥

देवा ह वा ऽज्युः । हुन्त विजित मेवानु सुर्वं
यज्ञः सःस्थापयाम यदि नोऽसुररक्षसान्यासुजेयुः
सुःस्थित ऽएव नो यज्ञः स्यादिति ॥ २१ ॥

तु ऽउत्तमे प्रयाजे । स्वाहाकारेणैव सुर्वं युज्ञः सुम-
स्थापयन्स्वाहामि मिति तुदामेय माज्यभागः सुम-
स्थापयन्स्वाहा सोम मिति तुत्सौम्य माज्यभागः सुम-
स्थाययन्स्वाहामि मिति तद्यु ऽएषु ऽवभयुत्राच्युतु ऽआ-
मेयः पुरोडाशो भवति तः सुमस्थापयन् ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतः । स्वाहा देवा ऽआज्यपा ऽहुति
तुप्रयाजानुयाजान्तुसुमस्थापयन् प्रयाजानुयाजा वै देवा
ऽआज्यपा जुपाणो ऽअग्निराज्यस्य वेत्विति तुदग्निः
स्विष्टकृतः सुमस्थापयन्मिहिं स्विष्टकृतं सु ऽएषोऽप्येतुर्हि
तथैव यज्ञः सन्तिष्ठते यथैवेनं देवाः समुस्थापयन्तुस्मा-
दुत्तमे प्रयाजे स्वाहा-स्वाहेति यजति यावन्ति हवीःपि

भवन्ति विजित मेवैतदनु सर्वं यज्ञः सुस्थापयति
 तुस्माद्यदुत ऽर्ध्वं विलोम यज्ञे क्रियेत न तदाद्रियेत
 सुस्थितो मे यज्ञ इति ह विद्यात् सु हैपु यज्ञो
 यातुयामेवास युथा व्यपदृतः हुतः स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

तु देवा ऽप्रकामयन्त । कथं न्विमं यज्ञं पुनरुप्या-
 ययेमुयातयामानं कुर्याम तेनायातयाम्ना प्रचरे-
 मेति ॥ २४ ॥

स युञ्जुवा माज्यं परिशिष्ट मासीत् । येन यज्ञः
 समुस्थापयंस्तेनैव यथापूर्वः हवींष्यभिधारयन् पुनरे-
 वैनानि तदुप्याययन्त्यातयामान्यकुर्वन्त्यातयाम ऋज्यं
 तुस्मादुत्तमं प्रयाजु मिष्टु यथापूर्वः हवींष्यभिधार-
 यति पुनरेवैनानि तदुप्याययत्यातयामानि करो-
 त्ययातयाम ऋज्यं तुस्माद्यस्य कुस्य च हविषोऽवद्यति
 पुनरेव तदभिधारयति स्विष्टकृत एव तत्पुनरुप्याय-
 त्यातयाम करोत्यथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति न तुतः
 पुनरभिधारयति नो हि तुतः काञ्चन हविषोऽभा-
 वाहुतिः होष्यन् भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

नापक्रामेत्' । अनपक्रमे कारण भाह— “सङ्गमो वा इति । ‘यः प्रयाजे. यजते’, अयं युद्धाय ‘सङ्ग्रामः सन्निधीयते’ । अतो युद्धाय ‘सङ्गतयोः’ मध्ये ‘यः पराजयते’, ‘सोऽपक्रामति’ पश्चात्पलायते । तस्मादपक्रमणं न युक्त मित्यर्थः ॥

अथ पुरोऽभिक्रमणपक्षे सुपन्यस्य निराकरोति— “अभितरा-
मिति । ‘जयन्’ कश्चिज्जिगौषुः ‘अभितरा सु वै’ शचीरत्यन्त
मभिमुखं खलु ‘क्रामति’ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ प्रयाज मभिमुख
मभिमुख मीपदीपत्पुरस्तादाक्रामेत् । आक्रमणानुसारेण अग्रावपि
ईपदीपत्पुरस्तादाक्रम्य ‘जुहुयात्’ ॥ ६ ॥ -

अमुं पक्षं निषेधति— “तदिति । तर्हि कथं मित्याशङ्क
पूर्वोक्तं नैव पक्षं निगमयति— “यच्चैवेति । आग्रावणस्य प्रदानाङ्ग-
तया तयोः प्रदेशैक्यलाभादित्यभिप्रायः ॥

पक्षान्तरं भाह— “यचो एवेति । आहवनीयमध्ये यस्मिन्नेव
प्रदेशेऽग्निं प्रज्वलितं मन्येत, तत्र पश्चापि ‘आहुतीर्जुहुयात्’ । ‘हि’
यस्मात् मभिह्वाग्निदेशहोमात् ‘आहुतयः’ अपि ‘मभिह्वाः’ प्रदीप्ताः,
फलजननसमर्थाः स्युः ; अतोऽयं नैव पक्षः श्रेयान् ॥ ७ ॥

आग्रावणानन्तरं कर्त्तव्यं भाह— “न इति । हे होतः । मभि-
धामिका अग्निमूर्त्तिः प्रति तामां यागाय याज्यां पठेति प्रेषार्थः १।

१— ‘मंसतयोः’—इति अ. । संयत्तयोरित्यस्यैव स्याद्वाक्यान्तरं मिरम् ।

२— “यच्चैमुप्रेषितो मेवावणस्य प्रेष्यति प्रेषैर्होतारम्, होता यजत्या-
ग्नीभिः प्रेषणं कृत्वा” —इति आश्व० श्रौ० सू० २. ४, ५।
आश्विन्य प्रयाजादेत्यनर्थान्तरम् । तथाहि “यथापोऽविरन्ति”—
इत्याद्याद्यान्तरं इहैवोपरिष्ठात् (शत० ब्रा० २. ८. १.) ।

तेन प्रैयेण साक्षाद् 'वसन्तम्' एव 'समिन्धे' दीप्तं करोति । न केवलं तस्यैव समिन्धनम्, अपि तु तद्वारा सर्वेषां मण्डूनां समिन्धनं कृतं भवति । तथा च सति सर्वे षट्पतवः स्व-स्व-कालोचिताः 'प्रजाः' सर्वा अप्युत्पादयन्ति, तदुपजीवनाय 'श्रोषधीश्च पचन्ति' । "तद्वेवेति । यस्मादेव कारणात् वसन्तसमिन्धनेन स्वयं नपि समिद्धाः सन्तः प्राण्युत्पादनं भोषधिपाकं चैव कुर्वन्ति, तस्मादसन्तः समिद्धोऽन्यान् षट्पत्नं समिन्ध इति 'सर्वान् षट्पत्नं निराह' ॥

समिद्यागवदितरेषां नपि नामनिर्द्देशपूर्वकत्वप्रसक्तौ तन्निवारयति— "अथ यज-यजेति । तदनिर्द्देशस्य प्रयोजनं साह— "अजामिताया इति । अनतिरेकाय । "जाम्बतिरेकनाम"—इति यास्कः^१ । एकस्मिन् प्रथमे समिद्यागे नामनिर्द्देशे सतीतरेषां मण्डूहयितुं शक्यत्वेन निर्द्देशप्रायत्वात् पुनर्नामनिर्द्देशे 'जामि' भवेत् । जामिलपच मुदाहृत्य प्रदर्शयति— "जामि हेति । अतस्तनूनपात्रभृतीन् 'यज-यजेति' एव ब्रूयात् ॥ ८ ॥

"षट्पतो ह वै"—इत्यत्र^२ षट्पतो विहिताः, पञ्च प्रयाजाः^३,

१— निरु० ४. ३ ४ । 'पुनश्चतुर्नामेत्यर्थः'—इति तद्धृतिः । "जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यत् समानीभ्यां मृग्या समानेऽहन् यजतीति"—इति श्रु० ब्रा० ३. ५ ३ । २— क० १ (३६१ ए० १ पं०) ।

३— "पञ्च प्रयाजान् यजतीतीर्थं पञ्चसङ्ख्या, प्रयाजानां मुत्पत्तिशिष्टा, नव प्रयाजान् यजतीति, एकादश प्रयाजान् यजतीति नवैकादशसङ्ख्यायां बाधायोगाद् वैकृती सङ्ख्या, अभातेनैव पूरणीया"—इति या० वृ० (का० श्रौ० सू० ३ ३ ८) । तदासा पञ्चप्रयाजाज्जतीनां प्रकृता-

तेष्वेकैकं विधाय प्रशंसति— “स वै समिध इत्यादिना । अत्र समिदादीनां वसन्ताद्यात्मतया स्तुतौ सङ्ख्यासाम्य मेव साधारणम्, कारणविशेषस्तु तत्र प्रदर्शयते— “वसन्तो वा इत्यादि । वसन्तोऽपि निखिलवृक्षाणां कुसुमाद्युद्गमेन प्रदीप्ततामसीति समिधो वसन्ताभिधानम् । अतः ‘तत्’ तेन समिद्यागेन ‘वसन्त मेव अवृज्जत’ स्वेर्लभत्वात् असुरेभ्यः तं वर्जितं मकुर्वन् । तस्माद् ‘वसन्तात्’ ‘मपन्नान्’ असुरान् ‘अन्तरायन्’ । यद्येषा नास्ति, तेन तेऽन्तर्हिता इति प्रसिद्धम् ॥

पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजनं माह— “वसन्तमिति । ‘उ’ अपि च, इदानीं मपौत्यर्थः । ‘एतत्’ एतेन समिद्यागेन ‘वसन्त मेव वृज्जे’ वर्जयति, स्वमपत्तेभ्य इत्यर्थः^१ । सिद्धं मन्यत् । एव मुत्तरवाक्यान्यपि धोष्यानि ॥ ८ ॥

“अथ तनूनपात मित्यादि । यौगन्ध तनूनपात्साम्यं दर्शयति— “यौगो हीति । अस्य सकलप्रजाशरीरतापकत्वेन तनूनां पातकत्वात्

बनुष्ठानप्रकारं व्यापकत्वेनैवं दर्शितः— “पञ्च प्रमाजान् प्राप्नो यजति, प्रति दिशं वा ; समिधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इहः पश्चाद्, वरुणं पश्चरतः, स्वाहाकारं मध्ये”—इति श्रौ० सू० २. १०. १, २ ।

१— “समिधो यजति, वसन्त मेवभूना मववत्ये”—इति तै० सं० २. ६. १. १ । “प्राजा वै समिधः”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २. १. ४ । इदमर्थ-समिध-यात्याया माह यास्क— “यद्येषा इति कात्यायनः, यद्यग्निमिति शाङ्करी—इति च. २. २ । समिद्याममन्त्रस्तु— “समिधो यम याजस्य विपन्तु (यन्तु)”—इति तै० ब्रा० २. ५. ५. १ ।

तनूनपात्तम् अतो अर्थत साभ्याद् 'ग्रीष्म तनूनपात्' ।
शिष्ट पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथेड इत्यादि । इड इत्येतदेवता यजेत । इडो वर्षात्वेनो-
पचारे स्त्रील वज्रलञ्च बीजम् । उक्त साम्य समर्थयते— “इति
हीति । ‘हि’ एव खलु ‘इडा वर्षा’ । कथं मिति तच्चाह— ‘यदिद
चुल्लकम्’ प्राणिजात मित्यर्थ । ‘शरीरूप लकलासगोधादिकम् ।
‘ग्रीष्महेमन्ताभ्या’ निमित्ताभ्या ‘नित्यक्त’ नितरा परित्यक्तशरीर
चीण ‘भवति’ हिमे सर्वपदार्थानां ग्रीतेनार्त्तत्वात्, ग्रीष्मे रसाना
शोधणादिति भाव । ‘तत्’ सर्व ‘वर्षा’ द्वितीयावज्जवचनान्ता,
प्रति ‘इडित मिव अहो विनष्टप्राथ यत् इदानीं पुनयेयुत इति
सर्वे प्रशंसित मिव ‘अन्न’ स्तोषित दणजलादिरूप ‘इच्छमानम्’
इच्छा कुर्वन्, इतस्तत ‘शरति’ वर्षासु दणजलादिसमृद्धिसम्भवात् ।
यस्मादेव ‘तस्माद्’ वर्षाणा मिद्रूपल मुक्त मित्यर्थ इय्यत इती-
डिति ‘इट्’-शब्दव्युत्पत्तेर्वर्षास्तपि सम्भवात् । शिष्ट पूर्ववत् ॥ ११ ॥

- १—“तनूनपात यजति, ग्रीष्म मेवावहन्ते”—इति तै० स० २ ६ १ २ ।
“प्राणो वै तनूनपात्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २ १ ४ । तनूनपाद्
व्याख्याया माह यास्क—“व्याज्य मिति कात्यक्य, अग्निरिति
शाकपूणि—इति ८ २ २ । तनूनपाद्यागमनस्तु—“तनूपादन्न
व्याज्यस्य वतु”—इति तै० ब्रा० २ ५ ५ २ । ”
२—“इडो यजति, वर्षा एवावहन्ते—इति तै० स० २ ६ १ ३ । “व्यन्न
वा इड”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २ १ ४ । इड व्याख्याया माह यास्क—
“इड ईद्रे स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा”—इति ८ २ ४ । इद्यागमनस्तु—
‘इडो व्यम व्याज्यस्य विपन्तु (थन्तु)’—इति तै० ब्रा० २ ५ ५ ३ ।

“अथ बर्हिरित्यादि । “वर्षा इति । उक्तप्रकारेण विनष्टाः, ता ‘ओषधयः’ वर्षासु प्रवृद्धाः सन्त्य, ‘शरदि’ प्राप्तार्थां ‘वर्हिपः’ आस्तीर्षन्त्य ‘रूपम्’ प्राप्नुवन्ति । तत् कुत इत्यत आह— ‘आस्तीर्षाः’ अनुक्रमणसामान्येन आस्तृतदर्भवत् ‘शरे’ शेरते । ‘तस्मात्’ उप-
पादितात् हेतोः ‘शरद् बर्हिः’ ॥ १९ ॥

“अथ स्वाहेत्यादि । अन्यप्रयाजे ‘स्वाहाग्निः’, ‘स्वाहा सोमम्’ -इति स्वाहाकृतिरस्ति; तां देवतां यजेति स्वाहाकारेण इविः-
प्रदानात्, तत्प्रदानस्य च यागत्वात्, तस्य तद्देवत्वम् । हेमन्तोऽपि वसन्ताद्युत्थना मन्तिमः । तदेवोपपादयति— ‘हि’ यस्माद् ‘वसन्तात्’ ‘पराह्यः’ परधान् अर्द्धं भागे भवः । ‘अन्तेन’ स्वाहाकारेण ‘अन्तं’ हेमन्तम् मसुरेभ्यः ‘अवृञ्जत’ । गत मन्यत् ॥ १९ ॥

१— “वर्हियंजति, शरद् मेवावदन्त्ये”—इति तै० सं० २. ६. १. ५ । “पशवो वै बर्हिः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । वर्हिर्याख्याया माह यास्कः—
“वर्हिं परिवर्ह्यात्”—इति ८. २. ५ । वर्हिर्यागमन्तस्य—
“वर्हिरस्य व्याज्यस्य वेतु”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. ४ ।

२— “स्वाहाग्निम्, स्वाहा सोमम्, स्वाहाग्निम्, स्वाहा प्रजापतिम्, स्वाहासोमोमौ, स्वाहेन्द्राग्नी, स्वाहेन्द्रम्, स्वाहा महेंद्रम्, स्वाहा देवाः व्याज्यमान्, स्वाहाग्निः होवा जुषाणा, व्यभ व्याज्यस्य विपन्तु (व्यन्तु)”—इति स्वाहाकृतयः । तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

३— “स्वाहाकारं यजति, हेमन्त मेवावदन्त्ये”—इति तै० सं० २. ६. १. ६ । “स्वाहाकृतोयंजति, प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । स्वाहाकृति-व्याख्याया माह यास्कः— “स्वाहाकृतयः । स्वाहेत्येतत्— स स्वाहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाज्जं इविर्जुहोतीति वा”—इति ८. ३. ५ । स्वाहाकृतियाम-
मन्तास्य— “स्वाहाग्निम्”—इत्याद्या तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

हेमन्तस्थान्तिमत्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “तदा इति । ‘तत्’ वक्ष्यमाणप्रकारं ‘वै’ खलु ‘एतत्’, तदिदं मपि हेमन्तप्राशस्त्यं संशीत्यर्थः । किं तदेतत् ? ‘वसन्त एव’ ‘पुनः’ इत्यारम्भो आवर्तमानः सन्, ‘हेमन्तात्’ स्व-पूर्वभाविनः सकाशात् ‘पुनरसुः’ पुनः-प्राप्त-प्राप्तो ‘भवति’ । कथं मित्यत आह— “एतस्मादिति । उक्तार्थ-वेदनं प्रशंसति— “पुनर्हं वा इति ॥ १४ ॥

प्रयाजमन्त्रेषु तद्देवतावज्जलैकत्वप्रयुक्तं ‘व्यन्तु’-‘वेत्तु’-इति वज्जलमेकत्वं वास्ति, तदनूद्य प्रशंसति— “य वै व्यन्त्विति । उक्तो ‘जामि’-शब्दार्थोऽसकृत् । ऐकहृष्येण व्यन्त्विति वा वेत्विति वा पाठे सति शृण्वतां मनसि अनादरः स्यात्, अतस्तत् ‘जामि’ अधिकं भवति । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति— “व्यन्त्विति वा इति । एकस्य पुंसो जायावज्जलसम्भवेऽपि स्त्रियास्त्वेक एव पतिरिति नियमाद् व्यन्तु-वेत्तु इति द्योषा-दृषणौ ; अतः ‘एतत्’ एतेन तथाविधपाठेन अस्य पुत्रस्योत्पादनं ‘मिथुन मेव’ सम्पादितवान् भवति ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके “यदुपभृति प्रयाजातुयाजेभ्यस्तदिति^१ यदुभयार्थं मान्यग्रहणं मुक्तम्”, तस्य विभाग आह— “अथ चतुर्थं इति । ‘चतुर्थं’ बर्हिराख्ये ‘प्रयाजे’ होतृष्ये सति, उपभृतः सकाशात् जुहुं ‘समानयति’ आच्यम्^२ । एतत् प्रशंसति— “प्रजा वा इत्यादिना । प्रजानां पुत्रादिद्वारा उपरिवर्द्धणसम्भवात् बर्हिषम् ।

१—तै० ब्रा० ३. ३. ६ । २— इष्टाण्यासातम् २प्र० पुत्रा० दृष्टव्यम् ।

३— “उपभृतो जुह्वा मानयति”—इति का० श्रौ० सू० ३. २. २२ ।

तस्यास्य वृक्षादिद्वारा प्रजादिरूपेणोत्पत्तेराज्यं रेतः; अतो वर्धि-
य्यानयनात् 'प्रजासु' 'रेतः' भिक्तं भवति । 'भिक्षेन रेतसा' रेतोभूते-
नाज्येन 'इमाः' परिदृश्यमानाः 'प्रजाः' 'अभ्यावर्त्तम्' अभ्यावृत्त्याभ्यावृत्त्यं
कर्मवशाद् देहसम्बन्धं प्राप्नुवन्ति । "तस्मादित्युपसंहारः ॥ १६ ॥

जुह्वा सुपभृतः प्राप्त माज्यं मिचप्राप्त्यात्मना प्रशंसति—
"सङ्ग्राम इति । 'यः' च 'प्रयाजैः' संवृष्टोऽध्वर्युः, तेन सङ्ग्राम एव
सन्निधापितो भवति । अतः 'संवत्तयोः' युद्धाय प्रयतमानयोर्मध्ये
'यतरम्' एव योद्धारं 'मिचं' सखायं साहाय्यं कर्तुम्
'आगच्छति', 'स जयति' इति लोके प्रसिद्धम्, एवम् 'उपभृतः'
सकाशात् 'जुह्वं' जुह्वगत माज्यं 'मिचं' यत् 'आगच्छति'; 'तेन'
मिचप्राप्तिकारणेन 'जयति' । 'तस्मात् समानयति' ॥ १७ ॥

"यजमान एव जुह्व मिति । "अतैव जुह्वम्"—इत्याज्यानय-
नार्थवादद्वयम् "अध्वर्यो! सुच मास्यस्र"—इत्येतस्य ब्राह्मणवद्
व्याख्येयम् । उपभृतः सकाशादाज्यस्य आनेता अध्वर्युः, शचोः
सकाशाद् 'सलिम्' उपायनद्रव्य मदनीय मक्षं दात्रे यजमानाय
प्रदापितवान् भवतीति सङ्ग्रहार्थः ॥ १८ ॥

आज्यसमानयनसमये उपभृदवमर्शने विपक्षे बाधदर्शनेन
निषेधति— "स वा इत्यादिना । "अत्तार माघेनेति । अत्तुरक्ष-
स्यावमर्शा युक्तः, तदपरीत्येन 'आघेन' अग्नेनावमर्शने भोक्तुर्यज-
मानस्य प्रतिकूलं कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

“अथोत्तरा मिति । ‘उत्तराम्’ उपसृन्दुपरितर्कौ कृत्वा ‘जुहम्’
‘अधूहति’ विधारयेत् । स्पष्टं मन्यत् ॥ २० ॥

‘शाज्यभागादिदेवतां तदनुक्रमेण निर्दिश्य स्नाहाकारेण तत्र
‘स्रोतु माख्यायिका माह— ‘देवा ह वा इति । कृत्स्नयज्ञसमाप्त्यु-
पायपरिज्ञानद्योतनार्थं निष्प्रत्यूहं प्रयाजस्नाभर्षद्योतनार्थं वा
‘इन्त’-शब्दः । ‘इन्त ! विजित मेव’ प्रयाजपञ्चक मपि असुरविधात
मन्तरेण स्नाधीनं कृत मेव । ‘अनु’ तदनुसृत्य एतस्मिन्नेवान्यप्रयाजे
‘सर्वं’ प्रयाजव्यतिरिक्त सकल मपि ‘यज्ञं’ ‘संस्थापयाम’ इति । तेषां
मभिप्रायं दर्शयति— “यदि न इति । ‘यदि’ समापनात् प्रागेव
असुरा राक्षसाश्च ‘नः’ अस्माकं यज्ञम् आगच्छेयुः, तर्हि तस्य भद्रः
स्यात् ; अतः प्रागेव समापित एवास्त्विति तेषां मभिप्रायः ॥ २१ ॥

“त इति । एवं विचार्य ‘उक्तमे प्रयाजे’ ‘स्नाहाकारेणैव’
स्नाहा-स्नाहेत्युक्त्यैव ‘सर्वम्’ अवशिष्टं ‘यज्ञं’ ‘ममस्थापयन्’ ।
तद्विकारं विभज्य दर्शयति— “स्नाहाग्नि मितौत्यादिना । ‘उभय-
चाच्युतः आग्नेयः पुरोडाशः’-इति । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति अत आग्नेयोऽष्टा
कपालः पुरोडाशो दर्शं पौर्णमास्यां च मित्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

“अथ यथादेवत मिति । पौर्णमास्या ममावास्यायां च विष्णुः,
अग्नीषोमी, प्रजापतिरिति विकल्पिता उपांशुयाजदेवताः^१, एका-

१— “विष्णुर्वा”—इत्यादि का०श्रौ०सू० ३. ३. २५ । व्यवस्थितविकल्पोऽयम्
सन्नयतोऽग्नीषोमी असन्नयतो विष्णुरिति (सायना० १. ३१६-१८.) ।
सायनाये—दाशिके दधिपयसौ, तदनुतिष्ठन्—सन्नयन्निति ।

दशकपालदेवताः, अग्नीषोमौ, अमावास्यायां चोभयत्र साधारणः ;
 अष्टाकपालदेवोऽग्निः, इन्द्राग्नी एकादशकपालदेवता, दधिपयो
 देवते इन्द्रमहेन्द्राविति या दशपूर्वमाम-प्रधानदेवताः सन्ति, ता
 अनतिक्रम्य (तत्तदेवता अनतिक्रम्य) तत्तदेवताकं धामं समस्थापय-
 न्नित्यर्थः । अथ देवताना मनियतत्वात् यथादेवत मिति बहुव-
 णभिधानम् ॥

‘आज्यपाः’ ‘प्रयाजानुयाजा देवाः’ समिदायाः स्वाशान्ताः ।
 तेभ्यः इदं हविः स्वाकृत मस्त्विति तत्कार्यं । “बुधायो
 अग्निः”-इत्यत्र ‘स्विष्टकृदग्निः’ विवक्षितः, स्विष्टकृत्वाभावे
 जोषस्यैवामभवात् । तेन ‘स्विष्टकृत मग्निं’ तदेवताकं धामं ‘सम-
 स्थापयन्’ इत्यर्थः ; सकलकर्मन्मुनातिरेकपरिहाराधायौ स्विष्टकृद्वोम-
 स्थानुष्ठेयत्वात् । सैषा प्रसिद्धिः “अग्निर्हीति ‘हि’-शब्देनोच्यते ॥

१— ४-पुस्तके नास्त्वेषोऽंश ।

२— “आज्येन प्रयाजा आज्यन्ते”-इति तै० सं० ६. ४. ११. १५ ।

३— “एकादश प्रयाजा, एकादशानुयाजा, एकादशोपयाजाः, - यते-
 ऽसौमया यशुभाजना”-इति ऐ० ब्रा० २. २. ८ ।

४ — समिध, तनूनपात् नराश्वसो वा, इळ, बर्हि, दुरु, उवासान्ता,
 दैव्याहोतारा, तिस्रोदेव्य (इडा, सरस्वती, भारती) त्रया, वन-
 स्पति, स्वाहाकृतय इति । ऐ० ब्रा० २. १. ४ ; तै० ब्रा० ३. ६. ४ ;
 निर० ८ अ० २, १ पा०, निध० ५. २. २-२३ ।

५— “बुधायोऽग्निराज्यस्य वेतु”-इति, “बुधाय सौम आज्यस्य वेतु”-
 इति च ; दावेतौ आज्यभागयोर्वाज्यामन्तौ । आघाताविभौ तै० ब्रा०
 २. ५. ६. २, ३ । श्वेतरेयकोऽपि विहितौ (१. २. ६.) ।

विभज्याम्वाख्यानस्य तात्पर्यं भाह— “यथैवेति । ‘यथा’ हत्स्नोऽपि ‘यज्ञ’ समाप्तो भवति, तथा ‘देवा’ प्रतिपादितप्रकारे-
णान्यप्रयाण एव ‘समस्यापयन्’ । यदर्थं माख्यायिकाव प्रपञ्चिता,
तदिदानीं सार्थवाद भाह— “तस्मादिति । ‘यावन्ति हवींषि’
अज्यभागादि-स्त्रिष्टुक्तदन्तामि, तानि सर्वाणि प्रयाजयागेनैव
सम्पादितवान् भवति ॥

समापनफल भाह— “तस्माद् यदत ऊर्ध्वं मिति । ‘तस्मात्’
समापनाद्धेतो ‘अत’ अन्यप्रयाजात् ‘ऊर्ध्वं’ ‘विशोम’ न्यून विप-
रीतप्रकार वा, यदि ‘क्रियेत’, तद्विषय भादर न कुर्यात्,—
तत्कथं समादध्या मिति चिन्ता न कुर्यादित्यर्थः । किन्तु ‘यज्ञ
संस्थित’ एव ‘इति’ जानीयात् । ‘स एष’ उक्तविधो ‘यज्ञ’, ‘अया-
तयामेव’ अगतभार एव ‘यथा’ अपेक्षानतिक्रमेणैव यतो वष-
ट्कारादिना उक्त आसीत्, अतो यातयामत्व-ग्रहणं नास्तीत्यर्थः ।
अथवा अपेक्षितस्य वषट्कारादेरसत्तात् ‘स एष’ श्रिष्ट ‘यज्ञ’
‘यातयामेव’ निर्गतभार एव ॥ २३ ॥

अथ देवै कृतं मवशिष्टस्य यातयामत्वपरिहारं दर्शयति—
“ते देवा इति । केवलेनाङ्गेन फलान्वित्यन्तेरवश्यं प्रधानं मनुष्ठेयम्
तच्च गतभारं मभूत् अतः कथं तत्परिह्रियत इति तेषां
कामना,— गतभारं हि ‘पुनराप्याययेम’ इति । कस्तस्य प्रसङ्गः
इति, तं भाह— “अयातयामान् मिति । यामपर्यन्तं मवस्थितं
मशनादिकं यथा नीरसं भवति, एव मय मपीति, गतरमत्व
साम्यादस्यापि यातयामन्त्वम् ॥ २४ ॥

अथ तैर्दृष्ट सुपायं दर्शयति— “म यदिति । ‘मः’-इत्यमर्त्यको वाक्यान्तरार्थः । ‘आज्यं’ ‘जुक्ता’ ‘परिशिष्टं’ प्रयाजक्षोमेभ्योऽवशिष्टं सभृत् । उपयुक्तादन्यः शेषः ; अतोऽस्याज्यस्य कचिदुपयोग इति तं दर्शयति— “येनेति । यं प्रति यस्य रसो निर्गतः, तस्य तत एव हि आप्यायनं सुचितं मिति संस्थापितावशिष्टाज्योपादानाभिधानम् । “यथापूर्वं मिति । आग्नेयोऽग्नीषोमीयादिति हविषा पूर्वं-पूर्वं मनतिक्रम्येत्यर्थः ॥

अभिघारं मेवाप्यायनं मित्याह— “पुनरेवेति । आज्येन आप्यायनं मेवाप्यायनयामत्वकरणम् । आज्यस्याप्यायनयामत्वप्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देनोच्यते । यदर्थं पुराहृताभिधानम्, तदिदानीं विधत्ते— “तस्मादुत्तमं मिति । अन्यजावत्तग्रेष्वप्यायनयामत्वपरिहाराय पुनरभिघारणप्रदर्शनेनाज्यस्याप्यायनयामत्वं समर्थ्यते— “तस्मादिति । “यस्य कस्य चेति । चरोः^१ पुरोडागस्य वा, आज्ययतिरिक्तस्य ‘हविषः’ अवत्तं मिति शेषः, तम् अवत्तग्रेष्वप्यायनमित्यर्थः । अवशिष्टस्य शिष्टकृत्युपयोगात् ‘तत्’ तेनाभिघारणेन शिष्टकृतं मेवाप्यायितवान् भवति,— आप्यायनेन तदवशिष्टम् ‘अप्यायनं करोति’; शेषाभिघारणस्य अवत्तहविषोऽभिघारणात् ॥

साधारणत्वशङ्कां व्युत्थितुं शक्तिरेकं माह— “अथ यदेति । ‘शिष्टकृते’ शिष्टकृत्यर्थं ‘यदा’ एतत्साधारणं स्यात्, तदा ‘ततः’ शिष्टकृतोऽवशिष्टस्याभिघारणात् न तानि आप्याययेदित्यर्थः ॥

अनभिघारणे हेतुं माह— “नो हीति । ‘ततः हविषः’

सकाशात् 'काञ्चन' प्रधानस्य श्रद्धस्य वा सम्बन्धिनीम् आहुतिम्
अध्वर्युः 'होयन्' भवति । अतोऽभिचारणस्याप्याप्यायनार्थत्वं मिति
सिद्धम् ॥ २५ ॥ ४ ॥ [५.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—“अत्र यद्यपि शतपथे व्यवशेषेण अतम्—“अथ तनूनपात्तं
यजति”—इति (२६३ पृ० १७ पं०), परन्तु शाखान्तरेऽप्यस्ति
विशेषोऽपि । तथाहि—“राजन्यान्निवध्नश्च वसिष्ठवैश्वसुनकाणां कण्व-
कण्वसप्तद्वितीयां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम्”—इति
कात्या० श्रौ० ३. २. ८ सू० ४० । “वसिष्ठसुनकाणां नाराशंसः ।
अचीणां चैके”—इति का० श्रौ० सू० १६. ६. ८, ९ । “नराशंसो
अथ आश्वस्य वेत्ति द्वितीयो वसिष्ठसुनकाणां मज्जिबध्नश्चानां
कण्वसप्तद्वितीयां राजन्यानां प्रजाकामाणां च”—इति शास्त्रा० १. ७. ३ ।
“तान्येतान्येकादशाग्नौ सृज्यानि । तेषां वसिष्ठमाज्येवं वाभ्रघ्नं गार्हपत्यं
मिति नाराशंसवन्ति, मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैक्षिकं मिथुभयवन्ति,
अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति”—इति चाह यास्क (निरु० ८. ३. ७.)
आपस्तम्बस्तु—“नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठसुनकाणाम्,
तनूनपादितरेषां गोत्राणाम्”—इत्येवाह (श्रौ० सू० १) आश्वसा-
यनेन स्निह्य बह्वन्युक्तानि, तानि तत्रैव दृष्टव्यानि (श्रौ० सू० ३. २.
१-८.) । प्रयाजयामदेवताविचारोऽप्यस्ति । तत्र यास्केन हि “कि-
न्देवताः प्रयाजानुयाजाः”—इत्युपक्रम्य ऋजुं विचारानन्तरम् “आग्नेया

स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणान्वै-
तत्सुमिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः सुमिहस्तुस्मादभिमृशेति
ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स युद्युष्णः स्यादैव तावच्छसेत
सुमिहो हि स तावद्भुवति युद्यु शीतः स्यान्नाशसेत
तुप्राणान्वैवास्मिन्नेतदधाति तुस्मात्समिधो यजति ॥ १ ॥

अथ तुनूनुपातं यजति । रेतो वै तुनूनुपाद्वैत ऽयुवै-
तत्सिञ्चति तुस्मात्तुनूनुपातं यजति ॥ २ ॥

अथेडो यजति । प्रजा वा ऽड्डो यदा वै रेतः सित्तं
प्रजायतेऽथ तदीडितु मिवान्न मिच्छुमानं चरति तुष्टै-
वैतुज्जनयति तुस्मादिडो यजति ॥ ३ ॥

अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमान सेवैतत्प्र-
जनयति तुस्माद्वर्हिर्यजति ॥ ४ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऽष्टतूनाः
स्वाहाकारो हेमन्तो ह्रीमाः प्रजाः स्वं व्युश मुपनुयते
तुस्माद्धेमन् न्वायन्त्योपधयः प्र वुनस्पतीनां पलाशानि
मुच्यन्ते प्रतितरा मिव व्ययाशसि भवन्त्यधस्तरा मिव

इति तु स्मितिः—इति निर्णीतम् (निर० २. ५. ६, ७) । एतद-
यमस्य भोमांसादर्शनेऽपि बर्हनि सूचाणि रक्षितानि (२. २. २ ; २.
१. १६. २० ; ३. ३. ११ ; ४. १. ३३-३६ ; ४. ३. ४१ ; ५. २. १६ ;
८. २. ३६. ६० ; १०. १. १४, १५.) । एतान्येवायमस्याष्टावधि-
श्रवणान्वारचनानि माधवाचार्येण भैमिनोपन्यासमन्त्राणां मिति ।

व्यासि पतन्ति विपतितलोभेव पापः पुरुषो
भवति हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वृश मुपनुयते स्वी ह
वै त मुहं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय युस्मिन्नुहं भुवति यु एव
मेतद्देद ॥ ५ ॥

देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजापत्याः पशूधिरे
ते दण्डैर्धनुर्भिर्नु व्यजयन्त ते हाव्विजयमाना ऽजुहुन्त
व्याच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै स यो नो व्याचं व्याहृतां
मिथुनेन नानुनिक्रामात्स सुर्वं पुराजयाता ऽथ सुर्वं
मितरे जयानिति तथेति देवा ऽब्रुवन्स्ते देवा ऽहुन्
मब्रुवन् व्याहरेति ॥ ६ ॥

स ऽहुन्द्रोऽब्रवीत् । एकी ममेत्यथास्माक मेकेतृतिरे
ऽब्रुवन्स्तुदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः ह्येकश्चैका च ॥ ७ ॥

द्वौ ममेतौन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं द्वे ऽद्वतृतिरे ऽब्रुवन्-
स्तुदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः द्वि द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥

तृयो ममेतौन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं तिस्र ऽद्वतृ-
तिरेऽब्रुवन्स्तुदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः द्वि त्रयश्च
तिस्रश्च ॥ ९ ॥

चत्वारो ममेतौन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं चतस्र
ऽद्वतृतिरेऽब्रुवन्स्तुदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः द्वि
चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

पुञ्च ममेतौन्द्रोऽब्रवीत् । तत इतरे मिथुनं नावि-
न्दुन्नो ह्यत ऽर्द्धं मिथुन मुस्ति पुञ्च-पञ्चेति ह्येवैत-
दुभयं भवति ततोऽसुराः सर्वं पुराजयन्त सर्वस्माद्देवा
ऽसुरानुजयन्तसर्वस्मात्सपुत्रानुसुरान्निरभजन् ॥ ११ ॥

तस्मात्प्रथमे प्रयाजे ऽदृष्टे ब्रूयाद् । एको ममेत्येका
तस्य यु महं द्वेप्सुमिति युद्यु न द्विष्याद्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च
व्ययं द्विष ऽदृष्टि ब्रूयात् ॥ १२ ॥

द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे । द्वे तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि
युञ्च व्ययं द्विष ऽदृष्टि ॥ १३ ॥

त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे । तिस्रस्तस्य योऽस्मान्
द्वेष्टि युञ्च व्ययं द्विष ऽदृष्टि ॥ १४ ॥

चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे । चतसस्तस्य यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्ययं द्विष ऽदृष्टि ॥ १५ ॥

पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे । न तस्य किञ्चन यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्ययं द्विष ऽदृष्टि स पुञ्च-पञ्चेत्येव
भुवन् पुराभवति तथास्य सर्वं संदृष्टे सर्वस्मात्स-
पुत्रान् निर्भजति यु एव मेतद्देद ॥ १६ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथ प्रयाजान् प्रकारान्तरेणानूद्य प्रशंसति— “स वा इत्यादिना । ‘एतत्’ एतेन समिधागेन यजमानस्य ‘प्राणानेव’ समिन्धितवान् भवति । प्राणानां समिद्धत्वं सुपपादयति— “प्राणैर्हीति । ‘अयं पुरुषः’ चेन्नशः । प्राणोपाध्यभावे शरीरसम्बन्धायोगात् तेषां पुरुषसमिन्धनहेतुत्वम् । सैषा प्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देनोच्यते ॥

समिधः प्राणत्वसमर्पणाय प्रासङ्गिकं नैमिषिकं अभिमर्शनमाह— “तस्मादिति । यजमानो ज्वरादिना उपतापवान् ‘यदि स्यात्’, तदाध्ययुः समिधागसमये प्राणप्रावक्ष्यायात्मना ‘अभिष्टुगेति’ यजमानं ‘जूयात्’ । ‘स यदि’ ‘उष्णः’ श्रौण्यशानित्यर्थः । ‘तावत् आग्रसेत’ अग्नौपतापः शान्त्यविति, समिधागेषु प्राणदेवता मनुष्यायन् कामयेत । ‘तावता’ तदाशसनमाचेषैव ‘समिद्धः’ प्रवसः प्राणो गतोपतापो ‘भवति’ एव । तापाभावे तस्मै कर्त्तव्यमित्याह— “यदिति । यस्मादेवं तस्मात् ‘प्राणा एव समिधः’-इति सिद्धं मित्यर्थः । “तत्प्राणानित्याद्युपसंहारः ॥ १ ॥

“अथ तनूनपात मिति । ‘रेतसः’ सप्तमधातोः शरीरावष्टम्भकत्वेन तनूनां पाप्मनात् तनूनपात्तम्, अतस्तथागेन स-प्राणे यजमाने ‘रेत एव’ स्थापितवान् भवति ॥ २ ॥

“अथेड इति । इत्यान्तीडोऽङ्गानि; तदुपजीवनेन प्रजानां मिद्धूपत्वम् । एतदेवोपपादयति— ‘यद्’ ‘आसिकं रेतः’ ‘प्रजायते’ उत्पद्यते, ‘तद्’ एव ‘ईडित’ सर्वैः प्रशस्यमानम् ‘अजम्’ इच्छन् ‘चरति’, ‘तत्’ तेन इत्यागेन ‘एतत्’ रेतः ‘जनयति’ प्राणिरूपेणोत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

“पञ्चम मेतीति । अथ ‘दन्द्रः पञ्चम मेत्यब्रवीत्’ ; ‘तत्’ ‘इतरे’ असुराः ‘मिथुनं नाविन्दन्’ ; लिङ्गद्वयेऽपि रूपाविशेषात् । अलाभे कारणं श्रुतिरेवाह— “नो ह्येति । ‘हि’-शब्दसूचितं मर्थं साह— “पञ्च-पञ्चेति । स्त्रियाः पुंसद्वयोभयोरप्यभिधानं पञ्च-पञ्चेत्येव, न व्यावर्त्तको रूपभेदोऽस्ति ; ‘ततः’ पञ्चप्रभृतीनां मिथुनत्वः स्थापनाभात् ‘असुराः’ ‘सर्वे’ विवादास्पदं जेयम् ‘पराजयन्त’ जेतुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः । अतो ‘देवाः’ ‘सर्वस्मात्’ अपि जयविषयात् ‘असुरान्’ अजयन्’ । जयशब्दार्थं साह— “सर्वस्मात्पद्मानसुरा-क्षिरभजन्निति ॥ ११ ॥

इदानीं मर्थवादमिद्धं प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रान् प्रति प्रयाजं विभज्य योजयति— “तस्मादित्यादिना । यस्मादिन्नेणैको ममेत्युक्तम्, असुरेणैका ममेत्युक्तम्, ‘तस्मात्’ ‘प्रथमे प्रयाजे’ ‘एको भम’—इत्यादि ‘ब्रूयात्’ । एवं द्वितीयादियपि— ‘द्वौ भम’, ‘दे तस्य’ इत्यादि द्रष्टव्यम् । ‘य’ च ‘अहं’ ‘देहि’ अहं यस्य देयं करोमि, ‘तस्य’ ‘एका’, पुत्री स्यादिति ब्रूयादिति प्रथमप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रशेषस्यार्थः । पुत्र्याः रक्षणप्रदानादौ वज्रतरदुःखमग्नवात् तच्छ-चोररागा स्यात् । यदि कष्टौ चिदपि देयं न कुर्यात्, तदा “योऽस्मानित्यादि ब्रूयात् । वस्तुतो देयाभावेऽपि रागादिभिर्देषा-चरणात् तच्चिबन्धनं देयं मभिप्रेत्य ‘यं च वयं दिशः’—इत्यभिधानम् ॥ १२ । १३ । १४ । १५ ॥

१— “एको ममेका तस्य, योऽस्मात् देहि यस्य वयं दिश इत्येवं मिथुनैर्पथागच्छाम्”—इति का० श्रौ० सू० १. १. १ ।

“पञ्च ममेतीति । ‘पञ्चमे प्रयाजे पञ्च ममेति’ ब्रूयात् । पूर्ववद् । द्वेष्टरि विपरीतफलकामनायां प्राप्ताया माह— “न तस्य किञ्चनेति’ । ‘तस्य’ द्वेषकृत शत्रो ‘किञ्चन’ पञ्च पुत्रा पञ्च कन्या वा स्युरिति ‘न’ ब्रूयादित्यर्थः । असुरैः पञ्चसङ्ख्याया मिथुन-रूपस्य वचनम्यादर्शनादिति भावः । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “पञ्च-पञ्चेत्येषेति । ‘सर्व’ ‘सृष्टे’ वर्जयति, स्वयं तत्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ५॥[५ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३ १ ४ ।

२— ‘एतच्चानुमन्त्रणं त्यागानन्तरं हविं प्रक्षेपे च कृते कर्तव्यम् । त्यागाच्च माग्नवर्णिकौभ्यः समिदादिदेवनाभ्यः कार्यम् । तत्रेयं पठति — ‘इदं समिद्धो न मम, एको मम, एका तस्य— योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्म’—इति प्रथमे । द्वितीये— ‘इदं तनूनपाते [नराश्रमाय वा] न मम, द्वौ मम, द्वे तस्य— योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्म’—इति । तृतीये— ‘इदं मिहभ्यो न मम त्रयो मम, तिस्रस्तस्य— योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्म’—इति । चतुर्थे— इदं बह्वये न मम चत्वारो मम, चतस्रस्तस्य— योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्म’—इति । पञ्चमे— ‘इदं मघये सोमाय, अघयेऽग्नीषोमाभ्याम्, अग्नीषोमाभ्यां देवेभ्यः ष्याज्यपेभ्यो न मम षष्ठं मम, तस्य किञ्चन— योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्म’—इति । अमावास्यायां तु ‘इदं मघयेऽग्नीषोमाभ्यां मिन्द्राय देवेभ्यः इति सन्नयत ‘इदं मघये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यां देवेभ्यः इति असन्नयत इति विशेषः ॥ इत उत्तरं मिष्टैव दर्श

“अथ वर्धिरिति । वृंहतेर्द्व्यर्थाद् ‘वर्धिः’-शब्दः ; अतो ‘वर्धिर्भूमा’ खलु ; अतः प्रजायमान मेतेन वर्धिर्धामिनेन वङ्कहत सुत्पादयति ॥ ४ ॥

“अथ स्वाहेत्यादि । यः स्वाहाकाराख्यः प्रयाजः, स ‘स्रव्णानां हेमन्तः’ अन्तिमत्वमाभ्यात् । ‘हेमन्तः’ खलु ‘इमाः’ सर्वा अपि ‘प्रजाः’ स्रक्कीयं ‘वशं’ प्रापयति ; इतरर्तुषु तथाविधप्रजापीडाभावात् । अत एव च यास्को हेमन्तपर्याय-हिमशब्दं मिच्छन् व्युदपादयत्— “हिमं पुनर्हन्तेः”-इति । वशीकरणप्रकारं स्पष्टं प्रदर्शयति— “तस्मादित्यादिना । वशीकृतत्वाद्धेतोः ‘हेमन्’ हेभि, हेमन्ते हिमोपघातेन ‘ओषधयः’ वनस्पतयश्च खाना गलितपर्णश्च भवन्ति । तथा ‘वयांवि’ पक्षिणः ‘प्रतितरा मिव’ अत्यन्तं प्रति-
कूला इव, हिमोपहतपक्षत्वात् उपक्षीणा इवेत्यर्थः ; ‘अधस्तारा मिव’ पक्षाणां प्रत्यवनादूर्द्धङ्गन्तु मग्नका इव अधः आ‘पतन्ति’ । ‘पुरुषः’ सर्वेऽपि ‘विपतितलोमेव’ प्रलुप्तलोमेव कदर्पिताङ्गो ‘भवति’ ॥

उपसंहरति— “हेमन्तो हीति । ‘य एव मेतत्’ कृत्स्नस्यापि हिमवशीकृतत्वं ‘वेद’, ‘मः’ वेदिता यस्मिन् ‘अर्द्धे’ अर्द्धभागे देगे ‘भवति’, मः ‘तम्’ ‘अर्द्धे’ देगं ‘त्रियेऽध्यासाय च स्त्रीकुरते खलु’ स देगो धनकनकादिश्रिया, अस्त्रेण च समृद्धेस्तदधीनो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१— “हेमन्ता हिमवान् । हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिमोतेर्वा”-इति निबन्धः

४. ५. ६ । कथं मेतेन ‘हिम’-शब्दस्य हेमन्तपर्यायत्वम् ? ।

२— शूरोन्मत्स्योपरितवाहंमाणेऽधस्तवाहंमाणे वेत्यस्माकम् ।

इत्थं प्रयाजान् प्रशस्य तदनुमन्त्रणमन्त्रान्^१ विधातु माख्या-
यिका माह— “देवाश्च वा असुराश्चेति । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः
पुत्राः ‘देवाः असुराश्च उभये’ स्पर्द्धित्वा, परस्परं दण्डधनुरादिभि-
र्हननसाधनैः विजयं नालभन्त ; सामर्थ्यस्य समानत्वात् । जघोपाय-
प्रतिज्ञानहर्षद्योतनार्थं । ‘हन्त’-शब्दः । विजयप्राप्त्यै इत्थम् ‘जघुः’,—
‘वाच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै’ वायूपे एव मन्त्रे विवदमानाः जेतु
निष्कामहै इति । ‘नः’ अस्माकं ‘वाचम्’ अस्माच्चिरात् पुंलिङ्गवचनं
‘मिथुनेन’ स्त्रीलिङ्गान्तप्रतिवचनान्निधानेन मिथुनं कृत्वा ‘न अनुनि-
क्रामात्’ अनुक्रमेण न निष्क्रामेत्, नितरां न आक्रामति ; ‘स सर्वं’
‘पराजयातै’ पराजयं प्राप्नुयात् । ‘अथ’ ‘सर्वं’ जेतव्यम् ‘इतरे’ मिथुनेन
वक्तारः, जेतृपक्षादन्ये सर्वेऽपि ‘जयान्’ जघेयुः । एवं चङ्केते कृते
सति ‘तथेति’ अङ्गीकृत्य श्रेष्ठत्वात् ‘इदं व्याहर इत्यब्रुवन्’ ॥ ६ ॥

“स इन्द्र इति । ‘सः’ एव मुक्तः ‘इन्द्रोऽब्रवीत्’,— ‘एकः’ पुत्रो
‘ममेति’ अस्त्विति शेषः । ‘अथ’ ‘इतरे’ असुराः ‘अब्रुवन्’,—
‘अस्माक मेका इति’ लिङ्गसामर्थ्यात् पुत्रीति गम्यते । अथ श्रुति-
शेषां वचनप्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह— ‘तदु’ तदा ‘तत्’ तेन एव
समिहितत्वात् ‘मिथुन मेव’ प्रतिज्ञाविरोधेन ‘अविन्दन्’ लब्धवन्तः ।
तत्कथं मिति, तदुच्यते— ‘एकयैका च’ मिलित्वा ‘मिथुनं हि’ ;
लोके स्त्रीपुरुषयोर्मिथुनत्वव्यवहारात् ॥ ७ ॥

“द्वौ ममेत्यादि । चयः पर्यायाः एव मेव योव्याः^१ ॥ ८, ९, १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. २ । “ऊतस्य प्रयागस्यानुमन्त्रणं यजमानेन
कर्त्तव्यम् ; आत्मगामिवाक्यत्वात्”—इति महादेवः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्ताब्धीन् पञ्चवीरौस्त्रिदशतत्त्वताधेनुसौवर्णभृभौः ।

रत्नोत्तरं रुक्मावाजिदिपमहितरपौ सायणिः सिङ्गणायौ,

व्यश्राणौद्विधचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुखाः,

कापांसौघं क्षपावान् शुद्धकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्यं प्राज्यजन्मा जवणज मनूषः शार्करं शार्कतेजाः,

रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि महत मुदा पाचसात्सिङ्गणायः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसामान्यपुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

पूर्वमासीयकान्धप्रयाजानुमन्त्रविधिरप्युक्तः कात्यायनेन—“त्वियि-
मानपचितिमान्”—इत्यादिः (श्री० सू० २. २.) । ‘पूर्वस्मादनुमन्त्रयादिर्द
भियते, पृथग्विधानात्’—इत्यादि च तद्भूतो या० दे० । इह शतपथे
त्विकादग्रे श्रुत मेतत् सर्वं स्फुटम् ।—“त्वियिरेव प्रथमः प्रयाजोऽप-
चितिर्द्वितीयो यश्चतुर्थो ब्रह्मवर्षसं चतुर्थोऽप्राप्तं पञ्चमः । स
प्रथमं प्रयाज अनुमन्तयेव त्वियिमान् भूवास मिति”—इत्यादि (२५०
३५० १०, ११ क०) । इतश्चानुमन्त्र्यं ‘प्रोचितोऽपि घजमानः
करोति’—इति महादेव इति शम् ।

[अथ षष्ठाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

ऋतुवो ह वै देवेषु यज्ञे भागु मीषिरे । आ नो
यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तुर्गता*स्त्वेव नोऽपि यज्ञ-
भाग इति ॥ १ ॥

तद्वै देवा नु जज्ञुः । तु ऋतुवो देवेषु जानत्सु सुरा-
नुपावर्तन्ताप्रियान् देवानां द्विपतो आनृष्यान् ॥ २ ॥

ते वैता मेधतु मेधां चक्रिरे । या मेपा मेता मनुशृ-
ण्वन्ति । ह्युन्तो ह स्मैव पूर्वं व्युपन्तो युन्ति सुनन्तोऽपरे
मृणुन्तः शुश्रुवैभ्योऽक्षपच्या ऽण्वौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥

तद्वै देवाना माग ऽआस । कुनीय ऽद्वन्वुतो† द्विपुं
द्विपुतेऽरातीयति किम्वेतावन्मात्र मुपजानीत युथेदु
मितोऽन्यथासदिति ॥ ४ ॥

ते होचुः । ऋतुनेवानुमन्त्रयामहा इति केनेति
प्रथमानुवैनान्यज्ञे यजामेति ॥ ५ ॥

सु हामिखाच । अथ यन्मां पुरा प्रथमं युजयु काहुं
भवानीति न त्वा मायुतनाच्यावयाम इति ते युद्धतू-
नभिह्वयमाना अथाग्नि मायुतनान्नाच्यावयंस्तुस्मादग्नि-

* 'दन्तुर्गता'—इति क, ख, ग, 'दन्तुर्गता'—इति च डा०—वेवर्-दृष्ट ।

† 'द्वन्वुतो'—इति क, ख, ग, डा०—वेवरेण च दृष्ट ।

रच्युतो न ह वा ऽश्रायुतनाद्यवते युस्मिन्नायुतते भवति
यु ऽएव मेतु मग्नि मच्युतं ज्वेद ॥ ६ ॥

ते देवा ऽग्नि मद्रुवन् । पुरेक्षेनांस्तु मेवानुमन्त्रय-
स्वेति स हेत्याग्निरुवाच ऽर्त्तवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे
भाग मिति कथं नोऽविद ऽहुति प्रथमानेव वो यज्ञे
यद्यन्तीति ॥ ७ ॥

तु ऽक्षतवोऽग्नि मद्रुवन् । आ वयन्वा मस्मासु
भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भाग मुविद ऽहुति सु ऽण्यो-
ऽग्निर्क्षतुष्टाभक्तः समिधो ऽग्ने तुनूनुपादम् ऽहुडो ऽग्ने
वर्हिरग्ने स्वाहाग्नि मित्याभक्तो ह वै तुस्यां पुण्यकृत्यायां
भवति यामस्य समानो ब्रुवाणः करोत्यग्निमुते ह वा
ऽशस्ता ऽग्निमुन्त ऽक्षतव ऽत्रोपधीः पचन्तीदम् सुर्व्वं यु
ऽएव मेतु मग्नि ऋतुष्टाभक्तं वेद ॥ ८ ॥

तुदाहुः । यदुत्तमान् प्रयाजानावाहुयन्त्युय कुत्सादे-
नान् प्रथमान् यजन्तीच्युत्तमान् क्षेनान् यज्ञे वाक्ल्प-
यन् प्रथमान्वो यजामेत्यब्रुवंस्तुस्मादुत्तमानावाहुयन्ति
प्रथमान् यजन्ति ॥ ९ ॥

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवाः । यज्ञ माप्नुवंस्तु पञ्चमेन
समस्यापयन्नुय यदुत ऊर्ध्वं मुसशस्थितं यज्ञस्य स्वर्गु मेव
तेन लोकः सुमाश्रुवत ॥ १० ॥

ते स्वर्गं लोकं युन्तः । असुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभ-
याञ्चक्रुस्तेऽग्निं पुरस्तादकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रुक्षसा
मपहन्तार मग्निं मध्यतोऽकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रुक्षसा
मपहन्तार मग्निं पश्चादकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रुक्षसा
मपहन्तारः ॥ ११ ॥

स युद्येनान् पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्घन्नग्नि-
रेव तान्युपाहन्वक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता यदि मध्यत
आसिसङ्घन्नग्निरेव तान्युपाहन्वक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता
यदि पश्चादासिसङ्घन्नग्निरेव तान्युपाहन्वक्षोहा रुक्षसा
मपहन्तातु ऽएवमु सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकः
सुमाश्रुवन्त ॥ १२ ॥

तथो ऽएवैषु ऽएतत् । चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञ
माप्नोति तं पञ्चमेन सुःस्थापयत्युथ यदुत ऽऊर्ध्वं मुसः-
स्थितं यज्ञस्य स्वर्गं मेव तेन लोकः सुमश्रुते ॥ १३ ॥

स युदामेय माज्यभागं युजति । अग्निं मेवैतत्पुरस्तात्
कुरुते रक्षोऽहुणः रुक्षसा मपहन्तार मथ युदामेयः
पुरोडाशो भवत्यग्निं मेवैतन्मध्यतः कुरुते रक्षोऽहुणः
रुक्षसा मपहन्तार मथ युदग्निः स्विष्टकृतं युज-
त्यग्निं मेवैतत्पश्चात् कुरुते रक्षोऽहुणः रुक्षसा मप-
हन्तारः ॥ १४ ॥

स युधेनं पुरुस्तात् । असुररक्षसान्यासिसह-
न्यग्निरेव तान्युपहन्ति रक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता यदि
मध्यतु आसिसहन्त्यग्निरेव* तान्युपहन्ति रक्षोहा
रुक्षसा मपहन्ता यदि पश्चादासिसहन्त्यग्निरेव† तान्युप-
हन्ति रक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता सु ऽएव‡ सर्वतोऽग्नि-
भिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं५ सुमश्नुते ॥ १५ ॥

स युधेनं पुरुस्ताद् । यज्ञस्यानुव्याहुरेतं प्रति ब्रूया-
न्मुखा मूर्ति मारिष्यस्यन्धो वा बधिरो वा भविष्य-
सौत्येता वै मुखा ऽश्नार्त्तयस्तुथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

युधि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्-
प्रजा ऽपशुर्भविष्यसौति प्रजा वै पशवो मर्ध्यं तथा
हैव स्यात् ॥ १७ ॥

युधन्ततो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्प्रति-
ष्ठितो दुरिद्रः क्षिमेऽम् लोके मेष्यसौति तथा हैव
स्यात्तस्माद् हु नानुव्याहारीव स्यादुत क्षेवंब्वित्तुरो
भुवति ॥ १८ ॥

संवत्सरुः ह वै प्रयाजैर्जयञ्जयति† । सु हु न्वेनं

* 'मध्यतु असुररक्षसान्यासिसहन्त्यग्निरेव'—इति च ।

† 'पश्चादसुररक्षसान्यासिसहन्त्यग्निरेव'—इति च ।

‡ 'जुंय जयति'—इति क, ख, ग, 'जुंयन् जयति'—इति च ।

जयति योऽस्य द्वाराणि ब्वेद किं हि स तैर्गृहैः कुर्या-
 द्यानन्तरतो नु व्यवव्विद्याद् यथा* यथास्य ते भुवन्ति
 तुस्य व्वसन्तु एव द्वारः हेमन्तो द्वारं तं ब्वा ऽएतुः
 संव्वत्सरः स्वर्गं लोकं प्रपद्यते सुर्व्वं वै संव्वत्सरः सुर्व्वं
 वा ऽअक्षय्यु मेतेनो हास्याक्षय्युः सुकृतं भवत्यक्षय्यु
 लोकाः ॥ १६ ॥

तुदाहुः । किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति
 ह द्रूयादुनिरुक्तो वै प्रजापतिरुनिरुक्तान्याज्यानि तानि
 हैतानि यजमानदेवत्यान्येव यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे
 प्रजापतिरेतेन ह्युक्ता ऽर्हत्विजस्तन्वते तं अनुयन्ति ॥२०॥

स ऽश्राज्यस्योपस्तीर्य । दिर्हविषोऽवदायाथोपुरिष्ठा-
 दाज्यस्याभिघारयति सैषाज्येन मिश्राहुतिर्ह्रयते यज-
 मानेन हैवैपैतुन्मिश्रा ह्रयते यदि ह वा ऽश्रुपि दूरे
 सन् यजते यद्यन्तिके यथा हैवान्ते सतु† ऽइष्टः
 स्यादेवः हैवैवंव्विदुष ऽइष्टुर्भवति युद्यु हापि बुद्धिब
 पापुं करोति नो हैवु बहिर्बु यन्नाद् भवति यु ऽएव
 मेतद् वेद ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

* सायणभाष्ये, च-पुस्तके च नास्त्येव पदम् ।

† 'सदु'-इति सा०-भा०-सम्मत पाठ, छा०-वेवरेण दृष्टम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ६ ॥

अथ वसन्तादिप्रयाजदेवेषु कथं मग्नेः सम्बन्ध इति तदुप-
पादनायाख्यायिका माह— “अतवो ह वा इति । ‘अतवः’ पुरा
दर्शपूर्णमासादि-‘यज्ञे’ ‘भागम्’ ‘द्विपिरे’ ऐच्छन् । ते देवान्
प्रति अस्मानपि ‘यज्ञे’ भागिनः कुरुत । ‘यज्ञात्’ अस्मात् ‘अन्तर’-
इतान् ‘मा’ कुरुत । अतोऽस्माकम् ‘अपि’ ‘यज्ञे भागोऽस्त्विति’
अब्रुवन् ॥ १ ॥

“तद्वै देवा नेति । ‘तत्’ कार्यं ‘देवाः’ ‘न’ प्राजानन् । तेषु
‘अजानत्सु’ कथं नेतैः सह वाग्नेनेति तद्वैरिभृतान् द्वेषकारिणः
‘असुरान्’ ‘उपा’गम्य, (॥ २ ॥

“ते हैता मिति ।) तेषु ‘याम्’ अङ्घ्रिं देवेषु अन्वायन्ते,
तादगौम् ‘एधतम्’ अङ्घ्रिं मसुरेषु प्रवर्द्धयाच्छकुः । तेषु प्रवर्द्धितेषु
मसु असुराः केचन वापनात्पूर्वभागिनः मन्तः दृष्टिवाङ्मन्यात्
‘ह्यन्तो यन्ति’; किञ्च केचन दृष्टे चैवे वीजानि ‘वपन्तो यन्ति’;
उपवीजाश्च केचन मस्यानि मस्यक् फलितानतीति परस्परं मुञ्चारयन्तः
परिणतानि मस्यानि ‘हुनन्तो यन्ति’, केचन सूनानि प्रौढिफलानि
‘मृणन्तः’ प्रहरन्तः, खले बन्नीवद्दाम्णमणादिना स्तम्बाद्धान्यं पृथक्

१— ‘अङ्घ्रिं देवा अन्वा ययन्ते’—इति ट ।

२— ‘केचन वपनात् पूर्व दृष्टिवाङ्मन्यात्’—इति ट ।

कुर्वन्त , तथा असुरदेशे खलु कर्षानपेक्षिता नीवारादयो मुहुर्मुहुः
सर्वदा परिपक्वा आसन् ॥ २ ॥

तच्च देवानां मिति । एव वैरिष्वसुरेषु समृद्धेषु सत्सु 'देवानां'
मनसि 'आग' आसीत् । कथं मिति तदुच्यते— 'अत' अस्मात्
'इक्षु'-इति अतिक्रमाद्वेतो^१ 'दिषन्' द्वेषकार्यवासुरसङ्घो 'दिषते'
देवसङ्घाय 'अरातीयति' ग्राह्यं माचरितुं मिच्छति^२ । एतत्
'कनीय इक्षु' निक्षुप्तं खलु । 'अत' प्रवृद्धै सह कस्यचो न कार्यं
किन्तु 'इदम्' अत्यतिक्रमलक्षणं विच्छिन्नं कार्यम् 'इत' अस्मात्,
इदानीं प्रवृत्तप्रकाराद् 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण समाहिततत्पना
'असत्' भवेत् । 'एतावन्मात्रम्' अवबुध्य मिति परस्पर
मश्रुवन् ॥ ४ ॥

"ते होचुरिति । उक्त्वा च, 'अतनेव असुमन्त्रयामहे'-
'इति' निश्चित्य, तेषां सुक्तो व 'केन' इतरदेवेभ्य 'प्रथमानेव'
'यज्ञे' यजनं मङ्गीचक्षु ॥ ५ ॥

अथ प्राचम्ये तेभ्योऽवकृते सत्याह— "स हाम्निरिति । 'अग्नि'
पूर्वं 'मान्' एव 'प्रथमम्' दृष्टव्यं , इदानीं ते प्रथमं दृष्टव्यायेत्,
'अह' कुत्र स्थाने यज्ञे 'भवानीति' श्रवणीत । अथ तेनोक्तास्ते
तं मग्निं खल्लानात् 'न प्यावयाम इति' प्रतियुक्त्य, अत्राज्ञान-
समये 'अग्नि' खल्लानात् प्रच्युतं न चक्षुः । 'तस्मात्' 'अग्नि'
खल्लानाद् 'अच्युत' अभूत् । 'एव' 'य' कोऽपि अग्रेरच्युतत्वप्रकार-
जानाति, सोऽपि खल्लानाच्च च्यवत इति उक्तार्यज्ञानफलम् ॥ ६ ॥

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ अग्नेः स्थानस्य पालन-
दाविष्णात् ऋतुमन्त्रणे ‘अग्निम्’ एव प्रेरयामासुः । ‘सः’ तथेत्यङ्गी-
कृत्य ऋतूनागत्य ‘उवाच’ आह— “ऋतव इति । ‘वः’ युष्माकं
‘यज्ञे’ ‘देवेषु’ मध्ये ‘भाग’ वुद्धवानस्मि ‘इति’ । केन प्रकारेणेति
वृष्टः, ‘प्रथमानेव’ सतो युष्मान् ‘यक्ष्यन्ति’—‘इति’ अवबोत् ॥ ७ ॥

“त ऋतव इति । अथ सन्तुष्टाः ‘ऋतवः’ हे अग्ने । त्वं ‘यज्ञे’
अस्माकं प्रथमम् ‘अविदः’, अतः ‘त्वाम्’ ‘अस्मासु’ मध्ये ‘आ
भजामः’—इति ‘अनुवन्’ । यत एव मतः ‘अग्निः’ ‘ऋतुषु’ भागं सन्ध-
यान् । “समिधो अग्ने” — “तनूनपाद्” — “अग्न इवः” — इत्याद्याभजन-
प्रकारप्रदर्शनम्^१ । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “आभक्तो ह वा इति ।
‘अस्य’ ज्ञातुरहं ‘समानः’ इति स्वात्मानं ‘ब्रूवाणः’ कश्चित्पुरुषो ‘यां
पुष्पहृत्वा’ यत्पुष्पं कर्म, दर्शपूर्वभासादिकं ‘करोति’, तत्रासावपि
भागवान् भवति, तथा ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण ‘अग्निं ऋतुव्याभक्त’
‘यो वेद’, ‘असौ’ अग्निमते, उक्तार्थज्ञानसामर्थ्येन यागस्यावश्यं
लाभादग्निमान् भवत्येव, अतोऽसौ खलु उक्तप्रकारेणाग्निना सञ्चिता
‘ऋतवः’, ‘ओषधीः’ ग्रीहियवादिकाः स्त्र-स्त्र-कालोपिताः पार्कं
कुर्वन्ति । कथं पक्त्वा ओषधयः ? कियन्तः ? इति, तत्राह—
“इदं सर्वं मिति । यद्यल्लोके परिदृश्यमानं, तदिदं सर्वं ओषधि-
जातं मित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— समिध इत्यादीनि प्रयाज-मन्त्र प्रतीकानि । ते च मन्त्रा ते० मा०

१०. ४. ५ आघ्राता, ते० सं० २. ६ १ विहिताश्च ।

प्रयाजदेवतानां प्राथम्यं ब्रह्मवादिना चोद्यमुखेन प्रशंसति—
 “तदाहुरिति । आवाहनक्रमेणैव सर्वत्र यागो दृष्टः, अत्र कथं
 वैलक्षण्यं मिति तेषां माश्रयः । तैर्दृष्टं तत्कारणं दर्शयति—
 “उत्तमान् हीति । ‘हि’ यस्मात् प्रथमभागकल्पनासमये ‘एनान्’
 ‘उत्तमान्’ परमभाविन एव देवता कल्पितवन्तः, पश्चात् अप-
 गतानां तेषां पुनरागमनाय यतो ‘व’ युष्मान् ‘प्रथमान्’
 यजाम इत्युच्यन्ते, ‘तस्मात्’ उक्तविधं वैलक्षण्यं सञ्जातं मिति ।
 अत्रैषा मावाहनान्तिमत्त “देवाः आज्यपाः आ वद्”-इत्यभि-
 धानाद् द्रष्टव्यम्, आज्यपाः खलु प्रयाजानुयाजदेवाः ॥ ८ ॥

आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां माज्यभागप्रधानस्त्रिष्टकघागानां
 मग्निदेवताकालं मभिधातुं माह— “चतुर्थेनेति । चतुर्थप्रयाजेनैव
 पुरा ‘देवा’ दर्शपूर्णमासाख्य ‘यज्ञम्’ आम्ना, ‘त पञ्चमेन
 समस्तापयन्’, तत्र यष्टव्यान् देवान् क्रमेणोद्दिश्य स्वाहा
 क्षतत्वात्^१ । ‘यदत्त ऊर्ध्वे’ ‘यज्ञस्य’ अवशिष्टं माज्यभागाद्यस्ति, ‘तेन
 स्वर्गं लोकं समाश्रुत’ ॥ १० ॥

“ते स्वर्गं मिति । असुरेभ्यो राक्षसेभ्यश्च तेषाम् ‘आसङ्गान्’

१— २८८ पृ० १५ प० द्रष्टव्यम् ।

२— २६२ पृ० द्वितीया टीप्पणी द्रष्टव्या ।

३— तद्यथा— “स्वाहाग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहापिम् । स्वाहा
 प्रजापतिम् । स्वाहाभीषोमी । स्वाहेन्द्राभी । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा
 महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहापिः होत्रा शुषाण ।
 अथ आज्यस्य विधन्तु (व्यन्तु)”-इति पञ्चमप्रयाजमन्त्रः । तै०
 ब्रा० २ पृ० ५ पृ० ५ ।

निरोधात् भीताः आसन्; तत्परिहाराय रक्षोहन्तारम् 'अग्निं'
'पुरस्तात्' पूर्वभागे रक्षसां वधाय स्थापितवन्तः । तथा मध्ये,
पश्चाच्च, अग्निं मेव रक्षोहन्तारं चक्रुः ॥ ११ ॥

“स यद्येनानिति । अतः कारणात् 'सः' रक्षोहाः 'अग्निः', स्वर्गे
प्रति गच्छन्तः 'एनान्' देवामसुरराक्षसांश्च 'पुरस्तात्' पूर्वदेशे
'आशिमहन्' आसज्जं प्रतिबन्धम् भैक्षन् 'तानि' असुररक्षांसि
चापहतवान् । एवं मध्ये, पश्चाद्देशे च ॥ १२ ॥

“तथो एवैष इति । अत्र सर्वेषामग्निभिरादिसंध्यान्तस्थितैः
रक्षिताः स्वर्गस्तोकं प्राप्ताः यथा देवास्तथैवेदाभीन्तनोऽपि यजमानः
चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञं स्नाधीजं कृत्वा पञ्चमेन समाप्य तदूर्ध्व-
भाविना असंस्थितेनावशिष्टेन यज्ञेन पुरस्तात्मध्ये पश्चाच्चाग्निनैव
यज्ञविघातकान् घातयित्वा निर्वाचं स्वर्गं मश्नुते ॥ १३ ॥

अग्नेः पुरस्तात्मध्ये पश्चाच्च स्थापनप्रकारं दर्शयति— “स यदा-
ग्नेयं मित्यादिना । औस्यस्याप्याज्यभागश्च सम्भवात् 'आग्नेयम्'-इति
विशेषितम् । प्रथमम् 'आज्यभाग माग्नेयं' कृतवान् यजमानः,
स्वर्गप्राप्तिममये 'अग्निं मेव' रक्षोहनाय 'पुरस्तात्' कृतवान्
भवति । अनेन प्रथम माग्नेयाज्यभागं कुर्यादिति च लभ्यते । एव
माग्नेयेनाष्टाकपालयोगेन अग्निं मध्यतः कुरुते । आग्नेयेन
स्त्रिष्टुक्ता च पश्चात् ॥ १४ ॥

त्रिष्वपि यागेत्याग्नेयलक्षणस्य प्रयोजनं माह— “स यद्येनं
पुरस्तादित्यादिना । एतत्पूर्ववाग्नेयस्येयम्^१ । १५ ॥

“स एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुण्यमानः”— इति^१ यदग्निरक्षणे मुक्तम्, तत्प्रशंसनाय कश्चिद् दृष्टं प्रयोजन माह— “स यद्येन मिति । ‘सः’ ‘अनुव्याहारी’ निन्दकः, ‘एनम्’ अग्निना रक्षितं यजमानं ‘यज्ञस्य’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे ‘अनुव्याहरेत्’ वैकल्यविषयं वाक्यं ब्रूयात्, ‘तं’ निन्दकं ‘प्रति’ स यजमानोऽपि ‘ब्रूयात्’— “मुख्या मार्त्तिं मारिष्यसि,— अन्धो वा बधिरौ वा भविष्यतीति” । एषैव मुख्या श्रार्त्तिरित्याह— “एताः” अन्धबधिरादयः । त्वरग्निरौषधादि- तात्कालिकी मूर्त्ति मपेक्ष्य एतामां मुख्यत्वम्^२ ॥ १६ ॥

“यदि मध्यत इत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

“यद्यन्त इति । ‘क्षिप्रे’ अविश्रम्भितसकाले भूमौ प्रतिष्ठा- रक्षितो ‘दरिद्रः’ सन् ‘अमुं लोकं’ स्वर्गम् ‘एष्यमि’-‘इति’ । अत्र स्वर्गस्य नाश्रात्मकत्वात् ‘अमुंलोकम्’-इत्येतदस्मात्लोकान्च्युतिमात्रे पर्यवस्यति । किं नैव मभिधानमात्रेण तथाविधा असुखप्राप्तिः सिद्धा स्यादित्याशङ्कोक्तम्— “तथा ह्येव स्यादिति । उक्तप्रकारः स्यादेवेत्यर्थः । यस्मादेव मवश्यं फलम्, ‘तस्मात्’ ‘अनुव्याहारीव न स्यात्’ यज्ञस्य निन्दको न भवेदिति विधिः ।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— न केवलं यष्टैव ; अपि तु ‘एवंविद्’ अपि खदूषकात् स्वयं ‘परः’ उत्कृष्टो ‘भवति’ । अथवा एवं वेदनायां तात्पर्यवान् भवेदिति आख्येयम् । तस्मादाज्यभागादीना माग्नेयत्वकरणं प्रशस्तं मिति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

प्रयाज एव किञ्चिदेदितव्य मित्याह— “संवत्सरं हेति । ‘प्रयाजैः’

१— ३८४ पृ० १५० । २— अक्षन्मते तु ‘मुख्या’ मुख्यमष्टनोया ।

माधनै माध्य 'जयन्' संवत्सरं खलु 'जयति' । जितप्रकारः पूर्वा-
 ध्याये "देवाश्च वा असुराश्चेत्यथ "ष्टतृन्संवत्सरं प्राजयन्निद्या-
 दिनोक्त' । 'य' 'अस्य' संवत्सरस्य 'द्वाराणि' जानाति, 'मः'
 खल्वेव 'एन' संवत्सरं 'जयति', ज्ञानभिज्ञः । 'यान्' प्रयाजान्
 'अन्तरत' मध्यतो 'हि' 'न' यजजानाति । 'ते' च 'यथा' येन
 प्रकारेण 'अथ' उपकारकाः 'भवन्ति', 'स' अनुष्ठाता 'तैः' गृह्य-
 माणैरनुष्ठेयैः प्रयाजै 'किं कुर्यात्' किं माधयेत् । 'संवत्सरः'
 यदेकैकं तत् क्षयिष्यु, यत् 'मर्व' तदपरिच्छेदात् भावत् 'अवधि' ।
 एतत्परिज्ञानेन च 'सुकृतं', तत्फलभूतं पुण्यलोकश्च, उभावपि
 'अवधौ' शवत ॥ १८ ॥

अथ आग्न्यद्रव्यं प्राजापत्यत्वेन प्रशंसितुं भाव— "तदाहु रिति ।
 प्रजापतेः सकलदेवतासमष्ट्यात्मकत्वेन अथ समाविति निर्वक्तुं मग्न-
 कत्वादिनिष्कलम्, अतो 'आग्न्यानि प्राजापत्यानीति ब्रूयात्' ।
 आजतिभेदेन यज्यवचनम् ॥

प्रजापतिशब्दस्यापि विवक्षितं मर्थं भाव— "तानि चेति ।
 'तानि एतानि' प्रयाजादियागसाधनद्रव्याण्याग्यानि 'यजमान-
 देवत्यानि' । 'एव'-कारेण प्रसिद्धः प्रजापतिरपोद्यते । एतदुप-
 पादयति— "यजमानो हीति । इतरेया मपरोऽग्न्येवेत्याशङ्क्याह—
 "एतेनेति । ष्वन्विजां दक्षिणादिदानेन पाक्षणात् प्रजापतित्वम्,
 'अन्विज' तु 'एतेन' नियुक्ता एव यज्ञं 'तन्वते' स्व-स्व-भागं
 विस्तारयन्ति । तदेवाह— "त जनयन्तीति । 'त' यज्ञम् ॥ १० ॥

इदं माज्यं यजमानदेवताकत्वेन प्रशस्तम्, अतस्तेनोपस्तरणाभि-
धारणादि कर्तव्यं मित्याह— “स आज्यस्येति । ‘सः’ अध्वर्युः
‘आज्यस्य अपस्त्रीर्य’ पुरोडाशस्थापनदेशं माज्येनासृतं कृत्वा,
‘हविषः’ हविः, पुरोडाशादि ‘दिरवदाय’, अवत्तस्य ‘आज्यस्य’
‘उपरि’ आज्यम् ‘अभिधारयति’ । ‘सैषा’ उपसृताभिधारिता
‘आज्येन मिश्रा’ मती अध्वर्युणा ‘ह्रथते’ । आज्यस्य यजमान-
देवताकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ‘यजमानेन एव मिश्रा ह्रथते’ ।
यत एव मतं आज्येनोपस्तरणाभिधारणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “यदि हेति । ‘यथा हैव’ यथैव खलु
‘अन्ते सदः’ सदसो देवयजनस्य सन्निधौ ‘इष्टं’ साङ्गं ‘स्यात्’,
‘एवम्’ आज्यस्य यजमानदेवतत्त्वप्रकारं जानतो यजमानस्य देशा-
न्तरस्यस्यापि ‘इष्टं भवति’, व्यवधानदोषो नास्तीत्यर्थः ॥

न केवलं विप्रकर्षदोषाभावः, किन्तु वैकल्यदोषोऽपि नास्ती-
त्याह— “यद्यु हेति । ‘य एतदेवं वेद’, सः ‘पापम्’ अङ्गभङ्गादि-
लक्षणं ‘यदि’ ‘वज्र अपि’ कुर्यात्, स ‘यज्ञात्’ साङ्गात् ‘नैव’
‘वहिर्हूतं’ बाह्यो ‘भवति’ । अथवा उक्तार्थज्ञानेन वज्रपापोऽपि,
यज्ञाधिकारी भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ६ ॥ [६. १.] ॥

१— “पाप”, धातापेयाना, पापयमानोऽवाडेव प्रतवीति वा, पापक-
तेर्वा ग्यात्”—इति निब० पृ. १. २ । पुन “न पापासो मगामहे
(ऋ० सं० ६. ४. ३७. ६)”—इति-मन्त्रस्य व्याख्यायाम् “न पापा
मन्यामहे × × × व्यस्यन्मासु व्रक्षचर्यं मथ्ययनं तपो दानकर्म
तृप्तिरवोचत्”—इति च तत्रैव ६ पृ २ ।

जयन्ति युदेपां जुय्य* मासुऽर्पयश्चां तेभ्यो देवा वैव
प्ररोचयाञ्चक्रुः स्वयं वैव दधिरे† प्रेत तुदेष्ट्यामो युतो
देवाः स्वर्गं लोकः॥ समाश्रुवतेति ते किं प्ररोचते किं
प्ररोचत इति चेरुत्पुरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सुर्पन्तं
ते ह सर्वं एव मेनिरेऽयं व्यै यन्न इति ॥ ३ ॥

ते होचुः। अश्विभ्यां‡ तिष्ठ सुरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय
तिष्ठेति सु ससुर्पैवाग्नये॥ तिष्ठेति तुतस्तस्यावग्नये
वा अस्थादिति तु मग्नावेव परिगृह्य सर्व्वष्टुत मजुहवु-
राहुतिर्हि देवानां तुत एभ्यो यन्नः प्रारोचत तु मसृ-
जन्त॥ तु मतन्वतु सोऽयं परोऽवरुं यज्ञो ऽनूच्यते पितैव
पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

स वा एभ्यस्तुपुरोऽदाशयत् । यु एभ्यो यन्नं प्रारो-
चयत्तुस्मात्पुरोडाशः पुरोडाशो ह वै नामैतद्युत्पुरो-
डाश इति सु एषु उभयुवाच्यतु आग्नेयोऽष्टाकपालः
पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥

स नु पौर्णमासुः हविः । नामावास्य मग्नीपोमीय

* 'युय्य'-इति च डा०-वेवरेण दृष्टः पाठोऽप्युक्त एव ।

† 'मासु अमुयस्व'-इति ग ।

‡ 'दधिरे'-इति क ।

§ 'ते होचुरश्विभ्यां'-इति ग । एव मिहोत्तरवापि सर्व्वत्र ।

॥ 'ससुर्पैवाग्नये'-इति च ।

॥ 'मसृजन्त'-इति च ।

एव पौर्णमासु हविः सान्नाय्य मामावास्थं यज्ञ
 एवैष उभयत्रावकृप्तो नेद्यज्ञादुयानीति न्वेकपुरस्ता-
 त्पौर्णमासस्य क्रियते एवम्वा^{*}मावास्थस्यैतन्नु तद्यस्मा-
 दुच क्रियते ॥ ६ ॥

यद्यु एन मुपधावेत् । इष्ट्या मा याजयेत्येतयैव
 याजयेद्युत्कामा वा एत मृपयोऽजुहवुः सु एभ्यः कामः
 सुमर्ह्यत युत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन युजते सोऽस्मै
 कामः सुमर्ह्यते यस्यै वै कुस्यै च देवतायै हविर्गच्छतेऽग्नौ
 वै तुस्यै जुह्वत्यग्ना उ चेहोष्यन्त्स्यात्कि मन्युस्यै देवताया
 ऽश्रुदिशेत्तस्मादग्नय एव[†] ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सुर्वा देवताः । अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देव-
 ताभ्यो जुह्वति तद्यथा सुर्वा देवता उपधावेदेवं तत्तु-
 स्मादग्नय एव ॥ ८[‡] ॥

अग्निर्वै देवाना महातमाम् । यं व्या ऽश्रद्धातमां
 मन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय एव ॥ ९ ॥

अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं
 मन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय एव ॥ १० ॥

* 'एव' वा'-इति क, ग ।

† 'एव'-इति घ, एव मिहोत्तरादि सर्वत्र ।

‡ 'अतम् ५००'-इतीह च-पुस्तके ।

इति श्रीभायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

१— “अपानानुमन्त्रणम् (३. ३ २.)”- इत्यादि कातीय-वचनानीह
 पर्यालोचानि ।

२— इव उत्तरं क-पुस्तके “काण्डो ११७”-इति, ख-पुस्तकेऽपि
 तथैव, ग-पुस्तके “कण्डिका १२१”-इति, घ-ख-पुस्तके त्वसम्पूर्णे,
 घ-पुस्तकेऽस्त्येव “कण्डिकासङ्ख्या १२१”-इति । तत्र ब्रा० १
 क० १३, ब्रा० २ क० २६, ब्रा० ३ क० २०, ब्रा० ४ क० २५, ब्रा० ५
 क० १६, ब्रा० ६ क० २१, सङ्ख्यनया १२१ इति सिद्धम् ।

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्व्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम तद्वा कृपीणा मुनुश्रुत मास ॥ १ ॥

यज्ञेन ह वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निर्हुयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्ति
त मुन्वेष्टुं दध्निरे ॥ २ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स वै तुदेवा

जयन्ति युदेपां जुय्य* मासुर्जयय्य† तेभ्यो देवा वैव
प्ररोचयाञ्चक्रुः स्वयं वैव दधिरे‡ प्रेत तुदेष्ट्यामो युतो
देवाः स्वर्गं लोकेऽसु समाश्रुवतेति ते किं प्ररोचते किं
प्ररोचत इति चेरुत्पुरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सुर्पन्तं
ते ह सुर्व एव मेनिरेऽयं व्वै यज्ञ इति ॥ ३ ॥

ते होचुः। अश्विभ्यां१ तिष्ठ सुरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय
तिष्ठेति सु ससुर्पैवाग्रये॥ तिष्ठेति तुतस्तस्यावग्रये
वा अस्थादिति तु मग्नावेव परिगृह्य सर्व्वक्षुत मजुहवु-
राहुतिर्हि देवानां तुत एभ्यो यज्ञः प्रारोचत तु मस्त-
जन्त१ तु मतन्वत सोऽयं परोऽवरुं यज्ञो ऽनूच्यते पितैव
पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

स वा एभ्यस्तुत्पुरोऽदाशयत् । यु एभ्यो यज्ञं प्रारो-
चयत्तुस्मात्पुरोडाशः पुरोडाशो ह वै नामैतद्युत्पुरो-
डाश इति सु एषु ऽजभयवाच्यतु आग्नेयोऽष्टाकपालः
पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥

स नु पौर्णमासुः हविः । नामावास्य मग्नीपोमीय

* 'युय्य'-इति च डा०-वेवरेण दृष्टः पाठोऽप्युक्त एव ।

† 'मासु ऋयय्य'-इति ग ।

‡ 'दधिरे'-इति क ।

१ 'ते होचुरश्विभ्यां'-इति ग । एव मिहोचरचापि सर्व्वत्र ।

॥ 'ससुर्पैवाग्रये'-इति च ।

५ 'मुष्टजन्त'-इति च ।

एव पौर्णमासु हविः सान्नाय्य मामावास्थं यज्ञ
 एवैष उभयत्रावकृप्तो नेद्यज्ञादयानीति न्वेव पुरुस्ता-
 त्पौर्णमासस्य क्रियते एवम्वा^१मावास्थस्यैतन्नु तद्यस्मा-
 दुच क्रियते ॥ ६ ॥

यद्य एन मुपधावेत् । इष्ट्या मा याजयेत्येतयैव
 याजयेद्यत्कामा वा एत मृपयोऽजुहवुः सु एभ्यः कामः
 सुमर्द्ध्यत युत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन युजते सौऽस्मै
 कामः सुमर्द्ध्यते यस्यै वै कुस्यै च देवतायै हविर्गच्छतेऽग्नौ
 वै तस्यै जुह्वत्यग्ना उ चेद्धोष्यन्त्स्यात्किं मन्यस्यै देवताया
 ऽश्रादिश्रेत्तस्मादग्नय एव^२ ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सुर्वा देवताः । अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देव-
 ताभ्यो जुह्वति तद्यथा सुर्वा देवता उपधावेदेवं तत्तु-
 स्मादग्नय एव ॥ ८ ॥

अग्निर्वै देवाना मद्वातमाम् । यं वा अद्वातमां
 मन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय एव ॥ ९ ॥

अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं
 मन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय एव ॥ १० ॥

अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठं सुप-
सर्त्तुव्यानां मन्थेत तं सुपधावेत्तुस्मादग्रयः स्युव ॥ ११ ॥

स यद्वीष्टिं कुर्वीत । सप्तदश सामिधेनौरनुब्रूयादु-
पांशु देवतां यजति तद्वीष्टिरूपं मूर्धन्वत्यौ याज्यानुवा-
के स्यातां वार्चघ्नावाज्यभागौ धिराजौ संयुज्ये ॥ १२ ॥ १.

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

आग्नेयं पुरोडाशं विधातुं माध्यायिका माह— “यज्ञेन वा
इत्यदिना । पुरा किञ्च ‘देवाः’ ‘इमां जितिम्’ इदानीं परि-
दृश्यमानप्रकारं स्वर्गजयं ‘यज्ञेन’ एव साधनेन (‘जिग्युः’)
जितवन्तः । ‘ते’ देवाः स्वैर्जितं स्वर्गस्थानं लुप्स्ये. मनुष्यैः ‘कथम्’
आरोहणार्हं न भवेदिति परस्परं मुक्ता, ‘यज्ञस्य’ ‘रसं’ ‘धीत्वा’
पीत्वा, ‘यथा’ सरचाः ‘मधु’ निःशेषेणास्वाद्य गतभारं नैव
परिशेषयन्ति, एवं ‘यज्ञं’ (‘विदुह्य’) विदोहं कृत्वा, तं ‘यूपेन’
आच्छाद्य तिरोहिता ‘अभवन्’ । अतो योपन-साधनत्वात् यूपस्य
‘यूप’-नाम सम्भवम् । ‘तत्’ देवैः कृतं यज्ञविमोहनम् ‘अपीषाम्’
अनुश्रुतं मासं ‘अपयोऽन्वष्टृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१— ‘यथोक्तदेवतां प्रति हविर्देन प्रदेयद्रव्यरूपं एकं पिष्टपिष्टं पुरोडाशं
इत्युच्यते’—इति सा० भा० (ऐ० भा० १. १. १.) ।

२— “यज्ञेन वै देवा ऊर्द्धां स्वर्गं लोकं भागंस्ते ऽविभक्तुर्ममत्रो वृद्धा मनु-
ष्याश्च ऋषयस्तानुप्रश्नास्यन्तीति तं वै यूपेनैवाधोपयंस्तं यद् यूपे-
नैवाधोपयंस्तयूपस्य यूपत्वम्”—इति ऐ० भा० २. १. १ ।

अनुश्रुतप्रकारं पुनरनुवदति^१— “यज्ञेन ह वै देवा इति । ‘ते’
 यूपेण योषितं यज्ञम्, ऋषयः ‘अन्वेष्टुम्’ अन्वेषणे मतिं कृत्वा, (॥ १ ॥
 “तेऽर्चन्त इति ।) तदन्वेषणेन ‘अर्चन्तः’ अन्वेष्टव्यं पूजयन्तः,
 अन्वेषणप्रयत्नेनात्मानं खेदयन्तः, इतस्ततः सं-‘चेदः’ । कथं मित्या-
 मञ्ज्वाह— “अमेणेति । देवा ऋषयश्च पूर्वं जेतुं शक्यं मर्यादं अमेणैव
 ‘अयन्ति’; अतः आत्मन्येतिरित्येतद्युक्तं मित्यर्थः । अथ तदन्वेषणे
 एतेषां देवा अपि रुच्युत्पादन^२ं मकुर्वन्, । तेऽपि स्वयं मपि
 तदर्थं मतिं कृत्वा परस्परं यूपं प्रगच्छन्तः । यस्मात् ‘स्वर्गं लोकं’
 ‘देवाः’ प्राप्ताः, ‘तत्’ साधनम् ‘एष्यामः’ ‘इति’ उपका (इदं
 मन्वेषणं कार्यं ‘किं प्ररोचते’^३) किं तव मतम्—किं तव मतम्
 ‘इति’ ब्रुवाणाः ‘चेदः’ । परिभ्रम्य^४ च ‘पुरोडाशमेव’ । कूर्मरूपं^५
 धत्वा, ‘सर्प्यन्तं’ पुरोडाशम् “आ इत्” । ‘आ’-इत्युपसर्गश्रुतेर्धौग्य-
 क्रियाध्याहारः; न माजगुरेवेत्यर्थः । ‘ते सर्वे’ अपि ‘अयं’ कूर्म
 एव अस्माभिरन्वेष्टव्यो ‘यज्ञ इति’ निश्चिताः ॥ १ ॥

१— “यज्ञेन वै देवा इमां जिनिं—० तस्माद् यूपो वाम । तदा ऋषीणां
 अनुश्रुतं मास” —इत्यादि चात्रैवोपरिष्ठात् (३. २. ९. ११, १२.) ।

२— “स्रव्य-अयौ प्रकथार्ये” —इति पा० सू० ६. १. ८१ ।

३— ‘रुच्युत्पादन’ —इति ङ ।

४— बन्धनीचिह्नान्तकृतोऽयं पाठो ङ-प्रसक्तो नास्ति ।

५— ‘परिभ्रम्य’ —इति ञ, म् ।

६— “यत्तुङ्गं मनपूषाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिहति मन्त्रसप्तमात्रं करोति,
 यावन्तं वा मन्यते” —इति ध्याप० श्री० सू० १०. २५. ४, ५ ।

“ते होचुरिति । ‘ते’ हे यज्ञावयव-पुरोडाश । त्वम् ‘अधि-
भ्याम्’ अयांथ (‘तिष्ठ’) स्थितिं कुरु— मा पलायिष्ट इति
‘ऊचुः’ । तथापि ‘मरस्त्वै तिष्ठ’ इति, ‘इन्द्राय तिष्ठ’-‘इति’
चानुवन् । तस्मिन् मरंति मति ‘अग्नये तिष्ठेति’ ऊचुः । ‘ततः’ स
स्थितवाम् । अथ ते अयं पुरोडाशोऽग्नये स्थित इति ‘तम्’ आन्यर्थं
मेव परिगृह्य, यथा देवतान्तरसम्बन्धराहित्येन सः ‘अग्नये’ एव
‘यस्मात्’, तथा ‘सर्वं ऊत मजुष्युः’ ॥

किं लोकस्मै सर्वस्यापि प्रदान मिति, तच्चाह— “आहुतिर्हि
देवानां मिति । प्रियेति श्रेयः । यतः प्रियस्य वस्तुनोऽसाकल्येन
प्रदानं मनुचितम्, अतः सर्वहोमो युक्त इत्यर्थः । ‘ततः’ अग्नेः
प्रदानात्कारणात् ‘एभ्यः’ ऋमिभ्यो मनुष्येभ्यः ‘प्रारोचत’ रुचि सुद-
पादयन् । ‘तम्’ ‘असृजन्त’ उदपादयन् । ‘तम्’ एव (‘अतन्वत’)
अङ्गकक्षापैर्विस्तारितवन्तः । ‘सोऽय’ यज्ञः ‘परोऽवरम्’ अनुच्यते ।
यथा परभावी सन् कल्पचिदुपादिष्टः, सन्मुखादन्यस्योपदेशनात्
अथ मेव ‘अवरः’ पराङ्गावी भवति, तयानुक्रमेणोच्यत इत्यर्थः ।
तदेवाह— “पितैव पुत्रायेति । ‘ब्रह्मचारिणे’ उपनीतस्यैव ‘वेद-
विद्याधिकारात् ब्रह्मचारिण इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अथ पुरोडाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तौति— “स वा इति ।
यतः ‘सः’ कूर्मरूपेणाश्वत्थो मनुष्यैर्दृष्टः, ‘तत्’ ततः’ यागसमये
‘पुरः’ पूर्वस्मिन् काले यज्ञमुखे ‘अदाशयत्’ फलं मदापयत् । तथा
‘सः’ पुरोडाशः ‘एभ्यः’ मनुष्येभ्योऽर्थं ‘यज्ञं’ प्रारोचयत् । यस्मात्

पुरोडाशयत्, 'तस्मात्' सः 'पुरोडाशः' । वस्तुतः 'एतन्नाम',
'यत्' सर्वैरिदानीन्तनैः 'पुरोडाश इति' व्यवह्यते^१ ॥

इत्थ मयंवादेन प्रशस्तेदानीं तं विधत्ते— "स एषेति । 'सः'
देवैराष्वादिभिः, 'एषः' मनुष्यैर्लब्धः, 'पुरोडाशः' 'आग्नेयः' अग्नि-
देवताकः^२ । 'सः' 'उभयत्र' दर्शं पौर्णमास्यां च ('अभ्युतः') नित्यं
कर्त्तव्यः 'भवति' ॥ ५ ॥

उभयसाधारण्यं मेव स्थापयति— "स नेति । पौर्णमास्यां भवं
'पौर्णमासम्', एवम् 'आमावास्याम्' । उभयात्मकस्थान्यतरत्वाभावाच्चे
हि प्रतिनियतैकद्विषी इति ते आह— "अग्नीषोमीय एवेत्या-
दिना । उभयत्रापि नियमेनानुतिष्ठता मभिप्राय माह— "यज्ञ
एवैष इति । यज्ञसाधनत्वात् 'एषः' पुरोडाशः 'यज्ञ एव' । स
उभयकाण्डोऽपि नियमेन देवैः 'अयानि'—'इति' ; उभयत्रावकृत
मतिक्रम्य नैव गच्छानि । यदा अन्यदनुतिष्ठानि, तदा 'नेत्'
परिभयं भवति । "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति^३
हि निर्वचनेन खल्वभिप्रायेण 'पौर्णमासस्य', 'आमावास्यास्य' च
यागस्य 'पुरस्तात्' पूर्वकाले 'क्रियते' यस्माद् दर्शं पौर्णमास्यां च
यस्मात्कारणादनुष्ठीयते, 'तत्' तत्कारणम्, 'एतन्नु' उभयं निमित्तं
खलु ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. २. ३१, ८. २. ६७ । का० वा० २. ३६, २. ३८ ।

य० वा० भा० २. ४३ ।

२— "सास्य देवता । घग्नेर्देवः"—इति पा० सू० ४. २. २७, ३३ ।

३— निरु० १. ३. ६ । 'सर्वतो भय परिभयम्'—इति तद्वृत्तिः ।

४— " 'यज्ञ एव' । स उभयकाण्डोऽपि तयो पूर्वकाले क्रियते"—इति छ ।

अस्य एवाग्नेयस्य^१ ऋद्धिफलार्थं पृथक्-प्रयोज्यता माह— “यद्यु
इति । ‘एनम्’ अध्वर्युम् । ‘एतयैव’ आग्नेयेष्वैव । “यत्कामा वा
इति । पुरा ‘एतम्’ आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशम् ‘ष्टवयः’ यं काम
मपेक्ष्य ‘अजुष्टवुः’ अन्वतिष्ठन्, ‘एभ्यः’ ‘स कामः’ समृद्धोऽभूत् ; अत
इदानीं मपि यः ‘एतेन यजते’, ‘अस्मै’ अपि ‘स कामः’ भवत्येव ।
यत्सम्बन्धादष्टाकपालेष्टिरेवंविधसामर्थ्याऽभूत्, त मग्निं यज्जधा
प्रशंसति— “यस्यै वै कस्यै चेत्यादिना । यां काश्चिद्देवता मुद्दिष्य
आन्यभोमादि ‘हविः’ ‘गृह्यते’, तत् ‘अग्नौ’ एव ‘जुहति’, नान्यत्र ;
अतः सर्वं वा सर्वस्य (‘अग्नोऽह’)^२ अग्नौवेव ‘होष्यन्’ यदि भजेत्,
तर्हि किमर्थम् ‘अन्यस्यै’ इन्द्रादि-‘देवतायै’ अमुष्या इदं मिति
‘आदिगेत्’ ; ‘तस्मात्’ अग्नौ होमस्यादग्नकत्वात् ‘अग्नये’ एव होमः,
प्रशस्त इति शेषः ॥ ७ ॥

इतोऽप्यग्नये एव प्रदानं युक्तं मित्याह— “अग्निर्वा इति ।
उक्तप्रकारेण अग्नौवेव सर्वदेवतार्थहवनात्तदुपधावितत्वात् ‘मर्धाः’
‘अग्निः’ एव । ‘तत्’ तस्मात् सर्वदेवतोपधावनात् यज्जवति, तदग्नेः
उपधावनेनेव स्यात् । ‘तस्मादग्नये एव’ हविरादेशः प्रशस्तः ॥ ८ ॥

“अग्निर्वै देवानां मिति । किं यथा श्लोके यम् ‘अद्भुतमात्म’^३
अतिप्रथमेन प्रत्यक्षफलदं मन्येत, ‘तम्’ एव ‘उपधावेत्’, एव अग्नेः
प्रत्यक्षदेवत्वात् ‘अग्नये एव’ ॥ ९ ॥

१— “यस्या आग्नेयेष्टे”—इति ठ ।

२— ‘अग्नोऽह’-इत्यर्थम्, सत्यनामस्य पठितम् । निघ० सू. १०. ४ ।
इष्टोत्तरत्रासि ब्रह्मण २. २. १. २५ ; २. १. ४. ११ ।

तथा इतरदेवताभ्योऽग्रेरेव शीघ्रं प्रसादाय मृदुहृदयत्वात्,
प्रत्यक्षदेवत्वेन समीप एव सेव्यत्वाच्च 'अग्रय एव' होमो युक्त
इत्याह— "अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतम इति, "अग्निर्वै देवानां
नेदिष्ठ मिति च ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ पृथक्-प्रयोगव्याख्या आग्नेयेष्ट्वैशेषिकं मङ्गजातं माह—
'स यदीत्यादिना । 'यदि' 'इष्टि' दर्शपूर्णमासात्मयुग्मेव 'कुर्वीत'
'स घामिधेनीः सप्तदशातुमूयात्', तथा प्रधानदेवता उपांशु यजेत ।
'तत्' उपांशुत्वं काम्येष्टिरूपं खलु, उपांशु काम्या इष्टयः क्रियन्ते
इति^१ । एवं 'मूर्धन्वत्यः'^२ "अग्निर्मूर्धा, भुवो यज्ञस्य"—इत्येते^३ मूर्ध-
शब्दवत्यौ, प्रधानस्य 'याज्ये' स्तिष्ठकस्याज्यापुरोमुवाक्ये, 'विराजौ'
विराट्कन्दस्के "प्रेहो अग्र, इमो अग्ने"—इत्येते^४ भवतः^५ ॥ १२ ॥
१ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पुरस्ताद् (१ ५. १०. ८० २४६) प्रत्यक्षम् ।

२— "वयस्यासु मूर्ध्नि मतुप्"—इति या० सू० ४. ४. १२० ।

३— या० स० १२. १४ (१ १२.) १५ ।

४— या० स० १७, ०६ (तै० स० ४. ५. ११) तै० स० ४. १. १२, २१ ।

५— संयाज्यशब्दार्थत्वेन माह सायण — "स्तिष्ठकस्यन्विन्यौ याज्या-
मुवाक्ये इत्यर्थः"—इति से० ब्रा० १. १. ५ भा० ।

दुन्द्रो ह वा ईक्ष्वाञ्चके । इदं वै मा सोमादन्तर्य-
न्तीति स युथा वृत्तीयानुवृत्तीयस एव मुनुपहृत एव
यो द्रोणकलशे शुक्र आस तं भक्षयाञ्चकार स हैनं
जिह्वसु सोऽस्य विष्टुङ्गेव* प्राणभ्यो दुद्राव मुखाद्दे-
वास्य नु दुद्रावाथ सर्वभ्योऽन्येभ्यः प्राणभ्यो द्रवत्तददुः
सौचामणीतीष्टिस्तस्यां तद्याख्यायते युथैनं देवा अभि-
पज्यन् ॥ ७ ॥

स त्वष्टा चकोध । कुविन्मेऽनुपहृतः सोम मुबभक्ष-
दिति स स्वय मेव यज्ञवेशसं चक्रे स यो द्रोणकलशे
शुक्रः पुरिशिष्ट आस तं प्रवर्त्तयाञ्चकारेन्द्रश्चुर्व्वर्द्धस्वेति
सोऽग्नि मेव प्राप्य सुम्बभूवान्तुरैव सुम्बभूवेत्यु हुक्
आहुः सोऽग्नीषोमावेवाभिसुम्बभूव सुर्व्व विद्याः सुर्व्व
युशः सुर्व्व मन्त्राद्यश्च सुर्व्वश्च श्रीश्च ॥ ८ ॥

स यदुत्तमानः समुभवत् । तुस्माद्वचोऽथ युदपात्समु-
भवत्तुस्माद्विस्तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च
पुरिजगद्वत्तुस्मादानव इत्युवाहुः ॥ ९ ॥

अथ यदुन्नवीदिन्द्रश्चुर्व्वर्द्धस्वेति । तुस्मादु हैन मिन्द्र

* 'विष्टुङ्गेव'-इति क, ख । † 'यौ'-इति क, 'यौम्'-इति ख ।

‡ 'दनायूश्च'-इति-इति पाठः सा०-सम्पादः, डा०-वेवरेण दृष्टम् ।

एव जघानाथ युद्ध शुश्रुद्वक्ष्यद्दिन्द्रस्य शत्रुर्वर्द्धस्वेति
शुश्रुदु ह स एवेन्द्र महनिष्यत् ॥ १० ॥

अथ यदुब्रवीद्वर्द्धस्वेति । तस्मादु ह स्तेषुमात्रु मेव
तिर्यङ् वर्द्धत इषुमाचं प्राङ्क्वसो वैवावरः समुद्रं
दधावुव पूर्वं स यावत्स आस सुहैव तावदन्नादु
आस ॥ ११ ॥

तस्मै ह स पूर्वाह्णे देवाः । अशन मभिहुरन्ति
मध्यन्दिने मनुष्या अपराह्णे पितरः ॥ १२ ॥

स वा इन्द्रस्तथैव नुत्तयुरन् । अग्नीषोमा उप-
मन्त्रयाच्चक्रौऽग्नीषोमौ युवं वै मुम स्यो युवयोरह
मस्ति नु युंवयोरेप किञ्चन कुं स इमं दस्यं वर्द्धयथ
इप मावर्त्तथा मिति ॥ १३ ॥

तौ होचतुः । कि मावयोस्तुतः स्यादिति ताभ्या मेतु
मग्नीषोमीय मेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्तस्मा-
दग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥

तावेन मुपावहततुः । तावन्तु सुर्वे देवाः प्रेयुः सुर्वा
व्विद्याः सुर्वं युशः सुर्वं मन्त्राद्यः सुर्वा ग्रीस्तेनेष्ट्रेन्द्र
एतदभवद्युदिद मिन्द्र एष उ पौर्णमासस्य बन्धुः स यो
हैवं व्विद्वान् पौर्णमासेन युजत एताः हैव श्रियं
गच्छत्येवं युशो भवत्येव मन्त्रादो भवति ॥ १५ ॥

तुदेव खलु हतो वृत्रः । स युथा हृतिर्निष्पीत
ऽएवः संलीनः* शिष्ये युथा निर्झूतसक्तुर्भुस्त्रैवः
संलीनः† शिष्ये त मिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥

सु होवाच । मा नु मे प्रहार्पीस्त्वं वै तुदेतर्ह्यसि
यदहं व्येषु मा क्रुः‡ मामुया भूव मिति स वै मेऽन्न
मेधूति तयेति तं द्वेधान्वभिनत्तस्य युत्सौम्यं न्यक्त मास
तं चन्द्रमसं चकाराय यदस्यासुर्य मास तनेमाः प्रजा
ऽउदुरेणाविध्यत्? तुस्मादाहुर्वृत्र एव तुर्ह्यन्नाद
ऽआसीद् वृत्र एतर्ह्येतौदः॥ हि यदसावापूर्यतेऽस्मादेवै-
तुल्लोकादुप्यायतेऽथ यदिमाः प्रजा ऽश्रुशन मिच्छन्ते-
ऽस्मा एवैतुहचायोदुराय बलिः॥ हरन्ति स यो द्वैव मेतुं
वृत्र मन्नादं व्वेदानादो द्वैव भवति ॥ १७ ॥

ता ऽउ हैता देवता ऽजुः । या ऽइमा ऽअग्नीषोमा-
वन्वाजगुरुग्नीषोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थौ
युयोर्वा मिदुं युवयोरस्मानन्वाभजत मिति ॥ १८ ॥

*, † 'संलीनः'—इति च पाठो डा०—वेवरेण दृष्टः । संलीनः, 'संलीनः'—

इति वा ध-पाठः सा०—सम्मतश्च ।

‡ 'मा आक्रुः'—इति सा०—सम्मतो डा०—वेवरेण दृष्टश्च ।

§ 'ऽउदुरेणाविध्यत्'—इति सा०—सम्मत इत्याह डा०—वेवरः ।

॥ 'भजत ऽहृति'—इति ॥ डा०—वेवरेण दृष्टः ।

स्यामीपोमयोः पुरोडाशस्य यदुनन्तर्हितं तेन जामी-
त्यनेन ह त्वेवाजाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तुदन्यु-
दिवेतर मन्युदिवेतरं भवत्युच मनूच जुपाणेन यजत्युच
मनूचर्चा यजति तुदन्युदिवेतर मन्युदिवेतरं भवत्यनेन
ह त्वेवाजाम्युपाश्याज्यस्य यजत्युचैः पुरोडाशस्य स
यदुपाशु तत्प्राजापत्यः रूपं तस्मात्तस्यानुष्टुभ मनु-
वाक्या मुन्वाह व्याग्यनुष्टुब् वाग्धि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

एतेन वै देवाः । उपोऽशुयाजेन यं य मुसुराणा
मुकामयन्त तु मुपत्सुर्यं वृजेण व्यपहारेणाघ्नस्तुयो
ऽएवैषु ऽएतेनोपाशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं श्राव्य
मुपत्सुर्यं वृजेण व्यपहारेण हन्ति तस्मादुपाशुयाजं
यजति ॥ २८ ॥

स वा ऽवुच मनूच जुपाणेन यजति । तदुन्विमा
ऽअन्यतरुतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि हृगुस्थि हि
दुन्तोऽन्यतरुतो ह्येतदुस्थि करोति ॥ २९ ॥

अयुऽर्चं मनूचर्चा यजति । तदुन्विमा ऽउभयुतो-
दन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि हृगुस्थि हि दुन्त ऽउभयुतो
ह्येतदुस्थि करोत्येता वा ऽइमा दुय्यः प्रजा ऽअन्यतरुतो-
दन्ताश्चैवोभयुतोदन्ताश्च स यो हैवं विद्वानमीपोमयोः
प्रजातिं यजति बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥

स वै पौर्णमासेनोपवस्यन् । नु सत्रा सुहित इव
स्यात्तेनेदु मुदुर मसुर्यं बिनात्याहुतिभिः प्रातर्हैव मेपु
ऽउ पौर्णमासस्योपचारः ॥ ३१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति दृष्टुं हनानि
सम्प्रति द्विपुनः श्रुत्वथ हनानीति ॥ ३२ ॥

स वा ऽउत्तरा मेवोपवसेत् । स मिव वा ऽएषु क्रमते
युः सम्प्रत्युपवसत्यनङ्गा वै सुङ्गान्तयोर्यदौतरो वेतर
मभिभवतीतरो वेतर मथ य ऽउत्तरा मुपवसति युथा
पुराञ्च मावृत्तः सम्यग्प्यादुप्रत्यास्रभमानुः सोऽन्यतो-
ऽध्यात्येव स्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति ॥ ३३ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । युथा वा ऽअन्यस्य हतुः
सम्यग्प्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति सोऽन्यस्यैव कृता-
नुकरोऽन्यस्योपावसायौ भवति तस्माद् सम्प्रत्येवोप-
वसेत् ॥ ३४ ॥

प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानुस्य । पूर्वाणि व्विसस्रः सुः
स वै संवत्सरु ऽएव प्रजापतिस्तुस्यैतानि पूर्वाः
एषा होराचुयोः सन्धौ पौर्णमासी चामावास्या चर्तु-
मुखानि ॥ ३५ ॥

स व्विसस्रैः पूर्वभिः । नु शशाक सुःहातुं तु मेतै-
र्हविर्यज्ञैर्देवा ऽअभिपज्यन्नग्निहोत्रैर्वाहोराचुयोः सन्धौ

तौ होचतुः । किं भावयोस्तुतः स्यादिति युस्यै
कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वृपांस्तुद्धां पुरुस्तादाज्यस्य
यजानिति तुस्माद्युस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वृपन्ति
तत्पुरुस्तादाज्यभागावमीपोमाभ्यां यजन्ति तन्नु सौम्ये-
ऽध्वरे नु पशौ युस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वृपा-
निति* ह्यद्रुवन् ॥ १६ ॥

सु हामिरुवाच । सुय्येव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु तुदोऽहं
मय्याभजामीति तुस्मादमौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति
तुस्मादाहुरग्निः सुर्वा देवता ऽहुति ॥ २० ॥

अथ ह सोम ऽववाच । मा मेव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु
तुदोऽहं मय्याभजामीति तुस्मात्सोमः सुर्वेभ्यो देवेभ्यो
जुह्वति तुस्मादाहुः सोमः सुर्वा देवता ऽहुति ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्रे सुर्वे देवास्तस्थानाः । तुस्मादाहुरिन्द्रः
सुर्वा देवता ऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइत्येतद् वै देवास्त्रेधैक-
देवत्या ऽअभवन्स यो द्वैव मेतद्देदैकधा द्वैव स्वानाः
श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा ऽद्वयं न तृतीय मस्ति । आर्द्रञ्चैव शुष्कञ्च
यच्छुष्कं तुदामेयं युदार्द्रं तुत्सौम्य मथ युदिदं द्वय

* इह 'हवि'—पदं न दृश्यते च-गुप्तके ।

† 'इन्द्रश्रेष्ठा'—इति पाठः सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेबरः ।

मेवाथ* किं मेतावत्क्रियत ऽद्वित्यग्रीपोमयोरेवाज्यभागा-
वग्रीपोमयोरुपांशुयाजोऽग्रीपोमयोः पुरोडाशो यदुत
एकतमेनैवेदः सर्वं माप्नोत्यथ किं मेतावत्क्रियत
ऽद्वित्यग्रीपोमयोर्हवैतावती विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥

सूर्यः ऽपुवाग्नेयः । चद्रमाः सौम्यो ऽहरेवाग्नेयः रात्रिः
सौम्या यु ऽपुवापूर्यते ऽर्द्धमासः सु ऽआग्नेयो योऽपस्त्रीयते
सु सौम्यः ॥ २४ ॥

आज्यभागाभ्या मेव । सूर्याचन्द्रमुसावाप्नोत्युपांशु-
यांजेनैवाहोरात्रे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवार्द्धमासावाप्नो-
तीत्यु द्वैक ऽआहुः ॥ २५ ॥

तदु होवाचासुरिः । आज्यभागाभ्या मेषातो यतमे
वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोत्युपांशुयाजेनैवातो यतमे वा
यतमे वा द्वे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवातो यतमे वा
यतमे वा द्वे ऽआप्नोति† सर्वं न ऽआप्तु मसत्सुर्वं जितः
सर्वेण वृचुः३ हनानि सर्वेण द्विषुन्तं भ्रातृव्यः४ हना-
नीति तुस्माद्वा ऽएतावत्क्रियत ऽद्विति ॥ २६ ॥

तदाहुः । किं मिदं जामि क्रियतेऽग्रीपोमयोरेवाज्य-

* 'मेवाथ'-इति च । सोऽयं मनुजः पाठः स्यान्मुदाकरप्रमादजः ।

† च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा द्वे'-इत्यस्य स्थाने 'ऽहोरात्रे'-इति पाठः ।

‡ च-पुस्तके ॥ 'यतमे वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोति'-इत्यस्य स्थाने 'ऽर्द्धमासा-
वाप्नोति'-इति पाठः ।

तत्पुर्वाभिपज्यंस्तत्सुमदधुः पौर्णमासेन चैवामावास्येनं च
पौर्णमासौ चामावास्यां च तत्पुर्वाभिपज्यंस्तत्सुमदधुया-
तुर्मास्यैरेवर्तुमुखानि तत्पुर्वाभिपज्यंस्तत्सुमदधुः ॥ ३६ ॥

स सुहृद्वितैः पुर्व्वभिः । इदं मन्वाद्य मभ्युत्तस्यौ यदिदं
प्रजापतेरन्वाद्यः स यो हैवं विद्वान्सम्प्रत्युपवसति
सम्प्रति हैव प्रजापतेः पुर्व्वं भिपज्यत्युवति हैनं प्रजापतिः
सु एव मेवान्नादो भवति यु एवं विद्वान्सम्प्रत्युपवसति
तस्मादु सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

चक्षुषी इ वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ । तस्मात्पु-
रुस्ताज्जुहोति पुरस्ताद्दीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी
दधाति तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ ३८ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हैके । आग्नेय माज्यभागं जुह्वति
दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्य माज्यभागं मेतत्पुरस्ताच्चक्षुषी
दध्ना इति वृद्धन्तस्तदु तदुविज्ञान्य* मिव हवीरुपि इ
वा आत्मा यज्ञस्य स युदेव पुरस्ताद्विषां जुहोति
तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति युवो एव सुमिद्धतमं मुन्येत
तदाहुतीर्जुहुयात्समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा आहु-
तयः ॥ ३९ ॥

स वा ऽऋच मनुच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे

* 'तदुतिविज्ञान्य'—इति ग ।

अस्थान्तसुत्यनुस्थिके चक्षुषी आशिष्टे अथ यदुच मनु-
च्यर्चा युजेदुस्थि हैव कुर्यान्न चक्षुः ॥ ४० ॥

ते वा एते । अग्नीषोमयोरेव रूपं मन्वायत्ते
यच्छुक्तं तुदामेयं युत्कृष्णं तुत्सौम्यं यदि वेतरुथा युदेव
क्षणां तुदामेयं युच्छुक्तं तुत्सौम्यं युदेव व्वीक्षते
तुदामेयुः रूपः शुष्के* इव हि व्वीक्षमाणस्याक्षिणी
भुवतः शुष्क मिव द्दामेयं युदेव स्तुपिति तुत्सौम्युः रूपं
मार्द्रं इव हि सुपुपुयोऽक्षिणी भुवत आर्द्रं इव हि
सोम आजरसुः ह वा अस्मिन्लोके चक्षुष्मान्भवति
सचक्षुरमुष्मिलोके सुभवति यु एव मेतौ चक्षुषी
आज्यभागी व्वेद ॥ ४१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अग्नीषोमीय मेकादशकपालं विधातु माखायिका माह—
“त्वष्टुर्ह वै पुच इति” । पुरा किल ‘त्वष्टुः’† शिरस्त्रयेण पुक्तः

* ‘शुष्केव’—इति क ।

† ‘अस्मिन् लोके’—इति ख,

‘अस्मिन्लोके’—इति ग, ‘अस्मिन्लोके’—इति घ ।

‡ ‘रमुष्मिन् लोके’—इति ख ‘रमुष्मिलोके’—इति ग, ‘रमुष्मिलोके’—इति घ ।

१— एतदारभ्याष्टमकण्डोऽस्य ‘नदुदाव’—इत्यन्तं यत्प्रजातम् पुनः पक्षमे
काण्डे अपि अतम् (५. ५. ४ २-८) ।

२— “त्वष्टा, त्वष्टं मन्वत इति नैरुक्तास्त्रिवेदा स्याद् दैविकर्मणस्तत्तत्तेर्वा
स्यात् करोति कर्मणः”—इति निब० ८ २. १० । पुनस्तत्रैव तत

कश्चित् 'पुत्रः' यभूत्^१ । यतोऽय मुकुरीत्या वङ्गरूपः, अतः सः
'विश्वरूपः'-इत्यन्वर्थनामा अभूत् ॥ १ ॥

"तस्येति । 'तस्य' गिरस्तयगतेषु मुखत्रयेषु मध्ये 'एकं मुखं'
'सोमपानं' सोमः पीयते अनेनेति करणे भ्युट्^२ । सोमपानायाभूत् ।
अन्यमुखं 'सुरापानं' सुरापानमाधनम् । "वा भावकरणयोः"-इति^३
णत्वम् । 'अन्यसौ' पामन्यरिक्ताय 'अग्रनाय' भोजनाय 'एकं' मुखं
मासीत् । 'तं' विश्वरूपं दृष्ट्वा, 'इन्द्रः' 'दिदेष्ट' द्वेषं करोत् । द्वेषं
तैत्तिरीयके समाधातम्— "स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागं मवदत्, परोक्षं
मसुरेभ्यः"-इति^४ । स क्रुद्ध इन्द्रः 'तानि' चीष्टपि गिरांसि
'प्रविच्छेद' ॥ १ ॥

"स यत्सोमपान इति । तेषु त्रिषु मुखेषु मध्ये 'यत्' सोम-
पानाय मुखम्, 'ततः' 'कपिञ्जलः' पक्षी 'समभवत्' । "कपिञ्जलः

उत्तरम्— "माध्यमिकश्लेषेत्याहुः । मध्यमे च स्थाने समासातः
(निघ० ५. ७. २१.) । अग्निदिति शाकपूषिः"-इति (२१.) । 'सर्व-
श्रिन्पिमता माचार्यो देववर्द्धकिर्दाद्यायणो-पुत्रो दादशाना मादि-
त्याना मन्यतम इत्येतिहासिकाः'-इति च तद्भाष्ये पर्यालोच्यम् ।
• दुस्स्थाने आदित्यनामसु चास्मातो निघण्टौ (५. ६. ६.) । "तत्रेतिहास
माचक्षते"-इत्यादि नैरुक्तं चात्रालोच्यम् (निघ० १२. १. १०.) ।

१— त्रिशिरो वर्णनं छतं सायणाचार्येण ऋ० सं० १५० २५० १ सूक्तारम्भे;
विशेषतस्तु "त्रिशोर्वाणं — त्रितो गाः"-इत्यादौ दृश्यम्
(ऋ० सं० १०. ८. ८; ८८. ६) ।

२— पा० सू० १. ३. ११७ ।

३— पा० सू० ८. ७. १० ।

४— तै० सं० २. ५. १. १ ।

कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईयत्पिङ्गलो वा”-इति यास्कः^१ ।
उक्तार्थविश्रामाय पविणः सोमस्य च साम्य माह-“तस्मात् स बभूव
इवेति ॥ ३ ॥

“अथ यत् सुरापान मिति । तथा कलविद्भोऽपि शब्दयति,
अतः तत्तत्तदुत्पत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

“अथ यदन्यस्मा इति । ‘अथ’ पानात् ‘अन्यस्मात्’ अग्रनाय
यत् सुखम्, ‘ततः तित्तिरिः’^२ । यतो बहुरूपादन्नभचकान्मुखात्
सम्बभूव, अतः सोऽत्यन्तं बहुरूपवान्^३ दृश्यते ।

कथं तस्य तयात्व मिति तद्दर्शयति-“सन्त्येवेति । तच्छब्द-
स्त्वशब्दसमानार्थः, सर्वनामसु विकल्पेन पठितः^४ । ‘सत्’ एकस्मि-
न्शब्दे ‘इतलोका इव’ इतविन्दवः परिदृश्यन्ते । तथा ‘सत्’ एकच
शब्दे मधोविन्दव इव । एतदपि कुत इत्यत आह-‘पर्वेषु’
चटकपक्षेषु ‘आद्युतिताः’ आचरं प्राप्ताः बहुरूपाणि दृश्यन्ते ।
कार्यगतं वैख्यं सत्कारणेषुपि सम्भावयति-‘एवं रूप निव’

१- तथाहि-“अथ सुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते”-इत्यधिकारे (निब०
४. ४. १०) द्रष्टव्यम् । तत्र “कमबोधं शब्दं विज्ञपतीति वा”-
इति च तच्छेदः ।

२- “तित्तिरिक्तस्यात्, तिलमात्रयित्र इति वा”-इति निब० १. ४. १ ।

३- एवंविधेषु पदेषु प्रथमं मत्वर्थोपपत्त्येन माद्यम्, ततो समासः,
अत एव “न कर्मधारयात्मत्वर्थोयो बहुरोहिद्येत् तदर्थप्रतिपत्ति-
करः”-इति मत्र विवक्ष्यते ।

४- ग० पा० १. १. १० (१ १. २० सू०) ।

एतत्सोकादिरूप मिव खलु 'सः' 'तेन' मुखेन 'अशनं' जठरम्
'आवयत्' अवति^१रच गत्यर्थः^१, अगमयत् ॥ ५ ॥

"स त्वष्टेति । एवं पुत्रशिरस्तु क्विन्नेषु 'स त्वष्टा' असाविन्द्रो 'मे'
'सुचं' 'कुवित्' वज्रप्रकारम् 'अवधीत्'—'इति' कुद्धो भूत्वा 'अपेन्द्र
मेव' इन्द्रेण विरहित मेव 'सोम माजघ्ने' । 'सः' च 'सोमः' 'यथा'
अपेन्द्रः 'प्रसुतः', 'एवं' प्रदानेऽपि 'अपेन्द्र एव' अभूत् ॥ ६ ॥

"इन्द्रो ह वा इति । स च 'इन्द्रः' 'इदम्' एव सर्वेऽपि 'मा'
'सोमात्' व्यवहितं कुर्वन्त 'इति' विचार्य, 'यथा' प्रवक्षो दुर्वसस्य
धन मनसुज्जात एवापहरति, 'एवम्' 'अनुपपन्न एव' 'द्रोणकलशे'^२
शोधितं सोम मभवयत् । 'सः' च भक्षितः सोमः सात्त्व्य मप्राप्नुवन्
त मेव 'जिह्विष' हिंसितवान्, पीडा मकरोत् । ततः सर्वतः
नामाद्यमुख्य-प्राणेभ्यः, मुखव्यतिरिक्तेभ्यः च्युतोऽभूत् । अथ कर्क-
न्वादिपदार्थरूपेण सृतेभ्यस्तेभ्यः सकाशात् 'सौचामणी' सुचाम्णः
समन्विनौ 'इष्टिः' निष्पन्ना । सोमे सृते, येन प्रकारेण त मिश्रं

१— 'अवति'—इति न, भ, डा—वेवरेण च त्रिषु पुस्तकेषु दृष्टः ।

२— धा० पा० भा० पं० ६०० ।

३— द्रोणकलशो द्रुममयः कलशकाशो वैकृष्टः सोमरसपात्रविशेषः ।
अस्योपर्येव धारा यथा गृह्यन्ते । का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० ५४४५म् ।

४— "सुचामा मोत्रमिदं वष्यो"—इत्यामरः १. १. ४५ । "तदेतत् सर्वं
माप्नोति यच्च सौचमणीसृते"—इत्यादि वा० सं० १६, २१ । तत्र च
"सुरावन्तम् (वा० सं० १६. ३२.)"—इत्यादिमन्त्रेर्होमो विहितः
(का० श्रौ० १६. २. ८.) । "न वा एतदयो न हिरण्यं, यत्सोमम् ;
न स्त्री न पुमान्, यत् सोमः ; न सोमो न सुरा, यत् सौचामणी-

सृतमोमं 'देवाः' विचिकित्सितवन्तः, 'तत्' सर्वं सौचामणीप्रकरणे
विस्मृतं माध्यायते ॥ ७ ॥

"स त्वष्टेति । अथ 'स त्वष्टा' मम 'सोमम्' अतिप्रसूत
मनाकारित सेवापिवदिति क्रुद्धः सन्, 'स्वयं मेव' नष्टस्य यज्ञस्य
'यज्ञवेद्यसं' यज्ञहिंसापरिहारं कृतवान् । कथम् ? 'यो द्रोणकलशे'
'शुक्रः' सोमः 'परिश्रितः' आसीत्, 'तम्' आदाय प्रवर्त्तयामास,
"इन्द्रश्चतुर्वर्द्धस्व"-इत्युच्चार्य कृतवान् । 'सः' च कृतः सोमः, अग्निप्राप्ति-
समकाल एव पुरुषरूपेण 'सम्भवत्' । केचित् प्रवर्त्तनसामर्थ्यात् अग्नि
मत्पृष्ठमेव मध्ये 'सम्भवेत्याहुः' । 'सः' च सम्भवन् 'अग्नीषोमावेव'
'अभि' व्याप्नुवन् भक्षयन् 'सम्भवत्' । न केवलं जगत्कारणभूतौ तावेव,
किन्तु लोके धाः 'विद्याः', यद् 'यज्ञः', यत् अदम्य मन्त्रम्,
या च 'श्रीः', तानि सर्वाणि 'अभि'लक्ष्य भक्षयन् 'सम्भवत्' ॥ ८ ॥

"स यद्वर्त्तमान इति । तथा 'सः' सम्भवन् 'वर्त्तमानः' सर्वं
व्याप्नुवन्नेव । यतः 'सम्भवत्', 'तस्मात्' तस्य नाम, सर्वं व्याप्य वर्त्तन्
इति व्युत्पत्त्या 'वृषः'-इति मन्त्रसम् । तथा यस्मात् ('अपात्')

समृद्धौ"-इति तै० ब्रा० १. ८. ५. ४ । "ते देवा अप्रवन् सुवार्तं
वर्तन् मन्त्रासता मिति तस्मात् सौचामणी नाम"-इति (५. ५. ४.
१५.) नामनिर्वाचनम् । "सुवार्तं वर्तन् पाप्मनोऽन्नासन्नोति"-इत्यादि
चोपरिष्ठादिहेतु (५. ५. ४. १२, १२. ०. १. १४.) ।

१-इद्वैवोत्तरभागे दृश्यम् । उत्तरभागे हि अष्टाध्यायिनोऽनामष्टय-
मेधात्याख्यव काण्डाद्यनुसंधेय ब्रह्मप्रतिपादको बृहदारण्यकाय ।

२-"वृषो ब्रह्मातेर्वा, वर्त्ततेर्वा, वर्द्धतेर्वा ; 'यदवृषोत् तद् वृषस्य वृषत्व
मिति विज्ञायते, 'यदवर्त्तन् तद् वृषस्य वृषत्व मिति विज्ञायते,
यदवर्द्धन् तद् वृषस्य वृषत्व मिति विज्ञायते"-इति निब० ५. ५. १।

अपादः सन् प्रभूतः, 'तस्मात्' अतः संपणसास्यात् 'अहिः' इत्यपि
तस्मात्तस्मात् । 'तं' 'दनुश्च दनायूश्च' मादृ-पिदृ-स्थानीयौ भूत्वा
रक्षणाय 'परिजगृह्यतुः' । यस्मात्ताभ्यां परिजगृह्यतुः, 'तस्माद्दानव
इत्याहुः' सर्वे जनाः ॥ ८ ॥

“अथ यदप्रवीदिति । तथा स तद्यथा यदप्रवारसमये^१ इन्द्र-
प्रचुरिति^२ पूर्वपदोदात्ततया,— इन्द्रः प्रचुर्यस्येति वज्रप्रोहिममासं
कृत्वा^३ मन्त्रं प्रयुक्तवान्, अतः तम् 'इन्द्रो जघान' । यद्यसौ अन्तो-
दात्ततया तत्पुरुषसमासेन^४ वा, 'इन्द्रस्य प्राचुः'-इति व्यसनिर्द्देशेन
वा ब्रूयात्, तदा निश्चितमेव 'स इन्द्रं' इत्यात् ॥ १० ॥

१—“अहिरपनात् ; यद्यन्तरिक्षे । अथ सपोतरोगिहिरैतस्मादेव, निर्ज-
सितोपसर्गं व्याहन्तीति”—इति निब० २. ५. १ ।

२—‘यदप्रवारसमये’-इति छ ।

३—“इन्द्रप्राचुः । इन्द्रोऽस्य प्रमयिता वा प्रातयिता वा तस्मादिन्द्र-
प्राचुः”—इति निब० २. ५. २ ।

४—“वज्रप्रोहौ प्रकृत्वा पूर्वपदम्”—इति पा० सू० ६. २. १ ।

५—“अन्तोऽवत्याः”—“समासस्य”—इति पा० सू० ६. १. २२०, २२१ ।

६—“इन्द्रस्य प्रातयिता इन्द्रप्राचुरिति-विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तो-
दात्तत्वेन भवितव्यम् ; व्याधुदात्तत्वर्यं शब्दः प्रयुक्तः, स च वज्रप्रोहितो
द्योतयति, वज्रप्रोहौ प्रकृत्वा पूर्वपद मिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधा-
नात् । सति वज्रप्रोहौ इन्द्रः प्रातयिता यस्येत्यर्थो भवति । सोऽयं
मन्त्रगतः स्वरापराधः”—इति तै० सं० २. ४. १२ ता० भा० ।
अथ एवाह यस्याप्रायाम्—“दुष्टः शब्दः शरतो वर्णतो वा मिथ्या-
प्रयुक्तो न त मयं माह । स वाक्पञ्चो यजमानं हिमन्ति यथेन्द्रप्राचुः
स्वरतोऽपराधात्”—इति पा० म० भा० १. १. १था० ।

“अथ यदिति । तथा ‘वर्द्धस्तेति’-प्रयोगसामर्थ्यात् ‘सः’ वृचः
 ‘इषुमाचम्—इषुमाचम्’ धनुषः सकाशाद्विज्ञानमुक्तेषुधावत् दूरं
 गच्छति तावन्माचम्, प्रतियोगं ‘तिर्यङ्’ उभयपार्श्वतः ‘वर्द्धते’, ‘प्राङ्’
 चि ‘इषुमाचम्’ अवर्द्धत । एतत् पक्षाद्वृद्धेरणुपलक्षणम् । ‘अवरं’,
 ‘पूर्वं’ च ‘समुद्रं’ तथा प्राक्-पश्चात्समुद्रावपि ‘अवदधौ’ शरीरवृद्ध्या
 अवाक् चकार इत्यर्थः । यावद्यावत् प्रवृद्ध आस, तावत्तावत्
 प्रवृद्धोऽक्षमक्षक एवाभूत् ॥ ११ ॥

“तस्मै ह स्मेति । एवं ब्रह्माग्निने ‘तस्मै’ ‘देवाः मनुष्याः पितरश्च’
 पूर्वमध्यन्दिनापराह्णेभ्यः क्रमेण सर्वतः ‘अग्रनम्’ प्रयच्छन्ति ॥ १२ ॥

“स वा इन्द्र इति । इन्द्रस्तु वृचशरीरवृद्धिक्रमानुसारेणैवेय-
 दीपत्रणुस्रो दूर एव^१ ‘वरन्’, शीघ्रं ममहमानो वृच मनुगतौ
 ‘अग्नीषोमौ’ इच्छन् उपमन्त्रयामास । कथम् ? हे ‘अग्नीषोमौ !’
 युवां ‘मम’ स्वम् भवयः, ‘युवयोरहं’ स्वम् भवामि । यथाहं
 युवयोक्तया ‘एषः’ वृचो ‘न किञ्चन’ किं नपि न भवति, अतः
 ‘कम्’ कौदृङ्गवलोयेतं ‘दधुं’ ‘वर्द्धयय’ ? अतोऽमुं परित्यज्य
 मां प्रति ‘उपावर्त्तयाम्’ । ‘इति’-शब्दः उपमन्त्रणप्रकार-
 ० समाप्त्यर्थः^२ ॥ १३ ॥

‘तौ होचतुरिति । अथ ‘तौ’ इन्द्रम् ‘ऊचतुः’ । ‘ततः’

१—तैत्तिरीयसंहितायाश्चैव मेव (२. ४. १२, २. ५. २.) ।

२—‘ब्रूयाद् दूर एव’-इति न, ३४ ।

३—तैत्तिरीयसंहितायाश्चात्र मेवमेवोपमन्त्रणम् (तै० सं० २. ५. २.),
 अधिकृतं तच्च श्रुतं मित्रैव प्रापयितो वयसामादिकथेति ।

वृत्रवदननिर्गमनात् 'आवधोः' 'किं' फलं स्वयं 'स्यात्' ? 'इति' ।
 स एव मुक्तः 'ताभ्याम्', 'एतम्' इदानीं विधीयमानम् 'एका-
 दशकपालं पुरोडाशम्' अग्नौषोमदेवताकं कृत्वा निरुन्नवान्, तथो-
 रिद मिति कल्पितवानित्यर्थः ॥

इदानीं तं यागं विधत्ते— "तस्मादिति । अग्नौषोमौ देवते
 यस्य, सः 'अग्नौषोमौयः', एकादशसु कपालेषु संस्मृतः पुरोडाशः
 'एकादशकपालः' स भवेत्, पौर्षमास्यां कर्त्तव्यः ॥ १४ ॥

"तावेन मिति । अथ 'तौ' 'एतम्' इन्द्रं प्रत्युपावृत्तावभूताम् ।
 'तावतु' 'सर्वे' अपि वृषमुखान्तर्गताः 'देवाः' ('प्रेयुः') निरौयुः ।
 तथा वृक्षेण भविता विद्यायशोऽस्त्रयः 'सर्वाः' अपौन्द्रं प्रति
 निर्गताः । 'यत्' 'इदम्' इदानीन्परिदृश्यमानप्रकार मिन्द्रस्य
 सर्वाधिपत्य मस्ति, तत् 'तेन' अग्नौषोमौषैकादशकपालयागेन 'इहा'
 'अभवत्' । उक्तं मयं निगमयति— "एष ख इति । एष एव
 "तद्युर्व वै"—इत्याद्युपक्रम्य, "तेनेद्रेष्ट एतदभवत्"—इत्यन्तेनोक्त एव
 'पौर्षमासस्य' पौर्षमास्या मसाधारण्येनानुष्ठेयस्य^१ इविषो 'यन्मुः'
 यन्वकोऽर्पनियामकः, एतदेव ब्राह्मण मित्यर्थः ॥

१— "साम्य देवता (४. २. २४.)"—इत्यधिकारे "द्यावाएधिषो-मुनासोर-
 मवतदग्नौषोम-वाप्तोप्यति-ग्रहमेधास्य च"—इति पा० सू० १. २.
 २२ । "देवताइन्द्रे च (पा० सू० ६. २. २६.)"—इति, "यमोः
 स्यात्तोमसोमा" (८. २. ८२.)"—इति पाणिनिस्तुत्रे चात्र स्मर्यते ।

२— "यन्मुतं मद्या"—इति पा० सू० ४. २. १६ ।

३— 'पौर्षमास्यां साधारण्येनानुष्ठेयस्य'—इति च ।

विहितं मयं मनूय प्रशंसति— “यो ह्येव विद्वानिति । अत्र यद्यपि पौर्णमासीशब्देन कालवाचिना तत्कालक्रियमाणं सर्वं कर्माश्रयणीयम्, तथाप्याग्नेयाष्टाकपालस्य साधारण्याद्, वाक्यशेषे औप्रभृतेरेव फलत्वेन श्रवणाच्च, अग्नीषोमीय एकादशकपाल एव परिगृह्यते । ‘य’ यजमानः ‘एवम्’ उक्तं मयं ‘विद्वान्’ जानन्, ‘पौर्णमासेन’ पौर्णमास्यां क्रियमाणेनाग्नीषोमीयेन ‘यजते’ अहु-
तिष्ठति, सः ‘एताम्’ इच्छेष्टानुभूतां ‘श्रियम्’, तथाविधं यमोऽक्षच्च प्राप्नोति ॥ १५ ॥

“तदेव खल्विति । अथ तदानीम्, अग्नीषोमादिनिर्गमनानन्तरं मेव ‘वृषो हतः’ ‘निष्योतो दुतिरिव’ चर्मनिर्मितपात्रं निष, स यथा ‘संज्ञीनः’^१ सङ्कुचितकुक्षिरिति^२ एवं संज्ञीनो भूमावगच्छिष्टः ; तथा ‘निर्धूतमक्रुका भस्वा’ चर्ममयी संज्ञीना, तदत् ‘संज्ञीनः’^३ गते ; कुक्षिगतानां सङ्कुक्षानीयानां देवानाम्, उदकस्थानीयानां मरुगादीनाञ्च स्त्रावात् दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । अप्र शयानं वृष्टं हननेच्छया इन्द्रः शीघ्रं माजगाम ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । तं दृष्ट्वा वृषोऽज्यवीत्,— इदानीं मेतत् सर्वं तमेव भवामि, पूर्वे यदहं सर्वं सभवम् ; अतो ‘आकुर्वेव’ शरीरं विविधम्, आ सर्वतो भग्नपर्यन्तं^४ कुरु, विदारयेत्तयः । ‘अमुया’ इदानीं मनूयमानप्रकारया स्थित्या ‘मा भूवम्’ सर्वदा न भवामि ‘दति’ । ‘सः’ एव मुक्तः इन्द्रः, तर्हि ममाद्य भवेत्तुवाच ।

१— ‘संज्ञीनः’—इति ङ । एष मिहोत्तरवापि सर्वत्र ।

२— ‘सङ्कुचितकुक्षितनु यतति’—इति ङ । ३— ‘भय’—इति ट ।

‘तथा’ अन्तु ‘इति’ उक्तम् । ‘तम्’ इन्द्रो ‘वेधा’ ‘अन्वभिनत्’
 तदनुक्रमेण व्यदारयत् । तेन ‘यत्’ ‘सौम्य’ श्रेष्ठं श्रुत मासीत्
 ‘तं’ चन्द्रमसं चकार । प्रतिनिर्द्देशापेक्षया पुंसिङ्गता । ‘यत्’
 ‘असुर्यम्’ असुरेभ्यो हितम् उच्छिष्ट मासीत्, ‘तेन’ ‘इमाः’
 सर्वा अपि प्रजाः उदरप्रदेशेन अयुज्यन्ते, तद्रूपेणोपस्थापया-
 मासेत्यर्थः । यस्मादेवं ‘तस्माद्’ यः कश्चित् यदि बह्वक्षं भक्षयेत्,
 ‘तर्हि’ तदा सर्वेऽपि, जनाः इदानीं ‘वृच एतर्हि’ अस्माद् आनीत्
 इत्याहुः । प्रसिद्धेः सार्वचिकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तः । उक्त मयं
 समर्पयते— “एतर्हि” इति । ‘असौ’ चन्द्रः पूर्वपक्षे ‘आपूर्यते’-इति
 यत्, तत् ‘इदं हि’ किं मिदम् ? तदाह— ‘अस्मात्’ ‘लोकादेव’
 चन्द्रः ‘आप्यायते’ । अस्मात्लोकात् चन्द्रस्याप्यायनप्रकार उपरिष्ठाद्
 वक्ष्यते— “तदेन मज्जा ओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्यो ऽधि जनयति,
 स एव आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृष्टे”-इति^१ ।

यदा (‘इमाः’) बुभुक्षिताः ‘प्रजाः’ ‘अग्रन मिच्छन्ति’, तदा
 ‘अस्मा एव वृचाय’ पण्यये चतुर्थी, वृचरूपाय ‘उदराद्येव’ ‘बलिं
 हरन्ति’ । अतो वृचभागविशेषस्याङ्गरूपेण स्थापनं युक्त मित्यर्थः ।
 “स यो ह्येव मिति ज्ञानफलम् ॥ १० ॥

- १— अथुरशब्दस्य गवादिषु घाटात् “तस्मै हितम् (पा० सू० ५.
 १. ५.)”-इत्यर्थे “उ-गवादिभ्यो यत् (पा० सू० ५. १. २.)”-इति
 यत् । वस्तुतोऽन्य “अथुरस्य खम् (पा० सू० ४. ४. १२१.)”-इति
 यदित्येव स्यात् सुवचम् । २— ‘अयुज्यन्ते’-इति ज, ङ ।

३— एतदिहैव काण्डे इत उपरिष्ठाद् दृष्टव्यम् (६. ४. १५.) ।

४— पा० सू० २. ३. ६२ वा० १. (१५. ८) ।

किं निषिध्यते, सत पर्युदस्यते, अथार्थवाद ? इति विधा
विकल्पार्थवाद इति राह्यान्तितम्^१ । सोमपशुसूदप्राप्तौ कारण
माह— “यस्ये कस्ये चेति । ‘निर्वपानिति ह्यब्रुवन्’ इति निर्वापस्य
विशेषितत्वात् तयोस्तद्भावादिति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं ताभ्यां देवताभ्यः सत सुपकारं दर्शयति— “महाग्नि-
रित्यादिना, ‘अथ ह सोम इत्यादिना च । अग्निं सर्वदेवार्थं
माहुत्याधारतालक्षणम्,— सोमस्तु सर्वदेवतानां माहुतिलक्षणम्,
उपकारं लभन्तौ । यस्मादेव ‘तस्मात्’ वेदशदिन अग्निं सोमस्य
च सर्वदेवतात्मकताम् ‘आहु’ ॥ १० ॥ ११ ॥

“अथ यदिन्द्र इति । ‘यद्’ यस्माच्च ‘इन्द्रे’ ‘सर्वे देवा’
‘तस्मान्ना’ स्थितवन्तः, अतः ‘इन्द्र सर्वं देवता’ । अत्र कारण
माह— “इन्द्रज्येष्ठा देवा इतीति । ज्येष्ठतः तु “तावेन सुपावहततु-
स्तावनु सर्वे देवा”-इत्यादिनोक्तत्वात्^२ अवगन्तव्यम् । ‘एतद्’ एतेनैव
श्वस्तु कारणेन सर्वेऽपि देवा ‘विधा’ विप्रकारेण अग्निमोमेन्द्रात्मका
‘एकदेवत्या’ एकैकदेवतार्था ‘अब्रुवन्’ । तादर्थ्यं यत् ॥

१— तथाहि त्रैमिनिस्तुत्रम्— ‘अपूर्वे धार्यवाद म्यात’-इति मो० ६०
त्रे० सू० १० या० ८ पा० ५ सूत्रम् (८ अधि०) । “यथा ‘आदिशो
रूप’-इति अग्नने लते तेजस्वामान्यादुच्यते एव सिद्धापि पशौ
प्याज्यभागौ कथं न क्रियेता मिति तदर्थं प्रशसा”-इति च तत्र
तद्भाष्यापसंहारः (शा० भा०) ।

२— अस्मिन्नेव ब्राह्मणे पुरस्ताद् (४१६ ए० १५ क०) दृश्यम् ।

स्तिविधविभूत्याप्रये चयाणा मपि यागाना मग्रीषोमीयत्वं युक्त
मिति केचिदाहुः ॥ १५ ॥

“तद् होवाचेति । ‘आसुरिः’ त्वेवम् ‘उवाच’ । उभयेषु द्विषु
यागेष्वाज्यभागाभ्या मेव सूर्याहोर्द्धमाभयुगलत्रयात्मकासु^१ चिविधासु
विभूतिषु ‘यतमे वा यतमे वा’ ‘हे’ वस्तुनौ, ‘यतमे वा’ अहोरात्र-
रूपे वा, शुक्लरूपपक्षरूपे वा, हे ‘आप्नोति’ । धीषया विविधाभ्यपि
युगलानि परित्यज्यन्ते । आज्यभागपुरोडाशाभ्यां अग्रीषोमाग्रीषोम-
देवताकाना मथेव चिष्वपि यागेष्वेकैकेनैव चिविधा मय्यग्रीषो-
मयोर्विभूति माप्नवान्^२ भवतीति^३ ‘आसुरिः’ आचार्या मन्यन्ते ।

आसुरिपक्षं निगमयति—“तस्मादिति । ‘तस्मादे’ यस्मादेकैकेन
सर्वविभूतिराप्ता भवति, तस्मात् कारणात् ‘एतावन्’ यागत्रय
मय्यग्रीषोमीय मेव ‘क्रियते’ ॥ १६ ॥

अथाज्यभागादियागत्रयद्रव्ययोराज्यपुरोडाशयोरेकदेवतात्वप्रयुक्तं
जामितादोष माक्षिष्य द्रव्यमन्त्रधर्माणां भेदेन तत्परिहरति—
“तदाहु रित्यादिना । आज्यपुरोडाशस्य प्रदान मिति श्रेयः । अथवा
‘आज्यस्य’ ‘पुरोडाशस्य’ वा पश्चादपि ‘अग्रीषोमयोः’ एव दीयत
इत्यर्थः । कथं मेतावता जामितेति, तत्राह—“यदिति । एकरूपं
‘यद्’ वस्तुद्वयम्, तद्विलक्षणं वस्तुनारेणान्यवहितम् ; ‘तेन’ अन्यव-

१—‘आसुरिराचार्यस्त्वेवं मन्यते’—इति ट ।

२—‘सूर्याहोर्द्धमाभयुगलत्रयात् सकलासु’—इति ज, झ ।

३—‘चिविधा अय्यग्रीषोमयोर्विभूतीराप्नवान्’—इति ज ।

४—‘भवति’—इत्यन्त उवाचव्ययस्यो ट-पुस्तके ।

धानेन तद्वस्तु 'जामि' भवति । अत्र तु व्यवधानं माग्नेयेन 'अनेन' वक्ष्यमाणेन च खल्वजामि । केनेति, उच्यते— 'आज्यस्य' द्रव्यस्य 'इतरम्' इतरत् कर्म उपांशुयानाख्यम्, तथा 'पुरोडाशस्येतर' आज्याख्यम्^१; अन्योऽन्यापेक्षयोरुभयोरितरत्वम् । "अन्यदिवेति । द्रव्यभेदादेकदेवस्य भवति कर्मद्वयम् 'अन्यदिवान्यदिव' भवतीत्यर्थः, अतोऽन्ययोर्न जामितामि । द्वितीयः परिहारः— आज्यभागः प्रधानद्वय वेति कोटिद्वय विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम्^२ । मन्त्रभेदेन चाज्यभागप्रधानद्वययोरजामित्वम्^३, प्रधानद्वययोः 'जुषाणः'—इत्यस्यासम्भवात् । यद्यप्याज्यभागप्रधानयोर्देवतैक्यम्, तथाप्याज्यभागस्य 'अष्टमम्' "अग्निर्दृष्ट्वाणि"—"त्वं सोमामि"—इत्यादिका मनुवाक्यां कृत्वा, "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"—"जुषाण. सोम"—इति 'जुषाणेन यजति'^४, प्रधानाभ्यां तु क्रमेण "अग्नीषोमा यो अष्ट वाम्"^५—"अग्नीषोमा सवेदसा"^६—इत्यनूच्य, "आन्य दिवो मातरिषा जभार"^७—"युव मेतानि"^८—इत्यृग्भ्यां यजति । "अन्यदिवेत्यादि । पूर्ववत्^९ न दोषः । तथाज्यपुरोडाशयोरुपांशुत्वौचैस्त्व-

१— 'धानाख्यम्'—इति भ, ठ ।

२— द्वितीय इत्यादियस्यो ऽ-पुस्तके नास्ति ।

३— मन्त्रेत्यादियस्या ञ-पुस्तके नास्ति ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २ सशिशुस्तौ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ।

५— ऋ० मं० १. ८३. २ ।

६— ऋ० मं० १. ८३. २ । तै० ब्रा० १. ५. ७. ३ (क) ।

७— ऋ० मं० १. ८३. ६ ।

८— ऋ० मं० १. ८३. ५ । तै० ब्रा० १. ५. ७. ३ (ख) ।

९— ५ पंक्तिर्द्रष्टव्या ।

भेदादप्यजामित्वम् । “तावद्भूतादग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु
पौर्णमास्यां यजन्निति-श्रुत्यन्तरात् उपांशुत्वविधानं युक्तम् । विहित
माज्यस्योपांशुत्वं प्रशंसति—“न यदुपांश्विति । उपांशुत्वस्यानिरुक्तत्वात्,
प्रजापतेरपि सर्वात्मकत्वेन तथात्वात्, प्रजापतिरूपत्वम् ; ‘तस्मात्’
उपांशोः प्रजापतिरूपत्वात् ‘तस्य’ प्रजापतेः उचिता मनुष्टुप्कृन्-
स्ताम् “अग्नीषोमा यो अद्य वाम्”—मित्येताम् ‘अनुवाक्याम्’ अनुब्रूते ।
एतावता कथं साम्यप्रतीतिरित्यत आह— “वाग्धीति । “अनुष्टुप्
च वै सप्तदशस्य समभवताः॥ सानुष्टुप् चतुस्तराणि कृन्दांश्च सृजत”—
इति सामब्राह्मणे^१ श्रवणादनुष्टुभो वागूपत्वम् । ततोऽपि किं मित्यत
आह— “वाग्धि प्रजापतिरिति । “आश्वावयास्तुश्रौषडित्यादि—
“एष वै सप्तदशः प्रजापतिरिति श्रुतेः^२ प्रजापतिरूपत्वम् ॥ ९७ ॥

सिद्धवद्भवन्न सुपांशुयाज मिदानीं सार्यवादं विदधाति—
“एतेन वै देवा इति । ‘एतेन’ ‘उपांशुयाजेन’ ‘असुराणां’ मध्ये
‘यं-यम्’ असुरं हन्तुं नैच्छन्, ‘तं-तम्’ ‘उपसर्ग्य’ उपपार्श्वं च गत्वा,
उच्चैरुच्चार्यमाणेन वयङ्काराख्येन च ‘वज्रेण’ ‘अघ्नन्’ । वयङ्कारस्य
वृत्रग्निरम्बेदनमाधनत्वात् वज्रत्वम् । “तथो एवेत्यादि स्पष्टम् ।
तस्मात् उपांशुयाजं यजेदिति विधिः । उपांश्विज्यते देवता श्रव
यागे इति ‘उपांशुयाजः’ ॥ ९८ ॥

आज्यभागीपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः
वैलक्षण्यं युक्तम्, तदेव विधाय प्रशंसति— “न वा च्छन्नं मनूय

१— सा० मा० १५० २४० इत्ययम् ।

२— परस्मात् टोष्ण्या इत्ययम् (२५२ ए०) ।

३— वैलक्षण्यं मुक्ता प्रशंसति—इति क ।

जुषाणेनेत्यादिना । उदाहृतौ जुषाणशब्दयुक्तौ मन्त्रौ^१, 'तत्' तादृक्
 अनुष्ठानम् 'अनु', तत्सामर्थ्यादित्यर्थः । 'अन्यतरत' तयोरन्यत्र
 च्छक्करणात् एतत्कर्म 'अन्यतरतः' 'अस्थि' अस्थिवद् दृढं करोति ।
 तस्मात् अन्यतरत च्छक्करण युक्त मित्यर्थः ॥ १८ ॥

"अथर्वं मनूष्यर्क्षेति । एवम् 'सूच मनूष्य सूचा'-इत्येतद्वाक्ये-
 षम् । 'उभयतोदन्ताः' पुरुषायादयः प्रसिद्धाः । द्विविधप्रजापति-
 रेकेण प्रजान्तराभावात् सर्वप्रजालाभाय याज्यानुवाक्यायुगलयोरुक्त
 वेशचक्षम् ॥

उक्तार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति— "स य इति । अग्नी-
 योमयो' प्रजापतिस्वरूपमोमादिरूपं त्रिविधवैभवम्, तदाप्तिकारण
 माज्यभागोपांशुयाजाग्नौयोमौयपुरोडाशास्य यागवयः मनुतिष्ठ-
 तौत्यर्थः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पक्षान्तरं माह— "स वा उत्तरा मिति । स पूर्वं दौर्णमाभी
 सुपवसेत्, उत्तरा मेव । उत्तरोपवामपक्षे गुणं माह— "अथ य
 उत्तरा मिति । यथा कथित्परराष्ट्रं प्राप्य प्रतिमुखं पलायमानं
 हननोद्योगरहितं मम्यक् चूर्णितं करोति, तदुत्तरं चेयं मध्येवं
 भवति; प्रतिनिवृत्तस्योत्तरपक्षस्याक्रान्तप्रायत्वात् । "य उत्तरा मिति
 पुनरुपसंहारः ॥ ३३ ॥

इत्थं पक्षान्तरं मोपपत्तिकं समिधाय प्रथमं पक्षं मिहान्त-
 पितुं पुनरुपादत्ते— "स वै मम्ययेवोपवसेदिति ।

१— इदं वृत्तान्तं प्रदर्शितौ (११० ए० ११ प० ।

ननु द्वितीयपक्षानादरे किं कारण मिति, तदाह— “यथा वा अन्यथेति । ‘यथा’ कश्चिन्नन्दोऽन्येन पूर्व मेव पातितम्, पुनः स्वयम् ‘पिण्यात्’, ‘एवं’ ‘तत्’ उत्तरपक्षेणं भवति; स्तुत एव प्रतिगिष्टस्तस्य पक्षस्य खेनाकान्तत्वात् ।

उत्तरानादरे कारणान्तर माह— “सोऽन्यस्यैवेति । किञ्च उत्तरोपवामी ‘अन्यस्य’ अन्येन यत्कृतं कार्यं तस्य ‘अनुकरः’ अनुकारौ, कृतस्यैव कार्यस्य पुनः कारणशीलो भवति । तथा ‘अन्यस्य उपावसायौ’ अन्येनाध्यवसितस्य पुनरध्यवसायौ ‘भवति’ । सम्प्रति उपवसन्तं दृष्ट्वा, तदनुकर्तुं स्वयं मपि परेषुः असावुपवसतीत्येवं प्रतिभातात् । ‘तस्माद् सम्प्रति’-इति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ३४ ॥

सम्प्रतिपक्ष मेव निहृन्तयितुं मात्स्यायिका माह— “प्रजापतेर्हति । पुरा ‘प्रजाः’ सृष्टवतः ‘प्रजापतेः’ सन्धयो विम्बस्ता आमन् किल । ननु कः प्रजापतिः ? कानि पर्वाणि ? इति उच्यते— संवत्सरे सकलप्रजोत्पत्तेः ‘सः संवत्सर एव प्रजापतिः’ ; ‘तस्य’ कालात्मकस्य ‘पर्वाणि’ ‘अहोरात्रयोः मन्थौ’ प्रातस्पायङ्गालौ । तथा एतौ ‘मन्थौ’ ‘पौर्षमानी च अमावास्या च’ कालौ । ‘अतुमुत्तानि’ वसन्तादीनि, तानि विम्बस्तानि ॥ ३५ ॥

“स विस्मरति । ‘सः’ विस्मृतपर्वा ‘संज्ञातुं’ सङ्गतो भवितुं शक्नो माभूत् । ‘तम्’ अशक्तम् ‘एतैर्विर्यजैः’ ‘देवाः’ ‘अभिषज्यन्’ भेषजं मकुर्वन् । सोमव्यतिरिक्ताज्यपुरोडाशादिमाध्या’ ‘हविर्यज्ञाः’ । विभज्य योजयति—सायं प्रातश्च क्रियमाणेन ‘अग्निहोत्रेण’

यश्चे ते पुरस्तात् क्रियेते, अत इदानीं मपि प्राणिनां 'चतुषीं पुरस्ताद्' वर्त्तते ॥ ३८ ॥

अथ केपाश्चित् पच माह— "उत्तरार्द्धपूर्वाद्धं इति । तेषां मभिप्राय माह— "एतदिति । 'एतत्' एतेन, पूर्वभागेऽपि उत्तर-दक्षिणभागयोर्होमेन 'पुरस्तात्' साक्षात् 'चतुषीं' स्थान एव स्थापयाम इति ॥

अथ पचस्य दुरवगमत्वा मागच्छन् पूर्वोक्तं मेव पचं सिद्धान्तयति— "तदु तदेत्यादिना । 'अविज्ञान्य मिव' विज्ञानेन हीन मिव, वैषम्याभावेन साक्षात् स्थानविज्ञानस्याशक्यत्वात् तस्य । कस्य पुरस्तादित्यत आह— "चतुषींतीति । यागशरीररूपस्य द्रव्यत्यागात्मकत्वात् यत्र प्रधानानि चतुर्विंशति ह्यन्ते, तेषां पुरोभागमाचपवनात् स्तस्थाने चतुःस्थानं भवतीत्यर्थः । उक्तपुरोभागविशेषं माह— "यत्रो एवेति । उत्तरपूर्वाद्धादिस्थान मनपेक्ष्य प्रधानहविःपुरोभागे 'यत्र' क्षुब्धामौ समिद्धे होतव्यम् ; तथा सति 'आहुतयः' अपि 'समृद्धाः' स्युः । अथ कात्यायनः— "आग्नेय उत्तरपूर्वाद्धं, दक्षिणपूर्वाद्धं सौम्यं, समिद्धतमे वा"—इति ॥ ३९ ॥

आज्यभागयाज्यानुवाक्ययोर्धादृग् जुषाण्वैस्त्वष्ट्यं पूर्वं मुक्तम्, तदपि तयोश्चतुष्टययुक्तं मित्याह— "स वा अच मनूयेति । 'अस्यन्' अस्यनि, मुखे अस्त्रिमये सति अग्निजुषयोः काठिन्यमृदुत्वान्

१— 'उक्तहविःपुरोभागे विशेष'—इति ठ ।

२— का० श्री० सू० ३. ३. १०. २०, २१, २२ ।

३— इहैव पुरस्तात् २० कण्ठी प्रसृत्या (४२० ५०) ।

४— 'अग्निजुषयोः'—इति भ, 'अग्न्यजुषयोः'—इति ठ ।

साम्यादस्थानस्थ्यात्मता । यदे यज्ञस्य समाधातेन यजुषा^१ क्रियते,
तत् त्रिपिहितम् ; यदृचा तद् दृढ मिति । ‘यज्ञा’ “अग्नि-
र्हृषाणि”—इत्यादिकया, ‘यजुषा’ “जुषाणो अग्निर्जुषाणः सोमः”—
इति, यज्यजुषोश्च मृदुत्रिपिहिते समाधाते । उक्तप्रकारता मयान्य-
भावे दोषदर्शनेन समर्थयते— “यदृच मनूयेति । अपृषावेव
सुर्वन्, प्राणिनां यज्ञस्य वा ‘असि’ अस्थिस्थानं मुखम् केवलम्
‘जुषात्’, ‘न चतुः, चतुस्तु वर्जयत्येव ॥ ४० ॥

आग्नेयसौम्ययोराम्यभागयोर्यज्ञचतुष्टयं सौक्तिकचतुष्टयाम्येन सम-
र्थयते— “ते वा एते इति । ‘ते’ चतुषो प्रत्येकम् ‘अग्नीषोमयोः
रूपम्’ ‘अन्वायत्ते’ अनुमाने । कथम् ? चतुषि ‘यच्छुक्तं तदाग्नेयम्’
वितभास्वरत्वसाम्यात् ; चन्द्रमसि काण्ड्यस्य वृक्षानुसारेण स्फुटं
प्रतिभासात् ‘यत् कृष्णं तत् सौम्यम्’ ।

अथ “आग्नेयः कृष्णधीवः”—इत्यादियु^१ काण्ड्यस्याग्नेयत्ववशान्,
अविमण्यस्य प्रकाशकाग्निधर्मत्वात् ; सोमे भूयसः शौक्लस्य दर्शनात्
उक्तवैपरीत्यं मागच्छाह— “यदि वेतरयेति ।

इदानीं दर्शनादर्शनाग्रभेदेनाग्नीषोमात्मकता माह— “यदेव
वैषत इति । ‘यदेव’ चतुर्दशीलनकाले सर्वं पश्यति । एतदुप-
पादयति— “शुक्ले दवेति । सर्वं नपि वस्तुमिषमन्त्रे शुक्लं भवतीति
प्रविद्धम् । स्फुटितिरण्यदर्शनं मुपलक्षयति— “यदेवेति । दर्शनं न

१— ‘चतुषो’—इति अ, भ ।

२— य० वा० सं० २८. २८ । विद्यादसाम्येदेव १९. ४ १ २ ।

करोतीत्यर्थः । 'सुपुपुपः' सुप्रवतः । स्वपेः कसुः^१ । सोमोऽपि आर्द्र-
प्रसवः, आप्यमण्डलत्वात् ॥

वेदितुं प्रशङ्गा— "आजरस मिति । वयोहानिपर्यन्तं 'चतुष्पान्
भवति' इत्यर्थः^२ । 'अमुग्निम्' खर्गलोकेऽपि 'सचतुः' एव 'मभवति',
आज्यभागयोः चतुष्टय-वेदिता ॥ ४१ ॥ २ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीषाण्णाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

हुन्द्रो ह युष वृषाय व्वजं प्रजहुर । सोऽबुलीयान्
मुन्यमानो नास्तृपीतीव विभ्यन्निलयाश्चक्रे स पुराः
परावुतो जगाम देवा ह वै त्विदुश्चकुर्हतो वै वृषो-
ऽयेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

त मुन्वेष्टुं दधिरे । अग्निर्देवतानां हिरण्यस्तूप
ऽक्षुपीणां बृहतीच्छुन्दसां तु मग्निरनुविवेद तेनैतां
रात्रिं सहाजगाम स वै देवानां व्वसुर्वीरो
क्षेपाम् ॥ २ ॥

ते देवा अत्रुवन् । अमा* वै नोऽद्य व्वसुर्व्वसति

१— पा० सू० ष. २ १०७, ई १. १५ ।

२— 'वयोहानिपर्यन्तं चतुर्गोष न भवति'—इति छ ।

* 'अमा'—इति क, ख, ग ।

यो नः प्रावात्सीदिति तुभ्या मेतद्यथा ज्ञातिभ्यां वा
 सुखिभ्यां वा सहागताभ्याः समानु मोदनं पुचेदजं वा
 तदुह मानुपुः हविर्देवाना मेव माभ्या मेतत्समानुः
 हविर्निरवपन्नैन्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं तुस्मादै-
 न्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीद् । युच वै वृत्राय वृजं प्राहरं तुद्यस्मये
 सु कशु ऽइवास्मि* न वै मेदुं धिनोति युन्मा धिनुवत्तुमे
 कुरुतेति तथेति देवा ऽअब्रुवन् ॥ ४ ॥

ते देवा ऽअब्रुवन् । न वा ऽइमु मन्यत्सोमाहितु-
 यात्सोम मेवास्मै सुभरामेति तस्मै सोमः सुमभरन्नेप
 वै सोमो राजा देवाना मुन्नं युच्चन्द्रमाः स युचैपु
 ऽएताः रुचिं नु पुरस्तात् पश्चाद्दृष्टे तुदिमं लोक
 मागच्छति सु ऽइहैवापश्यीयधीश्च प्रविशति स वै
 देवानां व्वस्वन्नुः ह्येषां तद्युदेपु ऽएताः रुचिं सिद्धामा
 व्वसति तुस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

तं गोभिरनुविष्टाय सुमभरन् । यदोपधीराशंस्त-
 द्दोपधिभ्यो युदपोऽपिवंस्तदद्वास्तु मेवः सभत्यातुच्य
 तीव्रीकृत्य तु मस्मै प्रायच्छुन् ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीद् । धिनोत्येवुं मेदुं नेव तु मुयि श्रयते

युधेदं* सुधि श्रुयातै तथोपजानीतेति तद् अर्चतेनैवा-
श्रयन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽएतत् । समानु मेव सत् पुय ऽएव सदिन्द्र-
स्यैव सत्तत्पुनर्नानेवाचक्षते । यदुब्रवीद्विनोति मेति
तस्माद्द्विधुय युधेनः अर्चतेनैवाश्रयंस्तस्माच्छ्रुतः ॥ ८ ॥

स युथाःशुराप्यायेत । एव साध्यायताप पाप्मानः
हरिमाण महतैषु ऽउ ऽआमावास्यस्य बुन्धुः स यो
हैवुं विद्वान्सन्नुयत्येवुः हैवु प्रजुया पशुभिराप्यायते
ऽप पाप्मानः हते तस्माद्वै सुन्नयेत् ॥ ९ ॥

तुदाहुः । नृासोमयाजी सुन्नयेत्सोमाहुतिर्त्वा ऽएया
सानवरुडासोमयाजिनस्तस्मान्नासोमयाजी सुन्नयेदिति ॥
१० ॥

तदु सुमेव नयेत् । नन्वचान्तरेण शुश्रुम सोमेन नृ
मा थाजयताथ न ऽएतुदाप्यायनः सुम्भरिष्ययेत्यब्रवी-
दिति न वै मेदुं धिनोति युन्मा धिनुवत्तन्मे कुरुतेति
तस्मा ऽएतुदाप्यायनः सुम्भरंस्तस्मादप्युसोमयाजी
सुमेव नयेत् ॥ ११ ॥

वृार्षघ्नं वै पौर्णमासम् । इन्द्रो ह्येतेन व्यृच मुहन्त्यै-

। 'युधेदं'-इति च-पाठो भूमे मुद्राकरप्रसादः ।

• १४ "व्यार्षघ्नपाठक"-इति ख ग-पुस्तकयोः ।

तुदेव वृत्रहृत्यं युदामावास्यं वृत्रुः क्षमा एतज्जघ्नुष
ऽआप्यायन मुकुर्वन् ॥ १२ ॥

तद्वा एतुदेव वृत्रघ्नम् । युत्पौर्णमास मुथैषु एव
वृत्रो युच्चन्द्रमाः स युत्रैषु एताः रात्रिं न पुरस्तान्
पथ्यादृदृशे तुदेन मेतेन सुर्वः हन्ति नास्य किञ्चन
पुरिशिनष्टि सुर्वः ह वै पाप्मानः हन्ति नु पाप्मनः
किञ्चन पुरिशिनष्टि यु एव मेतद्देद ॥ १३ ॥

तद्भुके दृष्टोपवसन्ति । श्वो नोदेतेत्यदो द्वैव देवाना
मुविक्षीण मुन्नं भवत्युथैभ्यो व्यु मितु ऽउप
मुदास्याम ऽहुति तद्धि सुमृद्धं यदुक्षीण एव पूर्वस्मि-
न्नन्नेऽप्युपर मुन्न मागच्छति सु ह वद्वन्तु एव
भवत्युसोमयाजी तु क्षीरयाज्यदो द्वैव सोमो राजा
भवति ॥ १४ ॥

श्रुय युथैव पुरा । केवलीरोपधीरश्रुन्ति केवलीरपः
पिबन्ति ताः केवल मेव पुयो दुह्य एवं तुदेय वै सोमो
राजा देवाना मुन्नं युच्चन्द्रमाः स युत्रैषु एताः रात्रिन्
पुरस्तान् पथ्यादृदृशे तुदिमं लोक मागच्छति सु ऽहुहा-
पथ्यौपधीथ्य मुविशति तुदेन मद्वा ऽश्वोपधिभ्यः ।
सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति सु एष ऽभ्राहुतिभ्यो
जातुः पथ्यादृदृशे ॥ १५ ॥

तद्वा ऽएतद् । अविक्षीण मेव देवाना मन्त्राद्यं पुरि-
श्वतेऽविक्षीणः । ह वा ऽअस्यास्मिंस्लोकेऽन्नं भुवत्यक्षय्यं
ममुपिंस्लोके सुकृतं य ऽएव मेतद्देद ॥ १६ ॥

तद्वा ऽएताः रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते
तुदिमं लोक मागच्छति ते देवा ऽअकामयन्त कथन्नु
न ऽइदं पुनरागच्छेत्कथन्नु ऽइदं पुरागेव न प्रणश्येदिति
तद्यु ऽएव सन्नुयन्ति तेष्वाशः सन्त ऽएतु एव नः सम्भृत्य
प्रदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्स्वाश निध्याशः शः सन्ते यु
ऽएव मेतद्देद यो वै परमुतां गुच्छति* तुस्मिन्नाशः
सन्ते† ॥ १७ ॥

तद्वा ऽएषु ऽएवेन्द्रः । यु ऽएष तुपत्युधैषु ऽएव
वृचो युञ्जन्तुमाः सोऽस्यैष आत्वेजन्मेव तुस्माद्यद्यपि
पुरा विदूर मिवोदितोऽथैन मेताः रात्रि मुपैव
न्यालवते सोऽस्य व्यात्त मापद्यते ॥ १८ ॥

तुं असित्वोदेति । स नु पुरुस्तान्नु पश्चाद्दृष्टे
मुसते इ वै द्विपुनं आत्वेज मय मेवास्ति नास्य
सपुत्राः सन्तीत्याहुयु ऽएव मेतद्देद ॥ १९ ॥

तुं निर्हुँय निरस्यति । सु ऽएषु धीतुः पश्चाद्दृष्टे
स पुनराप्यायते सु ऽएतुस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते

* 'गच्छति'—इति च ।

† 'अश्नन्ति'—इति क ।

यदि ह वा अस्य द्विपन् भ्रातृव्यो व्विजिज्या वा
 केनचिद्वा सम्भवत्येतस्य हेवान्नाद्याय पुनः सम्भवति
 य एव मेतद्देद ॥ २० ॥

तद्देके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति । इन्द्रो* वा एष पुरा
 वृचस्य व्वधादिद्य व्वचुः इत्वा युया महाराजो व्विजि-
 ग्यान् एवम् महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति तद्दिन्द्रा-
 येत्येव कुर्यादिन्द्रो वा एष पुरा वृचस्य व्वधादिन्द्रो
 व्वचुं जघ्निवांस्तस्मादिन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथामावास्यानि इवीचि विधातु माख्यायिका साह—“इन्द्रो
 वै पचेति । ‘यच’ यस्मिन् देगे ‘इन्द्रः’ ‘वृषाण’ वृषवधाय ‘वज्रं’
 ‘मजहार’, तदा अय यलवान् सन्नपि ‘अवलीयान्’ अह मिति
 मत्वा ‘मास्तुचि’ । “स्तुङ् द्विषायाम्”, लुङ् । अहं न द्विमितवा-
 नस्मीति भीतः सन् पुनर्वाधमद्वया निलीनोऽभूत् । एतदेवाह—
 ‘पराः परावतो जगाम’ अत्यन्त विप्रहृष्टदेश गतवान् । परावदिति

* ‘तद्देके । महेन्द्रायेति कुर्वन्तीन्द्रो’—इति म, य ।

†, ‡ ‘वधा’—इति य ।

१—‘स्तुङ् द्विषायाम्’—इत्यस्य वधकर्मस्य पाठात् । निघ० २. १० १० ।

२—मा० सू० २. २. ११०. २. ४. ६ ।

दूरनाम^१ । तस्य “उपसर्गाच्छन्दसि घालर्थे”-इति^२ मतुप् । ततो
‘देवा’ वृत्ते हते ‘इन्द्र’ तज्जीवनशक्त्या कुच विलौन^३ ? ‘इति’
विदित्वा, (॥ १ ॥

‘त मन्वेष्टु मिति ।) अन्वेषणे मति कृत्वा देवशक्तिच्छन्दसा
मध्ये अग्निहिरण्यस्तुपष्टहत्याख्यास्तयोऽप्यश्वयिषु । तच्च ‘अग्नि’
‘अनुविवेद’ अनुसृत्यालम्भवाम् । लब्धेनेन्द्रेण सह ‘एता’ राशि ।
राशिग्रन्थो दिग्गोपलक्षण । अत्यन्तसयोगे द्वितीया^४ । कृष्ण
मयमावाद्यादिवस सहोचितवान् । किं कारण तच्च तस्य वास
इति, तदाह— “स वा इति । ‘स’ इन्द्रो ‘देवाना’ ‘वसु’
धनरूप^५, वासयिता वा^६ । एव ‘हि’ यत् ‘एषा’ देवाना मध्ये
‘वीर’, अतः तदागमनायाग्रेर्विलम्बो युक्त । “इन्द्रो हि देवानां
वसु”-इति तैत्तिरीयके समानप्रकरणेऽभिधानात् “स वै”-इति
तच्छब्देनेन्द्र एव परामृष्टस्य ॥ १ ॥

ऐन्द्राग्र द्वादशकपाल विधातु माह— “ते देवा इति । ‘ते
देवा’ ‘न’ अस्माकं सम्बन्धी ‘य’ इन्द्र प्रवासं मकरोत्, स ‘न’

१— निघ० १ २६ ५ । निघ० ७ ७ ७, ११ ॥ १४ ।

२— पा० सू० ५ १ ११८ ।

३— “कालाध्वनोऽत्यन्तसयोगे”-इति पा० सू० २ १ ५ ।

४— निघ० ६ २ ७ ।

५— वसवो यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुमिर्वासव इति समाख्या,
तस्मात् एषिवोऽस्याना । इन्द्रो वसुमिर्वासव इति समाख्या,
तस्मात्तमध्यमस्याना । वसव आदित्यरश्मयः, विवातनात्, तस्माद्
पुष्टाना”-इति निघ० १२ ७ ७ ।

‘वसु’, ‘अद्य’ ‘अमा’ अग्निना सह ‘वसति’-‘इति’ उक्ता, ‘ताभ्या’ सखिभावेन सह वसद्वा मिन्द्राग्निभ्या दादशकपाल हविरिति श्रेय , प्रयच्छाम इत्यर्थः ॥

ननु देवताभेदेन हविर्भेदः किं न स्यात् ? इत्यत आह—
 “यथा ज्ञातिभ्या मिति । परस्पर मुष्कियता नास्तीत्यवगमयितुं
 ज्ञातिसख्योरुपन्यासः । ‘समानम्’ एकमेव पश्यति , यत्का समानं
 प्रयच्छतीत्यर्थः । ‘मानुष’ मनुष्येभ्य कर्तव्यं सत्, उपकरणं मिति
 श्रेयः । अस्तेव देवानां किं भाष्यत इत्याह— “हविर्देवानां
 मिति । ‘देवानां’ तु सहागतानां ‘हविः समानं मेव’ उपकरणं
 मित्यर्थः । एव पूर्वाचारानुसारेणैव इदानीं विधत्ते— “तस्मादैन्द्राग्रं
 इति ॥ २ ॥

अथ साम्राज्यविधातुमाह— “य इन्द्र इत्यादिना । ‘य’
 यस्मिन् काले ‘वज्रं’ ‘ग्राहकम्’ प्राचिपन्, तदा ‘व्यस्ये’ विस्मितो-
 ऽभवत्, विगतप्रबले स्तब्धदर्शनात् । यतः ‘ह्यगोऽग्निः’, तस्मात्
 ‘इदं’ कठिनं पुरोडाशं ‘मा’ मां ‘अ’ धिनोति’ न प्रीणयति, अतो
 मम प्रीतिकरं हविः क्षणादयतं ‘इति’ (॥ ४ ॥

“ते देवा इति ।) उक्ता ‘देवा’ ‘इमम्’ इन्द्रं प्रीणयितुं
 ‘भोगादन्यत्’ ‘अ’ शक्नोतीति विचार्य, तस्मै ‘भोगं मेव’ सभूतवन्तः ।
 कथं सभूतयुरिति, तत्प्रकारं उच्यते— “चन्द्रमा इति । ‘यत्’
 योऽस्ति ‘एष’ एवाग्निं पूजमाणं ‘भोगो राजा’, ‘य’ एवोभयतः
 यन्त्रदर्शनरहितायां मनुष्यामावास्यायां भूजोकं मागत्य अग्नौ शोच-
 धीषु च प्रविशति । ‘य’ प्रविष्ट एव चन्द्रमा देवानां वसु-

देवधनम् । कुतः ?^१ यतः 'एषां' म्रीहियवसोमादिरूपेण 'अस्रं' भवति, अतो वसुरित्यर्थः ॥

चन्द्रमसोऽवोषधिसहवासप्रसङ्गात् 'अमावास्या'-शब्दं निर्वक्ति—
'तद्यदेय इति । 'इह' भूखोके 'एतां राचिम्' अपरिदृष्टचन्द्रायां
रात्रौ साकल्येन 'अमा वसति' अमा सह वसति ; अवोषधि-
चन्द्रमसा मस्यां तिथौ सहवासात् सा तिथिः 'अमावास्या नाम'
अभवत् ॥ ५ ॥

"तं गोभिरिति । 'तम्' अनुप्रविष्टं सोमं 'गोभिः' अनुकनेष
विविधं स्थापयित्वा धारयित्वैव 'समभरन्' । तत्प्रकार माह—
'यदोषधीरिति । 'ओषधीः' 'आश्रन्' अभवयन् गावः, 'तत्' तेन
'ओषधिभ्यः' सोम मभरन् । तेषां अनुप्रविष्टसोमा अपः पिबन्ति
गावः, तेन 'अद्भ्यः', अनुपलक्षितानां दृष्टपयसां क्षीरतया
परिणामादिति भावः । एवमकारेण समारण मेव सोमस्य तीम्री-
करणम् । अथवा 'तीम्रीकृत्य' अन्यत् आतश्चनं हत्वित्यर्थः । अथ 'तं'
समभूतम् 'अस्रौ' इन्द्राय 'प्रायच्छन्' ॥ ६ ॥

"सोऽप्रवीदिति । 'सः' इन्द्रः खीकृत्येदम् 'अप्रवीत्' । 'इदं'
अविः 'मा' मां 'धिनीत्येव', ('तु') परन्तु 'मधि' 'मेव अयते' न
तिष्ठति, न मातयं भजत इत्यर्थः । अतो 'मयीदं' 'यथा' 'ययातै'
अयेत, 'तथा' उपायं बुध्यध्व मिति । तेऽपि 'तम्' इन्द्रं 'इदमेव'
पक्षतोरेणैव 'अययन्' । यद्यपि तैत्तिरीयके प्रथमं उदतं पद्याद्

१— ४-पुस्तके नास्त्येतत् पदम् ।

२— 'धिनीत्येव'—इत्येव वऽमृतापुस्तकपाठः ।

दधीति' क्रमः, तथाप्यत्र सायम्प्रातर्दोहाभ्यां दधिपयसोः सम्भवात्^१
अनेन क्रमेणाभिधान मिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तत् प्रशंसति— “तदा एतदिति । ‘तत्’ प्रथमतश्चात्मकम्
‘एतत्’ इतरूपेण परिणतम्, वस्तुतः ‘समान मेव’ एकरूप मेव ॥ ८ ॥

साक्षाद्यस्य सोमात्मकता अभिधाय, आप्यायनशान्दादपि तदा-
त्मकता माह— “स यथांशुरिति । ‘अंशुः’ सोमः, ‘स यथा’
आप्याययेत्, ‘एवं’ साक्षाद्य मपि । तथा पीतवता ‘पाशानम्’
‘अप’हन्ति^२,— ‘हरिमाण’ शरीरहरितत्वं मपहन्तीति ॥ ९ ॥

प्राकरणीक मर्थं सुपसंहरति— “एष उ इति । ‘एषः’ “इन्द्रो
व एष वृषाद्येत्यादिकः” ‘आमावास्यास्य’ कर्मणः ‘वभुः’ ब्राह्मणम्^३ ॥

उक्तार्थज्ञानप्रशंसापूर्वकं साक्षाद्यं विधत्ते— “स यो द्वेवं
विद्वानिति ॥ ८ ॥

विहितस्य साक्षाद्यस्याधिकारितां नियेतुं वेदास्मिन्नत माह—
“तदाञ्जरिति । ‘तत्’ तत्र साक्षाद्यविषये ‘आहुः’ भुवते । तेषां
मभिप्राय माह— “सोमाहुतिरिति । साक्षाद्याहुतिः परम्परया
‘सोमाहुतिः’ खलु ; ‘सा एषा’ पूर्वं सोमेनानिष्टत्वात् ‘अनवरुद्धा’
न सप्तधा ; अतः ‘असोमयाजौ न सजयेदिति’ ॥ १० ॥

१— “इतेन प्रातस्सवने श्रोणीयात्, दध्ना मध्यन्दिने, नीतमिषेयं हवीष-
सवने”-इति तै० ब्रा० १०. ४. ८. ६ ।

२— भूवे सायं दोहेन दधि सम्यादते, ततो यागदिने प्रातर्दोहेन इतम् ।

३— इहैतत्पदं ट-प्रकृते नास्ति ।

४— ३३३ ए० ७ पं० ।

५— व्याख्यान मेतस्य ३३० ए० १५-परिच्छेदतो द्रष्टव्यम् ।

स्वाभिमतं पक्षं प्रतिजानीते— “तदिति । असस्यने कारणं
स्मारयन् पुनराचिषति— “नन्वान्तरेणेति । ‘ननु’ ‘अत्र’ विषये
‘अन्तरेण’ मध्ये एव श्रुतवन्तः स्म । कथम् ? ‘नु’ निश्चयेन ‘मा’
मा मिन्द्रं ‘धोमेन’ ‘याजयत’, ‘अथ’ पश्चात् ‘मे’ मम ‘एतत्’
साम्राज्यलक्षणम् ‘आप्यायनम्’ ‘भरिष्यथ’—‘इति’ इन्द्रेणोक्तं
वचनं मिति । स्वाभिमतसस्यनपक्षे पूर्वोदाहृतं वाक्यं प्रमाणत्वेन
पुनः आवयन्निगमयति— “ न वै मेद् मित्यादिना । पूर्ववद्वाक्ये-
यम् । अतः सस्येदिति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ११ ॥

अमावास्यापवासरस्य कालं विधित्तुः पुराकल्प माह— “वार्ध्नं
वा इति । पौर्णमास्यां क्रियमाणं यद्विरस्ति, तद् ‘वार्ध्नं’
वृषहनसम्बन्धि ; वृषहननाय तदन्तर्गतनिगमनावसरे एकादश-
कपालोपांशुयाजहविषोः प्रदानात् । हननसाधनत्वं मेव दर्शयति—
“इन्द्रो ह्येति । आमावास्यान्तु हविः ‘वृषहृत्यं’ वृषहननं मेव ;
वृषं हतवत इन्द्रस्याप्यायनार्थं कृतत्वात् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणोपायेण वृषशब्दार्थं माह— “तदा एतदिति । उक्त-
प्रकारेण ‘पौर्णमासं’ हविः ‘वार्ध्नम्’ । “चन्द्रमा इति । स यथा-
स्थित एव ‘वृषः’ ; “तस्य यत् धोम्यं न्यक्त मास, तं चन्द्रमसं
चकार”—इतिप्रागुक्तत्वात् । ‘सः’ उक्तहूपो वृषः ‘यच’ यक्षिन्

१— “स्वाभिमतं पक्षं माह—”-इति ठ ।

२— ‘इन्द्रेणोक्तं वचनं तत्प्रमाणत्वेन पुनः आवयन् निगमयति’-इति ठ ।

३— इदमेव श्रुता सप्तमी कण्ठो (४५२ ए०) द्रष्टव्या ।

४— ४१० ए० १-परिष्कृतमध्यतो द्रष्टव्यम् ।

दिवसे 'पुरस्तात् पश्चात्' च 'न' दृश्यते, 'तत्' तेन 'एनं' वृत्तम्
'एतेन' हविषा 'सर्वं' साकल्येन 'इन्ति', 'न किञ्चन' अवशेषयति ।
अतः सर्वपापक्षया चन्द्रदर्शनरहितायां शुद्धामावास्याया मेवोप-
वसेदित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— "सर्वं ह वा इति ॥ १३ ॥

उपवासतिथिविषये केषाञ्चित्पक्ष माह— "तद्वैक इति । केचन
चन्द्रदर्शनयुक्तायां चतुर्दशीयुक्तामावास्याया मेवोपवसन्ति । एषा
मभिप्राय माह— 'अः' परस्मिन्नहनि 'नोदेतेति' अव्यवहिते एव
भविष्यति काले उदय न प्राप्नोतीति, अतोऽदर्शनोपवामपक्षो
न युक्त इत्यभिप्रायः । तत्पक्षे को लाभ इत्यत आह— "अदो
हेवेति । 'अदः' अविप्रकृष्ट प्रत्यक्षं चन्द्राख्यं खलु 'देवानां मविचीण
मन्नं भवति' ; अतो यथा न विचीणं भवेत्, तथा (कर्त्तव्यम्) ।
'अथ' चन्द्रक्षयसमनन्तर मेव 'एभ्यः' देवेभ्यो 'वयम्' 'इतः'
लोकात् 'प्रदास्याम इति' । अविचीणत्वं मेव दर्शयति— "तद्वैति ।
पूर्वार्जिताग्नेऽवशिष्टे पुनरन्नसञ्चये सत्यन्नमातयात् 'तत्' सन्दृष्टम्'
तथाविधा एव प्रवृद्धासो भवति । तस्मात् चन्द्रदर्शनयुक्तिया-
मेवोपवासो युक्त इति ॥

दृष्टोपवासपक्षे दोषाभिधानपुरःसरं मदर्शनोपवास मेव समर्थ-
यते— "अपोमयाजी लिप्यादिना । 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
'अपोमयाजी चौरयाजी भवति', न मेव नचेदिति निगमित-
त्वात् । 'अदो हेव' आहुतं चौर मेव लोकान्तरवर्त्ति सत्, 'मोमो

राजा भवति' : "स एष आहुतिभ्यो जातः पथाद् ददृगे"—इति वक्ष्यमाणत्वात्^१ ॥ १४ ॥

अतः, ततः किं मित्याह— "अथ यथैवेति । 'यथा' 'पुरा' चन्द्रस्यौषधुदक्षेषु प्रवेशरहितकाले, अमावास्यातः पूर्वदिवसे इत्यर्थः । तत्र यथा गावः 'केवलीः' चन्द्रानुप्रवेशरहिताः 'शोधधीः' 'अपः' च आहारं छात्वा, 'केवलं' चन्द्ररहितम् 'एव' 'पथो दुष्टे' दुहते^२ । "लोपस्त आत्मनेपदेषु"—इति^३ त-लोपः, "वज्रं कन्दभिः"—इति^४ इट् । 'एवं' 'तत्' क्षीरयजनं भवति ; चन्द्रानु-प्रवेशरहितं केवलं भवतीत्यर्थः । अतो दृष्टोपवासे चन्द्रस्यौषधी-स्वनुप्रवेशेन केवलत्वात् तदानीं क्षीरस्य चन्द्रात्मकान्नत्वाभावात् स पक्षो न युक्त इत्यर्थः । अतः, को दोष इत्याशङ्क्यावश्यं चन्द्रानु-प्रवेशता क्षीरेण भवितव्य मित्याह— "एष वा इति । एतत् साम्नाय्यब्राह्मणवद् व्याख्येयम्^५ । 'एनम्' अमावास्याया मस्यौषधी-स्वस्तुप्रविष्टम् ताभ्यः 'आहुतिभ्यः' सकाशात् क्षीररूपेण 'सम्भृत्य' 'अधिजनयति' पुनरुत्पादयति क्षीरयाजी । 'स एषः' असुं लोक मागतः, पुनराहुतिद्वारा^६ अन्तरिक्षे उत्पन्नः, 'पथात्' प्रतीच्यां दिशि 'ददृगे' दृश्यते ॥ १५ ॥

"तदा एतदिति । 'तत्' एतच्चन्द्राख्य मघं 'परिप्लवते' परि-

१— परस्या मेव कण्डिकायाम् (१५पं०) । मूलान्तु ४४०८० १६पं० द्रष्टव्यम् ।

२— धा० पा० अदा० उ० ४ ।

३— पा० सू० ७. १. ४१ ।

४— पा० सू० ७. १. ८ ।

५— मूलम् ४४५८० ८ पं० ; तद्याख्यानम्

४५१ ८० द्रष्टव्यम् ।

६— 'द्वारेण'—इति ट ।

भ्रमति । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “अविचीर्णं च वा अस्यास्मि-
न्निति ॥ १६ ॥

अत्रस्याविचीर्णत्वाच्च साक्षाद्व्याख्यावशं दातव्यता माह— “तदा
एतां रात्रि मिति । चन्द्रोपलव्य एवावप्रच्यवः, च्युतस्य च
भूलोकप्रवेश उक्तः ; प्रच्युतश्च तदसं तथैव प्रणाग्न मप्राप्य यथा
पुनरागच्छेदिति कामयिता साक्षाद्व्यायाजिच्छेतेऽस्माकं चौररूपेण
पुनः सप्ताह दास्यन्तीत्याशंसां कुर्वन्ति । अतोऽवशं चन्द्रदर्शन-
रहिततिथौ साक्षाद्व्यं कर्तव्य मित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “आह वा इति । “निष्ठाः” नीचाः ;
“समानौ यद्य निष्ठाः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^१ । उक्तार्थज्ञाजिह्वतृतराः ।
तं ज्ञानिन मय मग्नाच्छादनादिकं प्रयच्छतीत्याशमनीयत्वं युक्त
मेवेत्याह— “द्यो वा इति ॥ १७ ॥

चन्द्रस्य चयोदयकारणाभिधानव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिता ममा-
वासां प्रशंसति— “तदा एव एवेन्द्र इत्यादिना । तपश्चादित्य
एवेन्द्रः, परमैश्वर्ययोगाम् । चन्द्रस्य रुचत्वं प्रतिपादितम् । ‘म
चन्द्रमाः’ ‘अस्य’ सूर्यस्य ग्रधुज्येव भवति । अनेन सूर्याचन्द्रमनो-
रिन्द्ररुचत्वे समर्च्यते भवतः^२ । आह्वयत्वं समर्थयते— “तस्मा-

१—सै. प्रा. २. ४. १. २ ।

२—रुच्यपदार्थनिर्णये त्वेव मुक्तं यास्केन— “तत् को रुचः ? मेघ इति
नेतृताः ; तादोऽसुर इत्येतिहासिकाः ; अथाथ क्योतिषस्य मिथो-
भावकर्मणो वर्धकर्म जायते, तथोपमार्देन दृग्बर्धो भवत्यद्विदधु सनु
मनाधर्मा मर्यादवदाद्यः ; विशद्वा शरीरस्य सोतांसि निवारयाश्च-
कार, तस्मिन् दते प्रसक्तन्दिर आप.”—इत्यादि निब. ३. १. ७ ।

दिति । यस्मादयं तस्य भ्रातृव्य, 'तस्मात्' 'पुरा' अमावास्यात
पूर्वदिवसेषु अत्यन्त दूरं यथा भवति तथा 'उदित' अपि
'अथैन' सूर्याख्य मिन्द्र प्रति 'एता रात्रिम्' अमु ममावास्यादिवस
प्रति 'उपैव' समीपे एव 'न्यासवते' आगच्छति । अथ 'स'
एव 'अस्य' इन्द्रस्य 'व्याप्त' विद्यतं मुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

"तं वसित्वेति । 'त' सुखान्तर्गतं शुभं गिरन्नेव सूर्यं उदेति ।
'स' तस्मिन् दिवसे 'न पुरस्तात्' दृश्यते । उक्तार्थं प्रशंसति—
"प्रसते ह वा इति । चन्द्राख्यभ्रातृव्यस्यात्यन्तं मदर्शनात् तद्रात्रौ
'सपत्ना न सन्ति' एव 'इत्याहुः' ॥ १९ ॥

एव सपत्नं चन्द्र निशेषेण पीत्वा पुनर्निर्गमयति— "तं
मिद्धीयेति । पूर्वस्या दिशि भक्षितं, 'पश्चाद्' भागे निर्गतो
रेखामात्रो दृश्यते, 'स' च 'पुन' कक्षाक्रमेण तस्यैव सूर्यस्यान्त-
र्वाप्यं प्रवर्द्धते ॥

ज्ञातुं फलं माह— "यदि हेति । 'अस्य' शशुरपि अनेन
चतुर्धनोऽपि रुपिवाणिज्यादिकया कयाचिद्व्याप्त्या समृद्धो भवन्
'एतस्य' ज्ञातुरन्वयार्थं मेव वदते ॥ २० ॥

साम्नाथ्यस्येन्द्रत्व माख्यायिकया प्रतिपादितम्, तच्च ज्ञेया-
स्त्वित्यस्य मुपन्यस्य पुनरिन्द्रत्वमेव सिद्धान्तयति— "तद्वैक इति ।
'तत्' साम्नाथ्यम् । महेन्द्रत्वे कारणं माह— "एष पुरेति । पूर्वं केवलं
मिन्द्रं सप्तपि, यथा कश्चिद्राजमात्रः सन् पश्चाच्छत्रं जित्वा
महाराजतां प्राप्नोति । यत एव वृत्रं हत्वा महेन्द्रोऽभवत्,
यत एव युक्तं मित्यर्थः । स्वपत्ने युक्तिं माह— "वृत्रस्य वधादिति ।

वृचवधात् आक् यतोऽयं केवलः 'इन्द्रः', तथाविध एव स 'वृचं'
 हतवान्; अतः पश्चादागतं महत्त्व मप्रयोजक मिति 'इन्द्रायेत्येव
 कुर्यात्' इति ॥ ११ ॥ ३ ॥ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेयरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कमकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्ताब्धीन् पञ्चवीरौस्त्रिदशतस्तताधेनुषौवर्णभूमौः ।

रजोत्सां रज्ज्वाजिदियमहितरथौ सायणिः सिङ्गणयोः,

यथाणौद्विश्वक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

धान्याङ्गिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णं वर्षमुख्यः,

कार्पाषीयं कृपावान् गुडहत मण्ड रोजतं राजपूष्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा सवणज अनृणः आर्करं चार्कतेजाः,

रज्जाव्यो रज्जरूपं गिरि मकृत मुदा पाचमात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसामान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

स वै पणेशाखुया व्वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्श-
शाखुया व्वत्सानपाकरोति युत्र वै गायत्री सोम मुच्छा-
पतत्तुदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादुस्ताभ्यायुत्य* पर्शं प्रुचि-
च्छेद् गायत्र्यै वा सोमस्य वा रुद्रस्तुत्यतित्वा पर्शो†
ऽभवत्तुस्मात्पर्शो नाम तद्यदेवाच सोमस्य न्यक्तं तुदि-
हाप्यसदिति तुस्मात्पर्शशाखुया व्वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

ता‡ माच्छिनन्ति । इये त्वोर्जं त्वेति व्वृष्ट्यै तुदाह
यदाहेषे त्वेत्यूर्जं त्वेति यो व्वृष्टादूर्गसो जायते तुस्मै
तुदाह ॥ २ ॥

अथ मातृभिर्व्वत्सान्समुवाज्जन्ति । सु व्वत्सः शाख-
योपस्पृशति व्वायुव स्थेत्ययं वै व्वायुर्योऽयं पुवत ऽएष
वा ऽइदं सुर्व्वं प्रुष्याययति युदिदं किञ्च व्वुर्पत्येष
वा ऽएतासां प्रुष्याययिता तुस्मादाह व्वायुव स्थेत्युपायुव

* 'अपादुस्ताभ्यायुत्य'—इति सा०—सम्मत इति डा०—वेवर् ।

† 'स पर्शो'—इति ख ।

‡ 'त'—इति च ।

स्थेत्यु हैक आहुरूप हि द्वितीयोऽवतीति* तदु तथा नु
ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ मातृणा मेकाः शाखयोपस्पृशति । वत्सेन
व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्णयत्विति सविता वै
देवानां प्रसवितु सवितृप्रसूता यज्ञः सुभरानिति
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्णयत्विति ॥ ४ ॥

श्रेष्ठतमाय कूर्मण ऽडुति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कूर्म
यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कूर्मण ऽडुति ॥ ५ ॥

आप्यायध्व मध्या ऽहुन्द्राय भाग मिति । तद्युथैवादो
देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशुत्येव मेवैतुदेवताया ऽश्वादि-
शति यदांहुआप्यायध्व मध्या ऽहुन्द्राय भाग मिति ॥ ६ ॥

प्रजावतीरनमीवा ऽअयक्षा ऽडुति । नाच तिरुद्धित
मिवास्ति मा व स्तेनु ऽईशतु माघशस्स ऽडुति मा वो
नाम्ना रुक्षाःसीशतेत्येवैतुदाह भुवा ऽअस्मिन् गोपती
स्यात वक्षीरित्युनपक्रमिण्योऽस्मिन् युजमाने वृष्टः
स्यातेत्येवैतुदाह ॥ ७ ॥

अथाहवनीयागारुस्य वा पुरुस्ताद् । गार्हपत्यागारुस्य
वा शाखा मुपगूहति युजमानस्य पशून् पाहीति
तद् वृद्धाण्येवैतयुजमानस्य पशून् पुरिददाति गुप्तै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति । व्वसोः पवित्रं मसीति यन्नो
वै व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसीति ॥ ६ ॥

अथ यवाग्वैताः रुचिं मग्निहोत्रं जुहोति । आदिष्टं
वा ऽऽतुदेवतायै हविर्भवति यत्पुयः स यत्पुयसा
जुहुयाद्युयान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुया-
देव तत्तस्माद्यवाग्वैताः रुचिं मग्निहोत्रं जुहोति जुह्व-
त्यग्निहोत्रं सुपक्वसोखा भुव*त्यथाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति
यदा प्राहोपसृष्टेति ॥ १० ॥

अथोखा मादत्ते । द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवैना
मेतन्महुयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति मातरिष्वनो
घुर्मोऽसीति यज्ञु मेवैतत्करोति युथा घर्म्मं प्रवृज्यादेवं
प्रवृणक्ति व्विश्वधा ऽअसि परमेण धाम्ना हुऽहस्व
माह्वारिति हुऽहत्येवैना मेतदुशियिलां करोति मा ते
यज्ञुपतिर्द्वायीदिति युजमानो वै यज्ञुपतिस्तद्युजमानायै-
वैतदुह्वला माशास्ते ॥ ११ ॥

अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ् निदध्यात्प्राचीं
हि देवानां दिगुथो ऽबुदगृदीची हि मनुष्याणां दिगयं
वै पवित्रं योऽयं पुवते सोऽयु मिमांल्लोकांस्तिर्यङ्नुपवते
तस्मादुदङ् निदधात् ॥ १२ ॥

* '०खा भव'-इति डा०-वेवरेण च दृष्टं । च-पाठस्तु '०खा भव'-इति ।

तद्यथैवादः । सोमः राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव
मेवैतत्सम्पावयत्युदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति येन
तत्सोमः राजानः सम्पावयन्ति तस्मादुदङ् निद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

तन्निदधाति । व्वसोः पवित्रं मसीति यज्ञो वै
व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसीति शतुधारः सह-
स्रधार मित्युपस्तौत्येवैनदेतुन्महुत्येव यदाह शतुधारः
सहस्रधार मिति* ॥ १४ ॥

अथ व्वाचंयमो भवति । आ तिसृणां दोग्धोर्वाग्वै
यज्ञो व्विष्णुव्यो यज्ञं तनवा ऽहुति ॥ १५ ॥

तुदानौयमान मभिमन्त्रयते । देवस्त्वा सवित्ता पुनातु
व्वसोः पवित्रेण शतुधारेण सुघेति तद्यथैवादः सोमः
राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव मेवैतत्सम्पावयति ॥ १६ ॥

अथाह का मधुक्ष ऽहुति । अमू मिति सा विश्वायु-
रित्यथ द्वितीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽहुत्यमू मिति सा
व्विश्वकर्मेत्यथ तृतीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽहुत्यमू .
मिति सा विश्वधाया ऽहुति तद्यत्पृच्छति व्वीर्याण्येवा-
स्वेतद् दधाति तिस्रो दोग्धि त्रयो वा ऽहमे लोका ऽग्भ्य
ऽपुवैनदेतुल्लोकेभ्यः समारत्यथ कामं व्वदति ॥ १७ ॥

अथोत्तमां दोहयित्वा । येन दोहयति पात्रेण
तस्मिन्नुदस्तोक्तुं मानूय पत्युञ्ज* प्रत्यानयति यद्वच पुय-
सोऽहायि तदिहाप्यसदिति रुसस्यो चैव सर्वत्वायेद-
हि यदा व्युपत्यथौपधयो जायन्त ऽश्रोपधीर्जुग्ध्वापुः
पीत्वा तुत ऽप्य रुसः सुभवति तुस्मादु रुसस्यो चैव
सर्वत्वाय तदुद्वास्यातनक्ति तौव्रीकरोत्येवैनदेतत्तुस्मा-
दुद्वास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

स ऽश्यातनक्ति । इन्द्रस्य त्वा भागः सोमेनातन-
क्षीति तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव मेवै-
तद्देवताया ऽश्यादिशति यदाहेन्द्रस्य त्वा भाग मिति
सोमेनातनक्षीति स्वदुयत्येवैनदेतद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुप-
रिष्टान्नाद्वा रुक्षाःस्यवमृशानिति व्यज्रो वा ऽश्यापस्तङ्ग-
ज्येणैवैतन्नाद्वा रुक्षाःस्यतोऽपहन्ति तुस्मादुदकवतोत्ता-
नेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति । विष्णो हव्यः रक्षेति यज्ञो वै
विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतद्भविः पुरिददाति गुप्त्यै तुस्मादाह
विष्णो हव्यः रक्षेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १०] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रधानयागः सकल साख्यानः सम्प्रकीर्तितः ।

प्राधान्येनाथ तद्धर्मा निरूप्यन्तेऽथ सप्तमे ॥ ७ ॥

* तत्रादौ सन्निहितत्वात् साक्षाद्यधर्माः^१ प्रथमं मुच्यन्ते । तत्र वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदः^२ विधास्यन् तदुचितं शाखायाः पक्षेत्वं सार्थवादं साह— “अ वै पक्षेत्वायेति । ‘अ’ वत्सागा मपाकतां । शाखायाः पक्षेत्वं प्रशंसितुं अनुवदति— “तद्यत्पक्षेत्वायेति । ‘यव’ पक्षिन् देगे ‘गायत्री’ पक्षिरूपेण ‘सोमम्’ अभिलक्ष्य आनयनाय अगच्छत्, ‘तत्’ ‘अस्याः आहरन्त्याः’ ‘अपादस्ता’^३ अधस्तात् प्रदेशे

१— ‘निरूप्यन्तेऽथ’—इति ज ।

२— “अग्नौषोमौय एव पौर्णमास इति साम्राज्यं सामावायम्”—इति ४०६ पु० । “अ प्रजापतिं पशून्ब्रवीदेतदस्मै सन्नयतेति, तत् पशवः षोडशौधौ ऽध्यात्मनस्तमनयन्, तत् प्रत्यदुहन्, यत् समनयन्, तत् साम्राज्यस्य साम्राज्यत्वम्”—इति तै० स० २. ५. ३. ३ । तदेतस्मात् पशुपयसा साम्राज्यत्वं भवगम्यते । गौरस इति, यतद्ब्राह्मणवचनं— व्याख्यायां सायण । ‘साम्राज्यं दधिपयोलक्ष्यम्’—इति चात्रैव (११. २. ६. ६.) भाष्ये सायण । ‘सम्पृ गीयते होमार्थं मग्निं प्रति इति साम्राज्यं इविर्विशेषः’—इति पा० १. १. १२६—सूत्रयत्नौ दीक्षित । ‘साम्राज्यं दुग्धदधिरूप इति’—इति कात्या० श्रौ० ४. २. १०—सूत्र-यत्नौ याज्ञिकदेवस्य । “सोमं खलु वै साम्राज्यम्”—इति तै० ब्रा० १. २. १. ११ । साम्राज्यविधानादिकं सर्वं सत् पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे ४-२१ कण्ठेषु दृश्यम् । ३— ‘वत्सापाकरणार्थं शाखाच्छेदः’—इति ठ ।

४— ‘आनयनायागच्छन्नाहरन्त्या’—इति ज, ठ ।

५— ‘अपादस्ता’—इति बड्मूलपाठः, ‘अपावस्ता’—इति च भाष्यपाठो डा०— वेवरेण वृष्टः । वस्तुतो ‘अपादस्ता’ व्यप्यदस्ताम्, अनुपदीय मित्यर्थं स्यात् साधु । तै० ब्रा० ४. १. २, तै० ब्रा० ३. २. ३ १२ दृश्यम् ।

‘अभ्यायत्य’ यत् ‘पर्ष’, तत् ‘प्रचिच्छेद’ । कस्येत्याह— “गायत्र्यै वा, सोमस्य वा रात्र इति । ‘वा’-शब्दस्यार्थः, ‘गायत्र्याः’ ‘सोमस्य’ चेत्यर्थः; अननुष्ठानत्वेन विकस्यस्यानुचितत्वात् । पतितात् पक्षात् उत्पन्नः पक्षाग्रः, तस्य ‘पर्षत्वम्’^१ । अस्त्वेवं तथाप्यस्यैव शाखाकरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह— “तद्यदेवेति । ‘तस्मात्’ सोमांशस्यैव सम्पादितप्रायत्वात् ‘पर्षशाखया’ एव मातृभ्यः सकाशात् ‘वत्सान्’ ‘अपाकुर्यात्’ पृथक् कुर्यात्” । कात्यायनस्तु अमीशाखा मपि विकस्येनाभावोचत्— “पर्षशाखां द्विनक्ति शामौक्षीं वा”—इति^२ । “शम्याः प्लञ्ज्”—इति^३ विकारेष्वपि ॥ १ ॥

इदानीं छेदने मन्त्रं विधत्ते— “ता मिति । “तदिति । इयत् इतौद् । यदिट्, तदाक्य मित्यर्थः । पृथग्-योगस्य विवक्षितत्वात् वाक्ययोरपि पौर्वापर्यं विवक्षित मिति गम्यते । स्पष्ट मन्यन् ॥

सूत्रकारस्तु मन्त्रभेदपक्ष मण्डनीकृत्य शाखाच्छेदे एव विकल्पितम्, छेदनमचमनयोर्वेति योगमिच्छतां आह— “पर्षशाखां

१, २— ज-ट-पुस्तकयोरिह यथात्यदे न वृक्ष्यते ।

३— ‘तस्य पर्षत्वम्’—इति ट-पुस्तके नास्ति ।

४— ‘सम्पादितप्रायत्वात् अस्यैव शाखाच्छेदनम्’—इत्येव ट ।

५— का० श्रौ० सू० ४. २. १ । “इये त्वेयूर्जे त्वेति वा”—इति तत्र तच्छेषः (वा० सं० १. १. १, २.) । “उमयोर्मन्त्रयोश्चेदने विधानात् करणमन्यत्वेन समुधयासम्भवाद् विकल्पः”—इति तत्र या० दे० ।

६— पा० सू० ४. २. १४९ ।

७— वा० सं० १. १. १ (१. २ वा.) ।

क्विनन्ति ग्रामीक्षीं वेपेत्वेति, ऊर्जं लेति वा, क्विन्शीति वोभयोः
साकाङ्क्षत्वात्, सत्त्वमयामीति वोत्तरे”-इति^१ ॥ २ ॥

अथ वत्सानां मातृसंयोजनम् । तत्रैकस्य ग्रास्यया समन्तक
मुपस्पर्शनञ्चाह— “अथ मातृभिरिति । ‘समवार्जन्ति’ संयोजयन्ति ।
हे वत्स ! गावश्च ! यूयं ‘वायवः स्य’ प्रवर्द्धकत्वेन वायुसम्बन्धाद् धूय
भपि वायवो भवथेति मन्त्रार्थः^२ । कथं मेतेषां वायुत्वव्यवहार
इति तत्समर्थनायाह— “अयं वा इत्यादि । वायोर्गवां वर्द्धकत्व-
समर्थनाय सर्वजगद्वर्द्धकता माह— “एष वा इदं सर्वं मिति ।
एतन्मन्त्रप्रेषत्वेन^३ ग्राह्यान्तरे पठितं^४ मन्त्रं मनूय निराचष्टे—
“उपायव स्येत्यु हैक इति^५ । धदेनं भागं ब्रूयात्, यजमानस्य
‘द्वितीयः’ प्रचुरुपागच्छति, अतो ‘न ब्रूयात्’ ॥ २ ॥

५ प्रसृतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात् पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रं^६
आह— “अथ मातृणां मिति । ‘वत्सेन’ ‘व्याकृत्य’ पृथङ्कृत्य ।
प्रेषणकर्मणि सवितुः प्रयोजकत्वे कारणं माह— “सविता वा
इति । ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं धीरम्, तत् ‘सम्भरान्’ सम्भरेयुः ॥ ४ ॥

किं तत् श्रेष्ठतमं कर्म ? इति, तदाह— “यज्ञो वा इति ।
साक्षात्सर्गसाधनत्वादितरकर्मभ्यः ‘श्रेष्ठतमत्वम्’ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ४. २. १, २, ३ ।

२— वा० सं० १. १. २ (२ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ७ ।

३— शास्त्रेति द्विषेण्यं छ-पुरुषके ।

४— तै० सं० १. १. १ ; तै० ब्रा० १. २. १ दृश्यम् ।

५— तै० सं० १. १. १ । का० श्रौ० सू० ४. २. ८ ।

६— वा० सं० १. १. २ (३ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ८ ।

मन्त्रभागे यद्देवताविशेषनामनिर्देशपूर्वकं भादेशनम्, तत्प्रगं-
मति— “आप्यायध्वं मग्निं या^१ इति । यथा अग्नये हविर्घहणादौ
अग्नये जुष्टं मितौति^२ नामविशेषतो देवतादेशनं क्रियते, तद्वदिदं
मपि पाठेनैव कृतं भवतीत्यर्थः^३ ॥ ६ ॥

“प्रजावतीरित्यादि । स्पष्टार्थता माह— “नावेति । ‘मा वः’-
इत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “नाष्टेति । ‘नाष्टा’ नाष्टाणि
नाशकारीणि, ‘रक्षांसि’ । रक्षितव्याभ्य इति रक्षणापादानभूतानि
स्तेनयाघ्रादीनि ‘नाष्टा’ । भुवश्चन्द्रगोपतिशब्दयोरर्थं माह— “भुवा
अस्मिन्निति ॥ ७ ॥

ग्राखागूह्यप्रदेशविशेषम्, तच्च समन्तकं गूहनमाह— “अपा-
हवनीयागारस्येति । अग्निपुरोदेशे स्थापयन्नध्वर्युः अमुं मन्त्रं
ब्रूयात्— “यजमानस्येति” । हे ग्राखे ! त्वं ‘यजमानस्य पशून्’ रक्ष ।
एतन्मन्त्रपाठतात्पर्यं माह— “तद्ब्रूयैवेति । एतन्मन्त्रपाठेन ग्राखायै
पशूनां परिदानम्, तदधीगत्वेन रक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

इदानीं दोहनायं ग्राखायां समन्तकं पविचवन्धनं विधत्ते—
“तस्यां पविच मिति । (दोहनार्थं^४) ‘तस्यां’ ग्राखायां ‘पविचं’

१— ‘आग्निं या’-इति तैत्तिरीयपाठः ; अथव्यापाठस्तु ‘आया’-इत्येव ।

२— पुरस्ताद् (३८ पृ० ७ पं०) १. २. १० द्रष्टव्यम् ।

३— “येन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा”-इति का० श्रौ० सू० ४. २. १० ।

४— वा० सं० १. १. ४. (५ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ११ ।

५— वा० सं० १. २. १ । का० श्रौ० सू० ४. २. १५ ।

६— नास्त्येतत् पदं ऽ-पुस्तकादन्यत्र ।

कुग्रदयात्मक चिद्वत् वा 'करोति' बध्नीयात् । तथाच सूत्रम्—
 "वसो पवित्र मिति पवित्र मस्या बध्नाति कुग्रौ, चिद्वदा"—इति^१ ।
 'वसु'-शब्दार्थं माह— "यज्ञो वा इति । पुनात्यनेनेति^२ 'पवित्रम्'^३,
 तस्मिन्नित्यर्थं ॥ ८ ॥

अमावास्याया राशौ सञ्चयत क्षीरसाधार्यत्वेन नियोगात्
 अग्निहोचस्य द्रव्यान्तरं विधत्ते— "अथ यवाम्नेति । एतच्छब्दार्थं
 माह— "यत्पय इति । विपचवाधपुरश्चर स्रपच सुपसहरति—
 'स यत्पयसेति । इन्द्रार्थस्य दुग्धस्य अन्यर्थतयाप्युक्तत्वात् । यद्
 यवाम्नेव होतव्यम् । "यवाम्नाग्निहोचहोम" सञ्चयत " इति^४ कात्या-
 यन । "जुहोत्यग्निहोच मिति । दोहकासोपलक्षणार्थम्, जुहोतिषम-
 कालम्, तद्दोमे परिसमाप्त एव 'शखा' साक्षात्पश्यालौ सा अध्वर्युणा
 अपणमदेष्टे 'उपकृता' भवति । तस्या समानयनानन्तरम् 'उपसृष्टा'
 वस्त्रेण सङ्गताम् 'प्रव्रूताम्' 'इति' दोग्धारं प्रत्यध्वर्यु । 'यदा' उपसृष्टा,
 तदा 'उपसृष्टेति' दोग्धा 'माह' ब्रूयादित्यर्थं । दोग्धा च शूद्र-
 यतिरिक्तो भवेत् "वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण"—इतिसूत्रात्^५ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ४ २ १५, १६ । २— पा० सू० ३ २ १८५ ।

३— 'चिद्वदममय पवित्रम्'—इत्यापस्तम्ब । "हस्तप्रादेशमात्रं तु चिद्वत्
 कृत्वा पवित्रकम्"—इति । पवित्रं वेष्ट्याकारं मिति केचित् । नवकुश
 वेष्टौ मिति श्रौतमन्तः । वस्तुतो दे साये दर्भद्वये पवित्रं कर्तुं शाखाया
 बध्नाति, कुशत्रयस्य रज्जाकारं कृत्वा वा बध्नातीति सम्यदायः ।

४— का० श्रौ० सू० ४ २ १७ । तद्धुत्वे शिथिलपक्षा यवामूरित्युच्यते ।

५— का० श्रौ० सू० ४ २ २२ । 'अशूद्रेण—त्रैविधिकेन'—इति माधवः ।

अध्वर्याः समन्त्रकोः स्थाव्यादानं विधत्ते— “अथोखा मिति ।
 उखायाः पु-पृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदण्यसम्भवात् उपसृतिमात्र
 मिद मित्याह— “उपसृष्टौत्येवेति । सापि किमर्थेत्यत आह—
 “महयत्येवेति । स्रुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम् । अधिअयणे मन्त्र
 माह— “मातरियन् इति । ‘मातरि’ अन्तरिक्षे श्वसतीति ‘मात-
 रिया’ वायुरादियो वा^१ । तस्य धर्मस्त्व भसि ; तेन दीप्यमानत्वात् ।
 एतत्पाठेन ‘यज्ञ मेव’ छतवान् भवति । तत्कथ मिति, तदुप-
 पादयति— “यथेति । यज्ञे ‘यथा’ ‘यस्यै’ प्रवर्यं ‘प्रवृज्यात्’, ‘एवं’
 स्थाव्यधिअयणेन ‘प्रवृणक्ति’ प्रवर्यं छतवान् भवति ; अतो यज्ञ-
 सम्पादनम् । “विशधायाः”—इतिमन्त्रभागस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ।
 “मा ते”—इतिमन्त्रभागे ‘यज्ञपति’-शब्दार्थं माह— “यजमानो वा
 इति । ‘इष्टा’ नागः, तदभावम् ‘आशास्ते’—‘मा कार्षीत्’-
 इत्यनेन । “कृ कौटिल्ये”—इति^२ धातुः ॥ ११ ॥

अथ पवित्रस्थापनं तदपनियमश्चाह— “अथ पवित्र मिति ।
 वस्त्रापाकरणमन्तरं यत् शाखापवित्रं छतम्, तत् प्रागप्यं स्थाव्या
 ‘निदध्यात्’ । दैत्यस्य पवित्रस्य देवदिगाभिमुख्यं युक्तम् ; प्राच्या
 इन्द्राधिष्ठितत्वात्, इष्टस्य च सर्वदेवतात्मकत्वात्, तद्देवतं पवित्रम् ।
 दिगन्तर माह— “अथोदीची हीति । उत्तरस्यां प्रायेण मनुष्य-
 प्राप्नुयात् । किञ्च यस्माज्जगत्पवित्रभूतो वायुरपि ‘तिर्यङ्मुपवते’

१— वा० सं० १. २. २ । ङा० औ० सू० ४. २. २८ ।

२— वा० सं० १. २. २ । ङा० औ० सू० ४. २. २० ।

३— निह० ०. ०. ४ दृष्टम् । ४— धा० पा० ङा० ष० ८२१ ।

तिर्यग् गच्छति; अतोऽस्यापि पवित्रतात् तत्सौम्याय 'उदङ्-
निदध्यात्' ॥ १२ ॥

सास्त्राण्यस्य सोमात्मकत्वात् तत्पवनसाधन-दग्गापवित्रवदक्षा-
पुदगपत्वं युक्तं मिति स-दृष्टान्त माह— "तद्यथैवाद इति ॥ १२ ॥

पवित्रनिधानस्य मन्त्र माह— "तस्मिदधाति वसोरिति" ॥ १३ ॥

मौनकालनियमावधि माह— "अथेति । 'तिसृषां दोग्धोः'
तिसृषां गवां दोग्धावधि । 'वाचा' मन्त्रेण साध्यत्वात् 'वाग्=
यज्ञः' । अथ वाक्प्राग्देन नियता वाक् विवक्षिता । वाचि यज्ञो-
पयोगिन्यां सत्यां मनसि विक्षेपो भवति, तत्परिहाराय वाङ्-
नियमविधानम् ॥ १५ ॥

पयस आशेषनसमये अध्वर्योर्जपं विधत्ते— "तदानीयमान
मिति । 'अभिमन्त्रणम्' आभिमुख्येन जपः; "आविष्टमाने जप-
तौतिसूचात्" । 'सुप्ता' सुप्तु-पवित्रेण पावयित्वा । स्पष्टं मन्यत् ॥ १६ ॥

"अथाहेति । अध्वर्युः प्रथमायां गवि दुग्धायां 'का' गाम्
'अधुवः' दुग्धवानसौति" ब्रूयात् । सोऽपि दोग्धा गङ्गां गौरी मिति
दुग्धाया गोर्नाम मिति निर्दिष्टेत् । अथ सोऽध्वर्युनां 'वा विद्यायुः'-
'इति' ब्रूयात् । एव मुत्तरयोरपि व्याख्या । 'विद्यायुः' वक्त्रा,

१— वा० सं० १. २. १ । का० श्री० सू० ४. २. २१ ।

२— 'वाग्यमविधानम्'—इति ज । ३— 'अध्वर्युर्जपति'—इति छ ।

४— का० श्री० सू० ४. २. २२ । तत्र मन्त्र — वा० सं० १. २. २ ।

५— का० श्री० सू० ४. २. २३ । तत्र मन्त्र — वा० सं० १. २. २ ।

६— वा० सं० १. ४. १ । का० श्री० सू० ४. २. २४ ।

वज्रचौरेत्यर्थः । 'विश्वकर्मा' वज्रवृत्तिमाधनंदोहकर्मोपेता^१ । 'विश्व-
धायाः' धीयन् इति 'धायाः' अचम्, वज्रच्चा^२ । एवं प्रश्नपूर्वकं तामां
शुणक्त्यनेन ताम् वीर्यं भवस्थापयति । दोग्धव्यमवां बह्वां^३ विधत्ते—
“तिस्रो दोग्धीति । तिसृभ्यः चौरसम्भर्ता चिभ्यो लोकेभ्य एव
सम्भृतवान् भवति, अतः तिस्रो दुह्यात् । अत्र “यावत् स्व मधि-
कारात्, तिस्रो वा नित्यत्वात्”—इत्यादि^४ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

अतः परं वाङ्मयमं विदुजेदित्याह—“अथ कामं वदतीति ॥१०॥

दोहनपात्रचालनोदकस्य पुनः चौरे समर्पण माह— “अथो-
त्तमा मिति । 'उदस्तोकम्' उदकविन्दुधारा मित्यर्थः । 'पत्यञ्ज'
परितो गमयित्वा, दोहपात्र उदक मासिष्य प्रक्षाल्येत्यर्थः । 'पत्यञ्ज'
अवशिष्टं 'यत्' 'अहाधि' इत मभृत् । “तदिहापीति । 'अपि'-
शब्दो भिन्नकमः,— तदपीह 'अमत्' भवेदिति । एतत् सहाल-
नोदकानयनप्रयोजनम् । तदपि किमर्थं मित्यत आह— “रसस्यो
चैवेति । 'उ, च, एव'-इति निपातत्रयम् । 'रसस्य' चौरस्यैव 'सर्व-
त्वाय' कार्त्स्न्याय । अमु नाम चौराग्नेन सर्वत्वम्, तत्संयुक्तेन
क्षालितोदकेन कथं सर्वत्व मित्युदकस्यापि चौरोपादानता माह—
“इदं हि यदेति । परिचालनानयनमन्तः^५ सूत्रे दर्शितः—

१, २— वा० सं० १. ४. २, ३ । का० औ० सू० ४. २. २६ ।

३— का० औ० सू० ४. २. २८, २९ । अथादिपदेन “आदिसामर्थ्यात्”—

“दर्शनात्”—इतिसूत्रद्वयस्य ग्रहणम् (का० औ० सू० ४. २. ३०, ३१.) ।

४— परिपूर्वाङ्गतेः रूपमिदम् । एव मुपविष्टादपि ३. ८. ७. १६ द्रष्टव्यम् ।

५— आघातच स — तै० सं० १. १. ३. १ ।

“परिचालन मानयति समृद्धध्व मृतावरौरित्यादिना^१ । “तदु-
 दास्येत्यादि । आतश्चनेनेतत् चीरं तीम्रीकृतवान् भवति । तीम्री-
 करणं सारत्वकरणम् । चीरादपि दध्नीर्बलकरणं लोके दृष्टम्,—
 “यन्मा धिनवत्तन्मो कुरुत”-इति द्युक्म्^२ । आतश्चनद्रव्यं सूचकार
 आह— “प्राग्घुतशेषेण”-इति^३ । यथाम्बेत्यर्थः^४ ॥ १८ ॥

तत्र मन्त्र माह— “स आतमन्त्रि इन्द्रस्य त्वेति^५ । मन्त्रे देवता-
 नामनिर्देशं प्राप्नोति— “तद्यपेति । पूर्ववद्वाख्येयम्^६ । मोमस्य
 देवताना मतिप्रियत्वात् कीर्त्तितेन एतद्भव्य तेभ्यः स्नादु कृतवाम्
 भवति ॥ १९ ॥

“अथोदकवतेति । पिधानपाचस्योदकपूर्वत्वे प्रयोजन माह—
 “नेदिति । ‘नेत्’-इति परिभये^७ । यद्युदकपूर्वं न कुर्यात्, न तु चीर
 सुपरिभागे, ‘इचांशि’ ‘अवमृशान्’ अवमृशेयुः ; एतद्गयावह मित्यर्थः ।
 कथं तत्परिहार इति तदाह— “वञ्चो वा आप इति ॥ २० ॥

“सोऽपिदधातीति । पिधानमन्त्रे^८ विष्णुशब्दार्थं माह— “यज्ञो

१— का० शौ० सू० ४ २ ३२ (ते० सं० १. १. ३. १ मण्डलम्) ।

२— पुरस्ताद्गतम्—४४६ ए० १५ प० (ते० सं० २. ५. ३. ४.) ।

३, ४— का० शौ० सू० ४ २ ३२ । इमेति नव्याः । “यत्र विप्रति-
 पत्ति”-इत्यादिर्षाष्टिकदेवोपो यज्ञोऽपानोच ।

५— वा० सं० १. ४. ४ ।

६— इतिव यद्युदकयो-भाष्यं मण्डलम् (४६१ ए०) ।

७— “नेत्येष इदित्येतेन साम्ययुज्यते परिभये”-इति निव० १. १ ६ ।

८— वा० सं० १. ४. ४ । का० शौ० सू० ४. २ ३४ ।

स येन देवेभ्य ऽऋणं जायते । तदेनांस्तदुवदयते*
यद्युजतेऽय यदग्नौ जुहोति तदेनांस्तदुवदयते† तुस्मा-
द्यत्किञ्चामौ जुह्वति तदवदुनं नाम ॥ ६ ॥

तद्वै चतुरवत्तुं भवति । इदं वा ऽअनुवाक्याथ
याज्याथ व्यपह्नारोऽय स्या देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै
हविर्भवत्येव‡ हि देवता ऽअवदुनान्यन्वायत्ताः ऽअव-
दुनानि वा देवता ऽअन्वायत्तान्युतिरिक्तः॥४॥ ह तदव-
दुनं युत्यश्चमं कुस्मा ऽउ हि तदवद्येत्तुस्माच्चतुरवत्तुं
भवति ॥ ७ ॥

उतो पञ्चावत्तु मेव भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चत्तुवः संवत्सरस्यैपो पञ्चावत्तुस्य सम्पुद्बुद्बुवैव
प्रजुया पशुभिर्भवति यस्यैवं विदुषः पञ्चावत्तुं क्रियुत
ऽएतद् न्वेव भुञ्जातं कौरुपाञ्चालं युच्चतुरवत्तं तुस्मा-
च्चतुरवत्तुं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मानु मिवैवावद्येत् । मानुषु ह कुर्याद्यु-
न्महदवद्येद् व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुपं नेद् व्यृद्धं यज्ञे
करुवाणीति तुस्माद्यावन्मानु मिवैवावद्येत् ॥ ९ ॥

स ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाधोपुरि-
ष्ठादाज्यस्याभिधारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुति-

*.† '•दुवजायते'—इति ख ।

‡ '•मग्नुपायता'—इति ख ।

§ '•मुगतिरिक्तः'—इति ख ।

रेवान्याज्याहुतिरन्या तुत ऽएषा केवली युत्सोमाहुति-
 रुथैपाज्याहुतिर्युद्धविर्यज्ञो युत्पशुस्तदाज्य मेवैतत् करोति
 तुस्मादुभयत् आज्यं भवत्येतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यं
 तज्जुष्ट मेवैतद्देवेभ्यः करोति तुस्मादुभयत् ऽआज्यं
 भवति ॥ १० ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । ते ऽउभे योषे
 तयोर्भिथुनु मस्ति वपङ्कारु एव तद्वा ऽएषु एव व्वपङ्कारो
 यु ऽएषु तुपति सु ऽउद्यन्नेवामू मधिद्रवत्यस्तं युन्निमा
 मुधिद्रवति तुदेतेन व्वृष्णेमां प्रजातिं प्रजायते यैन-
 योरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य । याज्या मनुद्रुत्य पथाहुपङ्क-
 रोति पथाद्वै परीत्य व्वृषा योषा मुधिद्रवति तुदेने
 ऽउभे पुरस्तात् कृत्वा व्वृष्णा वपङ्कारेणाधिद्रावयति
 तुस्मादु सह वैव वपङ्कारेण जुहुयाद् वुपङ्कते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा ऽएष युद्धपङ्कारः । तद्यथा पात्र ऽउद्धृत्य
 प्रयच्छेदेवं तद्यथ युत्पुरा व्वपङ्काराज्जुहुयाद्यथाधो
 भूमौ निदिग्धं* तुदमुया स्यादेवं तत्तस्मादु सह वैवा
 व्वपङ्कारेण जुहुयाहुपङ्कते वा ॥ १३† ॥

* 'निदिग्धं'—इति सा०—सम्मत इति डा०—वेवरा ।

† 'वै'—इत्येव ख-पुस्तके ।

‡ इत्येव "६०० अतम्"—इति ख . "अतम् ६००"—इति घ-पुस्तके ।

वा इति । स च चय्यात्मना स्थापितात् 'यज्ञो विष्णुः' ॥ २१ ॥
४ ॥ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—“प्रतिपदि दशंयागं विकीर्णमावास्याया प्रातरग्निहोत्रं ऊत्वा
दर्शयागार्थं 'ममाग्नेर्वचं'—इति मन्त्रेण अग्निमु समिदाधानरूप
मन्वाधान कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । दशंयागे चौरिणि हवीभि
सन्ति । आग्नेयोऽष्टाकपाण, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति । तत्र प्रतिपदि
दधि होतुं दधो निष्पत्त्यै राजावमावास्याया गावो दोग्धव्या । तद्दोह-
नार्थं प्रातर्लौकिकदोहापूर्वकं स्वमादभिः सह चरन्तो वत्सा स्वमादभ्य
पलाशप्राखयापाकरणयोगा । तदर्थं पलाशप्राखाच्छेदनम्”—इति वा०
सं० मही० भा० । अथात्र “देवो व”—इतीम मेव, चीन्मन्त्रानभिप्रेत्य
विनियोगजन्यं च प्रोक्त मापस्तम्भेन । तथाहि—“देवो व सवितर
मार्पयत्विति प्राखया गोचराय गा प्रस्थापयति, प्रस्थिताना मेकां
प्राखयोपस्पृशति दभैर्दभैर्मिच्छूलेर्वा आप्यायध्व मिति, वदस्य इति”
परि वो वृत्तिकति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते”—इति । अतएव तैत्तिरीय-
भाष्ये सायणेनात्र विनियोगसङ्ग्रह एव मुक्त — “द्वये प्राखा
क्षिन्त्यूर्जे सारिं वा इति वत्सकान् । अपाक्षत्याद्य देवो गा
प्रस्थाप्याप्येति गा स्पृशेत् । वदस्येत्यभिमन्त्र्येतान् ध्रुवेति गृह मावजेत् ।
यजेति प्राखोपगृह इत्यष्टावनुवाकगा”—इति । एवञ्चैतदनुवाकामातै-
रशुभिमन्त्रैस्तैत्तिरीयाणां प्राखाच्छेदनादीन्वष्टौ कर्माणि सम्पद्यन्ते ।
तत्र “सप्तपण मृशूकरजम्, अनुमार्जनं मानुषोन्मेव संलग्नधूत्याद्यप-

✓ ऋणु ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान ऽएव
देवेभ्य ऽऋपिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स युदेव युजेत । तेन देवेभ्य ऽऋणुं जायते तुद्धेभ्य
ऽएतत् करोति युदेनान् युजते युदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

अथ युदेवानुब्रवीत् । तेनुऽर्यिभ्य ऽऋणुं जायते तुद्धेभ्य
ऽएतत्करोत्युपीणां निधिगोप ऽहुति ह्यनूचानु माहुः ॥ ३ ॥

अथ युदेव प्रजा मिच्छेत । तेन पितृभ्य ऽऋणुं
जायते तुद्धेभ्य ऽएतत्करोति युदेपाः सुन्तता^१ व्यवच्छिन्ना
प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अथ युदेव व्वासुयेत । तेन मनुष्येभ्य ऽऋणुं जायते
तुद्धेभ्य ऽएतत्करोति युदेनान् व्वासुयते युदेभ्योऽशनं
दुदाति स यु ऽएतानि सुर्वाणि करोति सु हतुकर्मा
तस्य सुर्व माप्तः सुर्वं जितम्^२ ॥ ५ ॥ ✓

ययनम्”—इति तै० ब्रा० सा० भा० । मूलादारभ्यायात् स्पर्शेन मनुमार्जनं
मिति धूर्तस्वामी । “अनुमार्जनं सत्पर्णादिपावनेन गुण्यीकरयम्”—
इति का० श्रौ० सू० ४. २. ३ माष्ये या० दे० । वाजसनेयिनान्तु
“इदमेति मन्तो मन्त्रमागो वा नैवाद्यातः” ; एवं “वायव स्य”—
इत्यस्यानन्तरम् “उपायव स्य”—इति मन्तो मन्त्राग्रे वा नास्त्येव ,
अपि “आप्यायध्व मिति मन्ते “उर्जस्तुतोः ययस्तुतोः”—इति
विशेषणपदद्वयाभावोऽपि बोध्यः ।

* ‘सन्तता’—इति च । † ‘जितं’—इति क, ख, ‘जितः’—इति च ।

ते देवा अकामयन्त । कथं न्विम मपि सुंवृज्जी-
महि योऽय मुसुराणा मिति तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तथेस्तु
एतुः हविर्यज्ञं ददशुर्यर्द्धपूर्णमासौ ताभ्या मयजन्त
ताभ्या मिद्वैत मुपि सुमवृज्जत ॥ २३ ॥

यु एपो ऽसुराणा मासीद् । यदा वा एता ऽउभौ
परिश्रुवेते ऽश्रुय मासो भवति मासशुः संवत्सरः सुर्व्वं
वै संवत्सरः सुर्व्वं मेव तुहेवा ऽश्रुसुराणाः सुमवृज्जत सुर्व्व-
स्मात्सपुत्नानुसुरान्निभजन्सुर्व्वंमेवैषु एतत्सपुत्नानाः
संवृक्ते सुर्व्वस्मात्सपुत्नान्निभजति यु एवु मेतद्देद ॥ २४ ॥

स यो देवाना मासीत् । स यवायुवत हि तेन देवा
योऽसुराणाः सोऽयवा न हि तेनासुरा अयुवत ॥ २५ ॥

अथो ऽद्वतरुयाहुः । यु एवु देवाना मासीत्सोऽयवा
न हि त मुसुरा अयुवत योऽसुराणाः स यवायुवत
हि तुं देवाः सुब्द मुहः सुगरा राचिर्यव्या मासाः
सुमेकः संवत्सरः स्वेको ह वै नामैतद्यत्सुमेक ऽद्वति
यवा च हि वा अयवा यवेतीवाथ येनैतेपाः होता
भुवति तुद्याविहोच मित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥

‘अवदानस्वरूपे’ विवक्षुराख्यायिका माह— “अणं हेति । ‘यः’
दिजातिः ‘स जायमान एव’ देवादिभ्यस्तुभ्योऽपि ‘अणवान्’
अधमर्णिको ‘जायते’^१ । अणिले^२ जनन मेव निमित्त मित्यर्थः ॥ १ ॥

मङ्गहोक्तं^३ विवृणोति— “स यदेवेति । ‘यजेत’-इति ‘यत्’,
‘तेन’ कारणेन यागेन निमित्तेन ‘देवेभ्यः’ ‘तद् अणं जायते’ । ‘हि’
पश्चाद् यागकर्तृभ्यः ‘एभ्यः’ देवेभ्यः ‘एतत्’ इदानीं ‘करोति’ ;
अतस्तेभ्यः तद् अण मित्यर्थः । तच्छब्दार्थ माह— “यदेनानिति ।
यागहोमावुभावपि नियमेन देवार्थं मेव यतः क्रियेते ; अतः
तेषां तौ स्तम्, तस्यावगमप्रदानत्वादुक्ता जायत इत्यर्थः । एव सुत्तर-
वाक्यान्वयपि योज्यानि ॥ १ ॥

“अयेति । ‘अनुमुधीत’ अनुवचनं कुर्यात्, अधीयेतेत्यर्थः ।
“निधिगोप इतीति । उपभुज्यमानोऽपि यो न विनश्यति, स
‘निधिः’ । तादृशः अयोनिः समन्वी यो वेदाख्यो निधिः, तस्य
गोपायिता ‘इति’ वेदम् ‘अनूच्यमानम्’ ‘आऊः’ बुधाः । अतस्तेषां
प्रवचनं धन मिति गम्यते ॥ १ ॥ ॥ ४ ॥

“अय यदेवेति । ‘वाचयेत’ गृहे; अन्नादिप्रदानेनेदानीं भव-

१— “यत् क्रियाभौ शुरुति तदवदानं नाम”—इतीहोपरिष्ठात् (६४०) ।

२— “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भस्त्रैश्च जायते अक्षर्येण अविभ्यो यजेन
देवेभ्यः घनया पितृभ्य एव वा अन्तुसो यः पुनो यज्या ब्रह्मचारि-
वालो”—इति तै० सं० ६-१-११-१२ । म० सं० ६- २१-२०; ४-
२५० । रामा० २- ४- ११ । महाभा० १- ४१४६-१८ ।

३— “अदत्ते”—इति ट ।

४— “सङ्गृहेदोक्तं”—इति ट ।

काशं प्रयच्छेत् । 'यः' जायमानो ब्राह्मणः 'एतानि' यागानुवचना-
दीनि 'सर्वाणि' अपि 'करोति', 'सः' 'हृतकर्मा' हृतहृत्यः ।
तस्मात् आप्तव्यं 'सर्वं माप्तं' भवति, देवादिष्वस्यैव 'सर्वं' जेतव्यं
'जितं' भवति ॥ ५ ॥

"स येनेति । इत्थं तेषां मृणत्वं प्रति तेन 'अवदयते' दयति-
दानार्थः^१; अवप्रत्यर्पणम्, देवानां स्मृतं मृणम्, विभज्य दत्तवान्
भवति । तच्छब्दार्थं माह— "यद्यजत इति । यदस्ति तत्तेन
यागेनेत्यर्थः ; एवं होमेनापि । 'यस्मादेवं' तस्मात् 'यत् किञ्च'
चतुपुरोडाशादिकम् 'अग्नौ जुह्वति', 'तत्' अवचं इति : "अव-
दानम्"—इति प्रसिद्धं भवति ॥ ६ ॥

तस्यावदेयस्य चतुष्टयं विधत्ते— "तदा इति । तत्र कारणं
माह— "इदं वा इति । 'इदं वा' अनुवाक्यात्मकं मिदं खलु
प्रथमम्, 'अथ' पश्चाद् 'यान्या' ; 'अथ' प्रधानसाधनो 'वयङ्कारः' ;
पश्चाद्द्विस्त्रिंशन्मिमी 'देवता' 'चतुर्थी' भवति । 'एवं' क्रमेण पुरो-
ऽनुवाक्याद्याश्चतस्रो 'देवताः', क्रमेण चत्वारि 'अवदानानि' अन्वा-
यन्ताः । 'हि'-शब्दार्थः^२, अवदानानि च चत्वारि, चतस्रः पुरो-
ऽनुवाक्याद्यान्वादिदेवताः 'अन्वायन्तानि' अनुप्राप्तानि । अत उभ-
येषां समसङ्ख्याकत्वात् तद्व्याधिकाधिकभावो ॥ युक्त इत्यर्थः । चतसृभ्यो-
ऽवदानचतुष्टयस्यावश्यकत्वात् न्यूनसङ्ख्याकत्वं न शक्यम् । अधिकत्व-

१— "दय दानगतिरच्छब्दहिसादानेयुः"—इति घा० पा० भा० आ० ४८१ ।

२— "होमेधोऽनेककर्मा"—इति निरु० १. २. ४, १. ४. १ । अम० को०

दोषात् पञ्चम माशङ्क्य परिहरति— “अतिरिक्तं हेति । अतिरेक मेव दर्शयति—“कस्मा इति । ‘कसौ’ प्रयोजनाय ‘पञ्चमम् अवद्येत् ?’ तदभिमानिन्याः पञ्चम्या देवताया अभावादिति भावः ॥ ७ ॥

अथाभ्युपगम्याधिक्यदोष यज्ञादिष्वस्यत्तिलाभाय पञ्चावदान-
पक्ष मयाह— “उतो इति । यज्ञस्य पाङ्क्त्य धानाकरमादिहविः-
पक्षकादिनावगन्तव्यम्^१ । हेतरेवकेऽपि— “यो वै यज्ञम्”—इत्या-
दिना^२ हविरक्षरसङ्ख्यादिभिर्वङ्गधा^३ यज्ञस्य पाङ्क्त्य सुपपादितम् ।
पशो^४ पाङ्क्त्य लोमलग्नादिभिरिति प्रागुक्तम्^५ । हेमन्तशिग्रिरयो-
रैक्याभिप्रायेण सवत्सरः पाङ्क्त्य^६ । एवन्तु पञ्चावत्ते सति तद्गतपञ्च-
सङ्ख्याद्वारा ‘सम्पत्’ यज्ञात्मक धन सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफल माह— “वङ्गहैवेति ॥

अथ पुनः चतुरवत्त मेव स्थापयति— “एतदिति । एतदेव ‘चतु-
रवत्तं’ ‘कौहपाद्यालम्’ कुरूपद्यालदेशे प्रसिद्धम्, अतस्तत्र प्रज्ञा-
तत्वादनुष्ठानसम्प्रदायानुरोधेन ‘चतुरवत्तम्’ एव कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

अवदानस्तेयतां विधत्ते— “स वा इति । (‘वावन्मात्र मिव’)
‘इव’-शब्दोऽनर्थको वाक्यालङ्कारे^१ । ‘वावन्मात्र मेव’ अङ्गुष्ठपर्वमात्र
मेवेत्यर्थः ॥

१— “धाना, करम्भ, परिवाप, पुरोडाश, मयस्या”—इति ऐ० ब्रा० २.

३. ६, तै० स० ६ ५ ११. ८ । २— ऐ० ब्रा० २. १ ६ ।

३— हविर्यज्जि, क्षत्ररपङ्क्ति, नराश्रमपङ्क्ति, सववपङ्क्ति ।

४— “पाङ्क्त्य पशु”—इत्यादिक पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१२६८० ७ प०) ।

५— “हेमन्तशिग्रिरयो समासेव”—इति ऐ० ब्रा० १०. १. १ ।

६— “इवोऽपि दृश्यते”—इत्यादि निब० १. १ ५ द्रष्टव्यम् ।

आधिक्ये दोष माह— “मानुषं ह”—इति । मनुष्याणां
शरावादिपरिमितत्वादाधिक्यं मानुषत्वकरणम् ॥ ८ ॥

इदानीं चतुरवदानप्रकारं दर्शयति— “अ आज्यस्येति ।
पुरोडाशाग्रौ द्वौ ; तदध उपरि चोपसृताभिधारिताज्याभ्यां
चतुरवत्तलम् ॥

पुरोडाशस्योभयत आज्यकरणं प्रशंसितु माह— “द्वे वा इति ।
सर्वापि आज्ञतिः सोमाज्यभेदेन द्विविधा ; तत्र सोमस्य स्तब्ध-
पेणाज्जितत्वादाज्यापेक्षैव नास्ति ; अवशिष्टौ हविर्घृणपशुयज्ञा-
वाज्याज्जितकौ भवितथौ , अतस्तत्र तयोः ‘एतत्’ एतेनोपसृता-
णाभिधारणेन ‘आज्य मेव’ कृतवान् ‘भवति’ ॥

“एतद्वै जुष्टम्”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

अवदानाय धर्मं मुक्त्वा प्रधानधर्मं विधातु माह— “अथौ
वा इति । अनुवाक्या-याज्ययोः क्रमेण देवताज्ञान-हविःप्रदानसाध-

१— पुरस्तात् इष्टयम् ३६५, ४०३ ८० ; परस्तादपि ६. १. २१ । अपि
का० श्रौ० सू० १. ६. ८-११, २०, २१ ।

२— “अपिष्टोमोऽव्यभिष्टोम उक्थ षोडशमांस्ततः । वागपेयोऽतिरात्र-
श्चाप्तोर्यामात्र सप्तमः । इत्येते सुत्या.”—इति गो० ब्रा० १. ५. २६ ।
सुत्या सोमसंख्या सोमयज्ञा इत्येतेऽभिधार्ताः ।

३— “अप्रगथेय मभिष्टोत्रं षोडशमांस्तमावाग्ये । नवेष्टित्यातुर्मास्तानि पशु-
न्योऽत्र सप्तमः । इत्येते हविर्घञा”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ ।
“अष्टका पार्वणः आर्द्धं व्यावस्थायद्यायथौ चैव्याश्वयुजौति सप्त पाक-
यज्ञसंख्या”—इति गौ० ध० सू० ८. ५ । पाकयज्ञा एव पशुयज्ञा ।

मत्वं वक्ष्यते^१ । आकाशतथ्यानां देवानां द्युलोकमम्बन्धात्, प्रदानस्यै-
वैतल्लोकमम्बन्धात्, तयोः क्रमेण द्युभात्मकता । तयोः स्त्रीलिङ्गत्वात्
'दन्ते, वषट्कारस्य^२ पुंलिङ्गत्वात् सह मिथुनतास्ति । उभयोरन्तराले
तपश्चादित्य एव वषट्कारः । स चोदधास्तमयसमये दिवं पृथिवौ-
श्चाधिरुह्य गच्छति^३ । 'त्' तस्मात् 'एतेन दृष्ट्वा' अनेन वर्षकेण,
आदित्येन सह सङ्गते सत्यौ, ते एव मिदानौ प्रसिद्धात् 'इमां
प्रजातिं' 'प्रजायेते' ; सर्वेषा मप्युत्पद्यमानानां भावानां तथैवोत्पत्तेः,
उत्पद्यमानपदार्थात्मना ते एव प्रकृष्टे जायेते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्यानां^४ द्युभात्मकताभिधानस्य^५ प्रयोजन भाव-
"सोऽनुवाक्या मिति । तयोः समनन्तरं वषट् कुर्यादिति विधिः ।
उक्तेऽर्थे लोकाचरणं प्रमाणयति— "पश्चादा इति । 'पश्चात्
परीत्य' स्त्रियाः पश्चाद्देशादागत्य 'अधिद्रवति' अभिगच्छति ।
'तत्' तेन याज्यापुरोऽनुवाक्यानन्तरं वषट्कारकरणेन 'एने उभे'
द्यावापृथिव्यात्मिके याज्यापुरोऽनुवाक्ये 'पुरस्तात् कृत्वा' 'दृष्ट्वा'
वेत्त्वा 'वषट्कारेण' तत्सूर्यात्मनेन द्रवणं माकारितवान् भवति ।

१— इतिव प्राश्नाणे सप्तदशकण्डिकायाम् (४८८ पृ० ११ पं०) ।

२— 'वषट्कार एव'—इति ज ।

३— "स वा एव न कदाचनास्त मेति, नोदेति । त यदस्त मेतीति
मन्यन्तेऽहं एव तदन्त मित्वायत्मानं विपर्यस्यते ; रात्रौ मेवावस्तात्
कुरुतेऽहः परस्तात्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ४. ६ ।

४— 'पुरोऽनुवाक्यायाज्यादीनां'—इति ज, 'पुरोऽनुवाक्यादीनां'—इति ड ।

५— 'द्युभात्मकताभिधानस्य'—इति ज, ड ।

“तस्मात्”—इति स्पष्टम् । वौषडित्युच्चारणकाले वा, समनन्तरं वा प्रदानं भवति ; सर्वथा वषट्कारात् प्राक् न जुहुयादित्यर्थः । अनेनैव पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्वषट्कारात् पूर्वभावित्वं सिद्धम् ॥ १२ ॥

प्रदानस्य वषट्कारानन्तरत्वं प्रकारान्तरेणोपपादयति— “देवपात्रं वा इति । पिबन्त्यनेन देवा इति ‘देवपात्रं’ ‘वषट्कारः’ । ‘तत्’ वषट्कारावसानं प्रदानम् ‘एव’ भवति, पात्रोद्धारपूर्वकप्रदानं मिव भवति । उक्तवैपरीत्ये दोष माह— “अथ यत्पुरेति । ‘अथो भूमौ निदिग्धम्’ भूमौ प्राप्तम्^१, दुष्टत्वेनोपयोगाभावात् दग्धं सित्युपचयते^२ । ‘अमुया’ अनेन वषट्कारात्पूर्वकालक्षणेन (‘स्यात्’) दग्धं स्यादित्यर्थः । “तस्मात्”—इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

“तद्यथा योगौ”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १४ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्ये गायत्रीचिष्टुभौ कर्त्तव्ये इति विधातु माह— “असौ वा इति । ‘अनुवाक्या’ ‘असौ’ दुल्लोकः, तत्स्थाना, ‘याज्या’ तु (‘इयम्’) भूः । ‘येयं’ पृथिवी गायत्र्यात्मिका, ‘असौ’ दुल्लोकः चिष्टुवात्मकः । तथा सति “गायत्री भन्वाह”—इति यत्, ‘तत्’ तेन अनुवाक्यात्मकम् ‘अनुव्रवन्’ गायत्रीच्छन्दोदारा ‘इमां’ पृथिवीं सेवोक्तवान् भवति । दुल्लोकस्य कथं मनुव्रक्तव्यतेत्याशङ्क्य अनुवाक्यात्मकत्वं वाक्यमध्य एव स्मारयति । पृथिव्या अप्यनुव्रक्तव्यत्वं गायत्र्यात्मकत्वादित्याह— “इयं हीति । इत्यनुवाक्याया गायत्रीले चावापृथिव्यायुमे.अपि योजितवान् भवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

१— ‘निदिग्धम्’—इति न, ‘निदिग्धम्’—इत्यपि तत्रैव शोध्यते ।

२— ‘प्राप्त’—इति न । ३—दिग्धं मिथ्यस्यैव भाष्यं स्यात् दग्धं मिति ।

याज्यायास्त्रिष्टुप्समस्यादनेऽपि तथैव योजितवान् भवतीत्याह—
 “अथेति । ‘त्रिष्टुभा यजति’ त्रिष्टुभं याज्यां कुर्यात् । तत्र याज्यया
 स्याच्चा यजतीति यत्, ‘तत्’ तेन ‘अनया’ पृथिव्यैव यजति ।
 तत्कथं मित्यत आह— “तदिति । ‘तत्’ तेन त्रिष्टुप्प्रकरणेनानया
 यजति । एतां भुव मेव याज्यां कृतवान् भवतीत्यर्थः । उक्तार्थ-
 समर्थनाय पूर्वोक्तं स्मारयति— “इयं हि याज्येति । अतः ‘अमुस्या
 अधि’ दुलोकस्योपरि एव ‘वषट्’ कृतवान् भवति । एतत्समर्थना-
 याह— “त्रिष्टुभिति । ‘तत्’ तेन, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोगायची-
 त्रिष्टुप्प्रकरणेनामेन ‘एने’ द्यावापृथिव्यौ, प्रतिपादितप्रकारेण ‘सयुजौ’
 परस्परं सयुजौ कृतवान् भवति । ‘तस्मात्’ सायुज्यात् ‘इमे’
 सहाभ्यवहरतः; “द्यावापृथिवीभ्यां स्नाहा”-इति^१ सहप्रदानात् ।
 अथवा वृक्षत्रयोः परस्परसापेक्षत्वात्^२ सहभागः^३ । अतस्तयोः
 सहभागम् ‘अनु’ ‘सर्वाः’ अपि ‘प्रजाः’ तत्सम्बन्धिन्यः ‘अनु सम्भुञ्जाते’
 अनुसृत्य भुञ्जते । अत उभयोः सभागलोकात्मकत्वात्, तयोश्च
 परस्परसाहित्याद् याज्यानुवाक्ययोः साहित्येणापि भवितव्यं मित्यर्थो
 लभ्यते ॥ १६ ॥

१ अथानुवाक्याया उच्चारणधर्म आह— “स वा अह्वयन्निवैवेति ।
 ‘अह्वयन्निव’ वर्णानालोङ्यन्निव ग्रनैरनुवाक्यां ब्रूयात् । अह्वन्तिः

१— ऐ० मा० १. ३. ५ । तै० मा० २. १. ७. १; ८. २ ।

२— इहैवोपस्थितात् ५. ३. ३. १७, ७. ३. १. ३० । म० सं० ३. ७६ ।

३— ‘सहभाव’-इति ज-शोधित, ‘सहभोग’-इति ड ।

गत्यर्थः^१ । सकृद्विधानुवचनं “दृष्टु”-साम्बा^२ स्तौति— “असौ
हीति । ‘अनुवाक्या’ (‘असौ’) द्यौः, एवं ‘दृष्टु’ सामापि द्यौः^३ ।
‘हि’ यतो द्युभागोऽनुवाक्या दृष्टत्साम, ‘तत्’ तस्मात् तद्वत्तं मन्त्रं
‘वाहंतं’ दृष्टतौसम्बन्धि ‘रूपम्’ ॥

याज्याया उच्चारणे धर्म माह— “क्षिप्र एव धान्ययेति ।
‘याज्याया’ निमित्तया उच्चारणे वर्षेविषयां त्वरां कुर्यात् । “इयं
हीत्यादि” । पूर्वपेक्षया त्वरतीति ‘तत्’ क्षिप्रोच्चारणं ‘रायन्तरम्’
रायन्तरसम्बन्धि ‘रूपम्’^४ ॥

अथ पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोः लक्षणान्यन्यानि वक्तुं कार्यभेदं
माह^५— “क्षयति वा इति । ‘अनुवाक्याया’ यष्ट्यदेवान् आक्षयति,
तानेव ‘याज्याया’ यजति । ‘तस्मात्’ आक्षानार्थत्वात्, आक्षानार्थं
यस्मिन्नम्, तत् ‘अनुवाक्याया रूपम्’ । तानि लिङ्गानि दर्शयति—
“ऊव इत्यादिना । ‘हि’ यस्मात् ‘तथा’ अनुवाक्याया यष्ट्यदेवान्
आक्षयति, तस्मादाक्षानप्रकाशकं “ऊवे”-इत्यादि यस्मिन्नजातम्,
तद्वत्येव सर्वानुवाक्या कार्येत्यर्थः ॥

“प्रयच्छति धान्ययेत्यादि । यस्माद् याज्या इवि.प्रदानमाध-
नम्, ‘तस्मात्’ तस्याः तत्प्रदानप्रकाशकं लिङ्गं ‘रूपम्’ । अभिहित-

१— “पदं द्रष्टुपाते”—इति ऋ० सं० १०. १६. ७ ।

२— सा० सं० द्या० मा० १. १. २० ।

३— ता० मा० १६. ११ । तै० मा० ३. ५. १३ ।

४— मा० सं० द्या० मा० २. १. २२ । तै० मा० ३. ५. १३ ।

५— ता० मा० १६. ११ ।

६— ‘कार्यभेदमाह’—इति ट ।

सिद्धानि दर्शयति— “वीहीति । ‘हि’ यस्मात् ‘तया’ याज्याया
प्रयच्छति हविः, ‘तस्मात्’ प्रदानप्रकाशकं यद् “वीहि”-इत्यादि
सिद्धम्, तदत्येव सर्वत्र याज्या कार्यत्वर्थः ॥ १७ ॥

उत्पणान्तरं माह— “सा या पुरस्तात्त्वणेति । ‘पुरस्तात्’
मन्थस्य पुरोभागे ‘मत्तणं’ यष्ट्यदेवनाम यस्यां ‘सा’ (‘अनुवाक्या’)
पुरोऽनुवाक्या । तस्या अधस्तात्त्वणत्वे कारणं माह— “तस्या इति ।
‘तस्याः’ पुरोऽनुवाक्यायाः ‘अमुष्याः’ “असौ हि अनुवाक्या”-इत्यु-
क्त्वात्^१ सामानाधिकरण्यात् । तस्याः चन्द्रनक्षत्रसूर्याः (‘अवस्तास्य’)
अधस्तात्, सप्तर्षीवः अधोभागे तेषां परिभ्रमणात् । अतोऽस्या
अपि तयात्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

“अथ योपरिष्ठात्त्वणेति वाक्यं पूर्ववाक्यवद्वाच्यम् । ‘तस्याः’
याज्यारूपायाः ‘अस्याः’ भूम्याः ॥ १८ ॥

उक्तं पुरस्तादुपरिष्ठात्त्वत्वं विग्रिनष्टि— सा ह श्वेति । ‘यस्यै’
यस्या अनुवाक्यायाः ‘प्रथमात् पदान्’ “अग्निः प्रमेन सोम गीर्भि-
रित्यादिलक्षणाद्^२ यष्ट्यदेवतां ब्रूयात्, ‘सा एव समृद्धा अनु-
वाक्या’ । ‘याज्या’ तु सा समृद्धा, ‘यस्या उत्तमात् पदान्’ “जिह्वा
अग्ने चक्षुष इत्यादिकात्” अभिहितायाः ‘देवतायाः’ उपरि
‘वपङ्करोति’ । ननु कथं देवताषट्पावमात्रेण समृद्धल मिति, तदाह—

१— “यष्ट्यदेवाना मस्यां”—इति न, भ, डा०—वेवरेख च दृष्टः ।

२— पूर्वस्यां कण्डिकायां दृष्टव्यम् (४७८८ ११५०) ।

३— ऋ० सं० ८. ४४. १२ । तै० ब्रा० ३. ५. ६. ३ । तै० सं० २. ६. २. २ ।

४— ऋ० सं० १०. ८. ६ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. २ । तै० सं० २. ६. २. ८ ।

“वीर्यं वा इति । ‘देवता वै वीर्यम्’ , ऋगाम्नास्य तत्प्रकाश-
नार्थत्वात् ॥ २० ॥

अथ याज्वानन्तरभाविनं वषट्कारं विभज्य विधाय प्रशंसति—
“स वै वौगितीति । ‘वौगिति’ उच्चारणं कुर्यात् । तत्प्रशंसति—
“वाम्वा इति । ‘वौग्’-इत्येतदौकारस्थाने आकारे कृते ‘वाग्’-इति
भवति ; अतो ‘वषट्कारो वाक्’ । सा च ‘वाक्’ ‘रेतः’ ; सेचन-
साधनत्वात् । उच्चारण मेव तत्सकः । तथा ‘षडिति’ करोतीत्यनु-
पज्यते, ब्रूयादित्यर्थः । शङ्खाया अतुष्वपि सम्भवात् ‘अतवः’ एव
‘षट्’-इत्यनेन विवक्षिताः ; प्राक् षडित्यतः वौगित्येतस्य स्थाप-
नात् । तेन ‘षिक्तं’ ‘रेतः’ ‘दमाः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ उत्पादयन्ति ।
‘तस्मात्’ ‘एवं’ वौषडिति ‘वषट्’ कुर्यात् ॥ २१ ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासोभयमाधारण भवदानादिकं वषट्कारान्तं धर्मं
मभिधाय तत्प्रमद्वाद्यवादिशब्दाभिधानदारेण दर्शपूर्णमासयामं प्रशं-
सति— “देवाय वा असुराद्येत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः
पुत्राः ‘दायं’ पैत्र्यं वित्तम् ‘उपेयुः’ । किं तत् ? ‘एतावेव’ प्रसिद्धा-
वेष ‘अर्द्धमासौ’ मासस्यार्द्धौ श्रमलक्षणपक्षौ । “अर्द्धे नपुंसकम्”-
इत्येकदेशिमामसः । विभज्याह— “य एवापूर्यत इति । प्रजा-
पतेः कालात्मकत्वादनयोस्तदन्तम् ॥ २२ ॥

१— “स वीर्येण देवताति चेकिते”-इत्यादियु (ऋ० सं० १. ५५. २.) ।

२— “दायं पितृयम्”-इति म० सं० ८. १६४ । ऋ० सं० १०. ११४. १० ।

३— मा० ७. २. ५ । ता० प्रा० १६. ७ । ते० सं० २. १. ८४ ।

४— “पा० शू० २. २. २ ।

एवं विभागे षति 'देवाः' 'कथम्' असुरेभ्यः, तदीय मपि भागं 'संलुञ्ज्मीमहि' अपहरेमहि ? एवं कामयित्वा तत्साधनं प्रयासेनान्विष्य 'दर्शपूर्णमासौ' यागावेवापश्यन् । 'ताभ्याम्' ('एत मपि') कृष्णपक्षं मपि स्वयं मलभन्त । (॥ १३ ॥)

तद्वारा तदुभयावर्त्तमानात्मकं मासम्, तदावर्त्तनात्मकं संवत्सरं च, असुरेभ्यः 'समलुञ्जत' स्वाधीनं कृतवन्तः । अतो न्यूनाधिक-कालावयवानां संवत्सरेऽन्तर्भावात् 'संवत्सरः सर्वम्' संवत्सरात्मकात् 'सर्वस्मात्' कालात् 'सपदान् असुरान्' भागरहितान् अकुर्वन् । 'गिरमजन्'-इति तात्पर्याभिधानम् । 'सर्वम् एव एषः'-इति वेदितुः फलम् । अतो दर्शपूर्णमासावुद्यानं सपक्षसर्वस्वहरण मिति प्रमंसा ॥ १४ ॥

"स यो देवाना मिति । 'सः यः' इति वाक्यालङ्कारे । 'सः' आपूर्यमाण-पक्षः पुरा 'देवाना मासीत्' । 'सः' 'यवायुवत' । यौतीति^१ यवः, तस्य यवेति नाम । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' आपूर्यमाणपक्षेण सह 'देवाः' 'अयुवत' समलुञ्जन्त । 'असुराणां' आपूर्यमाणपक्षेण सह 'देवाः' । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' कृष्णपक्षेण सह 'नायुवत' तस्य देवैरपहतत्वात् ॥ १५ ॥

शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यास माह— "अथो इति । 'देवानां' स्वभूतो 'यः' असौ 'अयवा', देवानां प्रतिनियतस्वभूतत्वेनासुर-सम्बन्धाभावात् । अतोऽयवनादमिश्रणादयवा शुक्लपक्षः । 'असुराणां' स्वभूतः कृष्णपक्षो 'यवा', उपारयेनापहत्य देवैर्मिश्रितत्वात् ॥

अनयोरेवावयवावयवप्रशंसार्थं महोरात्रमाससंवत्सराणां मपि
नाम दर्शयति— “सब्द मित्यादिना । यव-शब्दाभिधेयान् शुक्ल-
कृष्णपक्षान् अर्हतीति^१ ‘मासः यवः’ । ‘स्वेकः’-इत्यस्य मकारोप-
जननेन ‘सुमेकः’-इति संवत्सरस्य नाम सम्पन्नम्^२ । ‘सु’ सुष्ठु
‘एकः’ ‘स्वेकः’ । “सर्वं वै संवत्सरः”-इत्युक्तत्वेन^३ सर्वस्यापि कालस्य
तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः; अतस्तस्यैतन्नाम युक्तम्;
तस्यैव परोक्षेण^४ ‘सुमेकः’-इति व्यवहारः” ॥

प्रसङ्गादहोरादिनामाभिधाय प्रकृतं मुपसंहरति— “यवा
चेति । ‘यवा अथवा च हि’ ‘यवेतीव’ यवेत्येव भवति; यवन-
स्योभयासुगतत्वात् । अथवा देवैरेवायवात्मकस्य कृष्णपक्षस्यापि
यवनात् पक्षद्वयं मपि ‘यवा’ । अतः ‘एतेषां’ यवादीनां मध्ये
‘येन’ निमित्तेन ‘होता’ भवेत्, ‘तत्’ कार्यं ‘याविक्षोचम्’ ।

१— ‘होतीति’-इति न, ‘सुहोतीति’-इति तत्रैव शोधितः पाठः, ‘अ-
[य]तीति’-इति डा०-वेबर-शोधितः । अर्हतीति पाठे यवशब्दात्
“दण्डादिभ्यो यत्”-इति (पा० सू० ५. १. ६६.) अर्हत्यर्थे यत् स्यात्,
स्याच्च दण्डादेराक्षतिगण्यत्वं मन्तव्यम् । ‘अहोत्तानि’-इति भ-पाठः ।

२— ४८० ४० ६ पं० ।

३— “परोक्षप्रिया इव हि देवाः”-इति तै० ब्रा० १. ५. ६. २ । तथैव
ऐ० ब्रा० १. १. ६ ।

४— ‘मासो यवः’-इत्यस्यानन्तरं स्वेक इत्यादि-व्यवहार इत्यन्त-यस्यस्यस्थाने
“सुष्ठु एकः ‘स्वेकः’; सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक
एव कालः मकारोप[य]जननेन ‘सुमेकः’-इति परोक्षनाम सम्प-
न्नम्”-इति ट-पाठः ।

तैत्तिरीयकेऽपि “स्यतव्या, उपदधाति”-इत्यत्र चयनप्रकरणे यवा-
दयो व्याख्यातः ॥ २६ ॥ ५ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ॥

१— “तै० सं० १. १. १. २; ११-८; ४ २. १ ।

२— ‘कल्प-‘यावा अयावा इति सप्तर्ष्या’-इति । पाठस्तु- ‘यावा
अयावा अवा जुमाः सप्तः सप्तः सुमेक’-इति । यावायाः षट् शब्दा
वसन्ताद्युतुवाचिनः, सुमेकशब्दः संवत्सरवाच्यौ । हे इत्येकौ त्वं
त्वदूपासीति योग्यम्”-इति तै० सं० १. १. ८. २६-२८ सा० मा० ।

३— इत उत्तरम् — क-पुस्तके “काण्डो १२१”-इति, ख-पुस्तकेऽपि
तथैव, ग-पुस्तके “काण्डो १२१”-इति, घ-छौ न स्त, च-पुस्तके
तु “कण्डिकासङ्ख्या १२१”-इति । तत्र १भा० १२क०, २भा०
४१क०, ३भा० २१क०, ४भा० २१क०, ५भा० २१क०; सङ्ख्यनपात्र
पञ्चमप्रपाठकीयपक्षसु ब्राह्मणेषु १२१ कण्डिका श्रुता इति सिद्धम् ।

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः* । दिवमुपोदक्रामन्त्यु योऽयं देवः
पशूना मीष्टे सुऽद्बुहाहीयत तुस्मादास्तुव्य ऽद्बुत्याहुर्व्यास्तौ
द्वि तदुहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिवमुपोदक्रामन् । तेनो† ऽएवार्चन्तः
श्राम्यन्त्येवरुयु योऽयं देवः पशूना मीष्टे यु ऽद्बुहाही-
यत ॥ २ ॥

सु ऽऐक्षत । श्रुहास्यु हान्तुर्यन्त्यु मा यज्ञादिति सोऽनू-
चक्राम स ऽश्रायतयोत्तरतु ऽजपोत्येदे यु‡ ऽएषु स्विष्ट-
छुतः कालः‡ ॥ ३ ॥

* 'देवाः'—इति स ।

† 'सु'—इति य ।

‡ '०वांसंभुमे'—इति ऋ, य ।

§ 'कालः'—इति य ।

ते देवां ऽब्रुवन् । मा विसृक्षीरिति ते वै मा
यज्ञान् मान्तुर्गताहुतिं मे कल्पयतेति तथेति स सुम-
दृढत् सु नास्यत् स न कुञ्चुनाहिनत् ॥ ४ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । यावन्ति नो हवीःपि गृहीतान्यु-
भूवन्सुर्वेषां तेषां हुत मुपजानीत युयास्मा ऽत्राहुतिं
कल्पयामेति ॥ ५ ॥

ते ऽध्वर्यु मब्रुवन् । यथापूर्वः हवीःप्यभिघारयैकुस्मा
ऽश्रवद्दानाय पुनराप्याययायातयामानि कुरु तत् ऽएकैक
भवद्दानं भवद्येति ॥ ६ ॥

सोऽध्वर्युः । यथापूर्वः हवीःप्यभिघारयदैकुस्मा
ऽश्रवद्दानाय पुनराप्याययदयातयामान्यकरोत्तत् ऽएकैक
भवद्दानं भवाद्यत्तस्मादास्तुव्य ऽदृत्याहुर्वास्तु हि तुद्यज्ञस्य
युहुतेषु हविष्यु तस्माद्यस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्गच्छते
सर्व्वैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः सर्व्वं ह्येवैनं देवा ऽश्रन्वा-
भजन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽश्रमय ऽदृति क्रियते । अग्निर्वै सु देवस्तस्यैतानि
नामानि शर्व्वं ऽदृति युथा प्राच्या ऽत्राचक्षते भव ऽदृति
युथा बाहीकाः यश्रनाम्पती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्या-
शान्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तस्माद-
श्रमय ऽदृति क्रियते स्विष्टकृत ऽदृति ॥ ८ ॥

ते होचुः । यच्चुय्यमुत्र सत्ययक्ष्महि तुन्नः स्विष्टं कुर्विति
तुदेभ्युः स्विष्ट मुकरोत्तस्मात् स्विष्टकृत इति ॥ ९ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य सुम्पश्यति । ये तुयामिह स्विष्ट-
कृत मुयाडमिरमेः* प्रिया धामानीति तुदामेयं माज्यभाग
माहायाद् सोमस्य प्रिया धामानीति तुत्सौम्य माज्य-
भाग माहायाडमेः प्रिया धामानीति तद्यु ऽएषु ऽउभयु-
चाच्युतु ऽआमेयुः पुरोडाशो भवति तु माहु ॥ १० ॥

अथ यथादेवतम् । अयाद् देवाना माज्यपानां प्रिया
धामानीति तुप्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै
देवा आज्यपा युक्षदमेर्होतुः प्रिया धामानीति तुदमि-
होतार माह तुदस्मा ऽएतां देवा ऽआहुतिं कल्पयित्वायै-
नेनैतद्भूयः सुमशाम्यन् प्रियु ऽएनं धामन्नुपाह्वयन्त
तस्मादेव* सुम्पश्यति ॥ ११ ॥

तद्वैके । देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाङ्कारादमेरयाद् सोम-
स्यायाडिति तुदु तथा नु कुर्याद्विलोम ह ते यज्ञे
कुर्वन्ति ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाङ्कारादिद* हि प्रथमु
मभिव्याहुरन्त्रयाङ्कारु मेवाभिव्याहुरति तस्मादयाङ्कारु
मेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

युक्षत् स्वं महिमान् मिति । युत्र वा ऽअदो देवता

* 'मुयाडमिरमेः' इति शायणसम्मत पाठ इति डा०-वेबर ।

आवाहयति तदुपि स्वं महिमान् आवाहयति तदुतः
 प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न ऽदुति क्रियते तदुत्र तुं
 प्रीणाति तुथो हास्यैषोऽमोघायावाहितो भवति तुस्मा-
 दाह युक्षत् स्वं महिमान् मिति ॥ १३ ॥

आ यजता मेज्या ऽदुप ऽदुति । प्रजा वा ऽदुपस्तु
 ऽएवैतुद्यायजूकाः करोति ता ऽइमाः प्रजा युजमाना
 ऽश्रुवन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥

सो ऽश्रध्वरा जातुवेदा जुपुताः हविरिति । तद्यज्ञ-
 स्यैवैतत्सुमृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुपुन्ते तेन हि
 महज्जुयति तुस्मादाह जुपुताः हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते ऽश्रुच । याज्यानुवाक्ये ऽश्रवस्तृप्ततमे भवत-
 स्तृतीयसवनं वै स्विष्टकृद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं पिप्रीहि
 देवाः३* ऽउशतो यविष्ठेति तुदनुवाक्यायै वैश्वदेव मुमे
 युदद्यु विशो ऽश्रध्वरुस्यां होतरिति तुद्याज्यायै वैश्वदेवं
 तद्यदेते ऽएवुरूपे भवतस्तेनो ऽएते तृतीयसवनस्य
 रूपं तुस्माद्वा ऽएते ऽश्रुच याज्यानुवाक्ये ऽश्रवस्तृप्ततमे
 भवतः ॥ १६ ॥

तै वै चिष्टुभौ भवतः । व्यास्तु वा ऽएतद्यज्ञस्य यत्
 स्विष्टकृद्वीर्यं वै व्यास्विन्द्रियं व्यौर्यं चिष्टुविन्द्रियु

मेवैतद्वीर्यं व्यास्तौ स्विष्टकृति दधाति तुस्माच्चिष्टभौ
भवतः ॥ १७ ॥

उतो ऽनुष्टुभावेव भवतः । व्यास्वनुष्टुव्यास्तु स्विष्ट-
कृद्वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति प्रेसुकं वै व्यास्तुं प्रियति ह
प्रजुया पशुभिर्यस्यैवं विदुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

तदु ह भास्ववेयः । अनुष्टुभ मनुवाक्कां चक्रे चिष्टुभं
याज्या मेतदुभयं पुरिगृह्णामीति स रुथात् पपात सु
पतित्वा बाहु मुपि शश्रे* स पुरिममृशे यत् कि मुकरं
तस्मादिदं मुपद्वीति† सु हैतुदेव मेने यद्विलोम यज्ञे-
ऽकर मिति तस्मान्न विलोम कुर्यात् सुच्छन्दसावेव
स्याता मुभे वैवानुष्टुभा ऽउभे वा चिष्टुभौ ॥ १९ ॥

स वा ऽउत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य
देवस्य दिक् तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युरार्द्धे जुहोत्येतस्यै वै
दिश ऽउदपद्यत तं तुत ऽयुवाशमयंस्तुस्मादुत्तरार्द्धादव-
द्यत्युत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

स वा ऽअभ्यङ्गु ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति ।
इतरा ऽआहुतीः पशुवोऽनुप्रजायन्ते रुद्रियः स्विष्टकृद्गु-

* 'सधे'—इति सायणसम्मतः पाठ इति डा०-वेवरः ।

† 'मुपद्विति'—इति च । 'मुपद्वीति'—इत्यपि डा०-वेवरेण पृष्ट ।

'मुपद्विति'—इत्येव पाठः सायणसम्मत इति च डा०-वेवरः ।

द्वियेण* पशून् प्रसजेद्यदितराभिराहुतिभिः सःसृजेत
तेऽस्य गृहाः पशुव उपमूर्यमाणा ऽईयुस्तुस्मादभ्यर्च्य
ऽइवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

एष वै सुं यज्ञः । येन तुदेवा दिव मुपोदुकामन्नेषु
ऽआहवनीयोऽथ यु ऽद्वाहीयत स गार्हपत्यस्तुस्मादेतं
गार्हपत्यात् प्राञ्च मुद्धरन्ति ॥ २२ ॥

तं वा ऽअष्टासु विक्रमेष्टादधीत । अष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्र्यैवैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

एकादशस्वादधीत । एकादशाक्षरा वै चिष्टुप् चिष्टुभै-
वैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगत्यैवै-
तद्विव मुपोत्क्रामति नुच मुचास्ति युचैव स्वयं मुनसा
मुन्येत तद्वादधीत स यद्वा ऽशुष्यल्पकु मिव प्राञ्च मुद्ध-
रति तेनैव दिव मुपोत्क्रामति ॥ २५ ॥

तुदाहुः । आहवनीये हवीरुपि अर्पयेयुरतो वै देवा
दिव मुपोदुकामंस्तेनो ऽएवार्धन्तः श्राम्यन्तयेरुस्तुस्मिन्
हवीरुपि अर्पयाम तुस्मिन् यज्ञं तनवामहा ऽदृत्यपमउलु
ऽइव ए सु हविषां यद्गार्हपत्ये अर्पयेयुर्यज्ञं ऽआहवनीयो
यज्ञे यज्ञं तनवामहा ऽहुति ॥ २६ ॥

उतो* गार्हपत्य एव अपयन्ति । आहवनीयो वा
 एष न वा एष तुस्मै युदस्मिन्नुष्टः अपुयेयुस्तुस्मै वा
 एष युदस्मिन्नुष्टं जुहुयुरित्युतो यतरथा कामयेत तथा
 कुर्यात् ॥ २७ ॥

सु हैपु यज्ञ उवाच । नम्रताया वै विभेमीति का ते
 ज्ञमतेत्यभितुं एव मा पुरिस्तृणीयुरिति तुस्मादेतदग्नि
 मभितः पुरिस्तृणन्ति तृष्णाया वै विभेमीति का ते
 तृप्तिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्ति-मुनु तृप्येय मिति तुस्मा-
 त्सुस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तृप्ययितवै ब्रूयाद्यज्ञ मेवैतत्
 तृप्ययति ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अध्यागये स्विष्टकृदागम्, तस्य प्रधानयागसमानन्तर्यं च विधातुं
 माख्यायिका माह— “यज्ञेन वा इति । सुरा खलु ‘देवाः’ ‘यज्ञेन’
 साधनेन ‘दिवं’ प्राप्ताः ; तथा पशुभिर्मानो ‘देवः’ रुद्रः ‘इह’ यज्ञ-
 वास्तापुषित्वा† धुलोकाद्हीनोऽभूत् । अत एव ‘वास्तौ’ एव स्थित-
 तात् रुद्रो ‘वास्तव्य इति’ वेदविदः कथयन्ति ॥ १ ॥

रुद्रस्यैव हीनभावे कारणाभिधानायाह— “स येनैवेति ।

* ‘उतो’—इति च ।

† ‘०नेत्यभित’—इति च ।

१—‘यज्ञवास्तवरोषित्वा’—इति ज, भ, दृष्टो डा०-श्रोत्रेभरेणापि ।

‘अथ’ इत्याः ‘देवाः’ ‘येन’ यज्ञेन साधनेन ‘दिवं’ गताः, ‘तेनैव’ साधनेन, तस्माधयितुं साधन मतिदुस्सम्पाद मिति भुवन् आत्मान मन्तरेण स्नेहापनयतां स्वर्गसाधन मन्वतिष्ठत् ॥ ९ ॥

“स ऐवतेति । भवतः स चाहं देवैस्त्यक्तो भुव मा यज्ञादिते व्यवहितं कुर्वन्तीत्येवेति विचार्य स्वयं यज्ञप्रदेशं प्रत्युत्तमामघद्धो भूतोत्तरस्थां दिशि स्विष्टकृत्काले यज्ञं प्रतिरोद्धु मुक्तश्चौ ॥ ९ ॥

तथा च सति— “ते देवा अभुवन्निति । ‘ते देवाः’ (अमुं) यज्ञं विस्मृतं मा कार्षीरित्यभुवन् । अथ च रुद्रोऽपि हे देवाः । ‘ते’ धूयं ‘मा’ मां ‘यज्ञात्’ अन्तर्हितं ‘मा’ कार्यं, अत एव ‘आहुतिं’ ‘मे’ मदर्थं ‘कल्पयतेति’ उक्तवान् । तैः ‘तथा’ अस्तु ‘इति’ उक्ते ‘मः’ रुद्रो यज्ञं ‘समष्टयन्’ ऊर्ध्वं प्रापयत् ; न च हविरादिकं बहिः क्षिप्तवान् । तथा ‘कञ्चन’ किमपि यज्ञावयवं न चिंसितवान् ॥ ४ ॥

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ परस्पर मित्यम् ‘अभुवन्’,— अग्न्याकं प्रदानाय ‘यावन्ति हवींषि गृहीतानि’, ‘तेषां’ पूर्वं माहुतं ‘ऊतं’^१ ग्राह्यम् ‘उपजागौत’ । ‘यथा’ येन प्रकारेण द्रव्येण ‘अस्मै’ इत्याय ‘आहुतिं कल्पयाम’ ‘इति’ ॥ ५ ॥

एव मुक्त्वा, “तेऽध्वर्यु अभुवन्निति । हे अध्वर्यो ! त्व मग्न्याक मवत्तानि ‘हवींषि’ आग्नेयादिकमेण अभिधारणं कुरु । तथा ‘चेकस्मै’ ततोऽप्यवग्राह्यायावदानाय, ‘पुनः’ तदवसन्नेपम्, ‘पुनः’ अभिधारणेन ‘आप्यापय’, ततः अयातयामं हता मवांष्टयवसन्ने-

१— ‘प्रत्युत्तमाम घद्धो’—इति ट । २— नैतत् परं ट पुनश्चः इत्यत्र ।

३— ‘तेषां पूर्वं माहुतिऊतं’—इति झ, ‘तेषां तेषां माहुतिऊतं’—इति ट ।

होतार माहेति । होमाधार मग्नि माह । स एव खिष्टकदग्निः ;
 “तय्यमुत्र सत्ययज्ञाहोत्युक्तत्वात्” । किं मेतत्सन्दर्शनमावेणाग्निः कथं
 खिष्टं कुर्यादित्याशङ्क्य तस्य प्रीत्युत्पादनप्रकारं दर्शयति—
 “तदस्मा इति । ‘तत्’ तस्मात् ‘अस्मै’ खिष्टकृतेऽग्नये’ पूर्वम् ‘एता
 माहुति कल्पयित्वा’ (‘अय’) इदानीम् (‘एतेन’) अनेन यच्चदग्ने-
 रिति भागेन ‘भूयः समशास्यन्’ (भूयसीं प्रीति मुदपादयन्) ।
 “तस्मादिति । सर्वयाग्रेः सन्तुष्टत्वाय खिष्टकृत्वकरणस्य प्रकाशनादेवं
 सम्यग्नेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाङ्कारात् प्राग् देवतानामनिर्देशं मेकीयपक्षत्वेनोपन्यस्य
 निराचष्टे— “तद्वैक इति । तत् स्वयं मेव प्रदर्शयति— “अग्नेरयाद्
 सोमस्यायाडिति । अग्नेः सोमस्य च यानि धामानि, तानि
 खिष्टकदग्निः सम्यग्निष्टवानित्यर्थः । ‘विशोम’ विरुद्धम् ; खिष्टी-
 करणस्यैवाभ्यर्चितत्वेन प्रथमनिर्दिष्टव्यत्वात्^१ । अतः ‘प्रथम मभिव्या-
 चरन्’ पुरुषोऽयाङ्कार मेव प्रथम मभिव्याचरेत् ॥ ११ ॥

स्वं महिमान् मित्यस्य तात्पर्यं माह— “यच्चत् स्वं महिमान्
 मिति । अयं खिष्टकदग्निः ‘स्वं महिमान्’ स्वकीयं देवतारूपं मपि
 ‘यच्चत्’ यजेतं । खिष्टकृत इदानीं मपि अस्तत्वादयाडिति नोच्यत
 इत्यभिप्रायः । ‘यच’ यष्टव्यदेवता ‘आवाहयति’, तथापि ‘स्वं

१— एरस्ताद् द्रष्टव्यम् (३८६ पृ० १५०) ।

२— याल्लैषा ढ-पुस्तकमात्रे दृश्यते ।

३— ‘देवता देवतानाम् पूर्वम् अयाट्कारात् प्राक् । तद्विरुद्धम्, खिष्टी-
 करणस्यैवानभ्यर्चितत्वेन प्रथमनिर्दिष्टव्यत्वात्’—इति ढ ।

पाणि अगतमाराणि कुरु, 'ततः' 'एकैकं' यावन्तः प्रधानमेवा-
स्तेष्वेकैकं भवदानं कुरु ॥ ६ ॥

देवेरभिहितं मयं मध्वर्युणा तथैवानुष्ठितं मयं श्रुतिभूतार्थेन
सेटानुवदति— "सोऽध्वर्युरित्यादिना ॥

इदानीं भवग्रिष्टभाष्येन रुद्रस्य वास्तव्यत्वप्रसिद्धिं माह—
"तस्मादिति । आख्यायिकासिद्धं मयं मिदानीं विधत्ते— "तस्माद्
यस्यै कस्यै चेति । हविषं हणवत्सर्वप्रदेगेऽपि स्त्रिष्टुक्तो नियतत्वे
कारणाभिधानं "सर्वं च द्यौति । रुद्रः 'अन्वाभक्तः' ॥ ७ ॥

कथं मग्नेः स्त्रिष्टुक्तं क्रियत इत्याशङ्क्याह— "तदा अग्नय
इतीति । प्राच्यादिदेशभेदेन श्रवादिनामभेदेऽपि देवतैकैवेत्यर्थः ।
यद्येवं तर्हि अन्यत् नाम किञ्च स्यादित्यत आह— "तान्यस्येति ।
'अस्य' रुद्रस्य अग्निनामाभिधेयस्य अस्तु पावकादि नाम ; सर्वलोको-
ऽपकारित्वात् । 'तस्मात्' तच्च सर्वं 'अग्नये-इति क्रियते' ॥ ८ ॥

अथ किमर्थं स्त्रिष्टुक्तं इति विशेषणं हविर्जातभिः क्रियते ?
तच्च कारणं माह— "ते होतुरिति । 'यद्' यस्मात् 'तयि' 'अमुच'
आहवनीयदेशे आहुत्याधारभूते 'सति' 'अयच्छहि' इष्टवन्तः,
तस्मात् । अथ वा 'यत्' हविर्जातम् 'अयच्छहि', 'तत्' सर्वं
'स्त्रिष्टुम्' अवैकल्येन प्र'कुरु' ; यथा भाङ्गं फलवद्भवति, तथा कुर्वित्यर्थः ।
यस्माद्वचुः, 'तस्मात्' स तथैव 'स्त्रिष्टु मकरोत्' सर्वत्रापि विग्रे-
यणत्वेन 'स्त्रिष्टुक्तं इति' क्रियते । तस्मात् "अग्नये स्त्रिष्टुक्ते"—इति
स्त्रिष्टुक्तागममये भूयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— 'स्त्रिष्टुक्तं इति विशेषणस्य कारणं माह'—इति उ ।

अथ खिष्टकृन्निगद^१ मभिधातु माह^२—“सोऽनुवाक्या मिति ।
‘मः’ होता, खिष्टकदनुवाक्यानन्तरं ‘ये’ आनन्तर्येण प्रयाजाज्य-
भागादिदेवाः खिष्टाः, तान्, तं ‘खिष्टकत मग्निं’ ॥ ‘सम्पद्यति’
संस्मरेत्, सम्भूयात्तुवदेदित्यर्थः ॥

चन्द्रार्णवप्रकार मनुष्य क्रमेण व्याचष्टे—“अयाडग्निः^३”—इत्यादिना ।
‘अयं’ खिष्टकत् ‘अग्निः’ (‘अग्नेः’) प्रथमाज्यभागदेवस्य (‘प्रिया’)
प्रियाणि ‘धामानि’ ‘इति’ निःशेषाणि ‘अयाद्’ इष्टवान् । ‘तत्’
तेनैतन्मन्त्रभागपाठेन प्रथमम् ‘आज्यभागं’ खिष्टं कृतवानित्युक्तवान्
भवति । एव मितरवाक्यान्यपि चोच्यन्ति । एष खिष्टकृन्निगद
आवाहननिगदेनैव व्याख्यातमायः^४ सम्पद्यताम्^५ ॥ १० ॥

अथ खिष्टकदग्निरवान्तरदेववस्त्रिष्टौकत्तंयत्वेनोक्तः, सोऽभि-
धीयते—“यस्यदग्नेर्हेतुः प्रिया धामानीत्यनेन । अथाज्यभागादि-
देवेभ्योऽन्य मिच्छितलादयाडिति भूतार्थं प्रयोगात् खिष्टकदग्नेः
संख्येतः परं यष्टव्यत्वम् । यस्यदिति विध्यर्थः पञ्चमश्रकारः^६ । “अग्निं

१— सु एष निगद वा० सं० २१ अ० ४० कठिकाया इत्यर्थः ।

२— ‘अथ खिष्टकृन्निगद मभिधाति’—इति ठ ।

३— ‘अयाडग्निः’—इत्येव पाठोऽस्मद्वदेषु सर्वपुस्तकेषु, पठ्यते तु अया-
डग्निः—इति ; वस्तुतः ‘अयाडग्निः’—इत्येव साधु ।

४— पुरस्तात् ४. २. १६ इत्ययम् (२८८, २८९ पृ०) ।

५— नैतत् परं ठ-पुस्तके ।

६— “लिष्टर्चे खेट्”—इति पा० सू० २. ४. ७ ।

मेवितेन हविषा 'मद्यत्' उत्तमं^१ स्थानं 'जयति' यजमानः ; अतः
समृद्धेर्हविषोऽधीनत्वादेतत्पाठो युक्तः ॥ १५ ॥

इत्थं स्विष्टकृच्चिगदं व्याख्याय तस्य याज्यां पुरोऽनुवाक्याश्चाह—
“तद्यदिति । ‘अच’ स्विष्टकृति । ‘तद्यत्’ तस्मात् ‘एते’ वक्ष्यमाणे
एव ‘याज्यानुवाक्ये’ ‘अवकृतृप्तमे’ अत्यन्तं योग्ये भवतः । तयो-
रवकृतृप्तत्वात् आह— “द्वितीयसवनं वा इति । अयं ‘स्विष्टकृद्’ यागः
‘द्वितीयसवनं’ तत्स्थानौयः ; अन्तिमत्वसाम्यात् । तच्च ‘द्वितीयसवनं’
‘वैश्वदेवं’ विश्वे देवासाक्षाभिमानिनः ; अतः सर्वथा वैश्वदेवेन भवि-
तव्यम् । तच्चापि “पिप्रोहि”—इति^२ या ऋगसि, ‘तत्’ ‘अनुवाक्यायै’
अनुवाक्यायाः ‘वैश्वदेवं’ रूपम् ; तच्च “देवान्”—इति देवानां
यज्जलश्रवणात् । “अग्ने यदद्य”—इत्येत^३ ‘याज्यायै’ याज्यायाः वैश्व-
देवत्वम् ; अच “विश्वः”—इति यजुष्यवचनसिद्धान्तात् । ‘एते’ ऋचौ
‘एवंरूपे’ वैश्वदेवलिङ्गके “पिप्रोहि देवान्”—“अग्ने यदद्य विश्वः”—
इत्येवंरूपे ; (‘तेन च’) तेनैव कारणेन ‘एते’ दे ऋचौ ‘द्वितीय-
सवनस्य रूपम्’ ॥ १६ ॥

तथोर्धत् चिष्टुप्त्वम्, तत्रप्रसंगति—“ते वै चिष्टुभाविनि । स्विष्ट-

१—‘नेतयं’-इति अ ।

२— ऋ० सं० १०. २. १ । तै० सं० ४. २. १२. १३ । पाठस्त्वेवम्—“पि-
प्रोहि देवाः उग्रतो यविष्ट विदाः ऋतुः ऋतुपते यजेद्य । ये दैत्या
ऋत्विजस्तेमिरये त्वः होतृणा मस्यायजिष्टः”—इति ।

३— ऋ० सं० ६. १५. १४ । तै० सं० ४. २. १२. १४ । तत्पाठस्त्वेवम्—
“अग्ने यदद्य विश्वो यध्वरस्य होतः पावक शोषे वेत्स्वः हि यज्वा ।
ऋता यजासि महिना वि यद् भूर्ध्वया बह यविष्ट या ते यद्य”—इति ।

कृतो कृतावशिष्टरूपत्वात् 'एतद्' 'यज्ञस्य' 'वास्तु' वास्तुस्थानीयम् ।
तच्च वास्तु 'अवीर्यं' निष्कारम् , उपयुक्तशेषत्वात् । त्रिष्टुप् प्रजापतेः
यलवद्भ्यः उरोबाहुभ्यः सक्ताशादिन्त्रेण सहोत्पन्नत्वात् 'त्रिष्टुवि-
न्द्रियम्' ; अत एव 'वीर्यम्' , अतः पुरोऽनुवाक्यायास्त्रिष्टुप्त्वकरणेन
अबले 'स्त्रिष्टुभ्यः' 'इन्द्रियं वीर्यं मेव' स्थापितवान् भवति ॥ १७ ॥

पदान्तरमाह— "उतो अनुष्टुभावेवेति । स्त्रिष्टुभ्यः प्रधानेभ्यो-
ऽतिरिक्तत्वेनाधिकत्वाद् 'वास्तु' , 'अनुष्टुप्' अपि गायत्र्यादिसवन-
च्छन्दमोऽतिरिक्तत्वाद् 'वास्तु' , अत एव 'वास्तावेव' 'वास्तु' स्थापित-
वान् भवति । तच्च वास्तु 'पेसुकम्' अभिवर्द्धनशीलम् , अत एव
तज्ज्ञानवान् यः 'अनुष्टुभौ' याज्यानुवाक्ये कुर्यात् , सोऽपि 'प्रजया
पशुभिः' च 'पिप्यति' अभिवर्द्धो भवति ॥ १८ ॥

याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षणच्छन्दस्तपचं निराकर्तुं माध्यायिका
माह— "तदु हेति । 'भास्त्रवेद्यः' तृक्तोभयपक्षोक्तफलवारोधाय 'अनु-
ष्टुभं मनुवाक्यां' , 'त्रिष्टुभं याज्याम्' अकरोत् । 'सः' विलक्षणानु-
ष्ठानदोषेण कदाचित् सञ्चारसमये 'रथात् पपात' । पतन्नेक
'वाङ्म' भूमौ प्रसारितवान् , सवाङ्मर्विलसन्नोऽभूदित्यभिप्रायः ।
'सः' च विचार्य किञ्चिदविहितं कृतवानस्मि , 'तस्मात्' 'इदं' रथा-
त्पतनम् 'अपत्' प्राप्तं मभूदिति निश्चित्य , "यदनन्तरं यद्भवति,
तत्तस्य कारणम्"—इति न्यायादिदं विपरीतानुष्ठानं मेव कारणं

१— निघ० २. १७. २१ । "पिष्टं पेष्टं यतौ" मा० ५०, व्यत्ययेन ज्ञान ।

२— 'व्यतिष्ठो'—इति ऋ, भृ । ३— 'अग्ने'—इत्यस्यैवायं मर्थं स्यात् ।

४— मूलविषयपाठोऽयम् , तस्यैव व्याख्यानं वा कृतं मेवं स्यात् ।

बुद्धवान् । यस्मादेवं 'तस्मात् सर्वव' विपरीतं 'न' अनुतिष्ठेत् । अतः 'उभे' याज्यानुवाक्ये 'अनुष्टुभावेव वा त्रिष्टुभावेव वा'; स्विष्ट-
कृद्याज्यानुवाक्ये 'सच्छन्दमौ' समानच्छन्दस्के भवेताम् ॥ १८ ॥

स्विष्टकृतवदानहोमप्रदेशयोर्विशेष आह— "स 'वा उत्तरार्द्धा-
दिति । उत्तरपूर्वदिशो^१ लोकपालत्वेन रुद्रमम्यन्धः सर्वग्रास्त-
प्रसिद्धः^२, तेन कारणेनापि उत्तरार्द्धादेवावदानं, तत्रैव होमश्च
कर्त्तव्य इत्याह— "एतस्यै वै दिग् इति । स्विष्टकृद्यागविधान-
समये "उत्तरत उपोत्येदे"—इत्युक्तत्वात्^३; "यत उत्पद्यते, 'त तत
एव' ग्रमयितव्यम्"—इतिनियमात् उत्तरतोऽवदानहोमौ कर्त्तव्यौ ।
तथा च कात्यायन— "यावद्भुवि उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृतस्तत एव
होमः"—इति^४ ॥ २० ॥

उत्तरदेशे प्रदानेऽपि प्रधानहविषा महामंस्पर्गं विधत्ते— "स
वा अभ्यर्द्ध इवेति । 'इतराभ्यः' प्रधान- 'आहुतिभ्यः' सकाशात् 'अभ्यर्द्धे'
सन्निधितप्रदेशे एव; न तासां स्थाने । विपक्षे बाध आह— "इतरा
इति । 'इतरा आहुतीः अनु' यजमानस्य 'पशवः' 'भजायन्ते';
ताः पशुफलजनका इत्यर्थः । स्विष्टकृद्यागश्च 'रुद्रिणः' रुद्रदेवतयः ।

१— 'उत्तरदिशो'—इति ठ, 'उत्तरपूर्वदिशो'—इत्यपि कृष्टो डा० वेमरेण ।

२— "इन्द्रो वज्रं पिष्टपतिर्वैश्वन्तो वरुणो मरुत् । कुवेर ईश पतय
पूर्वादीना दिशा क्रमात्"—इति यम० को० १ ६. ३ ।

३— पुरस्ताद् दृष्टव्यम् (४८४ पृ० १४ पं०) ।

४— का० श्री० सू० ३. २. २६, २७ । यावन्ति हवीधि भवन्ति, तेषां
सर्वेषां उत्तरार्द्धात् उत्तरस्मात् प्रदेशात् स्विष्टकृत स्विष्टकृद्यागार्थं
भवत्यति । ततोऽप्येव उत्तरार्द्धं एव स्विष्टकृतवदानाग्नौ होमो भवति ।

एवं सति यदि ताभिः सह खिष्टकृदाहुति मासयोजयेत्, तदा रुद्रेण सह 'पशून्' 'प्रसजेद्' योजयेत् । अत एतेनापराधेन यजमानस्य गृहावस्थिताः 'पशवः' 'उपमूर्धमाणाः' समीप एव ध्रियमाणाः प्राप्नुयुः । तस्मादितराभ्यो नानिदूरे जुहुयात् । तथा च सूत्रम्— "असृष्टा माहुतिभिः"—इति^१ ॥ २१ ॥

आहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हवि-अपण विधास्यति, तदर्थे तयोराधानप्रदेशपरिमाणं विधातुं माह— "एष वा इति । 'येन' साधनेन 'तद्देवा,' 'दिवं' गताः, 'स एष यज्ञः' खलु । एष यज्ञ इत्येतदिशिनष्टि— "एष आहवनीय इति । यज्ञसाधनत्वादाहवनीयस्य यज्ञत्वम् । यस्मिन् भूमावेवावशिष्टः, 'स गार्हपत्यः' । 'तस्मात्' इदानीं मपि दिवङ्गन्तुकामाः 'एतम्' आहवनीयं यज्ञमाधनं 'गार्हपत्यात्' 'प्राञ्चं' आग्नेयं प्रति 'उद्धरन्ति' यजमाना योद्धरेयुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

उद्धृत्य प्राच्यां कियत् पुर आदध्यात् ? इत्यत्र बह्वन् पदानाहुः— "तम् अष्टास्त्रित्यादिना । विक्रमशब्देनात्र विक्रम्यते अनेनैवेति ध्रुवपक्षैकपादप्रक्षेपरिमितोऽंश उच्यते^२, अन्यत्र यजमानसम्मानस्य कारणात् । गार्हपत्यं मवधीकृत्य तथाविधेषु अष्टसु प्रक्रमेषु गतेष्वह-

१— 'रुद्रियेण'—इति मूलपाठः, तस्यैव व्याख्यानं स्यादुद्देशेति ।

२— का० श्रौ० सू० ३३ २६ । इतराभिराज्याहुतिभिरसृष्टा खिष्ट-कृदाहुति जुहुयादिति तदर्थः ॥ ३— 'क्रमु यादविक्षेपे'—इति

भा० घ० ४७३ धातुः । प्रक्रमेण क्रमण प्रक्रम । क्रमयोगेनारत्तिमात्र प्रक्रमो भवति, "तस्मात् प्राङ् प्रक्रमति औन् विक्रमान्"—इत्यादिश्रुते (३. ५ १ १.) । अरत्तिस्तु पुरुषपञ्चमाश्र, तस्माद् दिग्द प्रक्रम ।

वनीय मादधीत । तथा सति तद्द्वारा अष्टसह्यायुक्त-‘गायत्रैव’
‘दिवं’ प्राप्तवान् भवति । तस्माद्गायत्रीसाम्यस्ताभादष्टप्रक्रमपरि-
माणाधानं प्रशस्त मित्यर्थः ॥ २३ ॥

एव सुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २४ ॥

क्रियासौकर्यान्पञ्चवेदान्यान् पञ्चानभिधाय कर्मणो यावन्मात्रं
पर्याप्त मिति मन्यते, तावन्मात्रं सेव कुर्यादित्याह— “नाचेति ।
‘अत्र’ आधानविषये अष्टत्वादि-‘मात्रा’ ‘नास्ति’ शास्त्रतः । अतः
स्तेष्वप्या ‘यत्रैव’ देशे आहवनीय आहिते कर्म सुकरं भवतीति
‘स्वयं मनसैव मन्येत’ निश्चिनुयात्, तत्र ‘आदधीत’; तस्मात्
‘अल्पक मिव’ अल्पक मपि, अष्टप्रक्रमादत्यल्प मपि ‘प्राप्तं’ दिशं
प्रशुद्धरेत् । ‘तेनैव’ आत्मनेवे ‘दिवं’ प्राप्नोत्येव । अत्र कात्या-
यनः— “पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु मत्या
वा”- इति ॥ २५ ॥

इदानीं हविः-अपणविषये केषाञ्चित्पत्र माह— “तदाहुरिति ।
आहवनीय एव अपयता मभिप्राय माह— “अतो वा इति ।
‘अतः’ अस्मादाहवनीयात् ‘देवाः’ ‘दिवं’ प्राप्ताः, अतोऽस्माभि-
रपि तत्रैव अपणं कर्त्तव्य मिति तेषां माशयः । उपोक्तमण-
माधनत्वं सेव कुत इत्यत आह— “तेभ्यो एवेति । तेनैवाहवनी-

१— ‘अष्टत्वादि’-इति ॥ ॥

२— ‘आत्मनेव’-इति अ ।

३— का० श्रौ० सू० ४. ८. १६ । गार्हपत्यस्य खरस्य मध्यात् प्राणां दिशि
अष्टासु पदिकेषु प्रक्रमेषु आहवनीयखरस्य मध्यं कुर्यात् । ‘मत्या वा’
उक्तमह्यातो न्यूनेष्वपि सप्तसु षडादिषु वेत्यर्थः ।

येन साधनेन प्रयासात्मकं हविः-प्रदानादि सकलं कर्मानुतिष्ठन् ;
 अतस्तस्योपोत्क्रमणसाधनत्वम् । अतो वयं मयि अन्यत्र अपण मन्यत्र
 जुह्वाम इति वैय्यधिकरणं मा भूदिति तस्मिन्नेव आहवनीये अपणं
 यागश्च करवामेति । वैय्यधिकरणे दोष माह— “अपस्वस्त इवेति ।
 ‘गार्हपत्ये अपयेयुः’ इति यत्, ‘सोऽपस्वस्तः इव’ अपस्वस्त नाम
 ‘हविषा’ भवति । फलितानां व्रीक्षादीनां तुषविमोकादिसम्पा-
 दनप्रदेशः ‘स्वस्तः’ । यथा व्रीक्षादिराग्निः स्वस्ताद् बहिरपि
 प्राप्तो व्यर्थो भवति, एव मन्यत्र अपण मयि । अतः प्रागुक्तप्रकारेण
 आहवनीये एव ‘यज्ञे’, ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनत्वात् अणमाणं हविरपि
 यज्ञः ॥ ९६ ॥

अन्येषां पक्ष माह— “उतो इति । प्रथमपक्षोक्त माहवनीये
 अपण मचापि सम्भावयति— “आहवनीयो वा इति । आहवनी-
 यस्य इतः प्रणीतत्वात् । किं सुपचरितेमाहवनीयेन, साक्षात्तस्मिन्नेव
 अपण मस्त्वित्याग्रहः तस्य अपणायोग्यत्व माह— “न वा एष
 इति । ‘एषः’ आहवनीयः श्रुत-अपणाय ‘न वै’ नोचितः, स्वस्वि-
 त्यर्थः । तर्हि कस्मा उचित इति, तच्चाह— “तस्मै वा इति ।
 अस्मै श्रुतस्य होमायोचित इत्यर्थः ॥

१— ‘स्वस्ताद्’-इति ट । वस्तुतो लोके निष्ककारः प्रयोग एव स्यात् साधु ।
 तथा हि मनु— “स्वस्तात् क्षेत्रादगारादा”-इत्यादि (११ १७) ।
 “स्वस्त उत्तरवेदि”-इति व्याख्य० व्यो० ७. १६. १७, का० व्यो०
 १२. ३. ४३ । “यि वेदि ममितस्तानुत्तरवेदिदेशे स्पृशन्ति”-इति च
 तथैव तत् उत्तरम् ३३ सू० ।

अथवा एवं व्याख्येयम् । “आहवनीयो वा एष इति, मुख्य आहवनीय एवोच्यते । यस्मात्^१ ‘एष आहवनीय.’ आहवनाहः, अत एष पक्षस्य हविषो होमाय योग्यः; न त्वामस्य पाकायेति । अग्निद्वयपक्षेऽप्युपपत्तिसम्भवाच्छ्रुपणस्यैच्छिकत्वं माह— “अतो यत-
रयेति । यथा कामयते, तथैव कुर्यात् ॥ १७ ॥

अथाग्नेः परिस्तरणं विधातु माह— “स ह्येष इति । ‘यज्ञः’ अग्निः; एष आहवनीय इत्युक्तत्वात् । ‘नग्नता’ प्रावरणराहित्यम् । अग्ने-
नग्नत्वपरिहार मजानानाः पृच्छन्ति— “का त इति । ‘अनग्नता’-
इति वेदः । “तस्मादिति, परिस्तरणविधिः ॥

दृष्टान्नभूतब्राह्मणसम्पर्पणं विधातु माह— “दृष्ट्याया इति ।
भौत्युपन्यामस्तस्यावशम्परिहर्त्तव्यत्वद्योतनार्थः । कः परिहारस्तृष्णाया
इति पृष्ट आह— “ब्राह्मणस्यैवेति । ‘एव’-कारेण स्वतर्पणादपि
ब्राह्मणतर्पणं मेव त्र्येय इत्ययं मर्थो द्योत्यते । ‘ब्राह्मणस्य’-इति
जातावेकवचनम्^२; ब्राह्मणं मित्यभिधानात् । “तस्मादिति ।
‘ब्राह्मणं तर्पयितव्यं ब्रूयात्’ यजमान इति शेषः । ‘एतत्’ एतेन
ब्राह्मणतर्पणेन ‘यज्ञ मेव’ अग्नि मेव ॥ २८ ॥ १ ॥ [७. ६.] ॥

‘इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितुर मभिदध्यौ । दिवं वोपुसं
वा मिथुन्येनया* स्या मिति ताः सुम्बभूव ॥ १ ॥

तद्वै देवाना माग आस । यु इत्थः स्वां दुहितुर
मस्माकः स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा जचुः । योऽयं देवः पशूना मीष्टे ऽति-
सन्धं वा ऽश्वं चरति यु इत्थः स्वां दुहितुर मस्माकः
स्वसारं करोति विध्येम मिति तुः रुद्रोऽभ्यायत्य-
विब्याध तस्य सामि रुतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तुदास ॥ ३ ॥

तस्मादेतदुपिणाभ्युनूक्तम् । पिता यत् स्वां दुहितुर
मधिष्कुन् क्षया रुतः सञ्जग्मानो निपिच्चदिति
तुदाग्निमारुत मित्युक्तं तुस्मिंस्तद्व्याख्यायते युथा तुदेवा
रुतः प्राजनयंस्तेषां यदा देवानां क्रोधो व्यैदुश्च
प्रजापति मभिपज्यंस्तस्य तुः शल्यं निरुहन्तस्त वै
यच्च ऽएव प्रजापतिः ॥ ४ ॥

ते होचुः । उपजानीत युथेदं नामुयासत् कुनीयो
हाहुतेर्यथेदः स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः । भुगायैनदक्षिणत आसीनाय पुरिहरत
तद्भुगः प्राशिष्यति तद्यथाहुतु मेवं भविष्यतीति तद्भुगाय

दक्षिणत ऽध्यासीनाय पर्याजङ्गु*स्तद्गुगोऽवेक्षुञ्चके तस्या-
क्षिणी निर्देदाह तथेन्नूनं तुदास तुस्मादाहुरन्धो भुग
इति ॥ ६ ॥

ते होचुः । नो न्वेवात्राशमत् पूष्णु ऽनत् परि-
हरतेति तुत् पूष्णे पर्याजङ्गुस्तुत् पूषा प्राश तुस्य दतो
निर्जघान तथेन्नूनं तुदास तुस्मादाहुरदुन्तकः पूषेति
तुस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टाना मेव कुर्वन्ति
यथादुन्तकायैवम् ॥ ७ ॥

ते होचुः । नो न्वेवात्राशमद् बृहस्पतय ऽनत्
परिहरतेति तद् बृहस्पतये पर्याजङ्गुः† स बृहस्पतिः
सवितार मेव प्रसवायोषाधावत् सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रासु-
वत् तुदेन५ सवितृप्रस्तुं नाहिनत् तुतोऽर्वाचीन५
शान्तं तुदेतुन्निदानेन युत् प्राशित्रम्‡ ॥ ८ ॥

स युत् प्राशित्रु मवद्यति । युदेवात्राविद्धं यज्ञस्य
यद्रुद्रियं तुदेवैतन्निर्मिमीतेऽथाप ऽपस्पृशति शान्ति-
रापस्तुदद्भिः शमयत्यथेडां पशुन्तसमुवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् । तथा शल्पः प्रुच्यवते

* , †, ‡ 'पर्याजङ्गु'—इति क, ग ।

§ 'प्राशित्र'—इति क, ग, 'प्राशित्रः'—इति ख, घ ।

तुस्माद्यावन्मात्रं मिवैवावद्येदन्यतरुत ऽञ्चाज्यं कुर्याद-
धुस्तादोपुरिष्ठाद्वा तथा खदुन्निस्सुरणवद्भवति तथा
निस्सवति तुस्मादन्यतरुत ऽञ्चाज्यं कुर्यादधुस्तादोपु-
रिष्ठाद्वा ॥ १० ॥

स ऽञ्चाज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोवदायाथोऽपुरि-
ष्ठादाज्यस्याभिधारयति तद्यथैव यज्ञस्यावदानं मेव
मेव तत्* ॥ ११ ॥

तन्न पूर्व्वेण परिहरेत् । पूर्व्वेण ह्येके परिहरन्ति
पुरुस्ताद्वै प्रत्युञ्ची यजमानं पशुव ऽउपतिष्ठन्ते रुद्रियेण
ह पशून् प्रसजेद्यत् पूर्व्वेण परिहरेत्तेऽस्य गृहाः पशुव
ऽउपमूर्यमाणा ऽईयुस्तस्मादित्येव तिर्यक् प्रजिहीतः
तथा ह रुद्रियेण पशून् प्रसजति तिर्यगेवैनं निर्मि-
मीते ॥ १२ ॥

तत् प्रतिगृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति ॥ १३ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत्
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसूयेति तुदस्मै सविता
प्रसविता प्रासुवत्तुदेनः सवितृप्रसृतं नादिनदेव मेवैष

* 'मेव तत्'—इति ख, 'मेव मेतत्'—इति च ।

† 'प्रजिहीत'—इति द्रविष्यामिसम्मत इति डा०—वेबर ।

एतत्सवितार मेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति
तुदेनः सवितुप्रसूतं नु हिनस्ति* ॥ १४ ॥

तत् प्राश्नाति । अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीति न वा अग्निं
किञ्चन हिनस्ति तथो हैनु मेतन्न हिनस्ति† ॥ १५ ॥

तन्न दद्भिः खादेत् । नेनम् इददुः सृष्ट्रियं दतो
हिनुसदिति तुस्मान्नु दद्भिः खादेत् ॥ १६ ॥

अथाप अत्राचामति । शान्तिरुपस्तुदद्भिः शान्त्या
शमयतेऽथ परिहृत्वा यत्राचम् ॥ १७ ॥

अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य
दक्षिणतु अस्तेऽभिगोप्ता सु एतुं भागं प्रतिविदानु
अस्ते युत् प्राशिवं तुदस्मै पर्याहार्यस्तत् प्राशीदुथ
यु मस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यदुत अर्धं
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुदभिगोपायति तुस्माद्वा अस्मै
ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै व्वाचंयम् एव स्याद् । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामी-
त्येतस्मादुचसो विवृहन्ति वा एते यज्ञं शृण्वन्ति ये
मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चरन्ति ब्रह्मा वा
अवृत्विजां भिषुक्तमस्तद् ब्रह्मा सुन्दधाति नु ह

सुन्दध्याद्यद्वावद्यमान ऽश्रासीत तुस्मादाचंयमु ऽएव
स्यात् ॥ १९ ॥

स यदि पुरा मानुषीं व्याचं व्याहुरेत् । तत्रैवैष्णवी
मृचं वा युजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तुद्यज्ञं पुनरारभते
तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ २० ॥

स यच्चाह । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति तद् ब्रह्मा
जपत्येतुं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुरिति तुत्सवितुरं
प्रसवायुोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽहुति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तद्यु ऽएव
देवानां ब्रह्मा तुस्मा ऽएवैतत् प्राह तुस्मादाह बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽहुति तेन यच्च मव तेन यच्चपतिं तेन मा
मवेति नाच तिरुोहित मिवास्ति ॥ २१ ॥

मुनो जूतिर्जुपता माज्यस्येति । मुनसा वा ऽद्द२
सुर्व माप्तं तन्मुनसैवैतत् सुर्व माप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञु
मिमं तनोत्वुरिष्टं यज्ञः सु मिमं दधात्विति यद्विष्टदः
तत्सुन्दधाति व्विश्वे देवास ऽद्द३ मादयन्ता मिति
सुर्व वै व्विश्वे देवाः सुर्वैणैवैतत् सुन्दधाति स
यदि कामयेत ब्रूयात् प्रतिष्ठेति यद्यु कामयेतापि
नुद्ध्येत ॥ २२ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठमपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. ४०] ॥

[प्राश्निचावदानविधये^१ माख्यायिका साह— “प्रजापतिर्हति । दिव मिति केचिदाङ्गरूपस मित्यपरे । तथा चैतरेयब्राह्मणम्^२— “दिव मित्यन्य आङ्गरूपस मित्यन्ये”— इति^३ ।]

“प्रजापतिर्ह वै” । प्राश्निचब्राह्मण सेतम् । तच्च रौद्रस्थेयो-
रनौकं प्रजापतेर्यज्ञस्य श्रद्धात्मकं निरवदेयम् । ब्रह्मणा च सविह-
प्रसूतेन दृष्टस्यतिरूपेण प्राशनौच मित्येतदाख्यानेन दर्शते ।
‘प्रजापतिः’ प्राणपिण्डलोककालयज्ञात्मा, अभिध्यातवान्, ‘दिवम्
वा उपसं वा’ लोकान्मना दिवम्, कालात्मना उपसम्, प्राण-
पिण्डान्मना ऋक्षेभ्यो ऋगो रोहितम्, रोहिणी नाम नक्षत्रम्,
यज्ञात्मना वाचम् । कथमभिदध्यौ ? ‘मिथुनौ’ मिथुनवान् ‘एनया’
‘स्या मिति’, ‘तां’ ‘सम्भूव’ धङ्गतः ॥ १ ॥

१— प्राश्निच ब्रह्मणो भागावरानम् । तत् क्रियते येन पात्रेण, तद् पात्रं
प्राश्निचद्वयम् । तच्च आदर्शसदृश वर्तुलं, चमससदृशं चतुरस्रं वा,
खातवच्च भवति । का० श्रौ० १. ३. ४०, ४१ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

२— “प्रजापतिर्वै सां दुहितर मभ्यधायद्, दिव मित्यन्य आङ्गरूपस-
मित्यन्ये”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ ।

३— मत्सङ्गृहीतेषु डा०-देवसङ्गृहीतेषु च सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु शतपथ-
ब्राह्मणोपप्रथमकाण्डम्येतदन्त मेव सायणभाष्ये भवलोच्यते, अथ्ये-
तदाग्निष्वाकाण्डसमाप्तेर्यज्ञशेषस्य हविषामिहृतं भाष्य मेव सर्वत्र
विद्यत इत्येतत्काण्डस्यावशिष्टं सायणोच्यं भाष्यं नुप्तकल्पता मुपगत
मिति म्यामन्तव्यम् ।

४— तथा चैतरेयकम्—“तां मृशो भूत्वा रोहितं भूत्वा—० या
रोहिन् मा रोहिणी”—इत्यादि ३. ३. ६ ।

“तद्दे देवानाम्” । ‘तद्’ दुहितृगमनं ‘देवानां’ चेतमि ‘आगः’
अपराधो बभूव । अपराधी सर्वं मेवं ‘करोतीति’ ॥ १ ॥

‘ते ह देवाः’ । ‘योऽयं देवः पशूना मौष्टे’, तम् ‘ऊचुः’—
‘अतिमन्त्रं’ सन्धा सन्धानं मर्यादा व्यवस्था, “दुहिता न गन्तव्या”-
इति; अतीत्य सन्धाम् (त मतिमन्त्रं मञ्चरणम्^१), मर्यादा मतीत्य
‘अयं चरति’ । ततश्चापराधित्वास्त्रिपदार्थ इति ‘विध्य दमम्’ ।
“अथ ताडने^२” । ताडयेषुणेति । यज्ञाङ्गस्याष्टमवितव्यताप्रसक्तानां
चेष्टितम् ‘तं’ ‘रुद्रः’ आहूय्य द्रुपुं विद्ववान् । “तयेषून्म” ।
इच्छद्दोऽवधारणार्थः^३ । ‘नूनं’-शब्दो यस्मादर्च्य^४ । यस्मात् तथैव
‘तदास’ ॥ २ ॥

“तस्मादेतत्” । ‘तस्मात्’ तत् ‘ष्टपिणा’ मन्त्रेण ‘अभ्यनूक्तम्’ ।
‘पिता’ प्रजापतिः ‘खां दुहितरम्’ ‘अधिष्कन्’ अधिस्तुतः, तथा
च ‘सञ्जग्मानः’ सङ्गतः सन्, ‘क्षया’ क्षायां ष्टपिण्यां ‘यत् रेतः’
‘निषिञ्चत्’ अभिषिक्तवान् । तस्माद्देतवः “माध्योजनयन् ब्रह्म देवा
वासोऽप्यतिं व्रतपां निरतचन्”-इति^५ ‘तदामिमाहृत मिति’ नाया
‘उच्यं’ शस्तम्^६ । ‘तस्मिन्’ ‘तद्’ विभज्याख्यायते । ‘यया’ ‘तत्’
‘रेतः’ ‘देवाः’ प्रजनितवन्त इत्याख्यानमेवयोजना । यज्ञस्य दृष्टतायै
‘स वै यज्ञ एव’ इत्याख्यानस्य प्रकृतसमन्वयोपपत्तेः ॥ ३ ॥

१— मास्तेयोऽंशो ट-पुस्तके । २— दि० प० ७५ धा० ।

३— दिव० १-२. ५ दृष्टव्यम् । ४— निव० १-२. ३ दृष्टव्यम् ।

५— शत० सं० १०. ६१. ० (पिता यत् नः) । से० मा० २. २. ८ दृष्टव्यम् ।

६— “यथा दौही शस्तते”-इत्यादि से० मा० २. ३. १० पर्यायोपपत्तिम् ।

“ते होचुः” । “यथेदं मिति । यत् ‘इदम्’ इषोरनीकं यज्ञरसविलिप्तम्, तद् ‘यथा’ ‘न’ वृथा स्यात्, ‘यथा’ च प्रधानाहुतेः न महत् स्यात्, तथा उपायं जानीतेति ‘ते’ देवाः ‘ऊचुः’ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

“ते होचु र्गो न्वेव” । प्रायश्चित्तः^१ एवं आह्वयः^२, किञ्चित्तु वक्ष्यामः^३ । ‘गो’—इति प्रतिषेधः^४; ‘नु’—इति वाक्यपूरणः^५ । ‘अग्रमत्’ न शान्तम् । ‘दत्तः’ दन्तान् । ‘प्रपिष्टानां’ तण्डुलानां मिति शेषः ॥ ७ ॥

‘न अहिभत्’ । क्षिणीतेहिंसाकर्मणः^६ । न हतवान् ‘ततोऽर्वाचीनम्’ । रुहस्यतिप्रशमनादर्वाक् ‘शान्तम्’ । “तदेतस्मिदानेनेति । इतिहाम सुपसंचत्वाधिदैवज्ञानाय प्राग्निता प्राप्नोऽप्येति ‘प्राग्निचम्’ । “अण्-प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्”—इति^७ हि स्मरन्ति ॥ ८ ॥

“स घत्” । “यदेवाचेति । संमारखभावाद् ‘यदच’ किञ्चिदगान्तं ‘तत्’ ‘निर्मिमीते’ यद्विष्करोति, निष्कर्षतीत्यर्थः । ‘अथ’ ‘अप उपस्पृशति’ अध्वर्युः । “अथेष्टां पशूनिति । पशून्त्व मिडायाः प्रमिद्धम्^८; पशवश्च रुद्राद्रुचणीयाः; अतो रुद्रिषे प्राग्निषे दत्ते अप उपस्पृश ‘इडा भवत्यति’ ॥ ९ ॥

१—‘प्रायश्चित्तः’—इत्येव ट । २— निघ० १४. १०. वा ११. ४. ६ ।

३—“तु इत्येयोऽनेककर्मणः”—इत्यादि निघ० १. २. २ ।

४— निघ० ४. १. ६४ । ५— पा० ५. १. ६० सू० १ वा० ।

६—“पशवो वा इडा”—इत्यादि ऐ० भा० १. ४. ६ । तै० सं० २. ६. ३.

७ । इत उत्तरसिन् प्राज्ञाख्ये य (१२४०) दृश्यम् ।

“स वै” । इडावदानार्थता मुपसर्गनस्य दर्शयति—‘खदत्’ ।
 “खद स्तैर्ये हिमायां च^१” । अल्पतरत्वादस्थिर मगाढबलम्,
 ‘निस्सरणवद्भवति’, इतरथा तु चतुर्मूर्ध्नीत महत्त्वाद्गाढ स्नादि-
 त्यभिप्राय ॥ १० ॥

“स आज्यस्य” । —इति वचनाद् विकल्प पूर्वेष सह ॥ ११ ॥

“तच्च पूर्वेष” । ‘इत्येव’—इत्यभिनयेन अध्वर्युसञ्चर दर्शयति ।
 एव मेव अध्वर्युसञ्चरेण ‘तिर्यक् प्रजहीत’ । “ओ हाङ् गतौ^२” ।
 प्रगच्छेत् प्राञ्जितम् ॥ १२ ॥

“तत्प्रतिगृह्णाति” । —इत्यत आरभ्य ब्रह्मन् प्राथ आध्याय-
 समाप्ते^३ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

“अथाप” । ‘अथ परिच्छास्य पाच’ “नाभि मालभते”—इति
 शाखान्तरात् तच्छेष ॥ १७ ॥

“अथास्मै ब्रह्मभाग” । —इत्याध्वर्यवम् । ‘प्रतिविदान’ ज्ञानम्,
 एष मे भाग इत्याशयः । ‘पूर्वम् आस्ते’ ‘पर्याहार्यु’ पर्याप्तवन्त ।
 ‘प्राश्नीत्’ प्राञ्जितवान् । अनेन तु ब्रह्मभागेन ‘भागी’ । खीकृतेनैव
 यज्ञशेष ‘गौपाययेति’ ॥ १८ ॥

“स वै वाचयम” । वाच यच्छतीति^४ ‘वाचयम’ । अस-

१—भा० प० ५० धा० ।

२—जु० धा० ७ धा० ।

३—‘देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति’—इति का० श्रौ० सू० २२ १६ ।

मन्त्रस्तु— वा० सू० २ ११ २ ।

४—“अग्नेरुति प्राश्नाति दन्तेरनुपस्यन्न” —इति का० श्रौ० सू० २२ १८ ।

मन्त्रस्तु— वा० सू० २ ११ ३ ।

५—‘वाचि यमो व्रते’—इति पा० सू० २ २ ४०, “वाच यमपुरन्दरा

॥ —इति पा० सू० ६ २ ६६ ।

सन्धवचनादुपरमयति, एतद्व्रतो वाचंयमः, ब्रह्मा स्यात् । कियन्तं
 कालम् ? 'ब्रह्मन् ! प्रत्यास्वामीति आ एतस्मात्' 'वचसः' अध्वर्यु-
 वचनात् । अभिविधौ च आङ्, न मर्यादायाम् ; कुतः ? सन्धान-
 वचनात् । 'द्विष्टहन्ति' विच्छिन्दन्ति । 'हृषन्ति' हिंसन्ति । 'ये मध्ये
 यज्ञस्य' 'पाकयज्ञीयया' पाकयज्ञार्हया विसृजण्या । 'इडया'
 'चरन्ति' । पाकयज्ञेषु ऊतग्रेषो भक्ष्यन्ते, इडाऊतग्रेषो भक्ष्यन्ते ; तेन
 पाकयज्ञार्ह्युच्यते । "ब्रह्मा वा अतिजां भियक्तमः" अतिग्रायेन
 यज्ञस्य चिकित्तिता ; स हि प्रायश्चित्तैर्यज्ञं भियज्यतीत्यभिप्रायः ।
 ततः किम् ? यद् वाचंयमो भवति, 'तत्' तेन 'ब्रह्मा' यज्ञं 'सन्द-
 धाति' ; अन्यथा तु नैव सन्दध्यात् । 'यद्' यदि 'वावचमानः'
 पुनःपुनर्वदमानः 'आसीत्' ॥ १८ ॥

"स यदि पुरा" । —इति प्रायश्चित्तविधिः ॥ १० ॥

"स यवाह" । —इत्यनुयाजप्रसवविधिः । "नाच तिरोहित
 मिति । विस्मष्ट एवार्थः । कथं सविता ? उच्यते— यस्मात् 'ते'
 तुभ्यम् 'एते' अध्वर्यवो 'यज्ञं प्राञ्जः', 'दृष्टस्यतये' च, न मध्यं
 ममुद्याय, 'तेन' कारणेन न मनुज्ञाया यज्ञादीनवपान्तय' ॥ ११ ॥

"मनोजूतिः" । 'मनः' च देवाणां 'जूतिः' गन्धर्वी, 'जुयताम्'

१— 'सन्धवचनात्'—इति ७, ३६ ।

२—वेतत् यद् ट-पुनर्लक्षे ।

३— "यतं न इति समिदाभिवितः प्रसीति"—इति का० औ० ए० १. ७.

४१ । मन्त्रानु— वा० सं० ७. १७. १३ ।

५— वा० सं० १. १३ । एष हि पूर्वमन्त्रगेषावर्क्षायः ।

प्रीयतां दृष्यन्ताज्येन । 'दृहस्यतिः' च 'यज्ञं' 'तनोतु, सन्दधातु'
 च । 'विधे' च 'देवाः' दृष्यन्तु, तयानुज्ञातेऽध्वर्यो । तस्मादनुजा-
 नोहीत्यभिप्राय मास्तस्य सवितुः, स्वयं ब्रह्मा आह— "सार्वात्म्या-
 दह मेव सविता ; सतस्य 'प्रतिष्ठा' अध्वर्यो । अतिसर्जने लोद्' ॥
 ११ ॥ १ ॥ [७. ४.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः छतौ अतपयभाष्ये

सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।

श्रुत्यर्थं दर्शयामास अक्षितः पौष्करीयकः ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपर्यो श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः छतौ अतपयभाष्ये

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथ अष्टमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्] ,

—३—४—५—६—७—

मुनवे ह वै प्रातुः । अवनैग्य* मुदक माजङ्गुर्ययेदं
पाणिभ्या मवनैजनायाहुरन्त्येवं तुस्यावनैनिजानस्य
मुत्स्यः पाणी ऽत्रापेदे ॥ १ ॥

सु हास्मै व्वाच मुवाद । विभृहि मा पारयिष्यामि
त्वेति कुस्मान्मा पारयिष्यसीत्यौघु ऽइमाः सुर्वाः प्रजा
निर्वोढा तुतस्त्वा पारयितास्मीति कथुं† ते भूतिरिति ॥२॥

सु होवाच । युवह्वै शुक्लका भवामो वक्षी वै नस्तु-
वन्नाष्ट्रा भवत्युत मुत्स्य ऽएव मुत्स्यं गिलति कुम्भ्यां
मुग्ने विभरासि सु यदा ता मतिव्वर्द्धा ऽश्रुय कर्पूँ
खात्वा तुस्यां मा विभरासि सु यदा ता मतिव्वर्द्धा ऽश्रुय
मा समुद्रु मभ्युवहरासि तुर्हि वा ऽत्यतिनाष्ट्रो भवि-
तास्मीति ॥ ३ ॥

शुश्रूक्ष भपु ऽत्रास । स हि ज्येष्ठं व्वर्द्धतेऽथेतिथीः

* 'अवनैग्य'—इति न पाठ, हा०—नेवरेषावि दृष्ट ।

† 'माजङ्ग'—इति क, ग ।

। 'कथुं'—इति घ ।

याय तस्यै ह स्म घृतं पदे सुन्तिष्ठते तुया मित्रावुरणौ
सुजग्माते ॥ ७ ॥

ताः होचतुः कासीति । मुनोर्दुहितेत्यावयोर्ब्रूधेति
नेति होवाच यु ऽएव मा मजीजनत तस्यैवाहुं मस्मीति
तस्या मपि त्व मीपाते तुदा जघौ तुदा नु जज्ञावुति-
त्वेवेयाय सा मुनु माजगाम ॥ ८ ॥

ताः ह मनुस्वाचु कासीति । तुव दुहितेति कथं
भगवति मुम दुहितेति या ऽअमूरस्वाहुतीरुहौपौर्घृतं
दुधि सुस्वामिक्षां ततो मा मजीजनयाः साशौरस्मि तां
मा यज्ञे ऽवकल्पय यज्ञे चेद्वै मावकल्पयिष्यसि बहुः
प्रजुया पशुभिर्भविष्यसि या मु मुया* काञ्चाशिप
माशासिष्यसे सा ते सुवा सुमर्क्षिष्यत ऽहुति ता
मेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयन् मुध्युः ह्येतद्यज्ञस्य युद-
न्तरा प्रयाजानुयाजान् ॥ ९ ॥

तयार्चिष्काम्यं चार प्रजाकामः । तुयेमां प्रजातिं
प्रजज्ञे येयं मुनोः प्रजातिर्याम्बेनया काञ्चाशिप
माशास्तुं सास्मै सुवा सुमर्क्षतु ॥ १० ॥

सैषा निदानेन यदिडा । स यो हैवुं विद्वानिडया
चरत्येताः हैव प्रजातिं प्रजायते यां मुनुः प्राजायत

याम्बेनया क्वाञ्चाशिप माशुस्ते सास्मै सुवा सुमृ-
द्यते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति । पशुवो वा ऽडुडा पाक्ता वै
पशुवस्तुस्मात् पञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥

सु समवदायेडाम् । पूर्वाहुं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुर-
स्ताद् ध्रुवायै निदधाति ताः होत्रे प्रद्वाय दक्षिणा-
त्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति । तद्वोतौष्ठयोर्निलिम्पते
मुनसस्पृतिना ते हुतस्याश्रामीये प्राणायेति ॥ १४ ॥

अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्वोतौष्ठयोर्निलिम्पते
व्वाचस्पृतिना ते हुतस्याश्राम्यूर्जु ऽउदानायेति ॥ १५ ॥

एतद् वै मनुर्विभयाच्चकार । इदं वै मे तुनिष्ठं
यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽइह रुक्षोभ्य
यज्ञं नु ह्यस्युरिति तु मेतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुरा
रुक्षोभ्य ऽहुत्येव प्रापयत तयो ऽएवैना मेपु ऽएतत्
पुरा रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽहुत्येव प्रापयतेऽथ युत्
प्रत्युक्षं नु प्राश्नाति नेदुनपहतां प्राश्नानीत्येतदेवैनां
प्रापयते यद्वोष्ठयोर्निलिम्पते ॥ १६ ॥

अथ होतुः पाणौ समुवद्यति । समुवत्ता मेव

सतीं तुदेनां प्रत्यक्षः होतरि श्रयति तयात्मजिच्छतया*
होता यजमानायाशिष माशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ
समुवद्यति ॥ १७ ॥

श्रयोपाःशूपक्षयते । एतद् वै मनुर्विभयुश्चकारेदं
वै मे तुनिष्ठं यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म
ऽद्वह रुक्षाःसि यज्ञं नु हन्युरिति ता मेतुत् पुरा
रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽद्वत्येवोपाःशूपाक्षयत तयो
ऽएवैना मेपुं ऽएतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुंरा रुक्षोभ्य ऽद्वत्ये-
वोपाःशूपक्षयते ॥ १८ ॥

स उपक्षयते । उपहृतः रथन्तरुः सह पृथिव्योप
माः रथन्तरुः सह पृथिव्या क्षयता मुपहृतं वामदेव्युः
सुहान्तुरिक्षेणोप मां वामदेव्युः सुहान्तुरिक्षेण क्षयता
मुपहृतं वृहत् सह दिवोप मां वृहत् सह दिवाक्षयता
मिति तुदेता मेवैतदुपक्षयमान ऽइमांश्च लोकानुप-
क्षयत ऽएतानि च सामानि ॥ १९ ॥

उपहृता गावः सहुर्षभा ऽद्वति । पशवो वा ऽद्वडा
तुदेनां परोऽक्ष मुपक्षयते सहुर्षभा ऽद्वति सुमिथुना
मेवैना मेतदुपक्षयते ॥ २० ॥

उपहृता सप्तहोचेति । तदेनाः सप्तहोचा सौम्येना-
ध्वरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥

उपहृतेडा तुररिति । तदेनां प्रत्यक्ष मुपह्वयते
तुररिति* सुर्वः क्षेपा पाभानं तुरति तुस्मादाह
तुररिति* ॥ २२ ॥

उपहृतः सुखा भक्ष इति । प्राणो वै सुखा भक्षस्तु
प्राण मुपह्वयत उपहृतः हेगिति तच्छरीर मुपह्वयते
तत्सुर्वा मुपह्वयते ॥ २३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इडोपहृतोपहृतेडोपो अस्मांश्
इडा क्षयता मिडोपहृतेति तदुपहृता मुवैना नेतुस्तु
प्रत्यक्ष मुपह्वयते या वै सासौज्ञौर्वै सासौचतुष्पदी
वै गौस्तुस्माच्चतुर्पह्वयते ॥ २४ ॥

स वै चतुर्पह्वयमानः । अथ नानेवोपह्वयते
जामितायै जामि ह कुर्याद्यदिडोपहृतेडोपहृतेत्येवोप-
ह्वयेतोपहृतेडेति व्वेडोपहृतेति तद्व्याची मुपह्वयत
उपहृतेडेति तत्पराची मुपो अस्मांश् इडा क्षयता
मिति तदात्मानश्चैतुन्नान्तरेत्यन्येव च भवतीडोप-

* 'तुररिति'—इति च ।

† 'अस्मांश्'—इति च ।

‡ 'उपहृतेडोपहृतेडेति'—इत्यपि दृष्टो हा०—वेदरेण ।

§ 'अस्मांश्'—इति च ।

॥ 'वैतुन्नान्तरेत्य'—इति १ ।

ह्यतेति तत्पुनरर्वाची मुपक्षयते तदर्वाचीञ्चैवैना
मेतत्पराचीञ्चोपक्षयते ॥ २५ ॥

मानवी एतुपदीति । मनुर्ह्येता मग्ने ऽजनयत तुस्मा-
दाह मानवीति एतुपदीति युदेवास्यै एतुं पदे समुतिष्ठत
तुस्मादाह एतुपदीति ॥ २६ ॥

उतु मैत्रावरुणीति । युदेव मित्रावरुणाभ्याः समुग-
च्छत सु ऽएव मैत्रावरुणो न्यञ्जो ब्रह्मा देवकृतोपहृतेति
ब्रह्मा क्षेपां देवकृतोपहृतोपहृता दैव्या ऽअध्वर्युव
ऽउपहृता मनुष्या ऽहुति तदैवायैवैतुदध्वर्युं मुपक्षयते
ये च मानुषा वत्सा वै दैव्यां ऽअध्वर्यवोऽथ य ऽहुतरे
ते मानुषाः ॥ २७ ॥

यु ऽइमं यज्ञ मवान्ये च यज्ञपतिं वर्धनिति । एते
वै यज्ञ मवन्ति ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचाना ऽएते
ह्येनं तन्वुत ऽएतु ऽएनं जनयन्ति तुदु तेभ्यो निहृते
वत्सा ऽउ वै यज्ञपतिं वर्धन्ति यस्य ह्येते भूयिष्ठा
भूयन्ति स हि यज्ञपतिवर्धते तुस्मादाह ये च यज्ञपतिं
वर्धनिति ॥ २८ ॥

उपहृते द्यावापृथिवी पूर्वञ्चे ऽव्यतावरी देवी देव-
पुत्रे ऽहुति । तदिमे द्यावापृथिवी ऽउपक्षयते युयोरिदं

सर्वं मध्युपहृतोऽयं युजमान इति तद्युजमान मुपह्वयते
तद्यद्व नुम नु यच्छाति परोऽक्षः ह्यवाशीर्यदिडायां
मानुषः ह कुर्याद्यन्नाम यच्छोयाद् व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य
यन्मानुषं नैद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तुस्मान् नुम
यच्छाति ॥ २६ ॥

उत्तरस्यां देवयज्याया मुपहृत इति । तदस्मा एतु-
ज्जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्वं
मिद्धायापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
प्रजा भवत्यमुं लोक मात्मनैत्यथास्मिंस्लोके प्रजा यजते
तस्मात् प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा एतत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
पशवो भवन्ति स पूर्वं मिद्धायापरं यजते ॥ ३२ ॥

भूयसि हविष्कुरणा उपहृत इति । तदस्मा एतु-
ज्जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्वं मिद्धाया
भूयोभूय एव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य
हि प्रजा भवत्येक आत्मना भवत्यथोत दशधा प्रजया
हविष्क्रियते तस्मात् प्रजा भूयो हविष्कुरणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा एतत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि

पशुवो भवन्ति स पूर्व मिष्टाय भूयो भूय एव हविष्करोति ॥ ३५ ॥

एषा वा आशीः । जीवेयं प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेयमिति तद्यत् पशुनाशास्ते तच्छ्रिय माशास्ते श्रीर्हि पशवस्तुदेताभ्या मेवैतदाशीभ्याः सर्व मासं तुस्माद्वा एते ऽश्वत्र हे आशिपौ क्रियेते ॥ ३६ ॥

देया म ऽद्दद् हविर्जुपन्ता मिति । तस्मिन्नुपहृत ऽहुति तद्यज्ञस्यैवैतत् समृद्धि माशास्ते यद्दि देवा हविर्जुपन्ते तेन हि महज्जयति तुस्मादाह जुपन्ता मिति* ॥ ३७ ॥

तां वै प्राश्नन्त्येव । नाम्नौ जुहति पशुवो वा ऽहुडा नेत् पशूनमौ प्रष्टुजामेति तुस्मान्नाम्नौ जुहति ॥ ३८ ॥

प्राणैरेव ह्रियते । होतरि त्वद्यजमाने त्वदध्यैर्निदुधयत् पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद् भुवायै निदुधाति यजमानो वै भुवा तद्यजमानस्य प्राशितं भवत्यथ यत् प्रत्यक्षं नु प्राश्नाति नेदुसःस्थिते यज्ञे प्राश्नानौत्येतदेवास्य प्राशितं भवति सर्वे प्राश्नन्ति सर्वेपु मे हुतासदिति पुञ्च प्राश्नन्ति पशुवो वा ऽहुडा पाक्ता वै पशवस्तुस्मात् पुञ्च प्राश्नन्ति ॥ ३९ ॥

अथ युव प्रतिपद्यते । तच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा
बर्हिषुदं करोति तदुच पितृणां* भाजनेन चतस्रो वा
ऽश्वान्तरदिशो ऽवात्तरदिशो वै पितरंस्तुस्माच्चतुर्धा
पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषुदं करोति ॥ ४० ॥

अथ यथाहोपहृते द्यावापृथिवी ऽहुति । तदग्नीध
आदधाति तदग्नीत् प्राश्नात्युपहृता पृथिवी मातोप मां
पृथिवी माता ह्ययता ममिराग्रीध्रात् स्वाहोपहृतो
द्योष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्ययता ममिराग्नीध्रात्
स्वाहेति द्यावापृथिव्यो वा ऽएय यदग्नीधस्तुस्मादेवं
प्राश्नाति ॥ ४१ ॥

अथ युवाशिष माशुस्ते । तुज्जपति मुयौद मिन्द्र
इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् ।
अस्माकं सन्वाशिषः सत्या नः सन्वाशिष ऽहुत्याशिषा
मेवेषु प्रतिग्रहस्तद्या ऽएवाचऽत्विजो युजमानायाशिष
ऽआशुसते ता ऽएवैतत् प्रतिपृच्छात्मन् कुरुते ॥ ४२ ॥

अथ पवित्रयोर्माज्यन्ते । पाकयज्ञियुयेव वा ऽएत-
दिड्याचारिणः पवित्रपूता यदुत ऽज्ज्ञं मुसश्स्थितं
यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽहुति तस्मात् पवित्रयोर्मा-
ज्यन्ते ॥ ४३ ॥

अथ ते पवित्रे प्रस्तुरेऽपि सृजति । युजमानो वै
प्रस्तरुः प्राणोदानौ पवित्रे युजमाने तुत् प्राणोदानौ
दधाति तुस्मात्ते पवित्रे प्रस्तुरेऽपि सृजति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. १०.] ॥

॥ योग्येऽपि नमः ॥

“मनवे ह वै” । इडाब्राह्मण मेतत्^१ । तच्चेडायां^२ मानवी.
मिडां देवतां वक्तुं “मानवी हतपदी मैत्रावरुणोत्थेतानि च
जिमदपदानि^३ व्याख्यातु मितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रमत्त
एव, किञ्चित्तु दर्शयामः ।—

‘मनवे’ वैवस्वताय । तादर्थ्यं चतुर्थो^४ । अवेनेज्यते हन्तादि
अनेनेति ‘अवेनेज्यम्’^५ ; करणे कृत्यः^६ । ‘आजहुः’ आनीतवन्तः,
परिचारकाः । ‘यथा’ ‘इदम्’ अधुना ‘पाणिभ्यां’ हस्तार्थे यदवेनेजनं
तस्मै ‘आहरन्ति’, तथा आजहुः । ‘तस्य’ मग्नोः प्रसाक्षयतः
‘मत्स्य’ ‘पाणी’ प्राप्तः । भाविनोऽर्चस्य मिह्यधे देवतैव मत्स्य-
रूपेणाजगाम ॥ १ ॥

१— तैत्तिरीयब्राह्मणे (१. ५. ८.) समाधातानोडानियदवाक्यामोहोन-
विंशकटिक्तादिषु, तैत्तिरीयसंहितायाश्च (२. ६. ७.) व्याख्यातानि,
प्रमत्तं स्मृतानि चाश्वजायनेन (श्रौ. सू. १. ८.) ।

२— ‘ततः प्रभायां’—इति ठ । ३— ५२० ए० ३-७ पं० दृष्टव्या ।

४— पा० २. ५. १६ सू० १३० । ५— ‘अवेनेज्यम्’—इति ञ, ठ ।

६— पा० सू० १. ४. ७० ।

“ग्रयद्ध” । ग्रयच्छब्दोऽन सामर्थ्यात् चिप्रवचनम् । ‘अप’
महामस्य, चिप्र मेव महामस्योऽवावर्तते इत्यर्थः । अथ कस्मात्
ग्रीष्म मेव महामस्य सदृशः ? ‘हि’ यस्मात् ‘स’ ‘ज्येष्ठ’ सदृशं
‘वर्द्धते’, सर्वे एव हि कृत्तवरा अतिशयेन वर्द्धन्ते, स तु मत्स्यत्वा-
दनाइलाच्च सदृशतम वर्द्धत इति श्रुतिवचनम् । ‘अथेतिथीम्’-इति
मास्यवचनम् । अथ अपि समुद्र मध्यवहते ‘इतिथीम्’ इत्यभिप्रायः ।
तेन मद्भेद्या समा^१ दग्धितवान् । इयतीनां दग्धानां द्वादशानां वा
पूरणी ‘इतिथी’ । इदम द्वादश^२ द्वान्द्वम् । टिलात् डीप्^३ ।
इयत्यन्तिथयो यस्यां वा इतिथीति त्रैपुषित् कोषेषु । तेष्वपि
इयतिथौ यावतिथौ तावतिथौ मिति प्राप्ते द्वान्द्वस्य य-ग्रन्थ-
व ग्रन्थकोषः । ‘समा’ अवसरः, ताम् ‘समाम्’, समाया मित्यर्थः ।
‘तत्’ स इति शिङ्गन्त्यस्य^४ । ‘स’ पूर्वोक्त ‘श्रौघ’ ‘आगन्ता’,
‘तत्’ तदा ‘नावम्’ उपकस्य, माम् ‘उपासामै’ उपासीषा । ‘श्रौघे’
‘उत्थिते’ तां ‘नावम्’ तम् ‘आपद्यामे’ आरोहेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

“त मेव भूत्वा” । यावतीमा पूरणी ‘यतिथी’ ‘परिदिदेश’
परिदिष्टवान्, आख्यातवान्, ‘ततिथी’ तावतीनां पूरणी ‘समाम्’,
‘नाव उपकस्य’ मस्य सुपासितवान् । ‘श्रौघे’ च उत्थिते ‘नावम्’
अधिष्ठ । ‘त’ च मनु ‘स मस्य’ ‘उप’ समीपे, भी^५, एन
मुपकस्य मिति^६ सम्बन्धः । ‘आपुश्रुवे’ आगत^७ । ‘तस्य’ मस्यस्य
‘गृह्णे’ भवितव्यतयैव निष्पादिते ‘नाव पाश’ प्रतिबद्धवान् ।

१- ‘सदृशं समा’-इति ज, भः ।

२- पा- सू० ५० २ ।

३- पा० ग० ३ १ १३ ।

४- ‘श्रौघे’-इति ज, भः ।

५- ‘मुपकस्यामिति’-इति ज ट ।

६- ‘अ’ आगन्ता’-इति ज ।

“ताः षोचतुः” । ‘आवयोर्दुहितेति ब्रूय’—‘इति’ ऊचतुः ।
 ‘अपि त्वं’ भागः, तं प्रार्थितवन्तौ । ‘तद्’ भागित्वं ‘वा जज्ञौ’
 ‘वा-शब्दः च-शब्दार्थे’, जानातिष्य प्रतिपूर्वो द्रष्टव्यः ; प्रतिज्ञातवती
 च ; ‘न’ च प्रतिज्ञातवतीति । यावता मैत्रावरुणीति व्यपदिश्यते,
 तावत् प्रतिज्ञातवती ; यच्च तस्याः किञ्चित् ताभ्यां ह्रयेतेति, एवं
 ॥ प्रतिज्ञातवती ॥ ८ ॥

“तां च मनुः” । ‘अजीजमयाः’ जनितवानसि । ‘आग्नीरग्नि’
 आग्नीर्हेतुत्वादाग्नीः । ‘अत्र कल्पय’ सङ्गततया समर्थय, ममर्थां कुर्व ।
 ‘मया’ हेतुभूतया, मय्युपहृत्यमानायाम् “उपहृतोऽयं यजमानः”—
 इत्येतेन^१ होत्रवचनेन ‘याम् आग्निपम् आग्रामिष्यमे’ इति, ‘ताम्’
 ‘एतत्’ एतां मैत्रावरुणीं मानवीं हतपदीं ‘मध्ये यज्ञस्य’ यज्ञ-
 स्थान्तः समर्थयन् ‘प्रयाजानुयाजान् अन्तरा’ । इति इडायागः^२ ॥ ९ ॥

“तयार्चन्” । ‘तया’ सह दर्शपूर्णमासयोर्देवार्चनप्रतिलक्षणं
 ‘तपः’ ‘आम्यन्’ कुर्वन्, ‘चचार’ । ‘तया’ हेतुभूतया । ‘इमाम्
 प्रजातिम्’ । प्रजायते इति प्रजातिः । ततो ‘याम्येनया’—इत्यादि,
 तत्करणफलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

“मा वै पश्चावत्ता” । सपत्नरणादिविशेषः ; आसाम्तरात् ।
 ‘पश्मवो वा इडा’ पशुप्रभव-हतादिप्रभवत्वात् पशवः इडा^३ ॥ १२ ॥

“म ममादाय” । प्रपश्या ॥ १३ ॥

१—‘पिण्डव्यार्थे’—इति ठ, ट ।

२— ५३१ ए० १ पं० ।

३— इडाशब्देनेकापाया भवत्तं प्रतीकाशादि मय्य मुच्यते ।

४— ते० वां० २. ६. ०. ६ । ऐ० मा० २. ३. ६ ।

“य होतुरिह” । इहेत्यभिनयेन प्रदेशिनीपर्वमध्यमं दर्शयति ;

शाखान्तरात् ॥ १४ ॥

“अथ होतुरिह” । ‘इह’-इति हेतुनन्तरम् ; शाखान्तरादेव ।
‘ओष्ठयोः’-इति । अत्राविशेषेण ‘निलिम्पते’ निलिम्पेदिति श्रुतिः^१ ;
शाखान्तरे तु—अधर मधर उत्तर मुन्तरे । किं पुनर्निलिम्पते ?
द्रवत्वात् सन्निधानाद्दन्तीयत्वाच्च आन्यम् । तथापि “एतदेवैनां प्राप-
यते”—इति^२ इडा-निष्कयवचनादेव मेवाव्य मिति गम्यते ॥ १५ ॥

“एतद् वै मनुः” । निर्लेपायवादोऽयम् । ‘विभयाश्चकार’
भीतः । ‘तनिष्ठम्’ तनुतमम् । ‘पाकयज्ञिया’ पाकयज्ञार्था । मनुय्य-
प्रधानत्वात् मन्दतरवीर्येण्यभिप्रायः । ‘यत्’ ‘इयम् इडा’ । ‘यत्’ ‘इह’
तनिष्ठे देशे ‘यज्ञं न हिंस्युः’, मरुत् स्यादिति शेषः । एवं भीतः,
विभ्यत् । “ता भेतदिति । ‘ताम्’ इडाम् ‘एतद्’, यत् “ओष्ठयोर्नि-
लिम्पते”—इति वक्ष्यते^३, तत् ‘पुरा रक्षोभ्यः’ यावदेवोच्चैरुपह्वानं
श्रुत्वा रक्षांसि जागच्छन्ति, तावत् ‘प्रापयत’ । “प्राणेष्वेव ह्रथते”—
इति वक्ष्यते^४, तं प्राणदेशं प्रापितवान् । “पुरा रक्षोभ्यः—पुरा
रक्षोभ्यः”—इति दिवचनं प्रयोगान्तरव्याप्त्यभिप्रायम्^५ ॥ १६ ॥

“अथ होतुः” । अत्रान्तरेणावदानं भेतत्^६ ॥ १७ ॥

“अथोपाशु” । अत ऊर्ध्वं हौच मिडोपह्वानं विधीयते ।
तदपि द्विविधम्,—उपांशु चोच्चैः । तत्र प्रथमं तावदुपांशूपह्वानं

१— एतन्मन्त्रस्तदाख्यायते ते० अ० २. ६. ८ इत्ययम् ।

२— ५२७ ए० १७ यं० ।

३— ५२७ ए० १८ यं० ।

४— ५३२ ए० १३ यं० ।

५— पा० सू० ८. १. १, ४ ।

६— का० श्रौ० सू० २. ४. १० । ऐ० ब्रा० २. ४. ६ ।

युज्यते । उपपूर्वो ऋयतिरभ्यनुज्ञायां वर्तते ; उपांश्चनुजानीते
इत्यर्थः । “एतदिति । ‘विभयाञ्चकार’ भीतः, विभत् । पूर्ववद्
व्याख्या । ‘इयं’ हि ‘इडा’ सर्वैः ऋत्विग्यजमानैर्विभज्य भवणीया ।
तच्च सोनातिरेकाग्रङ्गानिवृत्तये परस्पर अनुज्ञातव्यम् । तच्चै-
तत्साधारण मेवानुज्ञात मध्यमस्थानीयो होता सर्वैरम्भारब्धः
करोति ॥ १८ ॥

“स उपप्लवते” । यदीडानुज्ञातव्या, रथन्तरादीनां कि
मापतितम् ? अत आह— “तदेता मेवैतदिति । इडाया एवैतानि
रथन्तरादीनि, पृथिव्यादीनि च रूपाणि । तस्य तस्या मुपप्लवतायां
तान्युपप्लवतानि भवन्ति । तेषु चोपप्लवतेषु सा उपप्लवता भवतीत्या-
धिदैविकीं विभूतिं स्थापयितुं तद्वारेणैवोपप्लवते । तथा च
कचिदाह— “तदेनां परोच मुपप्लवते”—इति । “उप मां रथन्तर
मिति । सर्वत्र रथन्तरादिमयी इडा-देवता, तां मार्हन्मनमुज्ञाता
मनुज्या भवयितुम् ; अतः सानुज्ञायते— “मा मिति । एतच्च
तुल्यहेतुत्वात् सर्वेषां ऋत्विग्यजमानानां प्रदर्शनायम् ॥ १८ ॥

“उपप्लवता गावः” । प्रसन्नाद्यतसः ॥ ‘प्राणः’ ‘शरीरम्’ ;
इडाया एतद्द्रव्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । “अचोपांशुपप्लवते”—इति यदुक्तम्.

१— ५३८ ए० ८—११ पङ्क्तयो द्रष्टव्या ।

२— ५३८ ए० १० पं० ।

३— २३ कश्चिदा द्रष्टव्या ।

४— ५३८ ए० ४ पं० ।

तस्यावच्छेदार्थम्^१ “अथ प्रतिपद्यते”—इत्याह । तेनेत ऊर्द्धं यथा-
प्राप्तं सुचैर्वक्तव्यम् ॥ १४ ॥

प्रमत्तायतस्रोऽतः परम् । “वत्सा वै दैव्या अध्वर्यवः”—इति^२
साध्यायं हविः समभवति , अध्वर्युवदित्यभिप्रायः । इडाच्च भक्ष्यां,
भक्ष्यत्वेनानुज्ञाय भक्षयितृन् अनुजानीते— “उपहृता दैव्या अध्व-
र्यव इत्यादिना^३ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

तचाप्यविशेषेणानुज्ञाय, विशेषत आग्नीध्रं मनुजानीते— “उप-
हृते द्यावापृथिवी”—इति । स हि द्यावापृथिव्योरधिदैवरूपेणानु-
ज्ञायते । “उपहृतो यजमानः”—इति । यजमानस्य विशेषोपज्ञानम्;
परोक्षं^४ ह्यवाग्रीरिति । कथं परोक्षम् ? उत्तरस्थां देवयज्याया
मुपहृत इत्यनुज्ञामात्रं मिह श्रूयते, आग्रास्त इति । ‘यज्ञाग्रास्यते,
तदनुज्ञातव्यम्”—इति अनुज्ञया आग्नीर्गम्यत इत्यभिप्रायः । ततश्च
यजमानोऽपि सामान्यरूपेणैव यजमान इति वाच्यः, न विशेष-
रूपेण देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तद् विस्पष्टं प्रत्यक्षं मानुष-
मित्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

“उत्तरस्थाम्” । यदिडाया मुपहृतः, तत् ‘उत्तरस्थां देवय-
ज्याया मुपहृतः’, सापीडाया एव विभूतिरित्यभिप्रायः । “तदस्मा
एतदिति । जीवनादीनां मुत्तरेज्याहेतुनात् । उत्तरस्था देवयज्या^५
जीवनादीनि लक्ष्यन्ते इति दर्शयति । यज्ञाग्रास्यते, तचोपज्ञानं

१—‘तस्यावच्छेदार्थम्’—इति ज, भ ।

२— १३० पृ० १० पं० ।

३— ५१० पृ० ८ पं० ।

४— ‘पारोक्ष्यं’—इति ज, भ ।

५— ‘देवयज्याया’—इति ठ ।

युरु मिति गम्यमाना माश्रियं “परोक्ष माग्रास्ते”-इति दर्शयति ।
एतेन “भूयो हविष्करणम्” आग्रास्त इति व्याख्यातम् ॥ ३०-३५ ॥

“एषा वा आश्रीः” । एषैव ; नातोऽधिकाम्नीत्यभिप्रायः ।
“तद्यत्पशुनिति । पशुग्रहणं श्रियोपलक्षणार्थं मित्यभिप्रायः ।
“तदेताभ्या मिति । यद्यपि जीवनादिलक्षण मेक मुभयपामिन्नम्,
तथापि स्वरूपेणोत्तरस्यां इज्याया यज्ञ हविष्करणं भिद्यते^१ ;
अन्येनापि हविषा उत्तरस्या देवयज्याया उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

“देवा मे इदं हविः” । ‘देवा मे इदं हविः’ ‘जुषन्ताम्’
शेषन्ताम् । यो मनोरथो यजमानस्य तस्य, ‘तस्मिन्’ अय
मनुज्ञातः, सोऽस्य समृद्धता मित्यर्थः । “तद्यज्ञस्यैवैतदिति । हवि-
र्जापणदारेण यज्ञसमृद्धिफल माग्रास्त इति दर्शयति ॥ ३७ ॥

“तां वै प्राश्रन्त्येव” । प्रसन्ना ॥ ३८ ॥

“प्राश्रन्त्येव” । लच्छब्दः समुच्चयार्थः । शोषादिग्रहणं प्रदर्श-
नार्थम्, प्रह्लाप्रीभयोदयि ; “यज्ञ प्राश्रन्ति”-इतिवचनात्^२ । “अथ
यत्पूर्वाह्ने मिति । पुनर्वचनं यजमानभागलज्ञापनार्थम् । “नेद-
संस्थित इति । नो संस्थिते ; प्राश्रतातीति वचनाद्गम्यते । ‘अस्य’
यजमानस्य ‘प्राश्रितं भवति’ इति । अग्नौ ऊताय भक्षयति । “दैवो
वा अस्यैव आत्मा मानुषोऽयम्”-इत्यनेन दर्शनेनावश्यं यजमानेन
प्राश्रनीय मित्यभिप्रायः ॥

“अथ यत्प्रत्यक्ष मिति । यजमानभाग मनुपहृतं न प्राश्रति ;
इडां नु विशेषत उपहृतां प्राश्रत्येव^३ । “नेदसंस्थिते”-इति ।

१-‘विद्यते’-इति ज, भ६ ।

२- ५३९ पृ० २० पं० ।

३-‘उपहृता प्राश्रन्ति युक्ता, यजमानस्य’-इति का० ३. ४. २२, २३ ।

अद्यापि अनुयाजपत्नीमयाजदेवता नेज्यन्ते , तास्वनिष्ठास्वयुक्त स्वय
मशन मित्यभिप्राय । “एतदेवास्तेति । होमानन्तरं मेव प्राशित
भवतीत्यभिप्राय । अन्ते तु प्रत्यक्ष मेव प्राशिय्यति , अप्राश-
माने यजमाने भागवत्यपदेभ्यस्तुपपत्ते । “सर्वे प्राशन्ति” इडा मिति
सम्बध्यते ॥ ३८ ॥

“अथ यच्च प्रतिपद्यते” । ‘यच्च’ काले होता ‘प्रतिपद्यते’
“इडोपहृता”-इत्येत निगदम्, ‘तत्’ तदा ‘चतुर्द्धां कृत्वा पुरो-
डाग्रम्’ आग्नेयम्, “आग्नेयं चतुर्द्धां करोति”-इति शाखान्त-
रात् । वर्हिषि सीदतीति ‘वर्हिषत्’ । यथा वर्हिषद् भवति,
तथा करोति, वर्हिषि सादयतीत्यर्थः । (तच्चतुर्द्धाकरण आग्नेयस्य
पुरोडागस्य ब्रह्महोचध्वर्यग्रीधा भव इति । एव चतु प्रकार चतुर्द्धां,
अयजमानास्तत्वार प्राशन्तीत्येव न पञ्च प्राशन्तीति विरोधः^१ ।)
‘तत्’ चतुर्द्धाकृतस्य वर्हिष सादनम्, ‘अच्च’ दर्शपूर्णमासयोः ‘पिष्टणा’
भाजनेन^२ हेतुना, क्रियत इति शेषः । पिष्टणा सविभागार्थ इत्यर्थः ।
किन्तत् पिष्टभ्यो दीयते ? नेत्याह । किन्तर्हि ? चतुस्तुष्ट्यावामा-
न्याद् वर्हिस्तुष्ट्यावाच भक्तिमाच सेतत् । तदाह— ‘चतस्रो वा
इति । “अवान्तरदिग्भ्यो वै पितर इति । तासु हि पिष्टयज्ञेन तेभ्यो
दीयते । “तस्मादिति निगमः^३ ॥ ४० ॥

“अथ यच्चाहोपहृते” । “तदग्रीध आदधाति” । आहूपूर्वो

१— ठ पुस्तकमात्रे एयोऽधिक पाठः ।

२— ‘पितृणा’-इति ठ ।

३— का० यौ० सू० १७ १३-१८ । एतन्मोऽपि तत्रैव संसृतः ।

दधाति^१ रन्वच भ्यापने प्रयुक्तोऽव तर्पणे द्रष्टव्यः^२ । न चैष इडाभागः ; किं तर्हि ? अन्य एवाय मग्निद्भागः ; प्राग्निचक्षेडा च, यच्चाग्नीध आदधातीतीडाया भेदेन थपदेगात् । एतेन ब्रह्मभागयजमान-भागयोरपीडाव्यतिरेकः सिद्धः । “द्यावापृथिव्यो वा एष यदा-ग्नीधः” । अग्निं मिन्धे, दीपयति सन्नार्गणेति ‘अग्नीत्’ । अग्नि-समिन्धनादियोगादाग्नीधस्य तत्परत्वम् । स इन्द्रः द्यावापृथिव्यौ तर्पयति । “धूमेनामू दृष्टोमाम्”-इति^३ । धूमेन ‘अमू’ द्याम्, दृष्ट्वा ‘इमां’ पृथिवी मिति । द्यावापृथिव्यौ आग्नीधः ; तस्मिन् भक्षणा-दिना प्रीते सिद्धे, सिद्धा द्यावापृथिव्योः प्रीतिरिति ॥ ४१ ॥

“अथ यवाग्निधम्” । ‘यव’ काले ‘आग्निधम्’ “उपहृतोऽयं यजमान उत्तरक्षां देवयज्यायाम्”-इति^४ होता ‘आशास्ते’, ‘तत्’ तदा ‘जपति’^५ । कः ? यजमानः ; आग्निधं तदर्थत्वात्^६ ;— “तद्या

१— जु० उ० १० धा० । २— का औ० ३० १८ सू० टीका ३० ।

३— “भूमिं पर्जन्या जित्वन्ति दिवं जित्वश्मभय”-इति ऋ० सं० १० ।

१६४ ५१ ।

४— ५३९ पृ० १ पं० दृष्टव्या ।

५— “आशासने मदीय मिति यजमानो जपति”-इति का० औ० सू० १० ४० २१ । मन्त्रस्तु वा० सं० २० १० १ ।

६— तदिडाप्राशनपद्धतिस्त्वेवम् ।— थध्यर्तुं इडापात्री गार्हपत्ये प्रत्य तस्या स्थाव्या एवोमस्तौर्यं पुरोडाशस्य दक्षिणतो मध्याचावयति । ततः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा होत्रे इडा प्रदाय, हस्तेनापि मुच्यन्, होतारं प्रदक्षिणीकृत्य, होतुरग्रे प्रत्यङ्मुख उपविश्य, होत्रा समर्पिता मिडां प्रतिगृह्य, इडाया एव सुवेणार्ज्यं मादाय होतुं प्रादेशिन्या उत्तमे पर्वणि मध्यमे च सुवेणैवानक्ति । ततो होतुर्हस्ते इडाया एव पश्चा-

एवावर्त्तिजो यजमानायाग्निष आशासते, ता एवैतत्प्रतिगृह्णान्मन्
कुर्वते”-इतिवाक्यशेषात् ॥ ४१ ॥

“अथ पवित्रयोः” । ‘पवित्रयोः’ पवित्राभ्या मिति विभक्ति-
व्याख्यः । कुतः ? “पवित्रपूताः — तनवामहे”-इतिवाक्यशेषात् १ ।
‘मार्जयन्ते’ १ । “मृजू ग्रीवालङ्कारयोः” १ । चौरादिकत्वादिषु १ ।
शोधयन्त्यात्मान मित्यर्थः ॥ ४२ ॥

“अथ ते पवित्रे” । “यजमानो वै प्रभारः”, इतरस्माद्वर्षिष
उल्लेखनरत्वात् । “प्राणोदामौ पवित्रे”, दिव्वात् । ‘अपिष्टजति’
संज्ञजति ॥ ४३ ॥ १ ॥ [अ. १.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कचिंतोऽगितु ।

धर्माध्यक्षो हरिस्त्रागौ व्याख्येयतपथौ श्रुतिम् ॥

इत्याचार्य-श्रीहरिस्त्रामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

हविर्यज्ञेषु अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

वत्त मरुचति । क्षीता च यद्यस मशदानं मय मेशरते । तत इहोप-
कृतेति क्षीमा यद्यमाने चाग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा मय विन्य-
नेतिमन्त्रान्तेऽध्वर्युर्बर्हिषि निदधाति । ततो यजमान व्याघ्रेयादि-
विदिष्टु चतुरो भागान् विधाय, प्रदक्षिण मार्गेयस्यादादाभ्य, इह
अध्वर्यु, इह क्षीमु, इह मध्वर्यो, इह माघोऽध्वरेति श्रुतिभ्य व्यादि-
शति । ततोऽपमपादिकर्मणो सर्वे प्रक्षीमोत्तरावन्तरेण निष्कृष्य,
समर्पयन्मेषे भक्षयन्ति । यजमानोऽपि यष्टम भागं भक्षयतीति ।

१— १२१ ए० १३ पं० ।

५— १३२ ए० १० पं० ।

२— वा० धौ० गु० १० ३ ॥ ३ । मन्त्रान्ते— वा० मं० ६० १०, ० ।

३— य० ध० १२४ था० ।

४— या० गु० ३ १ ३५ ।

६— वा० धौ० गु० १० १ ३५ । मन्त्रान्तोऽपि तत्रैव गच्छन् ।

ते वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति । अनुयाजेभ्यो
यातुयामेव वा ऽएतदग्निर्भवति देवेभ्यो हि यज्ञ
मूहिवान् भवत्युयातयाम्न्यनुयाजांस्तनवामहा ऽइति
तस्माद्वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति ॥ १ ॥

ते पुनरनुसुप्तस्पर्शयन्ति । पुनरेवैतदग्नि माप्याय-
यन्त्युयातयामानं कुर्वन्त्युयातयाम्नि यदुत ऽज्झं
मुसःस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात्
पुनरनुसुप्तस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । सुमिन्ध ऽएवैन मेतत्
सुमिधे यदुत ऽज्झं मुसःस्थितं यज्ञस्य तत् तनवामहा
ऽइति तस्मात् समिध मभ्यादधाति ॥ ३ ॥

ताः होतानुमन्त्रयते । एषा ते ऽअग्ने समित्तया
व्वर्द्धस्व चा च प्यायस्व व्वर्द्धिषीमुहि च व्वय मा च
प्यासिषीमहीति तद्यथैवादुः समिद्धुमानायान्वुहैवुं
मेवैतदुन्वाह तदेतद्दोतुः कर्म स यदि मुन्येत न होता
व्वेदेत्यपि स्वयु मेव युजमानो ऽनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

अथ सुम्मार्षि । युनुक्त्येवैन मेतद्युक्तो यदुत ऽज्झं
मुसःस्थितं यज्ञस्य तद्वहादिति तस्मात् सुम्मार्षि सकृत्-
सकृत् सुम्मार्षि त्रिस्त्रिर्वा ऽअग्ने देवेभ्यः सुमृजन्ति
नेत्तया करुवाम युथा देवेभ्य ऽइति तस्मात् सकृत्-सकृत्

सुमार्ध्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यत् त्रिः पूर्वं त्रिरुपरं
तुस्मात् सकृत्-सकृत् सुमार्ष्टि ॥ ५ ॥

स सुमार्ष्टि । अग्ने व्वाजजिद् वाजं त्वा सस्तवाऽसं
वाजजितः^१ सुमार्जर्मीति* सरिष्यन्त मिति वा ऽश्रुय
ऽआह सरिष्यन्निव हि तर्हि^१ भवत्यथाच सस्तवाऽस
मिति ससृवेव ह्युच भवति तुस्मादाह सस्तवाऽस
मिति ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् यजति । या वा ऽएतंन यज्ञेन देवता
ह्वयति युभ्य ऽएय यज्ञस्तायुते सुर्वा वै तत्ता ऽदृष्टा
भवन्ति तद्यत्तासु सुर्वास्विष्टास्वथैतुत्पुथेवानुयजति
तुस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

अथ युदनुयाजान् यजति । छन्दाश्सि वा ऽअनुया-
जाः पशुवो वै देवानां छन्दाश्सि तद्यथेदं पशुवो युक्ता
मनुष्येभ्यो बृहन्त्येवं छन्दाश्सि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं
व्यहन्ति तद्युच छन्दाश्सि देवान्समर्पयन्त्युच छन्दाश्सि
देवाः समर्पयन्स्तदुत्तत् प्रागभूद्यच्छन्दाश्सि युक्तानि
देवेभ्यो यज्ञं मुवाक्षुर्युदेनान्समर्पयन् ॥ ८ ॥

अथ युदनुयाजान् यजति । छन्दाश्सि वा ऽअनु-
याजाश्छन्दास्येवैतत्सन्तर्पयति तुस्मादनुयाजान्यजति

तस्माद्येन व्याहनेन धावुयेत्तुद्धिमुच्य ब्रूयात् पायुय-
तैनत्सुहितं कुरुतेत्येषु ऽउ वाहनस्यापहवः ॥ ६ ॥

स वै खुलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद्वै कुनिष्ठं छन्दः
सुज्ञायची प्रथमा छन्दसां युज्यते तदु तुद्दीर्येणैव युच्छेनो
भूत्वा दिवः सोम माहरत्तदयथायथं मन्यन्ते यत्कुनिष्ठं
छन्दः सुज्ञायची प्रथमा छन्दसां युज्यते ऽथाप यथा-
यथुं देवान्छन्दाःस्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्पापवस्यसमुत्त-
दिति ॥ १० ॥

स वै खुलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको
बर्हिरोपधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ऽश्रोपधीर्दधाति ता
ऽइमा ऽअस्मिन्नोकाः ऽश्रोपधयः प्रतिष्ठितास्तुदिदं सुर्वं
जुगदस्यां तेनेयं जुगती तज्जुगतीं प्रथमा मकुर्वन् ॥ ११ ॥

अथ नुराशुःसः द्वितीयं यजति । अन्तुरिष्टं वै नुरा-
शुःसः प्रजा वै नुरस्ता इमा अन्तुरिष्ट मनु वावशुमानाः
प्रजाश्चरन्ति यद्वै व्वदति शुःसतीति वै तुदाहुस्तस्मा-
दन्तुरिष्टं नुराशुःसोऽन्तुरिष्ट मु वै चिष्टुत्त चिष्टुभं
द्वितीया मकुर्वन् ॥ १२ ॥

अथामिरुत्तमः । गायत्री वा अग्निस्तुज्ञायची मुत्तमा
मकुर्वन्नेवं यथायथेन कृप्तेन छन्दाःसि प्रत्यतिष्ठंस्तस्मा-
दिदं मुपापवस्यसम् ॥ १३ ॥

देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह । देवन्देव मिति सर्वेषु
होता देवानां वै देवाः सन्ति छुदाःस्येव पशवो ह्येषां
गृहा हि पशुवः प्रतिष्ठो हि गृहाश्छुन्दाःसि वा अनु-
याजास्तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह देवन्देव मिति
सर्वेषु होता ॥ १४ ॥

व्वसुवने व्वसुधेयस्येति । देवताया एव व्वपद
क्रियते देवतायै ह्ययते न वा ऽश्रुच देवतास्त्यनुयाजेषु
देवम्बद्धिरिति तुव नाग्निर्नेन्द्रो न सोमो देवो नुराशुःस
ऽइति नात ऽएकञ्चन यो वा ऽश्रुचामिर्गायत्री सु निदा-
नेन ॥ १५ ॥

अथ युवसुवने व्वसुधेयस्येति युजति । अग्निर्वै
व्वसुवनिरिन्द्रो व्वसुधेयोऽस्ति वै छुन्दसां देवतेन्द्राम्नी
ऽएवैव मु हैतदेवतायाः एव व्वपद क्रियते देवतायै
ह्ययते ॥ १६ ॥

अथोत्तमं मनुयाजु मिष्टा समानीय जुहोति प्रया-
जानुयाजा वा ऽएते तद्युवैवादः प्रयाजेषु युजमानाय
द्विपुन्तं भ्रातृभ्यं वलिः हारयत्युच* ऽध्याद्यं वलिः
हारयत्येव मेवैतदनुयाजेषु वलिः हारयति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

“ते वा एते उत्सुके” । अनुयाजब्राह्मण मेतत् । “अथाग्निं कल्पयति”—इत्यस्मिन् क्रमे उत्सुके दे ‘उदूहन्ति’, ऊर्द्धं नयन्ति, अग्निः पृथक् कुर्वन्ति, अस्त्रिग्यजमानाः । साक्षादध्वर्युः, इतरे तदनुज्ञानेन । अथ कस्मान्न बहव एव साक्षादुदूहन्ति ? एकेनो-दूहनेनैकस्यैव कर्तुरपेक्षितत्वात् । यथा धानुयाजयज्ञे तेषां स्व-यापारापेक्षं यज्जत्वम्, एव मुदूहनेऽप्येति गम्यते । किमर्थं मुदू-हन्ति ? ‘अनुयाजेभ्यः’ अनुयाजार्थम् । कोऽनुयाजेषु तयोदपयोगः ? इति चेत्, ‘यातयामा’ गतरसः, गतवीर्यः ‘एतत्’ एतस्मिन्ननुयाज-काले अग्निर्भवति । ‘देवेभ्यः’ यस्माद् ‘यज्ञ मूढवान् भवति’, ततश्च गतवीर्यत्वादनुयाजेस्त्वचमः स्यात् । आभ्यां प्रागुष्णीताभ्यां पुनः संस्पृष्टाभ्याम् अगतवीर्या भविष्यतीत्यभिप्रायः । अतएवाग्निकल्पन-काले उदूहन्तीति गम्यते । अनुयाजेभ्यः उत्सुके उत्सार्य देव-यागायाग्निं कल्पयतीति हि तच्च युज्यते ॥ १ ॥

“ते पुनरनु” । अनुयाजेभ्य उत्सुके उत्सार्य देवयागेऽतीते पश्चात् ‘संस्पर्शयन्ति’ सङ्गमयन्ति ॥ २ ॥

“अथ समिध मभ्या” । उत्सुकसमासेन पुनर्नवीकृतोऽग्निः ॥ ३ ॥

“तां होता” । समिधा सामिधेनीस्थानीयया च “एषा ते”— इत्यनयर्चा, “समिधते”—इत्येतदादिभ्यां दाभ्या माह । “तदेत-

१— पुरस्तात् १. १. २२ (२१० पृ० १४ पं०) दृष्टव्यम् ।

२— ‘उत्सुकम्’ प्रज्वलत् काष्ठम् । अम० को० २. ६. १० ।

३— ‘मुदूहन्तम् ?’—इति ठ ।

४— ‘संस्पृष्टाभ्याम्’—इति ठ ।

५— वा० सं० २. १४. १ । का० श्रौ० सू० ३. ५. २ ।

दिति । यस्मादेव मनुमन्त्रणात्माकं कर्म होतुः, नाध्वर्योः । 'स यज-
मानः' 'होता न वेद इति मन्येत', तदा 'स्वयं मय्यनुमन्त्रयेत' ॥ ४ ॥

“अथ सम्प्राष्टिं” । सम्प्रागो दाभ्या सुच्यते^१ ॥ ५ ॥

“स सम्प्राष्टिं” । 'सष्टवान्'^२ सष्टतवानिति प्राप्ते तकारलोपः^३ ॥ ६ ॥

“अथानुयाजान्” । (न चैव इडाभागः, किं तर्ह्यन्य एवाय
मग्नीहोतः, प्राश्निचं च इडा च यज्ञाग्नीध आदध्यात्^४) अथानु-
याजविधिरूपक्रान्तः, तस्मात् “अनुयाजान् यजति”—इत्युपमंहरि-
यते । 'या वा एतेन'—इति निर्वचनम् ॥ ७ ॥

“अथ यदनुयाजान्” । —इति अथवादसम्बन्धार्थः पुनरुपन्यासः ।
“हन्दाऽसीति । यदा हन्दोभिर्देवास्तर्पिताः, अयोत्तरकासं देवेन्द्र-
न्दांसि तर्पितानीतीतिहासः । त मभियज्ञं योजयति^५— 'तत्'
'अतः' अनुयाजेभ्यः 'प्राक्' वृत्त मभियज्ञम् । किं तत् ? यच्चन्दो-
भिर्देवास्तर्पितास्तस्यैतद्यज्ञे रूपं दर्शितम् । प्रयाजादौ स्त्रिष्टुष्टदन्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

• यस्य द्वितीयावृत्तं देवैश्चन्द्रसां तर्पणम्, स यज्ञे दर्शनीयः ;
तदर्थं मनुयाजा इष्यन्त इति दर्शयन्नाह— “अथ यदनुयाजान्
यजतीति ॥ ८ ॥

१— वा० सं० २. १४. २, ३ । का० खौ० सू० १. ५. १, ४ ।

२— सरस्तात् ४ ४ १५ (१०० ए०) दृश्यम् ।

३— “ 'सष्टवांसं' सरस्तम् । ए गताद्विद्यस्माप्तिट्, तस्य हसुः”—इति,
'सष्टवांसं' प्राप्तवन्तः—इति च अ० सं० सा० भा० ।

४— न-पुस्तकेऽयं अधिकः पाठः ।

५— 'त मभियेयं यज्ञं योजयति'—इति ट् ।

“म वै खलु” । उत्तरस्यां कण्डिकायां वर्हिषो जगतीत्वं
 वक्ष्यते अस्यां तु जगत्या अनुयाजेषु प्राचम्यकारण माह—
 “तद्दे” —इति । तत्र सामिधेनीषु ‘कनिष्ठम्’ अक्षरसङ्ख्याया अन्त्यतमं
 ‘कन्दः’ ‘गायत्री’ ‘प्रथमा कन्दसां’ यज्ञेषु ‘युज्यते’ । ‘तत्’ तेन
 ‘वीर्येण’ ‘दक्षिणेणो भूत्वा दिवः सोम माक्षरत्’ । यच्च ‘अयथायथं’
 अयथास्यं स्थानविपर्ययं ‘मन्यन्ते’ विद्वान्मः । ‘यत्’ जगत्यां परि-
 माणतो ज्येष्ठाया मेव तिष्ठमानाया मन्पाचरा ‘गायत्री प्रथमा
 युज्यते’, तद् ‘यथायथ’ कर्तुं मिह ‘अनुयाजेषु’ ‘देवाः’ जगतीं
 प्रथमाम् ‘अकल्पयन्’ । आ च जगती वर्धिरित्यभिप्रायः ।
 किमर्थम् ? “नेत् पापवस्त्रममत्” ‘पापं’ ज्येष्ठापेक्षया कनिष्ठम्,
 तत् पापक मेव, ‘वस्त्रमम्’ प्रगच्छतरं, यत् ‘नेत् असत्’ ; तदनु-
 काराच्च प्रजास्यपि यत्पापं वित्तयन्धुकर्मादिना, तद् ‘वस्त्रमं’
 वसुतरं, प्रगच्छतर मितरग्न्यादपापान्माभूदिति ॥१०॥

यदि देवा यथायथ मन्वाकल्पयन्, एवं तर्हि जगती प्रथमं
 यष्टव्या, किम् वर्धिषा ? एतदाशङ्क्य वर्धिषो जगतीत्वं वक्तुं वर्धिः-
 शब्दप्रयोगे च कारणं वक्तुं पुनराह— “म वै खलु”—इति । “अयं
 वै लोको वर्धिः” सेयं वर्धिरास्या देवताचेक्ष्यते, एषा अयं लोकः ।
 कथम् ? । परिरुद्धो हि मः । एव मपि जगती-शब्देनेव युक्तम्
 ‘अयं लोको वर्धिः’ यष्टुम्, किं वर्धिः-शब्देन ? अत आह—
 “शेषधयो वर्धिरग्निसेवैतल्लोक ओषधीर्दधातीति । वर्धिः-शब्देन
 जगत्या मपीष्यमानाया मयं गुणो जगद्धत इत्यभिप्रायः । यद्ययं
 लोको वर्धिः, वर्धिच प्रथम मिष्यते, ततः कथं यथायथं कदापि

देव इत्याह, न. देवं देव मिति^१ ? अथ मेवम् । यथाप्राप्ति
 त्वमुवदित्ये 'देवं'-शब्दादौष्णादिवचन मेतत्^२ प्रातिपदिकनिर्देश-
 मात्रपरं द्रष्टव्यम् । किं पुनः कारणं बर्हिंरादिषु वक्तव्येषु देवान्
 आह ? यस्माच्छब्दोदेवया अनुयाजाः, 'हन्दाभि' च 'देवानां
 देवाः', परोक्षत्वाच्च देवशब्दः प्रशस्ततरः ; अतः हन्दो वा गायत्र्या-
 दिर्वा 'तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह' ।—इत्येत मर्थ 'देवानां
 वै देवाः सन्ति'—इत्यादिना दर्शयति । 'पशवो हि'—इति देव-
 त्वोपपत्तिः । पशूनास्तु साक्षादेवत्व मसिद्ध मिति 'गृहा हि
 पशवः'—इत्याह । गृहभोगाः पशुमन्त^३ एवेति 'गृहाः पशवः' ।
 गृहाणा मयसिद्धं देवत्व मिति 'प्रतिष्ठो' हि गृहाः—इत्याह ।
 प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति 'प्रतिष्ठा' शरणम्, गतिरित्यर्थः । यद्य यस्य
 शरणं गतिरत्यन्तोपकारी, स तस्य देव इति प्रसिद्धम् । "तस्माद्
 देवान् यजेत्याह"—इत्युपसंहारः ॥ १४ ॥

"वसुवने वसुधेयस्येति" । अनुयायेषु सर्वेषु दीताहेति
 मन्त्रः । "देवताया एवेति । कण्डिकादयेनास्य पदद्वयस्यान्तरार्थ-
 व्याख्यागम्^४ ; तस्योपक्रमः— सर्वेष्वेव यागे 'देवतायै एव' दीक्षा

१— इह प्रथमो बर्हिर्वर्णः, तत्र 'देवम्'—इति समासात्तम् ; द्वितीयो
 बर्हिर्वागः, तृतीयस्तु त्रिवृत्तद्विवागः, तत्रोभयत्रैव 'देव'-
 इत्याद्यानः । तै. ब्रा. १. ४. ८ १, २. ३, मन्त्रा दृष्टव्या ।

२— पा० सू० ८. १. ४ ।

३— 'पशुमन्त'—इति ट ।

४— नास्तेनत् परं उ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— विशेष्यस्यासाधारण्यस्यात्मा चेति व्याख्यादेविध्य मिद्व्याभिप्रेतम् ।
 तदिह विशेष्यस्यास्योपक्रान्ता, परकण्डिकायां समाप्यित्यते ; तत-
 स्तस्या एव भाष्यान्ते साधारण्यस्यायां दामिधास्यते ।

‘वषट्-क्रियते’ । ‘देवतायै’ एवाध्वर्युणा ‘ह्रयते’ । एतदुचितम् ।
 ‘अथ’ तु ‘अनुयाजेषु’ प्रसिद्धा ‘देवता’ ‘न अस्ति’ ; बर्हिर्नराश-
 मयोर्देवतात्वेनाप्रसिद्धेः, अग्रेषु गायत्रीप्रधानत्वात् । तेन ‘वसुवने’-
 ‘वसुधेयस्य’-इतिशब्दाभ्या मग्नि मिन्द्रस्योपादाय, ताभ्यां बर्हि-
 रादौनुपगच्छ इन्द्राग्न्यात्मकेभ्यो बर्हिरादिभ्यो वषट् करोति होता,
 अध्वर्युश्च तदात्मकेभ्य एव जुहोतीत्युपसंहारः ॥ १५ ॥

“अथ यद्” । ‘अग्निर्वै वसुवनिः’ । वसु इविर्लवणं वगति भजति,
 इतरदा यजमानेभ्यो ददद्भजतीति ‘वसुवनिः’ । ‘इन्द्रो वसुधेयः’ ।
 वसुनि इवींषि धीयन्तेऽस्मिन्निति ‘वसुधेयः’, वसुनि वा दधाति
 ददातीति वा ‘वसुधेयः’ । “हृत्यष्टुटो बद्धसम्”-इति कर्त्तव्यधि-
 करणे वा हृत्यः । ततः किन्देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः ।
 ननु चापि जगत्यादिभ्यश्छन्दोभ्यो बर्हिरादिशब्दकेभ्यो वषट् कर्त्तव्य
 मिन्द्राग्न्योः किं मापतितम् ? नैव दोषः । इन्द्राग्निभ्यां प्रसिद्ध-
 देवतारूपप्रतिपत्तये जगत्यादीन्वेव लक्षयिष्यन्ते, यथा बर्हिरा-
 दिभिः । कथं पुनरिन्द्राग्निभ्यां जगत्यादीनि लक्ष्यन्तेऽममद्भाभ्या
 मित्यत आह—“अस्ति वै इन्द्रमा मिति । प्राणेनेन्द्रेणाधिष्ठितया
 वाचा इदास्थमिव्यज्यन्त इति ‘इन्द्राग्नौ एव देवतां इन्द्रयाम्’ ।
 ततश्चाधिष्ठाया देवतया शक्यान्यात्मरूपापद्यानि जगत्यादीनि
 लक्षयितुम् । एव मपि ‘वसुवने!’-इत्यामन्वितान्तम्, ‘वसुधे-
 यस्य’-इति यष्टयन्तम् ; ते कथम् ‘बर्हिर्वैतु’-इतिप्रथमान्तेन

वर्हिरादिना सम्बन्धेते ? नैष दोषः । “एव मु हैतदिति । भुवं द्वे
 अयेते विभक्ती व्यत्ययेन^१ चतुर्थ्यसृत्ते दर्शयति । तथापि च नैव
 सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः, कथं तर्हि ? वर्हिर्वेतु वसुवनि वसु-
 धेयाभ्यां वौषडिति वर्हिरात्मिका जगती पिबन्वाज्यम्^२ । तस्मै
 एवेन्द्राग्निरूपायै वषडित्यर्थः । ननु चात्र याज्याया मुपपद्येताण्यथ मर्त्यः,
 प्रिये तु वषट्कार एव नास्ति,— “देवं वर्हिः०—० वसुवने वसुधेयस्य
 यज” —इति^३, तत्र कथं मेकवाक्यता स्यात् ? नैष दोषः ; तस्यापि
 हि यास्काचार्येण “वसुवननाय च वसुधानाय च” — इति तादर्थ्य-
 चतुर्थ्या एकवाक्यता दर्शिता^४ । अथवा विनैव विभक्तिव्यत्ययादर्थो
 वक्तव्यः । हे भगवन् ! ‘वसुवने’ अग्ने ! क्रन्दसो देवता ! त्वदात्मकं
 तदनुगृहीत मेतद् ‘देवं-वर्हिः’-शब्दकं क्रन्दः ‘वसुधेयस्य’ इन्द्रस्य
 स्वरूपमधिष्ठाय ‘वेतु’ इति । एवमपि चेन्द्राग्निसम्बन्धकीर्तन-
 भावादेव देवतायै वषट् कियत इत्यभिप्रायः । — एवं तावदन्तरो-
 ऽर्थः ॥ हे ‘वसुवने’ अग्ने ! वसुधेयस्य प्रशस्त्यल्लभाय ‘वेतु’ देवं
 वर्हिः । — इति याज्ञोऽर्थः ॥ १६ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— मन्त्रस्य ‘वेतु’ पदस्यार्थोऽयम् । यास्काचार्यस्तु ‘वीताम्’-इत्यस्य
 ‘पिबेतां कामयेतां वा’-इति द्विविधोऽर्थो लक्षः (निरु० ८. ४. १००) ।
 “याज्येन प्रदाता इज्यन्ते, यदुना मध्यत, एषदाज्येनामुदाता” — इति
 हि तै० सं० ६. २. ११. ७ ।

३— वा० सं० २८. १२ । का० श्रौ० सू० १८. ६. १२ ।

४— निरु० ८. ४. १० । ‘यमेति मन्त्रेण’-इति तत्र तच्छेषः ।

“अथोत्तमम्” । “प्रयाजानुयाजा वा एत इति । प्राणादनपेतः
 ‘प्रयाजः’, अपानादनपेतः ‘अनुयाज’ इति, “प्राणा वै प्रयाजा
 अपाना अनुयाजाः”—इति^१ । प्राणापाननिवृत्तौ समानयनेन
 भवितव्य मित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ४ ॥ [८ १.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथ विक्रमादित्यभूषतेः^२ ।
 धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येयतपश्रुतिम्^३ ॥

इत्याचार्यश्रीहरिस्वामिनः कृतौ तपश्चक्राक्षरभाष्ये हविर्यज्ञेषु
 अष्टमाध्यायस्य द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— निद० ८ १. ७ । “व्याघ्रेया वै प्रयाजा व्याघ्रेया अनुयाजा × ×
 × कृन्दाधि वै प्रयाजाऽऽन्दाऽनुयाजा × × × ऋतयो
 वै प्रयाजा पशवोऽनुयाजा × × × प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनु-
 याजा × × × आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा ×
 × × व्याघ्रेया इति तु स्थितिर्भक्तिभाव मितवत्”—इति ।

२— ‘विक्रमार्कस्य भूषते’—इति, विक्रमस्य क्षितोऽश्रुतु’—इति च पाठौ ।

३— ‘व्याख्येयतपशी श्रुतिम्’—इति च बङ्ग ।

४— ‘कण्डिका १११’—इति क, ग, ‘कण्डिकासह्या १११’—इति च । तत्र
 १ भा० २८ क०, २ भा० २२ क०, ३ भा० ४४ क०, ४ भा० १७ क० ।
 तदस्मां सङ्गणनया १११ कण्डिका श्रुता इह षष्ठे प्रपाठके य मिति ॥

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

स वै सुचौ ब्यूहति । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनुज्जेषं
व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति जुह्वं प्राचीं दक्षिणेन
पाणिनाग्नीषोमौ त मुपनुदतां योऽस्मान् हेष्टि यं च
व्वयुं द्विप्सो व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतं प्रती-
चीः सव्येन पाणिना युदि स्वयं युजमानः ॥ १ ॥

युधुऽअध्वर्युः । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनुज्जयत्वयं
युजमानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहाम्यग्नीषोमौ त मुप-
नुदतां यु मयं युजमानो हेष्टि युथ्यैनं हेष्टि व्वाजस्यैनं
प्रसवेनापोहामीति पौर्णमास्या मग्नीषोमीयः द्वि
पौर्णमासुः हविर्भुवति ॥ २ ॥

अथामावास्यायाम् । इन्द्राग्न्योरुज्जिति मनुज्जेषं

व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी . त मुपनुदतां
योऽस्मान् हेष्टि युं च व्युं द्विषो व्वाजस्यैनं प्रसवेना-
पोहामीति यदि स्वयं युजमानः ॥ ३ ॥

यद्यु अंध्वर्युः । इन्द्राग्न्योरुज्जिति मनुज्जयत्वयं युज
मानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी त मुपनुदतां
यु मयं युजमानो हेष्टि युथैनं हेष्टि व्वाजस्यैनं प्रसवे-
नापोहामीत्यमावास्याया मैन्द्रामुः क्षामावास्युः हवि-
र्भवत्येवं यथादेवतं व्यूहति तद्यदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥

युजमान एव जुह्म मनु । योऽस्मा अरातीयति सु
उपभृत मनु प्राञ्च मेवैतद् यजमान मुदूहत्युपाञ्चं त
मुपोहति योऽस्मा अरातीयत्युत्तैव जुह्म मन्वाद्य
उपभृत मनु प्राञ्च मेवैतदत्तार मुदूहत्युपाञ्च माद्य
मुपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा एतत् । समानु एव कर्मन् व्याक्रियते तुस्मादु
समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेते इदं हि चतुर्थे
पुरुषे तृतीये सुक्लृच्छामह इति विदेवं द्वौव्यमाना
जात्या आसत एतुस्मादु तत् ॥ ६ ॥

अथ जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति । यया देवेभ्यो हौपीद्
यया यज्ञः समुतिष्ठिपत्तयैवैतत् परिधीन् प्रीणाति
तुस्माज्जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति ॥ ७ ॥

स सुमनक्ति । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेत्येते
वै चया देवा यदुसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेभ्यस्त्वेत्ये-
वैतुदाह ॥ ८ ॥

अथ परिधि मभिपद्याश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतदा-
श्रावयति यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञेनैवैतुत् प्रत्युष्टं परि-
धीन् प्रीणाति तस्मात् परिधि मभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

सु ऽआश्राव्याह । इपिता दैव्या होतार ऽहुति दैव्या
वा ऽएते होतारो युत्परिधयोऽग्नयो ह्रीष्टा दैव्या होतार
ऽहुत्येवैतुदाह यदाहेपिता दैव्या होतार ऽहुति भद्रवा-
च्यायेति स्वयं वा ऽएतस्मै देवा युक्ता भवन्ति युत्साधु
व्युदेयुर्युत्साधु कुर्युस्तस्मादाह भद्रवाच्यायेति प्रेषितो
मानुषः स्तुक्त्वाकायेति तदिमुं मानुषः होतारः
स्तुक्त्वाकाय प्रसूति* ॥ १० ॥

अथ प्रस्तर मादत्ते । युजमानो वै प्रस्तरस्तद्युवास्य
यज्ञोऽगस्तुदेवैतद्युजमानः स्वगाकरोति देवलोकं वा
ऽअस्य यज्ञोऽगन् देवलोकं सेवैतद्युजमान मुपि
नयति ॥ ११ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात् । एतेनैवाददीत सुञ्जानायां
द्यावापृथिवी ऽहुति यदा वै द्यावापृथिवी सञ्जानाते†

* 'प्रसूति' - इति क ।

† 'सञ्जानाते' - इति च ।

ऽश्रुथ व्यर्पति तुस्मादाह सुज्जानाथां द्यावापृथिवी ऽहुति
 मित्रावरुणौ त्वा वृध्यावता मिति तद्यो व्यर्पस्येष्टे सु
 त्वा वृध्यावत्वित्येवैतुदाहायं वै व्यर्पस्येष्टे सोऽयं पुवते
 सोऽय मेकं इवैव. यवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
 च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ प्राणोदानौ वै
 मित्रावरुणौ तद्य एव व्यर्पस्येष्टे सु त्वा वृध्यावत्वित्येवै-
 तुदाह तु मेतेनैषाददीत यदा ह्येव कदा च वृष्टिः सु
 मिव* तु मनक्त्याहुति मेवैतुत्करोत्याहुतिर्भूत्वा देव-
 लोकं गच्छादिति ॥ १२ ॥

स वा ऽश्रुग्रं जुह्वा मनुक्ति । मध्य मुपभृति मूलं
 भुवाया मुग्र मिव हि जुह्मर्मुध्य मिवोपभृन्मूल मिव
 भुवा ॥ १३ ॥

सोऽनक्ति । व्युन्त व्ययोऽक्तः रिहाणा ऽहुति व्यय ऽएवैन
 मेतुद्भुत मस्मान्ननु यलोकादेवलोक मभ्युत्पातयति तु
 नौचैरिव हरति इयं तद्यस्मान्नौचैरिव हुरेद्युजमानो वै
 प्रस्तुरोऽस्या ऽएवैन मेतुत् प्रतिष्ठायै नोदन्तीहो एव
 वृष्टिं नियच्छति ॥ १४ ॥

सु हरति । मरुतां पृपतीर्गच्छेति देवलोकं गच्छेत्येवै-
 तुदाह यदाह मरुतां पृपतीर्गच्छेति व्वशा पृश्निर्भूत्वा

दिवं गच्छ तुतो नो व्युष्टि मावहेतीयं वै व्यशा पृश्निर्यदिद् मस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं व्यशा पृश्निरियं भूत्वा दिवं गच्छेत्येवैतदाह तुतो नो व्युष्टि मावहेति व्युष्टादा ऽर्जुसः सुभूतं जायते तुस्मादाह तुतो नो व्युष्टि मावहेति ॥ १५ ॥

अथैकं तृण मुपगृह्णाति । युजमानो वै प्रस्तरः स युत् क्षत्सुं प्रस्तरु मनुप्रहुरेत् क्षिप्ते ह युजमानोऽमुं लोकाभियात्तुथो ह युजमानो ज्योग् जीवति यावद्देवास्येह मानुष मायुस्तस्मा ऽएवैतदुपगृह्णाति ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्तं धारयित्वानुप्रहरति । तद्यथास्येतर ऽआत्मागंस्तुदेवास्यैतद्गमयत्यथ युन्नानुप्रहुरेदन्तरियाह युजमानं लोकात्तुथो ह युजमानं लोकान्नान्तरेति ॥ १७ ॥

तं प्राञ्च मनुसमस्यति । प्राची हि देवानां दिगुथो ऽउदञ्च मुदीची हि मनुष्याणां दिक् तु मङ्गुलिभिरेव योयुष्येरन् न काष्ठैर्द्वारुभिर्वा ऽदुतरः शुवं व्यपन्ति नेत्तुथा करुवाम ययेतरः शुव मिति तुस्मादङ्गुलिभिरेव योयुष्येरन् न काष्ठैर्यदा होता स्तक्तवाक माहुः ॥ १८ ॥

अथाम्रीदाहानुप्रहुरेति । तद्यथास्येतर ऽआत्मागंस्तुदेवास्यैतद्गमयेत्येवैतदाह त्रूष्णीं सेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या

अग्नेऽसि* चक्षुर्मौ पाह्वीत्यात्मानं सुपस्पृशति तेनो
 अग्न्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति† ॥ १८ ॥

अथाह सुव्वदस्वेति । संवादयैनं देवैरित्येवैतदाहु-
 गानमीदित्युगन् खल्वित्येवैतदाहुगन्नितीतरः प्रत्याह
 आवयेति तं वै देवैः आवय त मनुबोधयेत्येवैतदाह
 औपडिति विदुर्वा एन मनु वा एन मभुत्सते-
 त्येवैतदाहैव मध्वर्युश्चाग्नीच देवलोकं युजमानं सुपि-
 नयतः ॥ २० ॥

अथाह स्वगा दैव्या होतृभ्य इति । दैव्या वा एते
 होतारो युत्परिधयोऽग्नयो हि तानेवैतत् स्वगाकरोति
 तुस्मादाह स्वगा दैव्या होतृभ्य इति स्वस्तिर्मानुषेभ्य
 इति तुदस्मै मानुषाय होत्रे इह्ला‡ माशास्ते॥ २१ ॥

अथ परिधीननुप्रहरति । सु मध्यमु मेवाग्रे परिधिं
 मनुप्रहरति युं परिधिं पर्यधत्वा॥ अग्ने देव पणिभि-
 र्गुह्यमानः । तं तएत मनुजोयं भराभ्येष नेत्तु१ दपचेतु-

* 'अग्ने'—इत्येव ग । † 'दृणक्ति'—इति क ।

‡ 'होतृभ्य'—इति, 'होत्रे दकला'—इति चेमौ पाठौ दृष्टौ डा-
 वेवरेण । पुरस्तादैव (४६२ पं०—७. १. ११) दृष्टव्यम् ।

१ 'पर्यधत्वा'—इति ग ।

२ 'नेत्तु'—इति ग, डा०—वेवरेण च दृष्ट । 'ने न त्व'—इति च ।

याता ऽदृत्यष्टेः प्रियं पाथो ऽपीत मित्तीतरावनु-
समस्यति* ॥ २२ ॥

अथ जुहुञ्चोपभृतं च सम्प्रगृह्णाति । अदो हैवाहुतिं
करोति यदनन्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति
तस्माज्जुहुञ्चोपभृतञ्च सम्प्रगृह्णाति ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । यदा ऽश्रुनादिष्टं
देवतायै हविर्यज्यते सुवा वै तस्मिन् देवता ऽपित्विन्यो
मन्यन्ते न वा ऽतत् कुस्यैचन देवतायै हविर्यज्यन्तादि-
शति यदाज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णात्येतदु-
वैश्वदेवः हविर्यजे ॥ २४ ॥

सु सम्प्रगृह्णाति । सः सवुभागा स्थेया वृहन्त ऽहुति
सः सवो ह्येव खुलु परिशिष्टो भवति प्रस्तरेष्टाः परिधे-
याथ देवा ऽहुति प्रस्तारुथ हि परिधयश्चानुप्रहता
भवन्तीमां वाच मभि विश्वे गृणन्त इत्येतदु वैश्वदेवः
करोत्यासुधास्मिन् बर्हिषि मादयध्वः स्वाहा व्याडिति
तद्यथा व्यपदकतः हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्यानसो हविर्यज्यन्ति । अनासस्तस्य धुरि विमु-
ञ्चन्ति युतो युनुजामां तुतो विमुञ्चामेति युतो ह्येव

* 'सुमस्यति'—इति क ।

† 'युनुजामां'—इति घ ।

‡ 'ह्येव'—इति च डा.—येवरेण दृष्टः ।

युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति यस्यो पात्ये स्थे तस्य यतो
 युनुजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो
 विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा ऽएते यज्ञस्य यत्सुचौ । ते ऽएतद्युक्ते यत्
 प्रचुरति स युं निधाया*वद्येद् युथा व्याहन मवाच्छेदेवं
 तत्ते ऽएतत् स्विष्टकृति विमोचन मागच्छतस्ते तत्साद-
 यति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुक्तेऽनुयाजेषु सोऽनु-
 याजैश्चरिष्वेतद्विमोचन मागच्छति ते तत्सादयति
 तद्विमुञ्चति ते ऽएतत् पुनः प्रयुक्ते यत् सम्प्रयच्छति
 तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गत्वा विमुञ्चते यज्ञं वा
 ऽयुनु प्रजास्तुस्मादयं पुरुषो व्युक्तेऽय विमुञ्चतेऽय
 व्युक्ते तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गत्वान्ततो विमु-
 ञ्चते सु सादयति घृताची स्थो धुर्यो पातः सुमे स्थः
 सुमे मा धत्त मिति साध्यौ स्थः साधौ मा धत्त मित्ये-
 वैतुदाह ॥ २७ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'यन्निधाया'—इति क, ग, डा—वेवर्-दृष्टम् ।

† 'तुत्सादयति'—इति घ डा—वेवर्-दृष्ट पाठः ।

याता ऽदृत्यमुः प्रियं पाथो ऽपीत मितृतीतरावनु-
सुमस्यति* ॥ २२ ॥

अथ जुहुञ्चोपभृतं च सम्प्रयज्ज्ञाति । अदो हैवाहुतिं
करोति युदनत्तयाहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति
तस्माज्जुहुञ्चोपभृतञ्च सम्प्रयज्ज्ञाति ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रयज्ज्ञाति । यद्वा ऽश्रुनादिष्टं
देवतायै हविर्यज्ज्ञते सुर्वा वै तस्मिन् देवता ऽपित्विन्यो
मन्यन्ते न वा ऽतत् कुस्यैचन देवतायै हविर्यज्ज्ञन्तादि-
शति यदुज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रयज्ज्ञात्येतदु
वैश्वदेवः हविर्यज्ञे ॥ २४ ॥

सु सम्प्रयज्ज्ञाति । सः सवभागा स्थेपा वृहन्त ऽहुति
सः सवो ह्येव खलु परिशिष्टो भवति प्रस्तरेष्टाः परिधे-
याश्च देवा ऽहुति प्रस्तरुश्च हि परिधयश्चानुप्रहता
भवन्तीमां व्वाच मभि विश्वे यज्ज्ञन्त इत्येतदु वैश्वदेवः
करोत्यासुधास्मिन् बर्हिषि मादयध्वः स्वाहा व्वाडिति
तद्यथा व्यपदक्षतः हुतु मेव मस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्यानसो हविर्यज्ज्ञन्ति । अनसस्तुस्य धुरि विमु-
ञ्चन्ति युतो युनुजामां ततो विमुञ्चामेति युतो ह्येव†

* 'सुमस्यति'—इति क ।

† 'युनुजाम'—इति घ ।

‡ 'ह्येव'—इति घ डा—वेवरेण दृष्टः ।

युञ्जन्ति तुतो विमुञ्चन्ति यस्यो पात्ये स्फ्ये तुस्य युतो
 युनुजाम तुतो विमुञ्चामेति युतो च्छेव युञ्जन्ति तुतो
 विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा ऽएते यज्ञस्य यत्सुचौ । ते ऽएतद्युक्ते युत्
 प्रचरति स यं निधाया*वद्येद् युथा ब्वाहन मवाच्छेदेवं
 तत्ते ऽएतत् स्विष्टकृति विमोचन मागच्छतस्ते तुत्साद-
 यति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुक्तेऽनुयाज्ञेषु सोऽनु-
 याज्ञैश्चरित्वैतद्विमोचन मागच्छति ते तुत्सादयति
 तद्विमुञ्चति ते ऽएतत् पुनः प्रयुक्ते युत् सम्प्रयच्छाति
 तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गत्वा विमुञ्चते यज्ञं वा
 ऽश्वनु प्रजास्तुत्सादयं पुरुषो व्युक्तेऽय विमुञ्चतेऽय
 व्युक्ते तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गत्वान्ततो विमु-
 ञ्चते सु सादयति घृताची स्यो धुर्यो पातः सुन्ने स्यः
 सुन्ने मा धत्त मिति साध्वी स्यः साधौ मा धत्त मित्ये-
 वैतुदाह ॥ २७ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'यन्निधाया'—इति क, ग, डा—वेवर्-दृष्टम् ।

† 'तुत्सादयति'—इति च डा०—वेवर्-दृष्ट पाठ ।

“म वै सुचौ^१ धूहति” । “ऊह वितर्क”^२, प्रेरणे तत्र द्रष्टव्यः । अन्योन्यविपरीतं नामयतीत्युपन्यास मधिकर्तुं धूहनस्य प्रेरकता-
 चनेकगुणश्रुतेस्त्वन्तावेव^३ विधौ मन्तव्यौ । “अग्नीषोमयोरिति” ।
 सिद्धक्रमाख्यापान्न मचानुवादः । ‘जुहम् प्राचीं दक्षिणेन पाणिना’
 धूहतीत्यनुवर्तते । एष तावदेको विधिः । अपरौऽपि— ‘उपभृतं
 प्रतीचीं हव्येन पाणिना’- इति^४ । ‘यदि स्वयं यजमानः’-इति,
 क्षिप्त्वात् प्राप्तस्य यजमानस्यानुवादः^५ । एव मेव ‘यद्यु अध्वर्युः’-
 इति^६, मन्त्रोत्पत्तिपरोऽध्वर्योरनुवादः । अनुवादे च सति यदि
 कालवचनं, ‘पौर्णमासी’-शब्दः, यदि वा कर्षवचनः^७, प्रयोगे न
 कश्चित् कर्मणि विशेषः । एवं यथादेवतं धूहतीत्यर्थवत्त्वाद्य विधिः ।
 ततश्च “अग्नेरग्नीषोमयोरिति पौर्णमास्याम्, “अग्नेर्विष्णोरिन्द्रस्येति
 साक्षाद्व्ययाजिनोऽमावास्यायां प्रयोगः विद्वः । ननु च या-या
 यच-यच देवता, तां-तां तच-तचेत्यस्मिन्नर्थे अथ मव्ययी-
 भावः^८ समासो यथादेवत मिति, ततश्च प्रयाजादिदेवताभिरपि
 धूहनं प्राप्नोति ? नैव दोषः । प्रधानदेवते अग्नीषोमाविन्द्राग्नी

१—‘सुचौ’ जुहपगृह्णतौ । का० श्रौ० ३. ५. १७ सू० द्रष्टव्यम् ।

२— भा० आ० ६४८ धा० ।

३—‘०न्यासमात्रं मेवैतत् ; व्यजानेकगुणश्रुतेस्तुत्तरावेव’-इति ज, भ ।

४— वा० सं० २. १५. १ । का० श्रौ० सू० ३. ५. १८ ।

५— का० श्रौ० सू० ३. ५. १६ । तत्र मन्त्र — वा० सं० २. १५. २ ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ५. २१ । ७— ‘समुदायवचना’-इति ज, भ ।

८— ‘तच-तचेत्यभिप्रायः । यथासाक्षेऽव्ययीभावः’-इति उ ।

याजकस्य^१ ; एवं शब्देन प्रधानदेवतास्त्वचण-मिति प्रकार-
मतिदिशति^२ । ततश्च प्रधानदेवताभिरेव व्यूहणम्, नान्याभिः ;
असर्वाभिरित्यर्थः^३ ॥ १-४ ॥

“यजमानः” । प्रसङ्गा ॥ ५ ॥

“तद्वा एतत्” । यस्मात् ‘एतत्’ ‘समाने’ अभिज्ञे, व्यूहण-
कर्मणि विसृज्यम् ‘आक्षिपते’ अभिव्यज्यते, भोक्तृत्वं भोग्यत्वञ्च ;
तस्माद्यज्ञानुकारेण भूतेष्वपि ‘समानात्’ अभिज्ञात् पुरुषात्
‘प्रप्ता च’ भोक्ता च ‘आद्यश्च’ भोग्यश्च, भर्ता च भार्या च
‘जायेते’ । यथा समाने कर्मणि जुहूपभृतौ, तथैव ।

ननु च समानजातीययोर्विवाह एव नास्ति, कुतो भोक्तृभोग्य-
भावः ? पशुन्यायेन सति नापिण्डो कश्चिद्वर्त्तत, न च यज्ञानु-
कारः^४ स्यात् ; किं तर्हि ? यजमानैकतानुकारः स्यात् ?
ययम्, एवं व्यवहारस्य अन्याय्यस्यापि यज्ञमुच्यतात् । न मेव व्यव-
हार^५ दर्शयति— “इदं हीति । यस्मात् ‘इदं’ प्रत्यक्षम्, विसृ-
ज्यम् ‘आसते’ अधुनापि ‘जात्याः’ समानजातीयाः, ‘दीप्यमानाः’

१—‘तयोरेव व्यूहणस्य’—इति ज, अह ।

२—‘मतिदिशते’—इति ज, अह ।

३—‘०रेव व्यूहेत, च सर्वाभिरित्यर्थः’—इति ज, अह ।

४—शुक्लश्रानापद्राणाद्य शूर्पाकं पशुदोषदोषनौदुम्बरसुखादीना अपि व्यूहणं
भवति, यथा होमद्वयस्यापि एवदाम्योपभृतस्य, उपभृतस्य श्रानापद्राणात् ।
का० श्रौ० ३. ५. ११ यत्नं दृष्टव्यम् ।

५—‘पशुन्यायेन सति नापिण्डो कश्चिद्वर्त्तत, न च यज्ञानुकारो’—इति ठा

६—‘किं तर्हि ? समानजातीयेऽपि कश्चिन् दीपनादि (?) व्यवहारः’—इति ठा

रममाणाः परितुष्टान्तःकरणाः नाकार्यकारिण इवापरिछूनाः
 'आसते'। कथं दीव्यमानाः? 'विदेवम्' दिवेर्यवहारार्थस्य^१। अन्योन्यं
 भोक्तारो भोग्यैः सह, भोग्या भोक्तृभिः सह 'दीव्यामहे' व्यवहृत्य-
 व्यवहृत्य । कथं व्यवहृत्य? व्यवहर्तृणां मभिप्रायेण । व्यवहारं
 दर्शयति— 'इदं' प्रत्यक्ष मेव;— विवाहेन वयं सङ्गच्छामहे ।
 'एतस्मात्' एव पुरुषान्मूलतः उत्पद्य, पुनरेव कुटुम्बारभेण समा-
 नापत्यारभेण च संयुज्यामहे इति भर्तृणां भार्याणां^२ चाभि-
 प्रायवचनम् । एवं व्यवहारं दीव्यमाना आसते । ते क पुनः
 सङ्गच्छामहे इत्याहुः, किं मग्नन्तर एव पुरुषे? नैत्याह— 'चतुर्थे
 द्वितीये' । 'वा'-शब्दोऽन सुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ; चतुर्थे वा द्वितीये
 वेत्यर्थः । तथा च काण्डानां "द्वितीये चतुर्थे वा"—इति श्रूयते ।
 (द्वितीये पुरुषे सङ्गच्छामहे इति, चतुर्थे 'सङ्गच्छामहे' इति च
 युज्यते ।^३) चतुर्थे सङ्गच्छामहे इति सौराष्ट्राणां व्यवहारः । द्वितीये
 सङ्गच्छामहे इति दाक्षिणात्यानाम् । ते हि मातुलदुहितृषु^४
 'पितृश्वसृपुत्रेषु सङ्गच्छन्ते । ते च मूलपुरुषाङ्गण्यमानास्तृतीया
 भवन्ति । तत्रैतस्माभिज्ज्ञात् एव दीव्यमाना आसत इति । तच्च न
 जात्याः न जातीयः, सदृशाः; अथवाः कर्मणश्चतुरन्तरस्याभ्यन्तरा
 इत्यर्थः । ततः किम्? एतस्मादेव सुगन्धनात् कारणात् तथा
 भवतीति शेषः ॥

१— दि० प० १ ब्रा० ।

२— 'योयिता'—इति ज, भ, ङ ।

३— नैष शब्दो ठ पुल्लिङ्गे ।

४— 'मातुलदुहितु'—इति ज, भ, ङ ।

(एवञ्चानुष्ठिते कथं विवह्न मिति समुदये श्रुतितो निर्णयः ?
 स्यात्तौ चाङ्गाराद्यैकम्, सुकृ च सुवद्येत्येकम्, आहवनीयस्य
 समिधेत्येकम्, आङ्गतिश्च स्वादाकारस्येत्येकम्, इत्थं चत्वारः ।
 चतुर्थे निवृत्ते द्वितीये च निवृत्ते वयं सङ्गच्छामहे इति श्रिष्टानां
 समुदयः । चतुर्थे प्रयागे समानीय, पञ्चमेऽनुयागे च समानीय,
 ततो ब्यूहन मिति देशव्यवहृत्यनुसारात् ; न शास्त्रप्रवृत्तेः । यथा ।
 “मातुलस्य सुतां केचित् पित्रस्त्वस्यसुतादिकाम् । विवहन्ति
 कचिद्देशे सद्बोध्यापि भविष्यताम्”—इति^१, “आयासीन्द्र पवि-
 भिरीजितेभिर्यज्ञ मिमं नो भागधेयं क्षुपस्व । दृष्ट्वा जङ्गमांतुल-
 स्तेव योषा भागस्ते पैदस्त्वस्त्रियैव जामि या”—इति^२ अग्नेदे-
 विवह्न मेव । “अभविष्यता च या मातुरमगोचा च या पितुः ।
 या प्रभृता दिजातीनां दारकर्मणि म्रियुने”—इति^३ मनीः ।
 सङ्गत्या मूलतः यण्मिथुनान्यतोऽप्य विवहेदिति श्रौतं विवह्नम् ।
 “यो ह वा अग्निहोत्रे यण्मिथुनानि वेद, मिथुनेन—मिथुनेन च
 प्रजायते”—इति^४ यण्मिथुनानि । इत्थं मिथुनसङ्गत्या परिणयन

१— शातातपस्युतिरिति निरुपसिन्धुतत्वेन उक्तम् ।

२— अक्षद्वयवर्जितसंज्ञितार्था तु मातुलशब्द एव न कचिच्छ्रुतः । इह प्रमा-
 दान्तरत्वेन निरुपसिन्धुकारणतापरममत्तत्वा श्रूयते—“मर्मे सुभौ
 जनिता दम्यतो (अ०स० १०. १०. ५.)”—इति । ना० भा० दृष्टव्यम् ।

३ म० सं० १. ५ । मातुलकन्याद्युदाहृतिबोधोऽपि तत्रैव ११. १७२ ।

४— अत० मा० ११. ५. ४. १ । (१मि०) यजमात्र, यथो । (२मि०) वसु,
 अग्निहोत्रो । (३मि०) मदागो, अङ्गाराः । (४मि०) सुकृ, सुत ।
 (५मि०) आहवनीय, समिधम् । (६मि०) आङ्गति- स्वादाकारः ।

मिति आत्माः^१ । न चेयं श्रुतिर्विवाहविधया, किन्त्वियत्सन्तानावध्य-
विभागप्रशंसा । यथा जुह्वपष्टतौ चिरकालं मह स्थिते, तथा द्वतीय-
चतुर्थसन्तानावधि सह स्थितिः । ततः किम् ? 'एतस्मात्' एवम्-
कारेण सुगन्धनात् 'तत्' विवहनम् । 'उ'-इति "अथाणुकार
एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण"—इति^२ यास्कभणितेः उकारो विनिघहा-
र्थायः । एवञ्चात्र विनिघहार्थः । यथा । मूलात् पठतीत्य ततो
विवहनम्, मूलात् पठे च पञ्चातीत्य, इत्येवं प्रदर्शनपरम् । स्त्री-
मिथुने पुमिथुने चेति 'तत्' तथा भवतीति विशेषः^३ ॥ ६ ॥

"अथ जुह्वा" । 'सममक्ति'^४ संस्तेहयति । 'जुह्वा' सुक्-पाक्षेण,
अर्थात्तद्गतेमाज्येन । "यथा देवेभ्यः"—इति । परिधयोऽपि-ह्यग्नयो
देवा, तेऽपि देवपात्रेण देवाभ्य^५ महन्ति; यास्ययिता तु न समप-
मित्यभिप्रायः । 'अहौषीत्' ऊतवानध्वर्युः । 'समतिष्ठित्'
संस्थापितवान् ॥ ७ ॥

"स सममक्ति" । अथ एते मन्त्राः^६ । एषा मेकैकेन एकैक सुप-
धानक्रमेण यथाक्रम मनक्ति । "एतेभ्यस्तेत्येतदाह"—इत्यपि
प्रत्येकाभिप्रायम् । वसुभ्यो देवेभ्योऽर्थाय ता मानजिम् । त्वयि
पार्थिवान्यात्मके त्वे पार्थिवा वसवस्तृणन्ते; वसुथै त्वा मनज्मी-
त्यर्थः । एव मुत्तरचापि शौच्यम् ॥ ८ ॥

१— "सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीव्यक्ततयोनिषु । ध्यानुलोभ्येन सम्भूतो जात्या
ज्येष्ठास्त एव ते"—इति म० सं० १०. ५ । २— निघ० १. २. ४ ।

३— वन्धनोपिज्ञान्त हत एव प्रासङ्गिको यशो ठ-पुस्तकभाषे दृश्यते ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ५ २४ मध्यम् ।

५— 'देवत्व'-इति ठ ।

६— वा० सं० २. १६. १, २, ३ ।

“अथ परिधिम्” । ‘अभिपद्य’ अभिगम्य, • हस्तेनालभ्येत्यर्थः^१ ।
 “परिधिभ्यो हीति । ननु सूक्तवाकप्रैषाद्यैतदाश्रावयति, तद्वारेण
 च सूक्तवाकदेवताभ्यः प्रस्तराय वा, परिधीनां किं मापतितम् ?
 मय्य सेतत्^२ । तद्देवताद्यज्ञार्हाः परिधयः, तेन प्रसिद्धयज्ञोपकरणे-
 नाश्रावणेन परार्थेनारोप्यास्तभ्य क्रियमाणेन लेगतो यज्ञभाजः कृता
 भवन्तीत्युपकारमाचक्षेणार्था तादर्थ्यं चतुर्थी प्रयुक्ता । प्रत्यच
 मथभिचारि यज्ञरूप माश्रावणम्, तेन ‘एतत् प्रत्यचम्’ यो यज्ञः ;
 जुह्वन्तु होनेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तच्च तथा प्रत्यचः ।
 जुह्वान्ते यज्ञः ॥ ८ ॥

“स आश्राव्याह” । “देव्या वा एते होतारो यत्परिधयः”—इति
 प्रतिज्ञा । “अग्नयो हीति हेतुवचनम् । ‘इष्टाः’—इति । इषितव्याः
 इष्टव्या स्नानम् अधीष्टाः^३, सन्विता इत्यर्थः^४ ॥ १० ॥

“अथ प्रस्तरम्” । ‘स्नगा’ अथय सेतत्, स्नयानगामिवचनम् ;
 स्नयानगामिनं करोतीत्यर्थः^५ । ‘अगन्’ अगमम्, गत इत्यर्थः ।
 • ‘अपिनयति’ सन्नयति^६ ॥ ११ ॥

“स यदि दृष्टिकामः” । काम्यतया मन्त्रं विधाय, नित्यतयापि

१— का० श्रौ० सू० १. ६. १ । २— ‘इष्टव्याख्यात मधीष्टा’—इति छ ।

३— “इष्टिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय
 सूक्ता प्रूहि”—इति तदाश्रावणान्तरपाठो मन्त्र का० श्रौ० १. ६. १ ।

४— ‘स्नगा स्नाधोपनम्’—इति तै० सं० सा० भा० १. ४. ४४ ५ ।

५— “सन्नागाया सिद्धि प्रस्तरादानम्”—इति का० श्रौ० सू० १. ६. १ ।

यस्य च मन्त्र वा० स० आधात (२ १६. ४.) ।

त मेव विधत्ते—“त मेतेनेवाददीतेति । “यदा ह्येवेति । सर्वदेव
दृष्टिः सुखम् ; ततश्च सर्व एव दृष्टिकाम इत्यभिप्रायः । ततश्च
स्वर्गादिकासेनाप्यविरुद्धत्वात् प्रयोक्तव्य एवैषः । “आकृति मेवैत-
दिति । अञ्जनेनायं होमयोग्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

“स वा अयम्” । ‘अयम्’ अय मिव जुहः ; सा ह्युपभृतं
हिलाहवनीयं यावद्याति । ‘मध्यम्’ मध्य मिवोपसृत् ; सापि हि
वेदेयजतिफलानं यावदुत्क्रामति । ‘मूलम्’ मूल मिव ध्रुवा ; न हि
सा चलति कश्चित् ॥ १९ ॥

“सोऽमक्ति” । ‘यन्तु’ खादन्तु इमं प्रस्तरं देवाः, येभ्यो होयन्ते ।
कौटुम्भम् ? ‘वयः’ पश्चिभृतं गतं सत् तेनाहवनीयं शुभोकं वा —
इत्येव मन्त्रार्थ “वय एवेनम्”—इति दर्शयति ॥ १४ ॥

“स हरति” । “इयं भूतेति । यथा ‘इयं’ पृथिवी मूळमूला
अन्नमंससृष्टा ‘पृथ्विः’, तद्योगाच्च ‘वशा’ वशा काम्या ; एवं त्व मपि
दर्भमयत्वान्मूलिनाम्नोपोषितः, इतेन वा मूलेन ; ततश्च ‘इय मिव
भूता’—इत्येत मर्षं मनेनाह । ‘दृष्टादा कार्यसः’, ‘सभृतं’ भूतानां
समृद्धिः ‘जायते’ इति दृष्ट्यावाहनप्रयोजनम् ॥ १५ ॥

“अथैकं दणम्” । यदेकं दण मप्युपसृति, तदा क्रियमाणः

१—“ययं जुहाम्, उपभति मध्यम्, मूल मितरस्याम्”—इति का० श्रौ०

१. ६. ४, ६, ७ सुभाषि ।

२—‘वा० सं० २. १६. ४ ।

३—का० श्रौ० सू० २. ६. ८ । तन्मन्त्रान्तु—वा० सं० २. १६. ६ ।

४—‘इत्येतत् मर्षं’—इति ८ ।

‘यजमानः’-‘ज्योक्’ चिरं ‘जीवति’ । एवं तावत् कृत्यानुप्रहरण-
कृतदोषपरिहारायापगृह्णातीत्युक्तम् ; अधुना तु अन्यकृतोऽप्यायुषः
चयो तेनापग्रहणेन रक्षत इत्याह— “यावदेवेति । ‘उ’-शब्दश्चायं ।
‘यावत्’ च ‘इह’ लोके ‘अस्य’ ‘मानुषम्’ पूर्वकर्मापाप्तम् ‘आयुः’
‘तस्मै-एव एतदपगृह्णाति’-इति । ‘एव’-शब्दः समुच्चये ॥ १६ ॥

“तन्मुहूर्त्तम्” । प्रसक्ता ॥ १७ ॥

“तं प्राञ्च मनु” । ‘तं’ प्रकृतं प्रक्षरं ‘प्राञ्चं’ प्रागद्यं सूक्तवाक्ये
चक्रप्राये^१ ‘अनु’ पश्चात् ‘ममस्थिति’ समय मेव प्रक्षिपति । “त
महुलिभिरेव धोद्युषेरन्” । “युष इष ऋष विमोहने” । पुनः-
पुनस्तं मूर्च्छयेद्युः, ‘न काष्ठैः’ ; हस्तेनोपक्षिपेयुरित्यर्थः । किं
कारणम् ? “दाहभिर्वा इतरं मानुषं ग्राव वि क्षिपन्ति” । “क्षप
क्षवौ गतौ” नयनेऽत्र द्रष्टव्यः । विक्षारयन्ति, सुगन्धित्वायेत्यर्थः^२ ।
तदुपचाराद्यास्त्य यजिषस्त्य विलक्षणेनोपचारेण भवितव्य मिति ।
“नेत्तयेति । ‘नेत्’-इति परिभये । तत्तयेत्याह ॥ १८ ॥

• “अथाग्नीदाह” । प्रसक्ता ॥ १८ ॥

१— ‘उक्ते पश्चात् समय मेव प्रक्षिपति’-इति ठ ।

२— ‘युष इष ऋष विमोहने’-इति दि० प० १२८-१२९ धा० ।

३— तु० प० ७ धा० । ४— ‘सुदग्धत्वायेत्यर्थः’-इति ज, भ, ठ ।

५— “अग्नीदाहानुपग्रहेति”-इति च का० श्री० सू० २. ६. ११ । अथ्यु-
प्रति । तत् प्रक्षरानुप्रहरणं यजमानभागदहनश्चेतदुभयं सूक्तवाक्यान्ते
भवति । अगुप्रहरणानन्तरस्याग्नौपस्पृशं कर्तव्यं भवति का० श्री०
२. ६. १४ सू० दृष्टव्यम् । तत्र अग्नौप्या इति मनसो विविद्यन्ते । स
हि वा० संहिताया माध्यातः (२. १६ ०.) ।

“अथाह” । “संवदस्वेत्यादीनां व्याचक्षीणां^१ वाह्यस्तावदर्थः ।—
 अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यति—‘संवदस्व’ त्वं मया सह शंयुवाकप्रैषार्थं
 मिति । त मध्वर्युः पृच्छति—‘अगानग्नीत्’ हे अग्नीत् ! किं
 मगमत्प्रस्तरशरीरो यजमानः स्वर्गं लोकम् ? किं दग्धः प्रस्तर
 इत्यर्थः । अग्नीत्तु ‘अगन्’ इति प्रतिवचनं ददाति । गतो यजमानः,
 • दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः । अध्वर्युस्त्राह—यद्येवम्, ततः शंयुवाकपरिधि-
 प्रहरणयोः कालो वर्तते, ततश्च ‘आवय’ होतारम्, शक्ययेत्यर्थः ।
 अग्नीस्त्राह—‘औषट्’ दृष्टोत्येवाय भवहितः, ब्रूहि त्वं यद्विवक्षित
 मिति ॥

“स्वगा दैव्या होद्व्यः”—इति शंयुवाकप्रैषः^२ । हे होतः ।
 शंयोर्बर्हिस्तस्य ऋषेरार्थम् ब्रूहि । ‘स्वगा’ स्वस्मानगामिनं त्वां^३
 ‘दैव्या’ दैवेभ्यो ‘होद्व्यः’ परिधिशरीरेभ्योऽव ह्वयन्ताम्, परिधय
 इत्यर्थः ; ‘मानुषेभ्यः’ तु होद्व्यः ‘स्वस्तिः’ अविनाशोऽस्त्वित्येवं
 रूपं वाक्यं^४ ‘ब्रूहि’ इति ॥

१—“संवदस्मागानग्नीदग्धश्चावय औषट्”—इत्येता व्याचक्षतयः का० श्रौ०
 १. ६. १६ सूत्रे सूताः ।

२—‘शंयुवाक’—इति छ । एव मिह सर्वत्रैव ; मुद्रितकाव्याधनभाष्येऽपि ।

३—उत्तरस्यां कण्डिकायां दृश्यः । “स्वगा दैव्या होद्व्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः
 शंयोर्ब्रूहि”—इति का० श्रौ० १. ६. १६ सूत्रेऽपि संसृताः । शंयुवाक-
 मन्वस्तु तै० ब्रा० १. ५. ११, तै० ध्या० ३. १. १ च व्याप्तातः ।
 तद्विधिप्राप्त्या यं व्याख्यानञ्च तै० सं० २. ६. १० संयुताः ।

४—नैतत् पदम् छ-पुस्तके । ‘स्वस्मानगामिभ्यः’—इति छ ।

५—‘अविनाशोऽस्त्वित्येवं रूपं वाक्य’—इति छ ।

श्रुतिस्तु साद्धेतिक मूढतर^१ मर्थं व्याचष्टे ।— तत्र च धर्मेव
प्रहरणसम्बन्धसूक्तवाक्यैषसम्बद्ध माश्रावणम्, अनुपपन्नतः परिधीना
सुपकारक मित्युक्तम् ; तथेहापि परिधिप्रहरणसम्बन्धश्रुत्युक्तप्रैष-
सम्बद्धा व्याचक्षतः, अनुपपन्नात् प्रहरणवृत्तान्तं प्रकाशयन्तीति दर्श-
यति । “संवादयैनं देवेरिति । प्रिय मिवातिथि मागतैः^२ देवैः
सम्भाषयेत्यर्थः । णिषो लोप भव दर्शयति । “अगानग्रीदिति ।
गमनद्रवित्वे । त मेवाग्रीधं पृच्छति— किं गतोऽयं यजमानो येन
संवादते ? न गत इतीतरेशोक्तेऽध्यर्थुराह— त मेव तर्हि मदघनेन
आवधेत मिति । अग्रीत्वाह— “श्रौषडिति । “विदुर्वा एन मिति
जानन्त्येवैनं देवाः ; उपकारित्वाद्गात्रात् सपीत्यर्थः । “अनु वा
एन मभुवतेति” । पूर्वं मेवायं नुहो देवेरित्ययं वा श्रौषडित्य-
व्यर्थः ॥ १० ॥

“अथाह खगा” । “तदस्मै मानुषाय”—इति । प्रयोगे बह्वर्णं
मानुषाणां श्रोतृणां मभावादिकवचनस्थाने एवैतद्वचनमिति
दर्शयति ॥ २१ ॥

“अथ परिधीन्” । प्रसक्तः ॥ २२ ॥

“अथ जुद्धम्” । ‘सम्प्रगृह्णाति’ सङ्गते सद्गृह्णाति ब्रह्मवहोमाय,
आज्यशेषस्य खगाकाराय च । कुत एतत् ? मन्त्रवर्णाद्, वाक्य-
शेषाच्च । “आहुतिर्भुत्वेति । एतेन ‘प्रस्तर मनुषमसृति’, ‘परिधी-

१—‘मूढतर’—इति ज, मू ड ।

२—‘मागतै’—इति ठ ।

३—इह द्वौ मन्त्रौ— वा० स० २ १७, १, २ । तत्र, यं परिधिं मित्रा-
येन प्रथमम्, अग्रे प्रिय मित्रन्तेन पुनरुपहितरौ । का० श्रौ० ३. ६. १७
सू० अट्ठमम् । ४—‘सद्गृह्णामा’—इति मन्त्र— वा० स० २ १८ ।

मनुप्रहरति'-इत्येते^१ अपि होमचोदने एव वक्तव्ये "अदो ह्रीवा-
ऊतिम्"-इति परिधिसंस्कारागङ्गां निवर्त्तयति । एवं ह्यागङ्गते ।-
"यद्वै हविरभ्युक्तं यदभिधारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यम्"-इतिवचनाद्
हविरभिधारणीयम्, अनन्तर मेव च ऊताः परिधयः ; तेऽभिधा-
रिताः^२ आऊतिर्भवति ; अतस्तेषां माऊतित्वाद्यैते श्रुचौ सम्यगृह्येते,
न पृथगेव संस्वहोमः कर्मेति ; तन्निराकरोति । अत एव परिधय
आऊतिरता ये ते आज्येन औहवेनाक्तास्तस्मान्न तेषां माऊति-
त्वाय श्रुचौ सम्यगृह्येते ; किं तर्हि ? 'आऊतिर्भूत्वा'^३ इदं मेवाग्नौ
'देवलोकां' गच्छेदित्येवमर्थे- 'सम्यगृह्णाति' ।^४ यथैव प्रस्तरपरिधीनां
स्वगाकारो ह्युक्तः^५, एव मान्यगेपस्यापि विलग्नस्येत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

"स वै विश्वेभ्यः" । 'अपितिन्यः' आगिन्यः ; अत्र वयं मपीत्येवं
मन्यन्ते ॥ १४ ॥

"स सम्यगृह्णाति"^६ । "संस्वो ह्येवेति । यदा यः 'परिगिष्टः
संस्वः', तदा तद्गात्रः संस्वभागा एव भवन्तीत्यभिप्रायः । "प्रस्तरस्य
ह्येति । प्रस्तरे परिधिषु च ऊतेषु तदिन्वनोऽग्निः गरीरं येषां
ते, 'प्रस्तरेष्टाः परिधियाश्च' भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

"स यस्यानमः" । 'विमुञ्चन्ति' जुष्टपशूनाः । यतो पुनरागमेति
'आग्यातम् ॥ १६ ॥

१— १८, २२ कणिके द्रष्टव्ये । का० श्रौ० २. ६. १२, १४, १० सूत्राणि ।

२— 'अभिधारणेन'-इति ठ । ३— 'आऊति ऊता'-इति ठ ।

४— 'प्रस्तर परिधीनां मन्त्रादिनावाहनं युक्तम्'-इति ठ ।

५— मन्त्राणां वा० सं० ४. १८, २ । का० श्रौ० ४. १. ८ सू० द्रष्टव्यम् ।

“युजौ च वा एते” । विमोचनार्थवादोऽयम् । तत्र च “यच्च
 वा अनु प्रजाः”—इत्यधिभूतं वक्ष्यते^१, तदुपक्रमार्थं ‘युजौ’ धोक्त-
 व्यावस्यौ ‘एते यज्ञस्य यत् सुचौ’—इत्याह । “यं निधायाव-
 धेदिति । प्रधेनेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायावदानं प्रति-
 धेयति । ‘वाहनं’ वाहयति तदेभिरिति वाहन मथादि, यथा
 तत् ‘अवाच्यते’ अधःपतेत्^२ वाह्यमाणम्, ‘एवं’ निधानं सुचौः
 प्राविमोकादधस्तनम्, ‘तत्’ यज्ञस्य स्यादित्यर्थः । “त एतत्
 स्त्रिष्टुतौति । ये चरतां युक्ते, ‘ते’ ‘स्त्रिष्टुति’ अतीति इति शेषः ।
 ‘वि’ अपरिसमाप्तोऽर्थः^३ । विमुच्यतेऽस्मिन्निति ‘विमोचनं’ स्थानम्,
 तत् ‘आगच्छतः’ । ‘ते’ ‘तत्’ तत्र ‘सादयति’ अध्वर्युः, ‘तत्’
 तत्र ‘विमुच्यति’ । विद्यामार्थम् ‘पुनः’ च ‘अनुयायेषु’ प्रयुक्तेषु तदन्ते
 च विद्यामार्थं मेव पुनः ‘विमुच्यति’ । ‘पुनः’ च ‘सम्यगृह्णाति’
 ‘प्रयुक्ते’ ; तदन्ते च कृतार्थः सन् ‘गति’ गतम् ‘अभियुक्ते’ करोति ।
 मन्त्रेण देशनियमेन च गम्यत इति ‘गतिः’ अध्वा गन्तव्यः । ‘यां
 गतिं’ ॥ मध्वानम् ‘अभिगन्तुं’ ‘युक्ते’, ‘तां गतिं’ त मध्वानं
 ‘गत्वा’ ‘विमुच्यते’ । “यच्च वा अनुप्रजाः”—इत्यधियाज्ञिकयो-
 र्योगविमोकयोरधिभूतवचनम् । ‘साधौ’—इति ‘सुचौ’—इत्यस्य
 व्याख्यानम् ; ‘साधौ’—इति च ‘सुचौ’—इत्यस्य । ‘सुचं’ सुखम्, तच्च
 साध्वित्यभिप्रायः^४ ॥ १७ ॥ १ ॥ [८. २.] ॥

१— ५६५ ए० १० पं०, इदमेव च १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— ‘अधः पतयते’—इति ड । २— निब० १. १. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० १. ६. ६६ । मन्त्रस्य— वा० सं० २. १६. १ ।

इत्याचार्यहरिस्त्रामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमस्य द्वतीयं ब्राह्मणम् ॥

भागस्त्रामिष्ठतोऽवज्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करौयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनायस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः
धर्माध्यक्षो हरिस्त्रामौ व्याख्यस्तपर्थौ श्रुतिम्^१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्त्रामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स यज्वाह । इपिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुयः सूक्तवाकायेति यदुतो होतान्वाह
सूक्तैव* तदाह युजमानायवैतुदाशिष माशास्ते तद्वा
ऽएतदुपुरिष्ठाद्यष्टस्याशिष माशास्ते द्वयं तद्यस्मादुप-
रिष्ठाद्यष्टस्याशिष माशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएषु जनयति । यो युजत ऽएतेन ह्युक्ता
ऽकृत्वजस्तन्वते तं जनयन्त्युद्याशिष माशास्ते ता
मस्मै यज्ञु ऽआशिषः सुन्नमयति या माशिष माशास्ते
यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपुरिष्ठाद्यष्टस्याशिष
माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएषु प्रीणाति । यो युजत ऽएतेन यज्ञेन-
ऽग्निर्भुरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्
प्रीत्वा तेषपित्वी भवति तेषपित्वी भूत्वायाशिषं
माशास्ते ता मस्मै देवा आशिषः सुन्नमयन्ति या

* 'सूक्तं ऽइव'-इति घ । 'सूक्तानि'-इति भा०-सम्मत इति डा०-वेवर ।

† 'ह्युक्ता'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

इत्योषार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमस्य द्वतीयं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिस्ततोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करौयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य दिक्कर्माक्ष भूपतेः
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यञ्छातपथी श्रुतिम्^१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स यच्चाह । इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति यदुतो होतान्वाह
सूक्तैव* तदाह युजमानायवैतुदाशिष माशास्ते तद्वा
ऽएतदुपुरिष्ठाद्यञ्चस्याशिष माशास्ते द्वयं तद्युक्तादुप-
रिष्ठाद्यञ्चस्याशिष माशास्ते ॥ १ ॥

यत्तं वा ऽएषु जनयति । यो युजत ऽएतेन द्युक्ता†
ऽज्वल्विजस्तन्वुते तं जनयन्त्युदाशिष माशास्ते ता
मस्मै यच्च ऽआशिषः सुन्नमयति या माशिष माशास्ते
यो साजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपुरिष्ठाद्यञ्चस्याशिष
माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएषु प्रीणाति । यो युजत ऽएतेन यज्ञेन-
ऽग्निर्भुरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्
प्रीत्वा तुष्टपित्वी भवति तुष्टपित्वी भूत्वायाशिषं
माशास्ते ता मस्मै देवा आशिषः सुन्नमयन्ति या

* 'सूक्ता इहव'—इति च । 'सूक्तानि'—इति भा०—सम्मत इति डा०—वेवः ।

† 'द्युक्ता'—इत्यपि दृष्टो डा०—वेवरेण ।

माशिष माशास्ते यो नोऽप्रैयौदिति तुस्माद्वा ऽपु-
रिष्टाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रं मभूदिति
भद्रं ह्यभूद् यो यज्ञस्य सःस्था मगन्तुर्धर्मं ह्यक्तवाक
मुत नमोवाक मित्युभयं वा ऽएतद्यज्ञ ऽएव युत
ह्यक्तवाक्य नमोवाकश्चारात्स यज्ञं मुविदाम यज्ञ
मित्येवैतदाहुमि त्वं ह्यक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथि-
व्यो*रित्यमि मेवैतदाह त्वं ह्यक्तवागस्युपश्रुण्वत्यो-
रनुयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यज-
मान द्यावापृथिवी स्ता मित्युन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे
यजमान द्यावापृथिवी स्ता मित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

शुक्लवो† जीवदानू ऽहुति । शुक्लवौ ते जीवदानू
स्ता मित्येवैतदाहुचक्षू ऽप्रवेदे ऽहुति माहरे कुस्माच्चनु॥
मुचासौर्मो‡ त ऽइदं पुष्टं कुश्चन मुविदतेत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

उरुगव्यूती ऽभयं कृताविति । उरुगव्यूती तेऽभये
स्ता मित्येवैतदाह वृष्टिद्यावा रूत्यापेति वृष्टिमत्यौ
ते स्ता मित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

* 'दिवस्पृथिव्यो'—इत्यपि दृष्टौ डा०-वेदरेण ।

† 'शुक्लवौ'—इति क ।

‡ 'मुचासौर्मो'—इति, 'शुक्लवौ'—इति च दृष्टौ डा०-वेदरेण ।

§ 'गुह'—इत्यपि डा०-वेदरे-दृष्ट । ॥ 'कुस्माच्चनु'—इति घ ।

शम्भुवौ मयोभुवाविति । शम्भुवौ .ते मयोभुवौ
स्ता मित्येवैतदाहुर्जस्वती च पुयस्वती चेति रुस-
वत्यौ न उपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

सूपचरणा च स्वधिचरणा चेति । सूपचरणा ह
तोसावस्तु या मधुस्तादुपचुरसि स्वधिचरुणो त इदं
मस्तु या मुपरिष्ठादधिचुरसीत्येवैतदाह तयोराविद्वीति
तयोरनुमुन्यमानयोरित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अग्निरिदं हविः । अजुपतावीरधत मुहो ज्यायो-
ऽकृतेति तदग्नेय माज्यभाग माह सोम इदं हविर-
जुपतावीरधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तत्सौम्य माज्यभाग
माह अग्निरिदं हविरजुपतावीरधत मुहो ज्यायोऽकृतेति
तद्य एष उभयुवाच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तु
माह ॥ ९ ॥

अथ यथादेवतम् । देवा आज्यपा आज्य मजुयन्ता-
वीरधन्त मुहो ज्यायोऽकृतेति तत्प्रयाजानुयाजानाह
प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपा अग्निर्होत्रेणेदं
हविरजुपतावीरधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तदग्नि-
होत्रेणानुपतेत्येवं या इष्टा देवता भवन्ति ताः
सुम्पश्यत्यसौ हविरजुपतासौ हविरजुपतेति तद्यन्तुस्यैवै-
तत्समृद्धि माशास्ते यद्दि देवा हविर्जुपन्ते तेन हि

महज्जयति तस्मादाहाजुपतेत्यवीर्यधतेति यद्वै देवा
हविर्जोपयन्ते तदपि गिरिमात्रं कुर्वते तस्मादाहा-
वीर्यधतेति ॥ १० ॥

महो ज्यायोऽकृतेति । यज्ञो वै देवानां महस्तुऽ
ह्येतज्ज्यायाऽस मिव कुर्वते* तस्मादाह महो ज्यायो-
ऽकृतेति ॥ ११ ॥

अस्या मृधेहोत्रायां देवज्ञमाया मिति । अस्याऽ
राभोतु होत्रायां देवाज्ञमाया मित्येवैतदाहाशस्तेऽयं
युजमानोऽसाविति नाम गृह्णाति तुदेनं प्रत्यक्ष
माशिषा सुम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्व माशास्त ऽहुति । सा यामुचोत्तरा देव-
यज्या तुदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम् ॥ १३ ॥

सुप्रजास्त्व माशास्त ऽहुति । तद्यदमुच भूयो हवि-
ष्कुरणं तुदिह प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वं प्रशासनं सु कुर्याद्यु
ऽएवं कुर्यादुत्तरां देवयज्या माशास्त ऽहुति त्वेव
ब्रूयात्तदेव जीवातुं तन्मजां तुत् यश्नन् ॥ १४ ॥

भूयो हविष्कुरण माशास्त ऽहुति । तुदेव तुत्सजात-
वनस्या माशास्त ऽहुति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह
जायते तुत् प्राणानाशास्ते ॥ १५ ॥

दिव्यं धामाशास्त ऽहुति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै
यजते यो युजते तद्देवलोकं ऽप्येन मेतुदपित्वि-
करोति युदनेन हविषाशास्ते तुदश्यात्तुदध्यादिति
युदनेन हविषाशास्ते तुदस्मै सर्वं सुखद्वयता मित्येवै-
तुदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽएताः* । पुञ्चाशियः करोति तिस्र ऽहुडायां
ता ऽअष्टावष्टाक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री वीर्यं
मेवैतुदाशियोऽभिसम्पादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तं ह कुर्याद्
यदुतो भूयसीः कुर्याद् यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विपुन्तं
हास्य तद् धातव्य मभ्यतिरिच्यते तुस्मान्नातो भूयसीः
कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपीद्वै कुनीयसीः सप्त† । तुदस्मै देवा रासन्ता
मिति तुदस्मै देवा ऽश्रुनुमन्यन्ता मित्येवैतुदाह तुदमि-
र्द्देवो देवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेः पुरि मानुषा ऽहुति
तुदमिर्द्देवोदेवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेरुथ्यस्मा ऽएतुदन-
वामहा ऽहुत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

इष्टुश्च व्वित्तश्चेति । ऐषिपुरिव वा ऽएतुद्यज्ञं तु
मविदंस्तस्मादाहेष्टुश्च व्वित्तश्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी

ऽश्रुहसस्पाता. मित्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽआत्तेर्गो-
पायता मित्येवैतदाह ॥ २० ॥

तदु हैक ऽआहुः । उभे च मेति तथा होताश्रिष
ऽआत्मानं नान्तरेतीति तदु तथा न ब्रूयाद् युज-
मानस्य वै यज्ञ ऽआशीः किन्तु तत्र ऽत्विजां यां वै काञ्च
यज्ञ ऽवृत्तिज ऽआश्रिष माश्रासते युजमानस्यैव सा
नु ह सु ऽएतां कचुनाश्रिषं प्रतिष्ठापयति यु ऽआहोभे
च मेति तुस्मादु ब्रूयादुभे चैन मित्येव ॥ २१ ॥

इह गुतिर्वामस्येति । तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवा-
स्मिन्नेतदधाति तुस्मादाहेह गुतिर्वामस्येति ॥ २२ ॥

इदं च नुमो देवेभ्य ऽइति । तद्यज्ञस्यैवैतत् सऽस्थां
गत्वा नुमो देवेभ्यः करोति तुस्मादाहेदुश्च नुमो
देवेभ्य ऽइति* ॥ २३ ॥

अथ शंयुराह । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽज्जसा यज्ञस्य
सऽस्थां विदाञ्चकार सु देवलोक मुपीयाय तत्तदनु-
र्हित मिव मनुष्येभ्य ऽआस ॥ २४ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । शंयुर्ह वै बार्ह-
स्पत्योऽज्जसा यज्ञस्य सऽस्थां विदाञ्चकार सु देवलोक
मुपीयायेति ते ता मेव यज्ञस्य सऽस्था मुपायन्

* 'ऽइति'—इति च ।

† 'शंयुराह'—इति च ।

। 'शंयुर्ह'—इति च । च पुस्तके त्वेव मेवोत्तरनादि सर्वत्र ।

याऽशंयुर्बाह्वस्यत्योऽवेद्युच्छंयोरुब्रुवंस्तुग्वेवैषु एतद्यज्ञस्य
सऽस्या मुपैति याऽशंयुर्बाह्वस्यत्योऽवेद् युच्छंयोराह
तस्माद्वै शंयोराह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । तुच्छंयोरादृणीमह इति तां
यज्ञस्य सऽस्या मादृणीमहे याऽशंयुर्बाह्वस्यत्योऽवेदि-
त्येवैतुदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इति । गातुऽद्येषु
यज्ञायेच्छति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य सऽस्यां द्वौ
स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य इति स्वस्ति नो
देवचास्तु स्वस्ति मनुष्येभ्येत्येवैतुदाहोर्द्धं जिगातु भेषज
मित्यूर्द्ध नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतुदाह ॥ २७ ॥

शुन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्यद इति । एतावद्वा
इदं सर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्याच्च तस्मा एवैतद्य-
ज्ञस्य सऽस्यां गत्वा शं करोति तस्मादाह शुन्नो अस्तु
द्विपदे शं चतुष्यद इति* ॥ २८ ॥

अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष इव वा एतद्
भवति यद्वार्त्विज्ये प्रवृत्त इदं वै पृथिवी प्रतिष्ठा

* 'इति'—इति स, 'इति'—इति च ।

तुदस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तुदु खुलु
पुनर्मानुषो भवति तुस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

“स यवाह” । आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषः शयुवाकप्रैषस्याधस्ता-
दुक्त^१, तत्प्रमत्तात् सूक्तवाकशयुवाकयोर्होचयोरेतद्ब्राह्मणम्^२ । तथापि
सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवक्षुः कालसम्बन्धागतं^३ सुपादाय प्रयोजनं
माह— “स यवाहेति । यस्मिन् कालेऽध्वर्युराह “इयिता दैव्या”—
इत्यादि^४, ‘अत’, अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः, तत ऊर्ध्वं
‘होता’ ‘यदाह’ “इदं यावाष्टयिवी”—इत्यादि^५, ‘तत्’ ‘सूक्तैवा-
न्वाह’^६ । इति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् । शोभनार्थत्वाच्छोभनादि-
वचनानि सूक्तानि, ततश्च सूक्तानां वाकं वाचको पश्य सूक्तवाक
इत्येव सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः । “यजमानायेति सूक्त-
वाकस्य सङ्क्षेपार्थाभिधानम् । यदपि चावातीतार्थकीर्तनं तदपि

१— ‘शयुवाक’—इति छ । एवं मिष्टोत्तरमापि सर्वत्रैव ।

२— ५६०८० ८५० (‘इयिता दैव्या’), ५६१८० ८५० (‘स्यमा दैव्या’) ।

३— ‘सूक्तवाकशयुवाकयोरेतद्ब्राह्मणम्’—इति छ ।

४— ‘कालसम्बन्धागत’—इति छ, छ ।

५— का० श्रौ० सू० १ ६ १ द्रष्टव्यम्, ५०१ ८० टोष्यन्तो यः ।

६— ५८०८० ८५०, ५८०८० १२५० (क० छ) ।

७— एतान्वाह—इति छ छ, छ ।

आशीःपर मेवेति दर्शयिष्यति—“तद्यज्ञस्यैतत्समृद्धि माशान्ते”—
इति^१ । “तदा एतदिति कारणविवक्षयोपन्यासः ॥ १ ॥

“यज्ञं वा” । ‘एषः’ ‘यः’ यजमानः ‘मा’ ‘अजौजनत’ जनित-
तान्, ‘सस्रै’ तस्रै ‘आशिषं’ सस्रमयामोति^२ मन्यमानो ‘यंशः’
यजमानम् उत्तरकाशं ‘सस्रमयति’^३, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“देवान्वा एषः” । तच्छब्दः समुच्चये ; अग्निस्य यजुर्भिश्चाहुति-
भिश्चेत्यर्थः । ‘देवान्’ ‘म्रीला’ तर्पयित्वा, शास्त्रपरिषदीव सन्तप्रश्ने^(१)
सन्दत्त्वा^(२), ‘तेषु’ देवेषु, तेषां मध्ये ‘अपिली’ भागी भवति ।
भागी हि भागं प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः । ‘यो नः’
‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, ‘तस्रै’ ‘आशिषं’ सस्रमयाम^३ इति मन्यमाना
‘देवाः’ ‘सस्रमयन्ति’ । ततोर्द्धं यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । होता वक्तु मारभत इत्यर्थः । “इदं द्यावा-
पृथिवी”—इत्यादिः सूक्तवाकः^४ । तत्रादौ तावत् हे ‘द्यावापृथिव्यौ’
‘इदं’ तावद् युवयोः प्रसादादस्माकं कक्ष्याणं जात मेव । किम् ?
‘आर्धं’ अर्द्धवक्तः^५, ‘सूक्तवाकं’ देवान् स्तुतवन्तो वय मित्यर्थः ।
‘उत’ अपि ‘नमोवाकम्’ अस्रदानवचनञ्च प्राप्तवन्तः । यज्ञेन इय
मपि भवेदिति देवता इष्टा अस्माभिरित्यर्थः । अधुना युवयोरेव
प्रसादादिदं ‘सूक्तोर्थं’ सूक्तवचनं सृष्ट्वास्मेत्याशीः । ‘अग्रे त्वम्’—

१— १०क० (५८१४० १६५०) । २— ‘सस्रमयामोति’—इति ठ ।

३— ‘सस्रमयति’—इति ठ । ४— ‘शास्त्रपरिषदसम्पन्ने’—इति ठ ।

५— ‘सस्रमयाम’—इति ठ । ६— तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

७— ‘अर्द्धवचनवृष्टे’—इति ठ ।

इति अग्निं होतारं सुपधावति । हे भगवन् । 'अग्नेः' 'त्वम्' एव
सूक्तानां वक्ता 'अग्निः' ; नाहं मानुष इति विदित्वा^१ मा मधिष्ठातु
मर्हसीत्यभिप्रायः । 'उपशृण्वत्योः', 'द्यावापृथिव्योरिति' एकान्त
मनस्क^२ मपि कुर्यात् ; न जनसंसदीत्यभिप्रायः ।

“ओमन्वती”—इत्याग्नीर्धजमानं प्रत्यचीकृत्य । “तथोराविदि,
“अग्निरिदं मित्यादि^३ मियो हेतुवचनम्,— यस्माद्यावापृथिव्योरनु-
मन्यमानयोरन्यादयो हवीःपृथ्यजुषन्त, तस्माद्यावापृथिव्यौ, ओमन्व-
दादिगुणौ स्ता मिति सम्बन्धः । “अस्मा मृधेदिति । परोचीकृत्य
यजमानं तस्मा आग्निं आग्रास्ते । “उत्तरां देवयज्या मित्यादि ।
“यदनेन हविषेत्याग्निं एव समाप्ते “इदं नमो देवेभ्य इति
याचितेभ्यो निऋतः । एत मेवायं 'भद्रं दधत्'—इत्यादि^४ विदुष्वन्
दर्शयति । 'अरात्स्व यजम्'—इति तत् “आर्धं सूक्तवाक मित्यस्य
पर्यायवचनम् ; 'अरात्स्व'—इत्यप्यापि 'अविदास'—इत्येतत्पर्याय-
वचनम् ; संभाधितवन्तो सन्धवन्तो यज्ञं, वय मित्यर्थः । “उपश्रुती” ।
उपशृण्वतीत्युपश्रुतिः, ततः सप्तमीदिवचने उपश्रुत्योरिति प्राप्तम्,
ततश्चान्दसः पूर्वमवर्धः 'उपश्रुती'—इति ; 'उपशृण्वत्योरिति तद्
दर्शयति । “दिवस्पृथिव्योः”—इत्यस्य शब्दसमाधिः 'द्यावापृथिव्यो-
रिति । “ओमन्वती” श्रवति तर्पयति इति 'ओमन्'^५ श्रवम्,
तदती, ओमन्वत्यौ 'अप्यव्यौ'—इति समाधिः ॥ ४ ॥

१— 'वेदित्वा'—इति भ०, ट ।

२— 'मनस्तु'—इति ठ ।

३— मन्त्रपाठो दृश्यः (सै० प्रा० १. ५. १०.) ।

४— ५८०. ५०. ३ पं० (“यदं दधत्”—इति मन्त्रः) ।

५— 'ओमा'—इति ट । निब० ६. १. ५ दृश्यम् ।

“ग्रङ्गवौ” । ग्रञ्ज ते गावौ च ग्रङ्गव्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्षः ।
 “जीवदानू” जीवनस्य दाञ्चौ^१ । अवसनशीले “अवसू” ; अवसू
 च ते देवते उपासीनो न चस्यतीति देवर्धनं यजमाने दर्शयति—
 “माह कस्माच्चन प्रचासीरिति । “अप्रवेदे” प्रवेदनं प्रक्षामः, नास्ति
 प्रवेदनं नेतयोः^२ ‘अप्रवेदे’ दुर्लभे ; तादृशौ उपोसीनस्य । ‘पुष्टम्’
 पुष्टिरित्येतद् दुर्लभता न भवतीत्येतत् ‘मो त इदं पुष्टं’ ‘कश्चन’
 कश्चिदपि ‘प्रविदत’ मा क्षमत इत्यितिदिशति ॥ ५ ॥

“उदगयूतौ” । गावः अवन्ति ह्यन्यस्या मिति ‘गयूतिः’
 गोमचारः ; सा च क्षेमउर्वी भवति । व्याघ्रादिभये चसन्ति, न
 दूरं पामाद्गावो गच्छन्तीत्यनुर्वी गयूतिर्भवति । तेन गवां क्षेमहेतु
 द्यावापृथिव्यौ सा मित्यर्थः । “अभयं कृताविति । सामान्येना-
 भयङ्करे स्याता मिति । ‘वृष्टिद्यावा’ वृष्टेर्दाञ्चौ । ददातेर्वनिप्^३,
 यकारस्यागमः “आतो युक्”—इति^४, वृष्टिदानाराविति प्राप्ते ।
 “रौत्यापा” । ‘रौतिसृष्टिश्चा मापत इति ‘रौत्यापा’ ; सुष्ठु वर्ध-
 न्यावित्यर्थः ॥ ६ ॥

“ग्रङ्गुवौ” । दुःखोपशमनं ‘ग्रम्’ भावयत इति ‘ग्रङ्गुवौ’ स्याता

१— ‘जीवदानु-जीवदानु-शब्दावभिप्रायौ संज्ञितमिदम् । निम्नरूपौ श्रूयेते ।
 एतत्पदसिद्धार्थं मेव वाचिक्कृता “रक्ति ज्यः सम्यसारणम्”—इति
 पठितम् (पा० १. १. ४.) । तत्र “रक्ति जीवेरपि सिद्धं भवतीति
 च भाष्येष्टि । ‘जीवदानु’—इति तै० ब्रा० ३. ४. १० ।

२— ‘नास्ति प्रवेदनं प्रक्षाम एतयोः’—इत्येव ठ ।

३— पा० सू० ३. २. ०४ ।

४— पा० सू० ० ३. ३३ ।

मिति सर्वेण प्रार्थ्यते । 'मयः' सुखम्, अतुकुलवेदनौघम्,
तद्भावयतः 'मयोभुवौ' । 'ऊर्जस्वती' 'ऊर्ज बलप्राणघोः' ।
ऊर्जयतीति 'ऊर्ज' रसः, सोऽनघोरस्त्रीयूजस्वत्यौ । ऊर्जः मतुपि
असुगंगमः मकारस्य क्लृप्तम्^१ । 'एतदाह'— "रसवत्यौ ते स्त्रा
मित्याहेति । 'पयः' आषापनं स्त्रावरजङ्गमानां नोपघातकम्,
तद्वत्यौ ; तदाह— "उपजीवनीये स्त्रा मित्येवैतदाहेति ॥ ७ ॥

"सूपचरणा" । अरुच्छेणोपचर्यत इति सूपचरणा द्यौः ; सा
ह्यविस्फुटा अरुच्छेणैवोपचर्यते । एवं 'खधिचरणा' पृथिवी ; तस्यां
हि वृढाया मरुच्छेण चरन्ति । "छन्दसि गत्यर्थस्यः"—इति^२ खलर्थे
युच् प्रत्ययः । एतदाह— "सूपचरणा ह तेऽभावस्त्वित्यादिना ।
आवेदनम् 'आतिम्' । आवेदनेनाप घञविषया मतिर्लक्ष्यते । यस्य
जानतः शक्तस्य घत् क्रियते, स तदनुमन्यत इति गम्यते ॥ ८ ॥

"अग्निरिदं हविः" । "तदाग्नेय मिति धमस्तार्थवचनम् ।
यदेतदग्निना हविषः केषम मतीतं कीर्त्तयत एव तावत् आग्नेयाव्य-
भागं याग इत्याह । अथवा^३ आव्यञ्चामौ भागस्येत्याव्यभागः ;
आव्य सेव होतव्य मिति भागशब्दार्थं दर्शयति । एवं पुरोडागेन
वैकृत्यं भवति ; इतरथा तच्च पुरोडागेन यागो लक्ष्येत । 'अजुषत'—
इत्यादीस्तु शब्दानघो^४ व्याख्याप्यति ॥ ९ ॥

१— तै० सं० २. ६. ६ दृश्यम् । २— घा० पा० सु० प० १५ ।

३— पा० सु० ८. २. ६ । 'वकारस्य च मत्वम्'—इति ट ।

४— पा० सु० २. २. १२६ ।

५— नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

६— १० क० दृश्यम् (५८१, ५६१ प०) ।

“अथ यथादेवतम्” । या या देवता यष्ट्या, तां ता माहेति वर्तन्ते । “प्रयाजानुयाजा वै देवा आच्यपा ”—इति । प्रयाजानुयाजा देवता देवानां माच्यपा इत्यर्थः । ‘अग्नि’ ‘होत्रेण’ । “इत्यभूतलक्षणे हतौया” । “होत्रेण” देवताज्ञानेन कर्मणा युक्त ‘अग्नि’ ‘हवि अजुषत’ खिष्टकदित्यर्थः । एव “या इष्टा इत्येतया यथादेवतस्यार्थं स्फुटीकरोति । ततश्चेष्टदेवतावाचिना मेव देवतापदानां मस्मिन् प्रदेशे मन्त्रत्वावगते विहतावूहविधौ सेव्यत प्रकृतौ च पौर्ष-मास्यमावास्यादेवतापदानां व्यवस्था भविष्यति । “समृद्धि माग्रास्ते”—इत्येतदनुपपन्नम्, भूतानुवादस्वरूपत्वात् । “अजुषतेत्यन्यं यदपि हेतुवचनं “यद्धि देवा हविर्जुयन्ते, तेन हि महज्जयन्तीति, तद-प्याशीस्त्वं न साधयति, किन्तर्हि “ओमन्वतीति, “अस्मिन् यज्ञे यजमानो द्यावापृथिवी स्ता मिति”, अचाग्निषो हेतुत्वेनोच्यते । “अग्निरजुषतेति । ततश्च यस्माद्ध्यावापृथिव्योराविदि अग्निरजुषत, तस्माद्ध्यावापृथिव्यौ ओमन्वती स्ता मित्यागौ पर मेवातीतजोषण-कौर्त्तन मित्युपपन्नं यज्ञसमृद्ध्याशीर्वचनम् । “यद्दे देवा हविर्जोष-यन्ते”—इति । खैरनुचरैः सेव्यन्ते, तेषां हि बहूनां द्रव्ये यत् लोक मपि यजमानेन दत्तम्, तद् यज्ञं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

“महो व्याधोऽकृतेति” । पूर्वं मेकवचनान्तं व्याख्याय, इदं बहुवचनान्तं व्याचष्टे । व्याख्यानञ्चाज्ञापितज्ञापनार्थम् । ‘यज्ञो वै देवानां मह’ । महन्, मह, पूजा, विभूति । सा च यज्ञं देवा बृद्धतरं प्रशस्यतरं वा प्रागवस्थानं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

“अस्या मृधेत्” । “तदेनं प्रत्यक्ष मिति । अतया आग्निषा विशेषेण ‘आग्रास्ते’ ‘अयं यजमानः’ इति, स “सृधेत्” ‘राप्नोतु’ । ‘देवङ्गमायां’ देवप्रापणशीलायाम्, यच्च इडायाम् “उपहृतोऽयं यजमान इति । आग्नीःशब्दाभावाच्चाभावाच्च परोक्षम् ‘आग्निषा सम्पादयति’ ॥ १२ ॥

“दीर्घायुत्व माग्रास्ते” । ‘अमुचो’ इडायाम् । ‘उत्तरा देवयज्या’ “उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्याया मिति, ‘तदिह’ ‘प्रत्यक्षं’ अतः ‘दीर्घायुत्वम्’ आग्रास्त इति दीर्घजीवित्वमुपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“सुप्रजास्त माग्रास्ते” । ‘प्रग्रासनं’ प्रग्रासन्तेऽनेन देवाः प्रार्थ्यमाना इति प्रग्रासनम्, पुरुषस्य साक्षात् स्वार्थपरत्वं ‘सुप्रात्’ इत्यर्थः । “उत्तरा देवयज्याम्”—इत्येवं देवार्थाग्नीःपूर्वकान् स्वार्थानासीरन् यजमानाः । यजनौयदेवानां भवति च यथा जीवनादि-चय मन्तर्गतम्, तथोक्तमेव ॥ १४ ॥

“भूयो हविष्करण माग्रास्ते” । “तदेव तदिति । यदेवैतत् पूर्वं जीवनादिचयं देवपुरःसरम् “उत्तरा देवयज्या मित्युक्तम्”, तदेतद् ‘भूयो हविष्करण मिति । किमर्थं तर्हि ? तदेवोच्यते— “तदेव तदिति ; अर्थभेदात् । अन्या हि उत्तरा देवयज्या, पुनर्यागमाच्च

१— ८. १. २८ क० दृश्यम् (५०१८० १५०) ।

२— ८. १. २० क० दृश्यम् (५०१८० १५०) ।

३— ८. १. २१-२२ क० दृश्यम् (५०१८० ८-१६५०) ।

४— तै० ब्रा० २. ५. १० (पुरस्ताच्च ४८८ ८० ८ पं०) दृश्यम् ।

मन्यद् 'भूयः' वञ्च 'हविष्करणम्' ; प्रयोगवाङ्मत्यात्मक मनस्यहवि-
ष्कत्वचेत्यपौनरुक्तम् । सजाताः भ्रातरः, आत्मिकास्तु आणास्तेषाञ्च
तस्य सम्भक्तिसौख्यवियोगः 'सजातवनस्था' । 'वनम्' शब्दः कक्षादिषु
द्रष्टव्यः । "कक्षादिभ्यो यक्", वनं वनस्था ॥ १५ ॥

"द्विधं धाम" । दिवि भवं 'दिव्यम्' । "देवलोकं मेऽपौति ।
'यो यजते', स एवमयं इह तावन्नामास्थेव, येन कार्यं देवलोकंऽपि
मे कथं नाम स्यादिति । तच्च स्थान मात्मन आशास्तु
इत्यभिप्रायः । "अग्नात्" "अग्ने यान्तौ" प्राप्नोतु । 'अध्यात्'
समृद्धताम् ॥ १६ ॥

"ता वा एताः" । 'पञ्चाग्निषः' उत्तरदेवयज्या, भूयोहविष्कर-
णम्, सजातवनस्था, द्विधं धाम, यदनेनेति च कर्मफलं समीक्षितम् ;
'एताः पञ्च' । 'तिष्ठ इडायां' देवयज्या, हविष्करणं "देवा म
इदं हविर्जुषता मिति" । "वीर्यं गायत्री" वीर्यवती सा, यद्गायत्री
य्येनो हि भूत्वा दिवः सोम माहरत् ॥ १७ ॥

"नातो भूयसीः" । शाखान्तराधीतानां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

"अपौदै कनीयसीः" । कनीयस्त्वे कारणं प्रदेशान्तरे उक्तम्—
"न्यूनादा इहमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छ्रियेष सुत्तरावत्"—इति^१ ।

१—"सजाताः प्राधान्येव नान्तरेति"—इति तै० सं० २. ६. ८ ।

२—पा० ३. १. २७ सू० । ३—पा० पा० सा० प० १७ ।

४—८. १. ३०—३७ क० (५३१, ५३२ पृ०) द्रष्टव्याः ।

५—८. १. ३७ (५३३ पृ०) द्रष्टव्यम् । ६—"भूयस्त्वे"—इति भृ० ।

७—उत्तरसिन् काण्डे १ प्र० १३०. १३ क० द्रष्टव्या ।

‘रामन्ताम्’ “रस्य दाने”^१ ददतु, कर्मभिर्बल्यमाना देवा
अनुमन्यन्ता मिति भावः । ‘तत्’ ‘अग्नि’ होता ‘देव’ ‘देवेभ्य’
‘वनुताम्’ “वनु याचने”^२ याचताम् । ‘वय’ च मानुषा होतारः ।
आत्मनि वज्रवचनम्^३ । ‘अग्ने’ ‘अधि’-ग्रन्थोऽत्राग्नेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं
द्योतनार्थः । अनेकपञ्चम्यर्थसम्भवेऽपादानार्थत्वद्योतकः^४ ॥ १८ ॥

“इष्टं वित्तञ्च” । ‘उभे च द्यावाश्चित्री’ ‘एनम्’ यजमानयज्ञ
‘गोपायताम्’ इति सम्बन्धः । ‘इष्ट’ कर्म, यज्ञ, सर्वकाल मनोरथै-
वाञ्छित मित्यर्थः । ‘वित्तं तदेव लब्धम् । देवेषु ‘ऐषियु’ प्रार्थि-
तवन्तः, अतिग्यजमाना । ‘यज्ञम् तं सविदम्’ “विष्टु लाभे”^५
लब्धवन्तः ॥ २० ॥

“तद्दु द्वैक आहुः” । ‘उभे च मा’ मां द्यावाश्चित्री इत्येवं
होता ब्रूयात् । “एके आहुः”—“यजमानस्य वै यज्ञ आशी, किमु
तत्तर्त्विजाम्”—इति, न काश्चिदश्विषि अतिजा मित्यर्थः ।
कथम् ? ‘यां काश्च’ सत्ता मित्यर्थः, ‘आशिष माग्रा मते’, ‘यज-
मानस्यैव मा’ भवति, न तृत्विजाम् । ततश्च य एव मार्षी भवति,
‘म’ ‘म’ ‘कचन’ वचिदपि ‘एता माशिष प्रतिष्ठापयति’ । कथम् ?
यच्च तया प्रतिष्ठातव्यो यजमानः, तच्च ग्रमश्चाह । यथाहताग्निः, तच्च
‘म न प्रतिष्ठितौति । “तस्मादु ब्रूयात् उभे चैन मित्येव”—इति ।
उभे च मेतीत्येतच्छब्दस्यार्थः ॥ २१ ॥

१—या० या० आ० द्या० ६२६ । २—मा० या० त० द्या० ० ।

३—“नैकवचनं पुत्रीत गुरावात्मनि चिन्ते”-इति ।

४—या० ० ० २८ द्या० आ० इष्टम् । ५—गु० उ० २५० धा० ।

“इह गतिः” । ‘इह’ यजमाने ‘गतिः’ प्रतिष्ठा ‘वामस्य’
वननीयस्य^१ ‘साधु’, अस्तीति शेषः । “तच्चदेव यज्ञस्य साध्विति ।
असाध्वपि किञ्चिदस्यास्ति, तत् यजमाने मामृदित्यर्थः ॥ २२ ॥

“इदञ्च नमः” । इदं मिति नमस्करणं प्रत्यक्षम्, तदाह
‘नमस्करोति’-इति । होता ‘देवेभ्यः’ वैगुण्याग्रहानिष्कवाय, यज्ञ-
कृतकदर्थमनिष्कवाय वा, वदेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“अथ ग्रंथोः” । ग्रंथुर्नाम^२ वृहस्पतेः पुत्रः^३ । स यावद्व स्रोत्रे^४
आस्ते, तावत्तादृशी यज्ञस्य संख्या न भवति, यादृशी ‘स विदाच्चकार’ ;
द्युलोकगते तु ग्रंथौ तत्समानवीर्या कनीयसी संख्या सम्भवतीत्येत-
दितिहासेनाह— “ग्रंथोर्वाक मिति । विज्ञेयत आह होता
अध्वर्युणा प्रेषितः सन् ‘अज्ञसा’ ऋजु, सम्यगित्यर्थः । ‘सः’ च
कश्चित्काले ‘देवलोकम्’ ‘अपीयाय’ अपिगतः । ‘तत्’ तदा ‘तद्’
विज्ञानं भवितव्यतावशादेव ‘अन्तर्हितं’ विश्विन् ‘मनुष्येभ्यः’
बभूव ॥ २४ ॥

“तदा ऽऋषीणाम्” । कथं तस्याः संख्यायाः प्रतिबन्धेयम्,
तद्विभिः तत्काले श्रुतावानीय तस्याश्च कालं विदित्वा ता मधः^५
श्रवतारितवन्तः । तस्याश्चान्यूनवीर्यताये आह— “ते ता मेवेति ।
संख्यां योर्वाक मनुवन् ॥ २५ ॥

१—निह. ४. ४. ५ इष्टव्यम् ।

२—‘शम्युर्नाम’-इति ठ ।

३—इत आरभ्य श्रंयुवाकमन्त्रव्याख्यानम् । तत्पाठस्तु तै. ब्रा. १. ५.

४—अनुवाकं समयः । तस्याख्यानस्तु तै. स. २. ६. १० इष्टव्यम् ।

५—‘यावदेवस्रोत्रे’-इति ठ ।

६—‘ता मेव’-इति ठ ।

“स प्रतिपद्यते” । यत् ‘शयो’ सम्बन्धि सख्यान शयुना वृष्टम्,
‘तत्’ ‘आवृणीमहे’ प्रार्थयामहे ॥ १६ ॥

“गातु यज्ञाय” । कौटुशम् ? ‘गातु’ गमन ‘यज्ञाय’ धुलोक-
गमनम्, ‘यज्ञपतये’ अपि च, यज्ञे यजमाने च ‘दैवौ’ देवेषु भवा
‘स्वस्ति’ अविनाश ‘न’ अस्माकम् ‘अस्तु’, ‘स्वस्ति’ च ‘मानुषेभ्य’
मानुषेषु च ‘न’ अविनाशोऽस्तु । न इति ब्रुवन् स्वामिन व्यप-
दिशति । ‘ऊङ्गे’ देवलोके ‘जिगातु’ जयतु, ‘भेषज’ सप्तर-
व्याधिविनाशन यज्ञाख्य कर्म । यज्ञेन हि योजित स यजमानेन
जित एव भवतीत्यभिप्राय ॥ १७ ॥

“शन्नो ऽअस्तु” । यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि
गमन माभूदिति ‘श’ सुख माशास्ते । एव मेव मन्त्रार्थे ब्राह्मण
व्याचष्टे, तत्प्रसन्न मेव ॥ १८ ॥

“अथानया” । ‘अनया’ दक्षिणस्य पाणे कनिष्ठिकया ‘इति’
एव नियमिनयेन (‘आवृणीमहे’-इत्यादौ ऋतिक्ते यत प्रवृत्तो
व्यावृत्त^१) वृथिव्या उपदर्शन दर्शयति । “इय वै वृथिवीति वाक्य-
शेषादभ्यन्तनयेत्येवमन्त मन्त्र मन्यन्ते,—अनयेत्येतेन मन्त्रेणोप-
स्पृशति, किम् ? वाक्यशेषात् वृथिवी मिति । तेषा मेव^२ कनिष्ठि-
कया वृथिवी मुपस्पृशतीति काण्वश्रुत्युपरोध । कः पुनरुपस्पृशति ?
“यदतो होताभ्याह”-इति^३ उत्तरच होताग्रन्दश्रवणादध्वर्युरुप-
स्पृशति । “अमानुष इव वा ऽएतत्”-इति “अग्निर्देवो दैव्यो

१—गान्धेय यज्ञो ऽ पुस्तकादभ्य ।

२—‘अथ’—इति ऽ ।

३—पुरस्तात् (८ १ १—५०६ ए०) दृष्टव्यम् ।

होता^१—इति त्रियमाणोऽग्निभावं^२ चित्तेनोपगतः स पृथिवीस्पर्शने-
नाभिनयेन मानुषाद्यतन^३ पृथिवी सुपगतोऽस्तीति दर्शयति ।
पृथियुपगमेनापि तत्स्यमानुषभावोपगम सुपलक्ष्य । योनिविमोचने
वक्ष्यतेतद्—‘यद्वि युक्तं न विमुच्यते, प्र तद्वक्ष्यते’—इति^४ ;
तस्मात् सर्वयज्ञेषु युक्तं^५ विमोक्तव्यम् ॥

एवं प्रासङ्गिकं होतृब्राह्मणं समाप्तम्^६ ॥ २६ ॥ [८. १.]

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य ग्रामितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येयतपशीं श्रुतिम्^० ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये ऋग्वेदेषु
नवभाष्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—५. १. ५ क० (३२० पृ० १६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२—‘ऽग्निभाव’—इति अ०, ठ । ३—‘मानुषवयनम्’—इति ठ ।

४—उपरिष्ठात् (६. ८. ३. ८.) द्रष्टव्यम् ।

५—‘सर्वयज्ञेषु युक्तम्’—इति अ०, ठ ।

६—“स व्याख्यायाह” —इत्यादि परम्परादुक्तं (५६० पृ० ७ पं०) समा-
कोषः । तथा “अध्वर्युरेवाहेषिता दैत्या होतारो मद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यते”—
इत्युपरिष्ठात् पुनर्वक्ष्यति (२. ५. २. ४२.) ।

७—५५७ पृ० २-३-टीप्पण्योरिहव्यपाठभेदा द्रष्टव्या ।

ते वै पुत्रीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपुरायन्ति । जुहुं
च सुवं चाध्वर्युरादत्ते व्वेदः होताज्यविलापनी
ममीत्* ॥ १ ॥

तद्वैकेपा मध्वर्युः† । पूर्वेणाहवनीयं पुर्येति तदु तथा
न कुर्याद्वहिर्द्वा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥

जघनेनो हैव पुत्रीम् । एकेपा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यात् पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्द्धः पुत्री
यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तद्वहिर्द्वा हैव
यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात्‡ ॥ ३ ॥

अन्तरेणो हैव पुत्रीम् । एकेपा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यादन्तरियाह यज्ञात् पुत्रीं यत्तेनेयात् तुस्मादु
पूर्वेणैव गार्हपत्य मन्तरेणाहवनीयञ्चैति तथा ह न
वहिर्द्वा यज्ञाद्भवति युथो ऽएवादुः प्रचुरन्तरेण
सञ्चुरति सु ऽउ ऽएवास्यैषु सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

अथ पुत्रीः संयाजयन्ति । यज्ञाहे प्रजाः प्रजायन्ते
यज्ञात् प्रजायमाना मियुनात् प्रजायन्ते मियुनात्
प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना यत्तदन्ततो
यज्ञस्य मियुनात् प्रजननात् प्रजनयति तुस्मान्मियुनात्

* 'ममीत्'-इति च ।

† 'मध्वर्युः'-इति च ।

‡ 'नेयात्'-इति च ।

जुननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुस्मात्
बीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै
मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुन सेवैतत् प्रजुननं
क्रियते तुस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽश्राज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा ऽश्राज्यः
त ऽण्वैतुत्सिञ्चति तुस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेनोपाःशु चरन्ति । तिरु ऽइव वै मिथुनेन चर्यते
तरु ऽइवैतद्युदुपाःशु तुस्मादुपाःशु चरन्ति ॥ ८ ॥

श्रुथ सोमं यजति । रेतो वै सोमो रेत ऽण्वैतत्
सञ्चति तुस्मात् सोमं यजति ॥ ९ ॥

श्रुथ त्वष्टारं यजति । त्वष्टा वै सिक्तः रेतो
व्युकरोति तुस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

श्रुथ देवानां पुत्रीर्यजति । पुत्रीषु वै योनौ रेतः
प्रतिष्ठितं तत्तुतः प्रजायते तत्पुत्रीष्वेवैतद्योनौ रेतः
सेक्तं प्रतिष्ठापयति तत्तुतः प्रजायते तुस्माद् देवानां
पुत्रीर्यजति ॥ ११ ॥

स युव देवानां पुत्रीर्यजति । तत्पुरुस्तात्तिरुः करोत्युप
ह वै तावद्देवता ऽश्वासते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं
तु नो जुह्वत्विति ताभ्य एवैतुत्तिरुः करोति तुस्मादिमा

मानुष्य स्त्रियस्तिरु इवैव पुंसो जिघत्सन्ति या इव ता
इवेति ह स्माह याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

अथाग्निं गृहपतिं यजति । अयं वा अग्निर्लोक इमं
मेवैतल्लोक मिमाः प्रजा अभिप्रुजनयति * ता इमं
लोक मिमाः प्रजा अभिप्रुजायन्ते तस्मादग्निं गृहपतिं
यजति ॥ १३ ॥

तदिडान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न
प्रस्तरो युव वा अद्भुः प्रस्तरेण यजमानः स्वगाकरोति
पुतिं वा अत्रु जाया तुदेवास्यापि पुत्री स्वगाकृता
भवतीयसि तु ह कुर्याद्यत्प्रस्तुरस्य रूपं कुर्यात् तस्मा-
दिडान्त मेव स्यादुतो प्रस्तुरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तुरस्य रूपं कुर्याद् । युथैवादुः प्रस्तरेण
यजमानः स्वगाकरोत्येव मेवैतत् पुत्रीः स्वगा-
करोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तुरस्य रूपं कुर्याद्* । वेदस्यैकं तृण माच्छि-
द्याग्रं जुह्वा मनुक्ति मध्यः सुवे बुध्नः स्यात्स्याम् ॥ १६ ॥

अथाग्नीदाहानुप्रहरेति । तूष्णीं मेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या
अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्यात्मान मुपस्पृशति तेनो
अप्यात्मानं नानुप्रहणक्ति ॥ १७ ॥

अथाह संवदस्वेति* । अगानमीदुगञ्ज्वावय श्रीपट्
स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीति† ॥ १८ ॥

अथ जुहुष्व सुवुष्व सम्प्रयज्ज्ञाति । अदो द्वैवाहुतिं
करोति युदनक्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोक्तं गच्छादिति तुस्मा-
ज्जुहुष्व सुवुष्व सम्प्रयज्ज्ञाति ॥ १९ ॥

स वा ऽअमुये सम्प्रयज्ज्ञाति । अग्नेऽदध्यायोऽशीतमे-
त्यमुतो अग्निस्तुस्मादाहादध्यायवित्युशीतमेत्यग्निष्टो
अग्निस्तुस्मादाहाशीतमेति पाहि मा दिद्योः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्यै पाहि दुरध्न्या ऽहुति सुर्वाभ्यो
मार्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाहाविपुं नः१ पितुं हविष्युन्नं
वै पितुरनमीवुं न ऽददु मकित्विषय मुन्नं कुर्वित्येवैतदाह
सुपुदा योनावित्यात्मन्येतदाह स्वाहा वाडिति तद्यथा-
वुपदक्तः हुत मेव मस्यैतुद्भवति ॥ २० ॥

अथ व्वेदं पुत्री व्विषः सयति । योषा वै व्वेदिर्व्वृषा
व्वेदो मिथुनाय वै व्वेदः कियतेऽथ युदेनेन यज्ञ उपा-
लुभते मिथुनु मेवैतत्पुननं कियते ॥ २१ ॥

* 'संवदस्वेति'—इति च ।

† 'शंयोर्ब्रूहीति'—इति च ।

‡ 'यवित्युशीत'—इति च ।

§ '०विषुषः'—इति क ।

॥ इतोऽनन्तरं मिह 'शत ८००'—इति पाठः क-पुस्तके ।

अथ यत्पुत्री व्विस्तःसयति । योषा वै पुत्री वृषा
व्वेदो मियुनु मेवैतत्पुननं क्रियते । तुस्माद् वेदं पुत्री
व्विस्तःसयति ॥ २२ ॥

सा व्विस्तःसयति । व्वेदोऽसि येन त्वं देव व्वेद
देवेभ्यो व्वेदोऽभवंस्तेन मुह्यं व्वेदो भूया इति यदि
यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

त मा वेदेः सुस्तृणाति । योषा वै व्वेदिर्वृषा व्वेदः
पश्चाद्दे परीत्य व्वृषा योषा मुधिद्रवति पश्चादेवैना
मेतत् परीत्य व्वृषा व्वेदेनाधिद्रावयति तुस्मादा वेदेः
सुस्तृणाति ॥ २४ ॥

अथ समिष्टयजुर्जुहोति । प्राङ्मे युञ्जोऽनुसुन्तिष्ठाता
ऽहुत्यथ युहुत्वा समिष्टयजुः पुत्रीः संयाजुयेत् प्रत्यहु-
हैवास्यैषु यज्ञः सुन्तिष्ठेत तुस्माद्वा ऽस्तुर्हि समिष्टयजु-
र्जुहोति प्राङ्मे युञ्जोऽनुसुन्तिष्ठाता ऽहुति ॥ २५ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्रियति याभ्य एषु यज्ञस्तायते सुर्वा वै तत्ताः
सुमिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सुर्वासु सुमिष्टास्वयैतज्जु-
होति तुस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्रियति याभ्य एषु यज्ञस्तायत ऽनुप ह वै ता

ऽआसते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं नु.नो जुह्वत्विति
ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति युच यवासां चरणं तदनु
यज्ञं वा ऽएतदजीजनत युदेन मुतत तं जनयित्वा
युचास्य प्रतिष्ठा तन्मृतिष्ठापयति तुस्मात्समिष्टयजु-
र्जुहोति ॥ २७ ॥

सु जुहोति । देवा गातुविद ऽहुति गातुविदो हि
देवा गातुं विच्छेति यज्ञं विच्छेत्येवैतदाह गातु मितेति
तदेतेन यथायथं व्यवसृजति मुनसस्पत ऽइमुं देवयज्ञः
स्वाहा वृते धा ऽहुत्ययं वै यज्ञो योऽयं पुवते तुदिमुं
यज्ञः सम्भृत्यै तुस्मिन् यज्ञे मृतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः
सुन्दधाति तुस्मादाह स्वाहा वृते धा ऽहुति ॥ २८ ॥

अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिरोपधयो बर्हि-
रस्मिन्नेवैतुल्लोक ऽश्रोपधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मि-
ल्लोक* ऽश्रोपधयः मृतिष्ठितास्तुस्माद्वर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽश्रुतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्होतुान्तो
यज्ञस्य युद्धूर्जुः समिष्टयजुपोऽतिरिक्तं तुद्यदा हि
समिष्टयजुर्जुहोत्युधैताभ्यो जुहोति तुस्मादिमा ऽश्रुति-
रिक्ता ऽश्रुसमिता श्रोपधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

सु जुहोति । सुम्बर्हिरक्ताः हविषा घृतेन सु

मादित्यैर्धसुभिः सुम्भरुद्भिः स मिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्गां
दिव्यं नुभो गच्छतु यत् स्वाहेति* ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युक्ते
वा ऽएतद्यज्ञं युदेनं तनुते स यन्नु निनुयेत्पुराङ्कु हावि-
मुक्त ऽएव यज्ञो युजमानं प्रक्षिणीयात् तयो हु यज्ञो
युजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः
परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति । कुत्वा विमुञ्चति सु त्वा विमुञ्चति
कुस्मै त्वा विमुञ्चति तुस्मै त्वा विमुञ्चति पोषायेति
तत्पुष्टिं मुत्तमां युजमानाय निराह स येनैव प्रणयति
तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन विमुञ्चन्ति
योक्तेण हि योग्यं युञ्जन्ति योक्तेण विमुञ्चन्त्यथ फली-
करणान् कपालेनाधोऽधः क्षणाजिन मुपास्यति रुक्षसां
भागोऽसौति ॥ ३३ ॥

देवाश्च वा ऽश्वसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर*
ऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माक मयुम्भ-
विष्यत्यस्माक मयुम्भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

ततो देवाः† । सर्वं यज्ञं संव्रज्याथ यत्पापिष्टं यज्ञस्य
भागधेय मासीत्तेनैनान्निरभजन्नस्मा पशोः फलीकरणै-

* 'स्वाहेति'-इति च ।

† 'देवा'-इति च ।

हविर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता ऽअसन्नित्येष वैसुनिर्भक्तो यं भागिनं
 निर्भुजन्त्युथ यु मभागं निर्भुजन्त्येव स तावच्छसत
 ऽउत हि दृशे लब्ध्वाह किं मा वभवथेति स यु मेवैभ्यो
 देवा भागं मुकल्पयन्तु मेवैभ्य ऽएषु एतद्भागं करोत्युथ
 युद्धोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यत्यनग्नावेवैभ्य ऽएतदन्धे
 तुमसि प्रवेशयति तुथो ऽएवास्तृक् पशो रुक्षसां भागो-
 ऽसौत्यनग्नावन्धे तुमसि प्रवेशयति तुस्मात् पशोस्तेदनीं
 नु कुर्वन्ति रुक्षसाः हि सु भागः* ॥ ३५ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

“ते वै पक्षीः” । पक्षीसंयाजब्राह्मण मेतत् । ‘ते’ वक्ष्यमाणाः
 अथर्थादयः ‘पक्षीः’ देवानां ‘संयाजयिष्यन्तः’ देवैः सह सन्नता
 याजयिष्यन्तः । यजमानः संयजते, ॥ यजमानेन समिन्वमानास्ते
 ष्वस्त्रिजः संयाजयन्ति । संयाजनाय ‘प्रति’ यस्मादेव गार्हपत्यदेशाद्
 गताः, त मेव ‘परियन्ति’ गमनप्रतिलोम आहवनीयात् परास्त
 मभिमुख मायन्ति । आगच्छन्त्येदं कुर्वन्ति— “जुहं च जुवं
 चाध्वयुरादत्ते”—इत्यादि ॥ १ ॥

* ‘भाग’—इति च ।

१— “पक्षीसंयामेभ्यो गार्हपत्यं गच्छति”—इत्यादीनि सूत्राख्यालोक्यानि
 (५१० ४१० ४२० ४३० ४४० ४५० ४६० ४७० ४८० ४९०) ।

२— ‘आहवनीयान्तापरान्तमभिमुख मायन्ति’—इति ठ ।

“तद्धैकेषाम्” । ‘यद्दिद्धां’ यद्दिरेव यद्दिद्धां, ‘यज्ञात्स्यात्’ साधनं
ग्रहीरो यज्ञः, न चाहवनीयात् प्राक् साधनं किञ्चिदस्ति, ततश्चा-
ध्वर्षणा यज्ञान्नेन यज्ञग्रहीरं मोक्षय मित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

“जघनेनो” । गार्हपत्य मुत्तरेणातीत्य पक्षी चापरेण । “पक्षी-
दक्षिणपार्श्वे स्थितो यज्ञादित्यपरेः प्राधिन आहुः । भस्मदुष्प्रसङ्गाद्यतनम्,
‘भसन्तः’ यथा भस्मदि शिरः संयोजयेत्, तच्चायुक्त मित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

“अन्तरेणो” । ‘गार्हपत्य मन्तरेण’ अतीत्य गार्हपत्यस्य पश्चा-
द्यान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

“अथ पक्षीः” । “यज्ञादे प्रजाः”—इत्यग्निन् काले पक्षीषु संयाज्य-
मानासु ‘यज्ञस्य’ जघनार्द्धे मिथुनं प्रजननं कृतं भवतीत्याह । प्रजा-
पतिभावाय यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गस्य हेतुर्भवति । सोऽपि न
च सर्वात्मना । किं तर्हि ? यदाधियज्ञिकं मिथुनं तेनाग्नेन प्रजासर्गस्य
साक्षात्कारणं भवति । तदाह—“यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात्
प्रजायन्ते न स्ततः, एवं च तदपि मिथुनं यद्यज्ञस्थान्ते वर्तन्ते, तस्मात्
‘प्रजाः प्रजायन्ते’ । स हि यज्ञपुरुषस्य जघनार्द्धभागित्यभिप्रायः ।
ततश्च यदेताः पक्षीः सह देवैर्यजति, ‘तदेनाः’ प्रजाः ‘एत-
दन्ततो यज्ञस्य’ ‘मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति’ यस्माच्चेद मधि-
यज्ञं क्रियते, ‘तस्माद्’ यज्ञात्कारिणो ‘मिथुनाद्’ एव स्त्रिय-

१—‘पश्चा’—इति ठ ।

२—‘यदेदित्यपरे’—इति ढ ।

३—‘भस्मदुष्प्रसङ्गं’—इति ठ ।

४—‘मुत्तरेणातीत्य’—इति ङ, झ ।

इयात् 'प्रजननादन्तः' जघनभावाद् 'यज्ञस्य' यज्ञकार्यपुरुषस्य
'रमाः' 'प्रजायन्ते' तस्मान्नियमनम्^१ ॥ ५ ॥

"चतस्रो देवताः" । 'चतस्रः'-इति^२ । देवानां पत्न्यो यद्यपि
यज्ञाः^३, तथाप्येकैव सा हविर्भाग् देवतेत्यभिप्रायः । "दे-दे हीति ।
होवाभ्यां देवताभ्यां मिथुनम्, अपराभ्या मपरं मिथुनम्, ताभ्या मपि
मिथुनाभ्या मपरं मिथुन मित्येतद्गमयति ॥ ६ ॥

"ता वा आज्यहविषः" । 'रेत आज्यम्' सारत्वात्, कारण-
द्रव्यत्वहेतुरेत् । त एवैतदधिपज्ञं 'सिञ्चति' प्रजार्थम् ॥ ७ ॥

"तेमोपांशु" । उपांशुचरणशब्देन सर्वं^४ होवाध्वर्यव मेव
आर्थं^५ 'तिरः' अन्तर्हित मप्रकाशं 'मिथुनेन' सिद्धयेन 'चर्यते'
लोके । तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् 'उपांशु' चाप्रकाशम् । "तस्मा-
दुपांशित्युपसंहारः ॥ ८ ॥"

"अथ सोमं" । यद्यप्याज्येनैव रेतोर्ऽर्घ्यः सिद्धः, तथापि देवलोक
मपि तत्सम्पाद्य मिति 'सोमं' यजति^६ ॥ ९ ॥

१— 'तस्मादित्यादिमन्त्रो ऽन्तर्हितो न दृश्यते ।

२— "चतस्रोऽवाक्तरदिशः, त एव चत्वारः पत्नीसंवाजा"-इत्यादि-
मन्त्राद्येवोपरिष्ठात् (११. १. ६. २०.) दृष्ट्याः ।

३— गिरः १२. ३. १०-११-१२-उच्येयुः श्राव्यताः ।

४— "उपांशु चरन्ति, चरणशब्दे सर्वम्"-इति का० धौ० सू० १. ६. ७, ८ ।

५— 'होवाध्वर्यव मन्त्रायम् ।'-इति ८ ।

६— "यजति सोमं तत्पारं देवानाम्पत्नीरर्धं गृहयति मिति"-
इति का० धौ० सू० १. ७. १० ।

“अथ त्वष्टारम्” । मिथुनोपपादनाय यच्च कचन पुंसि यथ्ये मिथुनात् त्रिगुण एवाश्रयनीय इत्यभिप्रायः । ‘त्वष्टा’ वायु^१ सोऽथात्म मवस्थित सिक्रमाच्च मेव ‘रेत’ यावन्मस्थीनि यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य सूक्ष्मविभागानि खण्डितानि करोति । तच्चरधियज्ञानुकारेण, नान्यथेति यज्ञे ऽपि मिथुने त्वष्टा विकुर्वन् दर्शनीय^२ । सोऽयं यच्छत इति तद्देश एवैतदित्याह ॥ १० ॥

“अथ देवानाम्पत्नी” । “पत्नीषु वै योनाविति । पत्न्या एव ‘योनि’ प्रजाधारणस्थानम्^३, तस्मिन्नेव ‘रेत’ ‘प्रतिष्ठितम्’ । ‘तत’ एव च ‘प्रजायते’ अपत्यरूपेण^४, पत्नीनां योनेरेव विकृतरेतः सप्रसूतिर्भवति । ‘तत्पत्नीष्वेव’ योनिभूतास्तु ‘सिक्र रेत’ ‘प्रतिष्ठापयति’^५ । ‘तत’ ताभ्य देवानाम्पत्नीभ्यः ‘प्रजायते’ सर्वं, योयितो ऽनुसृत्येत्यभिप्रायः^६ । ११ ॥

“स यच्च देवानाम्पत्नी” । ‘तत्पुरस्तात्तिर करोति’ अन्तर्ज्ञानं माहवनीयात् । ताभ्य एवैतत् ‘तिर’ अन्तर्ज्ञानं ‘करोति’ । ‘तस्मात्’ हेतोः ‘मानुष्य स्त्रिय’ ‘तिर इव’ ‘पुंस’ ‘अन्तर्हो’

१—विद्य ८ २ १०, ११, १२, १० ३ १० खण्डसु व्याख्यातः ।

२—“त्वष्टा रूपाणि स हि प्रभु” —इत्यादिर्मन्त्रसंज्ञासोध्य (ऋ० स०) ।

३—‘योनि’ स्थानम् —इत्येव क, भ ।

४—मास्थेतत्पद ठ—पुस्तकादन्यत्र ।

५—पत्नीनामित्यादिः प्रतिष्ठापयतीत्यन्तो यश्चत्तु ठ—पुस्तकेऽप्याह ।

६—“प्रजायते” ताभ्य सर्वा योयितोऽनुसृता इव सप्रसवमुपासत इति किवदन्तो न विवक्षा—इति ठ ।

येनादर्शनं मिच्छति”-इत्यपादानात्पक्षमौ— ‘पुंसः’-इति । ‘पुंसः
अन्तर्हिता’, पुंसः अदृश्यमाना^१ ‘जिघत्सन्ति’ भवयितुं मिच्छन्ति ।
‘थाः इव’-इत्यनुकारः । याः पुंसः पुरो जिघत्सन्त्यग्नन्ति स्त्रियुः,
‘ताः इव’ । अस्माद्यज्ञानुकारात् ‘इत्याह याज्ञवल्क्यः’ । सुह-
योपितस्तु पुंसः समस मयन्तेऽग्नन्ति^२, तथैवातो ऽनुकारादित्यभि-
प्रायः ॥ १२ ॥

“अयाग्निं गृहपतिं” । ‘अयं लोकोऽग्निः’ गृहपतिः । गार्हपत्यो
हि गृहपतिः ; “अयं मग्निर्गार्हपत्यः”-इतिवचनात् ; गार्हपत्यस्यायं
लोकः । ततश्च यत् ‘अग्निं गृहपतिं यजति’ तत् ‘इमं लोकम्’
लोकोपलक्षिते देशे ‘प्रजाः प्रजनयति’ । ततश्च यज्ञानुकारेण
तथैव ‘ताः प्रजायन्ते’ ॥ १३ ॥

“तदिदं” । इदं तदन्तर्गतं । ‘इदं’ यजनान्तं
मित्यभिप्राये, तत् इडा पत्नीसंघाजेषु विधीयते । तस्यायं पूर्वोक्त
एव विधिः । अर्थवादाऽपि च पूर्वोक्त एवेति नोक्तः । तस्माद्यज्ञेऽव-
कक्ष्येत्यादि यथैव हि देवेभ्यिडावकृता, तथा स्त्रीष्वपि देवेभ्यि-
त्यभिप्रायः । “न ह्यन परिधयः”-इत्यादिस्तु इडाया अन्तले-
ऽर्थवादः । तथाभिप्रायः । अद्यापि पत्नीयज्ञे । यथैव इडा देवयज्ञे
भवन्मेवं सूक्तवाक-ग्रंथुवाकाभ्यां मयि भवितव्यं मित्यत आह— “न

१— पा० सू० १. ४. २८ ।

२— “‘वदोति’ अन्तर्धानेनादर्शनं मिच्छति । ‘पुंसः अन्तर्हिता’
सुतयादृश्यमाना (सुतश्च दृश्यमाना C.)”-इति ट ।

३— ‘मयन्ते याग्नन्ति’-इति ठ ।

ह्यत्र परिधयो भवन्तीति । परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक-शंयुवाकौ
तदभावेऽनुपपन्नावित्यभिप्रायः । ननु च प्रस्तरप्रहरणेन यजमानः
स्वगाहृतो देवयज्ञः, अत्रापि यज्ञे पत्नी तथा स्वगाकर्त्तव्या;
इतरथा तु स्वर्गास्त्रोकात्मान्तरितैव स्यात् ? इत्यत आह— “प्रस्त-
रेणेति । प्रस्तरकरणे ‘इयमितं च कुर्यात्’ ‘इयस्’-शब्दोऽवसान-
वचनः कण्ठादिपुं पश्यते । अवसन्मवसादं पत्न्याः कुर्याद् ;—
यजमाने गच्छति स्वर्गं स्त्रोकं पत्नी न गता, अत्रैवावसन्ना सा,
अधुना यातीत्येतत्कुर्याद् ; न च युक्तम् ; पतिं ह्यतु च जायेत्यभि-
प्रायः ॥ १४ ॥

“स यदि प्रस्तरस्य” । ‘प्रस्तरस्य’ ‘रूपं’ प्रतिनिधिं ‘कुर्यात्’,
अध्वर्युणा ततः “यथैवाद इति । स्त्रेनैव महिम्ना यजमानवत् तां
‘स्वगाकरोति’ नाभिदन्ना मानयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

“स यदि” । प्रसन्ना ॥ १६ ॥

“अथाग्रीदाह” । स प्रस्तररूपवचनात् सूक्तवाको मा प्रापदि-
त्यह— “अथाग्रीदाहेति । चावदुक्त मेव भवति ; प्रैवसामर्थ्यात् ;
न सूक्तवाक माह ॥ १७ ॥

“अथाह संवदस्य” । प्रसन्ना ॥ १८ ॥

“अथ जुह्वं च स्रुवं च” । “सम्यग्दृष्टातीति” । द्रोतुं तत्स्य

१— ग. पा. ३. १. २७ (३४.) ।

२— ‘अवसान’—इति ढ ।

३— तत्र मन्त्रः—वा० सं० २. २०. १ ।

माज्यम्, न तु चरुवत्^१ दृणस्याहुतिकरणार्थत्वम् । किं कार-
णम् ? 'अद् एव' दृण मध्वर्युं 'आहुतिं करोति' । 'यत्' तत्
'अनक्ति' अयं जुह्वा मित्यादि । किमर्थञ्च जुह्वं सम्प्रगृह्णाति,
कथं नाम ? 'आहुतिर्भूत्वा' इदं माज्यं 'देवलोकं गच्छादिति' ॥ १८ ॥

"स वा अग्नये" । 'अग्नौतम' भोक्तृत्वम्^२ । 'अनमौवम्' अनमौवा
ध्याधि, स यस्य कार्यतया नास्ति, तदनमौवम् । 'आत्मनि' अग्नौ,
दक्षिणाग्निहोमादिशास्त्रान्तरात् ॥ १९ ॥

"अयं वेदः"^३ । विस्मयनं सुपन्यस्तमेव, अर्थवादस्तु "यद्विंशुक्तं
न विमुच्यते न तद्दृश्यते"-इति^४ गम्यमान एवेति नोक्तं । पठ्यास्तु
कर्तृत्वैर्धवादं वक्ष्यति— "अयं यत् पदो विनश्यति"-इति^५,
अधुना विस्मयनप्रसङ्गादुत्पत्तिविनियोगौ वेदस्याह । तद्योत्पत्ति-
स्तावद् "योपा वै वेदिरिति । विनियोग — 'अयं यत्' 'एनेन'
वेदेन यज्ञे' किञ्चित् 'उपासभते' उपगृह्णाति, गृहीतं नपि यत्
'उपचर्थाय' उपकाराय सुगृहीतत्वात् यद् गृह्णाति, यत्
'मिथुनं क्रियते', उपपाह्नास्य च वेदस्य वेत्तुपग्रहणे विनियोगः ।
'स च एकद्रव्ये इत्येतन्मिथुनवचनादेव गम्यते, नैकद्रव्ये हि कर्मणि

१— नाम्नेतत्पद ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— मदीधरस्य माज्यस्य दृश्यम् (वा० स० २ २० १) ।

३— "यद्विंशुक्तं न विमुच्यते वेदोऽस्तीति"-इति का० श्रौ० सू० १० १ ।

मन्त्रस्तु वा० स० २ ०१ १ ।

४— उपरिष्ठाद् (१ ० ४ ८) दृश्यम् ।

५— यदुपः शेष १२ कटिकायाम् ।

(अनावृत्तौ^१) तेषां यथोक्तान्योन्य मिव मिथुनं सिद्धम् । तदपि साज्ये कर्मणि संभवहोमादौ वेदेनोपग्रहणम्, न सर्ववेद्येतिष्ठा-
खान्तरात् ॥ २१ ॥

“अथ यत् पत्नी” । प्रसन्ना ॥ २२ ॥

“मा विस्मयति” । ‘यदि यजुषा’ कर्तुं निश्चेदिति । ‘यदि’-
शब्दात् पाचितं वेदस्य यजुषा करण मिति गम्यते । अथ यजुषा
करणचिकीर्षानुपपन्नेतिषामर्थ्यात् पतिः कुर्यादिति । तच्च करण
मासाद्याज्यनिर्वापकाले चिकीर्षन्ति । कः पुनः कुर्याद् ? यजमानः ;
शाखान्तरात्, “मह्यं भूयाः”-इति^२ मन्त्रलिङ्गाच्च^३ ॥ २३ ॥

“त मा वेदेः” । ‘आङ्’ अथाभिविधौ, संसार्यते वेदिं व्याप्येति ।
“योषा वै वेदिर्हृषा वेदः”-इतिशेषात् । वेदिं संसृणोति^४ । समा-
ख्यानादध्वर्युः ; हौचे तु विशेषवचनाद्धोता संसृणोति ॥ २४ ॥

“अथ समिष्टयजुः” । प्रसन्नायतसः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

“अथ बर्हिः” । ‘अथं वै लोको बर्हिः’ “वृहि वृहि वृद्धौ”

१— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादगम्य ।

२— वा० सं० २. २०. १ मन्त्रपाठो दृश्यः ।

३— ‘इतिवचनादाशौर्वोयः’-इति छ, झ ।

४— “सृष्ट्यात्वावेदे”-इति का० श्री० सू० ३. ७. ३ ।

५— शास्त्रायने तूत्तरेण गार्हपत्य मा बर्हिषस्तोर्लेति (१. १५. १५.) ।

६— का० श्री० सू० ३. ८. ४ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २१. १ ।

समिष्टयजुरिति कर्मणः सम्प्रा । वातस्यात्र देवता ; ‘स्वाहा
वाते धा’-इति (वा० सं० २. २१. १.) मन्त्रलिङ्गात् ।

७— का० श्री० सू० ३. ८. ५ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २२. १ ।

परिवृद्धोऽयं लोकोः । ततः कियदेतद्वर्हिःशब्दवाच्यता ॥ ओषधि-
वाच्यता च १ वर्हिःशब्दवाच्याग्नेन तद् 'वर्हिरयं लोक' तस्यापि
वर्हिःशब्दकत्वात्, ओषधित्वाग्नेन तत्सर्वा 'ओषधयः' । ततश्च यद्
'वर्हि' अधियज्ञ 'जुहोति', तत् 'एतल्लोके' 'ओषधीः' वर्हिष
ओषध्यात्मकत्वात् 'दधाति', तच्चेद तथैव दृश्यते ॥ २८ ॥

“ता वा अतिरिक्तां” । वर्हिराजति यज्ञात् 'अतिरिक्तां जुहोति' ।
कथम् ? 'समिष्टयजुर्होवांन्तो यज्ञस्य', तद्धि देवताविसर्जनार्थं
नित्यमिप्रायः^१ । ततश्च या 'ऊर्द्धं समिष्टयजुष' सातिरिक्ता, द्रष्टासु
गतासु च देवतासु । 'यदा हि' । 'हि'-शब्दः 'स'-शब्दार्थे, यदा च
'समिष्टयजुर्जुहोति', 'अथ' अनन्तरम् 'एताभ्यः' ओषधिभ्यः ।
“तादर्यं चतुर्थी”^२ ओषधयोऽस्मिन्नलोके कथं नाम भविष्यन्तीत्येव
मयं 'जुहोति' ॥ २९ ॥

“स जुहोति” । प्रथमा ॥ ३१ ॥

“अथ प्रणीताः”^३ । अभ्वर्युत्तरपाश्चाद् दक्षिणपार्श्वे वेदेः

१— 'परिवृद्धो'—इति ठ ।

२— समिष्टयजुर्होमेनैव यज्ञसमाप्ति । अत एतत् प्रतिपत्तिकर्मेत्युच्यते ।
अथेष्टोपरिष्ठादाजतिपरिगणनानुसारत सामिधेनोसङ्ख्या चित्त्वं
श्रुतम्—“ता पञ्चदश सामिधेन्य । द्वावाधारादौ पञ्च प्रयागा
इडा त्रयोऽनुयाजा सक्तवाकस्य श्रयोर्वाकस्य तास्त्रयोदशाजतयो
ऽथ यदेवाद पत्नीसयाजेषु सम्प्राश्रयति समिष्टयजुश्च ता पञ्च-
दशाश्रुतयः”—इत्यादि ११ २. ६ ५, ६ ।

३— पा० २. १ १३ सू० १ वा० ।

४— अथ मन्त्र — वा० सं० २ २२ १ ।

५— प्रणीता = आप । (१२ ५. २. ७) प्रणीताप्रणयनं वक्ष्यति ।

(आश्वनीयं प्रदक्षिणतो^१) गत्वा स्वदेशेऽवस्थिता एव 'प्रणीताः'
 'निनयति' नीचैर्नयति, भूमौ पर्यस्यतीत्यर्थः । "युक्ते वा इति
 निनयनार्थवादः । "दक्षिणत इत्येतस्य तु "तथा ह्युदग् भवती-
 त्यर्थवादं वक्ष्यति^२ । 'पराङ्' अनावृत्तौ 'यश्चो यश्मानं प्रक्षि-
 णीयात्' "क्षि हिंसायाम्"^३ हिंसात् । 'तथा' नीयमानासु प्रणी-
 तासु 'न प्रक्षिणति' न क्षिणति ॥ ३९ ॥

"स निनयति"^४ । "तत्पुष्टिं सुत्तमा मिति । पुष्टेर्ह्येतुरापः,
 तासु निरस्यमानासु मा भूत् पुष्टेर्धिराससेन पुष्टिं निरास-
 "उत्तमा मिति । आध्वर्यवस्थान्ते इत्यर्थः । आध्वर्यवे शिष्टम्, तच्च
 रक्षोनिरासप्रधानयागादिः ततश्च निमयन मेवाध्वर्योऽर्थश्चे उक्त
 मित्यभिप्रायः^५ । "स येनैव प्रणयतीति । "कस्त्वेत्येताभिरभिरुक्ता-
 भिर्यादृतिभिरित्यभिप्रायः । "अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः^६ ।
 फलीक्रियन्ते तण्डुला एभिरिति फलीकरणाः अङ्गीभवन्ति तण्डुल-
 निप्यन्तौ । "अभूततद्भावे"^७, "ह्रस्वस्थियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चि."^८ ।
 'फलीकरणान्' तण्डुलादीन् 'उपास्यति' उन्विपति उत्करे ।
 'कपालेन' मथ्यमेन प्रथमं नातिक्रान्तेदिति 'अधोऽधः' अधस्तात्^९

१— ठ-पुस्तके स्वेय पाठोऽधिक ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे (१ क०) ।

३— छा० प० २८ पा० ।

४— का० श्री० सू० २५. ०. २० । मन्त्रस्य वा० खं० २. २३. १ ।

५— सत्यत्रापाद्यकृत्या पाठभेदा ।

६— पा० ५. ४. ५० सू० १ वा० ।

७— पा० सू० ५. ४. ५० ।

नातिदूरे । 'हृष्णाजिनम्'-इति, 'अधोऽध इत्येतद्योगनिमित्ता
द्वितीया^१; हृष्णाजिनस्याधस्तात्, समीप इत्यर्थः^२ ॥ २३ ॥

"देवाय वै" । प्रसन्ना ॥ २४ ॥

"ततो देवाः" । 'सर्वं यज्ञं' हविर्यज्ञाख्यम्, 'संवृज्य' समाप्ति-
पूर्वं संब्रूय^३ । "अथेति । 'अथ' अनन्तरम् । 'भागधेयं' भाग एव
भागधेयम्; स्वार्थिको धेयः^४ । 'तेन' भागधेयेन पापिष्ठेन 'एनान्'
असुरान् 'निरभजन्' निर्भक्तवन्तः, हविर्यज्ञात् हतवन्तः । केन,
कस्मात् ? आह— "अच्छा, पयोः" । अस्कुयब्दस्य अच्छादेशः^५ ।
'अच्छा' लोहितेन 'पयोः' 'निरभजन्' । 'कक्षीकरणैः' पाण्डुरभागैः
'हविर्यज्ञात्' निर्भजन्तोऽभूवन् । 'एष सुनिर्भक्तः' 'भागिन' स्वल्पभागे-
नापि भक्तम्, 'अभागं' भाग मदत्वा यं 'निर्भजन्ति'^६ । 'सः' भागी
प्रथमम् 'शंसते' एव, 'हत' अपि अवलोक्य वल्लवतां वशे भवति ।
'लब्ध्वा' आसाद्य 'आह' ब्रूते— कुतश्चित्कालपर्यायात् 'किं' त्वं 'मा'
मां 'वभक्ष्य', भगवि किं मद्य त्वया दत्तमित्यर्थः । 'यं भागम्'
'एभ्य' रक्षोभ्य 'देवाः' 'अकल्पयन्' कल्पितवन्तः, समीपे प्रक्षि-
पति, अग्निहोत्रे 'अन्ये तमसि' 'प्रवेशयन्ति', 'तथा' 'पयोः अस्कु'

१— या० २. ३. २ सू० ३ वा० दृष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३ ८. ७ । मन्त्रस्य वा० सं० २. २३ २ ।

३— "ततो देवाः" । 'सर्वं यज्ञं' हविर्यज्ञाख्यं संवृज्यं कृत्वा—इति ठ ।

४— "भागरूपनामधेयो धेयः"—इति पा० ६. ४. २६ सू० २ वा० ।

५— या० सू० ६. १. ६३ ।

६— " 'अभागं' मायहोत्रं 'निर्भजन्ति' "—इति ठ ।

अपि । “तस्मादिति । तेदनीकरणाभावेन रजोभागः । तेदनी-
करणेन लोहितं^१ सिद्धम् ॥ २५ ॥ २^२ [८. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी आख्यच्छतपथयुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ अतपयभाष्ये हविर्पञ्जेषु

नवमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—‘तेदनी (तिमनी A. O.) लोहितम्’—इति ट । तेदनीग्रन्थोऽत्र पुन-
श्चीयति १३. ५. ३. ८; अन्यत्रान्यत्र च, तथाहि वा० सं० २५. २, अथ०
सं० २०. १३१. ११, ता० ब्रा० २१. ४, साङ्ख्य. प्र. ६. १२. १२. ‘तेमन-
तु निष्ठानम्’—इत्यमरः २. ६. ४४ ।

२—अत्र प्रकृतिः । होता वेद मादाय, अर्धयुर्गुहं सुवक्षादाय, अग्नी-
दायस्याखी मादाय, आधौधप्रयमाः प्रद्वीसंयानान् कर्तुं मार्हपथं प्रति
गच्छन्ति । तत्राध्वर्युर्गार्हपथदक्षिणाधौ अन्तरेण गत्वा प्रव्या अग्ने मार्हपथस्य
दक्षिणत ईशानाभिमुखः, मार्हपथस्य पश्चाज्जोता ऊर्ध्वगतः, तदुत्तरतो-
ऽग्नेोदक्षिणाभिमुख इत्येवं सर्वे उपविशन्ति । ततोऽध्वर्युर्वेदं गृह्येत्वा कमेण
‘सोम्यानुमूहि’, ‘त्वष्ट्रेऽनुमूहि’, ‘देवानाम्यद्वीभ्योऽनुमूहि’, ‘अप्रये गृह-
पतयेऽनुमूहि’—इत्युक्त्वा जुहां अगुर्येहोत माष्यं गृह्येत्वा, आयाप्य, कमेण
‘सोमं यज’—इत्यादिकं भाह । तथा ‘इदं सोमाय’—इत्यादित्याग्रथ ।
ततः सर्वे वा निष्ठानामगच्छन्तम्, मार्जनम्, अथपद्वयम्, आत्मोपरपद्मम्,
अग्नेोदभ्ययोः संवादः, सवावहोमः, मार्हपथं यगीद्योतवहोमद्वयम्, प्रव्या

सुस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निन-
यति तथा ह्युदग् भवति तस्मादक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं
निनयति देवल्लोके मेष्ट्यसदिति वै यजते यो युजते सो
ऽस्यैष यज्ञो देवल्लोके मेवाभिप्रैति तुदन्वूची दक्षिणा यां
दुदाति सैति दक्षिणा मन्वारुभ्य युजमानः ॥ १ ॥

सु ऽएष देवयानो वा पितृयाणो वा पुन्याः । तुदु-
भयतोऽग्निशिखे समोपन्त्यौ तिष्ठतः प्रति तु मोपतो युः
मत्युष्योऽत्यु तुः सृजेते यो ऽतिसृज्यः शान्तिरुपस्तुदेतु
मेवैतत्पुन्यान् शमयति ॥ २ ॥

पूर्णं निनयति । सुर्वं वै पूर्णं सुर्वेणैवैन मेतु-
च्छमयति सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैन
मेतदुव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

युद्धेव पूर्णपात्रं निनयति । यद्वै यज्ञस्य मिथ्या

* वेदयोक्तयोर्विमुच्यनम्, होतुर्वेदयोक्तपरिविच्यनम्, गार्हपत्यस्योत्तरत आरभ्य
वेदे पूर्वान्तं यावत् वेदद्वयपरिस्तरयसेति पत्नीसमागसङ्गोप ।

ततोऽध्वर्युर्धैव माग्य विष्वाण्य, बर्हिष्यं यकाशात् कुशमुष्टि सव्ये पाथौ
ग्रथीत्वा, ऊर्ध्वं स्थिरान्, सततं ध्रुवयैव समिष्टयजुर्वृद्धोति । ततो दमंमुष्टे-
रनुप्रहरणम्, बर्हिर्होमस्य । ततो वेदिमध्ये उदङ्मुख उपविष्ट प्रथीता
निनयति । ततः श्वलीकरणानन्तरं स्थापितान् कथान् प्रथमकपाले निधाय,
सव्येनोत्तरस्योपरि हव्याजिनं धारयन्, हव्याजिनस्याधस्तादुत्तरे कपालेनैव
कथान् प्रास्यति, ततः उदकोपस्पृशं इति समिष्टयजुः सङ्गोप ।

क्रियते व्यस्य तुह्वन्ति क्षण्वन्ति* । शान्तिरापस्तुदद्भिः
शान्त्या शमयति तुदद्भिः सुन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति । सुर्वं वै पूर्णं सुर्वेणैवैतत्सुन्दधाति
सुन्तत सुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैतदुव्यवच्छिन्नेन
सुन्दधाति ॥ ५ ॥

तुदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वुर्चसा पुयसा सुन्त-
नूभिरुगम्भद्भिः मुनसा सुः शिवेन त्वष्टा सुदुषो विदधातु
रायोऽनुमार्ष्टुं तुन्नो यद्विलिष्ट मिति यद्विद्वदं तत्सुन्द-
धाति ॥ ६ ॥

अथ मुखं मुपस्पृशते । इयं तद्यस्मान्मुखं मुपस्पृशते
ऽमृतं वा ऽश्नापो ऽमृतेनैवैतत्सुःस्पृशत ऽएतदु चैवै-
तत्कुर्मात्मन् कुरुते तस्मान्मुखं मुपस्पृशते ॥ ७ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा ऽएषु प्रीणाति
यो युजत ऽएतेन यज्ञेनऽग्निर्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहु-
तिभिरिव त्वत्सु देवान् प्रीत्वा तेषपितृषु भवति
तेषपितृषु भूत्वा तानेवाभिप्रुक्रामति ॥ ८ ॥

यदेव विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः सु
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-

रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पारायेदु मन्तरिक्षं द्विती-
येन द्विव मुत्तमेनैताम्बेवैषु एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते तद्वा इदु एव
पराचीनं भूयिष्ठा इव क्रमन्ते ॥ ९ ॥

तदु तुत्पृथिव्यां विष्णुर्यक्रस्त । गायत्रेण छन्दसा
तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं द्विप्पोऽन्तु-
रिक्षे विष्णुर्यक्रस्त चैष्टुमेन छन्दसा तुतो निर्भक्तो
योऽस्मान् हेष्टि युञ्च वयं द्विप्पो द्विवि विष्णुर्यक्रस्त
जुगतेन छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि युञ्च
वयं द्विष्म इत्येव मिमांल्लोकान्समारुह्यायैषा गुति-
रेषा प्रतिष्ठा यु एष तुपति तुस्य ये रश्मयस्ते सुकृतो-
ऽथ यत्पुलं भाः प्रजापतिर्वा सु स्वर्गो वा लोकस्तु देव
मिमांल्लोकान्समारुह्यायैतां गुति मेषां प्रतिष्ठां गच्छति
परस्तात् त्वेवार्वाङ् क्रमेत यु इतोऽनुशासनं चिकीर्षेद्
द्वयं तद्यस्मात्परस्ताद्वार्वाङ् क्रमेत* ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा अग्रे देवा जुयन्तोऽजयन् । द्विव
मेवाग्रेऽयेदु मन्तरिक्षं मयेतोऽनपसरणात्सपुत्राननुदन्त
तथी एवैषु एतदपसरणतु एवाग्रे जुयन् जयति† । द्विव

* 'क्रमते'—इति च ।

† 'जुयं जयति'—इति क, 'जुयजयति'—इति घ ।

मेवाग्नेऽयेदु मन्तुरिक्ष मथेतोऽनपसरणात्सपुत्रान्नुदत
 ऽद्वयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रति-
 तिष्ठति ॥ ११ ॥

तदु तद्विषि विष्णुर्व्यक्रःस्त । जगतेन छन्दसा तुतो
 निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च द्वयं द्विप्पोऽन्तुरिक्षे विष्णु-
 र्व्यक्रःस्त वैष्टुमेन छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि
 युञ्च द्वयं द्विप्पुः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रःस्त गायत्रेण
 छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च द्वयं
 द्विप्पोऽस्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽद्वत्यस्याः ह्रीदः सुर्व
 मन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तुस्मादाहास्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया
 ऽद्वति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची द्वि देवानां दिक् तुस्मात्
 प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते । अगन्तु स्वरिति देवा वै स्वरुगन्तः
 देवानित्येवैतदाह सं ज्योतिषाम्भूमेति सं देवैरभूमे-
 त्येवैतदाह ॥ १४ ॥

अथ सूर्य मुदीक्षते । सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां
 गुति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति तुस्मात् सूर्य मुदी-
 क्षते ॥ १५ ॥

स ऽमुदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै

श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तुस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मि-
रिति वर्धोदा ऽअसि वर्धो मे देहीति त्वेवाहुं द्रवी-
मीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तुद्येव ब्राह्मणेनैष्ट्यं यद्
ब्रह्मवर्चसो स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेयु ऽएष वाव
मुह्यं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं
कामुयते सोऽस्मै कामः समृद्धते ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते। सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त ऽडुति तुदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ १७ ॥

अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते। द्वयं तद्युस्माद्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते यद्वा वै गार्हपत्यो यद्वा वै प्रतिष्ठा तद् यद्देवे-
वैतुप्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति यावदेवास्येह मानुष
मायुस्तुस्मा ऽएवैतदुपतिष्ठते तुस्माद्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते ॥ १८ ॥

स ऽउपतिष्ठते। अग्ने यद्दपते सुयद्दपतिस्त्वयामेऽहुं
यद्दुपतिना भूयासः सुयद्दपतिस्त्वं मयामे यद्दुपतिना
भूया ऽडुति नात्र तिरोहित मिवास्त्यस्यूरि शौ गार्ह-
पत्यानि सन्वित्युनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्वित्येवै-
तदाह शतः हिमा इति शतं वर्षाणि जीव्यांस

मित्येवैतदाह तदुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेतापि हि भूयांसि
शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तुस्मादुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रि-
येत् ॥ १८ ॥

अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त इति तदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नामं गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रो-
ऽनुसन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादुप्यात्मन एव नाम
गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अथाहवनीयं मुपतिष्ठते । प्राङ्मे युञ्जोऽनुसन्ति-
ष्ठाता इति तूष्णीं मुपतिष्ठते† ॥ २२ ॥

अथ व्रतं व्विस्तृजते । इदं महं यु एवास्मि सोऽस्मीत्यु-
मानुप इव वा एतद् भवति यद् व्रतं मुपैति न हि
तदवकुल्पते यद् ब्रूयादिदं महं सत्यादुन्दत मुपैमीति
तुदु खलु पुनर्मानुपो भवति तुस्मादिदं महं यु एवास्मि
सोऽस्मीत्येवं व्रतं व्विस्तृजेत् ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

“मंशिते यज्ञे” । याजमानकर्माभिधायि ब्राह्मणं मेतत् ।
‘दक्षिणतः परीत्य’ अध्वर्युः ‘निनयति’ । ‘हि’ यतः, ‘तथा’ छते
‘वदक् भवति’, परीत्येयुक्ते दक्षिणादागता निनयमायोदगागमनं

भवति । सदपाचनिनयनस्थानुवादो न सर्वतो विधिः । कुत ? “अथ
विष्णुकमान् क्रमते”-इति^१ परत “अथ”-शब्देनानन्तर्यवचनं सयुज्य
पदार्थान्तराणां विधानात् । तथा ह्युदमित्यथ दक्षिणतः परीत्ये
त्यर्थवादोऽयम् । पूर्णनिनयने “देवल्लोके मेऽप्यादि । अथ यज्ञ
‘असत्’ भवतु । एव मयं यजमानो ‘यजते’ ‘यो यजते, स यज्ञोऽस्य
(यजमानस्य) देवल्लोक मेवाभिगैति’ । भाः सङ्गतवानभौ, अतो मया
प्रत्युपकरणीयं मित्यभिप्रायः । ‘तदनूचौ’ । दक्षते समृद्धयर्थे^२
‘दक्षिणा’ रूपम् । यज्ञसमृद्धयं यज्ञं मनु विलम्बा दक्षिणैति ।
‘दक्षिणा मन्वारभ्य’ । सा हि परिक्रियार्था ऋत्विङ्निव्यादिना
परिक्रीयते, यथान्यथापि धरिक्तयसम्बद्धं परिक्रमेता, एव
मवापि ॥ १ ॥^३

“स एव देवयानः” । आत्मयाजिनसस्य कुणपादिमोक्षप्राप्ते

१— इद्वैवोपरिटादष्टमकण्डिका मल्लथा (६१ = ६० १३ प०) ।

२— भा० आ० ६०८ भा० ।

३— ठ पुस्तके त्विदं मेव ऋत्विक्सामिहृतं भाष्यं मिहान्यथा वृण्वते ।
तद्यथा— “संस्थिते समामे यज्ञे पूर्णमासादित जलं निनयति,
अर्थादभ्यर्चयंजमानाश्चलौ । यजमानोऽपि तदक्षविधा प्रतिगृह्णा
तीति वक्ष्यति । यो दर्शपूर्णमासात्मना यजते, मम यज्ञोऽस्य देव
लोकेऽपि असत् । नेटं लिङ्गं, स्यादित्यर्थः । एष यज्ञोऽस्य देव
लोक मेव आभिमुख्येन एति । तस्मादन्वगच्छनश्रीला मन्वाद्यर्थं
लक्ष्यश्रीला यां दक्षिणा ददाति, सा देवलोकमेति । ततो दक्षिणा
समृद्धिरूपं मन्वारभ्य यजमानो देवलोकं मेवेव ॥ १ ॥”-इति ।

देवयाजिनः पितृलोकः पन्थाः । एवञ्च केवलकर्मिणः पुनरावृत्ति-
 र्दर्शिता ; यतस्त्वचाय मेव 'अन्वावर्त्तते'-इत्युपसंहारः^१ । "अपि हि
 न अपेर्वचः श्रुतम्—इह सृती अष्टृण्वं पितृणा मित्युपक्रम्य, ज्ञान-
 समुच्चितकर्मिणः पुनरावृत्तिर्दर्शिता—“ते य एव मेतद्विदुः”—इत्या-
 दिना^२ । 'वा'-शब्दो व्यवहितः । 'तदुभयतः' 'अग्निशिखे' अग्निज्वाले
 'ओषन्धौ' भस्मसात् कुर्वन्धौ 'सन्तिष्ठतः' । दहमात् सुप्तिरित्यर्थः ।
 ज्ञानमहकारिकर्मकारौ यजमानः 'अतिसृज्यः' । ज्ञानिनश्चोष्यं
 पन्थानञ्च उष्यन्मनसमर्थाभिरङ्घ्रिः ग्रमयति । शान्तिसाधनं 'शान्तिः',
 ज्ञानमसुचितकर्मफलमलक्षणात्कं भवतीति मध्यतम् । केवलस्य स्वर्गादि-
 फलं तु कार्यारम्भादौपचारिक मिति (मां कोकिलयहेणैव गच्छ-
 न्तीति यतस्तेजः किं [?])^३ यदि फलभोगाय देवलोकं यजमानो
 याति, स देव एव । स एव देवफलभोगार्थं देवानेति ; "देवो
 भूत्वा देवान्येतीतिवचनात् । पितृञ्च केवलात्कर्मणः । 'तदुभयतः'
 तत्र उभयतः, उभयोरपि मार्गयोः 'अग्निशिखे' सूर्यरश्मयः 'ओषतः'
 दहतः । योऽहतस्तत्तयः, त मोषतः ; यस्तु हतमियत्तकर्मा, त
 मतिसृजतः । परम्बनेन पूर्णमेकेन ज्ञाने जाते 'यः' 'प्रत्युयः', "उष
 दाहे" प्रतिदहमार्हः, 'तं' 'प्रत्योषतः' प्रतिदहतः । यथा दर्शित-
 यज्ञादावेव एवाग्निमंयोगो निमित्त मिति, एवं तदपि ते प्रदीप्ते
 दहतुः । 'अतिसृजेते' अतिभर्जनं विभर्जनम् ॥ ९ ॥

१— इदं विंशकण्डिकांते दृश्यम् (६९९ पृ० ५ मं०) ।

२— इदं ब्राह्मणकार्ये ७५० ब्रा० ४—६६कं (१४.८. १. ४—१८.) ।

३— एष च पाठो न-न-पुनःकयोः । ४— भा० पृ० ६८० पा० ।

“पूर्ण” । अपां पूर्णम् ; ‘शान्तिरापः’-इतिवचनात्^१ । उदकस्य
एवं तावदाधिदैविकं निनयनस्य प्रयोजनम्^२ ॥ २ ॥

अधियज्ञं दर्शयन्नाह—“यदेवेति । ‘यदै मिथ्या क्रियते यज्ञस्य’
अकरण मन्थयाकरणञ्च, ‘तद् विवृहन्ति’^३ अर्थं कुर्वन्ति यज्ञी-
यापः, ‘क्षणन्ति’ “क्षणु हिंसायाम्”^४; हिंसन्ति, दुःखायन्ती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥^५

१— इहैव प्ररुतात् (६१० पृ० ८ पं०) दृष्टव्यम् ।

२— का० श्री० सू० १. प. ८ ।

३— त० उ० श्रमा० ।

४— ठ-पुस्तके तु द्वितीयादिषुःकण्डिकाणां भाष्याण्येवम्—

“देवकोकप्राप्तौ प्रसङ्गात् भार्गन्तरं क्षुतिदेवाह—“स एषः” ।
स यज्ञो देवपातः देवैः प्रापणीयः, पिबन्मि प्रापणीयः पिबयायाः ।
देवपातोऽभिहोमिषा मध्वा खर्गमनाय; पिबयायोऽन्यमनुव्याया
मध्वा । तदुभयतः व्यमेराहवनीयादेः देवयानपिबयायौ शिखे
ऊर्ध्वज्वाले व्योमन्यौ सन्तिष्ठतः । अपां शान्तिस्वरूपत्वात् तन्निनयनेन
शान्तो भवति देवयज्ञाः ॥ २ ॥

पूर्णं । अर्घ्याञ्जलेन निनयनधर्माच्च पूर्णम् । सन्तत मन्थवच्छिन्नम्
अनवखण्डितेन धारा निनयनेन ॥ ३ ॥

यदेव । यज्ञस्य यत्किञ्चिन्मिथ्या प्रमादादिना क्रियते । अस्य
तदिति । अस्य यज्ञमानस्य तन्मिथ्याकृतं विवृहन्ति विनाशयति, यज्ञः
सम्पूर्णो भवति, क्षणन्ति हिंसन्ति, तत् मिथ्यादि न दुःखायन्तीत्यर्थः ॥
शान्तिराप इति समानम् ॥ ४ ॥

पूर्णं । एतत् मिथ्याकृतं सन्दधाति सन्धितं करोति । सन्तत
अनवखण्डितम् । तेन यज्ञस्यानुसन्धानं भवतीति शेषः ॥ ५ ॥”—इति ।

“तदञ्जलिना”^१ । यद्यपि “अनुमाद्युं तन्नो यद्विलिष्टम्”—
इतिलिङ्गात्^२ मुखोपसर्गनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिभाति, तथापि
वाक्यान्तरप्रतिपक्षनाङ्गता । तथाहि “यद्विदुर्दं तत्सन्दधाति”—इतिपक्ष-
णार्थवाद एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात् ; अथशब्देन^३ च
मुखोपसर्गनस्य व्यवधानार्थवादान्तर^४दर्शनाच्च । छिन्नञ्चाविरुद्ध
मेव ; मुखवद्धस्तयोरपि, शरीरैकदेशत्वात् । “यद्विदुर्दं मिति ।
यजमानस्य एव यज्ञो वर्तते ; तच्चैव स्तितस्य ‘यद्विदुर्दं तत्स-
न्दधाति’—इत्यभिप्रायः । कखानान्तु “तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति,
तच्च जपति संवर्चसेति”^५ । गृह्यतः यज्ञवीर्यं मच च जपमानः
प्रतिपक्षणाय सार्गनेऽपि प्रकाशयिष्यति । कः पुनः प्रतिगृह्णाति ?
यजमानः ; अध्वर्योर्निर्नयने व्यापृतत्वात्, अन्यः कोऽपीति सिद्धे
आग्नीर्हिल्लत्वाग्नन्त्रस्य यजमान एव । तथाच यज्ञस्य “यद् विदुर्दं
तत्सन्दधातीति (उपपत्त्या, अत उत्तरच^६ च “एतदु चैवैतत् कर्म
कुर्वते”—इतिमन्त्रवाक्यशेषैरेव सर्वं मेवातः परं याजमान
मित्यवधीयते” ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ८. ६ । तन्मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

२— वा० सं० २. २४. १ द्रष्टव्य ।

३— ‘यद्विदुर्दं’—इति क, भृ ।

४— ‘उपशब्देन’—इति ठ (उभारकयुक्तारम्भे) ।

५— ‘व्यवधानार्थवादान्तर’—इति ठ ।

६— संवर्चसेति मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

७— ० क० द्रष्टव्य ।

८— उपपत्त्येत्यादियस्य ठ—यत्तु न नास्ति ।

“अथ सुखम्”^१ । “एतद् चैतत्कर्मात्मन् कुरुते”-इति शेषाद् यजमान आत्मीय मेव सुखं महिरूपसृष्टत इति गम्यते । यस्मात् कारणात् सुखं सृष्टति, ‘तद् दयम्’ दे ते कारणे इत्यर्थः । तच्चैकं तावत्-‘अमृतं नैवेतदात्मानं संस्पृशते’-इति । कथं महिः संस्पृश्यमाने अमृतेन संस्पृशते ? तदाह-“अमृतं वा आपः”-इति । यस्मै देवाना मय ममृतम्, ता आपः; आप एव हि शुद्धतमा अमृत मित्यभिप्रायः । अमृतसंस्पर्शनं यजमानेन कर्तव्य मित्येकं कारणम् । अपरं मपि-‘एतच्च कर्म आत्मनः कुरुते’ यजमानः । कथम् ? यज्ञो वा आपः; आपश्च संक्षेपणहेतुरित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

“अथ विष्णुकर्मात्”^२ । (‘विष्णोः यज्ञस्त’) मन्त्रवेद्य मिव दत्त्वा ‘देवान् प्रीत्या’, (देवेषु मध्ये) ‘अपित्री’ भागी ‘भूता’ च छपेति विष्णुकर्मैर्देवयाजीत्यर्थः । “इतुपसर्गादा”-इति^३ कसेरात्म-नेपदम् ॥ ८ ॥

१- का० श्रौ० सू० १. ८. १० । “एतच्चार्यकर्म, तत्तद्यान्तापन्दिप्राप्तौ न भवति”-इति च तदुक्तौ याज्ञिकदेव ।

२- का० श्रौ० सू० १. ८. ११ । मन्त्राणां वा० सं० २. २४. १, २, ३ ।

३- या० सू० १. १. ४३ ।

४- इत्याप्यन्त्या भाष्यं ठ-मुक्तम् । तद्यथा-

“अथ विष्णुकर्मात् । विष्णोर्वैद्यस्य कर्मस्य विष्णुकर्मस्य विष्णुवेद्य मेव कुरुते । देवान् वा । देवानेताम् एव यजमानः प्रीत्या चरेति, सो इति चैवं तस्मादप्यति । तस्यैव समुच्चये । अग्नादिभिर्देवान् प्रीत्या तेषु देवेषु मध्ये आरुहान् भवति । माहितं प्राप्य तान् विष्णुकर्मादेव सर्वगोभावेन प्रक्षामति ॥ ८ ॥”-इति ।

“यदेव विष्णुकमान्” । यजमानग्ररौरस्य एव ‘यज्ञो विष्णुः’ यजमानार्थं ‘विक्रमते’ ।^१ ‘तदै’ तत्र ‘इत एव’ लोकात् ‘पराचीनम्’ ऊर्द्धम्, अन्तरिक्षं दिव मित्येवं ‘भूयिष्ठा इव’ वृद्धतमा इव ‘क्रमन्ते’ ॥ ८ ॥

विष्णुकमणे मन्त्राः— “तदु तत् पृथिव्याम्”—इति । प्रसङ्गा । “इत्येव मिसाल्लोकान्”—इति उत्तरपक्षस्यार्थवादः । गम्यत इति ‘गतिः’, प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तस्य’ आदित्यस्य ‘घे रश्मयः’ कदम्बकेसरवदनन्तभेदाः, ‘ते सुकृतः’ ये पूर्वं यजमानाः तेजःग्ररौराः । उपरित[न] मेव ‘यद्’ यज्ञरूपः ‘प्रजापतिः’, ‘सुर्गो वा लोकः’ अज्ञानानां कर्मकर्तृणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिना सुपभोग्यं स्थानम्, ‘तत्’ तत्र; ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः । ‘भद्रः’ प्रकाशमात्रं सूर्यरूपम् । (पञ्चान्तरोपन्यासः ।) “परस्तात् त्वेव” । ‘तु’-शब्दः स्वयम्बुद्धार्थः, ‘एव’-इत्यवधारणार्थः । ‘इतः’ अस्मादेव लोकात् ‘अनु-यासनम्’ अस्मिन्नेव लोके फलोपभोगं वृद्धकालं मायास्ते, सः

१— ठ-पुस्तके त्वेतदुत्तर मेव यज्ञोऽधिकः—

“विष्णुरेव देवेभ्योऽर्चयिमां विष्णुकमणक्षणां विक्रान्तवान् । प्रथमेन पादेन पृथिवीकमणक्षणेन, पस्पार । “स्यु प्रीतिचलनयोः” लिट् । द्वितीयेन पादेनान्तरिक्षं विक्रान्तवान् । उत्तमेन दिवि क्षमयात्मकेन । एतां विष्णुकमात्मिकां यज्ञो विक्रमते । तस्माज्ज्ञेतोः विष्णुकमान् क्रमते ॥ १”—इति ।

२— वा० म० २. २५. ४, २, १ दृष्टव्याः ।

‘अर्वाङ्’ विक्रमणेनैव ‘यस्मात्’ अर्धव्यवः ‘परस्मात्’ कमेत, ‘तत्
द्वयं’ कारणम् ॥ १० ॥^१

“अपसरणतो ६” । जितापसरणेन जितवन्तो द्युलोकास्थम्,
अस्मासोकादपसृत्य असुरान् हतवन्तः देवाः । द्वितीयश्च फलीप-
भोगानन्तरं प्रतिष्ठायां प्रच्युतानां स्वर्गासोकास्त्रिरुपद्रवात् । ततश्च
पदितः पराचीनं कमेत, तदेतां गतिं गत्वा ‘प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति’ ॥ ११ ॥^२

“तदु तद्विवि”^३ । यद्वि स्वर्गे अज्ञायम्, तदप्यस्मिन्नेव लोके

१— “तदु तत् एथियाम् । प्रसन्नाः इमान् एथियन्तरिच्छद्युस्वप्न-
कान्, एवं समाह्वयान् कृत्वा अगन्तरम् । विष्णुकमयस्यायंवादः—
एषा गतिः । गम्यत इति गतिः, प्रतिपूर्वं तिष्ठत्यस्या मिति प्रतिष्ठा ।
य एष आदित्यः, तस्यादित्यस्य ये रश्मयः किरणकदम्बाः, ते दृष्टत
इति । अथेति । परं मुत्कटं भासनं प्रजापतिर्वा, स एव स्वर्गे
लोको निरुपद्रवत्वात् । एवमकारेण यस्या एतां गतिं प्रतिष्ठां
प्राप्नोति, परस्मात् अर्वाङ् अर्वाचनश्रीलः कमेत, इतो लोकादनु-
प्रासनं कर्तुं मिच्छेत् । इयम्, इहामुपलक्ष्यम् अर्वाचनचेति ॥ १० ॥”—
इतीदं मेव भाष्यं ठ-मुक्तके ।

२— अत्र ठ-मुक्तकलिखितं भाष्यपाठान्तरं चैतत्—

“अपसरणतः । जयन्तो देवा दिव मये, ततोऽन्तरिक्षम् । इतः
अपसरणात् एतदाधरण्यादेव सम्पन्नाश्चक्षुन् व्यधितवन्तः । एव
मस्यापसरण्यापि भवति । इयं वै इति । अतिरोहितम् ॥ ११ ॥”—इति ।

३— दिवोत्यादयः प्रतिष्ठाया इत्यन्ताः पञ्च मन्त्राः वा० सं० २. २५.

१-५ । तत्र “अस्मादग्रादिति माम मवेक्षते”—इति का० श्रौ० सू०

प्रतिष्ठितम् ; चन्द्रमसीऽप्यापायनं प्रतिपदि सान्नाय्येन क्रियते ; अतः
‘अस्मादन्नात्’ निष्काग्ने दिषन् सर्वस्माभिष्कासितो भवति ॥ १२ ॥^१

“अथ ग्राह् प्रेक्षते”^२ । ग्राह्निरीक्षणेन सन्तर्पिता गच्छन्तो
देवा निरीक्षिता भवन्तीत्यभिप्रायः^३ ॥ १३ ॥

“स प्रेक्षते”^४ । मन्वाक्रोशन्तीतिवन् ‘खरु-देवाः’ ; तेजः-
शरीरत्वात् ज्योतिरु-देवाः । ‘समभूम’ तद्देवं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥^५

“अथ सूर्यं मुदोक्षते”^६ । (सूर्यः खलु) यज्ञकर्तृणां गन्तव्यं
‘प्रतिष्ठा च’ ॥ १५ ॥

“स उदोक्षते”^७ । तेजोधनो रश्मिशब्देनोच्यते । ‘एषः’ तेषां मति-

१. ८. १३ । “अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम्”-इति च तदुत्तरसूत्रम्
(१४) । ‘भूमिम्’ वेदिभूमिम् ; उपविष्ट एव ।

२- इह भक्ति उ-पुक्तकृता प्राठान्तरता । वक्ष्या- --

“इत उज्ज्वा वेदीति तत्प्रकारमाह- “तदु तदिति । दिवि
अन्तरिक्षे एषिया मन्वादन्नाग्राहकत्वात् । अस्यै प्रतिष्ठायाः
वेदेः । यावतो वै वेदिस्तावतो एषिवीति ॥ १२ ॥”-इति ।

३- का० श्रौ० सू० ३. ८. १५ । वा० सं० २. २५. ६ ।

४- उ-पुक्तके त्विह ‘प्रसन्ना’-इत्येव ।

५- का० श्रौ० सू० ३. ८. १६ । वा० सं० २. २५. ७ ।

६- “स प्रेक्षते । खरिति । यश्चै खरिति यश्चदेवदृष्याः स-
‘अप्यवाङ्मा’, अथ देवा अभिप्रेताः ; देवानगन्तेति ॥ १४ ॥”-इति उ ।

७- का० श्रौ० सू० ३. ८. १७ । वा० सं० २. २६. १ ।

८- यथा तु ‘प्रसन्ना’-इत्यस्याख्यातिव उ-पुक्तके ।

९- का० श्रौ० सू० ३. ८. १८ । वा० सं० २. २६. २ ।

प्रयः । 'याज्ञवल्क्य इत्याह स'— 'वर्चोदा अग्निं वर्चो मे देहीति
(एत देवागास्तद्देवधम्) 'अहमिति ब्रवीमि' । 'ब्राह्मणेन तदेष्टव्यम्'
'यत्' अहं ब्राह्मण्ययुक्तः स्या मिति तु 'आह स' उक्तवान्
'अपोदितेयः' । उपगम्य उदिता पितरुपोदिताः "स्त्रीभ्यो ङक्"^१;
उपोदिताया अपत्य मिति विपक्षः । 'गा दास्यति' इति
गो-प्रार्थना । 'एवं' प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

"अथावर्त्तते"^२ । प्रदक्षिणं भावर्त्तते । एवं तस्य सूर्यस्तानु-
वृत्तिः^३ ॥ १७ ॥

"अथ गार्हपत्यम्"^४ । कारणद्वयं तस्यायुपस्थाने । सूर्येप-
स्थामादिना स्वर्गतिः, गार्हपत्योपस्थानेन स्वर्गहे प्रतिष्ठति ।
द्वितीयञ्च 'यावद्देवास्तेह' भानुपायुष 'उपतिष्ठते' ॥ १८ ॥

१— पा० सू० ४. १. १९० ।

२— एतद्भाष्यस्याप्यन्यविधं ङ-पुस्तके । तद्यथा—

"स उदीक्षते । प्रसन्ना । "इति त्वेवाहं" इत्येवाहं ब्रवीमि । वर्चं
एव याचते । ब्राह्मणेन तद्वि एष्टव्यं मेव यतो ब्रह्मवर्चसो म्यात् ।
उप समीपे उदिता आदिभ्यो यस्य इत्युपोदिता, तस्या अपत्य
मीपोदितेयः । एष राजा भर्तुं सम्यराजभूताय गाः पयसतो दास्यति ।
हे गोदा मे भर्तुं गाः देहि । एव मिथ्याद्याध्रीः ॥ १९ ॥"—इति ।

३— का० श्रौ० सू० १. ८. १८ । वा० श्रौ० २. २६. ३ ।

४— इय मध्यमास्थाना प्रथमेति ङ-पुस्तके ।

५— का० श्रौ० सू० १. ८. २१ ।

६— एतद्भाष्यस्याप्यन्यविधं ङ-पुस्तके । तद्यथा—

"अथ गार्हपत्यम् । इयं प्रतिप्रतिष्ठात्मकं गार्हपत्योपस्थाना-

“स उपतिष्ठते”^१ । ‘असूरिणौ’ असहाय-गो-वाह्यः सूरः, तत्रा-
सहायमात्रं लक्ष्यते; सूरौऽस्मिन्नस्तीति सूरौ, न सूरौ असूरौ,
ससहायिनौ । तव गार्हपत्ये कर्मणि प्रवृत्ते अह मिन्धनादिना;
पालकः, असूरौ गृहपतिः; त्वम् कर्मणाम्^२ । अत आह—
“अनात्तानीति । असूरित्वेन च सामर्थ्याच्चिन्नं यजमानस्य जीवित
मिति “अतं वर्षाणि जीव्यास मित्याह”—इति^३ विवृणोति ॥ १८ ॥^४

इवाप्यते । गृहा वै इत्याद्याश्रयोः प्रवर्तनार्था । यावदिति । उ इति
अनेककर्मा निघातः । यावत्प्रमाणं मस्य पुत्रपत्यं व्यायुर्जीवणम्, तस्मै
एतदापुत्रे उपतिष्ठते । तस्मादिति निगमः ॥ १८ ॥—इति ।

१— वा० सं० २. २०. १ ।

२—“ ‘असूरि’ असूरीणि । एकान्त्रयुक्तः शकटः सूरिरित्युच्यते, तद्वि-
परीतो बहुभिरन्यैरुच्येत । शकटोऽसूरिः । तेन च सम्पूर्णता लक्ष्यते”—
इति ऋ० सं० ६. १५. १६ सा० भा० । “एकपार्श्वे बजोवहं युक्तं
शकटं सूरि, न सूरि असूरि । लुप्तोपमानम्”—इति वा० सं० २.
२०. १ मन्वी० भा० । इहोत्तरत्रापि पुनः श्रोयति ३. ७. ७. १० ।
का० श्रौ० सू० ६. ७. ३ अपि प्रवक्ष्यम् ।

३—“अतं हिमा इति ब्रूयादा”—इति का० श्रौ० सू० ३. ८. २२ ।

४— उ-पुस्तके त्वनोऽधिकोऽप्येष पाठः—

“स उपतिष्ठते । अग्रे इति । गृहपत्योः परस्पर माशंशनं
कृततर मेव । असूरिः । असहायगोवाह्यः सूरः, तत्रासहायमात्रं
लक्ष्यते; सूरौऽस्मिन्नस्तीति सूरि, असूरि सहाययुक्तः त्वम् । अत
आदानात्तानीति । असूरित्वेन च सामर्थ्याच्चिन्नं यजमानस्य जीवित
माशंशने—अतं हिमा । वर्षाणि अतसङ्ख्याकानि जीव्यासम् ।
इत्याहेति विवृणोति— एतम् मुक्नुं अपि ॥ व्याजियेत । तेन अपि

(पदान्तर माह—) 'यदि पुत्रो न स्यात्' कथञ्चित् पुत्ररहितवेत्, अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा, तदा 'आत्मनो नाम गृहीयात्' । तथाच "इदं मे कर्मदं वीर्यं देवदत्तोऽहं धननवानि"—इति नाम ग्रहणम् ॥ ११ ॥

"अथाहवनीयम्" ॥ (गार्हपत्योपस्थानादिकर्मणा यत् पर्दं न प्राप्नोति, अतः^१) उपस्थानयज्ञक्रिया प्रत्यकुसंस्था जाता; सा च जघन्या, अधोगतित्वात्; अत आहवनीयोपस्थानं विधत्ते प्राक्-संस्थित्यै । अपिच प्रत्यग्गमनशब्दो हि नरकपातवाचकः; एव-चाधोगतिर्यज्ञस्य स्यात् । "तूष्णीं मिति^२ । सामर्थ्यान्मन्त्रे प्राप्ते तूष्णीं मुपस्थानं विधेय मिति मन्त्रनिवृत्तिः कियते^३ ॥ १२ ॥

१— ठ-पुस्तके त्विहैव पाठोऽधिकः ।

२— तथाचैत्यादिग्रन्थस्य ठ-पुस्तके नास्ति; अस्ति च तत्रैव ग्रन्थ—
'यतो जातपुत्रः क्षणिकेणोऽप्योनादधीतेति सम्मतम्'—इति ।

३— "वनेकेषु पुत्रेषु सर्वेषां व्योमस्य पुत्रस्य नामामिथाहृत्य"—इति साङ्ख्यनः २. १२. ११ । "प्रियस्य पुत्रस्य नाम गृह्णाति"—इत्या-
पस्तम्बः ४. १६. ४ । ४— का० श्रौ० सू० १. ८. २८ ।

५— अथवनीधिज्ञानागंत एव पाठः भ-अ-पुस्तकायोरधिकः ।

६— 'तूष्णीं मिति लौकिकवागुच्चारणनिषेधः कियते; मन्त्राभावात् ।
एवञ्च तत्त्वमीपे सित्वा तं विलोकयत्येव'—इतीह याज्ञिकदेवः ।

७— यद्यपि विष्णुकमानित्यारभ्य आहवनीयोपस्थानानां कर्म विष्णुकमसम्भ-
भवति (का० श्रौ० सू० ८. २८ सू० या० दे० ४०) ।

८— "अथाहवनीयम् । प्राक्संघं अग्रस्याग्राते । तूष्णीं भवोपस्थानम-
' ॥ १२ ॥"—इत्येव भाष्यं वृक्षत इह ठ-पुस्तके ।

“अथ व्रतम्”^१ । पूर्वोक्ता मितिकर्तव्यता मनुष्य यज्ञसमाप्तिं
व्रतविसर्गमम्बद्धा विधीयते, यदिदं मुक्त “संस्थिते”-इति^२, तदिदं
मवसरप्राप्तं व्रतं विस्मृजते । खगशाखायाम् “इदं महं मनृतात्
सत्यं सुपैमि”-इति^३ मन्त्रोच्चारोऽभिप्रेतः^४, अत एव पञ्चान्तरोपन्यासो
न कृतो भगवत्या श्रुत्या ॥^५

समाप्तोऽयं पौर्णमासः, सर्वांस्त्रिष्टिषु यश्वन्धेषु यागेषु सौचा-
मर्ष्या च प्रकृतिभूतः । यद्यप्ययं कृताधानस्य भवति, तथापि
आधानेष्टीनां तनूहविसृज्जकानां पौर्णमासयागः प्रकृतिः, तस्मात्

१— का० श्रौ० सू० ३ ८ २६ । २— १ १ ३६ (६८० ३५०) ।

३— वा० स० १ ५ १ । इदं च पुरस्तात् १ १ ७ ।

४— पूर्वं हि व्रतग्रहणे दौ मन्त्रावुक्तौ “अग्ने व्रतपते”-इति (५८०
१३५०), “इदं महं मनृतात्”-इति च (६८० ८५०) । तत्र अग्ने
व्रतपते इति श्रुतम्, तदा ‘अग्ने व्रतपते व्रतं मयादियम्’-इति
(६८० ३५०) विसर्गं कार्यं, यदीदं महं मिति श्रुतम्, तदा
“इदं महं य एवास्मि सोऽस्मि”-इति (६८० १६ ५०) विसर्गं
कार्यं इति कातोपय्यौतसूत्राभिप्रेतः । ३ ८ २६ सू० द्रष्टव्यम् ।

५— “अथ व्रतम् । व्रतं मिति कर्मणो नामधेयम् । तस्य विसर्गं कुरुते
यजमान इदं महं मिति । यद् व्रतं विस्मृजते, तेन व्रतो ऽमालुषः
इव देव इव भवति । न ह्येति । मन्त्ररूपाकारं दूषणम् । व्रतं
विसर्गानन्तरं पुनः मानुषो जायते, तस्मादिदं महं मित्येतेन
मन्त्रेण व्रतं विस्मृजेतेति विधिः । तद् सन्धिव्यवधारणार्थं, “अथा
प्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण”-इतिस्मरणात् (निरु० १ २ ७) ।
तन्नुपदं सत्यवचनसिद्धये, स वै सत्यं मेव वदेदित्यादि विध्यर्थम्
। २३ १ -इति ठ भाष्यम् ।

पूर्वं सुपदेशः । ननु तर्हि तनूहविषा मेव सर्वेष्टिप्रकृतित्वं कृत्वा
 तान्येव पूर्वं कस्माच्चोपदिष्टानि ? सत्यम् ! किन्तु तेष्वितिकर्त्तव्यता-
 वैकृत्यदर्शनात् सर्वप्रकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात् पौर्णमासयाग एव
 पूर्वं सुपदिष्टः ॥ १३ ॥ ४ ॥ [८. ३.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः द्वितीयं शतपथभाष्ये
 नवमस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— “त्रिंशत् वर्षाण्येव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । पञ्चदश दाक्षायण-
 याजो । अग्निहोत्र मेव वा जुहुयात्” इति का० श्रौ० सू० ४.
 २. १०. १८, १९ । ‘दाक्षायणयाजो’ दाक्षायणयज्ञसम्बन्ध-
 दर्शपूर्णमासयाजोत्यर्थः । दाक्षायणो नाम न कर्मान्तरं अपि तु
 दर्शपूर्णमासविशेष एवेति च तत्रैव तत्प्रकरणे स्फुटम् (४. १.
 १—३.) । द्वितीयसूत्रे चेद् एवमन्वयः खल्विवाच्यो विवक्षितः ;
 व्यापस्तम्बसूत्राद्यनुरोधात् (३. ११. ८—१३.) । तथाच यद्यग्नि-
 होत्रं यावज्जीवं जुहुयात्, तथा दर्शपूर्णमासावपोत्यर्थः लभ्यते ।
 तदेवं यावज्जीवं त्रिंशद्वर्षाणि वेति साधारणकालविधिः, दाक्षायण-
 याजिना तु यावज्जीवं पञ्चदश वर्षाण्येव वेति च । —

२— एतस्मिन् ब्राह्मणे तावत् पूर्णपात्रनिगमनम्, विष्णुकर्मणम्, ब्रत-
 विसर्जनञ्चेति त्रीणि कर्माणि विहितानि । तत्रेयं पञ्चति — अश्वयुः
 पूर्णपात्रं भादाद्य पूर्वेणाश्वयुज्यं धरोत्य दक्षिणत उत्तराभिमुखो
 यजमानम्याग्नौ सन्ततं निगपति, निगीयमानं पूर्णपात्रं यज-
 मानोऽग्नौ वा प्रतिष्ठाकृति । ततस्तूष्णीं मुखं विमृष्टे । अतः
 आरभ्य भागप्राशनान्तं सर्वं कर्म यजमानः करोति । ततः
 उत्थाप दक्षिणपेदिमूर्धोरारभ्याश्वयुजादवर्षाक् विष्णुकर्मान् क्रमते ।